ULLA RAHOLA

Hylkäämisestä huolenpitoon

Suomalaisten autiokirkkojen antikvaariset korjaukset

A! Aalto-yliopisto

Hylkäämisestä huolenpitoon

Suomalaisten autiokirkkojen antikvaariset korjaukset

ULLA RAHOLA

Hylkäämisestä huolenpitoon

Suomalaisten autiokirkkojen antikvaariset korjaukset

Aalto-yliopisto
Taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu

Vastuuprofessori: TkT, prof. Pirjo Sanaksenaho
Ohjaajat: FT, dos. Ritva Wäre, TkT, prof. emerita Aino Niskanen
Esitarkastajat: FT, dos. Leena Valkeapää, TkT, yliarkkitehti Antti Pihkala
Vastaväittäjä: FT, prof. Ville Lukkarinen

Aalto-yliopiston julkaisusarja
DOCTORAL DISSERTATIONS 72/2019

Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu
Arkkitehtuurin laitos

Aalto ARTS Books
Espoo
shop.aalto.fi

© Ulla Rahola
Graafinen suunnittelu: Päivi Kekäläinen
Kansikuva: Tyrvään vanhan kirkon korjaus. Vapriikin kuva-arkisto.
Takakannen kuva: Sipoon vanhan kirkon kimpipaanuja tervataan kesäkuussa 1915. Alarik Tavaststjerna. Museoviraston kuvakokoelmat.

Materiaalit: Scandia 2000 Natural 115 g, Scandia 2000 Natural 300g

ISBN 978-952-60-8514-2
ISBN 978-952-60-8515-9 (pdf)
ISSN 1799-4934
ISSN 1799-4942 (electronic)

Unigrafia
Helsinki
2019

Sisällys

Tiivistelmä 10

Summary 12

Alkusanat 14

1 Johdanto 19

1.1 Tutkimuksen kohde, rajaus ja tavoitteet 19
1.2 Lähestymistapa ja tutkimuskysymykset 21
1.3 Aineisto, metodit ja lähteet 23
1.4 Virkistää vai säilöä? 24
1.5 Keskeiset käsitteet 30
Antikvaarinen korjaus 30
Autenttisuus 30
Patina 32

2 Autiokirkot 37

2.1 Autiokirkon käsite 37
2.2 Luettelo autiokirkoista 39
Tärkeimmät tarkasteltavat kirkot 40
2.3 Syntyhistoria 41

3 Suojelun alkuvaiheet 45

3.1 Autiokirkot ja varhainen rakennussuojelu Suomessa 45
Keskiajalta 1800-luvulle 45
Kirjailijat rakennusten puolestapuhujina 46
1800-luvun suojelupyrkimyksiä 46
Emil Nervander, Hattulan kirkko ja Suomen Muinaismuistoyhdistys 48
Suojelulainsäädäntö ja rakennusvalvonta kehittyvät, perustetaan Muinaistieteellinen toimikunta 49
Kansatieteellisiä retkiä ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistorialliset retkikunnat 49
Kansallisromanttisia virtauksia ja dokumentointimatkoja 52
Turun tuomiokirkon vuosisadan vaihteen restaurointikeskustelu 52
3.2 Tutkijoiden, suunnittelijoiden ja taiteilijoiden suuntautuminen vanhaan 55
Mittapiirustusten teko osaksi uutta arkkitehtikoulutusta 55
Turun tuomiokirkon restaurointi 56
Josef Strzygowski ja suomalaiset puukirkot 57
3.3 Seurasaaren perustaminen. Keuruun, Karunan, Pyhämaan Luodon ja Turkansaaren kirkot 58
Ulkomuseohankkeiden alkuajoilta 58
Seurasaari ja Keuruun vanha kirkko 60
Karunan kirkko 61
Västanfjärdin kirkko ja Sagalundin museo Kemiössä 62
Pyhämaan uhrikirkko ja Turun historiallisen museon ulkomuseo 62
Turkansaaren kirkko ja Turkansaaren ulkomuseo 63

4 Lainsäädännön, rahoituksen ja valvonnan kehittyminen 65

4.1 Muinaismuistojen lainsäädännön tehostuminen 65
4.2 Autiokirkkojen rahoituskysymykset ja Muinaistieteellisen toimikunnan muuttaminen Museovirastoksi 66
4.3 Kirkko ja valtio -komitean asettaminen 67
4.4 Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunta 70
4.5 Entistämisavustukset ja kirkkohallituksen valtionapu 70

5 Autiokirkkojen ensimmäiset pelastusluontoiset korjaukset 73

5.1 Pälkäneen rauniokirkko ja tuhoutuneet kirkot 73
Pälkäne varoittavana esimerkkinä 73
Esimerkkejä kirkkojen ja tapuleiden purkuhankkeista ja päätöksistä 74
5.2. Varhaisimmat korjaukset Hattula, Isokyrö ja Tyrvää 76
Rakenteiden tukemista ja maalausten pelastamista 76
Huolenpito Hattulan kirkosta 76
Isonkyrön kirkon kunnostuksen jatkaminen ja uuden käytön etsintä 78
Muita paikallismuseoesityksiä sekä varhaisia kirkonkorjauksia ja tutkimuksia 79
Kirkkojen maalausten tarkastamisia ja kalkeerauksia 80
5.3 1900-luvun alkupuolen korjaukset, autiokirkkojen tiedostaminen 81
Muinaistieteellinen toimikunta laajenee 81
Pihlajaveden vanha kirkko ja pyöräilevä mondeeni 82
Petäjäveden kirkon inventointi 1901 83
Pälkäneen kirkonraunioiden korjaus 83
Messukylän kirkon korjauskysymys 84
Sodankylän kirkon pitkällinen korjaus 86
Muita hankkeita 87
5.4 Huolenpito ulkomuseoiden kirkoista 89
Kirkko ja tapuli ympäristöineen Seurasaaressa 89
Kirkon sisustamisen ja korjauksen periaatteita 89
Keskustelua Heikelin korjausperiaatteista 91
Museokirkot ja seurakuntien autiokirkot 92
5.5 Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen murros rakentamisessa 92
Betonin käyttö kirkkojen restauroinneissa ja jälleenrakentamisissa 93
Keskustelua kirkkojen katemateriaaleista 94
Muita katekysymyksiä 97
Anton Hakola ja Keuruun vanhan kirkon katto 98

6 Autiokirkkojen suunnitelmallisia korjauksia 101

6.1 Pelastusluontoisista korjauksista restaurointeihin 1920- ja 30-luvuilla 101
Maalausten restaurointeja ja rakenteellisia korjauksia 101
Puukirkkotutkimus, luvattomia korjauksia ja autiokirkko-nimitys 103
6.2 Muinaistieteellisen toimikunnan uudet tehtävät ja tekijät 104
Lars Pettersson 104
Thorvald Lindquist 105
6.3 Sodankylän kirkon korjaus 1947–1950 106
Alkutoimia 106
Korjaussuunnitelma 106
Varainhankintaa ja autiokirkko-nimityksen paluu virkakieleen 108
Kirkon kunnostus virkatyönä 109

6.4 Petäjäveden vanhan kirkon ympäristö ja katon korjauskysymys 109
Kiista kirkon lähiympäristöstä 109
Kirkon vuotava katto ja kunnostussuunnitelman laatiminen 111
Paanujen hankintaa ja katekysymyksiä 111
Hätähuuto kirkon puolesta 113
Kirkkohallituksen avustus ja kirkon kattaminen 113
Valtatien rakentaminen 116
6.5 Pohjoismainen restaurointiseminaari Suomessa toukokuussa 1955 117

7 1960-luvun uudet materiaalit ja korjaustavat 121
7.1 Korjauksia Seurasaaressa ja Urajärvellä 121
7.2 Tyrvään vanhan kirkon katon pintakäsittelyt 122
7.3 Karkun vanhan kirkon korottaminen ja kattaminen paanuilla 124
7.4 Tyrvään vanhan kirkon betoniperustukset 127
7.5 Tyrvään vanhan kirkon uudet ikkunat 128
7.6 ICOMOSin perustaminen ja Venetsian julistus 130

8 Korjausmenetelmien muutos säilyttävämmiksi 1970-luvun vaihteessa 133
8.1 Varhaisia korjauksia 1960-luvun malliin 133
8.2 Skoklosterin linnan restaurointi 134
8.3 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 135
8.4 Muutokset keskiaikaisten kirkkojen restaurointiajattelussa 135
8.5 Keskustelua perinteisistä korjausmenetelmistä 136
8.6 Perinteisiä korjausmenetelmiä ja tuhoeläinmyrkytyksiä Seurasaaressa 137
8.7 Autiokirkkojen hoidon vakiintuminen 138
8.8 Petäjäveden ja Sodankylän vanhojen kirkkojen konservoivat korjaukset 139
8.9 Korjausoppaita 140
8.10 Kansainvälinen Suomenlinna-seminaari 1985 140
8.11 Paloturvallisuuskorjauksia ja puukirkkotyöryhmä 142
8.12 Puukirkkonäyttely Suomen rakennustaiteen museossa 143

9. Vuosituhannen vaihteen korjaukset: paloturvallisuutta ja rakennuskonservointia 145
9.1 Paloturvallisuuden parantaminen 145
9.2 Petäjäveden vanhan kirkon korjaukset 145
9.3 Sodankylän vanhan kirkon restaurointi 147
9.4 Seurasaaressa tehtyjen töiden korjausperiaatteita 149
9.5 Restauroinnin jatkokoulutuskurssit 1996–1997 ja 2012–2013 152
9.6 Konservoivia korjauksia ja tutkimuksia autiokirkoissa 2000-luvulla 153
Hattulan Pyhän Ristin kunnostus- ja konservointityö 153
Sipoon vanhan kirkon kattorakenteiden restaurointi 154
Tyrvään Pyhän Olavin kirkon kattorakenteen korjaus 155
Keminmaan autiokirkon rakenteiden tutkimus 155
9.7 Kirkkojen tulevaisuus ja nykyajan uudet autiokirkot 155
Kirkkoihin kohdistuvat ilmastouhat 157

10 Esimerkki käyttökirkon ja autiokirkon korjauksista: Kuorevesi ja Pihlajavesi 159

10.1 Kirkonrakentaja Matti Åkerblom 159
10.2 Saarnahuone ja uhrikirkko 160
10.3 Ylläpitokorjauksia 160
10.4 Kirkkojen epävarman tulevaisuuden aika 163
10.5 Ideointia Pihlajaveden kirkon uusiokäytöstä 164
10.6 Arkkitehtien Helin, Stenbäck ja Launis korjaussuunnitelmia Kuorevedellä 165
10.7 Pihlajaveden kirkon uusiokäyttöehdotuksia ja kirkon kunnostus 167
10.8 Korjauksia Kuorevedellä, restaurointisuunnitelma ja pintapuolinen silaus 170
10.9 Yhteenveto autiokirkon ja käyttökirkon erilaisista korjaustöistä 172

11 Analyysi viiden autiokirkon suunnittelusta ja korjaustöistä 175

11.1 Keuruun vanhan kirkon konservoiva korjaussuunnitelma 175
Paanukaton uusiminen ja korjaaminen 175
Rakenteiden korjauksia, siivousta, paikkaamista ja pintakäsittelyjä 177
Tapulin korjaus 177
Portaat 179
Ulkovuori 179
Ikkunat 179
11.2 Pihlajaveden vanhan kirkon korjaus: konservointia, restaurointia ja rekonstruktiota 180
Historia ja lähtötilanne 180
Kuntoarvio, suunnitelma ja korjaustyö 181
11.3 Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan uudelleen rakentaminen 186
Lähtökohta 186
Kohteeseen tutustuminen 187
Ensimmäinen sisätilaehdotus 190
Ruisleipä ja hampurilainen 191
Lattian monet vaiheet 192
Kirkon uudet ikkunat 193
Puurakenteet ja niiden toteutus 195
Puuvalmiin sisätilan valmistuminen ja taiteilijoiden valinta 196
11.4 Petäjäveden vanhan kirkon hoitoa ja hoitosuunnitelman tekoa 198
Tapulin maalaus 198
Tervausta ja pieniä kunnostuksia 199
Hoitokunnan perustaminen 199
Korjausmetsä, lampaita, aidan tuentaa, portti, ulkovalaistus, sprinkleri ja opastuskeskus 200
Hoitosuunnitelma 201
11.5 Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapulin korjaus 202
Tapulin historiatietoja 203
Lähtötiedot ja suunnittelun periaatteet 203
Suunnitelma 207
Materiaalit ja työstötapa 207
Asennus ja tervaus 208
Muut korjaustyöt 209
11.6 Korjausten suunnittelun analyysi 209

12 Johtopäätökset 211
Aika 211
Arvot ja korjaustarpeet 211
Antikvaariset korjaukset 212
Muinaismuistohallinnon rooli 214
Kansainväliset esikuvat 214
Museokirkot ja erot autiokirkkojen ja käyttökirkkojen korjauksissa 215
Uhat ja mahdollisuudet, autiokirkkojen säilymisen turvaaminen 215
Autiokirkkojen arvot ja tulevaisuus 216
Autiokirkot suunnittelijan silmin 216

Viitteet 218

Kuvaluettelo ja kuvatiedot 250

Lähdeluettelo 253
Painamattomat lähteet 253
Arkistot 253
Haastattelut 254
Suullisia ja kirjallisia tietoja antaneet 254
Internet-lähteet 254
Sanomalehdet 255
Aikakausilehdet 256
Painetut lähteet ja kirjallisuus 257

Liitteet 265
Liite 1: Kartta Suomen autiokirkoista 266
Liite 2: Autiokirkkojen korjauskortit 267
Liite 3: Autiokirkkojen korjausmatriisi 308
Liite 4: Petäjäveden vanha kirkko toimenpidetaulukko 316
Liite 5: Petäjäveden vanha kirkko toimenpideaikataulu 318

Tiivistelmä

Tässä autiokirkkojen korjauksia käsittelevässä tutkimuksessa esitellään erityinen ryhmä suomalaisia kirkkoja ja niissä tehtyjä antikvaarisia korjauksia. Autiokirkoiksi kutsutaan eri ikäisiä kivi- tai puurakenteisia kirkkoja, joista suurin osa jäi kokonaan vaille käyttöä jo 1800-luvun lopulla. Tuolloin seurakunnat velvoitettiin lämmittämään kirkkojaan, joihin lisäksi piti mahtua koko kasvava seurakunta. Monet vanhat kirkot laajennettiin ja korjattiin uusien tarpeiden mukaisiksi. Autioiksi jäivät ne, joita ei saatu lämmönpitäviksi, jotka sijaitsivat hankalan matkan päässä, olivat huonokuntoisia, tai jotka eivät taipuneet laajennettaviksi. Osa tuolloin rakennetuista uusista ylisuurista kirkoista autioitui puolestaan 1900-luvun alussa, jälleen lämmityskysymyksen vuoksi. Autiokirkkojen ryhmään on myöhemmin liitetty myös muita, vähällä käytöllä olevia kirkkoja vanhoilta ruukkipaikkakunnilta ja saaristosta. Nimitystä *autiokirkko* on kirkoista käytetty viranomaiskielessä 1930-luvulta lähtien.

Keskiaikaiset, maalauksin koristellut, autioituneet ja vaille huolenpitoa jääneet kirkot kiinnostivat muinaistutkijoita jo 1800-luvun jälkipuoliskolla. Niiden polykromisiin maalauksiin ja veistoksiin kohdistunutta mielenkiintoa voidaan pitää alkuna suomalaiselle muinaismuistohallinnolle. Suomen muinaismuistoyhdistyksen 1900-luvun vaihteessa järjestämät taidehistorialliset retkikunnat tutustuivat myös moniin autioituneisiin kirkkoihin. Ne herättivät antikvaarisen kiinnostuksen aiemmin vain harvojen tuntemiin, jumalanpalveluskäytöstä pois jääneisiin rakennuksiin. Useita niistä purettiin kuitenkin käyttämättöminä ja onkin lähes sattumanvaraista, mitkä autioituneista kirkoista valikoituivat säilymään meidän aikoihimme asti.

Tutkimus pohjautuu teoriaan ja käytäntöön: restaurointiteorioihin ja -kirjallisuuteen, autiokirkkojen antikvaarisen valvojan, Museoviraston laajoihin arkistoihin, Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomuksiin, lehtiartikkeleihin ja haastatteluihin sekä ennen kaikkea myös omiin kokemuksiini autiokirkkojen korjausten suunnittelijana. Esittelen historiallista taustaa aikakauden aatteille, arvoille ja ajassa liikkuville virtauksille sekä muinaismuistohallinnon ja kirkkojen suojelulainsäädännön kehittymiselle. Valotan yksityiskohtaisten esimerkkien kautta eri aikakausina esiintyneitä restaurointi-, konservointi- ja korjausihanteita sekä alun perin vieraskielisen, aiheeseen liittyvän käsitteistön vakiintumista Suomen kieleen.

Etsin Suomen 41 autiokirkon kautta vastausta kysymykseen: miten autiokirkkojen korjaukset eroavat jatkuvasti käytössä olevien kirkkojen korjauksista? Lähestyn kysymystä esimerkkien kautta. Autiokirkkojen korjauksia käsittelevät luvut on jaettu kronologisesti yhden tai useamman vuosikymmenen jaksoihin, jotta vertailua eri ajanjaksoina liikkuviin korjausihanteisiin on selkeämpi seurata. Jokaisesta autiokirkosta on laadittu korjauskortti, jossa on tiivistetysti esitetty lähinnä muinaismuistohallinnon arkistoista ja kirjallisuudesta löytyvät tiedot kirkkojen korjauksista. Korjauskorteista muodostetuista matriisista erottuvat kaikkiin keskiaikaisiin kivikirkkoihin sekä osaan puisia kirkkoja kohdistunut erityinen huolenpito. Autiokirkkoihin lukeutuvien kahden ulkomuseon kirkon vaalimisessa näkyvät tavat hoitaa ja korjata rakennusta nimenomaan museona.

Autiokirkoille yhteisiä ovat niiden alkuperäisenä pysynyt käyttötarkoitus, lähes muuttumattomina säilyneet, pelkistetyt rakenteet ja useimmiten niihin tehdyt, rakennuksen ikää ja ominaispiirteitä kunnioittavat, vain välttämättömät korjaukset. Viimeksi mainittuja on tutkimuksessa esitelty useita, osaa varsin yksityiskohtaisestikin. Detaljit ovat oleellisia autiokirkkoihin yleisesti tehdyissä rakennuskonservoivissa korjauksissa, joissa pienetkin muutokset voivat vaikuttaa haitallisesti rakennuksen kokonaiskuvaan.

Autiokirkkojen korjauksissa erottuvat kolme erilaista jaksoa: vuosisadan alun *pelastusluontoiset* korjaukset, 1920-luvun puolivälistä 1970-luvulle asti tehdyt *suunnitelmalliset* ja ensimmäiset *antikvaariset* korjaukset sekä nykyhetkeen asti ulottuvat *säilyttävät* korjaukset. Antikvaarisella korjauksella tarkoitetaan tutkimuksessa Muinaistieteellisen toimikunnan, myöhemmin Museoviraston johdolla tai ohjeiden mukaan tehtyä rakennuksen historialliset arvot säilyttävää korjausta. Koska autiokirkkojen korjauksissa ei ole tarvinnut miettiä rakennuksen käytön asettamia vaatimuksia, ovat niissä näkyvissä eri aikakausien korjauksiin vaikuttavat aatteet, arvot, esikuvat, materiaalit ja tekijöiden tavoitteet puhtaimmillaan.

Autiokirkot edustavat rakennuskantaa, joita ei ole tarvinnut lämmittää. Ne ovat säilyneet jopa 500 vuotta lämmittämättöminä vain vähäisin ylläpitokorjauksin.

Tämä saattaa nyt olla nopeastikin muuttumassa ilmastonmuutoksen nostamien uhkien takia. Tutkimus ajoittuu usealle vuosikymmenelle. Toisin kuin 20 vuotta sitten olemme nyt lähellä sitä aikakautta, joka synnytti autioituneet kirkot – tosin vastakkaisista syistä. Seurakunnat pienenevät ja joutuvat tarkasti suunnittelemaan kiinteistöjensä käyttöä ja niiden kallista ylläpitoa.

Tutkimuksessa suunnataan lopuksi katse myös tulevaisuuteen: tarkastellaan kirkon ja yhteiskunnan tukia käytöstä poistuneille rakennuksille ja mietitään tulevaa käyttöä muinoin autioituneille kirkoille. Tutkimus ei ole käsikirja autiokirkkojen korjaajalle, vaan nostaa näkyville erilaisia näkökohtia niiden säilyttävälle huolenpidolle.

Avainsanat: autiokirkko, antikvaarinen, autenttinen, restaurointi, rekonstruointi, rakennuskonservointi, muinaismuistohallinto, patina, ikäarvo, käyttöarvo, korjaus, huolenpito, ylläpito

Summary

The present study on the renovation of abandoned churches discusses a particular group of Finnish churches and their antiquarian renovation. The major part of the so-called abandoned churches – stone or wood churches of various ages – were taken out of church use already at the end of the 19th century. At that time, the parishes became obliged to heat their churches, while also accommodating a growing church congregation. Many old churches were extended and renovated to meet these new requirements. Those churches that could not be adapted so as to retain heat, that were in difficult to access locations, that were in a poor condition, or could not be enlarged were thus abandoned. Some of the new overly large churches built at that time were then abandoned in the early 20th century, again because of the problem of heating. Later included among the abandoned churches were also other little-used churches situated in old ironworks communities and in the archipelago. The Finnish term *autiokirkko* (abandoned, redundant or closed church) has been in official use since the 1930s.

Medieval, decorated, abandoned and neglected churches were of particular interest to antiquarian researchers already in the second half of the 19th century. Their interest in the polychromatic murals and sculptures can be seen as the starting point for the founding of the Finnish antiquarian administration. Those participating in the art historical expeditions organised by the Finnish Antiquarian Society at the turn of the 20th century familiarised themselves with several abandoned churches. These sparked an antiquarian interest generally in churches that were no longer in use for services and which were previously known to only a few people. Many of these, however, were demolished due to having been abandoned, and it is indeed almost by chance which abandoned churches have been preserved until the present day.

The research presented in the following study is based on both theory and practice: restoration theories and literature; the extensive archives of the state antiquarian administrator of abandoned churches, namely the Finnish Heritage Agency (formerly called in English The National Board of Antiquities); the annual reports of the Archaeological Commission; newspaper articles and interviews; and above all my own experiences in planning the renovations of abandoned churches. In the study, I present the historical context of the ideologies, values and trends of the era, the development of the antiquarian administration as well as conservation legislation and church protection legislation. Through detailed case studies, I analyse the restoration, conservation and renovation ideals that originated during different time periods, and the establishment of the Finnish terminology, which was based on terms derived from foreign languages.

Through the study of 41 abandoned churches in Finland, I aim to answer the following question: how do the renovations of abandoned churches differ from those carried out in churches still in use? I approach the question through case studies. The chapters discussing the renovation of abandoned churches are divided chronologically into periods spanning one or several decades, in order to facilitate the comparison between the prevailing renovation ideals at different times. A "renovation card" has been compiled for each abandoned church, summarizing the information about its renovation as found mainly in the antiquarian administration's archives and in published literature. The matrix emerging from the renovation cards shows the special care paid to all medieval stone churches and some of the wooden churches. The care of two churches categorized as abandoned churches located in an open-air museum demonstrates the methods to care for and renovate a building specifically as a museum building.

The common factors between most abandoned churches are that they have retained their original use and their preserved, almost unchanged, simple structures, and that only the necessary renovations that respect the age and characteristics of the building have been carried out. Several of the latter examples are presented in the study at hand, some even in great depth. Details are an essential aspect for the general building conservation carried out in abandoned churches, where even small changes can adversely affect the overall look.

Three distinct time periods in the renovation of abandoned churches can be discerned: 1. the *rescue-type* renovations at the end of the 19th and the beginning of the 20th century; 2. the *systematic* and first *antiquarian* renovations carried out from the mid-

1920s to the 1970s; 3. the *conserving* renovations that extend until the present day. In the present study, antiquarian renovations are defined as those intended to preserve the historical values of a building carried out under the direction or instructions of the State Archaeological Commission, later the Finnish Heritage Agency. Since in the renovations of the abandoned churches it has not been necessary to consider the requirements set by the use of the building, they reflect at their purest the ideologies, values, model examples, materials, and goals of those carrying out the work during the different time periods.

Abandoned churches represent a building stock that has not required heating. They have survived up to 500 years without heating and with only minor maintenance repairs. This situation may be rapidly changing due to the threats posed by climate change. The present research spans several decades. Unlike 20 years ago, we are now in a situation similar to the era that brought about the abandoned churches – albeit for opposite reasons. The parishes are shrinking and have to carefully plan the use and expensive maintenance of their properties.

Finally, the present study also looks towards the future: it discusses the Church authorities' and society's support for redundant buildings and considers the future use of the churches abandoned already long ago. The study is not a manual for the renovator of abandoned churches, but rather highlights various aspects of preservation-type care.

Keywords: abandoned church, antiquarian, authentic, restoration, reconstruction, building conservation, antiquarian administration, patina, age value, use value, renovation, care, maintenance

Translation in English: Kristina Kölhi and Gareth Griffiths

Alkusanat

Ensimmäinen tietoinen käyntini autiokirkossa tapahtui osana suurta ihmisjoukkoa. Espoolaistyttö pääsi muiden Keuruun Pöyhölässä rippikouluaan käyneiden nuorten kanssa tutustumaan Keuruun tunnelmalliseen vanhaan kirkkoon, jossa seuraavana päivänä pääsimme ripille. Sain tuolloin vanhemmiltani onnittelukorttina postikortin Axel Gallénin maalauksesta *Tyttö Keuruun kirkossa*. Kuva maalauksesta ja muisto kirkon erityisestä tunnelmasta on seurannut minua kautta elämäni.

Uudenmaan yksityiset ruukinkirkot Fagervik ja Koski sekä Västanfjärdin seurakunnan omistama vanha kirkko olivat seuraavat autiokirkot, jotka kohtasin Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian laitoksen opintoretkellä toukokuussa 1979. Ne sytyttivät kiinnostuksen kipinän näitä muistoja ja menneisyyttä hohkaaviin rakennuksiin. Lopullisesti kiinnyin autiokirkkoihin saman vuoden kesänä Museoviraston rakennushistorian osastolla, piirtäessäni harjoittelijana tussilla puhtaaksi Petäjäveden vanhasta kirkosta edellisenä vuonna tehtyjä lyijykynäpiirustuksia. Käynti kohteessa tutkija Marja Terttu Knapaksen ja suunnittelija Pasi Kaarron johdattelemana oli mykistävä elämys. Vuonna 1980 sain konstruoida vielä Petäjäveden kirkosta sammakkoperspektiivistä katsotun aksonometrian Pasi Kaarron johdolla. Sinä kirkonpiirtäjäkesänä sain myös tavata Lars Petterssonin Ritarihuoneella.

Ajatus tutkimuksesta alkoi hahmottua osallistuessani Tampereen teknillisen yliopiston arkkitehtuurin osaston rakennussuojelun ja restauroinnin kirkkoteemaiselle jatkokoulutuskurssille lukuvuonna 1996–1997. Vuonna 1989 perustamani arkkitehtitoimiston suunnittelema Keuruun vanhan kirkon korjaus oli silloin juuri valmistunut. Suunnittelutyön aikana olin miettinyt useasti, mitä autiokirkon korjaaminen oikeastaan oli? Se ei mielestäni ollut restaurointia, koska yritin häivyttää kaiken tehdyn näkymättömiin ja säilyttää illuusion olemassa olleen tilanteen pysymisestä ennallaan. Se ei myöskään ollut pelkkää korjausta, sillä työ käsitti jonkin verran restauroivia ja konservoivia toimenpiteitä. Pienimmätkin toimenpiteet pyrittiin tekemään mahdollisimman hienovaraisesti ja ympäristöön soveltuvilla työmenetelmillä.

Rippikirkkoni korjaustyön valmistuttua olin saanut suunniteltavakseni myös Keuruun kappeliseurakuntana tuolloin toimineen Pihlajaveden vanhan kirkon korjauksen. Tein siitä kohdekirkkotutkiel-

Kuva 1. *Tyttö Keuruun vanhassa kirkossa*.

Kuva 2. *Aksonometria Petäjäveden vanhasta kirkosta.*

man kurssijulkaisuun *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.*[1] Kun vuonna 1996 aloin suunnitella jatko-opintoja, keskustelin aiheesta Museoviraston tutkija Marja Terttu Knapaksen kanssa, jolloin hän ehdotti tutkimuskohteekseni autiokirkkoja. Keuruun ja Pihlajaveden autiokirkot olivat minulle jo ennestään tuttuja kohteita. Niiden lisäksi kohteeksi valikoitui Suomen kolmanneksi maailmanperintökohteeksi vuonna 1994 valittu Petäjäveden autiokirkko. Vielä arkkitehtuuritutkimuksen päivillä Oulussa 2011 tutkimukseni keskittyi näihin kolmeen keskisuomalaiseen kirkkoon.[2]

Tunsin kuitenkin vuosien vieriessä näiden kolmen kirkon minulle tarjoaman materiaalin riittämättömäksi kuvaamaan autiokirkkoja laajempana ilmiönä. Kun vasta joitakin vuosia sitten päätin laajentaa aihettani koskemaan kaikkia 41 autiokirkkoa ja niiden antikvaarisia korjauksia, sai työni uuden näkökulman runsaan materiaalin tarjoamista laajemmista näkymistä ja sen tekijä uutta intoa työhön. Keskityin nyt tutkimaan seurakuntien arkistojen ja yksittäisten kirkkojen sijaan Muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston osuutta autiokirkkojen korjauksiin.

Arkkitehtuurin historian sivistykseni olen saanut ennen kaikkea Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian laitoksella. Aloitin arkkitehtuurin historian opintoni professori Henrik Liliuksen johdolla. Hänen seuraajansa professori Vilhelm Helander toimi ensimmäisen vuosikymmenen ajan silloin vielä lisensiaatintutkintoon tähdänneen tutkielmani vastuuprofessorina, syksyyn 2005 asti. Uusi vastuuprofessorini Aino Niskanen ehdotti tutkimuksen laajentamista

väitöskirjaksi. Hän jatkoi seuraavat puolitoista vuosikymmentä työni valvojana ja ohjaajana ohjaten väsymättä työni kalkkiviivoille asti. Haluan esittää molemmille vastuuprofessoreilleni lämpimät kiitokseni työni kannustavasta ja monipuolisesta ohjauksesta ja koko arkkitehtuurin historian laitokselle innostavasta opetuksesta sekä unohtumattomista ja laajasti sivistävistä elämyksellisistä opintomatkoista. Minulle erityisen tärkeitä ja työtäni rytmittäneitä tapaamisia ovat olleet professori Helanderin aloittamat ja professori Niskasen jatkamat arkkitehtuurin historian oppituolin keskustelevat ja kannustavat jatko-opiskelijatapaamiset. Olette olleet minulle tärkeä yhteisö. Kiitos myös professori Pirjo Sanaksenaholle, työni viime vaiheen vastuuprofessorille. Erityisen kiitoksen haluan osoittaa ohjaajalleni, dosentti, fil. tri. Ritva Wäreelle, joka lahjoitti kirkkokirjastonsa käyttööni ja on uupumatta kommentoinut ja kehittänyt työtäni. Tämäkin yhteistyö venähti pitemmäksi, kuin oli aikomus. Kiitos ajastanne, seurastanne ja opastuksestanne tällä pitkällä ja mutkittelevalla autiokirkkotiellä.

Suuret kiitokset menevät Museoviraston rakennushistorian osastolle, joka on toiminut toisena korkeakoulunani vuosien ajan. Tärkein tutkimukseeni vaikuttanut henkilö on ollut Suomen kirkkojen ja erityisesti autiokirkkojen itseoikeutettu tuntija, fil. lis. Marja Terttu Knapas, jota ilman tätä tutkimusta ei olisi. Hänelle osoitan lämpimät kiitokseni kirjallisuudesta, tiedoista, tuesta ja yhteistyöstä. Muita erityisesti autiokirkkojen käytännön suunnittelun parissa vuosikymmenien aikana minua tukeneita Museoviraston työntekijöitä on ollut lukuisia. Heistä haluan erityisesti mainita puukonservaattori Olli Cavénin, arkkitehdit Martti Jokisen, Maija Kairamon, Anu Laurilan, Maire Mattisen, Sakari Mentun, ja Sari Viertiön, Seurasaaren rakennuskonservaattorit Risto Holopaisen ja Jani Puhakan sekä suunnittelija Pasi Kaarron. Kiitokset antamistanne neuvoista, opettavaisista keskusteluista ja hedelmällisestä yhteistyöstä näiden kuluneiden vuosien aikana.

Kolmas opinahjoni on ollut Tampereen teknillinen yliopisto ja siellä pidetty kirkkoaiheinen jatkokoulutuskurssi. Haluan kiittää professori Tore Tallqvistia elämäni suunnan muuttaneen kurssin monipuolisesta ohjelmasta, restauroinnin teorian ja käytännön oivallisesta liitosta. Toista kurssin restauroinnin ammattilaista, arkkitehti, professori Sari Schulmania kiitokseni eivät valitettavasti enää tavoita. Yhteiset keskustelut ja pohdiskelut olivat oleellinen osa kurssin työskentelyä, joista kiitän kaikkia kanssakurssilaisiani.

Vuosikymmenien aikana olen viettänyt tuntikausia Museoviraston arkistoissa. Kiitän vuosien aikana tutkimukseni oleellisen materiaalin etsinnästä Museoviraston ystävällistä ja avuliasta arkistojen ja kirjaston henkilökuntaa. Samoin haluan kiittää myös kirkkohallituksen arkistonhoitajaa nopeasta ja ystävällisestä avusta tärkeiden lähteiden etsinnässä.

Vilpittömät kiitokseni menevät suuren työn tehneille tutkielmani esitarkastajille: dosentti, fil. tri Leena Valkeapäälle ja arkkitehti, tekn. tri. Antti Pihkalalle asiantuntevista ja työtäni kehittäneistä kommenteista, ohjeista ja neuvoista. Arkkitehti, tekn. tri. Tuija Lindiä kiitän tarjoutumisesta työni lukijaksi ja sen sisältöön oleellisesti vaikuttaneista huomioista. Filosofian maisteri Irma Lounatvuorelle kiitokset huolellisesta oikeakielisyyden tarkastamisesta ja tekstin sujuvoittamisesta. Kiitos myös pikkuveljelleni, tekniikan tohtori Jussi Raholalle insinöörimäisen tarkoista huomioista tekstini viimeistelyvaiheessa.

Työni ei olisi valmistunut ilman rahallista tukea. Kiitän lämpimästi Kulttuurirahastoa vuonna 2014 saamastani yksivuotisesta apurahasta, Taiteen keskustoimikuntaa puolivuotisesta taiteilija-apurahasta vuodelle 2005 sekä tutkimukseni aloittamisen mahdollistaneesta Suomen Akatemian ekologisen rakentamisen tutkimusohjelman apurahasta vuosille 1996–98.

Lämpimimmän kiitokseni osoitan perheelleni, joiden elämää tutkimukseni on varjostanut nämä vuosikymmenet. Kiitän teitä pitkämielisyydestä ja lempeästä suhtautumisestanne työhöni. Oona Parviaista kiitän innostavasta kannustuksesta, Joonas Parviaista työläiden autiokirkkokohdekorttien kokoamisesta ja Anna Parviaista viite- ja lähdetietojen tarkistamisesta. Tapani Parviaisen suurta osuutta työhöni on mahdotonta pukea sanoiksi. Kiitos ennen kaikkea yhteisestä seikkailusta ja matkaseurasta tällä lähes neljännesvuosisadan kestäneellä vaelluksella autiokirkkojen aikaan, tiloihin ja tunnelmiin.

Väitöstutkielmani, joka on ollut kaukana siintävä kangastus yli kahden vuosikymmenen ajan, on nyt konkretisoitunut käsin kosketeltavaksi kappaleeksi. Ilman kaikkia teitä se ei olisi ollut mahdollista.

Kuva 3. *Kirjan tila. Kirjateline Pihlajaveden vanhan kirkon sakaristosta.*

1 Johdanto

…kaikki tämä erotti kirkon minun mielestäni täysin muusta kaupungista; se oli rakennus, jonka tila oli niin sanoakseni neliulotteinen – neljäs ulottuvuus oli Aika –, sen laiva purjehti läpi vuosisatojen, jännevälistä jänneväliin, kappelista kappeliin, ja tuntui kuin se ei olisi valloittanut ja ylittänyt vain muutamia metrejä vaan peräkkäisiä vuosisatoja joista se selviytyi voittajana;…[3] *(Marcel Proust 1913).*

Autiokirkot ovat Museoviraston määritelmän mukaan *säännöllisestä jumalanpalveluskäytöstä poisjääneitä rakennuksia, jotka eivät ole enää varsinaisia seurakuntakirkkoja.*[4] Ryhmään kuuluu myös joitain kyläkirkkoja ja ulkosaariston pieniä kappeleita, vähäisellä käytöllä olevia saariston kirkkoja, entisten ruukkiyhdyskuntien kirkkoja sekä kaksi ulkomuseoon siirrettyä kirkkoa.[5] Autiokirkot ovat myös erilaisten rakennusmenetelmien ja rakennustapojen aikakapseleita. Minulle ne ovat ennen kaikkea rakennuksia, joilla edellä olevan Marcel Proust -sitaatin kaltaisesti on neljäs ulottuvuus, Aika.

Aika näkyy näissä kirkoissa kaikkialla. Pintojen patinana, rakennusosiin kaiverretuissa merkeissä, tikan hakkaamina koloina sekä penkkien ja lattioiden kulumina. Vuosisatojen aikana tehtyinä hienovaraisina korjauksina. Vesivalumina seinissä ja lahoina hirsinä muistumina huolenpidon puutteesta. Silikonina ikkunanpuitteissa, tiiviinä betoniperustuksina ja kyllästysaineina kertomassa uskosta uusiin materiaaleihin. Erityisesti ajan voi kuitenkin autiokirkoissa aistia menneiden sukupolvien läsnäolona tilassa.

1.1 Tutkimuksen kohde, rajaus ja tavoitteet

Jokainen tietää kyllä mikä on autiotalo. Mutta autiokirkon merkitys tuntuu oudommalta. Sellaisiakin kirkkoja on maassamme moniaita. Syystä tai toisesta on kirkko jäänyt käyttämättömäksi, joko uuden rakentamisen, vanhan rappeutumisen tai asutuksen siirtymisen vuoksi. Tällaisten kirkkojen vaiheilla on pitäjäläisten rahataloudellinen pää tavallisesti tehnyt hävityslaskelman. Joskus on kuitenkin vaiva laskettu kalliimmaksi kuin aineellinen hyöty ja niin on kirkko jäänyt paikalleen todistukseksi rakentajien taidoista ja rakennuttajien uskonnollisesta harrastuksesta. (Satakunnan kansa 1956).[6]

Tutkimuksen kohteena on 41[7] eri-ikäistä ja eri syistä 1800- ja 1900-luvuilla vähälle käytölle tai kokonaan pois käytöstä jäänyttä, kirkkolaissa esiintyvän käsitteen mukaan *käyttämättä jätettyä kirkollista rakennusta,*[8] jotka kaikki ovat edelleenkin osittaisessa jumalanpalveluskäytössä. Kaikki kohdekirkot on ikänsä puolesta suojeltu kirkkolain nojalla.[9] Yhteistä näille kirkoille on se, ettei niihin ole tehty suurinta osaa uudistuksista, jollaisia on toiminnallisista ja teknisistä syistä toteutettu jatkuvasti käytössä oleviin kirkkoihin. Ne ovat kirkkojemme erityisrakennuksia, eräänlaisia museoita. Näissä rakennuksissa aika on kuvainnollisesti pysähtynyt, mikä tekee niistä erityisen kiehtovia. Keskityn tutkimuksessa rakennuksissa tehtyihin *antikvaarisiin*[10] korjauksiin niiden autioitumisen jälkeen.

Monet kirkoista autioituivat suuren väestönkasvun aikana, vuosina 1850–1900.[11] Kirkkojärjestys[12] määräsi kaikki seurakuntalaiset käymään kirkossa ja seurakunnat olivat pakotettuja rakentamaan uusia tilavampia kirkkorakennuksia. Niihin oli 1800-luvun puolivälissä alkanut kohdistua monenlaisia uusia vaatimuksia. Urut ja virsilaulu olivat yleistyneet ja oli tullut myös tarve lämmittää sekä valaista kirkkosaleja.[13] Aika oli ajanut vanhojen askeettisten kirkkorakennusten ohi. Monet vanhat kirkot laajennettiin ja korjattiin tuolloin vastaamaan uusia tarpeita. Ajanjaksona purettiin lähes 50 edellisinä vuosisatoina rakennettua kirkkoa.[14] Samalla seurakuntiin jäi vaille käyttöä ja ylläpitoa kirkkorakennuksia, joita myöhemmin alettiin kutsua autiokirkoiksi.

Autiokirkkoihin kuuluu eri-ikäisiä ja eri materiaalista rakennettuja kirkkorakennuksia. Kivikirkoista seitsemän on keskiaikaista ja yksi rakennettu 1600-luvulla. Muut ovat puisia: niistä kuusi on rakennettu 1600-luvulla, 14 on peräisin 1700-luvulta ja 13 on rakennettu 1800-luvulla. Kirkkojen koot ja pohjamuodot vaihtelevat pienestä Tankarin saaristokappelista Kokkolassa kristikunnan suurimpaan puukirkkoon Kerimäellä. Maantieteellisesti autiokirkot sijaitsevat ympäri Suomea: pohjoisin Inarin Pielpajärvellä, eteläisin ja samalla yksi läntisimmistä Jurmon saaressa Paraisilla ja itäisin Kerimäellä, joka nykyisin kuuluu Savonlinnan kaupunkiin. Suurin osa kirkoista sijaitsee Lounais-Suomessa.

Kaikki tutkimuskohteena olevat autiokirkoiksi nimetyt kirkot ja kappelit eivät kuitenkaan ole dra-

maattisesti jääneet vaille käyttöä missään elinkaarensa vaiheessa, eivätkä kaikki ole seurakuntien omistuksessa. Ryhmään kuuluu myös vähällä käytöllä olevia saariston kirkkoja sekä neljä ruukinkirkkoa paikkakunnilta, joissa teollinen toiminta on loppunut. Kolme näistä, Fagervikin, Orisbergin ja Kosken ruukinkartanoiden kirkot ovat yksityisessä omistuksessa. Seilin spitaalihospitaalin entinen kirkko Seilin saarella kuuluu nykyisin metsähallitukselle. Karunan kirkko Seurasaaressa on Kansallismuseon ja Turkansaaren kirkko Turkansaaressa Pohjois-Pohjanmaan museon omistuksessa. Seurakunnan omistamien autiokirkkojen joukossa on lisäksi kolme suurta 1800-luvulla rakennettua kirkkoa, joita pidetään mahdottomiksi kasvaneiden lämmityskustannusten takia kylmillään talvisin.

Olen pyrkinyt luomaan kokonaiskuvan autiokirkkojen vaiheista niiden autioitumisen jälkeen. Esittelen tietoisesti niiden korjaukset kronologisessa järjestyksessä, jotta eri vuosikymmeninä vallinneet restaurointinäkemykset, vaikutteet, arvot ja resurssit tulisivat näkyviksi. Muita tavoitteita ovat eri aikoina kirkkojen ylläpidossa tapahtuneiden muutosten selvittäminen ja niiden yhteydet ulkomaisiin esikuviin. Pohdin myös autiokirkkoja rakennuskonservoinnin kohteina ja kuvaan uusien materiaalien ja erilaisten työtapojen vaikutusta korjauksiin. Lopuksi esittelen viiden erilaisen autiokirkkoesimerkin avulla niissä suunnittelijana tekemiäni ratkaisuja ja valintoja sekä käytännön työmaita.

Autiokirkkojen yhteisenä nimittäjänä on niiden alkuperäisenä pysynyt käyttötarkoitus ja säilyminen näennäisesti muuttumattomina aktiivisen käytön päätyttyä. Minua on kiinnostanut, onko autiokirkkojen korjaustapa ollut *konservoivampi* (säilyttävämpi) verrattuna jatkuvassa jumalanpalvelukäytössä olevien[15] kirkkojen pääosin *restauroivaan* (uudistavaan) korjaamiseen. Vertailen erilaisia korjaustapoja kahdessa kirkonrakentajamestari Matti Åkerblomin johdolla rakennetussa kirkossa: Pihlajaveden autiokirkossa ja Kuoreveden käyttökirkossa.

Tutkimuksessa painottuvat ne kirkot, joihin muinaismuistohallinnossa on kiinnitetty erityistä huomiota. Näitä ovat erityisesti aineiston keskiaikaiset sekä 1600- ja 1700-luvun puiset autiokirkot. Sen sijaan saariston puiset kirkot ja ruukinkirkot ovat tutkimuksessa jääneet vähemmälle huomiolle. Pälkäneen rauniokirkko on tässä kohteena mukana kertomassa katon huolenpidon laiminlyönnin tarinaa.

Tavoitteena onkin selvittää erityisesti Muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston roolia autiokirkkokorjausten antikvaarisena valvojana, neuvonantajana ja aktiivisena toimijana. Koska rakennusten käyttötarkoitus on pysynyt muuttumattomana, tai niitä ei ole muutettu pysyvästi toiseen käyttöön, ei suurimpaan osaan niistä ole ollut tarvetta tehdä teknisiä uudistuksia. Näin niissä näkyvät vuosikymmenten aikana vaihdelleet antikvaariset intentiot ja toimenpiteet puhtaimmillaan.

Tutkimuksen kohdekirkot on esitetty lyhyesti luvussa 2. ja niissä tehdyt korjaukset tutkimuksen liitteenä olevissa kohdekorteissa. Niihin kerätty tieto on kerätty ensisijaisesti Museoviraston ja kirkkohallituksen arkistoista sekä kirjallisuudesta. Lisäksi osaa kirkkoihin tehdyistä korjauksista on avattu yksityiskohtaisesti eri luvuissa esiteltyjen teemojen yhteydessä. Olen esitellyt kohderakennusten korjausvaiheita, konservointeja ja restaurointeja hyvinkin pikkutarkasti ajatellen, että kuvaukset sitovat ne oman aikansa prosessien kulkuun ja eri tekijöiden välisiin suhteisiin.

Tutkimus ajoittuu usealle vuosikymmenelle. Nyt vaikuttaa siltä, että olemme henkisesti lähempänä sitä aikakautta, joka synnytti autioituneet kirkot. Tosin syyt ovat 1800-luvun lopulle vastakkaiset. Voimakkaasti kasvavan seurakuntalaisten määrän sijasta yhä harvempi maksaa kirkollisveroa evankelis-luterilaiselle kirkolle ja kirkkojen lämmitystä pyritään vähentämään sen lisäämisen sijasta. Seurakunnat joutuvat tiukentuneessa taloustilanteessa tarkasti suunnittelemaan kiinteistöjensä käyttöä sekä arvottamaan rakennuskantaansa. Monet miettivätkin, mitä hyötyä on vähäisellä käytöllä olevasta rakennuksesta, jota pitää kuitenkin ylläpitää ja aika ajoin korjata. Ilmastonmuutoksen aiheuttamat sään ääri-ilmiöt tuovat lisäksi uudenlaisia vaatimuksia autiokirkkojen ylläpidolle.

Nykyisin autiokirkkojen ovet ovat auki paitsi kesäisten jumalanpalveluksien aikana, myös tiekirkkoina, konserttipaikkoina ja suosittuina kesähäiden viettopaikkoina. Autiokirkot ovat lisäksi yli sadan vuoden aikana innoittaneet eri alojen taiteilijoita Axel Gallénista Yrjö Kilpiseen ja Olli Mustosesta Tony Edelmaniin. László Moholy-Nagyyn[16] (1895–1946) käynti Hattulan kirkossa yhdessä Alvar Aallon kanssa vuonna 1931 teki niin suuren vaikutuksen, että hän antoi myöhemmin tyttärelleen nimeksi Hattula.[17] Kuvauksellisina kohteina autiokirkot ovat myös toimineet elokuvien näyttämöinä: Keuruun vanha kirkko oli näkyvässä osassa Toivo Särkän vuonna 1944 ohjaamassa, Tauno Palon ja Ansa Ikosen tähdittämässä elokuvassa *Vaivaisukon morsian*. Klaus Härön vuonna 2009 valmistuneessa elokuvassa *Postia pappi Jaakobille* astutaan Tyrvään Pyhän Olavin kirkon ulko-ovesta – sisälle Hattulan vanhaan kirkkoon.

1.2 Lähestymistapa ja tutkimuskysymykset

Rakennukseen kajoaminen: korjaukset, konservoinnit ja erityisesti restauroinnit ovat kaikki tekemisissä arvojen kanssa. Ruotsalainen restaurointiarkkitehti Ove Hidemark (1931–2015) on hyvin pukenut prosessin sanoiksi: *Tavassa valita, arvoanalyysissä, ilmenee sitä paitsi väistämätön henkilökohtainen ja pedagoginen näkökohta. Puolueetonta, yleispätevää restaurointia ei ole. Kyse on aina samanaikaisesti valinnasta ja tahdosta.*[18]

Työn keskeisin kysymys on: miten autiokirkot ovat säilyneet meidän aikaamme asti lähes vailla käyttöä lämmittämättöminä rakennuksina, joista useimmat ovat olleet kymmeniä vuosia vailla minkäänlaista huolenpitoa? Ketkä ovat huolehtineet niiden säilymisestä ja mitkä arvot ovat olleet kulloinkin vallalla? Entä miten kirkkojen korjaukset on rahoitettu? Näiden selvittämiseksi olen luonut katsauksen 1900-luvun restauroinnin historiaan kirjallisuuden kautta, etsinyt tietoa sanomalehdistöstä sekä lähitarkastellut Muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston arkistoja. Tavoitteena on ollut luoda kronologinen kokonaiskuva autiokirkkojen korjauksista analysoimalla niiden korjauksia ja huolenpitoa eri vuosikymmeninä. Lähestyn aihetta sekä teorian että käytännön kautta.

Olen etsinyt myös vastausta kansainvälisten restaurointiteorioiden vaikutuksesta suomalaisiin korjaustapojen ja restaurointimetodien käyttöön autiokirkkojen korjauksissa. Muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston vaikutus kaikkien kirkkojen korjauksiin on ollut suuri, mutta missä suhteessa resurssit ovat jakautuneet autiokirkkojen, käyttökirkkojen ja muiden muinaismuistojen kesken? Pyrin myös selvittämään, onko osoitettavissa henkilöitä tai tahoja, joiden vaikutus vailla käyttöarvoa olleiden autiokirkkojen säilymiseen on ollut muita merkittävämpi. Sivuan lyhyesti myös kysymyksiä, onko käyttökirkkoja korjattaessa painoarvoa laitettu enemmän rakennuksen toiminnallisuuden ja tekniikan parantamiseen, niiden käyttöarvoihin? Entä mikä osuus ja merkitys autiokirkkojen korjauksilla on ollut Suomen rakennuskonservoinnin lyhyessä historiassa?

Arvot heijastavat aina aikaansa ja eri aikakauden korjaustavoista voi lukea paljon ajassa liikkuvia merkityksiä. Etsin tutkimuksessa eri aikojen arvojen vaikutusta korjaustapoihin. Arvot nousivat keskusteluun Rakennussuojelukomitean mietinnössä vuonna 1974. Siinä rakennuksen käyttöarvoja pidettiin suojelussa niin keskeisinä, että rakennussuojelu määriteltiin käyttöarvojen ylläpitämiseksi. Käyttöarvot oli jaettu *konkreettisiin käyttöarvoihin*, joista muodostui rakennuksen käyttötarkoitus sekä *abstrakteihin käyttöarvoihin*, joita olivat rakennuksen *kulttuurihistoriallinen arvo*, *rakennushistoriallinen arvo*, *miljööarvo*, *merkitysarvo*, *ainutlaatuisuusarvo* sekä *tyypillisyysarvo*. Niihin luettiin kuuluviksi myös *esteettiset arvot* sekä *historialliset arvot*, joihin kuuluivat rakennuksen ikä, rakennushistoria ja käyttötarkoitus. Mietinnössä korostettiin mielenkiinnon kohdistumisen näihin arvoihin olevan kulttuurisidonnaista ja yhteiskunnan kehitysvaiheista riippuvaa.[19]

Itselleni tärkeä teoria autiokirkkojen korjauksia suunnitellessa on ollut itävaltalaisen taidehistorioitsija Alois Rieglin (1857–1905) arvoteoria. Tutustuin siihen vuonna 1988 Trondheimissa ICCROMin[20] ja ICOMOSin[21] järjestämällä kansainvälisellä puun konservointiteknologian kurssilla, jossa sen esitteli arkkitehti Jukka Jokilehto ICCROMista.[22] Hän kiteytti myöhemmin väitöskirjaansa pohjautuvassa, restauroinnin historiaa käsitellessä kirjassaan Rieglin monimutkaisen arvoluokituksen.[23] Teoria oli tuolloin noussut restaurointikeskusteluun erityisesti uusien rakennustyyppien suojelun yhteydessä. Arkkitehti Maire Mattinen esitteli Antero Sinisalolle omistetussa juhlakirjassa teollisuusrakennusten suojelua käsitelleessä artikkelissaan vuonna 1987 laajasti Rieglin teoriaan pohjaavaa norjalaisen Dag Myklebustin arvoluokitusta.[24] Suomen rakennustaiteen museon tutkimuspäällikkönä tuolloin toiminut taidehistorioitsija Riitta Nikula piti tuoreeltaan Mattisen artikkelia tärkeänä puheenvuorona, vaikkakin totesi arvojen olevan vaikeasti mitattavissa ja arvioitavissa.[25] Rieglin teorian arvokäsitys on edelleen ajankohtainen: se on esimerkiksi vaikuttanut vuonna 2010 maassamme voimaan astuneeseen lakiin rakennusperinnön suojelusta, jossa arvottaminen määriteltiin suojelun keskeiseksi kohdaksi.[26]

Olen pohtinut kysymystä autioiden, vailla jatkuvaa käyttöä olevien rakennusten säilyttämisiin johtaneista syistä Rieglin arvoteoriaa vasten. Ovatko autiokirkkojen korjauksia ohjanneet puhtaasti *muistoarvot* ja käyttökirkkojen korjauksia *nykypäivän arvot*? Muistoarvoihin Riegl laski Jokilehdon mukaan kuuluviksi *ikäarvot*, *historialliset arvot* sekä tietoiset *muistomerkkiarvot*. *Nykypäivän arvot* puolestaan koostuivat *käyttöarvoista*, *taidearvoista*, *uutuusarvoista* sekä *suhteellisista taidearvoista*.[27] Jaottelu on mielestäni muinaisuudestaan huolimatta edelleenkin pääosin käyttökelpoinen. Erityisen kiinnostava on teorian suhde omaan aikaansa.

Riegl määritteli arvoja ja käsitteitä, jotka liittyvät moderniin konservointiin. Hän jaotteli erot *tietoisen* ja *tahattoman* monumentin välille.[28] Tietoisesti tehdyt muistomerkit hän kuvasi inhimillisiksi tuotteiksi, jotka oli pystytetty määrättyä tarkoitusta varten muistuttamaan tulevia sukupolvia menneistä teoista ja kohtaloista. Jälkimmäiset, jotka hän nimesi taiteen ja historian monumenteiksi, viittasivat rakennuksiin, jotka oli rakennettu ensisijaisesti käytännön tarpeisiin ja olivat vasta myöhemmin saaneet historiallista arvoa. Rieglin mukaan meitä kiinnosti teoksessa sen alkupe-

räisyys, se ilmiasu, jona se oli ilmaantunut tekijänsä käsistä ja jota siitä etsittiin riippumatta restauroinnin keinoista. Tietoisen muistomerkin arvot määrittivät muut (aiemmat tekijät) kun taas tahattoman muistomerkin arvot olivat meidän määriteltävissämme. Riegl käytti käsitettä *historiallinen* – kuten sitä käytettiin yleisesti 1800-luvulla – monumentin edustamasta tietystä yksilöllisestä kehitysvaiheesta. Ikäarvo puolestaan kuvasi niitä muutoksia, joita syntyi rapautumisen ja käytön seurauksena, mukaan lukien ajan patina.[29]

Jokilehdon mukaan monumenttisuojelu oli 1800-luvulla *pääosin tyylin alkuperäistämistä* (*sen historiallinen arvo*) *ja tyylin yhtenäistämistä* (*sen uutuusarvo*).[30] Periaatteena oli poistaa kohteesta kaikki luonnolliset kulumat ja luoda uudelleen kokonaisuus, joka kuvasti alkuperäisiä intentioita. Arvojen väliset ristiriidat paljastuivat vasta vuosisadan lopulla, kun ikäarvo sai lisää kannattajia. Tämä tuli esiin erityisesti niissä monumenteissa, jotka eivät olleet pysyneet muuttumattomina, vaan olivat kokeneet tyylillisiä muutoksia ajan kuluessa. Koska historia-arvon käsitettiin olevan sidoksissa *alkuperäisen kunnon selvään tunnistamiseen,*[31] oli rakennusta korjattaessa päätöksenä usein poistaa kaikki myöhemmät lisäykset ja uudelleen rakentaa sen alkuperäinen muoto. Tätä vastustamaan nousivat aika-arvon puolustajat. Heidän mukaansa tyylihistoriallisten restaurointien aikakerrosten poisto historiallisesta rakennuksesta oli hyökkäys kaikkea sitä kohtaan, mitä aika-arvo edusti.[32]

Jälkimmäisen koulukunnan johtohahmo, englantilainen arkkitehtuurikriitikko ja teoreetikko John Ruskin (1819–1900) arvosteli kirjoituksissaan ankarasti aikakautensa kovakouraisia restaurointeja. Hänelle ikä merkitsi kauneutta. Ruskin näki kohteen olennaisina osina ajan jättämät merkit, jotka kypsyivät täyteen kukoistukseensa vasta usean vuosisadan jälkeen.[33] Historialliset rakennukset saivat hänen mukaansa luonteensa ylevän maalauksellisuuden, *ajan jättämän kultaisen tahran*,[34] ikääntymisen jättämien jälkien kautta. Rakennuksen ylevyys ei hänen mukaansa ollut sen kivissä tai kultauksissa, vaan sen Iässä.[35]

Ruskinin ajatukset tiivistyivät muistiin ja aikaan: jos halusimme oppia jotain menneisyydestä tai tulla tulevaisuudessa muistetuiksi, tarvitsimme sekä muistia että jotain, johon kiinnittää muistikuvamme. Hänen mukaansa Runous ja Arkkitehtuuri olivat esimerkkejä taiteista, jotka voittivat ajan. Ruskin tähdensi, että velvoitteenamme on ensiksikin luoda niin laadukasta oman aikamme arkkitehtuuria, että siitä tulisi historiallisesti merkittävää sekä toiseksi huolehtia kallisarvoisimman perintömme – menneiden aikojen perinnön – säilyttämisestä.[36]

Yksi tutkimukseni tavoite onkin selvittää, onko autiokirkkojen korjaussuunnittelussa paino ollut *ruskinilaisessa* materiaalin sekä patinan säilyttämisessä ja *riegliläisessä* muistoarvojen, erityisesti ikäarvon, vaalimisessa?

Yksi tärkeimmistä restauroinnin teorioista, joka on monin tavoin vaikuttanut nykyaikaisen restaurointiteorian kehittymiseen ja joka tuntuu sopivan erityisen hyvin autiokirkkojen korjaukseen, on ICCROMin ensimmäisen johtajan, Caesare Brandin (1906–1988) käsialaa. Jokilehdon kirjassaan esittelemän Brandin teorian mukaan vain materiaalia voitiin restauroida, mutta sen merkitys tuli ymmärtää. Materiaalilla on aina suhde ympäristöönsä. Restauroinnissa voitiin tuottaa kemiallisesti samanlaista materiaalia kuin alkuperäisessä rakennuksessa oli käytetty, mutta sen historiallinen merkittävyys oli erilainen sekä toteutuksen että tulkinnan kannalta. Brandi erotti toisistaan taideteokset ja käyttöesineet. Jaossa arkkitehtuuri katsottiin kuuluvaksi taideteosten piiriin. Historiallinen rakennus ei ollut pelkästään tietty määrä materiaa, vaan kaikki rakennusosat olivat osa arkkitehtonista kuvaa. Vaikka rakennuksen materiaali ikääntyi ajan myötä, oli siitä luettavissa sen taiteellinen kuva, jonka pystyi näkemään vain tässä hetkessä. Tästä syystä taideteos oli Brandin mukaan aina nykyisyyttä.[37] Hän kiteytti ajatuksensa seuraaviin restaurointiteeseihin:

> *Restaurointi koostuu siitä metodologisesta hetkestä, jolloin taideteoksen fyysinen kokonaisuus ja sen kaksinainen esteettinen ja historiallinen vastakohtaisuus tunnistetaan ja siirretään tulevaisuuteen*
>
> *Ainoastaan taideteoksen materiaalia voidaan restauroida*
>
> *Restauroinnin tulisi tähdätä mahdollisen taideteoksen yksikön järjestämiseen uudelleen, kunhan tämä ei johda taiteelliseen tai historialliseen väärennökseen ja ilman, että poistetaan mitään taideteoksen ajan jättämiä jälkiä.*[38]

Brandin aikakäsitys oli kerroksellinen. Hän näki rakennuksen historiassa kolme ajanjaksoa: ajan, jolloin taiteilija on sen luonut, ajanjakson taideteoksen valmistumisesta nykyisyyteen sekä sen hetken, jolloin rakennus tiedostettiin. Rakennusten korjauksissa tuli hänen mukaansa ottaa huomioon kaikki nämä kolme aikatasoa: se lyhyt aika, jolloin taideteos oli ollut uusi, se useimmiten pitkä ajanjakso, jolloin rakennusta on käytetty, korjattu siivottu, restauroitu – ja jolloin patina on siihen muodostunut – sekä se (nykyisyyden) hetki, jolloin rakennusta aletaan korjata, sivutaan hetkellisesti sen valmistumisaikaa ja liitytään pitkään aikajanajatkumoon. Ne ratkaisut, jotka korjaushetkenä tehdään tulevat vaikuttamaan koko taideteoksen ilmeeseen ja niitä tulisikin peilata sen historiaa vasten. Tähän liittyy voimakkaasti myös suhtautuminen patinaan: poistammeko kaksisataa vuotta rakennuksen historiasta jotta saisimme sen elämään uutta nuoruutta? Vanhennammeko rakennusta, koska oman aikamme arvot puoltavat sitä? [39]

Brandin mukaan taidehistorian tehtävänä oli etsiä – aikajärjestyksessä – taideteoksen ajallinen sisäinen aikaulottuvuus ja rytmi, jotka ovat riippumattomia hetkellisestä ajan historiasta: vaihtuvista makukäsityksistä ja muodeista. Restaurointi on oikeutettu, kun se sisältää sekä nykyhetken että menneisyyden. Se tulee määritellä historiallisena tapahtumana, osana prosessia, jossa rakennus siirtyy tulevaisuuteen. Minkä muun hetken tahansa valinta johtaisi mielivaltaiseen tulokseen. Jos restaurointi samastuu rakennuksen alkuperäiseen rakentamisaikaan, on lopputulos mielikuvituksen tuotetta ja vastakohta sille ajatukselle, että restaurointi on osa rakennuksen jatkumoa.[40] Kun käsitellään taideteoksen esteettistä arvoa, voidaan jokaista eheyttämistoimenpidettä tarkastella hahmopsykologian keinojen avulla verratessa uusien osien visuaalista painoarvoa olemassa oleviin pintoihin. Uudet, teräväkulmaiset, kirkkaat lisäykset saattavat helposti viedä huomiota vanhoilta patinoituneilta alkuperäisosilta. Jos restauroinnin aikomuksena on säilyttää eikä uudistaa historiallista monumenttia, on välttämätöntä sovittaa moderni eheyttämistoimenpide historialliseen osaan eikä päinvastoin.[41] Brandin teoria on vaikuttanut monin tavoin nykyisiin restaurointiteorioihin. Se on ollut pohjana myös Venetsian julistukselle, kansainväliselle ohjeistukselle rakennusten suojelusta vuodelta 1964.

Kuva 4b. *Petäjäveden vanhan kirkon penkit. Autiokirkkojen satoja vuosia vanhat, yksinkertaisen rakenteelliset penkit kantavat mukanaan ihmisten kosketusten jälkiä, jotka ovat antaneet niille silkinhienon patinan.*

Tutkimukseni liittyy aiempaan restaurointikeskusteluun. Oma näkökulmani aiheeseen on erityisesti ammattia harjoittavan arkkitehdin: miten teoria kohtaa käytännön. Tarkastelen kirkkojen korjausta suunnittelijana, korjaustyön aktiivisena toimijana. Ruotsalaisen arkkitehdin ja restaurointiprofessorin Ove Hidemarkin esikuvalliset restaurointityöt, materiaalipohdinnat ja kirjoitukset ovat toimineet minulle suurena innoituksen lähteenä ja auttaneet pukemaan sanoiksi vaikeasti määriteltäviä asioita.

1.3 Aineisto, metodit ja lähteet

Arkkitehtuurin menetelmät muistuttavat joskus tieteellisiä ja tutkimustyö sellaisena kuin luonnontiede sitä käyttää on sovellettavissa myös arkkitehtuuriin. Arkkitehtoninen tutkimus voi olla entistä metodisempaa, mutta sen olemus ei koskaan voi olla pelkästään analyyttistä. Arkkitehtonisessa tutkimuksessa tulee aina olemaan enemmän taidetta ja vaistoa. (Alvar Aalto 1940).[42]

Käsittelen yleispiirteisesti kaikkia tutkimusaineiston 41 autiokirkkoa. Yksityiskohtaisemmin tarkasteltaviksi olen valinnut joukon kirkkoja, joiden korjauksia pidän olennaisina asettamieni kysymysten selvittämiseksi. Rakennusten lähitarkastelu kohdistuu niihin kirkkoihin, joiden korjaamiseen olen itse osallistunut suunnittelijana. Lisäksi vertaan esimerkinomaisesti Pihlajaveden autiokirkon ja Kuoreveden käyttökirkon korjauksia toisiinsa. Esittelen lyhyesti kaikki säilyneet autiokirkot, mutta en puutu niiden yksityiskohtaisiin korjauksiin muutoin kuin tapauksissa, joissa ne tuovat jonkin oleellisen lisän tutkimusaineistoon.

Kohteiden analyysi perustuu historialliseen arkisto- ja kirjallisuusaineiston tutkimukseen, haastatteluihin sekä tärkeänä osana paikan päällä tehtyihin autiokirkkojen lähitarkasteluihin. Olennaisinta lähdeaineistoa tutkimukseen on tarjonnut Museoviraston arkisto: Museoviraston historian topografisen arkiston ja entisen rakennushistorian osaston aineistot sekä matkakertomukset, valokuvat ja piirustukset. Erityisen kiinnostavia ovat olleet Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset *Analecta Archeologica Fennica.*[43] Joidenkin kohteiden osalta olen syventänyt tietoja tutustumalla myös Museoviraston hallinnolliseen arkistoon sekä joidenkin seurakuntien arkistoihin. Vaikeutena on ollut tutkimuksen ajoittuminen kolmelle vuosikymmenelle, jona aikana arkistoja, kuntia ja seurakuntia on yhdistetty. Tuona aikana myös Museoviraston arkistot ovat yhdistyneet ja osa aineistosta on digitoitu. Silti tieto on palasina monissa eri fyysisissä ja digitaalisissa kansioissa.

Työ on perustutkimusta ja tutkin aihetta sekä teorian että käytännön näkökulmasta. Neljän kirkon ja yhden kellotapulin osalta työhön on vuosina 1993–2014 liittynyt myös konkreettista suunnittelua, joka on vaihdellut rakennuskonservoinnista rakennusosien ja tilalliseen rekonstruktioon. Esittelen nämä kohteet tutkimuksen luvussa 11.

Kirjallisista lähteistä tärkeimmät ovat Lars Pettersonin laaja tuotanto, taidehistorian professori Marja Terttu Knapaksen lukuisat kirkkotutkimukset sekä monet aihetta sivuavat väitöskirjat. Tutkimukseni liittyy pohjoismaiseen restaurointitutkimukseen. Lähimmät aihetta sivuavat väitöstutkimukset ovat ruotsalaisen Anna Elmén Bergin vuonna 1997 hyväksytty väitöskirja *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början* ja Leena Valkeapään väitös vuodelta 2000 *Pitäjänkirkosta kansallismonumentiksi. Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina 1870–1920*. Victor Edmanin väitöskirja *En Svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn* (1999) on valottanut Suomen restaurointi- ja konservointihistorialle olennaista Ruotsin restaurointihistoriaa. Kirkkoja eniten suojanneen rakennusosan, kattojen, osalta tärkeä on ollut Antti Pihkalan väitöskirja *Paanukatot Suomen kirkoissa ja tapuleissa* vuodelta 2009. Suomalaisista restaurointitutkimuksista työtäni lähellä ovat Arja Sihvolan lisensiaatintyö *Antikvaarista sekä arkkitehtonista restaurointia. Arkkitehti Olof Hansson ja hänen 1950-luvun kirkkorestaurointinsa 1900-luvun puolivälin restaurointiperiaatteista* (2003) sekä Maija Kairamon lisensiaatintyö *Restaurointietappeja aikaraiteella. Puoli vuosisataa rakennussuojelua ja restaurointia Suomessa* (2006). Uusimmasta tutkimuksesta lähimpänä omaa aihettani on Tuija Lindin väitös *Rauniot – arvoja ja tekoja* vuodelta 2017. Mia Perkkiö on väitöskirjassaan *Utilitas restauroinnissa Historiallisen rakennuksen käyttötarkoituksen muutos ja funktionaalinen integriteetti* (2007) avannut tutkimukseen liittyvää käsitteistöä.

Kansainvälisestä restaurointitutkimuksesta Jukka Jokilehdon väitöskirjaan perustuva *History of Building Conservation* (1999) on ollut tärkeä lähde ja innoittaja. Sekä käytännön työssäni että tässä tutkimuksessa tärkeää on ollut 1800-luvun lopun tyylihistoriallisia restaurointeja ja kertaustyylisiä uudisrakennuksia vastaan noussut kritiikki ja sen johtohahmon John Ruskinin kirjoitukset, erityisesti kirja *Seven Lamps of Architecture* (1849) ja siinä luku *The Lamp of Memory.*

Kaikki kirkkojen suunnittelutyötä sekä korjaus- ja muutoshistoriaa koskeva tieto perustuu muistioihin, piirustuksiin, suunnitelmiin ja valokuviin. Niissä käytettyjen sanojen ja ilmaisujen kautta kuvastuu kunkin aikakauden suhtautuminen rakennusperintöön. Pienimmätkin tekniset detaljit, käsityötaitojen väheneminen sekä materiaalien runsastuminen on merkityksellistä. Siksi olen julkaissut tässä tutkimuksessa tätä tietoa mahdollisimman yksityiskohtaisesti. Tämä koskee myös omia suunnitelmiani. Samalla kun siirrän tämän tiedon tulevaisuuden kirkkotutkimuksen ja kirkonkorjausten käyttöön haluan korostaa arkistojen sisältämän tiedon ja töiden dokumentoinnin merkitystä.

Erityisen mielenkiintoista luettavaa ovat tarjonneet muinaismuistohallinnon virkamiesten matkakertomukset, joiden tyylilajit vaihtelevat kirjoittajasta riippuen pakinasta tutkimusraportteihin ja jotka tuovat erinomaisesti esiin kirjoittajan intention. Paljon on kuitenkin jäänyt myös dokumentoimatta, jolloin virkamiesten käynnistä kohteissa ei ole jäänyt mitään tietoa arkistoihin. Osassa kertomuksia on oman aikansa tietoa materiaaleista tai käytännöistä, jotka ovat myöhemmin osoittautuneet virheellisiksi. En ole nostanut niitä tutkimuksessa esille sen takia, että kritisoisin henkilöitä, joka näitä työtapoja tai aineita on käyttänyt, vaan arvokkaana aikalaistietona siitä, mikä on ollut käytäntö kunakin aikana. Dokumentit auttavat myös kunkin rakennuksen tutkimusta ja suunnittelijaa tietämään, mitä työtapoja ja materiaaleja kohteessa on käytetty ja mitä jatkossa kohdetta korjatessa voi käyttää.

1.4 Virkistää vai säilöä?

Käsittelen tässä restauroinnin keskeistä sanastoa: mitä autiokirkkojen korjaukset oikeastaan ovat? Joka aikakaudella on omat, aikaan sidotut sisältönsä käsitteille. Otsikon *virkistää* ja *säilöä* ovat restauroinnin ja konservoinnin käsitteiden varhaisia suomenkielisiä ehdotuksia. Sanalla *restaurointi* on yhteys latinankieliseen sanaan ravintola, *konservoinnilla* puolestaan säilöntään. Luku on laaja, sillä katson kunkin aikakauden terminologian kantavan mukanaan omassa ajassaan liikkuvia merkityksiä ja antavan täten vääristelemätöntä tietoa oman aikansa arvoista.

Seuraavassa on tarkastelua siitä, mitä rakennussuojelun keskeisillä sanoilla restaurointi ja konservointi on eri aikoina suomen kielessä tarkoitettu. Eri kielialueiden määritykset näille termeille ovat oma ongelmavyyhtensä, joita muiden muassa Göran Kåring, Jukka Jokilehto ja Panu Kaila[44] ovat kirjoituksissaan laajasti selvittäneet.

Arkkitehti Mia Perkkiö pohtii artikkelissaan *Käsitteiden käsittämistä eli mitä restaurointi on*[45] erityisesti restaurointi-käsitettä. Hän siteeraa tekstissään Camillo Boiton jo 1800-luvulla esittämää kysymystä *Restauroidako vai konservoida* ja ehdottaa sille sen kummemmin selittämättä nykyasua *korjatako vai restauroida.* Rakennusten restauroinnista puhuttaessa hän käyttää tarkentavaa termiä *arkkitehtuurirestaurointi*, jolloin suunnittelusta vastaa restaurointiin erikoistunut arkkitehti ja suunnittelutyö pohjautuu asiantuntijoiden arvioihin sekä tutkimuksiin.[46] Konservoinnin Perkkiö

määrittelee *historiallisten rakennusten, niiden osien tai yksittäisten esineiden säilyttäväksi korjaamiseksi, jonka suorittaa alan ammattitutkinnon suorittanut henkilö*. Konservointi keskittyy hänen mukaansa materiaalissa esiintyvien vaurioiden pysäyttämiseen ja materiaalin säilyttämiseen.[47]

Taidehistorioitsija Anna Ripatti käsittelee restaurointi-sanan historiaa väitöskirjassaan *Jac. Ahrenberg ja historian perintö*. Hän toteaa siinä sanan esiintyneen 1800-luvun lopussa lähinnä vain ruotsinkielisinä termeinä *restaurering* ja *restauration*. Suomen kielessä käytettiin tuolloin restaurointia tarkoitettaessa sanaa *korjaus,* joskus myös *laveampi korjaus,* millä tarkoitettiin rakennuksen laajamittaista kunnostamista tai rakennuksen palauttamista johonkin aiempaan asuun. Suomenkielisiä vastineita kansainvälisille termeille ei tuolloin vielä ollut olemassa.[48] Ruotsinkielisessä tekstissä puolestaan myös tosiasiallisia korjauksia saatettiin nimittää restauroinneiksi. Esimerkiksi *Nya Pressen* -lehden Pälkäneen vanhan kirkon katon romahtamista koskeneessa artikkelissa vuonna 1890 käytettiin kirkon siihen vuonna 1885 mietitystä katon mahdollisesta korjauksesta käsitettä *restaurointi*.[49]

Vuonna 1884 perustettu Muinaistieteellinen toimikunta[50] käsitteli ensimmäisistä kokouksistaan lähtien suunnitelmia, joita vaihtelevasti nimitettiin toimikunnan vuosikirjoissa *restauroinneiksi* (restaurationer af medeltidsmålningar[51], väggmålningarna i Lojo kyrka som har blivit restaurerade[52]), *uudistamisiksi, kunnostamisiksi* (inre renoveringar[53] i Nykyrko[54], Kommissionens anslag till renovering af Lojo kyrkas rika medeltidsmålningar[55], renovering af Lojo kyrkas blottade medeltidsmålningar[56]), *korjauksiksi* (reparation af Storkyro moderkyrka[57], ett anslag till reparation af Hattula kyrkas tak[58]), *säilyttämisiksi* (Hattula medeltidskyrkas bevarande för ytterligare förfall[59]), *remonteiksi* (inre anordningar i Storkyro kyrka vid dess remont[60], Hattulas gamla sockenkyrka, hvars remont församlingen icke kunna bekosta[61]) sekä *suojaamisiksi* ja *hoitamisiksi* (Raseborgs och Kajaneborgs ruiners skyddande för vidare förfall samt vård[62]). Konservoinnista puhuttiin näissä ensimmäisissä vuosikirjoissa ainoastaan esineiden, esimerkiksi rautaesineiden käsittelyjen yhteydessä.[63]

Vuoden 1888 vuosikirjassa mainittiin, että toimikunnan kirjakokoelmiin oli hankittu Eugène Viollet-le-Ducin *Dictionnaire rais. du Mobilier Francais,* (Paris 1872–1875).[64] Vuonna 1869 ilmestyneessä keskeisessä Viollet-le-Ducin *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle* -kirjasarjassa on 20 sivun mittainen restaurointi-sanan merkittävä kuvailu, jonka hän aloitti esittämällä, että restaurointi oli sanana ja asiana uusi. Rakennuksen restaurointi ei hänen mukaansa ollut ylläpitoa tai vaalimista, ei myöskään korjaamista tai jälleenrakentamista, vaan rakennuksen parantamista, täydentämistä sellaiseen asuun, jota rakennuksella ei tiedetty olleen minään aikakautena.[65] Restaurointi-sanan esittelyyn sisältyivät myös italiankieliset käsitteet *instaurare, reficere, renovare,* jotka Viollet-le-Ducin mukaan tarkoittivat parantamista ja jälleenrakentamista.[66] Baalbekin Aurinkotemppelin silloisen asun Viollet-le-Duc kuvasi esimerkkinä, joka ei ollut restaurointia, vaan rekonstruktio.[67] Sanalle *konservointi* ei sanakirjassa ollut omaa nimikettä.

Vuodesta 1889 käsitteiden kirjo Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikirjassa jatkui ennallaan. Puhuttiin *restauroinneista* (Kajaneborgs slottsruiners restaureringsåtgärder,[68] restaurering af Lojo kyrkas al secco målningar,[69] restauration af Åbo slott,[70] Raumo kyrkas förestående restauration[71]), *uudistamisista ja kunnostuksista* (Töfsala kyrkas renovering[72]), *korjauksista* (Haukivuori kyrkas reparation[73]), *hoitamisesta* (Kexholm slotts vård[74]) sekä *remonteista* ja *uudistuksista* (särskilda remont- och renoveringsarbeten i Olofsborgs slott,[75] Storkyro kyrkas remonterande[76]). Uusi termi oli *rekonstruktio*, jota käytettiin Magnus Schjerfbeckin tekemien Kastelholman linnan tornisuunnitelmien yhteydessä (fullständig rekonstruktion av Kastelholms slotts torn[77]) Vuoden 1891 vuosikirjassa käytettiin myös sanayhdistelmää *rakennustaiteellinen korjaus* (arkitektonisk remont) Isonkyrön kirkon korjauksesta.[78] Isonkyrön kirkon *remontin*[79] ja Rauman kirkon *restauroinnin* yhteydessä käytettiin niiden maalausten käsittelyistä termiä *uudistaminen* (renovering)[80]. Koko termistö vaikuttaa vakiintumattomalta, aivan kuin jokainen termi olisi arvottu erikseen kuhunkin kohteeseen. Siihen saattoi vaikuttaa myös restaurointi-termistä 1880-luvulla noussut kansainvälinen keskustelu. Mahdollisesti monipuolisella sanastolla myös haluttiin välttää toistoa muutenkin luettelomaisessa tekstissä.

Restaurointi-sana sai 1800-luvun lopulla Euroopassa Suomeenkin kantautuneita voimakkaita arvomerkityksiä. Ruskin käytti sitä synonyyminä rakennuksen turmelemiselle[81] hyökätessään ajan tyylihistoriallisia restaurointeja vastaan. Myös Ruotsissa oli alettu arvostella 1890-luvun suuria hankkeita, kuten arkkitehtien Helgo Zettervallin Uppsalan tuomiokirkon ja Fredrik Lilljekvistin Gripsholman linnan restaurointeja.[82] Aikakauden kuuluvin kriitikko oli kirjailija Verner von Heidenstam, joka laajasti siteeratussa kritiikissään nimitti restauroitua rakennusta *elottomaksi, toistoon perustuvaksi kipsikuvaksi jostain, mikä hiljattain seisoi paikallaan elävänä ja luonnollisena, vaikkakin ehkä puutteellisena ja paikoin rumana.*[83] Hänen kritiikkinsä julkaistiin alun perin vuonna 1892 *Dagens Nyheter*-lehden kahdessa sanomalehtiartikkelissa[84] ja erillisessä pamfletissa *Modern barbarism* vuonna 1894. Edmanin mukaan Heidestamin kritiikillä oli suuri vaikutus siihen, millaiseksi ruotsalainen restaurointiperinne myöhemmin muotoutui.[85] Vuosisadan vaihteen keskustelujen myötä restaurointi-käsitteestä oli tullut hankala, mikä leimasi sitä koko

Kuva 5. *Leikkauspiirustus arkkitehti Magnus Schjerfbeckin Turun tuomiokirkon restaurointikomitealle vuonna 1895 tekemästä restaurointiehdotuksesta.*

1900-luvun alun. Tästä syystä koko termi haluttiin raivata kielenkäytöstä ja korvata se ilmaisulla, joka tähtäsi ainoastaan vanhojen rakennusten hoitoon ja säilyttämiseen.[86]

Restaurointi-sanaa käytettiin suomessa yleisemmin juuri varhaisissa ruotsinkielisissä sanomalehtiteksteissä. Suomenkielisissä vierastettiin Leena Valkeapään mukaan ilmeisesti vieraskielistä ilmaisua ja sen tilalla käytettiin mieluummin korjaus-sanaa.[87] Samaa todistaa *Rakentaja*-lehdessä 1903 julkaistu sarja kuvauksia Arkkitehti-klubin kokouksista 4.10. ja 11.11.1902, joissa käsiteltiin Turun tuomiokirkon korjauskysymystä.[88] Niissä käytettiin johdonmukaisesti restauroinnista suomenkielistä sanaa korjaus. Klubin puheenjohtaja, arkkitehti Hugo Lindbergin puheenvuorossa esiintyi myös termi *korjata entiselleen*. Restaurointi-sanaa ei artikkelisarjassa käytetty lainkaan.[89] Keskustelua käytiin myös Suomenkielisten teknikkojen seuran pää-äänenkannattajassa *Suomen Teollisuuslehdessä*.[90] Yhdyn asiassa Edmanin näkemykseen siitä, että restaurointi oli terminä vuosisadan alussa kiistanalainen. Sen vuoksi sitä ei haluttu käyttää myöskään suomen kielessä, vaan termi käännettiin tietoisesti korjaukseksi.

Antero Sinisalon mukaan kirkkorakennusten restaurointi Suomessa seurasi aluksi Viollet-le-Ducin aloittamaa ja esimerkiksi ruotsalaisen arkkitehdin Helgo Zettervallin noudattamaa tyylihistoriallista suuntausta. Hänen mielestään ei tuolloin voinut vielä puhua restauroinneista, vaan *tyylihistoriallisia periaatteita noudattavista korjauksista*.[91] Ruotsalainen merkittävä restaurointiarkkitehti ja taidehistorioitsija Sigurd Curman halusi palauttaa 1900-luvun alussa restaurointi-sanan maineen antamalla sille positiivisen merkityksen. Hänen mukaansa sanalla tarkoitettiin *monumentin kuntoon laittamista siten, että se itse aidosti ja mahdollisimman kauniisti kertoo historiansa ja näyttää aarteensa.* [92] Valkeapään mukaan 1920- ja 1930-luvulla esitettiin restaurointi-käsitteelle suomenkielisiä vastineita, kuten *uusinta* ja *uusintapitely*.[93]

Visa Immosen mukaan maailmansotien välisen ajan rakennusmonumenttien korjaustöistä ei Suomessa käytetty nimitystä restaurointi, vaan pyrittiin välttämään vieraskielistä sanaa. Hän viittaa Valkeapään esittämään Jaakko Gummeruksen sitaattiin vuodelta 1913, jossa restaurointi ymmärrettiin usein rajuiksi, ilman tieteellistä tutkimusta tehdyiksi korjaustöiksi. Siinä rakennus pyrittiin muokkaamaan oletettuun tyylimukaiseen asuunsa. Immonen peilaa tilannetta valtionarkeologi Juhani Rinteen edustamaan moderniin *restaurointi-ideaaliin*, jossa rakennus haluttiin palauttaa sen omaan, alkuperäiseen, tieteellisten tutkimusten avulla varmistettuun historialliseen asuun. Immonen näkee Rinteen ideaalin rakennuksen kunnostamisena, entistämisenä, uusimisena tai entiseen kuntoon saattamisena.[94]

Restaurointi-käsitteen sisällöstä keskusteltiin Turun tuomiokirkon 1920-luvun restauroinnin yhteydessä laajasti. Ruotsin valtionarkeologi Sigurd Curman oli antanut töistä kirjallisen lausunnon. Siinä

esitettyjen restaurointiperiaatteiden mukaan kirkossa tehtävien toimenpiteiden olisi keskityttävä rakennuksen sisätiloihin ja rajoituttava rakenteellisiin korjauksiin. Armas Lindgrenin suunnitelma noudatti Curmanin ajatuksia.[95] Lindgren suosi tunnelmaan painottuvaa korjausta: hän halusi korostaa kirkon elävyyttä, ei tehdä siitä museota.[96] Samalla hän halusi korostaa kirkon omaa historiaa ja erityispiirteitä. Rinne puolestaan edisti tutkimuksiin perustuvaa linjaa, jossa uusi sisutus tehtäisiin aikakauden omalla tyylillä, joka ei häiritsisi kirkon alkuperäistä asua. Näkemyseroista syntyi korjaustöiden yhteydessä välirikko Rinteen ja Lindgrenin välille.[97]

Katsaus suomenkielisten tietosanakirjojen *restaurointi*- ja *konservointi*-sanojen määrittelyihin tuottaa mielenkiintoisia tuloksia. Tietosanakirja-osakeyhtiön ensimmäisessä suomenkielisessä tietosanakirjassa,[98] jonka julkaiseminen alkoi vuonna 1906, termit oli selitetty ensisijaisesti valtiollisina käsitteinä, jotka liittyivät vallanpitäjien aseman säilyttämiseen. Restaurointi-sanan selityksen teokseen oli kirjoittanut fil. tri., lehtori Jaakko Forsman. Hän määrittelynsä mukaan sana *restauratsioni (lat. restaurá'tio), entiselleen, entiseen kuntoon palauttaminen* tarkoitti valtiollisessa kielessä karkotetun hallitsijasuvun valtaistuimelle palauttamista, esimerkiksi Stuartien palauttamista valtaan Englannissa vuonna 1660 ja Ranskan historiassa Bourbonien takaisin valtaan tuloa vuosina 1814–1815, josta syystä aikaa vuosina 1814–1830 sanotaan *restauratsioniaikakaudeksi*. Lisäksi sanalle *restaureerata* oli annettu merkitykset*: palauttaa, korjata entiselleen, uudistaa, virkistää, vahvistaa.*[99]

Samassa tietosanakirjassa sanalle *konservatsiooni* oli annettu merkitys *säilyttäminen* ja sanalle *konserveerata* (lat. conservá're) merkitykset: *säilyttää vahingoittumassa tilassa, pysyttää entisellään.* Esimerkkinä konserveeraamisesta oli sanakirjassa 1600- ja 1700-lukujen käytäntö, jossa pappi tai virkamies nai edeltäjänsä lesken tai tyttären. Lisäksi konserveeraaminen oli museokokoelmissa selitetty *esineiden käsittelyksi siten, että se turvaa niiden pitkäikäisen säilymisen.* Ruoka-aineiden konserveeraamisessa teos neuvoi katsomaan kohdasta *säilyke.*[100]

Otavan 1930-luvulla julkaistussa tietosanakirjassa sanat olivat saaneet jo selkeästi rakennusperinnön vaalimiseen liittyvät käsitteet. Nyt niille oli vakiintunut vielä nykyäänkin käytettävät termit. *Restaurointi* oli saanut vanhempien tietosanakirjamääritysten lisäksi myös merkitykset *entisöinti, entistäminen* ja *ennallistaminen.* Valtiollinen merkitys oli selvästi historiallinen ja uutena, merkittävämpänä oli *ajan tai ulkonaisten vaurioiden pilaamien esineiden palauttaminen alkuperäiseen asuunsa.* Rakennusten restauroinneissa oli eritelty *puhdastyylinen* eli *puristinen* restaurointi, jossa myöhemmät, alkuperäisestä poikkeavat lisäykset poistettiin ja uudet, tarpeellisiksi harkitut tehtiin alkuperäistä tyyliä noudattaviksi. Toisena vaihtoehtona oli se, että lisäykset – mikäli ne eivät rikkoneet kokonaisuutta – saivat pysyä paikoillaan ja uudet osat tehtiin ajan tyyliin. Tekstissä viitattiin Egyptin faaraoiden varhaisiin temppelien restaurointeihin, Rooman keisari Hadrianuksen johdolla tehtyihin restaurointeihin sekä muun muassa Victor Hugon teosten aikaansaamaan restaurointikeskusteluun 1800-luvun alkupuolella. Arvostelua saivat osakseen erityisesti arkkitehti Viollet-le-Ducin suunnitelmat, mutta myös Uppsalan tuomiokirkon restaurointi sekä Suomessa Turun tuomiokirkon tornin muutossuunnitelmat. 1930-luvun käsitys restauroinnista oli kirjoitettu tekstiin seuraavasti: *nykyaika rajoittuu r:ssaan enemmän säilyttävään (konservointi) kuin uusivaan toimintaan, sallien vain sellaisia lisäyksiä, jotka eivät ole alkuperäisen hengen kanssa ristiriidassa.*[101] Lisäksi teksti neuvoi maalausten restauroinneissa katsomaan sanaa *Konservointi*. Valitettavasti tekstistä ei selviä kohdan kirjoittajaa. Selvää on, että kirjoittaja (tai kirjoittajat) on ollut erittäin perehtynyt aikakauden restaurointeihin ja niiden historiaan sekä käytyyn restaurointikeskusteluun. [102] Teksti tuntuu 2010-luvun lukijasta tuoreelta ja ajankohtaiselta. Samassa teoksessa oli latinasta lainatulle uudissanalle *Renovoida* (-> *Renoveerata*) annettu suomenkielinen vastine: *uudistaa, korjata*.[103]

Fil. maist. Edvard Richterin kirjoittamalla *Konservointi*-termillä[104] oli tietosanakirjassa jo aiemmin mainitut merkitykset *säilyttäminen vahingoittumattomassa tilassa, pysyttäminen entisellään, säilykkeiden valmistaminen*. Konservoinnin sisältöön oli nyt liitetty pitkä selostus taideteosten ja rakennusten suojaamisesta tuhoutumiselta tai niihin jo tulleiden vikojen korjaamisesta. Konservoinnilla pyrittiin säilyttämään teoksen tai rakennusten alkuperäinen muoto ja ulkonäkö muuttumattomana. Sen vuoksi poistettiin paitsi säilymiselle vaarallisia syitä mikäli mahdollista myös jälkeenpäin, tavallisesti restauroinnin yhteydessä tehdyt liialliset lisäykset. Rakennusten konservoinnin oli esitetty käsittävän etupäässä teknisiä suoja- ja vahvistuslaitteita.[105]

Venetsian julistus, kansainvälinen ohjeistus rakennusten suojelusta, oli julkaistu vuonna 1964, mutta se käännettiin suomeksi vasta 1986.[106] Julistuksen 9. artikla käsittelee restaurointia ja kuuluu seuraavasti:

> *Restaurointi on pitkälle erikoistunutta toimintaa. Sen tavoitteena on säilyttää ja tuoda esiin monumenttien esteettinen ja historiallinen arvo, ja se pohjautuu alkuperäisen materiaalin autenttisten dokumenttien kunnioittamiselle. Restauroinnin on päätyttävä siinä, missä otaksuma alkaa. Lisäksi kaiken välttämättömän lisärakentamisen on erotuttava arkkitehtonisesta kompositiosta ja sillä on oltava nykyajan leima. Ennen ja jälkeen restauroinnin on aina tehtävä arkeologinen ja historiallinen tutkimus monumentista.*[107]

Tietosanakirja Oy:n 1960-luvulta peräisin olevassa Uudessa tietosanakirjassa ei Venetsian julistus ollut vielä keskeisenä sisältönä. Restaurointi selitettiin siinä *rakennusten tai taideteosten palauttamiseksi alkuperäiseen asuunsa joko jälleenrakentamalla tai myöhempiä lisiä poistamalla*. Sanan käytännön merkitykselle annettiin tietosanakirjassa laaja historiallinen tausta eurooppalaisesta näkökulmasta. Suomesta esitettiin Muinaistieteellisen toimikunnan rooli linnojen ja vanhojen kirkkojen entistämistöiden valvojana vuodesta 1884 lähtien ja nostettiin varhaisimpina restaurointitöinä Olavinlinnassa J. R. Aspelinin aloitteesta 1870-luvulla suoritetut työt sekä Magnus Schjerfbeckin ja Jac. Ahrenbergin rohkeat ehdotukset keskiaikaisten linnojen rekonstruoiviksi restauroinneiksi 1800–1900-lukujen vaihteessa. Lopuksi tekstissä todettiin, että sittemmin oli yhä enemmän pyritty ottamaan huomioon rakennusarkeologisten tutkimusten tulokset ja säilyttämään rakennusten eri ajoilta peräisin olevat historialliset osat. Merkittävinä töinä mainittiin Armas Lindgrenin Turun tuomiokirkon restaurointi 1920-luvulla sekä sodan jälkeen Turun, Hämeen ja Olavinlinnassa sekä lukuisissa keskiaikaisissa kirkoissa tehdyt työt.[108] Artikkelin kirjoittajaa ei mainittu, mutta rakennustaidetta käsittelevien artikkelien kirjoittajiksi teoksessa oli merkitty Kirmo Mikkola, Elias Härö sekä Pekka Suhonen.[109]

Konservoinnille sama teos antoi neljä merkitystä, joista yksi viittasi *säilyttämiseen, esineiden säilyväksi tekemiseen ja pappisvirkaan*, toinen *biol. eläinten täyttämiseen*, kolmas *ruokataloudelliseen säilöntään* ja neljäs, tekstimäärältään suurin, *arkeologisiin ja taidehistoriallisiin toimenpiteisiin, jotka suoritetaan vanhoille esineille ja rakennuksille, jotta ne saataisiin säilymään muuttumattomina*. Tekstissä korostettiin konservoinnin merkitystä ja töiden vaativuutta sekä hitautta. Toimenpiteet eriteltiin ulkoisiin, joilla pyrittiin järjestämään ilman ja sijaintipaikan puhtaus, lämpötila ja kosteus kohteen säilymisen kannalta parhaalla mahdollisella tavalla sekä sisäisiin, joilla pyrittiin vahvistamaan kohteen kiinteyttä ja poistamaan rakennetta turmelevat ominaisuudet. Lisäksi esiteltiin erilaisia konservointimateriaaleja, joista paistoi luottamus uusiin menetelmiin ja aineisiin: *Konservointiaineina käytettiin aikaisemmin yksinomaan luonnontuotteita, kuten mehiläisvahaa ja hartseja. Nykyisin käytetään runsaasti myös keinotekoisia aineita, joilla on suuri suojauskyky ja jotka liittyvät suojattavaan siten, että ne voidaan tarvittaessa vaaratta poistaa.*[110] Tämän Uuden Tietosanakirjan osan rakennustaiteesta vastaavat kirjoittajat olivat Elias Härö ja Henrik Lilius sekä arkeologiasta vastaavat Torsten Edgren ja Aarne Kopisto.[111]

Rakennussuojelukomitean mietinnössä vuodelta 1974 restaurointi-sana oli korvattu sanalla *entistäminen*, joka määriteltiin rakennustoimenpiteiksi, joilla kehitettiin rakennuksen käyttöarvoja, erityisesti abst-

Kuva 6. *Paltaniemen autiokirkon patinoituneita ja osin likaantuneita pintoja.*

raktien käyttöarvojen ylläpitoa tai niiden palauttamista. Konservointi oli selitetty rakennuksen tai rakennusosan säilymiseksi ja kunnostamiseksi olemassa olevaan muotoonsa.[112]

Sana konservointi määriteltiin *Valtion rakennusperinnön vaaliminen* -nimisessä Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisussa 19. rakennuksen, rakennusosien tai pintakäsittelyjen säilymisen turvaamiseksi tarvittaviksi teknisiksi toimenpiteiksi. Sana oli luokiteltu restaurointi-käsitteen alalajiksi.[113] Autiokirkoissa tehtävät, niiden säilymiseen tähtäävät työt vastaavat mielestäni hyvin tätä määritelmää, mutta oma käsitykseni on, että niiden korjaukset ovat pääosin luonteeltaan puhtaasti konservoivia, säilyttäviä eivätkä restauroivia, uudistavia. Sinänsä sana *korjaus*[114] on monesti riittävä kuvaamaan autiokirkkojen pintoihin ja rakenteisiin kohdistuvaa säilyttävää työtä.

Suomen kielessä konservointi yhdistetään yleisimmin vain esineistön ja maalausten puhdistukseen ja kunnostukseen, kun taas rakennusten kunnostamisen yhteydessä puhutaan yleiskäsitteenä restauroinnista. Professori Vilhelm Helander selvitti Rakennustaiteen seuran jäsenlehdessä 1997/1 ansiokkaasti sekavaa käsitteistöä. Hän määritteli restauroinnin *rakennuksiin tai rakennettuun ympäristöön sisältyvien antikvaaristen ja arkkitehtonisten arvojen ylläpitämiseen ja palauttamiseen tähtääviksi toimenpiteiksi.* Hän ehdotti sanalle suomen vastinetta *entistäminen* ja korosti termin olevan arvosidonnainen.[115] Konservointia hän piti restauroinnin kaikkein keskeisimpänä käsitteenä, restauroinnin ytimenä ja määritteli sen tarkoittavan *rakennusten ja taideteosten suojaamista tuhoutumiselta ja niiden vikojen korjaamista.* Samassa yhteydessä hän rajasi termin konservaattorin työkenttää koskevaksi.[116]

Kielitoimiston sanakirjassa vuodelta 2006 sanoille on annettu lyhyet ja ytimekkäät selitykset: *restaurointi*[117] *– entistäminen, entisöinti*; *konservoida*[118] *– tehdä säilyväksi, kestävöidä*. Näistä ammattikunta vieroksuu entisöinti-termiä[119] ja kestävöinti vaikuttaa uudissanalta, joka ei oletettavasti koskaan tule vakiintumaan ammattikieleen.

Kansainvälisen konservointiliiton Suomen osaston julkaisemissa ohjeissa konservointi on määritelty käsittämään pääasiassa suoranaisia toimenpiteitä, jotka kohdistuvat kulttuuriperintöön ja joiden tarkoitus on stabilisoida kohteen kunto ja hidastaa sen vaurioitumista. Restaurointi puolestaan käsittää suoranaisia toimenpiteitä, jotka kohdistuvat vahingoittuneeseen tai vaurioituneeseen kulttuuriperintökohteeseen ja joiden tarkoitus on edesauttaa kohteen havaitsemista, arvostamista ja ymmärtämistä, samalla huomioiden mahdollisimman pitkälle sen esteettisiä, historiallisia ja fyysisiä ominaisuuksia.[120]

Museoviraston nykyinen määritelmä restauroinnille on käytännönläheinen:

> *Restauroinnilla tarkoitetaan rakennuksen tai sen osan kulttuurihistoriallisen arvon säilyttävää korjaamista. Myös laajempia kokonaisuuksia kuten rakennusryhmiä tai puutarhoja voidaan restauroida.*
>
> *Restaurointi on prosessi, jonka tavoitteena on turvata kohteen tunnistettuja ja vaalittavia arvoja. Restauroinnin suunnittelu alkaa kohteen tutkimisesta niin, että kohteen ominaisuuksista ja säilytettävistä piirteistä muodostuu hyvä käsitys. Restauroinnille asetetaan tavoitteet, jotka ohjaavat korjaus- ja muutostoimenpiteiden valintaa, mitoitusta ja kohdistamista. Restaurointiin kuuluu kohteen ja toimenpiteiden dokumentointi ja tiedon tallentaminen.*[121]

Termi *rakennuskonservointi* esiintyi Panu Kailan, Tuija Vihavaisen ja Pehr Ekbomin saman nimisen kirjan otsikkona.[122] Kirja perustui Suomen museoliiton vuosina 1976–1977 tehtyyn museorakennusten kuntotiedusteluun ja vastauksista ilmenneeseen suureen korjaustarpeeseen. Kirja oli suunnattu erityisesti ulkomuseoiden korjaamiseen. ICOMOS Suomen osaston julkaisemassa kirjassa Rakennussuojelu ajassa Panu Kaila kirjoitti *rakennuskonservointi*-termin soveltuvan erityisesti (ulkomuseon) rakennuksiin, joita ei saateta asuttavaan kuntoon, vaan jotka yritetään säilyttää mahdollisimman koskemattomina.[123] Helsingin kaupunginmuseon asiakaslehti Sofiassa rakennuskonservaattori Aura Kivilaakso kiteytti rakennuskonservoinnin tehtävän ytimekkäästi*: Rakennuksen aikakerrostumien jatkuvuus turvataan parhaiten konservoinnin ja entistävin menetelmin. Rakennuskonservointi pyrkii takaamaan rakennuksen säilymisen mahdollisimman alkuperäisenä, eli eri rakennusosat ja materiaalit säilytetään siinä tilassa, jossa ne ovat.*[124]

Katsonkin, että rakennuskonservointi-termi on erittäin käyttökelpoinen kuvaamaan autiokirkoissa tehtäviä toimenpiteitä, joilla pyritään puhtaasti turvaamaan rakennusten säilyminen ja materiaalin aitous. Käytän siis pääasiassa sitä puhuessani autiokirkkojen säilyttävistä korjauksista.

Rakennusten restaurointeja voidaan – Ove Hidemarkia lainaten – pitää keskusteluina ajan kanssa. Restauroinnit ovat aina sidottuja omaan aikaansa ja sen arvoihin, objektiivista restaurointia ei ole olemassa. Korjaus ja konservointi puolestaan pyrkivät säilyttämään olemassa olevan. Ne siirtävät vanhat rakennusratkaisut tulevaisuuteen ja antavat rakennuksen historialliselle olomuodolle lisäaikaa. Kyse on yksinkertaisesti vanhojen materiaalien ja niiden sisältämien merkkien, uurteiden ja kosketusten säilyttämisestä.

1.5 Keskeiset käsitteet

Antikvaarinen korjaus

Antikvaarisella tarkoitetaan tässä yhteydessä Muinaistieteellisen toimikunnan tai Museoviraston johdolla tai ohjeiden mukaan tehtyä rakennuksen historialliset eli antikvaariset arvot säilyttävää korjausta. Koska kysymys on arvoista, eivät korjaukset noudata mitään tiettyä kaavaa, vaan niiden sisältö vaihtelee aina tekijästä ja aikakaudesta riippuen. Yhtenä antikvaarisen korjauksen määritelmänä voidaan pitää patinan ja autenttisuuden säilymistä rakennuksissa. – Tosin nämäkin käsitteet, joita alla käsittelen enemmän, ovat arvoihin sidottuja ja siten myös jossain määrin häilyviä.

Ruotsalainen arkkitehtuurin historian tutkija Göran Lindahl jakoi *Arkitektur*-lehden kirjoituksessaan vuonna 1953 restauroinnit kolmeen erityyppiseen luokkaan: ensimmäinen oli puhdasta uudisrakentamista, mitä hän piti hyväksyttävänä uusien toiminnallisten vaatimusten takia. Toinen oli hänen sanojensa mukaan restaurointia sanan varsinaisessa merkityksessä, eli entistämistä. Sen sisältönä oli useimmiten rakennuksen palauttaminen johonkin tiettyyn aikakauteen muiden aikakausien kustannuksella – edellyttäen kuitenkin, että poistettujen osien kaltaisia osia esiintyi paljon muissa rakennuksissa, eikä niillä ollut historiallista arvoa. Kolmas restaurointityyppi oli Lindahlin mukaan säilyttämistä eli konservointia, mitä hänen kutsui myös *antikvaariseksi restauroinniksi*. Sitä käytettiin esimerkiksi silloin, kun vuosisadat olivat jättäneet merkittäviä lisäyksiä rakenteeseen tai kun ei ollut mahdollisuutta palauttaa mennyttä aikakautta rakennuksen historiasta vaikkapa liian vähäisten säilyneiden fragmenttien vuoksi.[125] Katson autiokirkkojen korjausten olevan juuri Lindahlin määritelmän mukaisia antikvaarisia restaurointeja.

Myös Antero Sinisalo piti antikvaarisia näkökohtia tärkeinä restaurointityössä. Hän määritteli antikvaarisen korjauksen vuonna 1965 käyttäen esimerkkeinä muinaismuistoviranomaisen erityisvalvonnassa olevia keskiaikaisia kirkkoja. Niiden restauroinneissa Muinaistieteellinen toimikunta toimi paitsi asiantuntijana ja lausunnonantajana myös virallisena työn valvojana. Sen lisäksi se valmisti työn varsinaisen suunnittelijan käyttöön antikvaarisen ohjelman, eräänlaisen rakennushistoriallisen tutkimuksen, joka pohjautui rakennusarkeologisiin ja -historiallisiin tutkimuksiin sekä inventointeihin.[126] Näin toimittiin selkeästi myös autiokirkkojen osalta.

Arja Sihvola nimesi näytöksi antikvaarisen restaurointinäkemyksen vahvasta asemasta 1950-luvulla poistetun kirkollisen irtaimiston palauttamisen kirkkoihin, materiaaliromanttisen suhtautumisen kirkon materiaaliseen substanssiin, konservoinnista ja niiden konservoijista kirjoitetut artikkelit, kalkkimaalauksiin ja autiokirkkoihin suunnatun mielenkiinnon, lukuisat arkeologiset tutkimukset sekä eräiden kirkkojen varsin radikaalitkin rekonstruoinnit. Esimerkkinä kirkollisen esineistön palauttamisesta kirkkoon hän esitti Riitta Pylkkäsen vuoden 1955 kirjoituksen kirkkoihin palautettujen keskiaikaisten siipialttareiden restauroinneista. Yksi niistä oli Isonkyrön kirkon alttarikaappi, joka rekonstruoitiin rovasti Aiemelaeuksen kuvauksen ja ruotsalaisen Västra Rydin kirkon alttarikaapin mukaiseksi. Pelkistetyn kaapin suunnitteli Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Paavo Riihimäki ja se toteutettiin luonnonvärisestä tammesta. Veistoksiin jätettiin 1700-luvun öljymaalipinnat, sillä niiden alta ei löytynyt vanhempia maalikerroksia.[127]

Ensimmäinen suomalainen tietosanakirja kuvasi sanan *antikvaarinen*[128]esiintyneen Suomessa muun muassa muinaistutkimuksen, muinaisesineiden ja vanhojen kirjojen yhteydessä ja nosti esimerkiksi *antikvaarisen kirjakaupan*.[129] Myöhemmin sana onkin typistynyt koskemaan lähes ainoastaan vanhoja kirjoja. Nykysuomen sanakirja ei tuntenut käsitettä ollenkaan. 1960-luvun Uusi tietosanakirja selitti latinalaista alkuperää olevan sanan *antikviteetti* vanhaksi esineeksi, jolla on taiteellista tai historiallista arvoa tai muinaisiin oloihin kuuluvaksi asiaksi.[130] Laajin selitys sanalle on kuitenkin Isossa tietosanakirjassa, missä sana antikvaari oli selitetty *muinaisesineiden tuntijaksi tai kokoojaksi* sekä myös *Ruotsissa eräiden museovirkamiesten nimitys, joiden esimiehenä on valtionantikvaari.*[131]

Ruotsissa termit *antikvarisk-* ja *antikvarie* ovatkin säilyneet käytössä, samoin Norjassa. Ruotsin Riksantikvarieämbetet-virastoa johtaa edelleenkin *riksantikvarie*, samoin Norjan Riksantikvarenia. Suomessa sana elää vielä muinaistutkimuksen yhteydessä yleisimmin sanaparina *antikvaarinen valvonta*, jolla tarkoitetaan Museoviraston roolia esimerkiksi suojellun rakennuksen korjaustyössä.

Autenttisuus

Ove Hidemark on käsitellyt patinan merkitystä autenttisuudelle kirjoituksessaan *Autenticitet – vad är det?* Hän pohti artikkelissaan ruskinilaista materiaalikäsitettä ja sitä, voiko materiaali ilmaista autenttisuutta tai uskottavuutta? Jos vaihdamme rakennusmateriaalia uuteen, joka on samanlaista koostumukseltaan, mitoiltaan ja yksityiskohdiltaan kuin vanha, joudumme miettimään toimenpiteen laadun objektiivisuutta ja subjektiivisuutta. Kiven vaihtaminen toiseen on selvästi objektiivista. Samalla nousee esiin uusia näkökulmia, kuten meitä puhutteleva vanheneminen, joka välittää subjektiivisen kokemuksen yhtä hyvin aidosta materiaalista kuin ajan kulusta materiaalille ominaisessa kulumisessa, aidossa patinassa. Onko vanheneminen uskottavaa vaiko epäuskottavaa? Hän jatkoi, että tässä ollaan restauroinnin ydinkysymyksen äärel-

lä. Insinööreillä on ikuisena haaveena ajan pysäyttäminen. Humanisti päinvastoin haluaa näyttää ja selventää ajan läsnäoloa materiaalissa. Vain siten tulee oman aikamme suhde historiaan käsitettäväksi.[132]

Autenttisuutta määrittelee Unescon vuonna 1994 laatima Naran dokumentti. Siinä korostetaan autenttisuuden olevan kulttuurisidonnainen arvo, jota määrittelevät esimerkiksi muoto ja suunnitelma, materiaalit, käyttömuodot, perinteet ja tekniikat tai sijainti.

Autenttisuuden käsite on hankalasti määriteltävissä. Siitä on kirjoitettu paljon ja sitä on pohdittu kansainvälisten asiantuntijoiden voimin.[133] Jukka Jokilehto pohti artikkelissaan autenttisuutta keväällä 1995.[134] Se oli tuolloin ollut keskeinen puheenaihe kansainvälisesti jo muutaman vuoden ajan. Venetsian julistuksesta oli kulunut 30 vuotta ja Jokilehdon mukaan kulttuuriperinnön säilyttäminen oli tuolloin laajentunut koskemaan käytännössä kaikkia maailman kulttuurin alueita. Termin syvempi määrittely oli tärkeää myös siksi, että autenttisuuden todentaminen on yksi keskeisiä vaatimuksia rakennuksen Unescon maailmanperintölistalle pääsemiseksi.

Vuoden 1994 Naran kokouksen pohjalta laaditussa asiakirjassa määriteltiin autenttisuuden arviointi seuraavasti:

> *Kulttuuriperinnön restaurointi kaikissa muodoissaan ja kaikkina aikoina perustuu kohteen arvoihin. Kykymme ymmärtää näitä arvoja liittyy puolestaan arvoista kertovien asiakirjojen luotettavuuteen tai uskottavuuteen. Näistä tietolähteistä saatavan informaation käsittely, sen ymmärtäminen sekä vertaaminen itse kohteeseen on välttämätön perusta autenttisuuden monipuoliselle arvioimiselle.*[135]

Kulttuuriperinnön käsitteenä autenttisuus on hankalasti mitattavissa tai arvioitavissa. Erimielisyyttä on myös termin arvosidonnaisuudesta. Tullakseen nimetyksi Unescon listalle Maailmanperintökomitea vaatii, että kohteen tulee läpäistä *autenttisuustesti*, joka perustuu neljään kohtaan: suunnitteluun (*design*), materiaaliin (*material*), työtapaan (*workmanship*) ja sijaintiin (*setting*). Testi oli luotu Yhdysvalloissa määriteltäessä eheys-termiä (*integrity*) kansallisesti merkittävien historiallisten paikkojen listan laatimisen yhteydessä (*National Register of Historic Places*).[136]

Jokilehto ja Herb Stovel laativat toukokuussa 1995 uuden luonnoksen autenttisuustestiksi maailmanperintökohteiden autenttisuusarviointia varten, jota seuraavassa referoin. Luonnoksen mukaan kulttuuriperintökohteen autenttisuusasteen tulisi olla suuri seuraavissa kohdissa: materiaali/substanssi, muoto/muodonanto, perinne/tekniikka, käyttötarkoitus/käyttö, sijoitus/yhteys ympäristöön (*setting/context*), ja/tai muita asiaankuuluvia määritteitä Naran dokumentin hengessä. Jokilehdon mukaan kulttuuriperintöä säilyttävien ja sille soveliaiden käsittelyjen tunnistaminen vaati näille jokaiselle arvokäsitteelle mittarin.

Materiaalin autenttisuus voidaan mitata sillä määrällä olemassa olevaa materiaalia, joka edustaa kohteen rakentamisen merkittäviä vaiheita ja niitä merkkejä, joita käyttö ja ikä ovat sille antaneet. Materiaalin käsittelyn tarkoituksena on jatkaa alkuperäisten materiaalien ja rakenteiden elinkaarta, pitää ne alkuperäisillä paikoillaan rakenteessa ja tontilla, säilyttää kohteen *ikäarvoa* (*age value*), patinaa sekä ylläpitää sen omasta historiasta kertovia jälkiä materiaaleissa, käyttöä tai ajan mukanaan tuomia muutoksia.

Muodon/muodonannon todiste autenttisuudesta on siinä asteessa, jossa osaset ilmaisevat arkkitehtonisia, taiteellisia, insinööri- tai/ja funktionaalisia muotoja, jotka ovat merkittäviä monumentille tai kohteelle. Käsittelyn tarkoituksena on säilyttää ne materiaaliosat, joissa muodonanto manifestoituu; *restaurointi*, *reintegrointi* tai *anastylosis* voidaan toteuttaa monumentin dokumentoidun rehellisyyden ja kokonaisuuden rajoissa.

Perinteen/tekniikan autenttisuus esiintyy niissä ihmisasumuksissa ja kulttuurimaisemissa, joita luonnehtivat hauraat, jatkuvaa ylläpitoa, korjausta ja uudistamista vaativat materiaalit, kuten ruo'ot, savi, polttamattomat tiilet ja puu. Lisäksi todiste autenttisuudesta esiintyy paikallisilla maankäyttötavoilla (*landuse patterns*), jotka antavat alueelle sen eheyden ja tilallisen laadun. Käsittelyn tarkoituksena on vaalia tällaisten perinteiden merkityksellistä jatkumoa.

Käyttötarkoituksen/käytön autenttisuuden todiste löytyy historiallisen rakennuksen tai kohteen alkuperäisen tai merkityksellisen käytön jatkuvuuden asteesta. Historiallinen alue ja sen ympäristö muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden, johon liittyy ihmisen toimintoja ja rakenteita; alkuperäisen tai yhteensopivan käytön jatkuvuus minimoi negatiivisen vaikutuksen autenttisuuteen. Museo- tai turistikäyttö muodostavat uusia toimintoja. Niillä voi olla kielteinen vaikutus autenttisuuteen, vaikka ne takaisivat kokoelmien säilymisen ja kohteen paremmat esittelymahdollisuudet yleisölle.

Autenttisuuden todiste sijoittumisesta/yhteydestä ympäristöön (*setting/context*) löytyy siitä yhteydestä, joka kulttuuriperinnön voimavaroilla on sen aineelliseen kontekstiin tai ympäristöön. Kohteen hoidon tulisi kunnioittaa niitä arvoja, jotka luonnehtivat kohteen ja sen ympäristön välistä suhdetta. Monumentin säilyttäminen paikoillaan on yleensä perusedellytys näiden arvojen säilyttämiselle.[137]

Autiokirkot toteuttavat kaikkia näitä autenttisuuden arvoluokkia: ne sijaitsevat Karunan kirkkoa ja takaisin synnyinsijoilleen palautettua Turkansaaren museokirkkoa sekä Kosken ruukinkirkkoa lukuun ottamatta niillä sijoillaan, joille ne on rakennettu, ne ovat alkuperäisessä käytössään, niissä perinne

Kuva 7. *Kallankarin kirkon pelkistettyjä rakenteita ja käsittelemättömiä pintoja.*

ja rakennustekniikka ovat voimakkaina läsnä, niiden muoto ja muodonanto vastaavat rakennusten rakentamisaikojen ihanteita ja niissä tehdyt antikvaariset korjaukset heijastelevat puhtaasti kunkin aikakauden korjausihanteita. Lisäksi niissä on säilyneenä runsaasti eri aikojen rakentamis- ja korjaustekniikoita. Myös patina on tärkeänä osatekijänä rakentamassa autiokirkkojen autenttisuutta.

Käsite autenttisuus sekoitetaan Suomen kielessä usein virheellisesti käsitteeseen alkuperäinen, mikä on johtanut restauroinneissa teoksen varhaisimman vaiheen yliarvostukseen myöhempien lisäysten kustannuksella. Autenttisuutta ja aitoutta on helpompi mitata taideteoksesta kuin rakennuksesta. Taideteoksen aitous liittyy enemmän tekijään, mutta sisältää myös sille tehdyt eri käsittelyt, jotka ovat joskus helpostikin poistettavissa. Sen sijaan rakennukseen tehdyt, usein käytön sanelemat lisäykset kuuluvat kiinteänä osana kokonaisuuteen.

Patina

Tutkimuksen keskeisen käsitteen, patinan, määrittely sanoin on hankalaa: miten käsitellä asiaa, joka koostuu vaikeasti määriteltävistä asioista ja jonka eri ihmiset kokevat eri lailla. Sama koskee koko tutkimuskohteen, autiokirkkojen, tilan kokemista ja erityisesti siihen kajoamista. Miten korjata rakennus siten, ettei hävitetä tai vähennetä patinan sävyttämän tilan tunnelmaa?

Japanin kielen sanalla *sabi* on monta merkitystä, kuten yksinäisyyden aiheuttama alakulo, buddhalainen valaistumisen tila, mutta myös ajan patinoima kauneus. Sana liitetään myös luonnollisuuteen, jolloin esimerkiksi jonkin esineen ylellisyys ja vaatimattomuus ovat harmoniassa ja muodostavat tasapainoisen ja seesteisen kokonaisuuden, jossa ei ole mitään ylimääräistä eikä siihen erityisesti tehtyä.[138] Toinen japanin käsite, *wabi*, sopisi myös ilmentämään autiokirkkojen tunnelmaa. Se kuvaa tyyliä ja asennetta, johon vaikuttavat tila, tunnelma ja läsnä olevat ihmiset. Esteettisesti se kuvaa karua, riisuttua kauneutta, jossa ajan patinalla on merkittävä rooli tyylin viimeistelijänä. Minna Eväsojan kuvaus Wabi-tyylisestä teemajasta voisi olla myös monen vaatimattoman autiokirkon kuvaus: [teemaja] *muistuttaa vähäpätöistä kalastajan majaa, jossa käsittelemättömät seinien sisäpinnat ja ulkokaton rakenteet on jätetty paljaina näkyviin..(…)… Ikkuna-aukot ovat pieniä ja sisällä on hämärää, vaikka ulkona paistaisi aurinko.*[139]

Saman tyyppinen ajatus sisältyy Renja Suominen-Kokkosen esittämään Lars Petterssonin kuvaukseen Itä-Karjalaisen ortodoksisen kirkon vaatimattoman, matalan sisätilan tunnelmasta Petterssonin väitöskirjan loppupäätelmissä. Kirkkoa ei hänen mukaansa tullut arvottaa pelkän *tilakokemuksen perusteella, vaan sisäistämällä kirkkotilaa koristavat hohtavat, temperavärein maalatut ikonostaasit ja välikattokupolit, kymmenet sytytetyt lampukat ja tuohukset sekä mystiikkaa täynnä olevat jumalanpalvelusmenot.*[140]

Mutta mitä on se patina, jonka säilyttäminen konservoinnissa ja restauroinnissa on tunnelman säilymisen kannalta välttämätöntä ja jonka määrittelememinen sitä tunnistamattomalle on äärimmäisen vaikeaa? Aiheesta on kirjoitettu paljon. Monet varhaisista kirjoituksista liittyvät kertaustyyleihin, ajatukseen tyylien kopioinnista ja materiaalien rehellisyydestä. Myöhemmin patinan olemusta on runsaammin poh-

dittu luotaessa perusteita tieteelliselle restauroinnille. Mielenkiintoista on havaita, kuinka patinan käsite kietoutuu erottamattomasti yhteen monien muiden restauroinnin peruskäsitteiden kanssa.

Arkkitehti Iida Kalakosken mukaan patinan merkitys liittyy sen kykyyn *ilmentää ajan kulumista ja historiallista jatkuvuutta*. Hän tähdentää, että sen tulee olla *aidosti ajan kulun seurauksena syntynyttä ja edetä jossain määrin hallitsemattomasti.* Hän ei pidä patinaa ongelmana rakennusta restauroitaessa tai pinnan normaalissa huoltamisessa, vaan toteaa niiden käynnistävän patinoitumisen prosessin uudelleen.[141] Omasta mielestäni patina on semanttinen käsite ja sen merkitys tulee ymmärtää suhteessa kohteeseen. Se mitä näemme esineen tai rakennuksen pinnassa on ilmiasu, jonka merkityssisältö tulee muualta. Patinalla ei myöskään ole samanlaista merkityssisältöä eri rakennuksissa. Ove Hidemark on verrannut restauroimaansa Drottningholmin puistossa sijaitsevaa Kiina-paviljonkia vanhan auton tai lakatun rasian kunnostamiseen. Näihin esineisiin eivät kuulu ruostetahrat tai virheet lakkapinnassa.[142] Sen sijaan vaatimattoman *salokappelin*[143] maalaamattomat puupinnat saavat Ruskinin mainitseman ylevyyden ajan patinasta.

Paul Philippotin[144] mukaan *on kuvitelmaa luulla, että kohde voidaan palauttaa takaisin alkuperäiseen asuunsa poistamalla siitä kaikki myöhemmät lisäykset. Alkuperäinen asu on myyttinen historiaton idea, joka tähtää taideteosten uhraamiseen abstraktille käsitteelle ja niiden esittämiseen asussa, jota ei koskaan ollut. Patinan muodostus, jota joskus kutsutaan yleväksi patinaksi, on osa materiaalien normaalia vanhenemista ja sitä ei tulisi sekoittaa likaan. Tällaisen patinan käsittely ei ole niinkään kemiallinen, vaan kriittisen tarkastelun ongelma. Itse asiassa ongelma on puhdistamisen asteessa, jonka tavoitteena tulisi olla kokonaisuuden tasapainon löytäminen. Siinä tulisi ottaa huomioon materiaalien nykytila sekä pystyä uudelleen mahdollisimman totuudenmukaisesti kuin mahdollista se kuvan alkuperäinen yhtenäisyys, minkä materiaalit ovat välittäneet ajan saatossa.*[145]

Konservaattorille patina ei ole likaa. Konservaattori Tiina Sonninen kuvaa asiaa esimerkillä, jossa kipsiveistoksen pinnalle syntynyt niin sanottu kipsipatina pystyttiin säilyttämään poistamalla hellävaraisesti laserpuhdistuksella veistoksen pinnassa oleva lika vaurioittamatta veistoksen ikään oleellisesti liittyvää patinakerrosta. *Konservaattorin näkökulmasta lika on ainesta, joka voidaan puhdistaa vaurioittamatta materiaalia; lika on esteettinen vaurio. Patina on kiinteä osa materiaalia, vaikeasti poistettava ja esteettisesti sopusoinnussa materiaalin kanssa.*[146]

Patinan käsitteeseen sisältyy kolme merkitystä: aika, arvottaminen ja materiaali, joista tärkeimpänä pidän arvottamista. Materiaalin ja ajan osalta patina voidaan katsoa merkiksi, joka syntyy kemiallisen reaktion tai fysikaalisen kulumisen johdosta materiaalin pintaan enimmäkseen hitaasti eri materiaaleille ominaisesti. Tapahtuman hallitsemattomuudesta olen eri mieltä Iida Kalakosken kanssa. Patina syntyy monella eri tavalla. Kokemukseni mukaan suurin osa patinasta on kuitenkin tulosta jatkuvasta, tai ainakin toistuvasta käytöstä. Tämän takia patina autiokirkoissa on tavallista merkittävämpää: se kertoo enimmäkseen menneestä ajasta, niistä vuosisadoista jolloin kirkot olivat vielä vakituisessa käytössä.[147]

Patinan lisäksi kirkoissa on runsaasti ihmisten niihin jättämiä merkkejä. Pitkään autioina olleet tai syrjässä asutuksesta sijainneet kirkot saivat kävijät jättämään muiston itsestään kirkon seinille. – Ehkäpä muistomerkin korkea ikä ja ainutlaatuisuus houkuttelivat käyttämään sitä eräänlaisena vieraskirjana. Kuuluisa esimerkki tästä on Heikki Klemetin ja Jean Sibeliuksen lyijykynällä Keuruun vanhan kirkon tapulin juurakkokannattimeen tekemät nimikirjoitukset 1900-luvun alussa. Kaiverruksia ja merkintöjä kirkkoihin ja tapuleihin oli tehty jo ennen niiden autioitumistakin. Puumerkkejä on runsaasti esimerkiksi Hattulan, Tervolan, Turkansaaren ja Kallankarin kirkoissa. Hattulan Pyhän ristin kirkon asehuoneen seinään riipustetut merkit kertovat kirkon merkityksestä pyhiinvaelluskohteena. Paltamon kuvakirkon penkkiin on kansainvälinen suuruus Daniel Caianus[148] kaivertanut nimensä 1700-luvun alkupuolella. Karu-

Kuva 8. *Pihlajaveden vanhan kirkon ovenpielen puumerkki (bomärke) on oletettavasti kirkonrakentajan, mahdollisesti oventekijän kaivertama.*

Kuva 9. *Hattulan autiokirkon itäseinän tiiliin kaiverrettuja puumerkkejä.*

nan kirkossa on virsikirjatelineeseen koverrettu vanha *auringonkehrä-* tai *hakaristikuvio,*[149] josta on erilaisia muunnoksia muissakin tutkimuskohteissa. Keuruun vanhan kirkon pääsisäänkäynnin yläpuolella olevaan tauluun on maalattu teksti: *Keuru moderkyrka, under konung Adolf Fredriks tid år 1758 blivit återuppförd och år 1785 under den store konung Gustav III:s regering målad.*

Isonkyrön vanhan kirkon seinään on kirjattu kirkon maalausten korjaus (1926–7), niiden konservointi (1980–84) sekä sisätilan ensimmäinen korjausajankohta (1926–28). Vastaavanlaisia maalaukseen liittyviä tekstejä löytyy monista muistakin kohteista, kuten Oskari Niemen kirjoitus Keuruun vanhan kirkon liimamaalipintojen restauroinnista vuodelta 1929 kirkon sideparrussa sekä Sastamalan Pyhän Marian ja Kerimäen kirkon tapuleissa olevat merkinnät eri-ikäisistä kirkon ja tapulin maalauskunnostuksista. Näillä merkinnöillä on yhteys eurooppalaisen 1800-luvun lopun *säilyttävän eli konservoivan periaatteen* mukaiseen ajatukseen, jossa yhtenä periaatteena oli se, etteivät uusi ja vanha saaneet sekoittua ja restauroinnin ajankohta tuli merkitä rakennukseen kirjoituksella.[150] Ajallisesti lähempänä oli Ruotsissa vallalla ollut restaurointiajattelu, Sigurd Curmanin Vretan luostarikirkon restauroinnin yhteydessä 1915–1917 luomat restaurointidoktriinit. Curmanin mukaan rakennuksen tärkeimpiä historiatietoja ei voinut löytää kirjoitetuista dokumenteista, vaan itse rakennuksesta. Se muodosti tärkeimmän tiedonlähteen, jota vasten kaikkia muita tietoja tuli peilata. Doktriineihin kuului myös uusittujen osien merkitseminen rakennusmateriaaleihin. Vretassa tämä tarkoitti uusien julkisivukivien merkitsemistä kirjainyhdistelmillä RK (*rekonstruerat*, rekonstruoitu) tai RN (*renoverat*, korjattu).[151]

Kuva 10. *Kerimäen kirkon maalausajat on dokumentoitu tapulin pohjakerrokseen. Vanhimmat merkinnät ovat osittain jääneet uusien maalikerrosten alle.*

Kuva 11. *Pihlajaveden 'hiljaisiksi miehiksi' kutsuttujen hahmojen piirteet ovat painuneet kirkon eteläisen kylkiäisen seiniin vuosisatojen kuluessa.*

Ove Hidemark on nostanut 1900-luvun vaihteesta esiin Sigurd Curmanin ajatuksen *taiteellinen ihokäsitteen* merkityssisällöstä, mikä yksinkertaisimmillaan tarkoittanee patinan ja muodon yhteisvaikutusta. Hidemark lisäisi tähän vielä rakennuksen lihakset: ihonalaiset rakenteet. Hänen mukaansa ei ainoastaan iho muotoineen, vaan rakennuksen materiaalinen ykseys on puhuttelevaa. Restaurointi, joka ei vartioi rakennuksen muodostamaa kokonaisuutta ja tee siitä yhtä tärkeätä kuin ulkoasusta, ei koskaan saavuta päämääräänsä.[152]

Hienoin ja vaikuttavin muisto autiokirkkojen sisältämistä merkeistä ovat Pihlajaveden vanhan kirkon seinään piirtyneet hahmot, *Pihlajaveden hiljaiset miehet*. Ne tekevät näkyviksi aiempien sukupolvien läsnäolon tilassa. Kirjailija Bo Carpelanin (1926–2011) sanoin:

Erityisen vetoava on tila, josta ihmiset puuttuvat, mutta joissa on merkkejä ihmisen pyrinnöistä. Siksi ne sisäkuvat, jotka Walker Evans otti 1930-luvulla Yhdysvaltain köyhältä maanviljelysalueelta, tekevät niin kirkkaan, puhtaan ja riipaisevan vaikutuksen. Vaatimattomat esineet – muutama haarukka seinällä, käsipyyhe valkoinen kuin käärinliina köyhässä ja tyhjässä huoneessa – puhuvat hiljaisella tavalla elämänkohtaloista, jotka ovat jättäneet jälkensä jokaiseen puunsyyhyn huoneen seinässä, ihmisistä, jotka ovat tuskallisen läsnäolevia juuri siksi, että he ovat – poissa. Jos ihminen painaa leimansa tilaan, niin epäilemättä tilakin painaa leimansa ihmiseen.[153]

Salon
Pitkäjärvi
1906

2 Autiokirkot

Luvussa pohditaan käsitettä autiokirkko ja esitetään sanan syntyhistoria ja juridinen merkitys. Lisäksi esitellään lyhyesti tutkimusaineiston kaikki 41 kirkkoa sekä varhaisimmat ja tärkeimmät autiokirkkojen korjaukset. Autiokirkot ja niiden korjaukset on tarkemmin esitetty erillisissä autiokirkkokorteissa. Niistä on koottu myös korjausmatriisi, josta erottuvat eri aikakautena painottuneet korjaukset ja korjauskohteet. Kortit ja matriisi ovat tutkimuksen liitteenä.

2.1 Autiokirkon käsite

Autiokirkko on virkakielessä ensimmäisen kerran vuonna 1932 käytetty yleisnimi enimmäkseen 1800-luvun lopussa yleensä uuden kirkon rakentamisen jälkeen käytöstä poisjääneille kirkoille.[154] Autiokirkkoihin luetaan myös ne entisten ruukkiyhteisöjen kirkot, jotka seurakuntien lakkauttamisen jälkeen ovat jääneet osaksi ruukinkartanoiden historiallista ympäristöä. Myöhemmin autiokirkkojen ryhmään on liitetty myös joitakin suuria ja vaikeasti lämmitettäviä 1900-luvun puolella käytöstä pois jääneitä kirkkoja, vähällä käytöllä olevia kyläkirkkoja ja ulkosaariston pieniä kappelimaisia kirkkoja.[155] Autiokirkoiksi katsottavien kirkkojen luettelo on esitetty luvussa 2.2.

Leena Valkeapää käyttää autiokirkoista nimitystä *jumalanpalveluskäytöstä pois jääneet kirkot* ja seurakunnan jatkuvassa käytössä olevista kirkoista *toimivat* eli *jumalanpalveluskäytössä olevat kirkot*.[156] Samansuuntainen on ruotsalaisen autiokirkkotutkijan Anna Elmén Bergin määritelmä autiokirkosta rakennuksena, joka ei toimi enää jumalanpalvelustilana.[157]

Nykyistä kirkkolakia (1054/1993) on muutettu ja täydennetty useaan kertaan. Autiokirkkojen osalta tärkeä on kirkkolain muutokset koskien kirkollisen rakennuksen suojelua (895/2013), joka astui voimaan 1.1.2014. Uudistetun lain 14. luvun 2§ 4. momentissa esiintyy käsite kirkon käyttämättä jättäminen, sen sijaan laki ei tunne autiokirkko-termiä.[158] Käyttämättä jätetyt kirkkorakennukset eivät ole kuitenkaan menettäneet kirkollisen rakennuksen asemaa, vaan niiden olennaista muuttamista koskevat korjaussuunnitelmat käsitellään kirkkolain suojelusäännösten mukaisessa järjestyksessä.[159]

Internetissä on kaksikin luetteloa autiokirkoista. Museoviraston ja ympäristöministeriön yhteisellä rakennusperinto.fi -sivustolla on Marja Terttu Knapaksen artikkeli *Autiokirkot henkivät historiaa,* jossa tiivistetysti kerrotaan autiokirkkojen historia ja luetellaan autiokirkoiksi luokiteltavat kirkot.[160] Yllättävämpi tietolähde on vero.fi, jossa autiokirkot esitetään poikkeuksellisina kiinteistöverosta vapautettuina rakennuksina. Kiinteistöverolain (654/1992) 3§:n 2 kohdan nojalla *kulttuurihistoriallisista syistä veropohjan ulkopuolelle on jätetty hautausmaat, autiokirkot, linnat, linnoitukset ja luostarit*. Päätös perustuu Kirkko ja valtio -komitean mietintöön (1977:21) vuodelta 1977. Kiinteistöverolain soveltamisohjetta (A11/200/2018) on viimeksi uudistettu 12.3.2018. Myös tältä sivustolta löytyy lista autiokirkoista.[161]

Molemmilla edellä mainituilla sivustoilla autiokirkot määritellään *säännöllisestä seurakuntakäytöstä poisjääneiksi rakennuksiksi, jotka eivät ole enää varsinaisia seurakuntakirkkoja*. Luettelot eivät ole keskenään identtisiä.[162] Museoviraston luettelosta puuttuu Isonkyrön vanha kirkko. Verohallinnon sivulla olevasta luettelosta *Verosta vapaat autiokirkot, linnat ja linnoitukset yms.* puuttuivat puolestaan vielä alkuvuodesta 2018 Tervolan vanha kirkko, Nötön saaristokirkko, Seilin spitaalihospitaalin kirkko, Jurmon saaristokirkko, Kärkölän kyläkirkko, Haapasaaren saaristokirkko, Tankarin saaristokappeli Kokkolassa sekä Untamalan kyläkirkko Laitilassa.[163] Verohallinto pyysi vuonna 2013 Museovirastoa tarkistamaan ja tarvittaessa täydentämään edellä mainittuja verovapaita kohteita koskevan listan, jonka se oli saanut alun perin 1990-luvulla opetus- ja kulttuuriministeriöltä. Museovirasto on 31.1.2014 verohallinnolle antamassaan lausunnossa täydentänyt luetteloa ja huomauttanut tuolloin, että Isonkyrön kirkko puuttui rakennusperinto.fi -verkkosivustolta.[164] Veroviraston sivustoa on täydennetty 12.3.2018, jolloin Kiinteistöverolain soveltamisohjeen kohdan 3.3 liitteenä olevaan listaan on lisätty kaikki Museoviraston em. lausunnossa esitetyt listasta puuttuneet autiokirkot.[165] Molemmilla sivustoilla autiokirkkojen lukumäärä on nyt 40, kun rakennusperintösivustolta puuttuu Isonkyrön ja verohallinnon sivuilta Haapasaaren saaristokirkko. Nämä molemmat kirkot ovat kuitenkin mukana tässä tutkimuksessa.

Viranomaiskielessä autiokirkko-termiä käytettiin ensimmäisen kerran Muinaistieteellisen toimikunnan

vuoden 1932 vuosikirjassa Juhani Rinteen toimiessa valtionarkeologina. Oletan, että autiokirkko-nimitys on tullut hänen kauttaan vuosikirjaan ja että se liittyy hänen ruotsalaisiin yhteyksiinsä, erityisesti Sigurd Curmaniin. Seuraavan vuoden 1933 vuosikirjassa autiokirkkoja ei enää mainita, vaikka ne on tekstissä ryhmitelty yhtenäiseksi ryhmäksi. Termi vilahtaa vielä satunnaisesti 1940-luvun taitteessa toimikunnan vuosikirjassa ja uudestaan Lars Petterssonin laatimassa Sodankylän vanhan kirkon korjausta käsitteleväsä muistiossa vuodelta 1949.[166] Nimitys siirtyi myös Muinaistieteellisen toimikunnan vuoden 1950 vuosikertomukseen, jossa se oli erotuksena käytössä olevalle kirkolle.[167]

Katson, että autiokirkko-termi on suoraan lainattu Ruotsista, jossa vastaavanlaisista kirkoista käytetään sanaa *ödekyrka.* Vanhin löytämäni suomalainen sanomalehtimaininta tästä on *Österbotten*-lehdestä vuodelta 1871, jossa otsikon *Fosterlandets fornwäsende* alla kuvailtiin esi-isien kauniiseen ruotsinmaahan jättäneitä jälkiä ja muita merkittäviä nähtävyyksiä, kuten autiokirkkoja.[168] Vuoden 1920 helsinkiläisessä *Dagens Press*-lehdessä esiteltiin kahdeksan ruotsalaista restauroitavaa autiokirkkoa, jotka sijaitsivat ympäri maata. Artikkelissa mainittiin, että aloite oli tullut valtionantikvaarilta (riksantikvaren).[169] Uutinen oli myös saman päivän *Hufvudstadsbladet*-lehdessä, jossa mainittiin myös valtionantikvaari Montelius nimeltä.[170]

Pedersöre-lehdessä ihmeteltiin marraskuussa 1925 muun muassa autiokirkkoja ja teollisuusrakennuksia otsikolla *Kirjeitä Ruotsista*. Tuolloin noin 10%, eli 300 Ruotsin 2800 kirkoista oli autioina. Lehdessä pohdittiin, oliko kyseessä jonkinlainen pako uskonnosta ja jumalanpelosta vai liittyikö se rikkauteen ja yltäkylläisyyteen? Kirkkoja oli tuolloin alettu restauroida ja artikkelissa kiinnitettiin huomiota siihen, että kasvavan autoliikenteen ansiosta vanhat hylätyt kirkot olivat saaneet huomiota ja kunnianpalautuksen. Myös valtionarkeologi Curman oli korostanut uuden liikkumismuodon hyviä puolia, kun autoistumisen myötä vanhat tiet oli jälleen otettu käyttöön.[171]

Åbo Underrättelser-lehdessä vuonna 1926 julkaistun Sigurd Curmanin ja Juhani Rinteen Turun tuomiokirkon korjausta koskevan haastattelun otsikko oli vapaasti suomennettuna *Maassa on satakunta hylättyä ja raunioitunutta kirkkoa.* Artikkelissa toistuivat Curmanin *Pedersöre*-lehdessä esittämät luvut noin joka kymmenennen kirkon autioitumisesta Ruotsissa. Hän kertoi Ruotsissa aloitettavasta inventoinnista, joka toisi kirkonraunioille ja autiokirkoille asiaankuuluvaa huomiota. Rinne puolestaan kertoi toteuttaneensa Suomessa vastaavanlaisen inventoinnin joitakin vuosia aiemmin, pitäneensä esitelmän aiheesta Kirkkohistoriallisen seuran vuosijuhlassa vuonna 1919 ja tehneensä asiasta myös julkaisun.[172] Rinteen mukaan Suomessa oli artikkelin otsikon mukainen määrä kirkkoja autioituneina tai raunioina. Niistä suurin osa oli Etelä-Suomessa, mutta paljon myös Pohjanmaalla. Hän luetteli nimeltä joukon kirkkoja; niitä oli Nousiaisissa, Vehmaalla, Hietamäessä ja Mynämäellä.[173] Nykyisin tunnetuista autiokirkoista Rinne luetteli artikkelissa Untamalan, Nötön, Hattulan ja Kemin (oletettavasti Keminmaan) kirkot. Joukossa oli myös kirkkoja, kuten Koski Tl:n kirkko, jonka kohtalona oli myöhemmin tulla puretuksi.[174]

Varhaisin löytämäni suomenkielinen autiokirkkonimitys on Suomen kirkon sisälähetysseuran lehdessä *Koti ja kirkko* vuodelta 1911:

> *Surullista on nähdä raunioina temppeli, joka kerran on ollut jumalanpalwelusta wiettäwän seurakunnan kokouspaikka, jossa Jumalan sanaa on saarnattu ja sakramentteja jaettu ja josta Herran kutsunta on kaikunut ihmisille sukupolvi sukupolven perästä. Maassamme on monta sellaista autiokirkkoa. Muutamia niistä säilytetään muistomerkkeinä menneiltä ajoilta. Ne woiwat olla autioina tai raunioina sentähden, etteiwät enää wastanneet tarkoitustaan. Ne olivat liian pieniä kaswawalle seurakunnalle. Ja niiden sijaan on rakennettu uusia, jotka paremmin täyttävät tehtäwänsä. Mutta sittenkin katselee niitä apealla mielellä. Temppeli raunioina – se on sentään jotain, jota ei pitäisi olla. Ne on usko kerran rakentanut, kenties suurellakin waiwalla ja kieltäymyksellä, ja ne owat monen monta wuotta palwelleet uskon elämää.*[175]

Käsitettä *autiokirkko* ei ole Kielitoimiston sanakirjassa, Nykysuomen etymologisessa sanakirjassa, ei myöskään Tietosanakirja Oy:n Uudessa tietosanakirjassa vuodelta 1961. Sen sijaan käsite *autiotila* on viime mainitussa selitetty 1500-luvun lopulta alkaen esiintyväksi verotustermiksi, joka tarkoitti kokonaan tai osaksi maksukykynsä menettänyttä tilaa.[176] Tällainen autiotila saattoi useasti varsinkin veronmaksukykynsä alkuvaiheessa olla asuttu. 1960-luvulla autiotila käsitettiin yleisesti samoin kuin nykyäänkin, omistajattomaksi joutuneeksi tilaksi.

Edellisen perusteella voi pohtia, että kirkkoon liittyvänä sanan autio ei tarvitse tarkoittaa nykysuomen etymologisen sanakirjan sanan kahta merkitystä *tyhjää* ja *hylättyä*[177] – jollaisia osa autiokirkosta toki on ollut – vaan kaikille avointa tilaa, jonka verotusta on taloudellisista syistä kevennetty.

Nykyisin nimitys autiokirkko on ongelmallinen. Se ei vastaa *autio*-sanan mielikuvaa tyhjästä ja vailla käyttöä olevasta kirkkorakennuksesta minkään esimerkkinä olevan kirkon osalta, sillä kirkot ovat erityisesti kesäaikaan alkuperäisessä käytössä jumalanpalvelustiloina ja ne ovat myös suosittuja konserttija vihkikirkkoja. Monet kirkoista ovat lisäksi kesäisin auki niin sanottuina tiekirkkoina.[178]

Vaihtoehtoa autiokirkko-käsitteelle on vaikea löytää. Nimitys, joka sopii useimpiin autiokirkkoihin, on

vanha kirkko. Monilla, erityisesti uuden kirkon rakentamisen takia autioksi jääneillä kirkoilla on jo tämä nimitys, tutkimusaineistosta peräti noin kolmasosalla, kolmellatoista kirkolla. Myös kielitoimiston sanakirjan eräät määritelmät *vanha*-sanalle tukevat autiokirkkojen nimitystä vanhoiksi kirkoiksi, kuten esineistä, tai asioista: *pitkään olemassa ollut t. kestänyt, kauan sitten tehty t. alkunsa saanut, menneisyydestä juontuva tai ikänsä takia arvokas, arvossa pidetty, hieno*.[179]

Vanha kirkko tai *vanhakirkko*-nimitykset eivät ole kuitenkaan ongelmattomia. Kaikki vanhat kirkot eivät täytä edellä mainittuja autiokirkon määritelmiä. Helsingin Vanha kirkko, alun perin nimeltään Uusi luterilainen kirkko,[180] ei missään vaiheessa ole ollut autio eikä myöskään saanut verohelpotuksia. *Vanhakirkko*-muotoa käytetään tutkimusaineistosta ainakin Uudenkaupungin vanhasta kirkosta. Tiekirkkoluettelossa Luhangan kirkkoa kutsutaan nimellä *kesäkirkko*, joka nimitys sopii kaikille autiokirkoille ja saariston vähäisellä käytöllä oleville kirkoille. Pihlajaveden vanhaa kirkkoa on jo varhain kutsuttu *erämaakirkoksi.*

Kesäkirkko-nimitys olisi sisältönsä puolesta sopiva vain kesäaikaan yleisesti avoinna oleville autiokirkoille, mutta se ei sulje pois muita vain kesäisin auki pidettäviä kirkkoja, joita Suomessa on entistä enemmän.

Pohdinnan jälkeen pidän historiallisista syistä yhteisnimitystä *autiokirkko* edelleen kirkoille sopivana. Huonoiten yhteisen nimen alle sopivat ne vähällä käytöllä olevat saaristokirkot ja ruukkien kirkot, jotka eivät koskaan ole olleet autioina. Niiden mukana oloa tässä selvityksessä ja otsikon alla puoltavat kuitenkin niiden hoidon ja ylläpidon samankaltaisuus autiokirkkojen kanssa: varojen puutteen takia kirkoissa on tehty vain välttämättömimmät korjaukset. Osaan näistäkin kirkoista on tehty selkeästi antikvaarisia korjauksia.

2.2 Luettelo autiokirkoista

Kirkkojen korjauskortit ja niistä johdettu korjausmatriisi ovat tutkimuksen liitteenä, samoin kartta autiokirkkojen sijainnista. Numerointi ja otsikkojen värit viittaavat kirkkojen ikään, materiaaliin ja sijaintiin kartalla.

Seitsemän keskiaikaista kivikirkkoa:

1. Hattulan Pyhän ristin kirkko
2. Isonkyrön vanha kirkko
3. Kemin maaseurakunnan vanha kirkko Keminmaalla
4. Messukylän vanha kirkko Tampereella
5. Sastamalan Pyhän Marian kirkko
6. Tyrvään Pyhän Olavin kirkko Sastamalassa
7. Sipoon vanha kirkko

Yksi 1600-luvun kivikirkko

8. Uudenkaupungin vanha kirkko

Neljä 1600-luvun puukirkkoa:

9. Lopen vanha kirkko
10. Pyhämaan Luodon uhrikirkko Uudessakaupungissa
11. Sodankylän vanha kirkko
12. Tervolan vanha kirkko

Kaksitoista 1700-luvun puukirkkoa:

13. Irjanteen kyläkirkko Eurajoella
14. Kallankarin saaristokirkko Kalajoella
15. Keuruun vanha kirkko
16. Nötön saaristokirkko Paraisilla
17. Paltaniemen vanha kirkko Kajaanissa[181]
18. Petäjäveden vanha kirkko
19. Pielpajärven erämaakirkko Inarissa
20. Pihlajaveden vanha kirkko Keuruulla
21. Seilin spitaalihospitaalin kirkko Paraisilla
22. Tankarin saaristokappeli Kokkolassa
23. Ulrika Eleonoran kirkko Kristiinankaupungissa
24. Västanfjärdin vanha kirkko Kemiönsaaressa

Yksitoista 1800-luvun puukirkkoa:

25. Haapasaaren saaristokirkko Kotkassa
26. Harjavallan vanha kirkko
27. Juankosken tehtaankirkko Kuopiossa
28. Jurmon saaristokirkko Paraisilla
29. Kerimäen kirkko Savonlinnassa
30. Kolarinsaaren kirkko Kolarissa
31. Kärkölän kyläkirkko Lohjan Pusulassa
32. Luhangan vanha kirkko
33. Pomarkun vanha kirkko
34. Tervolan iso kirkko sekä
35. Untamalan kyläkirkko Laitilassa

Kaksi ulkomuseoissa sijaitsevaa kirkkoa:

36. Karunan kirkko Seurasaaressa ja
37. Turkansaaren kirkko Oulussa

Neljä ruukinkirkkoa, (joista Teijo kuuluu nykyään Salon seurakunnalle ja muut ovat yksityisomistuksessa.[182])

38. Fagervikin kirkko Inkoossa
39. Orisbergin kirkko Isossakyrössä
40. Kosken kirkko Salossa
41. Teijon kirkko Salossa.

Autiokirkot voidaan jakaa erilaisiin ryhmiin niiden rakennustavan, historian vaiheiden ja korjaustapojen mukaan. Yhden selvän ryhmän muodostavat polykromisilla maalauksilla varustetut keskiaikaiset kirkot, joiden rappeutumiseen kiinnitettiin ensimmäisenä huomiota ja jotka ovat vaikuttaneet maamme muinaismuistohallinnon syntymiseen. Näistä tärkein on Hattulan Pyhän Ristin kirkko ja muita Isonkyrön, Sipoon, Keminmaan ja Messukylän vanhat kirkot. Näihin voidaan väljästi laskea myös Tyrvään Pyhän Olavin jälleenrakennettu ja uusin maalauksin koristettu

autiokirkko sekä Sastamalan Pyhän Marian kirkko, vaikka siellä maalaukset ovat varsin vaatimattomat. Lisäksi ryhmään voidaan lukea ainoa 1600-luvun kivestä rakennettu autiokirkko, Uudenkaupungin vanha kirkko.

Toisen ryhmän muodostavat kolme keskisuomalaista kansanrakentajamestareiden johdolla rakennettua 1700-luvun puukirkkoa, joista huomattavin on Petäjäveden vanha kirkko ja muut kaksi Keuruun ja Pihlajaveden vanhat kirkot. Näistä Keuruun ja Petäjäveden osuus kaikkien autiokirkkojen säilyttämishistoriassa on ollut suuri.

Kuva 13. *A. W. Arppen allekirjoittama Suomen Intendentinkonttorissa piirretty luonnos Kolarinsaaren puiseksi saarnahuoneeksi 160 hengelle vuodelta 1811.*

Kolmannen ryhmän muodostavat autioituneet 1600-luvun tukipilarikirkot, joita on kolme: Tervolan vanha kirkko, Kristiinankaupungin Ulrika Eleonoran kirkko ja Sodankylän vanha kirkko. Nämä kirkot muodostavat neljäsosan Suomen ja koko maailman kaikista tukipilarikirkoista, joita on kaiken kaikkiaan 12, yksi Ruotsissa ja muut Suomessa: Pohjanmaalla, Pohjois-Pohjanmaalla ja Lapissa.

Neljäs ryhmä, joihin kuuluu jo aiemmin listattuja ovat kirkot, joita voisi nimittää Petterssonin autiokirkoiksi Muinaistieteellisen toimikunnan intendenttinä 1940-luvulla työskennelleen Lars Petterssonin erityisen huolenpidon takia. Ne ovat Petäjäveden ja Sodankylän vanhat kirkot sekä Kallankarin saaristokirkko Kalajoella.

Ryhmään polykromisesti maalattuja puukirkkoja kuuluvat Keuruun vanha kirkko, Paltaniemen kirkko ja Pyhämaan Luodon uhrikirkko. Ryhmään voi väljästi liittää myös Pomarkun sapluunamaalatun kirkon.

Kaksi nykyiselle paikalleen siirrettyä museokirkkoa, Karunan vanha kirkko Helsingin Seurasaaressa sekä Turkansaaren kirkko Oulun Turkansaaressa ovat selkeä ryhmä, joiden historia ja korjaukset poikkeavat muista autiokirkoista.

Nötön, Kallankarin, Jurmon ja Haapasaaren kirkot ovat ryhmä kirkkoja, jotka ovat aina olleet käytössä. Ne ovat sijaintinsa takia varsin vähäisessä käytössä ja liitetty autiokirkkoihin vasta viime vuosikymmeninä, jolloin ne ovat saaneet vapautuksen kiinteistöverosta. Tähän ryhmään kuuluu myös Tankarin saaristokappeli Kokkolassa sekä Seilin spitaalisairaalan kirkko Paraisilla.

Ryhmän autiokirkkoja, jotka ovat jääneet kesäkirkoiksi lämmitysongelmien takia muodostavat Luhangan, Tervolan ja Kerimäen suuret 1800-luvun kirkot.

Esimerkkejä varhaisten teollisuuspaikkakuntien yksityisistä kirkoista ovat Fagervikin, Orisbergin, Teijon ja Kosken ruukinkirkot.

Jäljelle jäävät ryhmittelemättömät kirkot: Irjanteen kyläkirkko Eurajoella, Västanfjärdin vanha kirkko Kemiönsaaressa, Harjavallan vanha kirkko, Juankosken tehtaankirkko Kuopiossa, Kolarinsaaren kirkko Kolarissa, Kärkölän kyläkirkko Lohjan Pusulassa sekä Untamalan kyläkirkko Laitilassa. Ne muodostavat heterogeenisen ryhmän yksilöllisiä eri-ikäisiä puukirkkoja, jotka kukin ovat omalla tavallaan merkityksellisiä.

Tärkeimmät tarkasteltavat kirkot

Autiokirkkojen varhaisimmat korjaukset kohdistuivat Hattulan ja Isonkyrön kirkkoihin sekä Pälkäneen rauniokirkon pelastamiseen.[183] Ensimmäiset autiokirkon mittapiirustukset tehtiin Sipoon vanhasta kirkosta.[184] Erityisen mielenkiintoisia korjaustavoiltaan ovat ulkomuseoiden kirkot Karuna Seurasaaressa ja Tur-

kansaaren kirkko Oulussa.[185] Varhaisista korjauksista esimerkkeinä ovat 1920-luvulla korjatut keskisuomalaiset Keuruun, Petäjäveden ja Pihlajaveden kirkot. Lars Pettersson teki 1940-luvun merkittävimmät korjaussuunnitelmat Sodankylän, Petäjäveden ja Kallankarin kirkkoihin. 1940-luvun lopun ja 1950-luvun korjauksista esimerkkeinä ovat Thorvald Lindquistin suunnitelmat Tervolan ja Keuruun kirkkoihin. 1960-luvulla korjausten huomio keskittyi perustusten vahvistuksiin, mistä esimerkkeinä ovat Tyrvään vanhan kirkon, Uudenkaupungin kirkon ja Sastamalan kirkon alapohja- ja perustuskorjaukset, jotka myöhemmin osoittautuivat paikoin epäonnistuneiksi.[186]

Museoviraston 1970-luvulla aloitetun autiokirkkoprojektin parhaita esimerkkejä ovat Isonkyrön, Sodankylän ja Petäjäveden kirkkojen säilyttävät korjaussuunnitelmat.[187] 1980- ja 1990-lukujen korjauksista merkittävimmät olivat Sodankylän kirkon sekä Petäjäveden kirkkojen korjaukset.[188] Tuolloin korjausten painopiste siirtyi korjausmateriaaleihin ja niiden käsittelyyn esimerkkinä Ove Hidemarkin materiaalikeskeiset restauroinnit Skoklosterin linnassa sekä Katarina-kirkon jälleenrakentaminen Tukholmassa.[189] Tyrvään Pyhän Olavin kirkon katon jälleenrakennus ja ulkopuoliset työt oli viimeisimpiä korjaustöitä, joihin Museovirasto osallistui aktiivisena toimijana. Sipoon vanhan kirkon kattotuolien korjaus, Tyrvään Pyhän Olavin kirkon kattotuolien korjaus, Keminmaan kirkon kattorakenteiden inventointi sekä Hattulan kirkon konservointi ovat työssä esimerkkeinä uusimmista korjauksista.[190]

Luvussa 11 esittelemäni omat suunnitelmani: Keuruun kirkon korjaus ja konservointi vuosina 1990–1995, Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan jälleenrakennuksen suunnitelmat 1999–2003, Pihlajaveden kirkon korjaus ja restaurointi 1990-luvun lopulla ja Petäjäveden vanhan kirkon hoito- ja käyttösuunnitelma 2005–2015 sekä muutamien pienehköjen korjaussuunnitelmien laatiminen 2005 on kaikki tehty Museoviraston ohjauksessa ja valvonnassa.

2.3 Syntyhistoria

Keskiajalta periytyneiden noin sadan, valtaosaltaan kivirakenteisen kirkon lisäksi Suomeen rakennettiin 1600- ja 1700-luvuilla noin 450 uutta kirkkoa. Näistä vain noin kymmenen rakennusmateriaali oli kivi, muut rakennettiin puusta.[191] 1700-luvun jälkipuolen suuri väestönkasvu aiheutti pitkälle 1800-luvun puolelle jatkuneen suuren tarpeen kirkkojen laajentamiselle. 1800-luvun puolivälissä kirkkorakennuksiin alkoi kohdistua monenlaisia uusia vaatimuksia. Näistä merkittävin oli lisääntynyt tilan tarve, mutta myös urkujen yleistyminen ja kirkkosalien lämmitys, lämmönpitävyys sekä niiden valaiseminen tulivat ajankohtaisiksi. Lämmityslaitteiden ja lämmöneristyksen yhteys on selvä, mutta myös osa uruista tinapilleineen tarvitsi säilyäkseen lämmitystä.[192] Ikkunoiden suurentaminen 1800-luvulla oli puolestaan sidoksissa kirkoissa yleistyneisiin urkuihin: veisuu lisääntyi ja kirkkokansan piti nähdä virsikirjojen tekstit.[193]

Turun hiippakunnan pappeinkokouksessa vuonna 1890 oli keskusteltu kirkkojen lämmittämisestä. Kirkolliskokouksen päätös vuonna 1893 kehotti lämmittämään kirkkoja ja jätti vaille käyttöä ne kirkot, joita ei saatu lämpimiksi. Kylmät kirkot oli tuolloin todettu yleisesti vahingollisiksi. Kovina pakkastalvina ne olivat aiheuttaneet sairastumisia ja vähentäneet myös osallistumista jumalanpalveluksiin. Turun pappeinkokouksessa oli evästetty Tuomiokapitulia ryhtymään toimenpiteisiin, jotta seurakunnat saataisiin varustamaan kirkkonsa lämmityslaitteilla. Tämä puolestaan oli kehottanut kirkkoherroja edistämään asiaa kirkonkokouksissa. Koska asiassa ei ollut tapahtunut paljoakaan edistystä, päätti kirkolliskokous anoa Keisarilliselta Majesteetilta sellaisen asetuksen säätämistä, jossa määrättäisiin, että kaikki kirkot, sekä uudisrakennukset että vanhat rakennukset varustettaisiin lämmityslaitteilla.[194] Käydyssä keskustelussa pidettiin myös puheenvuoro lämmityksen todennäköisestä vaikutuksesta vanhoille kirkoille. Kansakoulunopettaja Nuoranen piti lämmitystä suotavana, mutta epäili sen toimimista käytännössä. Häntä huolettivat ennen kaikkea vanhat puukirkot, jotka oli rakennettu siten, ettei niitä voinut saada lämpimäksi ilman suuria kustannuksia. Ne puolestaan voisivat ajaa monen seurakunnan kestämättömään taloudelliseen tilanteeseen.[195] Toinen niiden autioitumiseen[196] liittyvä seikka oli kirkkojärjestyksessä oleva määräys kirkon jäsenten velvollisuudesta osallistua jumalanpalvelukseen.[197] Määräys johti 1800-luvun loppupuolen suuren väestökasvun aikaan ylisuurten kirkkojen rakentamiseen, joista puolestaan osa jäi myöhemmin autioiksi, koska niitä ei pystytty saamaan lämpimiksi.

Vuosina 1850–1910 seurakunnat rakensivat runsaasti uusia, mukavuuksilla varustettuja kirkkorakennuksia: 1890-luvun lopulta 1910-luvun alkuun lähes 60 uutta kirkkoa. Monia kirkkoja myös laajennettiin ja korjattiin uusien tarpeiden mukaisiksi. Koska suuri osa vanhasta rakennuskannasta taipui huonosti uusiin vaateisiin, purettiin vuosina 1850–1900 lähes 50 edellisinä vuosisatoina rakennettua kirkkoa. Lisäksi 10 kirkkoa tuhoutui tulipalossa. Vuosina 1900–1950 purettiin vielä 13 kirkkoa ja 15 paloi, enimmäkseen sotatoimien seurauksena.[198] Samalla ajanjaksolla seurakuntiin jäi vaille käyttöä ja ylläpitoa kirkkorakennuksia, jotka jäivät pois säännöllisestä seurakuntakäytöstä ja joita myöhemmin alettiin kutsua autiokirkoiksi.

Kaikkien kirkkojen autioituminen ei siis johtunut niiden vähäisestä käytöstä, vaan siitä, etteivät vanhat kirkot enää täyttäneet uusia vaatimuksia tai mahdollistaneet laajentamista. Esimerkkeinä jälkimmäisestä

ovat Hattulan, Isonkyrön ja Tyrvään keskiaikaiset kirkot. Sipoon, Messukylän ja Pihlajaveden vanhat kirkot puolestaan hylättiin huonokuntoisina tai liian pieninä.

Seitsemän keskiaikaisen autioituneen kirkon lähistölle rakennettiin uusi ajanmukaisempi kirkko, samoin Uudenkaupungin vanhan kirkon viereen. Kolme neljästä 1600-luvun puukirkosta koki myös saman kohtalon, samoin kuusi kahdestatoista 1700-luvun puukirkosta sekä 1800-luvun puukirkoista Harjavallan, Kolarinsaaren, Pomarkun ja Tervolan kirkot. Näin ollen voi todeta, että puolet 41 autiokirkosta, eli 21, on jäänyt pois jumalanpalveluskäytöstä juuri uuden kirkon rakentamisen myötä. Loput ovat jääneet vaille käyttöä joko hankalan sijaintinsa takia (Pielpajärven erämaakirkko Inarissa) tai vähäisen käytön vuoksi (Irjanteen kyläkirkko Eurajoella, Juankosken tehtaankirkko Kuopiossa ja Kärkölän kyläkirkko Lohjan Pusulassa). Oma ryhmänsä ovat saaristossa hankalan matkan päässä ja vähällä käytöllä olevat puukirkot: Kallankarin saaristokirkko Kalajoella, Nötön saaristokirkko Paraisten Nauvossa, Haapasaaren saaristokirkko Kotkassa, Jurmon saaristokirkko Paraisten Korppoossa, Tankarin saaristokappeli Kokkolassa ja Seilin spitaalihospitaalin kirkko Nauvossa. Ruukinkirkot Fagervikissa (Inkoo), Orisbergissa (Isokyrö) sekä Kosken ja Teijon kirkot Salossa ovat jääneet vähäiselle käytölle ruukkiyhteisöjen seurakuntien lakkauttamisen myötä. Erityisen mielenkiintoisia tutkimuksen kannalta ovat ulkomuseoihin siirretyt kirkot Seurasaaren Karuna ja Turkansaari.

Moneen seurakuntaan haluttiin 1800-luvun jälkipuoliskolla rakentaa uusi kirkkorakennus, johon mahtuisi koko runsaslukuinen seurakunta. Kirkonmenoihin osallistuminen oli edelleen pakollista, mikä johti valtavien puisten kirkkorakennusten rakentamiseen ympäri maata.[199] Näiden kirkkorakennusten lämmitys kamiinoilla osoittautui ajan mittaan hankalaksi ja muut lämmitystavat kalliiksi, jolloin osa kirkoista, ku-

Kuva 14. *Tervolan ison kirkon lämmityskamiina ja sen takana pilaria suojaava kipinä- ja lämpösuoja. Kamiinat eivät riittäneet pitämään kirkon valtavaa ilmatilaa lämpimänä.*

Kuva 15. *C. L. Engelin allekirjoittama intendentinkonttorin suunnitelma Isonkyrön keskiaikaisen kirkon muuttamiseksi ristikirkoksi vuodelta 1839. Suunnitelmassa kirkkoon ei esitetty lämmityskamiinoita.*

Kuva 16. *Kotkan ulkosaaristossa sijaitsevan Haapasaaren saaristokirkon rakennuspiirustus, piirroksen mukaan 'sisäpuolen ja ulkopuolen kuvaus' rakennushallituksen piirustuskokoelmasta.*

ten Kerimäen (3400 paikkaa, suunnittelija E. Lohrmann 1847), Luhangan (1400 paikkaa, suunnittelija J. Stenbäck 1891–93,) ja Tervolan uusi kirkko (1810 paikkaa, suunnittelija L. I. Lindqvist 1861–1864) jäivät 1930–1950-luvuilla vaille vakinaista käyttöä. Kerimäen kirkon sakaristo laajennettiin vuonna 1932 talvikirkoksi ja sinne rakennettiin uusi talvikirkko vuonna 1953. Luhangalle rakennettiin talvikirkko vuonna 1958. Tervolan ison kirkon toiminta siirrettiin 1600-luvun pikkukirkkoon vuonna 1950, mutta senkin käytöstä on luovuttu ja Tervolan molemmat kirkot ovat nykyisellään autiokirkkoja.[200]

Kuva 17. *E. Lohrmannin allekirjoittama leikkauspiirustus Kerimäen kirkosta vuodelta 1844.*

ÅBO DOMKYRKA

Förslag till inre dekorering

År 1895

[illegible]

3 Suojelun alkuvaiheet

3.1 Autiokirkot ja varhainen rakennussuojelu Suomessa

Luvussa tarkastellaan suomalaisen rakennussuojelun alkuaikoja, rakennussuojelulainsäädännön kehittymistä, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen ja Muinaistieteellisen toimikunnan perustamista sekä aikakauden aatesuuntauksia. Lisäksi käsitellään Pihlajaveden ja Hattulan autiokirkkojen säilymiseen johtaneita seikkoja sekä autiokirkkojen osuutta suomalaisen rakennussuojelun muotoutumiseen.

Keskiajalta 1800-luvulle

Kiinnostus keskiajalta periytyviin vanhoihin rakennuksiin näkyi jo Juhana III:n (1537–1592) toimissa; häntä on jopa mainittu Ruotsin valtakunnan ensimmäiseksi restauroijaksi. Tuolloin julkaistun tunnetun kirjoituksen *Then Stormächtige konung Johan Then Tridje af thet Namn, Haffuerr mig, såsom och många Huss och ödeskyrkor upbygt och förbättrat, Anno dom 1586*[201] otsikossa huomio kiinnittyy erityisesti sanoihin *ödeskyrka*, autiokirkko ja *förbättra*, korjata, parantaa.

Kuningas Kustaa II Aadolfin opettaja Johannes Bureus (1568–1652), käynnisti riimukivien tutkimushankkeen vuonna 1599. Vuonna 1630 hänen avukseen pestattiin kaksi antikvaaria. Tapahtumaa pidetään Mikko Härön mukaan alkuna Ruotsin valtakunnan muinaismuistohallinnolle ja antikvaarijärjestelmälle. Maanmittareille annettiin ohjeet muinaisjäännösten kartoittamiseen vuonna 1643. Bureus nimitettiin vuonna 1648 perustettuun ensimmäiseen valtakunnanantikvaarin (*riksantikvarie*) virkaan, jollainen Ruotsissa on edelleen olemassa. Seitsemän vuotta myöhemmin laadittiin antikvaarinen kokonaisohjelma, jonka tavoitteena oli kerätä tietoa kirkkojen, luostareiden ja linnojen esineistöstä, riimuista, rahoista, veistoksista ja hautamuistomerkeistä. Plakaatti, eli kuninkaallinen julistus *Om gamble Monumenter och antiquiteter*, joka kielsi vähäisimpinäkin raunioina säilyneiden linnojen ja linnoitusten, kartanoiden, vallien ja kivikumpujen vaurioittamisen annettiin1666. Julistus koski myös kiinteitä muinaisjäännöksiä sekä kirkkojen irtaimistoa. Plakaatin yhteydessä annettiin *antikviteettikollegion* perustamiskirja. Kollegio aloitti toimintansa 1668 ja se muutettiin edellistä suppeammaksi *antikviteettiarkistoksi* 1692. Vuoden 1666 plakaatissa oli säädetty, että virkamiesten ja papiston tuli paikallistasolta Tukholman ylikäskynhaltijaan ja arkkipiispaan saakka valvoa sen noudattamista sekä ilmoittaa tehdyistä löydöistä. Tämän toteuttamiseksi Magnus de la Gardie ja Johan Hadorph käynnistivät järjestelmällisen, vuosina 1667–1693 ylläpidetyn tietojen keruun, *Rannsakningar efter antiquiteter*. Hallitsijan kirjeet lähtivät plakaatin mukana sekä piispoille että maaherroille. Piispojen tehtävänä oli huolehtia siitä, että kirkkoherrat apulaisineen laativat luettelot pitäjiensä kiinteistä muinaisjäännöksistä, irtaimista muinaisesineistä, niihin liittyvistä perinteistä ja kirjallisista lähteistä.[202]

Ensimmäiset inventoinnit tehtiin vuosina 1667–1674. Tietoja lähetettiin myös 30 Suomen pitäjästä ja antikviteettikollegion tutkimusmatkoista ainakin yksi suuntautui Suomeen. Tutkimuksen suoritti Pohjanmaalta kotoisin ollut Elias Brenner (1647–1717), jonka mukaan Suomesta ei aikaisemmin ollut etsitty muinaisjäännöksiä. Brenner tarkasti parin vuoden aikana 40 kirkkoa sekä kolme linnaa ja tallensi niistä tietoa piirtämällä sekä keräämällä historiallisia asiakirjoja.[203]

Kuva 19. *Kristoforos-gravyyri. Elias Brennerin näkemys Porvoon keskiaikaisen kirkon puisesta Kristoforoskuvasta vuodelta 1671.*

Suurvalta-ajan topografisten inventointien hienoin kooste, Erik Dahlbergin (1625–1703) kokoama ja 1700-luvun alussa julkaistu *Suecia Antiqua et Hodierna*, Muinainen ja nykyinen Ruotsi,[204] sisälsi antikviteettikollegion tuottamaa aineistoa. Suomen osuus teoksessa oli melko vaatimaton.[205] Teoksen tavoitteena oli tuottaa edustava kuva suurvalta-aseman saavuttaneesta Ruotsista.[206]

Maalöydöt tuli vuonna 1734 annetun lain ja vuonna 1755 julkaistun, Suomen lääninhallituksille osoitetun kuninkaallisen kirjeen mukaan toimittaa muinaismuistoista vastaavalle virastolle Tukholmaan.[207] Kirkkorakennuksia, uusien kirkkojen rakentamista ja vanhoissa tehtäviä korjauksia alettiin ensimmäisen kerran säädellä vuonna 1776 annetulla asetuksella julkisista rakennuksista. Suunnitelmat tuli alistaa yliintendentinviraston välityksellä kuninkaan hyväksyttäviksi. Määräys alisti rakennusten lisäksi ennakkotarkastuksen piiriin niiden kiinteän sisustuksen kuten alttarit, saarnatuolit, urut ja hautamuistomerkit.[208]

Vuonna 1786 Antikviteettiarkisto korvattiin *Konglige Vitterhets Historie och Antikvitets Akademie* -järjestöllä. Inventointeja jatkettiin ja joitakin käytöstä poistettuja, rauniona olleita tai historiallisista syistä arvokkaana pidettyjä rakennusmuistomerkkejä pyrittiin myös suojelemaan. Akatemian vuonna 1787 tekemä esitys muinaismuistojen hoidosta ei kuitenkaan toteutunut.[209] Professori Henrik Gabriel Porthan kutsuttiin akatemian jäseneksi vuonna 1788, jolloin hän ilmoitti akatemian sihteerille olevansa kiinnostunut keräämään tietoja Suomen muinaislöydöistä.[210]

Kirjailijat rakennusten puolestapuhujina

1800-luvun alkupuolen Euroopassa oli virinnyt vilkas keskustelu rakennusten säilyttämisistä ja suojelun toteuttamistavoista. Yksi keskustelun synnyttäjistä oli Victor Hugon (1802–1885) romaani *Pariisin Nôtre Dame,* joka julkaistiin vuonna 1831. Arkkitehti Panu Kaila on valottanut kirjailijoiden osuutta restaurointiliikkeen syntyyn artikkelissaan *Kirjailijat restaurointeja vastaan – rakennusmuistomerkkien koskemattomuuden puolustus 1800-luvun kirjallisuudessa*. Siinä hän esitteli restauroinnin alkaneen roomalaisten raunioiden kunnostuksesta ja kovakouraisten restaurointien tai pikemminkin rekonstruktioiden – kuten arkkitehtien Stern ja Valadier 1818–1824 suunnitteleman Tituksen riemukaaren restauroinnin – herättäneen kritiikin niitä kohtaan. Tästä esimerkkinä oli artikkelissa ranskalaisen kirjailija Stendahlin[211] päiväkirjassaan esittämä restauroinnin jyrkkäsanainen arvostelu. Kaila esitteli englantilaisen J. Taylorin ja ranskalaiset Chateaubriandin sekä Prosper Mèrimeen gotiikan ihailijoina, unohtamatta myöskään Victor Hugoa, jonka osuutta Pariisin Notre Damen restaurointiin pidettiin merkittävänä.[212]

Romaanissaan Hugo kuvaili katedraalin alkuperäistä asua, listasi sen puutteita ja arvosteli sen myöhempiä lisäyksiä: uutta alttaria, värittömiä ikkunoita sekä kirkon väritystä. Kirkon julkisivussa hän arvosti sen patinaa, mutta moitti rakennuksen huolenpidon puutetta: …*Mutta samalla kun se [aika] on antanut kiveyksen nousevan vuoksen vallata pala palalta nuo yksitoista porrasta, jotka kohottivat rakennuksen majesteetillista korkeutta, on aika antanut kirkolle ehkä enemmän, kuin mitä se on siltä ottanut, sillä se on antanut julkisivulle tuon vuosisataisen tumman värin, joka tekee monumentaalisten rakennusten vanhuuden niiden kauneimmaksi ikäkaudeksi*.[213] Vuonna 1842 arkkitehdit Jean Baptiste Lassus (1807–1857) ja Eugène Emmanuel Viollet-Le-Duc (1814–1879) voittivat Nôtre Damen restauroinnista järjestetyn arkkitehtuurikilpailun ja saivat työn toteutettavaksi vuonna 1845.[214]

Pariisin Nôtre Dame -romaanin suomentaja, Huugo Jalkanen lisäsi kirjan neljänteen painokseen seuraavan huomautuksen:

> *V. 1845, neljätoista vuotta sen jälkeen, kun Hugo oli kirjoittanut romaaninsa, aloitettiin arkkitehtien Viollet-Le-Ducin ja Lassusin johdolla Nôtre-Damen entisöimistyö. Kirkon kärsimät vauriot korjattiin asiantuntevasti ja huolellisesti ja se saatettiin jälleen täysin alkuperäiseen taiteelliseen asuunsa kuvapatsaineen ja keskitornin huippuineen. Hugon kirpeä arvostelu kirkon kurjasta tilasta antoi varmaan pontta entisöimistöihin ryhtymiselle.*[215]

Maassamme oltiin tietoisia kansainvälisestä restaurointikeskustelusta. Suomen Victor Hugo, Zachris Topelius (1818–1898), otti kantaa rakennusmuistomerkkien suojelun puolesta jo 1800-luvun puolivälissä teoksessa *Finland framstäldt i teckningar* (1845–1852), jonka kokoamisessa häntä avusti Kansatieteellisen museon ensimmäinen amanuenssi Henrik August Reinholm (1819–1883).[216] Teos, jossa esiteltiin suomalaisia maisemia, historiallisia ja merkittäviä paikkoja sekä rakennuksia kuvin ja sanoin, kertoi yleisemminkin ajan arvostuksista ja maassa heräävästä kansallisuusaatteesta. Kirjassa julkaistujen litografioiden piirtäjinä toimivat P. A. Kruskopf, J. Knutson, Magnus von Wright ja lukuisat muut taiteilijat.[217] Suomessa, kuten kansainvälisestikin, restauroinnit saivat myös poliittista sisältöä.

1800-luvun suojelupyrkimyksiä

Suomen ensimmäisiä suojelukohteita oli Kokemäen Ylistarossa sijaitseva Pyhän Henrikin saarnahuone, aitta jossa piispa Henrikin kerrottiin saarnanneen ja viettäneen viimeisen yönsä. Senaatti päätti loka-

kuussa 1839 suojella rakennuksen kansallisena muistomerkkinä. Pitkällisen keskustelun ja varainkeruun jälkeen rakennuksen ympärille pystytettiin Turun kaupunginarkkitehdin Per Gylichin suunnittelema tiilinen suojakappeli, joka valmistui vuonna 1857.[218] Ajanmääritystutkimus on osoittanut puisen saarnahuoneen vanhimpien hirsien olevan 1400-luvulla ja uusimmat 1700-luvulla kaadettuja.[219] Suojarakennus säilytettävän kohteen ympärille oli poikkeuksellinen teko, jossa rakennuksen materiaalin aitous arvostettiin korkeammalle kuin sen uusiminen rakennusteknisin keinoin. Neljäs Suomen muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta kävi vuonna 1887 tutustumassa saarnahuoneeseen, jonka sisätilan Selim A. Lindqvist ikuisti akvarelliinsa.[220]

Vuoteen 1869 asti kirkkojen suojelu oli enemmän tai vähemmän yksityisten ihmisten, seurakuntien ja papiston käsissä. Suojeluargumentteina käytettiin yleensä rakennuksen ikää ja edustavuutta sekä ennen kaikkea sen käyttökelpoisuutta. Lars Pettersson on nostanut tästä esimerkiksi Pohjanmaan Saloisten kirkon tapauksen. Kylänmiehet olivat huolestuneet Saloisten kappeliin kuuluvien Piehingin asukkaiden anomuksesta saada rakentaa oma kirkko Saloisten kirkon hirsistä sekä siirtää vanha tapuli uuden kirkon yhteyteen. He kirjoittivat asiasta vuonna 1804 kuninkaalle kirjeen, jossa he toivoivat, että heidän esi-isiensä rakentama kirkko saisi jäädä sille paikalle, jossa se oli pitkään sijainnut. Perusteena oli, ettei kellotapulia ollut tarkoitettu mielivaltaisesti siirrettäväksi, vaan käytettäväksi vanhoilla sijoillaan.[221] Kuninkaan päätös ei ole tiedossa, mutta kirkko ja tapuli saivat säilyä vanhoilla paikoillaan.[222]

Tyrväällä tutkittiin mahdollisuutta laajentaa vanhaa kirkkoa, ennen kuin päädyttiin uuden kirkon rakentamiseen. Kihlakunnantarkastuksissa vuosina 1827, 1828 ja 1831 oli käynyt ilmi, että kirkkoon mahtui vain kahdestoista osa seurakunnan väestöstä. Jotta suurempi osa seurakuntalaisista olisi voinut osallistua jumalanpalvelukseen, olisi kirkkoa tullut merkittävästi laajentaa, mikä olisi ollut kallista. Katselmuksen mukaan eteläisen pitkän sivun seinä ja molemmat päätyseinät olisi pitänyt purkaa ja korjata kirkon pohjoinen pitkäsivu, jossa oli kahdessa kohtaa halkeamia. Pohjoisseinän jatkeena ollutta kuuden neliökyynärän kokoista sakaristoa olisi myös tullut laajentaa. Lisäksi tarpeellista tilaa hautausmaan laajennukseen ei ollut. Kaikkien edellä mainittujen asioiden sekä rakennuspaikan kelvottomuuden ja riittämättömän koon takia Kihlakunnanoikeus katsoi kirkon laajentamisen mahdottomaksi.[223] Syksyllä 1838 rusthollari Henrik Riddarla ja muutamat muut Kiikan kappeliseurakunnan jäsenet toivoivat vanhan kirkon jäävän korjattuna ja laajennettuna seisomaan nykyiselle paikalleen. Heillä ei myöskään ollut mitään Vammaskosken sillan luota varattua uuden kirkon paikkaa vastaan.[224]

Kuva 20. *Pyhän Henrikin saarnahuone Selim A. Lindquistin piirtämänä Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan IV retken aikana 1887.*

Kempeleellä keskusteltiin 21.5.1848 pappilassa pidetyssä kokouksessa kirkontornin kattamisesta laudoilla aiemman katemateriaalin, paanutuksen sijasta. Kun kokous oli päätymässä paanuja halvempaan lautakatteeseen, selvitti kokouksen puheenjohtaja, emäseurakunnan kirkkoherra A. G. Borg, että laudoilla kattaminen oli lainvastaista, koska siten tornin ulkomuoto muuttuisi ratkaisevasti. Jos muutokseen ei saataisi lupaa, tulisi se kattaa vanhan tavan mukaan paanuilla.[225]

Varhaisesta kirkon suojelukeskustelusta on myös esimerkki Pihlajavedeltä. Se käytiin kappelinkokouksessa syyskuussa 1860, kun uuden kirkon rakentamista oli suunniteltu jo 10 vuotta. Kokouksessa laadittiin anomus keisarille kirkon paikan ratkaisemiseksi ja seurakunnan kappalainen Karl Nauklér merkitytti pöytäkirjaan seuraavasti:

> *Koska se vanha kirkko tästä seurakunnasta ennen aikaansa ja niin sanoakseni keskiijässään on saanut kuolemantuomionsa, ja seurakunta niinmuodon on joutunut siihen kamalaan ja jokaiselta asiaa tutkivalta ihmeteltävään pulaan että täytyy ilman tarvetta rakentaa itsellensä uutta kirkkoa ja pian hylätä sitä vanhaa, joka korjattuna olis sekä lujuutensa että suuruutensa suhteen solkenaan kelvannut ainakin vielä puolivuosisataa ja meidän*

> *siis nyt on sanominen mille paikalle uusi kirkko soveliammasti on rakennettava[...] niin on minun kohaltani ajatukseni, nöyrimmästi lausuttava tämä: Mihinkä kirkko pannaan, siinä pitää myös pappila oleman[...]*[226]

Erilaisten vaiheiden jälkeen päätettiin kirkko lopulta rakentaa Kolehmanmäelle, paikkakunnan luonnonkauneimmalle paikalle. 1820-luvulla rakennettu kappalaisen pappila jäi kolmen kilometrin päähän Koipikankaalle, joka oli ollut senaatin ensimmäiseksi määräämä sijaintipaikka uudelle kirkolle.[227]

Marraskuussa 1868 pidetyssä kunnankokouksessa sovittiin rakentaja Henrik Kuorikosken kanssa Pihlajaveden seurakunnan uuden kirkon rakentamisesta. Ensi töikseen Kuorikoski teki joitain muutoksia kirkon suunnitelmiin. Hän ehdotti myös vanhan Pihlajaveden kappelikirkon hajottamista ja siitä saatujen rakennusmateriaalien: hirsien, lautojen ja rautanaulojen, käyttämistä uuden kirkon rakentamistarpeiksi. Seurakunnan miehet päättivätkin yksimielisesti suostua tähän, jos korkein piispanoikeus myöntäisi sille luvan.[228] Vuonna 1869 pyysivät Pihlajaveden kappalainen Karl Nauklér sekä Keuruun kirkkoherra F. K. Bergroth erillisillä kirjeillä tuomiokapitulilta mahdollisuutta kunnostaa kirkon ympärillä oleva muuri. Bergroth esitti myös rakennuksen jättämistä koskemattomaksi muistona seurakunnan ensimmäisestä kirkosta. Hän korosti, että purkamisesta saatava hyöty olisi varsin pieni metsävaltaisessa seurakunnassa. Saman vuoden elokuussa pidetyssä kappelikokouksessa todettiin Turun Konsistoriumin suostuneen anomukseen ehdoilla, että seurakunnan jäsenet kunnostaisivat esi-isiensä muiston kunniaksi vanhan kirkon ympärillä olevan aidan ja pitäisivät siitä huolta tulevaisuudessa. Näillä ehdoilla he olivat oikeutettuja ottamaan kirkosta rakennustarpeita uuteen kirkkoon. Kokous päätti yksimielisesti kunnostaa olemassa olevan hirsiaidan ja korvata sen viimeistään kymmenen vuoden sisällä kivisellä, kaksi kyynärää korkealla aidalla. Vanhasta kirkosta päätettiin *ottaa kaikki kirkon sisällä olevat kelpaavat aineet mutta jättää seinät ja ulkokatto koskemattomaksi, aikansa seisomaan, muistoksi kappelin ensimmäisestä kirkosta*.[229]

Emil Nervander, Hattulan kirkko ja Suomen Muinaismuistoyhdistys

Emil Nervanderia (1840–1914) voidaan pitää Suomen kirkkojen ja kirkkotaiteen tutkimuksen käynnistäjänä. Hän aloitti kirkkojen tutkimuksen Hämeessä jo 1860-luvun puolivälissä. Nervanderin setä, Frans Nervander asui vaimonsa Marian kanssa Voipaalan kartanossa Sääksmäellä, keskiaikaisen kirkon välittömässä läheisyydessä ja Emil vieraili usein setänsä perheen luona kartanossa.

Kuva 21. *Josef Stenbäckin ikuistama Hattulan vanhan kirkon sisätila 1900-luvun alussa*.

Sääksmäen kirkon luuhuoneeseen oli varastoitu hautausten yhteydessä esille tulleiden luiden lisäksi kirkosta poistettuja esineitä. Vuonna 1865 Nervander siivosi rakennuksen yhdessä Sääksmäen kappalaisen poikien Lennart ja Carl Carlstedtin kanssa ja järjesti esineistä pienen näyttelyn, eräänlaisen museon, jota hän esitteli tuttavilleen ja ystävilleen. Samoihin aikoihin syntyi ystäväjoukon kesken ajatus retkistä lähiseudun kirkkoihin. Ensimmäisenä kesänä 1865 retket suuntautuivat Hattulan, Vanajan, Pälkäneen, Kangasalan ja Lempäälän kirkkoihin ja seuraavana vuonna oletettavasti Lopen sekä Tyrvännön kirkkoihin. Tutustumiskäynnit dokumentoitiin sanallisesti ja piirustuksin. Osalla retkistä oli mukana Oskar Lilius, joka teki pikakirjoituksella muistiinpanoja Nervanderin kuvauksista ja kirjoitti ne puhtaaksi. Matkoille osallistuneet naiset saivat mitata kirkot ja laatia niistä piirustukset. Retkillä pyrittiin myös nimeämään kirkoista löytyneet veistokset.[230]

Helsingissä opiskeleva Nervander kulki Sääksmäelle Hattulan vuonna 1857 hylätyn kirkon ohi.[231] Hän seurasi kirkon rappion etenemistä 1860-luvulla huolestuneena:

> *Sääksmäen matkat jatkuivat, ja jokaisella uudella matkalla kävi Hattulan kirkon uhkaava täydellinen häviö yhä selvemmäksi. Eräänä syksy-yönä vei myrsky osan paanupeitteestä katon eteläpuolella ja hajotti pirstaleet aina maantielle asti, jossa kärryn rattaat niitä vielä musertelivat. Tuntui kuin olisivat kirkon rakkaat, tutut maalaukset panneet sanan apua hakemaan.*[232]

Vuonna 1869 Nervander kävi tutkimusretkellä ränsistyneessä kirkossa ystäviensä kanssa. Mukana heillä oli piirtäjänä lyseolainen Albert Edelfelt Helsingistä. Marja Terttu Knapas katsoo tällä käynnillä olleen merkittävä osuus Suomen Muinaismuistoyhdistyksen perustamiseen.[233]

Nervander oli saanut tutkimusretkillään ajatuksen muinaismuistojen keräämistä ja suojelua järjestävän yhdistyksen perustamisesta. Hanke sai siivet, kun ajatuksesta innostui myös Suomalaisen kirjallisuuden seuran historiallisessa osakunnassa toiminut Johan Reinhold Aspelin. Keväällä 1870 kokoontuivat Aspelin, Nervander, K. A. Castrén, Oskar Hartman ja Oskar af Heurlin pohtimaan asiaa. Hotelli Kleinehissa 21.5.1870 pidetyssä kokouksessa päätettiin jo 22 hengen voimin yhdistyksen perustamisesta. Suomen Muinaismuistoyhdistys perustettiin lokakuussa 1870 ja sen puheenjohtajaksi valittiin Zacharias Topelius ja varapuheenjohtajaksi Henrik August Reinholm. Yhdistyksen tarkoituksena oli muun muassa *ilmaista, koota, sekä hävityksestä ja unhoituksesta varjella isänmaan taide- ja muinaisjäännöksiä […] sekä herättää Suomen kansaa harrastamaan muistojaan.*[234] Saman vuoden syksyllä yhdistyksen tilintarkastajaksi ja myöhemmin sihteeriksi valittiin Emil Nervander.[235]

Suojelulainsäädäntö ja rakennusvalvonta kehittyvät, perustetaan Muinaistieteellinen toimikunta

Vuonna 1865 oli autonomian ajasta lähtien rakennusasioita hoitaneen Intendentinkonttorin työn seuraajaksi perustettu Yleisten rakennusten ylihallitus (myöhemmin rakennushallitus) jonka toiminta-alue kattoi valtion yleisten rakennusten hoidon ja ylläpidon, sekä uudisrakennusten rakentamisesta huolehtimisen. Yhteisöjen rakennuksista ainoastaan kirkkojen rakennuspiirustusten tarkastus ja töiden valvonta kuului ylihallitukselle.[236]

Vuonna 1869 säädettiin Suomen ensimmäinen Kirkkolaki, joka antoi mahdollisuuden valvoa antikvaarisia etuja. Merkittävimmät muutossuunnitelmat alistettiin hallitsijan tai senaatin vahvistettaviksi ja samoilta viranomaisilta tuli myös pyytää lupa kirkon jättämisestä autioksi. Muinaisaikaisten muistomerkkien rauhoittamisesta ja suojelusta annettiin vuonna 1883 asetus, joka muistutti läheisesti Ruotsissa jo vuonna 1867 annettua asetusta. Muinaismuistoasetus suojeli ainoastaan kiinteitä muinaisjäännöksiä: merkityksellisiä raunioituneita rakennuksia sekä esihistorialliselta ajalta olevia hautoja ja muistomerkkejä, mutta käytännössä sitä sovellettiin myös käyttöä vaille jääneisiin rakennuksiin. Yleisten rakennusten ylihallitukselta tuli pyytää muinaisjäännösten suunnitelmista lausunto ja se kysyi harkintansa mukaan myös vuonna 1884 senaatin asetuksella perustetun Muinaistieteellisen toimikunnan mielipidettä. Toimikunnalle annettiin myös oikeus tutkia ja tallentaa kirkkojen arkkitehtuuria ja maalauskoristelua ennen niiden tuhoutumista.[237]

Emil Nervanderin johdolla toteutettiin ensimmäinen laaja kalkkimaalausten restaurointi vuonna 1884.[238] On ilmeistä, että Muinaistieteellisen toimikunnan mielenkiinto kohdistui aluksi – Sigurd Curmanin metaforaa lainaten – rakennuksen ihoon, sen pintakerroksiin ja erityisesti maalauksiin. Kiinnostus rakennukseen kokonaisuutena rakenteineen kaikkineen tuli vasta antikvaarisesti suuntautuneiden arkkitehtien, Gustaf Nyströmin ja Armas Lindgrenin myötä.

Vuonna 1888 käytiin senaatissa keskustelua muinaismuistoasetuksen tulkinnasta. Sysäyksen tälle antoi Muinaistieteellisen toimikunnan anomus Lohjan kirkon kalkkimaalausten restauroimiseksi. Huolta aiheutti erityisesti se, että valtion varoja laitettaisiin yhä käytössä olevan rakennuksen restaurointiin ja hyöty tulisi seurakuntalaisten hyväksi.[239]

Muinaistieteelliseen toimikuntaan perustettiin Valtionarkeologin virka vuonna 1885 ja toimeen nimitettiin vuonna 1878 Helsingin yliopiston ensimmäiseksi Pohjoismaisen arkeologian ylimääräiseksi professoriksi nimetty J. R. Aspelin. Hänen vaikutuksensa edellä mainitun muinaismuistoasetuksen laatimiseen, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen perustamiseen sekä Suomen kansallismuseon aikaansaamiseen oli keskeinen, ja häntä voidaan pitää suomalaisen muinaistieteellisen tutkimuksen alullepanijana.[240] Aspelin ehdotti jo vuonna 1885 senaatille, että Yleisten rakennusten ylihallitus määrättäisiin tekemään ehdotus Hattulan kirkon pelastamiseksi rappiolta.[241] Aspelinin motto valtionarkeologin toimessa oli Lars Petterssonin mukaan: *Isänmaanrakkaus perustuu muistoihin ja minä tahdon antaa kansalle niitä.*[242]

Kansatieteellisiä retkiä ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistorialliset retkikunnat

Elias Lönnrot oli tehnyt ensimmäisen runonkeruumatkansa huhtikuussa 1828 Hämeeseen, Savoon, Pohjois-Karjalaan ja Valamoon. Vuonna 1835 ilmestynyttä Lönnrotin keräämää Kalevalaa voidaan pitää alkusysäyksenä laajemmalle kansallisten juurien etsinnälle. Kirja teki kielentutkija ja kansatieteilijä M. A. Castréniin voimakkaan vaikutuksen. Hän kuvaili Kalevalaa ihanaksi lauluksi, joka sytytti sielussa ensimmäisen liekin isänmaan kieleen ja kirjallisuuteen. Castrén teki lukuisia tutkimusmatkoja eri puolille Suomea ja Venäjää: 1839 Karjalaan, 1841 yhdessä Elias Lönnrotin kanssa Lappiin ja Arkangeliin, yksin vuonna 1842 Aunukseen ja myöhemmin samana vuonna Pohjois-Venäjän tundraseuduille.[243]

Ruotsissa oli ryhdytty luetteloimaan kiinteitä muinaisjäännöksiä ja painamaan niistä luetteloja kihlakunnittain. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen sihteerin Julius Ailion aloitteesta yhdistys anoi vuonna 1876 Tiedeseuralta apurahaa samanlaiseen toimintaan Suomessa ja haki sanomalehdessä kahta henkilöä tätä tehtävää toteuttamaan. Toiseksi henkilöksi tehtä-

vään valittiin Helsingin yliopiston historiallis-kielitieteellisessä tiedekunnassa opiskeleva Axel Olai Heikel. Kesällä 1876 hänen toiminta-alueenaan oli Hauhon kihlakunta ja kolme vuotta myöhemmin Pirkkalan kihlakunta, jossa hän luetteloi muinaisjäännökset apunaan taiteilija Agathon Reinholm. Tällä retkellä he kävivät muun muassa Pälkäneellä ja Messukylässä ja saman vuoden syyskuussa Suoniemellä, Karkussa, Tyrväällä ja Kiikassa.[244]

Seuraavana kesänä Suomalaisen kirjallisuuden seura palkkasi heidät varustamaan Kalevalan kuvilla ja selityksillä. Tähän liittyen miehet tekivät matkan Venäjälle, Etelä-Karjalaan kesällä 1880.[245] Heikel tutustui lisäksi vuosina 1883–1885 Volgan suomensukuisiin heimoihin. Ensimmäisenä kesänä hänellä oli piirtäjänä pietarilaisen piirustuskoulun opiskelija ja seuraavina vuosina Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisilta retkikunnilta ja suomalaisten muinaismuistojen dokumentointimatkoilta tuttu Agathon Reinholm. Aluksi Heikel piirtäjineen keskittyi lähinnä suomensukuisten kansojen pukujen ja esineiden tallentamiseen. Vuonna 1884 hän sai Helsingin yliopistolta apurahan kansatieteellisen esineistön kartuttamiseksi. Seuraavana vuonna hän lähti vielä Viroon ja Liivinmaalle suomalaisen taiteilijan Samuel von Bellin kanssa ja yliopiston tukemana vuonna 1886 Aunuksen kuvernementissa asuvien karjalaisten pariin. Näillä matkoilla Heikel keräsi aineistoa vertailevaan tutkimukseensa suomensukuisten kansojen rakennuksista.[246]

Suomalaisen kirjallisuuden seura (SKS) oli lähettänyt 1870-luvulla Reinhold Hausenin tutkimaan keskiaikaisia kirkkoja. Hausen teki kolme retkeä vuosina 1870, 1871 ja 1876. Matkoista keskimmäinen suuntautui samaan aikaan samoille seuduille Taidehistoriallisen retkikunnan ensimmäisen matkan kanssa. Valkeapään mukaan Nervander on kertonut Hausenin tutkimusmatkojen vaikuttaneen omaan ensimmäiseen retkikuntaansa.[247]

Nervanderin vuosina 1865 ja 1866 ystäväpiirissään järjestämiä tutkimusmatkoja Hämeeseen ja Uudellemaalle voidaan pitää alkuna Muinaismuistoyhdistysten taidehistoriallisille retkille, joita tehtiin eri puolelle Suomea vuosina 1871–1902. Alarik Tavaststjerna kuvaili vuonna 1917 Aspelinin kertoneen Nervanderin haaveilleen koko maan kattavista retkikunnista jo keväällä 1870.[248] Helmikuussa 1871 Nervander esitteli Muinaismuistoyhdistyksen kokouksessa Lohjan kirkkoa ja sen maalauksia havainnollistaen niitä nuoren Albert Edelfeltin piirustusten avulla. Samassa yhteydessä hän teki aloitteen siitä, että yhdistys lähettäisi ympäri Suomea retkikuntia, jotka tutkisivat ja kuvailisivat tarkasti ja systemaattisesti maan kulttuuria ja taidehistoriaa sekä pelastaisivat sen jäänteitä ja silloin vielä heikosti tunnettua taidetta.[249] Retkikuntia tuli tehdä niin monta, että koko maa tulisi tutkituksi. Ajatusta kannatettiin ja ensimmäistä matkaa alettiin heti suunnitella. Saman vuoden huhtikuussa retken järjestelyjä jatkamaan valittiin komitea, jonka puheenjohtajaksi tuli Muinaismuistoyhdistyksen puheenjohtaja Topelius ja jäseniksi professori C. G. Estlander, arkkitehti ja Yleisten rakennusten ylihallituksen ylijohtaja Axel Hampus Dahlström sekä yhdistyksen sihteeri K. A. Castrén.[250]

Ensimmäinen retki Varsinais-Suomen lounaisosiin ja Ahvenanmaalle toteutui jo samana vuonna. Sen johtajana toimi ruotsalainen Nils Månsson Mandelgren, jolla oli ollut suuri vaikutus Ruotsin muinaismuistoyhdistyksen (Svenska fornminnesföreningen) perustamiseen vuonna 1869.[251] Tavaststjernan mukaan retken johtajaksi esitettiin aluksi arkkitehti Theodor Deckeriä, mutta hanke raukesi ilmeisesti Deckerin samanaikaiseen Italianmatkaan. Yliarkkitehti Axel Hampus Dahlströmin suosituksesta käännyttiin Mandelgrenin puoleen. Emil Nervanderista tuli matkan todellinen johtaja ja matkakirjeitten kirjoittaja.[252] Matkan nimellinen johtaja Mandelgren liittyi retkikuntaan Ahvenanmaan Jomalassa retken kestettyä jo muutaman viikon.[253] Muilla retkikunnan jäsenillä oli kullakin oma tehtävänsä. Eliel Aspelin (vuodesta 1906 Aspelin–Haapkylä, J. R. Aspelinin veli) toimi kirkonarkistotietojen ja suullisen perinteen muistiin merkitsijänä ja Jonathan Collander arkistotietojen kokoajana. Retken aikana vasta 17 vuotta täyttänyt Albert Edelfelt[254] sekä Reinhold Fabritius toimivat retkikunnan piirtäjinä. Jälkimmäinen joutui jättämään retkikunnan sen puolivälissä ja hänet korvasi ylioppilas Karl Ahlberg. Oskar Lilius kirjasi – kuten jo Nervanderin ystävineen järjestämillä 1860-luvun tutustumisretkillä – pikakirjoituksella muistiin Nervanderin paikan päällä tekemiä havaintoja.[255] Lisäksi mukana oli viran puolesta Yleisten rakennusten ylihallituksen ylimääräinen arkkitehti Wolmar Westling,[256] joka oli ensimmäinen taidehistoriallisten retkikuntien arkkitehtikoulutuksen saanut osanottaja. Hän oli valmistunut Helsingin teknillisestä reaalikoulusta vuonna 1868[257] ja saanut siellä ammattitaidon rakennusten tutkimiseen ja dokumentointiin.[258] Tavaststjernan mukaan Nervanderin alkuperäisenä suunnitelmana oli, että retkikunta tutustuisi 76 seurakuntaan ja kappeliin – toteutuneen alle 30 sijasta – ja sen johdossa tuli olla kaksi henkilöä, joista toinen osaisi kuvailla kohteita taidehistoriallisesta näkökulmasta ja toinen piirtää taiteellisesti tutkimusmateriaalia.[259]

Toinen, vuoden 1874 retki, suuntautui Varsinais-Suomen pohjoisosiin, kolmas vuonna 1885 Varsinais-Suomen itä- ja koillisosiin ja neljäs seuraavana vuonna Lounais-Hämeeseen, osiin Satakuntaa sekä Uudellemaalle. Tästä matkasta eteenpäin retkikuntien piirtäjät olivat tavallisesti polyteknikkoja tai nuoria arkkitehteja. Matkoille osallistuivat muun muassa Selim A. Lindqvist, Jarl Eklund, Victor Sucksdorff, Lars Sonck ja Armas Lindgren. Kamera tuli osaksi dokumentointivälineistöä vuonna 1892 viidennen taidehistorialli-

nen retkikunnan retkellä. Sitä oli suunniteltu otettavaksi jo ensimmäiselle retkelle, mutta yhdistyksellä ei tuolloin ollut varaa sen hankkimiseen.[260]

Arkkitehti Armas Lindgren (1874–1929) osallistui taidehistoriallisen retkikunnan tutkimusmatkoille vuosina 1896 ja 1902. Heti ensimmäisellä retkellään Lindgren sai tehtävän myös retken valokuvaajana yhdessä Victor Sucksdorffin kanssa.[261] Lindgren maalasi ennen kaikkea kohteista tarkkoja ja tunnelmallisia akvarellejä, joista tunnettu esimerkki on maalaus Saloisten kirkosta vuodelta 1896.

Retkikunnat tutustuivat kaikkiaan kymmeneen olemassa olevaan tai sellaiseksi tulevaisuudessa muodostuvaan autiokirkkoon. Ensimmäinen retkikunta kävi tuolloin vielä käytössä olevissa Västanfjärdin[262] ja Karunan[263] kirkoissa ja kolmas Teijon ruukinkirkossa.[264] Vuonna 1887 neljäs retkikunta tutustui 30 vuotta aiemmin autioksi jääneeseen Hattulan vanhaan kirkkoon,[265] viides vuonna 1892 vajaa neljäkymmentä vuotta aiemmin autioksi jääneisiin Tyrvään ja Karkun kirkkoihin sekä kuudes, Pohjois-Pohjanmaalle vuonna 1896 suuntautunut retki, Keminmaan vanhaan kirkkoon.[266] Jarl Eklund ikuisti vuonna 1899 Paltamon[267]tutkimusretken aikana vielä käytössä olleen ja vasta 1936 autioksi jääneen kirkon akvarelliinsa seitsemännellä retkikunnan retkellä jolla tutustuttiin myös Isonkyrön keskiaikaiseen kirkkoon.[268] Viimeisellä, Varsinais-Suomeen suuntautuneella retkellä 1902 toimikunta dokumentoi Pyhämaan Luodon uhrikirkon.[269] Matkan johtajana toimi K. K. Meinander.[270]

Kuva 22. *Armas Lindgrenin akvarelli Saloisten kirkon sisätilasta Muinaismuistoyhdistyksen VI retkikunnan aikana, 1896. Akvarellimaalaus oli realistisempi tapa kuvata kirkkojen polykromisia maalauksia kuin kameran mustavalkofilmi.*

Kuva 23. *Muinaismuistoyhdistyksen VIII Taidehistoriallinen retkikunta dokumentoimassa Pyhämaan Luodon uhrikirkkoa 1902. Kuorissa Carl Frankenhaeuser, keskellä Jarl Eklund, tynnyrin päällä istumassa Armas Lindgren, oikealla vahtimestari ja kuvan reunassa ilmeisesti kirkkoherra.*

Nervander sai, paitsi hoitaa retkien käytännön järjestelyt myös johtaa useimpia niistä.[271] Yli kolmenkymmenen vuoden aikana, 1871–1902, tehtyjen kahdeksan retken ohjelmassa oli *tutkia ja piirtää muun muassa kaikki vanhemmalta ajalta olevat arkkitehtoniset tai kuvaamataiteisiin liittyvät kohteet [..] joissa taiteen vaikutus maan käsiteollisuuteen näkyy.*[272] Nervanderin vaikutusta oli myös se, että kirkot ja aivan erityisesti keskiaikaiset kirkot olivat ensimmäisistä retkistä lähtien niiden itsestään selviä kohteita. Niiden lisäksi kiinnostusta herättivät 1600- ja 1700-lukujen puukirkot. Riitta Nikula arvioi syyksi sen, että taidehistoriallisten retkikuntien ajankohtana rakennussuojelukysymykset suuntautuivat juuri näihin puukirkkoihin, joita oli 1870-luvulta lähtien alettu korvata uusilla suurilla uusgoottilaisilla tiilikirkoilla ja joiden syrjäyttämät vanhat vaatimattomat puurakennukset olivat nopeasti alkaneet ränsistyä.[273] Armas Lindgrenin muistiinpanovihkoja tutkinut Nikula on laskenut, että vuosina 1890–1902 hän käsitteli tavalla tai toisella 74 kirkkoa. Näistä vain runsas kolmasosa, 26 oli keskiaikaisia kirkkoja tai sakaristoja ja seitsemän oli puukirkkoja 1800-luvun ensimmäiseltä puoliskolta. Selkeä enemmistö, eli 41 käsitteli kuitenkin 1600- ja 1700-luvun puisia kirkkoja.[274] Nikulan mielestä oli myös selvää, että nuoret arkkitehdit etsivät sellaisia arvoja, joita edellinen sukupolvi oli väheksynyt.[275]

Kansallisromanttisia virtauksia ja dokumentointimatkoja

Huomattavaa on, että lähes kaikki Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisille retkikunnille osallistuneet nuoret arkkitehdit tekivät merkittävän uran erityisesti uuden arkkitehtuurin saralla. Samat arkkitehdit osallistuivat myös muille tutkimusretkille. Arkkitehdit kiinnostuivat Karjalasta vuonna 1894 osana yrityksiä kehittää erityistä suomalaista puutyyliä. Tämä kansallisen identiteetin etsiminen ei kuitenkaan ollut pelkästään kansallista, vaan osa laajempaa eurooppalaista aatesuuntausta.[276]

Päätettyään opintonsa Pariisissa teki taiteilija Axel Gallén piirustus- ja maalausmatkan Keski-Suomeen yhdessä italialais-ruotsalaisen opiskelutoverinsa kreivi Louis Sparren kanssa kesän ja syksyn aikana 1889. Tältä matkalta on tunnettu öljymaalaus Ekolan torpan saunasta sekä kolme maalausta Keuruun tuolloin vielä käytössä, mutta purku-uhan alla olleesta vanhasta kirkosta: ulkokuva kirkosta katsottuna Lapinsalmen ränsistyneeltä sillalta, maalaus Kirkkotyttö sekä maalaus Tyttö Keuruun kirkossa – ehkä ainoa, missä kirkon sisätila on dokumentoitu sen ollessa vielä käytössä.[277] Vuonna 1890 Gallén ja Sparre tekivät kaksi erillistä viikon mittaista matkaa Venäjän Karjalaan Kuhmosta käsin. Sparre matkusti lisäksi yhdessä Emil Wikströmin kanssa tutkimusmatkalle Itä-Karjalaan vuonna 1892.[278]

Arkkitehdit Yrjö Blomstedt, Victor Sucksdorff ja Lars Sonck olivat keväällä 1894 päättäneet lähteä keräämään aineistoa kansallista puutyyliä varten. Sonck luopui matkasta voitettuaan Turun Mikaelin kirkon arkkitehtikilpailun.[279] Blomstedt ja Sucksdorff saivat Muinaismuistoyhdistykseltä ja rakennushallitukselta tukea vaellus- ja dokumentointimatkan toteutukseen Itä-Karjalaan heinä-elokuussa 1894.[280] He etsivät ja kuvasivat Kainuussa sekä Suomen ja Venäjän Karjalassa vielä säilyneitä jäänteitä alkuperäisestä suomalaisesta rakennustavasta sekä taideteollisuudesta. Retken tuloksena oli noin 150 valokuvaa ja 500 piirustusta rakennuksista ja niiden osista sekä muun muassa hautapatsaista.[281] Tutkimusmatkan koko aineisto julkaistiin osissa vasta seuraavan vuosisadan puolella.[282]

Armas Lindgren oli nuorista arkkitehdeistä ainoa, joka osallistui muinaismuistoyhdistyksen toimintaan ja suuntautui selkeästi myös vanhan arkkitehtuurin restauroimiseen. Hänen opettajana antamansa vaikutus on jatkunut pitkälle tulevaisuuteen. Monipuolisuutensa ja saman tyyppisen suunnitteluideologiansa vuoksi häntä voidaan verrata ruotsalaiseen taidehistorioitsija ja arkkitehti, valtionantikvaari Sigurd Curmaniin. Lindgrenin ansiota on myös Keuruun vanhan kirkon säilyminen nykypäivään. Hänen vuonna 1905 muinaismuistoyhdistyksen virkamiehenä Keuruun vanhan kirkon rakennustaiteellisesta arvosta antamallaan lausunnolla oli suuri merkitys kirkon säilymiselle.[283]

Lindgrenin ajattelua kuvaa hänen loppuvuodesta 1901 *Ateneum* -lehteen kirjoittamansa artikkeli, joka käsitteli kahta keskiaikaista kirkkoa, Rymättylää ja Taivassaloa. Siinä Lindgren mainitsi, että *1900-luku kuivakiskoisesti käsitettyine ulkomaalaisine esimerkkeineen synnytti nämä proosalliset hengettömät kirkot, jotka nyt monin paikoin 'koristavat' kirkonmäkiämme. Voi kuitenkin toivoa, että rakennustaiteemme, jossa on heränny uusi kiinnostus kaikkea kaunista kohtaan, jota myös meillä on menneinä aikoina luotu, pystyy kehittymään uudeksi itsenäiseksi taiteeksi, mielikuvituksellisemmaksi ja tunnelmallisemmaksi kuin se, joka on ollut.*[284]

Turun tuomiokirkon vuosisadan vaihteen restaurointikeskustelu

Ensimmäinen suomalainen laaja restaurointikeskustelu käytiin Turun tuomiokirkon restauroinnista. Robert Wilhelm Ekman oli vuonna 1855 saanut päätökseen tuomiokirkon pääkuorin maalaukset, jotka valmistuivat kristinuskon Suomeen tulon 700-vuotisjuhlallisuuksiin. Ne viimeistelivät Carl Ludvig Engelin suunnitteleman, mutta maalaustöiden osalta kesken jääneen tuomiokirkon sisätilan uudistamisen Turun palon jälkeen. Topeliuksen vuosina 1851–1856 jatkokertomuksina ilmestyneet *Välskärin kertomukset*

innostivat palauttamaan Turun tuomiokirkkoon haudattujen kirjan sankarien Turun palossa vaurioituneet tai tuhoutuneet hautamuistomerkit entiseen loistoonsa.[285] Vuonna 1865 perustettiin Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitea[286], jonka toiminta jatkui aina vuosisadan lopulle saakka. Marja Terttu Knapaksen mukaan ajatus komitean perustamisesta saattoi myös olla Topeliuksen.[287] Komitea osti vuonna 1878 Viollet-le-Ducin 1870 ilmestyneen teoksen *Peintures Murales des Chapelles de Nôtre Dame,*[288] ja esimerkiksi Tavastin kappelin maalauskoristelut toteutettiin Viollet-le-Ducin esimerkin mukaisina.[289] Kuvaavaa aikakauden ajattelulle oli komitean nimessä esiintyvä ajatus rakennuksen palauttamisesta johonkin tiettyyn ajanjaksoon.[290]

Ateneum -aikakausilehden vuoden 1901 numero 9–11 oli uuden arkkitehtuurin manifesti, jossa otettiin kantaa paitsi Turun tuomiokirkon korjaussuunnitelmiin, myös kaupunkisuunnitteluun, keskiaikaisten kirkkojen taideaarteisiin ja niiden vaatimattomaan kauneuteen. Lähes jokaisessa artikkelissa viitattiin Ruskiniin ja Morrisiin. Yksi poleemisimmista kirjoituksista oli Herman Geselliuksen artikkeli Turun Pyhän Henrikin katedraalista.

> *Mutta voi vanhoja rakennuksia! Voi niitä, jotka on aikojen kuluessa pystytetty, joiden pukuihin jokainen uusi vuosisata on jättänyt palasensa, jotka on luotu uudelleen vuosisatojen aikana kaikilla mahdollisilla tavoilla ja tyylisuunnilla, jotka ovat uskaltaneet nousta kerran päätettyjä lakeja ja muotoja vastaan ja uskaltaneet näyttää meille, asiantuntijoille, yhdistelmän eri aikojen tyylisuunnista. Voi niitä, ne ovat sortumassa turmioon! Ne täytyy restauroida, sillä ne ovat pettäneet tyrannin: 'tyylin'. Ei niiden ikä ja sammal katolla, eikä myöskään se pitkä ajanjakso, jona ne ovat eläneet ja vaikuttaneet, eikä edes niiden kunnianarvoinen muisto voi niitä suojella. Ne tulee palauttaa alkuperäiseen tyylipuhtaaseen muotoonsa tai ainakin siihen henkeen, jolloin ne kerran rakennettiin. Jos tätä henkeä ei tunneta, silloin harrastetaan syvällisiä tutkimuksia, jotta päästäisiin niin lähelle totuutta kuin mahdollista.*[291]

Gesellius haikaili menetetyn tunnelman perään, jota ainoastaan aika oli voinut taikoa esiin, moitti aikansa uusia lisäyksiä, jotka vaikuttivat häiritsevän riitasoinnun tapaan ja jotka olivat kovia ja kylmiä verrattuna vanhoihin kiviin. Hän piti mahdottomana rakentamista siihen henkeen, miten menneet sukupolvet olivat rakentaneet. Hän korosti, että rapautuvat pinnat puhuvat puolestaan, eivätkä näe kuinka eri aikojen erilaiset muodot ovat jo sulautuneet yhdeksi. Gesellius varoitti Uppsalan tuomiokirkon kaltaisesta restauroinnista ja siteerasi pitkään ja vuolaasti Ruskinin ajatuksia restauroinnin vahingollisuudesta rakennuksille, kopioinnin mahdottomuudesta ja vanhojen rakennusten arvoista. Lopuksi hän vetosi unohtamaan restauroinnin ja *jättämään katedraalin rauhaan sellaiseksi, jollainen se on aina ollut, suuri ja kaunis.*[292]

Arkkitehdit olivat järjestäytyneet vuonna 1892 Teknillisen yhdistyksen alaiseksi arkkitehtiklubiksi.[293] Vuonna 1902 käytiin kahdessa klubin kokouksessa vilkasta keskustelua tuomiokirkon suunnitelmista. Niistä julkaistiin neliosainen suomenkielinen artikkelisarja *Rakentaja*-lehdissä vuonna 1903.[294] Samana vuonna Turun tuomiokirkon vuoden 1901 restaurointiehdotusta kommentoivassa ruotsinkielisessä kirjoituksessaan arkkitehti Jac. Ahrenberg ehdotti tuomiokirkon restauroimista sanan varsinaisen merkityksen mukaisesti: palauttamalla kirkko sen menneeseen muotoon antamalla sen tornille jälleen vanha muoto takaisin.[295]

Arkkitehtiklubin puheenjohtaja, arkkitehti Hugo Lindberg pohjusti ensimmäisessä keskustelussa asiaa kansainvälisellä keskustelulla, josta hän nosti esiin liiallisen korjaamisen ongelman ja siitä syntyneen epäluulon kaikkea korjaamista[296] kohtaan, joka oli johtamassa myös rakennusten säilymisen kannalta tärkeiden toimenpiteiden torjumiseen. Lindbergin mukaan ristiriidat olivat johtaneet kuitenkin asian yksityiskohtaiseen tutkimiseen ja tärkeimpien näkökohtien selvittämiseen vanhoja rakennuksia korjattaessa.[297]

Turun tuomiokirkon korjaustyösuunnitelmia tekemään oli asetettu valtuuskunta, joka oli vuonna 1896 julkaissut asiasta lausuntonsa. Valtuuskunnan jäsen, arkkitehti Magnus Schjerfbeck esitteli saman vuoden keväällä klubin kokouksessa valtuuskunnan korjausehdotuksen mukaisen pienoismallin sekä ne suuntaviivat, joita työssä oli seurattu. Nuori Lars Sonck oli noussut vastustamaan valtuuskunnan lausuntoa[298] ja julkaissut vastaehdotuksensa *Finsk Tidskrift* -lehdessä tammikuussa 1897.[299] Sonckin ajatuksena oli muuttaa ja korjata kirkkoa vain vähän, korostaa pieteetillä sen historiallista luonnetta. Samalla hän halusi korjata kirkon kömpelöä, vailla suhteita olevaa ulkoasua mahdollisimman pienin purku- ja lisärakennustoimenpitein. [300]Arkkitehti Bertel Jung kannatti Sonckin esittämiä periaatteita. Tämän havainnolliset piirustukset[301] näyttivät, että oli mahdollista korjata kirkko kauniimmin kuin mitä valtuuskunta oli ehdottanut.[302] Jung totesi Sonckin ehdotuksen valaisevan hyvin erimielisyyksiä hänen, professori Eliel Aspelinin ja arkkitehti Magnus Schjerfbeckin välillä. Olisi selvästi vaikeata saada aikaan ehdotus, jonka kaikki voisivat hyväksyä. Jung arvioi myös, että asialle olisi eduksi antaa mielipiteiden kypsyä, ennen kuin ryhdyttäisiin itse korjaustyöhön. Hän korosti, että kaikki jotka olivat miettineet korjauskysymystä, ovat olleet vakaasti sitä mieltä, että korjaus oli välttämätön ja siksi etsineet vastausta ainoastaan kysymykseen: Kuinka kirkko on korjattava? Mutta koska oli vaikeuksia löytää yhteistä periaatetta

Kuva 24. *Arkkitehti Magnus Schjerfbeckin Turun tuomiokirkon restaurointikomitealle tekemä ehdotus Turun tuomiokirkon julkisivuksi vuonna 1895.*

Kuva 25. *Lars Sonckin havainnekuva vastaehdotuksesta Turun tuomiokirkon valtuuskunnan ehdotukselle. Kirjoitus, jossa hän käyttää ehdotuksesta sanaa restaurointi – koska asialle ei ollut parempaakaan termiä – julkaistiin kuvineen Tekniska föreningens i Finland förhandlingar- ja Finsk Tidskrift- lehdissä tammikuussa 1897.*

työn toteutukseen, esitti Jung asiaan helpompaa lähestymistapaa: Onko kirkko korjattava vai ei? Hän viittasi yleiseen korjaustöiden vastustamiseen sivistysmaissa kehittyneeseen liikkeeseen: Ruskinin nerokkaisiin kirjoituksiin, Gripsholman linnan ja Upsalan tuomiokirkon korjaustöihin sekä Verner von Heidestamin vuonna 1894 julkaisemaan, korjaustöitä vastustaneeseen pamflettiin Nykyaikaista vandalismia.[303] Jung nosti myös esiin Venetsian Markus-tornin kaatumisen Euroopan taidehistorioitsijoiden ja arkkitehtien keskuudessa herättämän keskustelun ja huomautti, että alan auktoriteetit kuten Gurlitt ja Wagner olivat tornin jälleenrakentamista vastaan. Heidän mukaansa torni tuli tehdä uusilla muoto- ja koristeaiheilla. Sen tulisi olla *uusi, mutta ei uudelleen rakennettu*.

Jung otti esille myös Ateneum-aikakausilehdessä julkaistun arkkitehti Herman Geselliuksen artikkelin, jossa tämä oli esittänyt, ettei tuomiokirkkoa tulisi lainkaan korjata. Tämä edusti Jungin mukaan enenevässä määrin yleistä mielipidettä. Hän tunnustautui alustuksessaan asiassa Ruskinin ja Heidenstamin kannattajaksi, vaikkakin hän katsoi kirkon Engelin suunnitteleman tornin päätteen rakennusta rumentavaksi, eikä edes aikakautensa rakennustaiteelle tunnusmerkilliseksi.[304]

Armas Lindgrenin mielestä Turun tuomiokirkon korjauskysymys oli puhtaasti periaatteellinen, eikä ollut mitään käytännöllistä tai välttämätöntä pakkoa toteuttaa ehdotettuja suuria korjaustöitä. Hänen mielestään esitetyt ehdotukset olivat täysin teoreettisten päättelyjen tuloksia. Oli lähdetty ajatuksesta antaa rakennukselle mahdollisuuksien mukaan sellainen muoto, kuin sillä sen loistoaikana oletettiin olleen.

Hänestä tyylipuhtaus ihanteena oli ainoastaan otaksumille perustettu järjestelmä, jolla haluttiin poistaa kaikki eri aikojen virheet[305] yhdenmukaistamalla tuomiokirkko ja antamalla sille tyylikäs leima. Hän viittasi kymmenkunta vuotta aiemmin Euroopassa vallinneeseen pyrkimykseen, joka oli johtanut linnojen ja kirkkojen vilkkaaseen korjaustyöhön. Sillä ei kuitenkaan ollut onnistuttu saavuttamaan toivottua vaikutusta. Historiallisen rakennuksen sijaan – joka vaikuttaisi sellaisena, jollaisen ainoastaan ajan tasoittava, yhteen sulattava patina voi luoda – oli saatu tosin tyylipuhdas, mutta mielenkiinnoton eilispäivän rakennus.[306]

Lindgren kritisoi aiempien sukupolvien jälkien, myös eri tyyli- ja makusuuntien merkkien poistamista rakennuksista tyylipuhtauden nimissä. Hän korosti sitä, että oman aikansa ihmiset eivät voineet rakentaa samalla tavalla kuin keskiajalla. He eivät voineet – huolimatta tiedoistaan ja teknisestä taitavuudestaan – saada samaa tunnetta työhönsä kuin *gotiikin* aikana, vaan painoivat työhönsä aina aikansa leiman. Hän piti Uppsalan, Lundin ja Strängnäsin tuomiokirkkojen korjaustöitä varoittavina esimerkkinä. Erityisen huonona, *vandaliseerattuna*, hän piti Trondheimin katedraalin korjauksen jälkeistä ulkoista hahmoa.[307]

Keskustelusta voi aistia paitsi jälkikaikuja Ruotsissa käydystä aiemmin luvussa 1.4 käsitellystä tyylihistoriallisia restaurointeja vastustavasta suuntauksesta, myös vastakkainasettelun suomalaisten nuorten ja vanhempien arkkitehtien välillä. Nuoret arkkitehdit arvostelivat voimakkaasti uusimiskomitean esitystä, erityisesti siinä esitettyjä palauttavia toimenpiteitä, jollaiset oli Ruotsissa tuomittu jo vuosikymmen aikaisemmin.

3.2 Tutkijoiden, suunnittelijoiden ja taiteilijoiden suuntautuminen vanhaan

Luku pohjustaa 1900-luvun alun kiinnostusta suomalaisen rakennustyylin etsintään ja arkkitehtien uudenlaista kiinnostusta vanhoihin rakennuksiin. Siinä esitellään lyhyesti Turun tuomiokirkon 1920-luvun restauroinnin herättämä muinaistieteellinen restaurointikeskustelu ja vähitellen alkava kiinnostus myös autioituneita kirkkoja kohtaan.

Mittapiirustusten teko osaksi uutta arkkitehtikoulutusta

Taidehistoriallisten retkikuntien rakennusdokumentoinnin perinteitä jatkoi Polytekninen opisto (nykyinen Aalto-yliopisto). Vuonna 1872 aloitettuun arkkitehtiopetukseen liitettiin jo varhain rakennusperinnön tallentamista. Professori Gustaf Nyströmin johdolla tehtyä opintomatkaa Turun tuomiokirkkoon ja Maarian kirkkoon keväällä 1889 pidetään yleisesti rakennusperinnön dokumentoinnin alkuna.[308] Nyström kuvaili *Rakentaja* -lehden Turun tuomiokirkon korjauskysymystä koskevassa artikkelissaan polyteknikkojen tekemiä mittauksia kirkossa vuonna 1892. Silloin kohteena olivat muun muassa sekä *tiiliporttaali eteläisellä fasaadilla, että tukikaarikonstruktioonit ja kauniit jäännökset keskilaivan ulkoarkkitehtuurista, jotka sijaitsevat ullakoilla sivulaivain holvien yläpuolella*.[309] Nyström oli kuitenkin sitä mieltä, että tuomiokirkon arkkitehtuurin ja rakennushistorian tutkimus oli vielä liian vaillinaista, jotta se voisi toimia perustana korjaussuunnittelulle. Hänen mielestään sellainen voitaisiin tehdä vasta silloin, kun tuomiokirkko olisi tutkittu niin perusteellisesti, että rakennus tunnettiin täydellisesti tai ettei ainakaan mitään oleellista uutta siitä olisi löydettävissä.[310] Nyströmin johdolla dokumentoitiin aluksi lähinnä keskiaikaisia kirkkoja, mutta jo varhain mielenkiinto kohdistui myös 1600- ja 1700-luvun puukirkkoihin.

Polyteknisen opiston muututtua vuonna 1908 Teknilliseksi korkeakouluksi päätettiin arkkitehtiosaston uuden osastokollegion yhdessä ensimmäisistä kokouksista jonkin kotimaisen rakennuksen tai sen osan mittaamisen ja kuvaamisen kuuluvan osana arkkitehdin tutkintoon.[311]

Nyström teki todennäköisesti Emil Nervanderin aloitteesta polyteekkareiden kanssa mittausmatkan Sipoon autioituneeseen keskiaikaiseen kirkkoon huhtikuussa vuonna 1900.[312] Arkkitehtiylioppilaat Vilho Kolho ja Bertel Strömmer laativat Keuruun vanhasta kirkosta huolelliset mittapiirustukset vuonna 1912.[313] Petäjäveden kirkon varhaiset mittapiirustukset laati arkkitehti Elsi Borg harjoitustyönä vuonna 1913 Teknilliselle korkeakoululle, jossa hän oli aloittanut opinnot vuonna 1912.[314] Näitä lyijykynällä tehtyjä piirustuksia ei ilmeisesti koskaan piirretty puhtaaksi.[315]

Weikko Kyander dokumentoi kesällä 1910 Karunan vanhan kirkon A. W. Ranckenin toimeksiannosta[316] sekä Pihlajaveden vanhan kirkon ja vuoteen 1913 mennessä myös Pyhämaan ja Sodankylän kirkot. Kyanderin piirustukset on julkaistu Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuoden 1913 vuosikertomuksessa artikkelin Tutkimuksia ja piirustuksia vanhoista puukirkoistamme[317] yhteydessä. Kyander laati myös Pihlajaveden vanhan kirkon varhaiset mittapiirustukset vuonna 1910. Arkkitehtiylioppilas Pekka Rajala teki kirkosta Kyanderin piirustuksia huomattavasti luotettavammat ja yksityiskohtaisemmat piirustukset vuonna 1951. Ne julkaistiin professori Lars Petterssonin Matti Åkerblomia ja Pihlajaveden kirkkoa käsittelevän artikkelin yhteydessä Arkkitehti-lehdessä vuonna 1956.[318] Uusimpia autiokirkkojen mittauspiirustuksia on arkkitehtiylioppilaiden Tommi Jokivaara, Erkki Merimaa, Aarre Ollila ja Lauri Suuronen Haapasaaren saaristokirkon dokumentointi vuodelta 1991.[319]

Kuva 26. *Professori Gustaf Nyströmin arkkitehtiopiskelijoita mittaamassa Sipoon vanhaa kirkkoa huhtikuussa 1900. Ylärivissä Werner von Essen, Arvid Rundberg, Sigurd Frosterus ja Albert Nyberg. Jalkapuussa Walter Jung.*

Turun tuomiokirkon restaurointi

Armas Lindgren[320] oli jo maaliskuussa 1921 osallistunut Turun tuomiokirkon tutkimusvaltuuskunnan kokoukseen Teknillisen korkeakoulun professorin ominaisuudessa. Hänet valittiin vuonna 1923 tuomiokirkon laajennetun restaurointikomitean jäseneksi yhdessä hanketta rahoittavan Amos Anderssonin kanssa. Lindgren teki restauroituihin kirkkoihin ja niiden lämmitysratkaisuihin suuntautuneen opintomatkan Ruotsiin.[321]

Muinaistieteellinen toimikunta[322] hyväksyi helmikuussa 1923 pääpiirteissään Turun tuomiokirkon suunnitteluohjelman ja piti toivottavana, *että niin kutsuttu Pyhän Katariinan kuori nyt lopullisesti restauroitaisiin, korjattaisiin siinä olevat keskiaikaiset kalkkimaalaukset, poistettaisiin amfiteatraalisesti asetetut penkkirivit ja laskettaisiin uusi lattia muun kirkon kanssa samaan tasoon.* Toimikunta ehdotti myös, että Ruotsin valtionantikvaari, professori Sigurd Curman, kutsuttaisiin asiantuntijana lausumaan mielipiteensä koko kirkon suunnitellusta korjausohjelmasta. [323]

Kuva 27. *Sipoon vanhan kirkon pilarissa olevaan inskriptioon on ikuistettu mittausmatkaan osallistuneiden nimet: E Nervander, G Strengell, C Frankenhaeuser, B Cederhvarf, G Stenius, K Kallio, W v Essen, W Jung, A Rundberg, S Frosterus, A Nyberg, Gustaf Nyström uppmätte kyrkan april MCM.*

Historiallisen osaston johtaja Juhani Rinne toimi Valtioneuvoston asettamana päätoimisena Muinaistieteellisen toimikunnan edustajana Turun tuomiokirkon tutkimus- ja korjausvaltuuskunnassa ja oli vapautettu muista virkatehtävistään vuosina 1923–1928. Vuonna 1929 hän sai vielä anomuksestaan virkavapautta toimestaan laatiakseen ohjelman Turun tuomiokirkon rakennushistoriaa käsittelevää tieteellistä julkaisua varten. Saman vuoden lopussa hänet nimitettiin valtionarkeologiksi.[324]

Armas Lindgren laati kirkon lopullisen restaurointisuunnitelman. Se noudatti niitä ohjeita, joita Sigurd Curman oli aiemmin kirjallisessa lausunnossaan työstä antanut ja jotka esitettiin komitealle vuonna 1923.[325] Lindgrenin ehdotus sisälsi kirkon tunnelman vahvistamisen vastaamaan kirkon koko kulttuuri- ja moninaista rakennus- ja kehityshistoriaa. Kirkon korjaus- ja tutkimusvaltuuskunnan asiantuntijaksi pyydetty Curman neuvotteli syksyllä 1923 useaan otteeseen Turussa restauroinnin linjanvedoista Rinteen ja Lindgrenin kanssa ja tuki Lindgrenin ratkaisuja.[326]

Valtionarkeologi Appelgren-Kivalo tarkasti helmikuussa 1924 Rinteen korjaustöitä Turun tuomiokirkossa ja neuvotteli Curmanin kanssa kirkon aiotuista sisustustöiden ja sakariston korjauksista. Opetusministeriö pyysi vielä samassa kuussa lausunnon Tuomiokirkon tutkimus- ja korjausvaltuuskunnan ohjelman suoritettavista töistä.[327] Muinaistieteellisen toimikunnan lisätty toimikunta[328] kuuli Rinteen mie-

lipidettä asiassa ja kävi tarkastamassa tuomiokirkon. Mielipiteenään se lausui pitävänsä tärkeimpänä kirkon tutkimuksen saattamista niin täydelliseksi kuin suinkin ja piti tärkeänä myös tarpeellisten korjaus- ja konservoimistöiden tekemistä. Sen sijaan valtuuskunnan ehdottamaa kirkon ja sakariston sisustuksen uudistamista ei lisätty toimikunta pitänyt tarpeellisena. Se ehdotti niistä luopumista siihen asti, kunnes tutkimus- ja korjaustyöt olisivat valmiit ja eduskunta myöntänyt varoja siihen. Toimikunta ehdotti edelleen tutkimus- ja konservoimistöiden johdon sälyttämistä Juhani Rinteellä, mutta ei katsonut tarpeelliseksi palkata erillistä *teknillistaiteellista arkkitehti-johtajaa*, vaan suositti, että professori Armas Lindgren saisi korvausta siitä työstä, mitä hän tuomiokirkon korjauksen eteen teki.[329] Tämä ratkaisu ei lieventänyt Lindgrenin ja Rinteen välisiä restaurointikäsitysten eroavaisuuksia, vaan Lindgren määrättiin johtamaan restaurointityötä päätoimisesti kesäkuukausina ja Rinne muun osan vuotta.[330]

Valtionantikvaari Sigurd Curman kävi tutustumassa elokuussa 1929 restauroituun tuomiokirkkoon *ranskalaisella visiitillään* matkalla vaimonsa kanssa lomamatkalle Tallinnaan. Hän piti kirkon asua kauniina ja sinne sisustettua museota hyvin mielenkiintoisena. Hän toivoi voivansa perehtyä tarkemmin kirkkoon lähitulevaisuudessa. Samassa yhteydessä hän kertoi Ruotsissa olevan pari sataa autiokirkkoa, joita oli alettu tutkia ja restauroida.[331]

Turun tuomiokirkon suunnittelun yhteydessä käytiin merkittävää keskustelua erilaisista restaurointisuuntauksista. Arvovaltaa haettiin Ruotsista, valtionantikvaari Curmanilta, jonka vaikutus näkyi siinä, että Lindgren sai läpi suunnitelmansa. Nyt myös sana *restaurointi* oli omaksuttu suomalaiseen kielenkäyttöön ja sen ruskinilaiset negatiiviset konnotaatiot oli unohdettu. Huomionarvoista oli autiokirkkojen esille tuominen edellä mainitussa haastattelussa, mikä johtui toimittajan niistä esittämästä kysymyksestä. Ruotsin lukuisat autioituneet kirkot ja niiden kunnostamiset olivat jo olleet esillä suomalaisessakin lehdistössä.

Josef Strzygowski ja suomalaiset puukirkot

Helsingin yliopistoon oli perustettu Taidehistorian vakituinen professuuri vuonna 1920, kun siihen asti ylimääräinen professuuri vakinaistettiin lahjoitusrahoilla. Viran haltijana jatkoi Johan Jakob Tikkanen (1857–1930). Vuotta aiemmin oli Turkuun perustettuun Åbo Akademi-yliopistoon samaten lahjoitusvaroilla perustettu taidehistorian professuuri. Tähän toimeen Åbo Akademi kutsui vuodesta 1909 Wienin yliopiston taidehistorian professorina toimineen Josef Strzygowskin (1862–1941), joka hoiti virkaa katkonaisesti vuoteen 1925 asti. Renja Suominen-Kokkonen toteaa, ettei taidehistorian akateeminen tutkimus paljonkaan innostunut kansanomaisen rakentamisen tutkimuksesta, vaan sen katsottiin kuuluvan kansatieteen alaan. Hänen mukaansa yliopistollinen taidehistoria oli tuolloin vain rajallisesti kiinnostunut arkkitehtuurin tutkimisesta.[332]

Vuonna 1923 Strzygowski teki pitkiä matkoja eri puolille Suomea tutustuen maan kirkkorakentamiseen. Lokakuussa 1923 hän kirjoitti laajan artikkelin *De gamla träkyrkorna i Keuru och Petäjävesi. Finland måste än en gång erhålla en plats i konsthistorien,* joka julkaistiin *Hufvudstadsbladet*-lehdessä.[333] Artikkelissa hän ihmetteli, kuinka suomalaiset antavat Keuruun ja Petäjäveden kaltaisten, kansainvälistäkin huomiota ansaitsevien rakennusmuistomerkkien maatua unohdettuina paikoillaan. Artikkelista kehittyi kovasanainen keskustelu lehden sivuilla Muinaistieteellisen toimikunnan ja Strzygowskin välille. Toimikunnan intendentti K. K. Meinander[334] kirjoitti marraskuun alussa 1923 loukkaantuneen sävyisen vastineen kirjoitukseen jossa hän vakuutti sekä Teknillisen korkeakoulun että Muinaistieteellisen toimikunnan olevan tietoisia puukirkkojen arvosta. Hän esitti todisteina Teknillisen korkeakoulun tekemät lukuisat mittapiirustukset kirkoista ja toimikunnan ansiot Keuruun vanhan kirkon pelastamisessa. Meinander kirjoitti Strzygowskin asettaneen suomalaisen taidehistorian tutkimuksen peräti naurettavaan valoon kirjoituksellaan.[335] Meinander jätti vastineessaan mainitsematta, ettei hän inventoidessaan Petäjäveden kirkkoa vuonna 1901 ollut pitänyt sen arkkitehtuuria mitenkään merkittävänä.[336]

Renja Suominen-Kokkosen mukaan Strzygowskilla oli vaikutusta uudenlaiseen suhtautumiseen kansanrakentajien 1600- ja 1700-lukujen puukirkkoja kohtaan.[337] Tosin muutamaa vuosikymmentä aiemmin käydyn Turun tuomiokirkkoon liittyvän keskustelun yhteydessä monet arkkitehdit ja taiteilijat olivat jo eri tavoin ilmaisseet arvostuksensa niitä kohtaan. Myös Muinaistieteellisessä toimikunnassa ymmärrettiin selkeästi kirkkojen arvo, mikä ilmenee muun muassa Keuruun vanhan kirkon pelastaneesta Armas Lindgrenin arviosta vuodelta 1905. Tosiasia kuitenkin on, että Muinaistieteellinen toimikunta ei ollut erityisen kiinnostunut puukirkoista lukuun ottamatta niitä, jotka oli rikkaasti koristeltu maalauksin, kuten Saloisten, Hailuodon ja Pyhämaan Luodon uhrikirkot. Esimerkiksi Pomarkun käytöstä jääneelle puukirkolle oli Muinaistieteellinen toimikunta antanut purkuluvan lokakuussa 1921 sillä ehdolla, että kirkosta teetettäisiin piirustukset, joita säilytettäisiin Kansallismuseossa.[338]

Strzygowskin kirjoitusten suurin arvo lieneekin niiden saama laaja julkisuus sekä mahdollisesti niistä johtunut seurakuntalaisten arvostuksen kasvu omia kirkkojaan kohtaan. Mahdollisesti ne saivat myös Muinaistieteellisen toimikunnan kiinnittämään enemmän huomiota näihin ulkoisesti vaatimattomiin kansanrakentajien töihin.

3.3 Seurasaaren perustaminen. Keuruun, Karunan, Pyhämaan Luodon ja Turkansaaren kirkot

Luvussa kerrotaan kansallismuseon ja kansatieteellisen keräystyön alkuajoista sekä ulkomuseoaatteen synnystä. Lisäksi luku valottaa Seurasaareen tulevan kirkon etsintää ja siinä kuvataan lyhyesti Turkansaaren ulkomuseon perustamista Ouluun sekä purettujen kirkkojen siirtoja museoalueelle. Lisäksi luku esittelee Kemiönsaaren ja Turun ulkomuseohankkeita.

Ulkomuseohankkeiden alkuajoilta

Artur Hazelius oli perustanut ensimmäisen, 30 hehtaarin laajuisen ulkoilmamuseon Tukholman Skansenille vuonna 1891. Heti suosituksi tullut Skansen toimi esimerkkinä ympäri Skandinaviaa, muun muassa Lundiin, Jönköpingiin, Kristianiaan, Lillehammariin sekä Kööpenhaminan lähelle Lyngbyhyn perustetuille ulkomuseoille. Suomessa kansakoulunopettaja N. O. Jansson oli vuonna 1900 perustanut Kemiön Sagalundiin ulkoilmamuseon, joka esitteli paikallista suomenruotsalaista rakennusperintöä. Vuonna 1899 oli Turussa alettu suunnitella ulkomuseota Turun linnan ympärille[339]. Sinne siirrettiin erilaisia tupia ja talonpoikaisrakennuksia, josta yksi nimettiin Vänrikki Stålin tuvaksi.[340] Museo, josta on vielä jäljellä kaksi alun perin seitsemästä hirsirakennuksesta, avattiin vuonna 1906.[341]

Muinaismuistoyhdistyksen ohella ylioppilasosakunnat tekivät johdonmukaista ja aktiivista kansatieteellistä keräystyötä 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Kukin osakunta lähetti maakuntiin pieniä retkikuntia, joiden tehtävänä oli hankkia tyypillisiä tupien sisustuksia, joita museossa elävöitettiin kansanpukuisilla mallinukeilla sekä asianmukaisella esineistöllä.[342] Ylioppilas Otto Donner kävi kesällä 1873 Tukholmassa, jossa hän tutustui Hazeliuksen museohankkeeseen. Hän piti matkasta innostuneena lokakuussa 1874 Viipurilaisessa osakunnassa esitelmän ja ehdotti, että opiskelijat aloittaisivat vastaavanlaisen toiminnan myös Suomessa. Opiskelijat ottivatkin asian omakseen: J. R. Aspelin tiedotti asiasta lehtiin otsikolla *Suomen Kansallismuseosta*[343] ja Viipurilaisen osakunnan opiskelijat aloittivat esineiden keruutyön jo joululomansa aikana pitäen heränneestä kansallistunnosta alkunsa saanutta museoajatusta tärkeänä. Suomesta lähti vuonna 1875 useita ylioppilaita Uppsalan ylioppilaskokoukseen, jonka yhteydessä he tutustuivat Ruotsin Kansallismuseoon ja skandinaavisiin kokoelmiin oppainaan museonhoitaja Artur Hazelius ja valtionantikvaari Hans Hildebrand.[344]

Tilavaraus eri maakuntien tupasisustusten esittelemiseksi oli sisältynyt jo Kansallismuseon vuosina 1900–1901 käydyn arkkitehtuurikilpailun ohjelmaan.[345] Kansatieteellisen osaston osana maakuntahuoneille oli pitänyt varata tilaohjelmassa 630 m².[346]

Palkintolautakunta suositteli toteutettavaksi kilpailun voittanutta ehdotusta, Carl XII[347], mutta arvosteli sitä laajennusmahdollisuuden puutteesta. Toimikunnan mielestä tämä oli kuitenkin ratkaistavissa sijoittamalla etnografisen osaston talonpoikaiskoti taivasalle, jolloin historiallista osastoa pystyttäisiin laajentamaan.[348] Voittaneeseen ehdotukseen sisältyi myös vaihtoehtoinen suunnitelma, jossa nykyisen Mannerheimintien yli oli esitetty silta Hakaniemen puistoon, johon tuolloin suunniteltiin kansatieteellistä museota[349]. Toisen palkinnon saaneessa ehdotuksessa *Åt Fosterlandet* [350]maakuntahuoneet oli sijoitettu museon pihalle erillisiin rakennuksiin.[351]

Riitta Nikula on lainannut Armas Lindgreniä ja historiallista arkkitehtuuria käsittelevässä artikkelissaan otetta vuonna 1900 julkaistusta *Vårt museum*-pamfletista. Sen allekirjoittajina oli nuorten arkkitehtien ryhmä: Herman Gesellius, Bertel Jung, Armas Lindgren, Harald Neovius ja Lars Sonck. Nikulan käsityksen mukaan otteen kuvitelma ulkomuseosta Hakasalmessa vastapäätä tulevaa kansallismuseota oli todennäköisesti Lindgrenin:

> *Mutta ilta-aurinko laski jo Töölön kaupunginosan omaperäisten talojen taakse ja heitti lämpimän hohteen museon vastapäätä olevien tupien ylle. Yhdestä vanhoista kellotapuleista kuului kauas kaikuva iltasoitto, johon sekoittui loppumattoman kaihoisa kanteleensoitto. Kansallispukuiset ihmiset näyttivät kokoontuneen tanssiin ja päätin vielä samana iltana tutustua Salon kirkkoon, joka on kokonaisuudessaan siirretty Pohjanmaalta tänne, vierailla kodinlämpöisissä matalissa pirteissä ja tuvissa, katsella tanssia ja kuulla laulettavan koskettavaa vanhaa laulua, kunnes jätin tämän muistojen pyhäkön.*[352]

Kuva 28. *Havainnekuva Kansallismuseokilpailun ensimmäisen palkinnon saaneesta vaihtoehtoisesta ehdotuksesta.*

Kuva 29. *Reinhold Fabritiuksen akvarelli Karunan kirkosta Karunassa 1871.*

Kansatieteilijä, Muinaistieteellisen toimikunnan intendentti Axel Olai Heikel oli Maalahdella muinaistieteellisellä tutkimusmatkalla vuonna 1903 kiinnittänyt huomionsa yhteen erityisen vanhan malliseen karjamajaan. Hän kirjoitti Suomen Museon ensimmäiseen vuoden 1904 numeroon: *Jos meidän kansatieteilijämme unelma ulkomuseon perustamisesta Hakasalmen puistoon toteutuu, puolustaisi mainittu karjamaja siellä varmastikin paikkaansa.*[353]

Heikel ehdotti muutamia vuosia myöhemmin marraskuussa 1906 Antellin kokoelmain Valtuuskunnalle[354] edellä mainitun purkutuomion saaneen karjamajan ostoa ja hankinnasta tehtiin myönteinen päätös. Samassa kokouksessa hyväksyttiin myös hänen ehdotuksensa ulkomuseon perustamiseksi Hakasalmen–Hesperian puistoon. Th. Schwindt, U. T. Sirelius, K. K. Meinander sekä arkkitehti Carl Frankenhaeuser valtuutettiin yhdessä Heikelin kanssa tekemään suunnitelmaehdotus museon järjestelyä varten. Asiakirja, jonka liitteenä oli Frankenhaeuserin suunnitelma puiston jakamisesta alueellisesti Suomen eri maakuntia varten, esitettiin valtuuskunnalle 1.12.1906.[355]

Heikel tuli kuitenkin pian toisiin ajatuksiin ulkomuseon sijoituspaikasta tutustuttuaan paremmin ehdottamaansa puistoon *koska se oli vailla suomalaista havumetsää ja ranta oli kaikelle museon suunnittelulle kauhuksi*. Helsingin Kaupunginvaltuusmiehille helmikuussa 1907 osoitetussa kirjeessä Antellin valtuuskunta totesi, että Hakasalmen–Hesperian huvila-alueesta museon paikkana tulisi luopua, koska rakennukset tulisi sijoittaa sellaiseen maisemaan, joka muistuttaisi mahdollisimman paljon niiden alkuperäistä ympäristöä. Hakasalmen puistomainen luonne pyökkeineen, vaahteroineen ja muine jaloine puulajeineen ei tällaista tarjonnut. Lisäksi Töölönlahden poukama, jonka olisi tullut edustaa *tuhanten järvein maan vesistöjä* saattoi kirjeen mukaan olla pian tuomittu häviämään.[356] Hakasalmen puiston asema kaupunkikuvassa oli tuolloin muuttumassa. Puiston eteläpäässä sijaitsevaa Hakasalmen huvilaa vastapäätä, Heikinkadun, nykyisen Mannerheimintien, toiselle puolelle oli varattu tontti suurta kansallista projektia, Kansallismuseota varten. Nuoren arkkitehtikolmikon Gesellius, Lindgren ja Saarinen suunnittelema rakennus valmistui tontille vuonna 1910 ja vihittiin käyttöön vuoden 1916 alussa.

Heikel oli kääntänyt katseensa kohti Seurasaarta, joka kansanpuistona sekä luonnonkauneutensa takia vastasi paremmin mielikuvaa oletettavasti Skansenin kaltaisesta museoalueesta. Seurasaaren 41 hehtaarin, Skansenia 11 hehtaaria suurempi pinta-ala takasi myös tarpeeksi tilaa museon myöhemmille laajennuksille. Arkkitehti Frankenhaeuser sai nyt tehtäväksi laatia Seurasaaresta samanlaisen asemapiirroksen, jollaisen hän oli Hakasalmen–Hesperian puistosta laatinut. Tämä uusi suunnitelma esiteltiin valtuuskunnalle jo joulukuussa 1906.[357]

Heikel tuntuu etsineen ulkomuseon sijaintipaikaksi kalevalaisten ja topeliaanisten esikuvien mukaisen kansallismaiseman piirteitä omaavaa tonttia ja ajatus ulkoilmamuseosta ympäristöineen esittäytyykin osana kansallisen identiteetin rakentamista. Ajatusta suomalaisen identiteetin vahvistamisesta rakennusten kautta tuki myös E. G. Palménin allekirjoittama ja Antellin valtuuskunnan sihteerin laatima kirjelmä Seurasaaren perustamisesta, joka oli päivätty 22.2.1907 ja osoitettu Helsingin Kaupunginvaltuusmiehille. Kirjelmä perustui virkamiesten tekemään selvitykseen ulkomuseon vaatimista järjestelyistä ja siinä viitattiin koko maailmassa voimistuneeseen kiinnostukseen kansatiedettä kohtaan, joka Suomessakin oli johtanut kansatieteellisen museon aikaansaamiseen.[358] Kirjelmässä esitettiin tulevaan ulkoilmamuseoon siirrettäväksi rakennuksia, rakennusryhmiä ja esineitä ympäri Suomea: savupirttejä, tupia, saunoja, riihiä, aittoja, lappalaiskotia, kirkkoveneitä, kiikkuja, herraskartanoita sekä puukirkko

ja kellotapuli. Lisäksi kaavailtiin Ruotsin Värmlannin niin sanotuista suomalaismetsistä siirrettäväksi suomalainen tupa museoon. Valtuuskunta ei pelännyt ulkomuseon haittaavan kansanpuistoa vaan piti sitä yleisöä houkuttavana tekijänä, joka auttaisi kaupunkia saavuttamaan taloudelliset tavoitteensa Seurasaaressa, *samalla kun taas Helsingin kaupunki ulkomuseossa saisi laitoksen, joka suuressa määrin olisi omiaan herättämään ja ylläpitämään isänmaallisia tunteita sen väestön laajoissa kerroksissa.*[359]

Ajatus uudesta ulkomuseoalueesta oli paitsi kansatieteellistä tutkimusta tukeva, myös romanttinen:

> *Kun me kuulemme, että Edelfelt oli antanut sisustaa itselleen ateljeeriksi vanhan kurkihirsituvan, jossa eräs saaristolainen oli asunut, antaisi se aivan varmasti, jos me omin silmin saisimme nähdä sen sellaisena kuin se oli taiteilijan huostassa, elävämmän ja selvemmän käsityksen siitä olosta kansan parissa ja rakkaudesta siihen, josta tämän suurmiehen teokset ovat versonneet. Jos me näemme oikean metsäiseen ympäristöön asetetun savutuvan noesta kiiltävine kattoineen ja mahtavan lieden edessä riippuvine patoineen y.m., niin me samantien saamme elävän mielikuvan siitä ympäristöstä, jossa Kalevalan laulut ovat syntyneet.*[360]

Huhtikuussa 1907 kaupunginvaltuusmiehet suostuivat valtuuskunnan pyyntöön ja rajasivat valtuuskunnan ja saarta tuolloin hallinneen Anniskeluyhtiön[361] sopimuksen päättymään vuonna 1919, jolloin yhtiön Seurasaarta koskevan sopimuksen oli määrä umpeutua. Myöhemmin, vuonna 1911 valtiopäivien anottua ulkomuseolle valtionavustusta, aikaa pidennettiin vielä 20 vuodella.[362] Saman vuoden marraskuussa perustettiin Osakeyhtiö Seurasaaren Ulkomuseo AB, jonka tarkoituksena oli *ostaa sekä Helsingin kaupungin läheiselle Seurasaarelle perustettuun ulkomuseoon siirtää sekä sen haltuun jättää historian, kulttuurihistorian tai kansatieteen kannalta mielenkiintoisia vanhanpuoleisia rakennuksia ynnä muita suurenlaisia esineitä.*[363] Osakeyhtiön perustava yhtiökokous pidettiin Kansallismuseossa maaliskuun 13 p:nä 1912. Yhtiön hallitukseen valittiin tohtori U. T. Sirelius, arkkitehti Alarik Tavaststjerna sekä intendentti A. O. Heikel.[364]

Kuva 30. *Keuruun vanha kirkko 1900-luvun alussa.*

Seurasaari ja Keuruun vanha kirkko

Keuruun puukirkko oli jäänyt pois käytöstä uuden tiilikirkon valmistuttua. Viimeisen jumalanpalveluksen lopuksi kesäkuussa 1892 seurakuntalaiset luopuivat myös vanhoista virsikirjoistaan, jotka he jättivät hylätyn kirkon alttarille. Uudessa kirkossa siirryttiin käyttämään vuoden 1886 uutta virsikirjaa.[365] Seurakunnalle ei jäänyt vanhaa kirkkoa kohtaan muita velvollisuuksia kuin sitä ympäröivän kivimuurin kunnossapito, joten kirkko alkoi ravistua nopeasti. Rikottuja ikkunoita kuitenkin korjattiin ja kirkon ovet pidettiin enimmäkseen lukossa.[366] Vuonna 1895 seurakunta aikoi anoa Porvoon tuomiokapitulilta lupaa kirkon myymiseen. Hanke kuitenkin kaatui ja virisi uudelleen vuonna 1901, jolloin kirkon purkamisella toivottiin saatavan lisätilaa hautausmaalle.[367] Tuomiokapituli pyysi Muinaistieteelliseltä toimikunnalta lausuntoa asiasta saatuaan seurakunnan päätöksen vahvistettavakseen.[368] Tehtävän sai arkkitehti Armas Lindgren, joka kävi tutustumassa kirkkoon toukokuussa 1905. Matkakertomuksessaan Muinaistieteelliselle toimikunnalle Lindgren pyysi toimikuntaa kieltämään purkamisen ja totesi, että olisi vahingoksi Keuruun seudulle ja koko Suomelle, jos kirkko hävitettäisiin.[369]

Porvoon tuomiokapituli kumosi istunnossaan 30.5.1905 seurakunnan tekemän päätöksen kirkon purkamisesta. Kirkon kohtaloa käsiteltiin Helsingin Sanomissa kesäkuussa 1905 otsikolla *Keuruun kirkon hävittäminen*.[370] Artikkelissa maisteri Julius Ailio toivoi kirkon säästämistä ja jättämistä muistomerkiksi. Marja Terttu Knapas pitää kirkon pelastajana Pernajan kirkkoherra Hilarius Albin Ferninand Mikanderia (1894–1915), joka kirjoitti tuomiokapitulissa kirkon purkamista vastustavan lausunnon.[371] Tuomiokapitulin tehtyä päätöksensä ja alkuperäisen myymisajatuksen takana olleen Keuruun kirkkoherra Pihlmanin kuoltua purkamisajatuksesta luovuttiin.[372]

A. O. Heikel oli matkustanut ympäri Suomea etsiessään rakennuksia tulevaa ulkomuseota varten. Hän kirjoitti kokemuksistaan Kotiseutu-lehteen vuonna 1910 otsikolla *Keuruun ja Petäjäveden kirkot.* Artikkelissaan hän kuvaili kirkkoja yksityiskohtaisesti ja kertoi Petäjäveden vanhan kirkon kellojen kutsuvan väkeä uuteen kirkkoon, johon ei ollut rakennettu kellotapulia.[373] Heikeliä huoletti kirkon silloinen tila ja se, ettei kirkon kunnosta huolehdittu. Ikkunoiden lyijypuitteita putoili ruutuineen maahan, tuuli pääsi tuivertamaan sisätilassa ja lattiaa oli paikoin revitty

Kuvat 31. ja 32. *Karunan kirkko Karunassa vuonna 1906.*

irti. Häntä huoletti mahdollinen ihmisten tunkeutuminen rakennukseen, josta esimerkkinä hän käytti aiemmin ikkunan kautta Hattulan kirkkoon kiivennyttä yleisöä. Rakennuksen alennustilaa lisäsi kirkon katon vuotaminen ja tapulin käyttäminen heinälatona. Hän ehdotti korjaamaan edes irtonaiset muistomerkit jonnekin parempaan talteen. Hämeen museoon seurakunta ei ollut halukas niitä luovuttamaan.

Keuruun vanhan kirkon kunto oli hieman parempi, mutta sielläkin Heikeliä huolettivat monet seikat: porttirakennuksien pihan puolelle oli tehty uudet ovet, joista erityisesti toista, valkoiseksi maalattua hän piti hirveän näköisenä. Rännit olivat pudonneet räystäiltä ja katto kaipasi paikkausta ja tervaa. Perustus oli paikoin hajonnut ja Penkkien ovet oli revitty sijoiltaan. Ainoastaan yksi niistä oli entisellä paikallaan. Sakaristoa käytettiin ruumisarkkujen säilytykseen. Heikeliä pelotti ajatus siitä, että seurakunta omin päin alkaisi kunnostaa kirkkoa, mistä valkoiseksi maalattu porttirakennuksen ovi oli varoittavana esimerkkinä. Hänen mielestään kirkon korjaamisen oli *tapahduttava ainoastaan rakennustaiteilijan johdolla.* Parhaat takeet kirkon säilymiselle olisi sen siirtäminen Helsingin läheisyyteen perustettuun ulkomuseoon.[374]

Syksyllä 1910 A. O. Heikel matkusti Keuruulle tiedustelemaan suostuisiko seurakunta luovuttamaan vanhan kirkkonsa Seurasaareen, mutta pyyntö hylättiin yksimielisesti. Seurakunta perusteli hylkäämistä muun muassa siten, että ei haluttu luovuttaa pois sellaista, jota voitaisiin käyttää *puiksi köyhille*. Tämä pani Heikelin pohtimaan, miten seurakunta olisi toiminut, jos kirkosta olisi voitu tarjota korvauksena joitain tuhansia markkoja. Koska näitä varoja ei ollut kuitenkaan käytössä, oli Heikelin sanoin *Keuruun kirkko jätettävä kohtalonsa varaan, joka on tuottava seurakunnalle kunniaa, mikäli se ei anna sen rappeutua, kuten on käynyt naapuriseurakuntain Petäjäveden ja Pihlajaveden kirkoille.*[375] Asiasta julkaistiin pikkuutinen Helsingin Sanomissa joulukuussa 1910 otsikolla *Maaseudulta*:

> *Keuruun vanhaa kirkkoa ei annettu Seurasaaren ulkomuseolle, niinkuin jo tunnettu on. Samassa otaksuttiin, että keuruulaiset aikoivat itse pitää huolta sen tulevaisuudelle säilyttämisestä. Mutta se on erehdys, sen korjaamisesta ei ole ollut puhetta, ei ajatustakaan. Jos ei kukaan tahdo siitä mitään maksaa, niin tulkoon se mieluummin polttopuiksi köyhille, niin arveli joku ukko kirkonkokouksessa. Vanhan kirkon käyttämisen johonkin muuhun tarkoitukseen on kuitenkin tuomiokapituli kieltänyt. Siis odottaa Keuruunkin vanhaa kirkkoa sama kohtalo, kuin naapuripitäjien Pihlajaveden ja Petäjäveden jo aikaisemmin hyljättyjä kirkkoja. Keuruun vanhan kirkon kohtalo tulee olemaan surullinen.*[376]

Karunan kirkko

Karunan seurakunnan uusi kivikirkko oli valmistunut syksyllä 1910 ja vanha, vuonna 1685 rakennettu puukirkko oli samalla käynyt seurakunnalle tarpeettomaksi. Vanhassa kirkossa oli kaksitoista öljyväritaulua, joista osa tiedettiin arvokkaiksi, mutta niitä ei haluttu sijoittaa uuteen kirkkoon. Maaliskuussa vuonna 1911 pidetyssä kirkonkokouksessa seurakunta päätti tarjota kyseisiä maalauksia sekä muuta esineistöä Antellin valtuuskunnalle lunastettavaksi Antellin kokoelmiin 8 000 markalla. Samassa yhteydessä seurakunta asetti

ehdoksi sen, että ostaja oli velvollinen huolehtimaan myös kirkon ja erillisen kellotapulin ylläpidosta entisellä paikallaan tai niiden siirrosta muualle.[377] Valtuuskunta päätti vastata seurakunnalle perustetun Oy Seurasaaren Ulkomuseo Ab:n sääntöjen vahvistamisen jälkeen. Saman vuoden syksynä ulkomuseon hallitus ilmoitti Valtuuskunnalle uuden yhtiön päättäneen ottaa Karunan vanhan kirkon sekä kellotapulin haltuunsa ja siirtää ne Seurasaarelle. Valtuuskunta suostui ehdotukseen ja päätti lunastaa Karunan kirkon maalaukset pyydettyyn hintaan maaliskuussa 1912.

Kirkon ja tapulin purkutyöt aloitettiin Karunassa kesäkuussa 1912 ja ne kestivät noin kuukauden. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehtiamanuenssi Alarik Tavaststjerna laati kirkon siirtämiseen tarvittavat suunnitelmat ja polyteekkari Veikko Kyander mittasi kirkon sekä laati siitä mittapiirustukset.[378] Karunan uuden kirkon suunnittelija, arkkitehti Josef Stenbäck[379] teki kustannusarvion kirkon siirrosta Seurasaareen.[380] Töiden aikana ilmaantui odottamattomia siirtoon vaikuttaneita asioita, kuten laiturin vahvistaminen lastaustöitä varten sekä tontin tasoitus purkutöiden jälkeen. Paikan päällä työtä valvoi Kansallismuseon kirvesmies Oskari Kivistö, joka johti myös rakennusten pystytyksen Seurasaaressa.[381] Vaikeinta oli löytää sopiva alus rakennusmateriaalin kuljetukseen Karunasta Seurasaareen. Lopulta tehtävään löydettiin suuri rautaproomu Nisse, alun perin *Erik Väderhatt*-niminen höyrylaiva. Proomu rantautui Seurasaareen onnellisesti hyvässä säässä 20.7.1912 vuorokauden kestäneen merimatkan jälkeen. Kirkkoa ja tapulia alettiin pystyttää uudelle rakennuspaikalle välittömästi ja työt saatiin valmiiksi lokakuussa 1912.[382]

Västanfjärdin kirkko ja Sagalundin museo Kemiössä

Kun Västanfjärdin[383] kirkko oli jäänyt autioksi uuden kirkon valmistumisen jälkeen vuonna 1912, sitä ja kellotapulia suunniteltiin aluksi myytäväksi.[384] Muinaistieteellinen toimikunta puolsi asiaa lausunnossaan helmikuussa 1913 sillä ehdolla, että rakennukset saisivat jäädä sellaisenaan paikoilleen, tai jos ne siirrettäisiin muualle, niihin ei tehtäisi suuria muutoksia.[385] Samana vuonna heräsi ajatus siirtää kirkko ja tapuli Sagalundin ulkomuseoon Kemiössä. Asiasta perustamassaan *Dagens Tidning*-lehdessä kirjoittanut Amos Andersson[386] pohti kirkon oletettavasti Suomen vanhimpien urkujen kohtaloa. Urut, joihin jo Muinaismuistoyhdistyksen ensimmäinen taidehistoriallinen retkikunta oli kiinnittänyt huomiota,[387] oli 1880-luvulla purettu ja siirretty kirkon tapuliin. Sekä Nervander, että Andersson mainitsivat, että soitin oli mahdollisesti alun perin sijainnut Naantalin luostarikirkossa. Janssonin mukaan tiedettiin, että urut sijaitsivat 1760-luvulla Nauvon kirkossa, mistä ne siirrettiin Västanfjärdin puukirkkoon parikymmentä vuotta myöhemmin. Andersson esitti, että rakennuksia ulkomuseoon siirrettäessä urut palautettaisiin takaisin kirkkoon.[388]

Pyhämaan uhrikirkko ja Turun historiallisen museon ulkomuseo

Turun kaupungin historiallisen museon johtokunta ehdotti vuonna 1910 Pyhämaan uhrikirkon siirtämistä Turun museon yhteyteen perustettavaan ulkomu-

Kuva 33. *Erik Väderhatt-proomu saapumassa Seurasaareen heinäkuussa 1912.*

seoon,[389] jonne oli aikomus muodostaa kokonainen vanha suomalainen kylä kirkkoineen.[390]Asia jätettiin ratkaistavaksi kirkonkokouksessa,[391] joka lokakuussa 1910 päätti yksimielisesti säilyttää kirkon alkuperäisellä paikallaan. Sanomalehdissä arveltiin päätöksen johtuneen muun muassa peloista saada Jumalan viha seurakuntalaisten päälle[392] tai kirkon ihmeitä tekevän voiman arvaamattomista vaikutuksista rakennusta pois siirrettäessä.[393]

Turkansaaren kirkko ja Turkansaaren ulkomuseo

Kemiön, Turun ja Helsingin jälkeen alettiin ulkomuseoita perustaa ympäri Suomea. Oulujoen muinaisena kauppa- ja kalastuspaikkana tunnettuun Turkansaareen perustettiin ulkomuseoalue vuonna 1925. Museo sijaitsee kolmella saarella Oulun keskustasta Oulujokea pitkin yläjuoksulle päin. Anna-Maija Ylimaulan mukaan Turkansaaren merkitys kauppapaikkana perustuu vanhaan Turkka-nimeen, joka Turkunimen tavoin on tarkoittanut kauppapaikkaa. Hänen mukaansa oikeampi tulkinta olisi kuitenkin kalastuspaikka ja hän nimittääkin Turkansaaren kirkkoa alun perin kalastajien kirkoksi.[394]

Turkansaareen vuonna 1694 rakennettu ja sieltä vuonna 1814 Raatinsaareen, niin sanotun Raatin lohipadon viereen kalastajien varastoksi siirretyn kirkon osti kotiseutuhistoriaa harrastanut tohtori Östen Elfving vuonna 1921 pidetystä huutokaupasta. Oulujoen Lohenpyyntiyhdistys, joka oli hallinnut rakennusta, lakkautettiin 1919 valtion otettua lohenpyynnin itselleen.[395] Kirkko siirrettiin takaisin vanhalle paikalleen vuonna 1922 ja ulkomuseoalue rakennettiin sen ympärille.

Vanha lahonnut lato purettiin varovasti ja kahdellakymmenellä tukkireellä Yläkylän miehet pitkässä jonossa kuljettivat aarteensa kotipuoleen. Kirkon viimeaikaisista vaiheista mainittakoon, että sen pystyttäminen on tapahtunut yksityisillä varoilla ja että tarpeiden kuljetus samoin kuin ulkoseinien maalaus suoritettiin talkoojuhlissa, joihin kaikki kylän talot osallistuivat. Kirkon valmistumisen jälkeen 1922 on siinä joka kesä pidetty jumalanpalveluksia. Vuonna 1925 tapahtui pyhätön vihkiminen valtionkirkoksi, jonka suoritti hiippakunnan piispa monien pappien ja suuren juhlayleisön läsnäollessa.[396]

Seurasaaresta poiketen Turkansaaren rakennukset koostuivat oman maakunnan rakennusperinnöstä. Museossa esitellään edelleenkin pohjoispohjalaista talonpoikaista rakennuskulttuuria sekä Oulujokivarrelle tyypillisiä elinkeinoja, kuten maataloutta, lohenkalastusta, tervanpolttoa ja metsä- ja uittotyötä.

Kuva 34. *Turkansaaren kirkko Raatinsaaressa 1900-luvun alussa.*

Kuva 35. *Turkansaaren kirkko Turkansaaressa kesällä 2015.*

4 Lainsäädännön, rahoituksen ja valvonnan kehittyminen

Luku käsittelee Suomen muinaismuistolainsäädännön kehitystä ja antikvaaristen viranomaisten tehtäväkentän laajenemista. Siinä tarkastellaan myös autiokirkkojen ylläpidon kannalta tärkeää rahoituksen järjestämistä ja autiokirkkojen aseman vakiintumista osaksi monumenttisuojelua. Suomen muinaismuistolainsäädännön varhaisimpia vaiheita on käsitelty aiemmin luvussa 3.1.

4.1 Muinaismuistojen lainsäädännön tehostuminen

Vuoden 1869 kirkkolakia täydennettiin vuonna 1920 Suomen itsenäistyttyä. Uudistetun lain mukaan päätökset kirkon käyttämättä jättämisestä, purkamisesta, uudisrakentamisesta ja sisustamisesta tuli alistaa uuden elimen, valtioneuvoston hyväksyttäviksi.[397] Suomen ensimmäinen muinaismuistoasetus oli tullut voimaan vuonna 1883. Siinä asetuksen antamaa rauhoitusta nauttivat kirkollisista rakennuksista ainoastaan kirkkojen ja kappelien sekä rukoushuoneiden rauniot. Lisäksi asetuksella suojattiin kirkkojen vanhaa esineistöä.[398]

Eduskunnassa esitettiin vuonna 1945 toivomusaloite Muinaismuistolain uudistamiseksi siten, että se mahdollistaisi entistä tehokkaamman suojelun. Aloite hyväksyttiin seuraavana vuonna ja opetusministeriö nimitti vuonna 1947 lakia valmistelemaan komitean, jonka tuli laatia ehdotus *muinaismuistojen ja sivistyshistoriallisten merkityksellisten rakennusmuistomerkkien suojelemista tarkoittavan lainsäädännön uusimiseksi*.[399]

Vuonna 1950 valmistuneen komiteanmietinnön esikuvana oli Ruotsin vuoden 1942 muinaismuistolainsäädäntö. Mietinnön sisältö koski kiinteiden muinaismuistojen ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden, yleisessä ja yksityisessä omistuksessa olevien rakennusten rauhoittamista. Lisäksi ehdotus sisälsi lait kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden kirkollisten rakennusten rauhoituksesta, kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden esineiden maastaviennistä sekä esityksiä asemakaavalakiin ja rakennussääntöön tehtävistä muutoksista. Ehdotuksessa muinaisjäännöksen minimi-iäksi määriteltiin sata vuotta ja sen ympärille esitettiin säädettäväksi suojavyöhyke. Mietintö lähti pitkälle lausuntokierrokselle. Monien vaiheiden jälkeen uusi rakennuslaki vahvistettiin 16.8.1958 ja se tuli voimaan kesällä 1959.[400]

1960-luvulla rakennussuojelu ja entistäminen saivat aiempaa enemmän painoarvoa. Uusi Muinaismuistolaki, joka vahvistettiin vuonna 1963 (17.6.1963/25), laajensi Muinaistieteellisen toimikunnan tehtäväkenttää. Vuonna 1964 säädetty uusi rakennussuojelulaki, laki kulttuurihistoriallisesti huomattavien rakennusten suojelusta (27.11.1964) sekä sitä täydentävä asetus valtion omistamista kulttuurihistoriallisesti huomattavista rakennuksista (29.5.1965) antoivat Muinaistieteelliselle toimikunnalle lain säätämän velvollisuuden rakennussuojeluun.

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Heikki Havas kirjoitti Arkkitehti-lehden pääkirjoituksessa uudesta suojelulaista ja siihen liittyvästä asetuksesta. Hän piti tulevien vuosien vaikeimpana tehtävänä yksilöidyn suojeluohjelman tekemistä ja rakennuskohtaisten suojelumääräysten laatimista ja niiden saattamista lainvoimaisiksi. Hän toivoi ohjelman johtavan silloisesta *talo talolta käydystä kuluttavasta torjuntataistelusta strategisempiin ratkaisuihin* ja oli tietoinen työhön liittyvien arvostusten sidonnaisuudesta aikaan ja resurssien vähäisyydestä. Muinaistieteellisessä toimikunnassa oli tehty *tieteellistä rakennushistoriallista tutkimus- ja inventointityötä* ja sitä pyrittiin edelleen tehostamaan. Havas piti suojelun vaativimpana työnä tutkimus- ja inventointityön tulosten soveltamista käytäntöön. Tuolloin suojelu hyväksyttiin ja sitä arvostettiin osana kulttuuritahtoa, mutta *käytännössä johtivat kiihkeisiin ja epäasiallisiin kiistoihin.*[401]

Havas piti rakennusmuistomerkkien säilyttämistä yhtä oikeutettuna uudisrakentamista rajoittavana tekijänä asemakaavoituksessa kuin puistoja, virkistysalueita ja liikennealueita. Hän totesi taloudellisten näkökohtien olevan tärkeitä suojelussa ja korosti säilytettävien kohteiden käyttötarkoituksen valinnan ja suojelun kohdistamisen tärkeyttä. Suojelulla voisi olla myös taloudelle myönteisiä vaikutuksia. Konkreettisena esimerkkinä Havas kuvaili Helsingin keskustan tuolloin ajankohtaisia ratkaisuja: Helsingin kaupungintalon korttelin uudistamista ja hotelli Kämpin maistraatilta saamaa lupaa rakennuksen purkamiseen ja julkisivun jälleenrakentamiseen. Jälkimmäisen hän katsoi luonteeltaan uudisrakentamiseksi, ei kulttuuri-

historialliseksi rakennussuojeluksi. Rakennusten hoidolle ei voinut hänen mukaansa asettaa samanlaista alkuperäisyyden vaatimusta kuin kuvaamataiteessa, mutta Kämpin tapauksessa koeteltiin rakennuksen alkuperäisyys-käsitteen rajoja. Rakennussuojelulla ei pyritty estämään yhteiskunnan kehittymistä, joka edellytti arvottoman ja joskus arvokkaankin rakennuskannan purkamista, vaan rikastamaan ja monipuolistamaan kulttuurin kokonaiskuvaa.[402]

Muinaistieteellisen toimikunnan historiallisen osaston rakennusjaostosta muodostettiin valtionarkeologin alaisena toimiva rakennushistoriallinen toimisto vuonna 1966.[403] Kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden kirkollisten rakennusten, muistomerkkien ja esineiden suojelu, jonka puutteita oli jo 1940- ja 1950-luvuilla yritetty korjata, nousi edelleen aika ajoin uudestaan keskusteluun. 1960-luvulla asetettiin rakennussuojelun tehostamistoimikunta, joka komiteanmietinnössään esitti toivomuksen, että Muinaistieteellinen toimikunta valmistelisi asiaa koskevan lainsäädännön. [404] Niin sanottu Kansanahon komitea puolestaan esitti vuonna 1970 käsityksenään, etteivät seurakunnille aiheutuvat suuret kustannukset sellaisten vanhojen kirkkojen kunnostamisesta, jotka eivät olleet niiden oman toiminnan kannalta välttämättömiä, antaneet aihetta toimenpiteisiin.[405]

Muinaistieteellinen toimikunta laati opetusministeriölle ehdotuksen laiksi kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden evankelis-luterilaisten kirkollisten rakennusten, muistomerkkien ja esineiden suojelusta marraskuussa 1971. Ehdotuksessa toimikunta olisi laatinut yhdessä kirkkohallituksen kanssa luettelon kulttuurihistoriallisesti tai rakennustaiteellisesti arvokkaista kirkollisista rakennuksista, joka olisi alistettu ministeriön vahvistettavaksi. Luetteloon merkittyä kirkollista rakennusta ei olisi ilman sen lupaa saanut purkaa, siirtää, rakentamalla muuttaa, jättää hoidotta tai käyttää muuhun tarkoitukseen. Jos kirkollista rakennusta ei enää olisi käytetty alkuperäiseen tarkoitukseensa, olisi seurakunnan kuitenkin täytynyt huolehtia sen hoidosta. Jos tällaisen rakennuksen ylläpito olisi aiheuttanut seurakunnalle sen taloudelliseen tilaan nähden kohtuuttoman rasituksen, olisi valtio voinut joko ottaa rakennuksen kokonaan huostaansa ilman seurakunnalle maksettavaa korvausta tai myöntää seurakunnalle tai rakennuksen kunnossapitoa varten valtion varoista avustusta vuosittain tai määrättyjä korjaustoimenpiteitä varten. Ehdotuksessa oli sekä lainsäädäntöteknisiä että asiapuutteita – siinä ei esimerkiksi ollut selvitetty sen kustannusvaikutuksia – minkä vuoksi ehdotus ei johtanut toimenpiteisiin.[406]

4.2 Autiokirkkojen rahoituskysymykset ja Muinaistieteellisen toimikunnan muuttaminen Museovirastoksi

Kirkkohallitukseen perustettiin vuonna 1950 erityinen avustus vakinaisesta käytöstä pois jääneiden kirkkojen kunnostukseen, joka sai nimen autiokirkkomääräraha. Avustus oli suuruudeltaan 500.000 markkaa ja sitä myönnettiin vähän yli kymmenen vuoden ajan vuosina 1951–1962. Ensimmäinen avustus annettiin Kallankarin kalastajakirkon korjaukseen.[407] Petäjäveden vanha kirkko sai seuraavan vuoden määrärahan kirkon paanukaton uusimiseen. Päätös myönnetystä avustuksesta lähti kuitenkin niin myöhään (21.11.1952), että avustuksen käyttö siirtyi vuodelle 1953. Seurakunta oli kuitenkin jo huhtikuussa 1952 anonut lupaa käyttää pääomarahaston varoja vanhan kirkon katon kunnostukseen, mikä sille oli myönnetty.[408] Isonkyrön kirkon katon korjaukseen myönnettiin määräraha vuonna 1954[409] ja Kemin maaseurakunnan kirkolle vuonna 1956.[410] Petäjäveden vanhalle kirkolle avustus myönnettiin vuonna 1957,[411] Kristiinankaupungin vanhan kirkon entistämistöihin vuonna 1958[412] ja Inarin Pielpajärven kirkon korjaukseen vuonna 1959. Karkun (Sastamalan) vanhan kirkon korjaus sai määrärahan vuonna 1960.[413]

Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti joulukuussa 1961 kirkkohallitukselle, että vuodeksi 1962 tarkoitettu 500.000 markan suuruinen autiokirkkojen korjaukseen varattu määräraha myönnettäisiin Karkun (Suur-Sastamalan) kirkon restaurointitöiden loppuunsaattamiseen.[414] Tämän lisäksi Pirkanmaan Maakuntaliitto anoi veikkausvaroista 5.500.000 markkaa kirkon peruskorjaukseen ja entistämiseen. Nils Cleve kirjoitti Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta opetusministeriölle hakemusta puoltavan kirjeen, jossa hän korosti, että korjaukseen myönnetystä määrärahasta huolimatta Karkun vanhan kirkon korjaaminen ja entistäminen olivat seurakunnan oman ilmoituksen mukaan sille ylivoimaisia tehtäviä. Cleven mielestä ei ollut kohtuullista, että seurakunta joutui yksin kustantamaan suuret korjaukset sellaisen historiallisen muistomerkin kunnostamisesta, josta sille ei ollut odotettavissa muuta kuin jatkuvia kunnossapitokustannuksia. Koska kysymyksessä oli *kansallisesti huomattava rakennusmuistomerkki*, olisi kohtuullista, että Sastamalan vanhan kirkon peruskorjauksiin myönnettäisiin valtion varoista avustusta. Cleve tähdensi vielä, että Suomessa oli säilynyt niin vähän vanhoja historiallisesti arvokkaita rakennusmuistomerkkejä, ettei ole varaa antaa yhdenkään niistä tuhoutua syyttämällä varojen puutetta. Tästä syystä Muinaistieteellinen toimikunta puolsi varojen

myöntämistä veikkausvaroista Sastamalan vanhan arvokkaan kivikirkon pelastamiseksi.[415]

Muinaistieteellisen toimikunnan rakennushistoriallinen toimisto luovutti keväällä 1972 tehtävänsä uudelle Museoviraston rakennushistorian osastolle.[416] Osaston epävirallisessa muistiossa ehdotettiin samana vuonna, että Museoviraston tehtäväksi annettaisiin *ns. autiokirkkojen (säännöllisestä seurakuntakäytöstä pois jätettyjen kirkkojen) peruskorjausten ja niihin liittyvien konservointitöiden alustavan kokonaiskustannusarvion ja toteuttamisaikataulun laatiminen ja tämän pohjalta varattaisiin valtion tulo- ja menoarvioon vuosittain määräraha autiokirkkojen korjaustöitä varten.* Töiden suunnittelu, toteuttaminen ja valvonta kuuluisivat Museovirastolle ja kirkkojen jatkuva hoito sekä vuosihuolto jäisivät seurakunnille. Ehdotukseen liittyi luettelo peruskorjauksen tarpeessa olevista autiokirkoista, joita oli 20: kuusi keskiaikaista harmaakivikirkkoa, neljä 1600-luvulla rakennettua puukirkkoa ja yksi kivikirkko sekä kuusi 1700- ja kaksi 1800-luvun puukirkkoa. Välttämättömien korjausten alustava kustannusarvio oli 3,5 miljoonaa markkaa. Summaan ei sisältynyt entistämistöitä, ainoastaan *lopullisen rappeutumisen ja tuhoutumisen estämistä tarkoittavat työt*. Autiokirkkojen joukossa oli eräitä Suomen merkittävimpiä kirkollisia rakennusmuistomerkkejä. Rakennushistoriallisen tutkimuksen kannalta autiokirkoilla oli myös tärkeä asema, koska ne olivat yleensä säilyttäneet alkuperäisen luonteensa ja vanhan sisustuksensa.[417]

Vuonna 1972 järjestetyssä Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttelyssä Ritarihuoneen ylimmässä kerroksessa esitettiin vasta perustetun osaston työkenttää ja siinä käsiteltiin ajankohtaisia suojelu-, tutkimus- ja restaurointikysymyksiä. Näyttelyssä autiokirkot esiteltiin oman otsikon alla. Niin sanotuiksi autiokirkoiksi oli tuolloin luokiteltu 25 seurakuntien säännöllisestä käytöstä poisjäänyttä kirkkoa. Tekstissä mainittiin, että ryhmään voitiin myös tavallaan laskea kuusi entisten tehdasseurakuntien yksityisomistuksessa olevaa kirkkoa. Kirkon keskusrahastolla oli tuolloin vain pieni vuotuinen määräraha (10.000 mk), joka voitiin osoittaa kohteiden korjauksiin.[418]

Museoviraston määrärahoihin tuli vuonna 1974 ensimmäistä kertaa erillinen 20.000 markan suuruinen autiokirkkomääräraha, jolla jo laaditut suunnitelmat saatiin tarkistetuksi. Vuonna 1975 julkaistiin selvitystyö, jossa korjattavien kohteiden määrä oli jo 27 kirkkoa, viisi kirkkorauniota sekä yhdeksän kivisakaristoa. Opetusministeriö asetti vuoden 1975 lopussa työryhmän valmistelemaan ehdotukset kulttuurihistoriallisesti huomattavien rakennusten suojelusta annetun lain tarkistamisesta ja työryhmän tarpeellisiksi katsomista rakennussuojeluun liittyvistä rakennuslain muutoksista. Yhtenä kysymyksenä työryhmässä oli kirkkorakennusten suojelu. Työryhmän työ ei johtanut lainsäädäntötoimiin. Vaikka pysyvää rahoitusjärjestelyratkaisua ei ollut saatu aikaan, käytettiin valtion varoja joidenkin kirkkojen korjausten avustamiseen. Esimerkiksi Kerimäen kirkkoa restauroitiin lähinnä veikkausvoittovaroin.

Museoviraston autiokirkkomäärärahan kokonaiskustannusarvio oli vuoteen 1977 mennessä noussut 4.4 miljoonaan markkaan. Määräraha oli tuolloin yhdistetty tulo- ja menoarviossa momenttiin 20.95.50 *Rakennusten entistämisavustukset*. Se oli jatkettu kahteen osaan: kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten korjaustukeen ja erillisiin autiokirkkojen korjausavustuksiin, joiden osuus oli 50.000 markkaa. Museoviraston esityksen mukaan niillä ja työllisyysvaroilla voitaisiin aloittaa korjaustöiden suunnittelua autiokirkoissa sekä Hattulan, Vesilahden, Koski Tl:n ja Orisbergin kirkkojen konservointitöitä. Määräraha oli kuitenkin niin pieni, että mihinkään suuriin töihin ei ollut mahdollisuuksia. Lisäksi autiokirkkojen kunnostamiseen oli mahdollisuus saada kirkkohallituksen myöntämänä kirkon keskusrahastosta pieniä summia.[419]

4.3 Kirkko ja valtio -komitean asettaminen

Vuonna 1977 asetettiin Kirkko ja valtio -komitea miettimään muun muassa kirkkojen korjausten rahoittamista. Komitean mietinnössä [420] todettiin vanhojen kirkkorakennusten suojelun olevan osa yleistä rakennussuojelua. Niiden rahoituksen järjestäminen ei ollut ainoastaan kirkon sisäinen asia, vaan myös valtion piti ottaa osaa kustannusten maksamiseen. Korjausten vaatimien kustannusten suuruudesta oli mietinnössä esimerkki Turun tuomiokirkon korjaustöistä, joihin oli vuoden 1977 tulo- ja menoarviossa osoitettu 2.200.000 markan siirtomääräraha, joka oli kolmasosa koko valtion välittömästä tuesta kirkolle sinä vuonna.

Vanhojen kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden kirkkorakennusten kunnossapidon ja ylläpidon rahoitus oli mietinnön mukaan pian ratkaistava Suomessa. Vaarana riittävien toimenpiteiden puuttuessa oli kansallisesti merkittävien rakennusten pysyvä rappeutuminen. Mietinnössä viitattiin Manner-Euroopan Suomea huomattavasti suurempaan ongelmaan ja pidettiin rahoitusratkaisun löytämisen mainittujen kirkkojen kunnostukseen taloudellisesti kaikkein tärkeimpänä ratkaistavana kysymyksiä.

Tuolloin voimassa ollut lainsäädäntö ei tarjonnut riittäviä keinoja vanhojen kirkkorakennusten suojelemiseen ja kunnostamiseen. Kirkkolain 38§:ssä oli säädetty vain, että kirkon rakentamista ja sellaista korjaamista, joka merkitsi olennaista muutosta kirkon ulko- tai sisäasuun, koskeva kirkkovaltuuston päätös oli alistettava ensin kirkkohallitukselle. Sen hyväksyttyä päätöksen tuli asia vielä alistaa opetusministeriön

Kuva 37. *Tervolan vanhan kirkon mittapiirustukset, poikittaisleikkaus, Th. Lindquist 1948.*

vahvistettavaksi. Vastaava säännös oli ortodoksisesta kirkkokunnasta annetun lain 67§:ssä. Säännökset koskivat kuitenkin vain uuden kirkon rakentamista ja vanhan korjaamista tai muuttamista, mutta eivät kirkkojen rappeutumista, ei myöskään purkamista.

Kulttuurihistoriallisesti huomattavien rakennusten suojelusta annetun lain (572/64) 27§:n mukaan *kirkkoa tai muuta julkista rakennusta, jonka seinässä, katossa tai kiinteässä sisustuksessa on vanhoja maalauksia tai kirjoituksia taikka vanhoja rakennustaiteellisia koristuksia, ei saanut purkaa eikä muuttaa eikä maalauksia tai kirjoituksia rappaamalla, uudella maalauksella tai muulla tavalla hävittää, ennen kuin siitä on ilmoitettu Museovirastolle ja sille annettu tilaisuus otattaa maalauksista, kirjoituksista ja koristuksista jäljennöksiä ja kuvia*. Kirkossa olevia irtaimia esineitä koskeva suojelu oli määritelty muinaismuistolaissa. Tekstissä näkyy muistumia ensimmäisestä vuoden 1883 muinaismuistolaista, jonka keskeinen osa koski Emil Nervanderille rakkaiden maalausten suojelua.

Molempien säännösten rikkomisesta oli laissa säädetty rangaistus. Säännösten toteutumista oli vaikeuttanut Museoviraston edellä mainittuja tarkoituksia varten olevien määrärahojen niukkuus. Tavaksi oli kuitenkin muodostunut, että vanhoja kirkkorakennuksia korjattaessa ja muutettaessa tiedusteltiin Museoviraston kantaa asiaan ja virastolta oli saatu myös asiantuntija-apua. Nämäkään säännökset eivät puuttuneet kirkkorakennusten rappeutumiseen.

Kirkko ja valtio -komitean mietinnön perusteluissa vanhat kulttuurihistorialliset kirkkorakennukset oli jaoteltu kolmeen ryhmään: Ensinnäkin autiokirkkoihin eli kirkkoihin, joita ei enää käytetty seurakunnallisiin tarkoituksiin niiden huonon kunnon tai poikkeuksellisen sijainnin takia. Kohdassa tarkennettiin, että tavallisesti kysymys oli seurakunnan vanhasta kirkosta, josta oli luovuttu uuden valmistuttua, mutta jota ei kuitenkaan ollut haluttu eikä ehkä saatukaan purkaa. Toinen ryhmä muodostui vanhoista kirkoista, joita seurakunta edelleen ylläpiti ja käytti omiin tarkoituksiinsa siitä huolimatta, että niiden kunnossapito ja korjaaminen olivat taloudellisesti kannattamattomia. Esimerkkinä tästä esiteltiin mietinnössä Turun tuomiokirkko, joka rasitti Turun evankelis-luterilaisia seurakuntia siinä määrin, että taloudellisempaa olisi ollut rakentaa uusi kirkko. Kolmas ryhmä olivat vanhat kirkot, jotka edelleen olivat käyttökelpoisia ja joiden ylläpito seurakunnallisiin tarkoituksiin oli kannattavaa.[421]

Museoviraston rakennushistorian osastolla oli käynnistetty erityinen autiokirkkoprojekti. Rakennushistorian osasto teki kesällä 1974 niin sanottujen autiokirkkojen, kivisakaristojen ja kirkonraunioiden sen hetkisen rakenteellisen kunnon selvitystyötä.[422] Museoviraston mukaan lähes kaikki autiokirkot ja useat muutkin vanhat kirkkorakennukset olivat lähitulevaisuudessa välttämättömän peruskorjauksen tai konservoinnin tarpeessa. Joidenkin kirkkojen toimenpiteillä oli jo kiire. Arvion mukaan jo tulevina vuosina oli kirkoissa odotettavissa lopullisia tai kalliisti korjattavia rappeutumisvaurioita.[423]

Kirkko ja valtio -komitean mietinnössä todettiin, että vanhojen kirkkorakennusten korjaamista ja kunnossapitoa pidettiin yleisesti välttämättömänä niiden rappeutumisen ja tuhoutumisen estämiseksi. Ongelmana oli kuitenkin toimenpiteitten rahoittaminen ja erityisesti, miten kustannukset jaettaisiin seurakuntien ja valtion kesken. Vanhojen kirkkorakennusten

korjaaminen ja kunnossapito oli kallista. Turun tuomiokirkon korjaus- ja entistämistöiden kustannukset arvioitiin vuonna 1975 tehdyssä kustannusarviossa 13,4 miljoonaksi markaksi, mikä tuona vuonna olisi ollut kuusi kertaa suurempi kuin koko tuomiokapitulilaitoksen menot. Museoviraston autiokirkkojen korjaussuunnitelma, joka koski vain kirkkojen välttämättömiä lopullisia vaurioita estäviä toimenpiteitä, oli 4,4 miljoonaa markkaa vuonna 1977. Oli käynyt ilmeiseksi, ettei vanhojen kirkkorakennusten korjaamista ja kunnossapitoa voinut jättää yksinomaan seurakuntien tehtäviksi ja maksettaviksi. Seurakunnat tarvitsivat varojen lisäksi myös tietoa, minkä takia Museoviraston asiantuntija-apu oli välttämätöntä päätettäessä vanhojen kirkkorakennusten korjaamis- ja kunnostamistöistä.

Yhtenä ehdotuksena asiaintilan korjaamiseksi oli ehdotettu vanhan kirkon muuttamista uudelleen käyttökirkoksi tai, jos se vielä oli ollut käytössä, korjaamista nykyajan vaatimukset täyttäviksi. Mietinnössä esitettiin tästä esimerkkinä Tervolan vanha kirkko 1600-luvulta[424]. Museovirasto esitti kantanaan, että ainakin *autiokirkkojen uudelleen käyttöön ottamista olisi mahdollisuuksien mukaan vältettävä ja tavoitteeksi olisi otettava niiden säilyttäminen pelkästään rakennustaiteemme muistomerkkeinä.* Virastossa oli todettu, ettei taitavinkaan suunnittelu ollut estänyt usein ennen korjausta vaikuttavana säilyneen rakennuksen historiallisen yleissävyn rikkoontumista.[425]

Toinen vaihtoehto oli käyttämättömien autiokirkkojen ottaminen kokonaan valtion hoitoon. Siinä tapauksessa valtio olisi sekä huolehtinut niiden kunnostamisesta, että voisi periä niiden esittelystä saatavat tulot. Vaihtoehto herätti kuitenkin vaikeasti vastattavia kysymyksiä omistus- ja hallintaoikeuksista, sillä moniin vanhoihin kirkkorakennuksiin liittyi hautausmaita ja muita kirkollisia alueita. Osa autiokirkoista ei myöskään ollut seurakunnan, vaan yksityisen henkilön omistuksessa, kuten Teijon, Perniönkosken (Kosken) ja Orisbergin kirkot.[426]

Jos seurakunnat olisi velvoitettu lainsäädännön kautta huolehtimaan kulttuurihistoriallisesti merkittävistä kirkkorakennuksistaan, olisi huolehtimisen vastineeksi todennäköisesti pitänyt säätää niille oikeus saada valtiolta tukea. Tämä olisi mietinnön mukaan ollut tehokas, mutta valtion taloudelle liian kallis vaihtoehto. Lisäksi ratkaisu olisi sitonut liikaa sekä seurakuntia että valtiota. Kirkko ja valtio -komitea esitti muistiossaan vanhojen kirkkorakennusten suojelun olevan koko yhteiskunnan asia osana yleistä rakennussuojelua. Komitea halusi suojelussa otettavan huomioon toisaalta seurakuntien kohtuulliset velvollisuudet kirkkojensa – myös käytöstä poistettujen kirkkojen – ylläpitoon, toisaalta valtion taloudelliset mahdollisuudet suojeluun.[427]

Komitea piti välttämättömänä, että vanhojen kirkkorakennusten korjaaminen ja kunnossapitäminen ratkaistaisiin. Valtion osallistuminen työhön ja sen rahoittamiseen sidottiin arvottamiseen ja käyttöön: oliko kysymyksessä yhteiskunnan kannalta merkittävä kulttuurihistoriallinen ja rakennustaiteellisesti arvokas vanha kirkkorakennus ja pystyikö seurakunta tehokkaasti käyttämään rakennusta omiin tarkoituksiinsa vai ei. Valtion tuki voitiin järjestää joko lisäämällä lähinnä Museoviraston määrärahoihin riittävät varat korjaustöiden suorittamiseen tai säätämällä asiasta erityinen valtionapulaki. Ensimmäistä vaihtoehtoa puolsi sen joustavuus ja vapaamuotoisuus. Määrärahoja voitiin ottaa tulo- ja menoarvioon tarpeen mukaan, eivätkä seurakunnat tulleet sidotuiksi vastoin tahtoaan erilaisiin velvoitteisiin. Jälkimmäinen vaihtoehto antoi puolestaan vanhojen kulttuurihistoriallisesti merkittävien kirkkorakennusten suojelulle tarkemmat muodot. Valtionapusäännöstöön voitiin liittää seurakunnille velvoitteita myös oma-aloitteeseen toimintaan ja määrärahojen saanti saattaisi olla helpompaa. Tulokset voisivat olla paremmat, koska menettely olisi määrämuotoista ja järjestelmä pysyvä. Kirkko ja valtio -komitea pitikin jälkimmäistä vaihtoehtoa parempana ja esitti, että:

> *Olisi säädettävä erityinen valtionapulaki, jonka perusteella valtio osallistuisi vanhojen kulttuurihistoriallisesti merkittävien kirkkorakennusten korjaamiseen ja kunnossapitoon siinä määrin kuin tämä edellyttää erityisiä seurakunnan toiminnan ja sen taloudenpidon kannalta ylimääräisiä toimenpiteitä.*[428]

Periaatteina oli, että valtionapulaki olisi yleinen ja koskisi paitsi evankelis-luterilaisen kirkon ja ortodoksisen kirkkokunnan, myös muidenkin uskonnollisten yhdyskuntien mahdollisia vanhoja kirkkorakennuksia. Valtio osallistuisi edellä mainittujen rakennusten korjaamiseen ja kunnossapitoon, mikä tarkoitti, että se ei yksin ottaisi vastatakseen kustannuksista. Laki koskisi vain sellaisia vanhoja kulttuurihistoriallisesti merkittäviä kirkkorakennuksia, joiden korjaaminen ja kunnossapito edellyttivät erityisiä seurakunnan toiminnan ja sen taloudenpidon kannalta ylimääräisiä toimenpiteitä. Tällä tarkoitettiin toimia, joita ei voitu perustella seurakunnallisilla näkökohdilla, vaan joissa kysymys oli lähinnä yleisestä kulttuurihistoriallisesta suojelutoiminnasta. Valtionavun myöntäminen jätettiin valtion viranomaisten päätöksistä riippuvaksi. Kirkolliset viranomaiset osallistuisivat asian käsittelyyn. Valtion osallistuminen rajoittuisi vain mainittujen kirkkorakennusten korjaamiseen ja kunnossapitoon eikä käyttö- ja normaaleihin ylläpitokustannuksiin. Rakennusten hallinnan komitea ehdotti jätettäväksi seurakunnille. Valtionavun määrä jätettiin mietinnössä avoimeksi, riippuvaksi valtionapulain säännöksistä ja valtion kulloisestakin tulo- ja menoarviosta.[429]

4.4 Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunta

Opetusministeriö asetti maaliskuussa 1984 toimikunnan, jonka tehtäväksi tuli ensinnäkin määritellä ja luetteloida ne yleistä merkitystä omaavat kulttuurihistoriallisesti arvokkaat kirkolliset rakennukset, jotka tulisi säilyttää ja saattaa suojelutoiminpiteiden kohteeksi, toiseksi tehdä ehdotukset luetteloitujen rakennusten suojelutoimenpiteiksi ja arvioida niistä aiheutuvat likimääräiset kustannukset sekä kolmanneksi laatia suunnitelma edellä mainittujen suojelutoimenpiteiden rahoituksesta. Seuraavan vuoden elokuussa toimikunta sai lisäksi tehtäväkseen määritellä käsitteen *kirkollinen rakennus*. Tämä tehtävänanto liittyi valmisteilla olevaan uuteen rakennussuojelulakiin (60/85). [430]

Koska maan kirkoista, kellotapuleista ja hautakappeleista ei ollut koottuna täsmällisiä tilastotietoja, teki toimikunta suuntaa-antavan koosteen niistä käyttäen jaotteluina rakennusten vanhinta tunnettua rakennusaikaa sekä rakennusmateriaalia.[431]

	Keskiajalta ja 1500-l		1600-l		1700-l		1800-l		1900–1939	
	kivi	puu	kivi	puu	kivi	puu	kivi	puu	kivi	puu
Ev.lut. k:t	73	–	5	16	11	120	58	150	75	27
Autiokirkot	7		1	7		11		8		
Kivisakaristot			10							
Rauniot	6									

Huomionarvoisaa on, että tuolloin autiokirkoiksi laskettiin kuuluviksi jo 34 kirkkoa. Mietinnön liitteenä oli luettelo autiokirkoista, josta selviää mitkä kirkot tuolloin luettiin kuuluvaksi tähän ryhmään.[432] Vertailemalla liitteen listaa ja nykyistä autiokirkkojen luetteloja kesksenään huomataan, että listasta puuttuvat Tervolan vanha kirkko, Nötön saaristokirkko, Seilin spitaalihospitaalin kirkko, Tankarin saaristokappeli, Haapasaaren saaristokirkko, Jurmon saaristokirkko sekä Kärkölän ja Untamalan kyläkirkot. Autiokirkkojen luettelo ei täsmää yllä olevan tilaston kanssa, sillä luettelossa kirkkojen yhteismäärä on 33 tilaston 34 sijasta. Oletan, että virhe johtuu Tervolan vanhasta kirkosta, joka todennäköisesti esiintyi tilaston 1600-luvun kirkkojen yhteismäärässä, mutta jota ei ole liitteessä listattu autiokirkoksi. Tervolan vanha kirkko oli vuonna 1950 vihitty uudelleen kirkoksi, mutta oli jäänyt seurakuntakeskuksen kirkon valmistuttua 1974 ainoastaan kesäkäyttöön.[433]

Mietinnössä nostettiin esille autiokirkot pienenä mutta merkittävänä ryhmänä. Ne esiteltiin *entisajan seurakuntaelämästä ja rakennustavoista kertovina autenttisina muistomerkkeinä*. Erityismaininnan saivat kansainvälisesti tunnetut kirkot Hattula, Petäjävesi, Keuruu ja Kerimäki.[434]

4.5 Entistämisavustukset ja kirkkohallituksen valtionapu

Museovirastoon perustettiin Kirkko ja valtio -komiteamietinnön suosituksen mukainen entistämisavustus, josta erityisesti autiokirkot saattoivat hakea avustusta. Museoviraston kulttuuriympäristön rekisteriportaalissa entistämisavustukset on esitetty alkaviksi vuodesta 1968 lähtien. Ensimmäinen autiokirkolle myönnetty avustus on rekisterissä vuodelta 1976 ja viimeinen vuodelta 2014.[435] Mietintö oli perusteena myös autiokirkkojen vapauttamiselle kiinteistöverosta.

Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietinnön liitteenä oli lista Museoviraston ja kirkkohallituksen myöntämistä avustuksista. Avustuksia oli myönnetty kirkon keskusrahastosta vuosina 1979–1984 kolmelle kirkolle (Tervolan iso kirkko, Turkansaaren kirkko ja Petäjäveden vanha kirkko). Museoviraston kautta korjausavustuksia oli samalla ajanjaksona myönnetty 12 kirkolle (Pomarkun vanha kirkko, Pielpajärven kirkko, Kolarin vanha kirkko, Kemin maaseurakunnan vanha kirkko, Hattulan Pyhän Ristin kirkko, Karkun vanha kirkko, Tyrvään vanha kirkko, Orisbergin ruukinkirkko, Sodankylän vanha kirkko, Petäjäveden vanha kirkko, Isonkyrön kirkko ja Paltaniemen kirkko.) Suurin osa avustuksista myönnettiin työllisyysvaroista ja loput Museoviraston omalta momentilta.[436]

Vuodesta 2015 lähtien autiokirkkojen korjauksiin on ollut mahdollista saada valtionavustusta, jonka jakaminen on kanavoitu kirkkohallitukselle.[437] Tuen piiriin kuuluvat kaikki suojellut kirkkorakennukset. Autiokirkoille ei ole erillistä määrärahaa, mutta seurakunnat, joilla on useita kirkkoja ja siunauskappeleita ylläpidettävänä, saavat helpotusta rakennustensa korjausten maksamiseen laskukaavalla, jossa laskentaperusteena käytetään kirkkojen ja siunauskappeleiden lukumäärällä jaettua kirkollisverotuloa. Rakennuksista siunauskappeleiden tulee olla ympärivuotisessa käytössä. Sen sijaan kirkkojen käyttöastetta ei ole määritelty.[438]

Autiokirkoista lisäksi Petäjäveden vanhan kirkon on ollut mahdollista hakea Museovirastolta maailmanperinnön hoitoon tarkoitettua määrärahaa kirkkonsa korjaamiseen vuodesta 1994 lähtien.

Kuva 38. *Kärkölän tunnelmallinen kyläkirkko kesällä 2015. Kirkon saarnatuoli muistuttaa hätkähdyttävästi Tyrvään Pyhän Olavin kirkon tuhoutunutta saarnatuolia.*

Kuva 39. *Pomarkun vanhan kirkon sisätila kesällä 2015.*

5 Autiokirkkojen ensimmäiset pelastusluontoiset korjaukset

5.1 Pälkäneen rauniokirkko ja tuhoutuneet kirkot

Osaluvussa esitellään autiokirkkojen korjauksiin suuresti vaikuttanut Pälkäneen kirkon hoidon laiminlyönti sekä joukko muita kirkkoja, joita Muinaistieteellinen toimikunta ei katsonut säilyttämisen arvoisiksi.

Pälkäne varoittavana esimerkkinä

Pälkäneen myöhäiskeskiaikainen, Pyhälle Mikaelille omistettu kirkko oli jäänyt autioksi uuden kirkon valmistuttua vuonna 1839. Vanhasta kirkosta myytiin huutokaupalla kaikki, mitä irti saatiin[439]. Tuhoaminen oli niin perusteellista, ettei rakennuksesta jäänyt muuta kuin seinät ja vesikatto paikoilleen.[440] Yksi ensimmäisistä hylätyn kirkon kuntoa kommentoivista lehtikirjoituksista julkaistiin elokuussa 1844 osana *Helsingfors Tidningar* -lehden matkakertomusta.[441] Siinä kertoja oli noussut Pälkäneen uuden kirkon torniin ihailemaan maisemia ja vertasi tornista pohjoiseen näkyviä vanhan kirkon raunioita ihmisen ruumiiseen, jonka sielu on jättänyt. Hän pohti vaille hoitoa jäänyttä kirkkoa ja päätyi toteamaan, että juuri ränsistyminen ja hävitys antavat raunioille niiden luonteen.[442]

Dramaattisempi kuvaus autioituneesta kirkosta julkaistiin Uudessa Suomettaressa vuonna 1878 otsikolla *Maaseudulta*. Siinä ohikulkija kuvaili vaille käyttöä jääneen kirkon surkeaa tilaa kirkon ovien ja ikkunoiden ollessa auki ihmisille ja eläimille. Hän paheksui ihmisiä, jotka eivät ole antaneet ajan tehdä työtään, vaan *ovat rientäneet sille avuksi, repien, raastaen kaikki sisustukset. Ja tämän lisäksi on näihin aikoihin oikeita raakalaisia saapunut tänne, jotka tahtovat saattaa 'hävityksen kauhistuksen' tuosta muinoisesta Herran temppelistä vielä täydellisemmäksi. Entisiä holvi-hautoja on revitty auki ja ruumiin arkkuja kaivettu ulos.* Kirjoitus sisälsi lisäksi yksityiskohtaisen kuvauksen hautarauhan rikkomisesta ja ruumiin häpäisemisestä ja päätyi toteamaan, että pälkäneläisten tuli ryhtyä toimiin estämään artikkelissa kuvattujen tekojen toistuminen.[443]

Muinaistieteellisen toimikunnan ensimmäisessä kokouksessa vuonna 1885 käsiteltiin Pälkäneen osittain raunioitunutta kirkkoa. Toimikunta oli Turun tuomiokapitulille osoittamassaan kirjeessä esittänyt toivomuksen, että Pälkäneen seurakunta saataisiin tekemään jotain hoitotoimenpiteitä hylätylle kirkolleen, jota oli häpäisty poistamalla ovet ja lattia sekä paljastamalla haudat ihmisten ja eläinten vahingonteoille. Toimikunta viittasi kirjeessä myös asiasta parin vuosikymmenen ajan kiertäneisiin järkyttäviin yleisökuvauksiin.[444] Turun Tuomiokapituli lähetti toimikunnan kirjeen perusteella heinäkuussa 1885 käskykirjan Pälkäneen seurakunnan kirkonkokoukselle. Siinä se tiedusteli, miten Pälkäneen seurakunta aikoi huolehtia vanhasta kirkostaan ja suojella sitä ilkivaltaa vastaan. Pälkäneellä pidettiin elokuussa kirkonkokous, jossa asiasta keskusteltiin vilkkaasti. Osa kokousväestä piti kirkon korjausta sen muurien ja katon huonon kunnon tähden miltei mahdottomana, toiset taas uskoivat vanhojen kattotuolien hyvinkin kestävän uuden katteen.[445] Kirkon kuntoa tutkimaan päätettiin asettaa komitea, joka tekisi ehdotuksen korjauksista kirkonkokoukselle.[446]

Uusi kirkonkokous pidettiin saman vuoden lokakuussa. Komitea oli päätynyt kuntotutkimuksessaan siihen, että vanhan kirkon kattorakenteet vielä ehkä kestäisivät uuden katon asentamisen. Kirkonkokous päätti yksimielisesti komitean tekemän ehdotuksen mukaan, että seurakunta antaisi kaikki kattamiseen tarvittavat puuaineet, muttei sitoutuisi itse kustannuksia vaativaan kattamistyöhön.[447] Tieto luettiin julki uudessa kirkossa lokakuussa 1885.

Tuomiokapituli siirsi asian Muinaistieteelliselle toimikunnalle joulukuussa 1885 pyytäen toimikunnalta toimenpiteitä asian niin vaatiessa.[448] Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta tuomiokapitulille vastasivat W. Lagus ja J. R. Aspelin. He ilmoittivat toimikunnan kantana, ettei Pälkäneen vanhalla kirkolla ollut sellaista antikvaarista arvoa, että se pitäisi kattaa uudella vesikatteella. Sen sijaan tuomiokapitulin tulisi ohjeistaa seurakuntaa täyttämään ne haudat, joiden rauhaa oli häiritty ja erityisesti suojata kirkon sisäänkäynti vahvalla ovella, joka suojaisi muinaista pyhäkköä liiallisilta vahingonteoilta.[449]

Nya Pressen -lehdessä joulukuussa 1890 oli uutinen Pälkäneeltä. Kirkon muureihin oli ajan mittaan tullut huolestuttava määrä repeämiä. Korkeaa ja jyrkkää paanukattoa oli korjattu vähäisessä määrin vuonna 1811, jonka jälkeen sitä ei enää ylläpidetty. Vuonna 1885 oli herännyt keskustelu kirkon restauroinnista,

mutta Muinaistieteellinen toimikunnan lausunnon jälkeen kaikki toimet olivat rauenneet. Kun katon romahtaminen oli alkanut näyttää vääjäämättömältä, oli pidetty kirkonkokous marraskuun viimeisenä päivänä 1890. Kokouksessa ratkaiseva enemmistö oli vastustanut esitystä kirkon purkamisesta ja muurikivien myymisestä tai siirtämisestä muualle ja kokous oli päättänyt mitä pikimmin varustaa kirkon uudella katolla. Päätös tuli kuitenkin liian myöhään. Joulukuun 3. päivänä kello 15.30 kuultiin kauhistuttavaa jyrinää siltä suunnalta, missä vanha kirkko sijaitsi. Kirkon satoja vuotta vanhasta katosta oli pituudeltaan noin 2/3 romahtanut alas. Artikkeli päättyi runollisesti: *ja sen jälkeen ei iäkkäästä kirkosta jäänyt muuta kuin kivimuurit. Ne seisovat ja puhuvat menneestä ajasta, niiden suruista ja iloista, niiden taisteluista ja muistoista. Nyttemmin ei edes uusi katto tule kysymykseen, vaan muurit saavat jäädä seisomaan raunioina, kauniina ja vaikuttavina, jollaisina ne nyt ovat.*[450] Pohjoispuolella kirkkoon liittyneen sakariston tiiliholvi romahti vuonna 1892.[451]

Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta kävi Pälkäneen uudella kirkolla ja vanhan kirkon raunioilla kesällä 1892. Silloin sakariston kuoriholvi oli vielä pystyssä punaisella, vihreällä ja valkoisella maalattuine ristiholvin koristeineen (kryssbanden). Katto[452] oli sortuessaan kesällä 1891 vienyt mukanaan osan itäpäätyä. Sisäpuolen aukotukset ja holvaukset viittasivat retkikunnan mukaan ylimenokauden muotoihin. Länsipäädyn ulkopuolen varsin haalistuneita kalkkimaalauksia pidettiin erityisen kiinnostavina. Päätyaukon ympärillä havaittiin punainen vinoraidoitus ja sen yläpuolella suorakaiteen mallinen pohjaltaan valkoinen kenttä. Haalistuneessa kuvassa Emil Nervander[453] näki maalauksen Kristuksen nousemisesta ylös haudasta sekä nimikirjaimet C ja S, joiden hän katsoi vahvistavan olettamuksensa.[454] Kun kirkon päätyä korjattiin vuonna 1973, päästiin maalausta katsomaan telineeltä lähemmin ja huomattiin, ettei kuvakentässä tällaista aihetta ollut havaittavissa, vaan kuva-aihe oli paljon yksinkertaisempi.[455] Nervander oli pitänyt löytöä maamme vanhimpiin kalkkimaalauksiin kuuluvana.[456] Vuoden 1973 tutkimus osoitti kuitenkin, että länsipäädyn koristelu oli tehty uurtamalla teräväpäisellä työkalulla puolikuivaan laastipintaan vihkiristien tapaan.[457] Tähän löytöön nähden tuntuu erittäin oudolta, ettei Muinaistieteellinen toimikunta pitänyt Pälkäneen vanhaa kirkkoa antikvaarisesti arvokkaana vuonna 1885.

Esimerkkejä kirkkojen ja tapuleiden purkuhankkeista ja päätöksistä

Vuonna 1887 toimikunta antoi hyväksyntänsä Nakkilan, Jyväskylän ja Kuolemajärven (rak. 1759. pu-

Kuva 41. *Selim A. Lindquistin akvarelli raunioina olevasta kirkosta. Muinaismuistoyhdistyksen V retki vuonna 1892.*

rettu 1901) kirkkojen sekä Nauvon seurakunnan kirkkoon asennetun tornin spiiran purkamisille. Seuraavana vuonna purkulupa myönnettiin 1779 rakennetun Kylmäkosken pitäjän ja 1796 rakennetun Multian pitäjän puukirkoille sekä Kiteen ja Kontiolahden pitäjissä sijaitseville kellotapuleille.[458]

Muinaistieteellinen toimikunta antoi kokouksessaan 1888 lausunnon viitaten Viitasaaren seurakunnan Porvoon tuomiokapitulille esitettyyn pyyntöön myydä vuodesta 1876 käyttämättä ollut kirkkotapuli. Toimikunta ei nähnyt mitään estettä myymiselle.[459]

Vuonna 1889 oli Asikkalan seurakunta saanut Muinaistieteellisen toimikunnan suostumuksen purkaa vuonna 1748 rakennetun ristikirkkonsa ja saanut myös Kirkollisasiain toimikunnan myönteisen päätöksen asiasta. Asikkalan kirkkohallintokunta lähetti Muinaistieteelliselle toimikunnalle jäljennöksen kirjelmästä sekä tiedon, että kirkon seinät ja katto olivat olleet maalatut *vesivärillä* vuoteen 1847 asti. Toimikunta oli tämän johdosta antanut paljastaa sekä kalkeerata maalaukset sekä teettänyt niistä akvarellimaalaukset.[460]

Samana vuonna toimikunta suostui Ikaalisten seurakunnan toiveeseen purkaa aiemmin muinaismuistona ylläpidetty vanha kellotapuli, kunhan alkuperäisestä rakennuksesta ensin oli toimitettu piirustus historiallisiin kokoelmiin.[461]

Vuonna 1891 purkuluvan saivat Luhangan seurakunnan 1766 rakennettu kirkko ja kellotapuli, lisäksi toimikunta antoi luvan Soanlahden rukoushuoneen myymiselle.[462]

Keuruun seurakunnan pyydettyä saada purkaa ja myydä maalauksin koristeltu vanha, vuonna 1892 autioksi jäänyt puukirkko, pyysi Porvoon hiippakunnan tuomiokapituli vuonna 1901 Muinaistieteelliseltä toimikunnalta asiasta lausuntoa, mutta toimikunta ei ollut vielä ehtinyt lopullisesti käsitellä asiaa.[463] Tehtävä annettiin arkkitehti Armas Lindgrenille, joka käytyään kirkossa neljä vuotta myöhemmin, vuonna 1905, kehotti toimikuntaa olemaan myöntämättä lupaa todeten, että olisi vahingoksi Keuruun seudulle sekä koko Suomelle jos kirkko hävitettäisiin.[464]

Nilsiän uusi kirkko vihittiin käyttöön 1906 ja seurakunta päätti myydä vanhan 1796 rakennetun hirsisen tasavartisen ristikirkkonsa erottaen kuitenkin kaupasta kirkosta erillään olevan kellotapulin. Päätökselle haettiin vahvistusta Senaatilta, joka pyysi asiasta lausuntoa Muinaistieteelliseltä toimikunnalta. Toimikunta antoi arkkitehti Alarik Tavaststjernalle määräyksen kirkon tutkimiseen.[465]

Kärkölän kirkkoherra kirjoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle kirjeen helmikuussa 1897 tiedustellen toimikunnan kantaa siihen, että vanhan hylätyn kirkon puumateriaalia käytettäisiin hyödyksi uutta kansakoulua rakennettaessa. Kirkko oli jäänyt autioksi uuden suuren uusgoottilaisen tiilikirkon valmistuttua vuonna 1889.[466] Toimikunta käsitteli asiaa kokouksessa, jossa Emil Nervander kuvasi kirkkoa yhdeksi merkittävimmistä, joissa taidehistoriallinen retkikunta oli vieraillut. Hän oli tuolloin tutkinut Kärkölän vanhaa kirkkoa ja kuvaili sen silloista tilaa seuraavasti: *hän (kirkko) tekee hylätyssä, vanhanaikaisessa kunnossaan, johon ränsistyminen ei vielä ole ehtinyt yhdistyä, melko maalauksellisen vaikutelman.*[467] Lopputuloksena toimikunta päätti Nervanderin ehdotuksesta teettää kirkosta muutamia detaljikuvia ennen sen purkamista.[468]

Valtionarkeologi vastasi kyselyyn, että Kärkölän kirkko voitaisiin purkaa, mutta se tulisi sitä ennen dokumentoida. Sekä professori Gustaf Nyström että maisteri Emil Nervander suosittelivat tehtävään polyteknikko Armas Lindgreniä, joka saikin tehtäväkseen dokumentoida vuonna 1754 kirkonrakennusmestari Arvi Junkkarisen johdolla rakennetun kirkon. Riitta Nikula osoittaa artikkelissaan Armas Lindgren och den historiska arkitekturen Nyströmin lähettämän kirjeen kautta, kuinka sattumanvaraisesti dokumentointitöitä tuolloin teetettiin. Nyström pyysi – mahdollisesti tulevaisuudessa kirjoitettavaa Suomen arkkitehtuurin historiateosta silmällä pitäen

Kuva 42. *Armas Lindgrenin akvarelli Kärkölän kirkosta vuodelta 1897.*

– että Lindgreniä suostuteltaisiin valokuvaamisen ja kirkosta maalattavien akvarellien lisäksi myös piirtämään vanhasta temppelistä pohjapiirros, leikkaus ja yksi julkisivu esimerkiksi mittakaavaan 1:200. Hän korosti, ettei valokuvaamalla eikä myöskään perspektiiviluonnosten kautta voinut päätellä esimerkiksi rakennuksen mittoja eikä rakennedetaljeja ja viittasi siihen suureen merkitykseen, joka näillä asioilla oli myös puukirkoissa – esimerkiksi norjalaisissa sauvakirkoissa. Lindgren vietti kesällä 1897 viisi päivää Kärkölässä kirkkoa dokumentoiden, mutta piirustusten ja maalausten puhtaaksipiirustus viivästyi eri syistä seuraavan vuoden alkuun. Niiden saavuttua toimikuntaan kirjoitti valtionarkeologi Aspelin seurakunnalle, ettei purkamiselle enää ollut estettä.[469]

Vuonna 1898 Oulun läänin kuvernööri ilmoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle, että Hailuodon seurakunta oli päättänyt laudoittaa puukirkkonsa sisätilan, jolloin kirkon 1600-luvulta peräisin olevat seinä- ja kattomaalaukset peittyisivät. Toimikunta aloitti jäsenensä, professori Nyströmin kautta neuvottelut kirkkoa suunnittelevan arkkitehdin kanssa ja pyysi, että tämä tekisi kaikkensa kyseisen taidehistoriallisen muistomerkin säilyttämiseksi. Toimikunnan mukaan kirkon maalauksia voitiin verrata lähinnä Salon (Saloisten) kirkon maalauksiin ja niiden restauroinnin olevan lausunnon alaisia. Toimikunnan mukaan Hailuodon kirkon maalaukset olivat omassa lajissaan Pohjanmaan vanhimmat.[470]

Samana vuonna toimikunta antoi Kylmäkosken pitäjässä olevan 1779 rakennetun puukirkon, Multian pitäjän 1796 valmistuneen puukirkon sekä Kiteen ja Kontiolahden pitäjissä olevien kellotapulien purkamiselle ehdollisen luvan.[471]

Vuonna 1901 käsiteltiin toimikunnassa Viipurin maaseurakunnan tapulin säilyttämistä. Seurakunnan kirkkohallintokunta oli ilmoittanut, että se oli päättänyt lopettaa vanhan kirkon läheisyydessä olevan kellotapulin kunnossapidon.[472] Toimikunta päätti pyytää Viipurin kaupunginvaltuutetuilta mahdollisuutta jatkossa ottaa huolehtiakseen tapulin ylläpidon maaseurakunnan kanssa tehtävän sopimuksen mukaisesti. Kellotapulia pidettiin pääosiltaan yhtenä Suomen vanhimmista historiallisista muistomerkeistä, josta syystä sitä ei missään nimessä pitäisi päästää rappeutumaan.[473]

Lausunnossaan Kirkollisasiain toimituskunnalle vuonna 1906 toimikunta katsoi Rohdaisten vanhan kirkon ja kellotapulin olevan kaikkea muinaistieteellistä arvoa vailla ja suostui Pyhämaan seurakunnan pyyntöön saada hajottaa ja myydä ne.[474] Saman vuoden heinäkuussa pyydetyssä lausunnossa toimikunta suostui tutkimusten perusteella Rantasalmen seurakunnan pyyntöön saada myydä vanha puukirkkonsa sillä ehdolla, että kirkon joitain tyylilajiltaan arvokkaita rakennusosia otettaisiin talteen säilytettäviksi Kansallismuseossa.[475]

5.2. Varhaisimmat korjaukset Hattula, Isokyrö ja Tyrvää

Osaluvussa käsitellään Muinaistieteellisen toimikunnan alkuvuosien kokouksissa käsittelemiä autiokirkkojen korjauksia ja esitellään mitkä kaikki tahot osallistuivat ensimmäisiin korjaustöihin. Maakunnissa sisustettiin museoita tyhjentyneisiin kirkkoihin. Luvussa käsitellään myös lähemmin Hattulan ja Isonkyrön keskiaikaisten kirkkojen sekä yleispiirteisemmin muiden kirkkojen ensimmäisiä korjauksia 1920-luvun alkuun asti. Nimitän näitä ensimmäisiä korjauksia kirkkojen *pelastusluontoisiksi korjauksiksi.*

Rakenteiden tukemista ja maalausten pelastamista

Muinaistieteellisen toimikunnan ensimmäisistä kokouksista vuodesta 1884 lähtien niissä käsiteltiin myös autioituneita kirkkoja koskevia kysymyksiä. Ensimmäiset päätökset näiden kirkkojen korjauksista koskivat seinä- ja kattomaalauksien dokumentointeja ja varjelemisia sekä kirkkojen rakenteiden tukemisia ja kattojen korjauksia. Toimikunnan ensimmäisessä kokouksessa käsiteltiin kahdeksaa asiaa. Niiden joukossa olivat Kalannin kirkon keskiaikaisten holvimaalausten restaurointi, kustannusarvion tekeminen antikvaarisesti merkittävän Hattulan kirkon kunnostamisesta sen sortumisen estämiseksi sekä Kuusiston linnanraunioiden kaivaukset[476] ja raunion suojaaminen tulevaisuudessa. Lisäksi kokouksessa kannettiin huolta Pälkäneen autiokirkon kunnosta sekä käsiteltiin Kauhavan kirkon lehterien rakentamista sekä Helsingin pitäjän kirkon 1884 uudelleen maalatun kirkon rappausten alla olevia seinämaalauksia.[477] Muita käsiteltäviä asioita olivat lausunto Isonkyrön keskiaikaisessa kirkossa senaatin määräyksestä meneillään olevasta korjauksesta ja sitä koskevat tukihakemukset[478] sekä filosofian maisteri Nervanderille annettava avustus ulkomaille suuntautuvaa opintomatkaa varten. Matkan tarkoituksena oli selvittää Suomen keskiaikaisen kirkollisen taiteen asemaa.[479]

Huolenpito Hattulan kirkosta

Toimikunta kääntyi vuonna 1885 valtionarkeologi J. R. Aspelinin aloitteesta senaatin puoleen ja esitti, että Yleisten rakennusten ylihallitus määrättäisiin tekemään ehdotus Hattulan kirkon korjaamiseksi sen pelastamiseksi rappiolta. Kirkon ikkunat, vesikatto, holvit ja lattia olivat huonossa kunnossa kirkon oltua autiona lähes 30 vuotta. Kirkkoa pidettiin Hämeen vanhimpana ja se oli perimätiedon mukaan rakennettu Hämeen linnan rakennustöistä yli jääneistä tiilistä.[480]

Hattulan ja Tyrvännön seurakunnat tarjosivat vuonna 1886 kirkonkokousten päätöksellä vanhaa pi-

täjänkirkkoaan sen romahtamisen pelossa ja korjausvarojen puuttuessa Muinaistieteellisen toimikunnan kautta valtiolle. Seurakunnat asettivat luovutukselle ehdoksi sen, että ne mahdollisen onnettomuuden sattuessa voisivat uudelleen saada kirkon käyttöönsä.[481] Lisäksi seurakunnat edellyttivät, että penkkien ja muun sisustuksen myynnistä saatavat tulot tilitettäisiin kirkon kassaan. Tyrvännön kappeliseurakunta liitti ehtoihin vielä kirkkotarhan kiviaidan kunnossapitämisen sekä vapautuksen kaikista kirkkoon liittyvistä velvoitteista.[482]

Pelätessään kirkon romahtavan huolenpidon puutteessa lähetti Muinaistieteellinen toimikunta kesällä 1886 Emil Nervanderin, taiteilija Agathon Reinholmin sekä kaksi piirtäjää kalkeeraamaan Hattulan kirkon keskiaikaiset maalaukset.[483]

Yleisten rakennusten ylihallitus pyysi senaatin esityksestä Hämeen lääninrakennuskonttorilta selvitystä kirkon suojaamisen kustannuksista. Työtehtävän saanut arkkitehti Alfred Cavén ehdotti vuoden 1886 lopulla kirkon kattamista galvanoidulla peltikatolla ja ikkunoiden suojaamista puuluukuilla. Kirkkoon tehtiin kuitenkin Yleisten rakennusten ylihallituksen vastaesityksen mukaan ja Muinaistieteellisen toimikunnan hyväksymänä peltikattoa huomattavasti halvempi ja kirkon olemukseen paremmin sopiva paanukatto. Ikkunoihin asennettiin lasit puuluukkujen lisäksi.[484]

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen IV taidehistoriallinen Lounais-Hämeeseen ja osiin Satakuntaa ja Uuttamaata suuntautunut retkikunta kävi 1887 Hattulan 30 vuotta aiemmin hylätyssä vanhassa kirkossa. Retken yhteydessä Emil Nervander luetteloi Hattulan kirkon veistokset sekä kirkon muun vanhemman esineistön.[485] Selim A. Lindqvistin kirkon eteläpuolelta maalaama akvarelli näyttää isojen koivujen kasvaneen lähelle hylätyn kirkon eteläseinää.[486]

Vuonna 1887 käsiteltiin Muinaistieteellisen toimikunnan kokouksessa Hattulan ja Tyrvännön seurakuntien tekemää tarjousta luovuttaa Hattulan keskiaikainen kirkko valtiolle ja toimikunta päätti ottaa tarjouksen vastaan.[487] Samana vuonna toimikunta esitti senaatille, että kirkko, kiviaita ja pohjoisen puoleinen läpikäytävä määrättäisiin säilytettäviksi muinaisjäännöksinä ja otettaviksi julkisten rakennusten korjaushuoltoon. Sen sijaan kirkon sisustuksen ja sen keskiaikaisen esineistön järjestäminen haluttiin jättää arkkitehdille ja kirkolliseen taiteeseen perehtyneelle henkilölle. Toimikunta antoi myös Yleisten rakennusten ylihallitukselle kirkon korjausta koskevan lausunnon.[488]

Senaatti teki kielteisen päätöksen kirkon säilyttämisestä muinaismuistona toukokuussa 1888,[489] mutta myönsi kirkon katon korjaukseen enintään 2.730 markkaa.[490] Kirkko katettiin seuraavana vuonna niin kutsutuilla Mustion paanuilla. Työn teetti Hämeen lääninrakennustoimisto.[491] Hämeen läänin kuvernööri teki samana vuonna ilmoituksen, joka koski kellotapulin seinistä Hattulan kirkon lähellä roikkuvia irtonaisia lautoja ja kattolistoja, joiden katsottiin aiheuttavan vaaraa matkustajille ja usein vapaa-aikaansa kirkkomaalla viettäville koululaisille. Muinaistieteellisellä toimikunnalla ei ollut mitään huonosti kiinni olevien lautojen poistamista tai uudelleen kiinnittämistä vastaan.[492]

Kuva 43. *Agathon Reinholmin lyijykynäpiirustus Hattulan autioituneesta kirkosta 1886.*

Toimikunta huolehti vuonna 1892 kirkon ikkunoiden kunnostuksesta sekä puhdistuksesta saatuaan ilmoituksen Hattulan kirkon hoidon laiminlyömisestä. Samalla se teki senaatille virallisen pyynnön kirkon saamiseksi vuosittaisten kuntotarkastusten pariin,[493] minkä senaatti kuitenkin epäsi.[494] Valtionarkeologi kävi Hattulan kirkossa vuonna 1894 siellä tapahtuneen vahingonteon vuoksi.[495]

Kirkon lounaiskulman perustus liikkui ja aiheutti repeämän länsiseinään 1890-luvulla. Sen johdosta toimikunta pyysi 1897 Yleisten rakennusten ylihallitukselta katselmusta, kustannusarviota kirkon korjaamiseksi sekä sen sisustamisesta muinaismuistoksi. Suunnitelmat laati arkkitehti Cavén, jonka suunnitelmat saatuaan pyysi valtionarkeologi Aspelin Hattulan kuntaa osallistumaan korjauskustannuksiin. Sivistyneen kansan velvollisuuksiin kuului Aspelinin mukaan isänmaan historiasta kertovien muinaismuistojen säilyttäminen ja sen oli oltava myös valmis uhrauksiin niiden takia. Kunta ei kuitenkaan suostunut tähän, jolloin Muinaistieteellinen toimikunta anoi

elokuussa 1898 senaatilta määrärahaa kirkon korjaamiseen. Senaatti puolestaan kääntyi asiassa seurakunnan puoleen tiedustellen, olisiko se halukas huolehtimaan kirkosta, mikäli se kunnostettaisiin valtion varoilla. Seurakunta ei kuitenkaan halunnut sitoutua tähän. Kirkkoa ei enää tarvittu alkuperäiseen käyttöönsä, eikä sillä ollut Hattulan seurakunnalle erityistä merkitystä. Sitä oli seurakunnan mukaan mieluummin pidettävä koko Suomen kansalle kuuluvana yhteisenä taidehistoriallisena muinaismuistona.[496]

Senaatti myönsi marraskuussa 1898 varat kirkon korjaukseen ja määräsi Yleisten rakennusten ylihallituksen korjauksen toimeenpanijaksi.[497] Se teki valtionarkeologin pyynnöstä kustannusarvion Hattulan vanhan kirkon välttämättömistä korjauksista, joka päätyi loppusummaan 2.500 mk. Muinaistieteellinen toimikunta myönsi summan tähän tarkoitukseen vuonna 1899.[498] Samana vuonna koristemaalari K. K. Hellsten tarjoutui omalla kustannuksellaan uudistamaan asiantuntevan henkilön johdolla Hattulan kirkon seinä- ja holvimaalaukset, veistokset sekä vaakunat. Muinaistieteellinen toimikunta torjui tarjouksen taidehistoriallisista syistä asiantuntijoita kuultuaan.[499]

Kesällä 1899 poistettiin pohjoisseinästä ja osittain muistakin seinistä niitä peittänyt paksu sammalkerros. Kirkon luoteiskulman kontreforin viereinen perustuksesta seinän yläosaan asti ulottunut repeämä kiilattiin umpeen ja kontrefori muurattiin osittain uudelleen. Muutkin halkeamat paikattiin ja ikkunapenkit peitettiin sementtilaastilla. Neljään ikkunaan tehtiin uudet puitteet ja muut korjattiin sekä maalattiin. Ikkunat suojattiin ulkopuolelta rautalankaverkolla. Kirkko sisustettiin muinaismuistoksi. Penkit ja lehterit purettiin ja penkkien sekä niiden eturintamuksista muodostettiin kirkkosaliin seinää kiertänyt paneeli sekä rakennettiin seinille hyllyt veistoksille. Hattulan kirkkoa ehdotettiin vuosisadan vaihteessa myös Hämeen museon sijoituspaikaksi sen jälkeen, kun valtio oli kieltäytynyt luovuttamasta Hämeen linnaa museokäyttöön. Ehdotus ei kuitenkaan saanut riittävää kannatusta ja museo perustettiin Tampereelle.[500]

Isonkyrön kirkon kunnostuksen jatkaminen ja uuden käytön etsintä

Muinaistieteellinen toimikunta antoi vuonna 1885 lausunnon Isonkyrön kirkon remontista[501] ja esitti kirkon keskiaikaisten maalausten kiireellistä tutkimista, jota tekemään lähetettiin Emil Nervander. Toimikunnan kokousmerkintä seuraavalta vuodelta koski kirkon sisätilojen kunnostusta ja asian siirtämistä Vaasan Lääninrakennuskonttoriin.

Vuodelta 1885 mainittiin valtionarkeologin eräällä virkamatkallaan tutustuneen lähemmin Isonkyrön keskiaikaisen kirkon aiemmin ylirapattuihin, vuodelta 1560 peräisin oleviin seinämaalauksiin. Kirkon maalaukset olivat paljastuneet J. R. Aspelinin kesällä 1885 tekemissä tutkimuksissa. Tuolloin nämä merkittävät maalaukset oli otettu esiin siinä laajuudessa kuin ollut mahdollista sekä kalkeerattu toimikunnan kustannuksella ja maisteri Nervanderin sekä piirtäjä Reinholmin toimesta.[502] Nervander viipyi paikalla kuukauden ja kirjoitti työstä sarjan selostuksia *Uusi Suometar* -lehteen.[503]

Toimikunnalle oli jo aiemmin jätetty yksityiskohtainen kertomus sekä edellä mainituista maalauksista että muista Isonkyrön kirkossa olevista muinaismuistoista.[504]

Toimikunta teki vuonna 1886 Isonkyrön kirkon korjauksen yhteydessä tehtyihin sisätilan järjestelyihin liittyvän kyselyn Vaasan lääninrakennuskonttorille.[505]

Isonkyrön kirkkoherra otti Etelä-Pohjanmaan Nuorisoseuran asettaman museotoimikunnan puheenjohtajan ominaisuudessa vuonna 1890 yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan pyytäen lupaa saada muuttaa kirkko eteläpohjalaisen kirkkoesineistön museoksi. Pyyntöön liittyi emäkirkossa aiemmin olleiden esineiden keruu alueen kirkoista ja niiden esille asettaminen sinne. Toimikunta pyysi Yleisten rakennusten ylihallitukselta yksityiskohtaista kustannusarviota kirkon kunnostamisesta sekä sortumiselta suojaamisesta ja sisään tunkeutumiselta. Toimikunta oli korjauttanut suunnitelman kirkon *al secco* -maalausten osittaisesta kunnostuksesta sekä kirkon sisustamisesta museoksi. Turun Konsistori oli antanut luvan edellä mainituille eteläpohjalaisille seurakunnille deponoida muinaisesineitä omista kirkoistaan emäkirkolle.[506]

Vuoden 1891 kokouksessa todettiin, että Muinaistieteellinen toimikunta oli vastaanottanut Yleisten rakennusten ylihallitukselta Isonkyrön vanhan kirkon rakennustaiteellisen korjauksen kustannusarvion, mikä päätyi kahteen vaihtoehtoiseen loppusummaan. Toimikunta tiedusteli seurakunnalta, voisiko se sitoutua kirkon ylläpitoon ja hoitoon sen korjaamisen jälkeen. Seurakunta ilmaisi kirkonkokouksen päätöksessä haluavansa edelleen hoitaa kirkon lähiympäristöä ja palkata sinne vartijan ilmaista asuntoa ja palkkiota vastaan. Tätä varten osa sisäänpääsytuloista ja kahden vuosittaisen kolehdin tuotto haluttiin käyttää kirkon korjauskustannuksiin. Toimikunta oli myös tiedustellut Etelä-Pohjanmaan nuorisoseuralta, kuinka yhdistys pystyisi maksamaan kyseisen kirkon ylläpidon ja ne kustannukset, joita se paikallismuseona vaatisi, mutta ei ollut vielä saanut vastausta.[507]

Yleisten rakennusten ylihallitus antoi vuonna 1900 valtionarkeologin esityksestä tutkia Isonkyrön vanhan kirkon ja tehdä kustannusarvion tarpeelliseksi katsotuista kirkon suojaamisen korjaustöistä. Muinaistieteellinen toimikunta korosti iäkkään temppelin merkitystä taidehistoriallisena muistomerkkinä sekä sen kulttuurihistoriallista merkitystä ympäröivälle maaseudulle ja anoi 3.480 markan määrärahaa edellä mainittuun korjaukseen. Kirkollisasiain neu-

Kuva 44. *Isonkyrön kirkon sisätila 1890-luvun lopulla.*

vottelukunnan helmikuussa 1900 päivätyn kirjelmän mukaan senaatti oli suostunut toimikunnan pyyntöön ja puoltanut Yleisten rakennusten ylihallituksen tekemää kustannusarviota. Käydyn lausuntokierroksen johdosta oli Ylihallitus kuitenkin lähettänyt toimikunnalle Vaasan lääninrakennustoimistosta tiedon, että kirkon puutteellisuudet ovat korjaustöiden aikana osoittautuneet huomattavasti suuremmiksi kuin mitä kustannusarvion pohjaksi tehdyn katselmuksen perusteella on voitu todeta, minkä vuoksi 3.500 markan lisämäärärahaa oli pidetty tarpeellisena kirkon asialliseen korjaamiseen. Tästä johtuen jo aloitettu korjaus ei tulisi onnistumaan. Jotta edes nämä hiljattain löydetyt puutteet pystyttäisiin korjaamaan, oli toimikunta esittänyt, että myös tämä lisämäärä-raha tulisi myöntää kyseiseen tarkoitukseen. Senaatti myönsi Kirkollisasiain neuvottelukunnan lokakuussa 1900 päivätyn kirjelmän mukaisesti lisämäärärahan ja suositteli Yleisten rakennusten ylihallitusta suorittamaan tarpeelliseksi katsotut lisäkorjaukset.[508]

Muita paikallismuseoesityksiä sekä varhaisia kirkonkorjauksia ja tutkimuksia

Vuonna 1891 Muinaistieteellinen toimikunta hyväksyi Uudenkaupungin vanhan kirkon tornin sisustamisen palotorniksi saatuaan piirustuksen tornin alkuperäisestä asusta.[509] Vuoden 1893 kokouksessa toimikunta tiedotti Uudenkaupungin hylätyn kirkon korjaustarpeeseen liittyen, että toimikunnalta puuttuivat välineet kirkon sortumisen estämiseen.[510]

Muinaismuistoyhdistyksen viides taidehistoriallinen retkikunta kävi Tyrväällä kesällä 1892. Se piti käyttämätöntä kirkkoa pittoreskina ja lehterin osin kullattuja, osin hopeoituja maalauksia kirjavina ja naiveina.[511] Retkikunnan kertomus vierailusta antaa hyvin täsmällisen kuvauksen kirkon sisustuksesta.[512] Kuoriikkunan ja eteläseinän pienet ruudut antoivat tilaan vain vähän päivänvaloa.[513] Kaksi muuta eteläseinän ikkunaa oli tuolloin naulattu umpeen laudoilla. Siniseksi maalatun saarnatuolin ornamentteja retkikunta piti oikein hyvinä.[514] Penkit oli varustettu oksanhaaroilla, jotka palvelivat hattutelineinä.[515] Erityistä huomiota saivat kuorialueen maalaukset, joiden alttaripeileihin maalatuista paratiisin puutarhan kasviaiheista Lars Sonck teki kertovat akvarellimaalaukset.[516]

Kuva 45. *Uudenkaupungin vanha kirkko paikallismuseona Alarik Tavststjernan kuvaamana vuonna 1920.*

Tyrvään seurakunta teki 1896 ehdotuksen vanhan käyttämättömän kirkkonsa muuttamisesta maakunnan museoksi ja sen lahjoittamisesta Suomen Muinaismuistoyhdistykselle. Intoa museoiden perustamiseen ympäri maata lietsoi valtionarkeologi J. R. Aspelinin kirjoitus aiheesta Suomen muinaismuistoyhdistyksen julkaisemassa *Finskt Museum*issa vuodelta 1895.[517] Kirjoituksessa Aspelin antoi seikkaperäiset ohjeet paikallismuseoiden perustamiseksi. Hän mainitsi aluksi jo olemassa olevat paikallismuseot: Turun kaupungin historiallisen museon, jonka esineistön näytteillepanoon oli annettu kymmenkunta huonetta Turun linnasta, Sortavalan museon tilat kaupungintalolla, Käkisalmen museon tilat ylemmässä linnantornissa, Satakunnan museon tilat Porissa kaupungin lyseossa, Rauman museon valmisteilla olevan museorakennuksen sekä paikkakunnat, joissa valmisteltiin paikallismuseoiden perustamista: Viipuri, Vaasa, Oulu ja Savonlinna.[518] Hän korosti, että paikallismuseoiden merkitys oli ilmeinen. Ne omistautuivat herättämään ja levittämään yleistä antikvaarista mielenkiintoa ja samalla keräämään kulttuurihistoriallista ja tieteellistä materiaalia kyseisiltä maaseutupaikkakunnilta.[519] Hän korosti kuitenkin, että tutkimus voisi menettää kaiken arvonsa, jollei museoihin tulleesta esineistöstä tehtäisi systemaattisia merkintöjä. Niiden tekemiseen ja museoiden käytännön järjestelyihin artikkeli antoikin yksityiskohtaiset ohjeet. Sen lopussa Aspelin omisti kappaleen autiokirkoille:

> *Yritystä on alkanut olla myös käyttää hylättyjä, mutta antikvaarisesti arvokkaita kirkkoja Isossakyrössä ja Hattulassa museohuoneistoina ympäröiville maakunnille. Erityisesti Isonkyrön museosuunnitelmaa on jo monta vuotta ympäröinyt paikkakunnan nuoriso- ja maamiesjärjestöjen suuri mielenkiinto. Ikävä kyllä näyttää vaikeutena olevan saada maaseutu järjestämään kokoelmille välttämättömällä vastuuntunnolla varustettu museokokoelmien hoitaja. Näin ollen Isossakyrössä ollaan oltu valmiita palkkaamaan vartija, jonka tulisi kirkkoneuvoston valvonnassa pitää silmällä vierailijoita, mutta kuten yllä on osoitettu, kirjanpitoon yhdistetty hoito ei tarjoa siitä vakuuksia.*
>
> *Sellainen vakuus on kuitenkin paljon tärkeämpi, koska tarkoitus on ollut, että Isonkyrön museoon tallennettaisiin kirkollisia muinaismuistoja myös vanhan kirkon alaisista muinaisista lukuisista seurakunnista eteläisellä Pohjanmaalla ja siten saada ne sellaisen hoidon piiriin, jollaiseen jokainen kirkon esimies lain mukaan on velvollinen.*[520]

Kuva 46. *Tyrvään vanha kirkko Rautaveden maisemassa.*

Valtionarkeologi Aspelin vieraili vielä samana vuonna Tyrvään autiossa kirkossa apunaan polyteekkari Valter Thomé. Käynnin aiheena oli seurakunnan ehdotus Ylä-Satakunnan museon sijoittamisesta kirkkoon.[521]

Tyrvään seurakunta teki museohankkeen yhteydessä ehdotuksen kirkon lahjoittamisesta Suomen Muinaismuistoyhdistykselle. Muinaismuistoyhdistys siirsi asian Muinaistieteelliselle toimikunnalle ja valtionarkeologi J. R. Aspelin pyysi Yleisten rakennusten ylihallitusta teettämään kustannusarvion Tyrvään vanhan kirkon saattamisesta siihen kuntoon, että se voisi toimia museona.[522] Ylihallituksen arkkitehti, kreivi Carl Cson Armfelt, toimitti kirkossa tarkastuksen[523] ja laati muutostyöstä kustannusarvion, jonka Granholm lähetti Aspelinille helmikuussa 1897.[524] Kirkosta tulikin 1900-luvun alussa museo, mutta se säilyi kuitenkin seurakunnan omistuksessa.

Vuoden 1935 Isossa tietosanakirjassa mainitaan Suomessa olevan pieniä paikallisia kirkkomuseoita, jotka on sijoitettu joko entisiin kirkkoihin tai sakaristoihin, jotka ovat poistuneet käytöstä ja *ovat tavallaan itsekin muinaismuistoja* tai niille on sisustettu tila käytössä olevaan kirkkoon, kuten oli tehty Turun tuomiokirkossa. Kirkkomuseoita oli tuolloin Akaassa, Halikossa, **Hattulassa**, Huittisissa, **Kemissä**, Marttilassa, **Messukylässä**, Mynämäellä, Nurmijärvellä, Oripäässä, Punkalaitumella, Pöytyällä, Raumalla, **Sipoossa, Tyrväällä** ja Uudellakirkolla.[525]

Kirkkojen maalausten tarkastamisia ja kalkeerauksia

Muinaistieteellisen toimikunnan vuoden 1896 pöytäkirjassa käsiteltiin Inkoon kirkon keskiaikaisia, muun muassa kuolemantanssin kuvauksesta tunnettuja maalauksia, jotka oli kesän aikana osittain kunnostettu seurakunnan kustannuksella ja maisteri Nervanderin johdolla. Hän oli samoin toiminut senaatin puo-

lesta antikvaarisena ja taidehistoriallisena valvojana aiemmin toteutetun Tuuloksen keskiaikaisen kirkon ja edellisellä vuosisadalla maalauksin koristellun Pieksämäen kirkon restauroinnissa sekä Taidehistoriallisen retkikunnan Pohjois-Pohjanmaalle suuntautuneen retken johtajana. Lisäksi hän selvitti Muinaistieteellisen toimikunnan toimeksiannosta Salon kappeliseurakunnan[526] 1600-luvulla runsain maalauksin koristellun kappelikirkon jäljellä olevasta korjauksesta toimikunnalle jätettyä ilmoitusta.

Muinaistieteellinen toimikunta oli antanut Rymättylän kirkon lähestyvän restauroinnin takia kopioida kirkon seinä- ja holvimaalaukset sekä järjestänyt maisteri Nervanderin tekemään kustannusarvion maalausten osittaisesta kunnostamisesta. Toimikunta on antanut pyynnöstä Yleisten rakennusten ylihallitukselle lausunnon Huittisten kirkon restauroinnin kustannusarviosta sekä teettänyt tutkimuksen kirkon vanhemmasta osasta tulevaa restaurointia varten.[527]

Toimikunta antoi puoltavan lausunnon arkkitehti Sucksdorffin laatimista Pernajan kirkon restaurointisuunnitelmista vuonna 1899. Pernajan kirkkohallintokunta oli ilmoittanut, että kirkon eräistä pilareista on löytynyt jäänteitä vanhoista maalauksista. Koska Emil Nervander oli ilmoittanut, että hän oli löytänyt myöskin Sipoon hylätyn harmaakivikirkon seinistä ja holvista kalkkimaalauksia, oli toimikunta pyytänyt häntä tutkimaan molempien kirkkojen maalaukset.[528]

Vuodelta 1900 on toimikunnan pöytäkirjassa tieto, että maisteri Nervander oli apunaan valokuvaajana opiskelija B. Cederhvarf osallistunut professori Nyströmin johdolla Sipoon keskiaikaisen kirkon huolelliseen tutkimukseen sekä toimikunnan pyynnöstä vieraillut Taivassalon kirkossa tarkastamassa kirkon muinaismuistojen hoitoa. Nervander on jättänyt toimikunnalle kertomuksen Pernajan ja Sipoon kirkkojen muinaisjäännöksistä sekä matkasta Taivassalon kirkkoon.[529] Porvoon museo oli vastaanottanut deponointeina Sipoon kirkosta Nassokinin ja Blåfieldien sukujen vaakunat, laivan pienoismallin ja kaksi haavia.[530]

Yleisten rakennusten ylihallitus antoi ylimääräiselle arkkitehdille Victor Sucksdorffille tehtäväksi laatia restaurointisuunnitelmat Salon kappeliseurakunnan vanhaan puutteelliseen puukirkkoon säilyttäen kirkon seinä- ja kattomaalaukset vuodelta 1641. Muinaistieteellinen toimikunta antoi erityisesti professori Nyströmin suosittelemana ylihallitukselle suunnitelmia puoltavan lausunnon.[531]

Amanuenssi Heikel avusti intendentti Schvindtiä hänen työssään Kokemäellä, jonka jälkeen hän on suorittanut joitakin töitä Tyrväällä ja Karkussa.[532] Amanuenssi Meinander puolestaan teki tutkimuksia Sipoon ja Nousiaisten kirkoissa sekä kuvaili ja kuvasi kirkollisia muinaisjäännöksiä Satakunnan pohjoisosissa ja Hämeessä.[533]

5.3 1900-luvun alkupuolen korjaukset, autiokirkkojen tiedostaminen

Tässä osaluvussa kerrotaan Muinaistieteellisen toimikunnan lisääntyneistä työtehtävistä: linnojen ja kirkkojen vaativista restaurointitöistä, autioituvien kirkkojen ja tapuleiden arvottamisesta sekä toimikuntaan perustetuista amanuenssin viroista. Autioituneiden kirkkojen tilaa valotetaan Pihlajaveden, Petäjäveden, Pälkäneen rauniokirkon ja Sodankylän kirkkojen kautta. Lisäksi luvussa esitellään Messukylän kirkon kaksi vaihtoehtoista suunnitelmaa: korjaaminen muinaismuistoksi tai käyttörakennukseksi.

Muinaistieteellinen toimikunta laajenee

Vuosisadan lopulla olivat Muinaistieteellisen toimikunnan työt alkaneet huomattavasti lisääntyä ja toimikuntaan oli vuonna 1899 perustettu neljä ylimääräisen amanuenssin virkaa. Näihin valittiin jo alaa hyvin tuntevia nuoria ammattilaisia: maisterit Julius Ailio, H. J. Heikel ja K. K. Meinander sekä arkkitehti Armas Lindgren.[534]

Kahteen taidehistoriallisesti merkittävään ja sisätiloiltaan rikkaasti maalattuun 1600-luvun puukirkkoon, Hailuodon ja Salon (Saloisten)[535] kirkkoihin oli suunnitteilla sisäkorjauksia, jotka olisivat peittäneet kirkkojen 1600-luvulta peräisin olevat seinä- ja kattomaalaukset. Kun Oulun läänin kuvernööri oli vuonna 1898 ilmoittanut Muinaistieteelliselle toimikunnalle Hailuodon seurakunnan päätöksestä laudoittaa kirkkonsa sisältä, oli toimikunnan jäsen, professori Gustaf Nyström kääntynyt suunnitelman tehneen arkkitehdin puoleen. Nyström pyysi häntä käyttämään kaikki mahdolliset kykynsä pelastaakseen sisätilan oletettavasti Pohjanmaan vanhimmat maalaukset, joiden kaltaisia ei ollut muualla kuin Salon (Saloisten) kappelikirkossa.[536] Nyström tunsi jälkimmäisen hyvin tutustuttuaan Muinaistieteellisessä toimikunnassa sen restaurointisuunnitelmiin. Maaliskuussa 1897 toimikunnalta oli pyydetty lausuntoa lääninarkkitehti W. A. Tötterströmin laatimista kappelikirkon suunnitelmista, jotka olisivat toteutuessaan tuhonneet kirkon vuodelta 1641 peräisin olevat maalaukset. Toimikunta oli pyytänyt Yleisten rakennusten ylihallitusta suosittelemaan, että kirkkoa lähemmin tutkittaessa tehtäisiin sellainen restaurointisuunnitelma, joka säilyttäisi kirkon sisäpuolen harmonisen koristelun ja tyylin. Jos tällaista ei voitaisi toteuttaa, pyysi se siinä tapauksessa saada ryhtyä toimenpiteisiin, kuten maalausten taidehistorialliselta kannalta välttämättömiin kopiointiin ja niiden kuvailemiseen.[537]

Nyström esitti vuonna 1902 – mahdollisesti Turun tuomiokirkon restaurointikeskustelun innoittamana – että toimikuntaan perustettaisiin arkkitehti-

avustajan virka. Hänen mukaansa tälle oli ilmennyt tarvetta tutkittaessa kirkkoja, linnoja sekä muita rakennusmuistomerkkejä. Avustajasta olisi ollut apua jo valmisteltaessa muun muassa muinaismuistoihin liittyviä kysymyksiä, laadittaessa restaurointiehdotuksia sekä valvottaessa restaurointitöitä. Nyströmin mielestä tuolloin erittäin merkityksellinen ja tärkeä osa toimikunnan työtä koski juuri edellä mainittuja asioita. Paljon huomiota veivät myös lukuisat huonokuntoiset puukirkot ja kellotapulit, joita uhkasi tuhoutuminen. Hän esitti, että pitäisi ryhtyä toimenpiteisiin, jotta muinaistieteestä vastaavalla viranomaisella olisi tarvittavaa ammattitaitoa hoitamaan myös näitä rakennuksia. Hän suositti sopivan arkkitehdin palkkaamista pysyvällä palkkiolla, jonka vuosittainen määrä voisi olla esimerkiksi 2.400 mk. Esitystä ei kuitenkaan vielä otettu toimikunnan lopulliseen käsittelyyn.

Samana vuonna toimikuntaa huoletti se, että huonokuntoisten kirkkojen korjauksia oli aloitettu ja myös kokonaan toteutettu ilman, että toimikunnalta oli pyydetty lausuntoa korjaustöistä. Asian korjaamiseksi toimikunta päätti kiertokirjeen laatimisesta maan papistolle. Siinä haluttiin korostaa, että kirkkojen kaikkiin korjauksiin tuli saada toimikunnan hyväksyntä ennen mihinkään toimenpiteisiin ryhtymistä.[538]

Vuonna 1903 Muinaistieteellinen toimikunta esitti Senaatille arkkitehti-amanuenssin viran perustamista historiallisen museon yhteyteen Nyströmin ehdotuksen mukaisella palkalla. Esitystä perusteltiin sillä, että maan rakennustaiteellisten muistomerkkien hoito vaatisi teknisen osaamisen ohella muinaistieteellisten opintojen mukanaan tuomaa *sivistynyttä hienovaraisuutta*. Tämä puuttui useilta arkkitehdeilta, joiden puoleen virkateitse kyseisissä asioissa käännyttiin. Senaatti kuitenkin hylkäsi tämän pyynnön. Samana vuonna toimikunnan ylimääräisen amanuenssin virkaan oli nimetty filosofian maisteri Juhani Rinne.[539] Seuraavana vuonna Senaatti hyväksyi toimikunnan esityksen arkkitehtiamanuenssista ja viran ensimmäiseksi haltijaksi valittiin arkkitehti Carl Frankenhaeuser, joka oli jo vuoden verran osallistunut toimikunnan toimintaan.[540]

Pihlajaveden vanha kirkko ja pyöräilevä mondeeni

Pihlajaveden 1781 valmistunut kirkko oli jäänyt vaille käyttöä uuden kirkon valmistuttua vuonna 1870. Vanhasta kirkosta oli otettu kaikki tarpeellinen uuden kirkon rakennusaineiksi, joten kirkko seisoi metsässä ulkoisen hahmonsa säilyttäneenä, mutta sisätiloiltaan paljaaksi riisuttuna. Tällaisena sen kohtasi kesällä 1900 taiteilija Axel Gallén, joka oli juuri palannut hänelle menestyksellisestä Pariisin maailmannäyttelystä. Hän oli lähtenyt polkupyörällään Ruoveden erämaateljeesta hakemaan rauhaa keskisuomalaisilta koskemattomien erämaiden ja mittaamattomien soiden alueilta. Gallén joutui kuitenkin pysähtymään polkupyöränsä rikkouduttua joksikin ajaksi Pihlajavedelle, jossa hän heti ensimmäisenä yönä paikkakunnalle saavuttuaan vieraili unohdetussa vanhassa kirkossa. Siellä hän puki kokemuksensa sanoiksi:

> *På öde mo / en kyrka af trä / öfvergiven i trettio år, / mossbelupen från grund till ås, / öppen dörr. / Smidesgångjärn, gammalt lås, / på stentrappan hallon mogna, / framför håller tallar vakt / skogen öppnat sin famn. // Tremanfotstock i vapenhuset, / syndapallen i en skrubb, / i golfvets ställe ett gapande hål. / På krumma rotvirkets stöd / en predikstol hänger / utan trappa. // Under altarplatsen / blottad en furustubbe / rotad sen hundratal år. / I sakristian en skrifpulpet / med ljusstakar af trä, / i väggen ett hål / med ränna i slefform / nyttjad till urinoir. / På dörren en klinka af järn / ståndareformad / nedtill ett omvändt hjärta.*[541]

Hän piirsi ja dokumentoi kirkkoa luonnoskirjaansa odotellessaan Helsingistä pyöräänsä varaosia.

> *Mutta vanha, pitäjänmiesten aarnihongista hakkaama kirkko, jyrkkäharja taideteos, vakava, seisoo vielä vaikka ilman lattiaa ja puoleksi kattoakin vailla, niemen nenässä yksinänsä. Tuskin lie asumuksia ollut sen läheisyydessä, koskei jälkiä näy. Koivut hankaavat räystäitä ja sisäänkäytäviä*

Kuva 47. Josef Stenbäckin valokuva Pihlajaveden vanhasta kirkosta vuodelta 1906.

tukkii nouseva petäjikkö. Rikkaasti on ennen seiniä punamullalla sivelty, koska vieläkin tumman sametinkarvaisina kytevät. Sakariston seinällä vain virttynyt juova, johtuen lusikan muotoisesta puisesta putkesta, mikä sisäpuolelta on puhki seinän pistetty – pappien mukavuudeksi.[542]

Petäjäveden kirkon inventointi 1901

Muinaistieteellisen toimikunnan ylimääräinen amanuenssi K. K. Meinander inventoi Petäjäveden kirkot vuonna 1901.[543] Inventoinneissa pääpaino oli vanhan kirkon kuvaamisessa. Meinander ei pitänyt kirkon rakennetta erityisen omaperäisenä ja hän keskittyikin kuvailemaan laajemmin kirkon yksilöllisiä ja muita ristikirkkoja runsaampia koristeita, tauluja, esineistöä ja kelloja. Kuvaukseen oli liitetty myös ruutupaperille piirretty pelkistetty kirkon pohjapiirustus.[544] Kirkon silloisesta tilasta saa selostusta paremman kuvan Meinanderin useaan otteeseen julkaistusta kirkon ulkokuvasta, josta erottuvat selvästi kirkon huonokuntoinen paanukatto ja kirkkotarhan ympärillä olevat sortuvat aidat.

Pälkäneen kirkonraunioiden korjaus

Syyskuussa 1902 arkkitehti Josef Stenbäck lähetti Pälkäneen seurakunnan rakennustoimikunnalle kirjeen.[545] Siinä hän halusi seurakunnan kiinnittävän huomiota siihen, että sillä oli hoidossaan erittäin arvokas muinaisjäännös: vanhan kirkon rauniot, jotka nyt olivat alennustilassa ja jonka vesikatto oli luhistunut hoidon puutteessa. Yksi päätymuureista oli tuolloin sortunut ja toiset sortumavaarassa, ellei niiden ylläpitoon tähtääviin toimenpiteisiin ryhdyttäisi. Stenbäckille oli kerrottu, että muureja oli jopa tarkoituksella yritetty vetää köydellä kumoon siinä kuitenkaan onnistumatta.

Stenbäck kirjoitti rakennustoimikunnalle, että *jokaiselle isänmaatansa rakastavalle kansalaiselle ovat myös sen muinaisuus ja muinaiset muistomerkit rakkaat. Haikealla mielellä täytyy sen vuoksi nähdä, että historialliset muistomerkit – ja niihin kuuluvat tietenkin ikivanhojen kivikirkkojemme rauniot – saavat sortua maan tasalle hoidon puutteen vuoksi.*[546]

Hän jatkoi ihmetellen, minkä käsityksen ohikulkija saa kansasta, joka ei tee mitään tällaisten kristillisen sivistyksen muistomerkkien säilyttämiseksi. Hän esitti, että kulkija tekee todennäköisesti sen johtopäätöksen, että omasta muinaisuudestaan välinpitämätön kansa ei liene tarpeeksi vahva vastustamaan ulkopuolelta tunkeutuvaa muukalaisuutta, joka uhkaa sen kansallista olemassa oloa. Tällainen kansa oli tuomittu aiheellisesti perikatoon, mitä Pälkäneen miehet eivät varmasti tulisi sallimaan.[547]

Stenbäckin mukaan vanhalla kirkolla oli myös taidehistoriallista merkitystä ja hän korosti, että se oli rakennettu *jalopiirteiseen goottilaiseen tapaan.* Se oli myös yhdessä samaan aikaan rakennettujen kirkkojen esikuva, josta tulevaisuuden suomalainen rakennustaide saisi *ammentaa aiheita kehitykselleen.* Senkin vuoksi raunio ansaitsi tulla säilytettäväksi.

Lisäksi Stenbäck mainosti seurakunnalle raunion säilyttämiseen vaativia toimenpiteitä edullisina. Pahimman sortumisvaaran voisi estää päälimmäisten irtokivien muuraamisella alustaansa sementin sekaisella kalkkilaastilla ja päällystämällä muuri asfaltilla, joka estäisi veden pääsyn saumoihin. Mahdollisesti rakenteeseen voitaisiin joutua lisäämään muutama rauta-ankkuri tukemaan kallistunutta etelänpuoleista porttaalin päätyä. Lisäksi pahimmat laastia vailla olevat seinäkivet tulisi täyttää kalkki-sementtilaastilla. Stenbäckin laskelmien mukaan toimenpiteet eivät tulisi maksamaan kuin pari- kolmesataa markkaa, joiden hankinnan hän jätti rakennustoimikunnan harkintaan. Kirjeen lopuksi Stenbäck kertoi antaneensa tiedon tekemistään havainnoista *Muinaistieteelliselle Komissionille, jonka valvonnan alla maamme muinaismuistot kuuluvat, ja joka varmaan kernaasti antaa seurakunnalle tarpeellisia neuvoja puheena olevan kirkkoraunion säilyttämiseen nähden.*[548]

Stenbäck lähettikin otteen seurakunnalle lähettämästä kirjeestä myös Muinaistieteelliselle toimikunnalle saman vuoden marraskuussa. Kirjeen saatesanoissa hän kertoi kiinnittäneensä huomiota vanhan kirkon raunioiden huonoon kuntoon käydessään tarkastamassa seurakunnan uutta, 1830-luvulla rakennettua kirkkoa. Hänen mukaansa rauniot olivat vaarassa romahtaa. Todisteeksi tästä hän liitti kirjeeseen valokuvia raunioiden tilasta. Hän ehdotti, että toimikunta edistäisi muinaisjäännöksen pelastamista.[549] Toimikunta myönsi raunioiden antikvaarista merkitystä ajatellen 200 markan suuruisen määrärahan käytettäväksi raunioiden mahdolliseen kunnossapitämiseen, jos seurakunta – kuten toivottavaa olisi – ei kieltäytyisi osallistumasta kustannuksiin.[550]

Pälkäneen kirkonrauniota alettiin korjata Josef Stenbäckin johdolla vuonna 1903. Stenbäckin tilikirja korjauksesta kertoo heinä-syyskuun aikana työhön käytetyn telinepiiruja, hirsiä, eri kokoisia prässinauloja, rautaa, tuohia, sementtiä, kalkkia, tiiliä ja paanulautoja. Muita kustannuksia aiheutui lähinnä kuljetuskuluista ja sepälle rautojen kiinnittämisestä maksetusta korvauksesta.[551] Hän kirjoitti teettäneensä työt *Arkeologisen Toimiston* (Muinaistieteellinen toimikunta) ja Pälkäneen seurakunnan hänelle antaman tehtävän mukaisesti. Selostuksen mukaan raunioitten ympäri oli tehty telineet ja niiden päätymuurit (*päätömuurit*) oli sidottu ankkuriraudoilla toisiinsa. Vaakasuorat muuripinnat oli päällystetty asvaltilla, jonka päälle oli levitetty kaksinkertainen tuohikerros ja kaksinkertainen kerros turvetta. Muurien pahimmin vauriotuneet

Kuva 48. *Mittapiirustus Pälkäneen rauniokirkosta vuosilta 1910–1911.*

osat oli muurattu uudestaan. Kirkon päätymuurien peittämiseen oli teetetty laudoista kattopaanuja, mutta ne jäivät varojen puutteessa laittamatta paikoilleen.

Raunion korjauskustannukset nousivat paljon yli käyttöön annettujen varojen. Muinaistieteellinen toimikunta oli antanut tarkoitukseen 200 ja Pälkäneen seurakunta Stenbäckin otaksuman mukaan 300 markkaa. Myöhemmin kävi ilmi, että kirkonkokous oli antanut rahat vain anomuksen mukaiseen tarkoitukseen, jolloin korjaukseen myönnetty yhteissumma oli 300 mk. Stenbäck kirjoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle, että koska hän ei voinut laittaa omista vähistä varoistaan suurempia summia raunioitten korjaamiseen, työt jäivät kesken.[552] Hän halusi vielä tiedottaa toimikuntaa asioista, joita kirkolla tulisi tehdä. Näitä olivat päätymuurien irtonaisten kivien kiinni muuraaminen sementtilaastilla, päätymuurien peittäminen kattopaanuilla sekä useiden ikkunaholvien ja muiden tiilestä tehtyjen osien korjaaminen tai osaksi kokonaan uudestaan muuraaminen. Stenbäck oli jättänyt telineet pystyyn raunioiden ympärille siltä varalta että jo syntyneiden kustannusten kattamiseen ja edellä mainittujen korjaustöiden teettämiseen löytyisi varoja.

Lisäksi hän raportoi, että jotkut paikkakunnalla asuvat henkilöt – erityisesti pastori J. W. Wallin ja herra Blåfjeld (Blåfield) Myttäälän kartanolla – harkitsivat paikallisen muinaismuistoyhdistyksen perustamista. Hän oletti, että siinä tapauksessa perustettava yhdistys ottaisi Pälkäneen vanhan kirkon rauniot hoitoonsa. Ellei niissä viipymättä tehtäisi hänen mainitsemiaan parannuksia ja ellei niitä aika ajoin korjattaisi, hajoaisivat ne ennen pitkään kokonaan.[553]

Vuonna 1905 Muinaistieteellinen toimikunta palasi Pälkäneen rauniokirkon korjausasiaan. Kokouksessa kerrattiin tehdyt korjaukset ja niiden jääminen kesken varojen puutteessa. Toimikunnan tuore arkkitehtiamanuenssi Frankenhaeuser oli saanut alkuvuodesta 1904 tehtäväkseen tiedustella,[554] mitkä työt olisivat välttämättömiä raunioiden säilyttämiseksi ja mitä ne maksaisivat. Frankenhaeuser vahvisti samat tiedot, jotka Stenbäck oli jo kirjeessään vuodelta 1903 antanut: työt kirkon pitkillä sivuilla, itäisessä päädyssä, asehuoneessa ja sakaristossa oli saatettu loppuun, mutta läntiseen päätyyn ei ollut vielä koskettu. Muurien vaakasuorat osat oli *sementoitu* ja peitetty tuohella ja turpeella. Osa muureista oli sidottu ankkuriraudoilla, jopa kirkon pitkä sivu oli ankkuroitu.[555] Kun hän oli kirjallisesti ilmoittanut toimikunnalle, että arkkitehti Stenbäck, jonka puolesta eräs työnjohtaja oli valvonut työtä, ei voinut antaa asiasta mitään tarkempia tietoja, ei toimikunta katsonut voivansa antaa raunioiden säilyttämiseen enempää varoja, vaikka korjaukset jäisivätkin keskeneräisiksi.[556]

Messukylän kirkon korjauskysymys

Messukylän uusi kirkkoherra Kaarlo Magnus Olander oli asetettu virkaansa vuonna 1904. Piispa Herman Råbergh oli huomauttanut hänen virkaanasettamisensa yhteydessä, että seurakunnan vanhasta kirkosta tuli siirtää uuteen kirkkoon kaikki säilyttämistä tarvitsevat esineet. Piispa kehotti myös aloittamaan välittömästi vanhan kirkon korjaamisen, ennen kuin se olisi liian myöhäistä. Olanderin aloitteesta asetettiinkin toimikunta pohtimaan vanhan kirkon säilyttämistä.[557]

Metsänhoitaja Einar Stjernvall lähestyi Suomen muinaismuistoyhdistystä kirjeellä vuoden 1904 lopulla. Hän oli huolissaan Messukylän kirkon vuosi vuodelta huonontuvasta kunnosta ja pelkäsi kirkon kaatuvan. Stjernvallin mielestä into hoitaa asiaa oli vähäistä paikkakunnan kulttuuripiireissä. Siksi oli hyvinkin mahdollista, että jonain päivänä vanha muistomerkki olisi raunioina kuten Pälkäneen vanha kirkko. Sanojensa tueksi hän lähetti kuvan kirkosta.[558]

Keväällä 1905 kirkkoherra Olander lähestyi valtionarkeologi Aspelinia pyytäen neuvoja ja ohjausta seurakunnan vanhaa kirkkoa koskevissa asioissa. Hän tiedusteli mahdollisuutta saada avustusta vanhan kirkon säilyttämiseksi muinaismuistona sekä myös sitä, voisiko Muinaismuistoyhdistys tai Muinaistieteellinen toimikunta[559] mahdollisesti ottaa kirkon kokonaan haltuunsa. Hän pyysi myös neuvoa miten toimia, jos vanha kirkko jäisi seurakunnan hoidettavaksi ja sen kohtalo riippuvaiseksi kirkonkokousten päätöksistä.[560] Aspelin pyysi Yleisten rakennusten ylihallitusta laatimaan suunnitelman kirkon säilyttämiseksi muinaismuistona ja vastasi Olanderille korostaen seurakunnan osuuden tärkeyttä suojelussa. Hän pyysi seurakuntaa myös harkitsemaan voisiko kirkolle löytää jotakin käyttöä, jolloin sen suojelu olisi helpompaa.[561]

Ylihallituksessa kirkon korjauksen suunnittelutehtävän sai arkkitehti Ludvig Mallander, joka lähetti kustannusarvion ja suunnitelmat Ylihallitukselle helmikuussa 1906. Mallander oli keskusteltuaan suunnitelmista kirkkoherra Olanderin kanssa Messukylässä päätynyt laatimaan kaksi vaihtoehtoista suunnitel-

maa: kirkon *säilyttämisen puhtaasti muinaismuistona* tai sen *korjaamisen käyttörakennukseksi*; pitäjänkirjastoksi, kunnantaloksi tai kiertokoulun pitopaikaksi, jollainen paikkakunnalta puuttui. Mallander esitti, että kirkon johonkin osaan koottaisiin ja laitettaisiin esille kirkon pyhäinkuvat ja muut vanhat kirkolliset esineet, jotka loisivat mahdollisesti perustan pienelle tulevalle historialliselle paikallismuseolle.

Kustannusarvio kirkon säilyttämisestä muinaismuistona käsitti muurien ja perustusten korjaamisia, ankkurirautojen asentamista, vesikaton ja paanuverhoiltujen kirkon päätyjen, ikkunasmyygien, ikkunapuitteiden ja kahden ulko-oven korjaukset, sisä- ja ulkopuolen rappaustyöt sekä vesikaton ja kirkon paanutettujen päätyjen tervaukset. Kustannusarvio päätyi loppusummaan 1.800 markkaa.

Mallanderin suunnitelma Messukylän vanhan kirkon muuttamisesta käyttökirkoksi sisälsi samat välttämättömät kirkon korjaustoimenpiteet kuin muinaismuistoksi korjaaminenkin. Muutoksina edelliseen olivat kaikkien kymmenen ikkunan muuttaminen kaksipuitteisiksi, ulko-ovien uusiminen, välikaton korjaaminen ja tiivistäminen asvalttihuovalla, lattian korjaaminen, kolmen Högforsin ripauunin asentaminen sekä uusittujen ovien ja ikkunoiden maalaaminen. Arvio töiden kustannuksista oli 3.300 markkaa.[562]

Kirkkoherra Olander kirjoitti valtionarkeologi Aspelinille maaliskuussa 1906. Hän oli saanut Mallanderin piirustukset sekä kustannusarviot ja kertoi ottavansa asian esille ensi tilassa kirkonkokouksessa. Töihin ryhdyttäisiin mahdolisesti vielä samana kesänä, sillä paikkakunnalla oli pulaa työstä. Olander muisteli Aspelinin edellisessä kirjeessä mainitsemaa tietoa siitä, että valtio ja muinaistieteellinen seura voisivat avustaa tällaisiä töitä, jos paikkakuntalaiset siihen ryhtyisivät. Olander halusikin tiedustella kummalle vaihtoehdolle olisi parempi mahdollisuus saada rahallista apua ja mille määrälle: edullisempaan muinaismuistona säilyttämiseen vai kallimpaan, koulutai muun salin muodostamiseen kirkosta. Tämä tieto oli seurakunnalle tärkeä, sillä ratkaisu kirkon korjaamisesta riippui avustuksesta. Paikkakunnallla kannatettiin yleisesti jälkimmäistä ehdotusta ja Olanderin mukaan olisikin hyvä jos se hyväksyttäisiin, sillä silloin paikkakunnalle saataisiin oivallinen kokoushuone ja koulusali, josta siellä oli puute.[563]

Seurakunta ei kuitenkaan ollut täysin tyytyväinen Mallanderin suunnitelmiin vaan pyysi vaihtoehtoisen suunnitelman paikkakunnalla vaikuttaneelta rakennusmestari Heikki Tiitolalta, joka teki suunnitelman kirkon muuttamiseksi kokoontumistilaksi. Suunnitelmassa kirkko tilkittiin ja varustettiin uuneilla. Lisäksi lehtereistä erotettiin tiloja lautaseinien avulla. Tiitolan mukaan suunnitelma tähtäsi siihen, että rakennuksen sisäpuolinen alkuperäisyys säilyisi mahdollisimman täydellisenä niin, ettei ulkoa saatu tunnelma haihtuisi sisään astuttua vaan päinvastoin täydentäisi sitä.

Kirkonkokous päätti noudattaa edullisinta Mallanderin suunnitelmaa kirkon korjaamiseksi muinaismuistoksi. Kirkkoherra Olander pyysi kuitenkin vielä lupaa ryhtyä omalla kustannuksellaan ja mahdollisin vapaaehtoisin lahjoituksin toteuttamaan kirkon sisäpuolista korjausta Tiitolan suunnitelman mukaan. Suunnitelmalle anottiin valtion tukea 3.000 markkaa. Anomusta puolsivat sekä Porvoon tuomiokapituli että Muinaistieteellinen toimikunta. [564]

Senaatti hyväksyi ja vahvisti Tiitolan korjaussuunnitelmat Messukylän seurakunnan vanhaan kirkkoon sekä määräsi helmikuussa 1907 Muinaistieteellisen toimikunnan valvomaan töitä.[565] Korjaustyöt aloitettiin kesäkuun alussa vuonna 1907.[566] Varat riittivät vain kirkon muurien korjaukseen ja tukemiseen sekä katon ja päätyjen paanutusten uusimiseen.[567] Näin ollen kirkon sisustukseen ei ilmeisesti lainkaan koskettu.

Kuva 49. *Ludvig Mallanderin Rakennushallituksessa allekirjoittamat suunnitelmat Messukylän kirkon ulkopuolen töiksi vuonna 1905.*

Joulukuussa 1916 Kirkollisasiain toimikunnan lähetteessä Messukylän seurakunnan pyynnöstä vaadittiin Muinaistieteelliseltä toimikunnalta lausuntoa kirkon korjauksen suunnitelmista ja pyydettiin korjaukseen valtiolta avustusta 3.000 markkaa. Korjauksen kustannusarvio oli 5.830 markkaa, josta puolet oli tarkoitettu kirkon sisustamiseen seurakunnan käytännön tarpeita varten. Toimikunta puolsi lausunnossaan kirkon ulkopuolen korjausta valtion varoilla.[568]

Sodankylän kirkon pitkällinen korjaus

Muinaistutkija, Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssi A. M. Tallgren inventoi Sodankylän vanhan kirkon vuonna 1907 ja liitti kertomukseen muutaman valokuvan. Kirkko oli tuolloin ulkopuolelta pahoin ränsistynyt. Kirkon ulkovuorauslaudat olivat paahtuneet auringossa siten, että ne olivat paikka paikoin ruskeita ja poltetun näköisiä. Katto oli ravistunut ja sitä aiemmin peittäneet paanut olivat putoilleet pois. Tallgrenin mukaan tuolloin oli ryhdytty kattoa uusimaan kirkkoherra Heickellin (tekstissä Heickenin) toimesta.[569]

Samuli Paulaharju tutustui kesällä 1914 Lapinmatkallaan Sodankylän kirkkoon ja kokosi yhden päivän aikana tehdyt muistiinpanonsa yhteen vuonna 1916 otsikolla Kuvia Sodankylän vanhasta kirkosta. Muistiinpanoihin liittyi otsikon mukaan sekä lohduttomia valokuvia täysin rappeutuneesta kirkosta että havainnollisia piirustuksia. [570]

Kirkko, Paulaharjun mukaan *pienoinen harmaja Herrainhuone*, seisoi matalalla liuskekivisellä kivijalalla ja sen tasakertaan oli vain 16 hirttä. Paulaharjun piirtämä kuva kirkosta on elävä ja tarkka sekä piirroksiltaan että sanallisilta kuvauksiltaan. Kirkko oli tuolloin ulkopuolelta surkeassa kunnossa. Kirkon pääty oli painunut kallelleen kohti oviseinää ja kirkon harja (laki) oli joenpuoleisesta päästä vajonnut alas seinän vierestä. Kattopaanut ja niiden alapuoliset tuohet olivat suurelta osin pudonneet pois ja eteläseinän laudoitusta oli vain osin jäljellä. Hän kiinnitti erityistä huomiota kirkon rakenteeseen, salvoksiin, salvospilareihin (hirsiarkkuihin) ja kattotuoleihin jotka oli koottu ilman nauloja. Kattotuolien sivukappaleet nojasivat holvin laen kannatushirsiin ja keskikappale oli painettu sivukappaleiden yläpäissä oleviin hankoihin. Keski- ja sivukappaleiden yhtymäkohta oli tehty kaarevaksi erillisellä puukappaleella. Paulaharjun valokuvat ja käsivaraiset havainnolliset piirrokset antavat esimerkillisen hyvän kuvan kirkon tuolloisesta asusta ja sen rakenteellisista yksityiskohdista. Aineistoon sisältyivät myös millimetripaperille piirretyt kirkon pohjapiirros ja leikkauspiirustukset.[571]

Kuva 50. *Mahdollisesti Väinö Tannerin 1900-luvun alussa ottama kuva ränsistyneestä Sodankylän kirkosta*.

Paulaharjun materiaalista koottiin kirja, joka julkaistiin vuonna 1915. Tekstissä hän korosti rakennuksen huonoa kuntoa ja kuvaili kirkkoa rappeutuneeksi, hylätyksi huoneeksi, joka yritti piiloutua puiden suojaan ja lähelle ohivirtaavaa Kitisenjokea kuin vanhuuttaan ja huonouttaan häveten, unohdettuna ja yksinäisenä. Hänen mukaansa rakennus oli kuitenkin kaikessa koruttomuudessaan ja yksinkertaisuudessaan niin mielenkiintoinen, *että sen hoivissa kannatti hetkinen viivähtää, rappiosta huolimatta*.[572]

Sodankylän kirkkoherra P. H. Heickell kirjoitti Paulaharjun vierailun jälkeen heinäkuussa 1914 Muinaistieteelliselle toimikunnalle kirjeen, jossa hän pyysi pikaista apua kirkon eteläpuolen vuotavan katon uusimiseen. Seurakunnan menot olivat tuolloin suuret kansakoulun rakentamisen vuoksi, eikä katon korjaamiseen ollut varaa. Kirkon seinät olivat vielä Heickellin mukaan kovat ja sisustus melko hyvin säilynyt. Hän toivoi kokonaan uuden vesikaton tekemistä kirkkoon sen säilyttämiseksi, sen jälkeen voitaisiin miettiä muita pienempiä korjauksia. Arkkitehti Weikko Kyander oli käynyt kesällä 1913 kirkkoa tutkimassa, valokuvaamassa ja piirtämässä ja Heickell otaksui, että häneltä voisi myös saada tietoja kirkosta.[573]

Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssi Juhani Rinne lähetti Heickellille toimikunnan lausunnon asiasta joulukuussa 1914. Hän korosti siinä Sodankylän vanhan kirkon mielenkiintoisia ja harvinaisia rakenteita ja piti kirkon säilymistä erittäin suotavana. Hänen mukaansa museon kokoelmissa ei kuitenkaan ollut kirkosta sellaisia mittapiirustuksia eikä kuvia, joiden perusteella kirkon korjauskustannuksia olisi voinut edes arvioida. Toimikunta ei myöskään ollut saanut käytettäväksi kirkkoherran mainitsemia arkkitehti Kyanderin piirustuksia. Näihin syihin vedoten sekä tuntematta paikkakunnan hintoja ja olosuhteita oli toimikunnan mahdotonta laatia työstä kustannusarviota. Rinne ehdottikin, että korjausta, lähinnä uuden vesikaton tekemistä, valmisteltaisiin lähemmin kirkonkokouksessa. Hän valitteli, että silloisissa oloissa ei ollut suuria mahdollisuuksia saada kyseiseen tarkoitukseen valtionapua. Sen sijaan hän kehotti seurakuntaa harkitsemaan kirkolle jotain sopivaa käyttöä, kuten sen muuttamista pitäjän muse-

oksi, jollaiseksi se Rinteen mukaan soveltuisi hyvin, tai esimerkiksi kokoushuoneeksi. Uusi vesikatto olisi tehtävä saman muotoisista ja kokoisista puupaanuista kuin vanhat paanut olivat olleet. Niiden puutavara olisi parasta hankkia talvella, jolloin paanujen valmistus soveltuisi erittäin hyvin hätäaputöiksi – jos Sodankylän kunnan, kuten monen eteläisemmän muun kunnan olisi niitä pakko muutenkin teettää. Rinne lisäsi, että jos seurakunta saisi tehtyä päätöksen katon tekemisestä ja laatisi kirkon välttämättömistä korjauskustannuksista kustannusarvion, voisi toimikunta mahdollisesti ottaa harkitakseen mitä se kenties voisi tehdä jonkun pienemmän avustuksen hankkimiseksi tarkoitukseen.[574]

Vuosia kului jälleen, kunnes Sodankylän uusi kirkoherra Arvi Järventaus lähestyi kirjeellä Muinaistieteellistä toimikuntaa syyskuussa 1922. Hän ilmoitti lyhyesti, että Sodankylän seurakunta oli kirkonkokouksessa 3.9.1922 päättänyt korjauttaa seurakunnan käyttämättömänä olevan kirkon.[575] Saman kuun lopulla kirkkoherra pyysi neuvoja korjausten toteuttamiseen ja täsmensi korjaussunnitelman sisältävän uuden vesikaton laiton, päätyjen oikaisun, kattoholvin korjauksen, penkkien, alttaripöydän ja sakariston lattian korjauksen, ikkunoiden korjauksen, kirkon keskiseinän kohdalla olevien molempien ulkoristikoiden[576] laudoittamisen, uusien ulkoportaiden tekemisen ja uusien viiritankojen laittamisen kirkon katolle. Ulkolaudoituksen uusimista ei tuolloin katsottu tarpeelliseksi, koska kirkon seinät olivat vielä riittävän lujat.[577]

Muinaistieteellinen toimikunta oli ilmeisesti tiedustellut kirkkoherralta suunnitelmapiirustuksia kirkon korjauksesta, koska hän ilmoitti lokakuun alussa 1922, ettei kirkosta ollut piirustuksia. Myöskään korjaustöistä ei ollut tehty työpiirustuksia, vaan ne oli päätetty toteuttaa sitä mukaa, kun kukin paikka kaipasi korjausta. Kirkkoherra vakuutti, että jokainen kohta tehtäisiin täysin samanlaiseksi kuin aikaisemmin. Esimerkkinä hän kuvaili vesikattoa tehtäväksi täysin samankaltaisista pelkoista (paanuista) kuin entiset olivat olleet ja kuorin alas romahtaneen puisen holvin nostamista takaisin vanhaan korkeuteensa, sen täydentämistä uudella puutavaralla ja penkkien korjaamista käyttäen mallina vanhoja penkkejä. Hän korosti, ettei ollut minkäänlaista vaaraa, että kirkko muuttuisi millään tavalla alkuperäisestä. Samalla hän ilmoitti, että työt alkaisivat vasta seuraavana kesänä.[578]

Jostain syystä kirkon korjaus ei vieläkään toteutunut. Kirkonkokouksessa 5.12.1925 päätettiin korjata kirkko aiemmin laaditun suunnitelman mukaisesti. Työtä toteuttamaan valittiin korjaustoimikunta ja työt saatiin tehtyä pääosin vuoden 1926 aikana. Korjauksessa kirkko oikaistiin, katto uusittiin ja lahonneita osia paikattiin.[579] Katto tehtiin sahapaanuista, harjakampa uusittiin sahalautaisena ja runkohuoneen katolta otettiin talteen tuuliviiriä ja kirkonkukkoa kannattavat koristelaitteet. Kattoa ei tervattu. Runkohuoneen päädyt oikaistiin asentamalla kumpaankin päätyyn kaksi paria pystysuoria sahattuja hirsiä, följareita, toinen sisä- ja toinen ulkoseinään. Ne kiinnitettiin toisiinsa rautapulteilla. Itäpäädyn följarit käsiteltiin (joko 1926 tai myöhemmin) osittain mustalla kivihiilitervalla.

Kirkon sisäpuolella runkohuoneen eteläseinän juoksuttimet uusittiin sahatuilla hirsillä. Samoin lautaholvin eteläosassa uusittiin osa laudoista sekä runkohuoneen holvin kaikki poikkilistat (rivat). Sakariston välikatto uusittiin sahatuista laudoista. Penkeissä uusittiin istuimia, kirjalautoja ja muita osia. Kirkon ulkoportaat uusittiin.[580]

Muita hankkeita

Vuonna 1904 Muinaistieteellinen toimikunta käsitteli Vaasan lääninarkkitehti A. W. Stenforsin suunnitelmia ja toimenpiteiden kustannusarviota Vanhan Vaasan kirkon ja kellotapulin raunioiden suojaamiseksi suuremmalta hävitykseltä. Toimikunta oli lähettänyt suunnitelmat edelleen Vaasan kaupunginvaltuustoon painottaen, että ehdotettu restaurointi asiantuntevassa valvonnassa voisi suojata rauniot, mutta epäili – saatuihin kokemuksiin viitaten – voisiko raunioiden kestävää säilyttämistä ilman niiden kattamista taata.[581]

Paltamon seurakunnassa oli noussut kysymys seurakunnan runsaasti seinämaalauksilla koristellun kirkon mahdollisesta muuttamista toiseen paikkaan. Maisteri Nervander tutustui Senaatin toimeksiannosta kirkkoon ja teki vaihtoehtoisen suunnitelman maalausten suojaamisesta siltä varalta, että siirto toteutuisi.[582]

Amanuenssi Meinander vieraili Hollolan, Hattulan ja Isonkyrön kirkoissa tutkimassa ja dokumentoimassa kirkkojen *rikasta taidehistoriallista jäämistöä.*[583] Lisäksi hän kävi tutkimassa Karkun, Rauman, Laitilan, Uudenkirkon, Uudenkaupungin, Lokalahden ja Taivassalon sekä Sysmän, Kälviän ja Alavieskan kirkkoja.[584]

Uudenkaupungin kaupunginmuseo oli tiedustellut toimikunnalta mahdollisuutta käyttää kaupungin vanhaa kirkkoa sen sakaristossa aiemmin sijainneen museon laajennuksena sekä myös muokata kirkkoon tila maatalousesineistölle. Toimikunnalla ei ollut huomauttamista suunnitelmaan.[585]

Vuoden 1905 aikana toimikunnan työkieli vaihtui ruotsista suomeksi. Helmikuussa käsiteltiin uudestaan Vanhan Vaasan kirkon ja tapulin korjaamista, tällä kertaa anomusta niiden korjaamisesta valtion varoilla. Toimikunta ei kuitenkaan katsonut raunioilla olevan mitään yleistä tieteellistä tai taidehistoriallista merkitystä, vaan jätti asian Senaatin päätettäväksi.[586]

Vuonna 1906 toimikuntaa työllistivät erityisesti maan keskiaikaisten linnojen korjaukset. Yleisten rakennusten ylihallitus oli vuoden 1905 lopulla lähettänyt toimikunnalle keskiaikaisten linnojen korjausehdotuksia. Toimikunta esitti välttämättömäksi ehdoksi

Kuva 51. *Jarl Eklundin akvarelli vuodelta 1899 Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VII retkikunnan käynniltä tuolloin vielä käytössä olevasta Paltaniemen kirkosta.*

suunnitelmien hyväksymiselle, että ne eivät millään lailla saisi väärentää muinaisjäännösten historiaa. Se painotti tutkimuksen tärkeyttä työssä ja muistutti, että puutteellinen tieto korjattavaksi ehdotetun kohteen asusta ja ulkomuodosta oli aiheuttanut tutkimuksen kannalta arveluttavia erehdyksiä jo korjausten hyväksymisessä. Toimikunta viittasi aiemmin samasta asiasta antamiinsa lausuntoihin ja piti töitä toteutettaessa välttämättömänä, että korjattaisiin ainoastaan sellaisia rakennusten ja raunioiden osia, jotka ehdottomasti olivat sen tarpeessa. Sitä ennen tuli kohteet mahdollisuuden mukaan perusteellisesti tutkia, jotta niistä saatavat *arvokkaat tiedot entisajan oloista eivät varomattomuudesta menisi hukkaan*. Yhtä tärkeätä oli myös, että suoritettaviksi hyväksytyt työt oli suunniteltu sellaisella tarkkuudella ja huolella, ettei rakennukseen aiottu korjaustoimenpide vahingoittaisi kohdetta.

Edelliseen viitaten toimikunta oli hyväksynyt Turun linnassa vuoden 1906 ehdotetuista korjauksista ne, jotka koskivat linnan uudempaa osaa, mutta rajoittanut korjauksia linnan vanhemmissa osissa. Lisäksi toimikunta epäili, että Kastelholman, Kuusiston, Raaseporin ja Olavinlinnan korjausehdotuksissa oli suosittu linnojen muhkeutta korostavia[587] suunnitelmia pienempien, rakennuksen kestävyyttä parantavien toimenpiteiden sijaan.

Muinaistieteelliselle toimikunnalle oli myös ilmoitettu, että osaa Turun linnassa tehtäviä töitä oli viivytetty niin kauan, että niitä oli tehty vasta talvikuukausina. Se ei noudattanut hyvää rakennustapaa ja saattoi olla syynä edellisenä vuonna linnassa syttyneeseen tulipaloon. Toimikunta huomauttikin, että sellaiset työt, joihin muurausta tarvittiin, oli aina suoritettava lämpimänä ja valoisana vuodenaikana.

Vuoden 1907 alussa perustettiin toimikuntaan väliaikaisesti lisää kaksi ylimääräisen amanuenssin tointa, jolloin amanuensseja oli museoarkkitehdin lisäksi yhteensä kuusi. Amanuenssien piti olla sekä tieteellisesti että käytännön tasolla museotöihin hyvin perehtyneitä. Näihin toimiin valittiin esihistorialliselle osastolle J. Ailio, B. Cederhvarf ja A. Hackman, historialliselle osastolle K. K. Meinander ja J. Rinne, kansatieteelliselle osastolle U. T. Sirelius sekä museoarkkitehdiksi C. Frankenhaeuser.[588]

Rakennusylihallitus oli ilmoittanut, että asianomainen lääninarkkitehti oli määrätty valvomaan Pyhämaan Luodon kirkon torninhuipun rakentamista ja korjaamista Senaatin vahvistamien piirustusten mukaisesti. Muinaistieteellinen toimikunta määräsi puolestaan arkkitehti Frankerhaeuserin valvomaan työtä toimikunnan puolesta.[589]

Muinaistieteellinen toimikunta vastasi ylihallitukselle, joka oli kysynyt sen lausuntoa Paltamon vanhan kirkon aiotusta siirtämisestä lähettämällä jäljennökset marraskuussa 1907 kirkollisasiain toimikunnalle antamastaan lausunnosta ja museonarkkitehti Frankenhaeuserin lausunnoista asiassa. Toimikunta ilmaisi mielipiteenään, että siirtämisestä aiheutuviin suuriin kustannuksiin ja seinämaalausten arvoon nähden olisi suotavaa, että kirkko saisi jäädä paikalleen.[590]

5.4 Huolenpito ulkomuseoiden kirkoista

Osaluvussa kuvaillaan Karunan kirkon ja tapulin ylläpitoa Seurasaaressa 1920-luvulle asti. Niissä eri aikoina tehdyt korjaukset heijastavat puhtaimmin Muinaistieteellisessä toimikunnassa vallalla olleita korjaus- ja materiaalikäsityksiä.

Kirkko ja tapuli ympäristöineen Seurasaaressa

Heikel oli perustellut Karunan kirkon ja tapulin siirtoa Seurasaareen niiden säilyttämisellä, sillä Karunassa rakennukset olivat jo jääneet ilman huolenpitoa. Kirkko olisi myös hänen mukaansa aina tullut alkuperäisellä paikallaan näyttämään *raastetulta* ja *rappeutuneelta*, vaikka se olisi saatu pelastettua täydelliseltä tuholta. Hienoimmat kattokruunut oli jo siirretty Karunan uuteen kirkkoon ja arvokkaat öljymaalaukset olisi joka tapauksessa lunastettu Kansallismuseoon. Lisäksi katto oli vuotanut ja sisätiloja oli rumennettu muun muassa laudoittamalla kirkon seinät.

Seurasaari Oy:n vuoden 1913 vuosikertomuksessa mainittiin, että yhtiön hallitus oli päättänyt rakentaa kivimuurin kirkon ja tapulin ympärille kirkkopihan muodostamiseksi. Kivinen 165 m pitkä, 110 cm korkea ja 70–90[591] cm leveä muuri rakennettiin pääosin maaliskuun 1913 aikana ja peitettiin turpeella toukokuussa. Muurin sisäpuoli tasoitettiin tuomalla sinne 40 kuutiota hiekkaa Porvoon seudulta. Näin syntyneeseen kirkkomaahan rakennettiin hautakappeli ja sinne asetettiin yhdeksän osin puusta, osin raudasta tehtyä hautaristiä. Ristien esikuvat olivat Kuortaneelta ja ne valmistettiin ja maalattiin Helsingissä maisteri Heikki Klemetin tekemien kalkeerauksien mukaan.[592]

Hautakappeli oli pienehkö tasasivuinen ja telttakatolla [593] katettu puurakennus. Se oli alun perin pystytetty kirkoherra Jacob Abraham Strömersin[594] ja tämän alaikäisen tyttären Christina Lovisan haudoille Pielisjärvellä. Polyteekkari Veikko Kyander oli matkallaan kiinnittänyt huomiota kappeliin, joka oli päätetty korvata ajanmukaisemmalla monumentilla. Kun Heikel kuuli asiasta, hän pyysi Strömersin lähimmiltä perillisiltä suostumusta rakennuksen siirtoon.[595] Heikelin pyrkimyksenä oli mitä ilmeisimmin Seurasaaressa muodostaa Karunan kirkon lähiympäristöstä samankaltainen, kuin se oli Karunassa ollut.

Helsingin Sanomissa oli pikku-uutinen Seurasaaresta marraskuussa 1913:

> *Seurasaaren ulkomuseossa kävi viime sunnuntaina muutamia satoja kansakoululapsia, jotka luokittain ja opettajattariensa ja opettajiensa johdolla saivat nähdä museon ja kuulla soittoa Karunan kirkossa. Tämä tulee edelleenkin jatkumaan, kunnes kaikki luokat sekä suomalaisia että ruotsalaisia kansakoululaisia saavat käyttää hyväkseen tätä maksuvapautta. –Muuten on museon hautausmaalle pystytetty 9 sievää hautaristiä, jotka on tehty maisteri H. Klemetin Kuortaneelta tuomien mallien ja kopioiden mukaan. Ne ovat hauskoja ja arvokkaita muotonsa, koristelunsa ja kirjoitustensa puolesta kaikessa kansallisessa yksinkertaisuudessaan. –Koska ala kirkon seuduille on avara, on paikkoihin, joissa tie poikkee, pystytetty punaisia patsaita, jotka viittaavat Karjalan tuville, huvimajalle ja myllylle.*[596]

Kirkon sisustamisen ja korjauksen periaatteita

Seurasaaressa kirkon lehteriä täydennettiin siten, että kaiteen apostolinkuvat muodostivat jälleen kokonaisuuden urkulehterin poistamisen jälkeen. Yksi kuvista oli tosin suurimmaksi osaksi tuhoutunut, koska sitä oli käytetty penkinjalan materiaalina Karunassa. Kellotapulin alaosaan rakennettiin välipohja, jolla sinne saatiin lisää varastotilaa.

Karunassa kirkon etelä- ja pohjoisseiniin oli ollut kiinnitettynä 16 valkoisiksi maalattua kynttilänpidintä. Ne oli viety restauroitaviksi *puunveistäjä* J. Friedlille[597] Ateneumiin tarkoituksena saada niiden vaihteleva väriloisto näkyville. Osa kynttilänpitimistä oli saatu restauroiduksi vuoden 1913 lopussa, osittain työ oli vielä kesken. Karunassa rikkoutuneena saarnatuolin alla lojunut viimeistä tuomiota esittänyt terrakottaveistos oli myös Friedlin restauroitavana. Sen arveltiin aiemmin olleen todennäköisesti alttarin koristeena.[598]

Tehdyn kalusteluettelon mukaan vuonna 1913 kirkolla oli 108 esinettä Karunasta. Kuusi kirkon esineistä oli Haapaveden kirkosta, 10 Piippolasta, kaksi Oulaisista, 8 Vihannista, 4 Kruunupyystä, 23 Pulkkilasta ja kaksi Nurmijärveltä. Lisäksi Liljendalin seurakunta oli lahjoittanut Karunan kirkolle Seurasaareen pienen kirkonkellon. Jotkut esineet olivat löytäneet paikkansa kirkosta tai sakaristosta, mutta suurin osa oli sijoitettu tapulin alempaan tai ylempään kerrokseen. Keskellä kirkkoa oli Oulaisista lahjoituksena saatu läkkipeltinen kattokruunu ja urkulehterin eteen oli ripustettu Pulkkilasta huonokuntoisena saatu fregatti.[599] Suuri paperille maalattu Helvettiä esittävä öljymaalaus Haapaveden kirkon sakaristosta oli pingoitettu kankaalle, kehystetty ja ripustettu kirkon sakaristoon. Sinne oli sijoitettu myös Kruunupyystä lahjoitettu suurempi, aikakautensa tyyliin koristettu taulu, jossa oli *riemuvärssy*[600] vuonna 1693 vietetystä, 100 vuotta aiemmin pidetystä Uppsalan kokouksesta. Kirkon eteisessä oli nähtävissä Nurmijärveltä saatu jalkapuu, johon Aleksis Kiven kertomuksen *Seitsemän veljestä* mukaan veljekset pelkäsivät joutuvansa karattuaan ikkunan kautta lukkarin koulusta.[601]

Alla oleva A. O. Heikelin kirjoittama alkulause julkaisuun Seurasaaren ulkomuseo 6. kuvaa hyvin ulkomuseon museorakennusten korjausasennetta sen alkuaikoina. Toisaalta saareen hankittu kirkko haluttiin säilyttää koskemattomana, toisaalta sen kertovuutta haluttiin lisätä poistamalla siitä sen Karunan aikaisia autenttisia, yleensä myöhempiä osia, sekä lisäämällä sinne uusia esineitä myös muista kirkoista.

Karunan kirkko ei sijaitse enää alkuperäisellä paikallaan, vaan se on siirretty Seurasaaren Ulkomuseoon ja siten liitetty Suomen Kansallismuseon yhteyteen. Sen on siis käynyt samoinkuin muutamien muidenkin vanhojen kirkkojen siellä täällä maassamme, nim. että se on muutettu museoksi. Tästä syystä sen kelpoisuus käytettäväksi jumalanpalvelukseen ei ole kuitenkaan vähentynyt, vaan päinvastoin säilynyt, ja sen sisustaa on täydennetty Ulkomuseon aatteen mukaisesti, koska jokaisen sinne siirretyn rakennuksen todellinen luonne sisäisine ja ulkonaisine ominaisuuksineen on säilytettävä mahdollisimman täydellisenä. Siten on tämän kirjoituksen tarkoituksen määrännyt kaksi näkökohtaa, ensiksikin kirkon tosiasiallinen historia sen alkuperäisellä paikalla ja toiseksi sen museoluonne nykyisellä paikallaan Seurasaarella. Koska tuskin voidaan pitää todennäköisenä, että viime mainitulle paikalle tultaisiin jostakin muusta maamme osasta siirtämään toista ehkä täydellisemmin sisustettua kirkkoa, on Karunan kirkon täydentäminen muutamissa kohdin ollut sitäkin oikeutetumpi, kuin kirkon omaisuudesta on yhtä ja toista aikojen kuluessa hukkautunut tai siirrettäessä jäänyt Karunaan tai säilytetään muualla, mikä kaikki tuonnempana mainitaan, ja toisaalta tämän kirkon tulee Seurasaarella jossakin määrin edustaa muitakin maamme osia kuin ainoastaan Karunaa.[602]

Myöhemmin samassa julkaisussa Heikel mainitsi, että kirkko oli muutoin samanlainen kuin se oli Karunassakin, paitsi läntisen päädyn eteisen asfaltti- eli huopakatto oli vaihdettu paanukatoksi, läntisen päädyn kaksi pientä, jälkeenpäin tehtyä ikkuna-aukkoa oli peitetty ja lämmityskamiinat oli poistettu. Lisäksi eteishuoneen ja kirkon välinen pariovi oli jätetty Karunaan, ikkunoihin oli palautettu lyijypuitteiset alimmat ruudut ja ikkunat oli varustettu ulkoluukuilla.[603] Arkkitehti Stenbäck oli välittänyt kirkon kattoon 6000 uutta elimäkeläistä paanua kirkon huonokuntoisen eteläpuoleisen paanukatteen tilalle. Paanuja jouduttiin muotoilemaan paremmin kattoon sopiviksi Hietalahden[604] sahalla.

Kuva 52. *Karunan kirkko uudelleen sisustettuna Seurasaaressa.*

Kuva 53. *Turkansaaren kirkon sisätila peräpohjalaisen kansallispuvun innoittamassa värityksessä kesällä 2014.*

Kellotapuli oli Karunassa purkamisen aikaan katettu sinkkipellillä. Tapulin kattamisesta Seurasaaressa joko galvanoidulla pellillä tai paanuilla pyydettiin tarjoukset G. W. Sohlbergiltä.[605] Korkeiden kustannusten takia hankkeista luovuttiin ja tapuli katettiin aluksi huovalla. Lisäksi kellotapulin ulkonäköön tehtiin muutamia muutoksia.[606] Kirkon vanhat urut, jotka oli siirretty Karunan uuteen kirkkoon yhdessä kirkon metallisten kruunujen kanssa, korvattiin uusilla Vanajan seurakunnan lahjoittamilla, alun perin tuusulalaisilla uruilla. Urkulehterin – Heikelin mukaan rumentava – parveke poistettiin, samoin kattoa verhonnut taivaansininen paperi ja laudoitus.[607] Töitä valvoi kansallismuseon arkkitehti Alarik Tavaststjerna.[608] Taiteilija Elo Kuosmanen otti esiin 1800-luvulla kalkittujen barokkityylisten seinämaalausten fragmentteja[609] ja samalla ilmeisesti myös vahvisti niitä.[610]

Keskustelua Heikelin korjausperiaatteista

Heikelin toiminta kirkon sisustamisessa herätti keskustelua Muinaistieteellisen toimikunnan sisällä. Tämä käy ilmi päiväämättömästä, Vanajassa kirjoitetusta suomenkielisestä kirjeestä, jonka Heikel on kirjoittanut tuntemattomalle vastaanottajalle.[611] Kirjeessä hän ihmetteli kollegoiltaan kuulemiaan moitteita siitä, että oli koonnut Karunaan muualta tuotuja esineitä ja torjui ajatuksen kirkon museoimisesta. Hän puolusteli tekemisiään eri puolilla Suomea näkemänsä esineistön pelastamisella ja kertoi koonneensa niitä lähinnä kirkon kellotapuliin. Hän kuvaili aikovansa maalauttaa vanhan kirkon puumaalaukset tapulin seinälle Korsnäsissä näkemänsä esimerkin mukaisesti ja kertoi jo antaneensa tehdä tapuliin kaksi lattiaa niihin kohtiin, joissa aiemmin oli vain kantavat palkit. Näin tapuliin oli jo muodostunut pieni museon alku. Hän puolusteli Karunaan Oulaisista hankkimaansa vaatimatonta läkkikruunua sekä Pulkkilasta pelastamaansa hajonnutta ja korjattua votiivilaivaa sillä, että ei voinut jättää uuteen kirkkoon siirrettyjä kynttiläkruunujen kannatinketjuja tyhjiksi Seurasaaressa. Hän perusteli urkujen, jalkion sekä muualta hankittujen maalausten hankkimista sisustuksen täydentämisellä lähemmäksi kirkon asua Karunassa. Samoin hän perusteli muita kirkkoon hankkimiaan esineitä, sekä esitti esineiden keräämistä tapuliin:

> *En ymmärrä mikä näistä esineistä antaisi kirkolle enemmän museon leimaa, kuin vanhalla kirkolla semmoisenaan muuten on. Pidän päinvastoin silmä-määräni mitä kirkossa oli viime aikana Karunassa tahi vähän aikaisemmin on ollut ja voinut olla. Niinpä kuuluu s.o. kuului joka kirkkoon ennen jalkapuu, raha-arkku y.m. joita Karunassa enää ei ollut. En luule, että kirkko muuttuu liioin museoksi, jos tämmöiset puutteet täydennetään muualta. Toinen on laita, kuin sanottu, tapulin kanssa olisi suotava ja sopiva, että siihen muuallakin maassamme järjestettäisiin säilytyspaikka kirkollisille muinaisesineille.*

Kirjeen jälkikirjoituksessa Heikel kertoi jättäneensä valtionarkeologin pöydälle Veikko Kyanderin laatimia rekonstruktiopiirustuksia Karunan kirkosta ennen vuotta 1774[612] sekä taiteilija Elo Kuosmasen pii-

rustukset[613] kirkon koristemaalauksista. Lopuksi hän kysyi: – *Eikö olisi syytä antaa restaureerata koristeet, josta työstä K. pyytää 500 mk. (Niiden keksiminen ja piirustaminen on jo maksanut 196 mk).*[614]

Museokirkot ja seurakuntien autiokirkot

Karunan kirkko sai Seurasaaressa Heikelin sanoin *edustaa muitakin suomalaisia kirkkoja kuin Karunaa*. Tämä lienee oikeutus sille, että kirkon sisustusta täydennettiin eri puolilta Suomea hankituilla esineillä ja sen alkuperäisyydelle ei laitettu paljon painoa. Kirkon tapuliin Heikel keräsi esineistöä näyttelyä varten, mutta sellaista ei koskaan saatu aikaiseksi. Heikel tiedosti tämän ristiriidan kuvaillessaan, että kirkolla oli sen todellinen historia alkuperäisellä rakennuspaikalla ja museoluonne sen nykyisellä paikalla Seurasaaressa.

Myös Turkansaaren kirkon jälleenrakentamisessa vanhalle paikalleen noudatettiin samanlaista korjaustapaa kuin Karunan kirkon restauroinnissa Seurasaaressa. Kirkon tuhoutunut sisätila rakennettiin osin puretun Enontekiön Markkinan kirkon materiaalista.[615] Saarnatuoli tehtiin Sodankylän kirkon saarnatuolin mukaan. Apuna työssä oli kirjailija ja kansanperinteen kerääjä Samuli Paulaharju. Hänen avullaan kirkkoon hankittiin Muonion entisestä kirkosta jäljelle jääneitä ovia, saranoita ja alttarin osia. Kirkon väritykseen otettiin mallia vihreä-oranssisävyisestä peräpohjalaisesta kansallispuvusta.[616] Kirkon huutokaupalla ostanut Östen Elfving oli pyytänyt apua kirkon sisustukseen Muinaistieteelliseltä toimikunnalta jo maaliskuussa 1928 ja pyytänyt lähettämään asiaa tuntevan henkilön paikalle.[617] Elfing kertoi *Kaiku*-lehdessä vuonna 1931, miten kirkon nykyiseen väritykseen lopulta päädyttiin. Koska alkuperäisestä värityksestä ei ollut mitään jäljellä ja kirkon värityksestä tuli tehdä päätös, tuli sattuma hänen avukseen. Oulussa Asemakadulla Elfingiä vastaan tuli neitonen pukeutuneena Peräpohjolan kansallispukuun. Tuossa puvussa oleva vihreä väri oli juuri sellainen, jollaista Elfving oli yrittänyt itse sekoittamalla hakea ja hänen sanojensa mukaan näin oli *värikombinatioprobleemi* ratkaistu.[618]

Seurakuntien omistamissa autiokirkoissa ei sen sijaan ole useinkaan ollut tarvetta lähteä muuttamaan niiden omaa historiaa. Pihlajaveden ja Keminmaan autiokirkkoihin on tosin tehty uusi sisustus puuttuneen vanhan sisustuksen tilalle ja Hattulan Pyhän ristin kirkkoon on siirretty Hattulan uuden kirkon parven penkit. Sipoon vanha kirkko – jonka irtaimisto myytiin huutokaupalla 1900-luvun alussa – on myös saanut uudet penkit lahjoituksena. Lisäksi Tervolan vanha kirkko on korjattu käyttökirkoksi 1950-luvulla. Pääosin seurakuntien omistamat autiokirkot ovat kuitenkin – paradoksaalista kyllä – autenttisempia kuin museoidut autiokirkot.

5.5 Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen murros rakentamisessa

Osaluku valaisee rakennusmateriaalien runsastumista esimerkkien kautta. Uusien materiaalien ja työtapojen, sodan aiheuttaman massiivisen inflaation ja rakentajien pääkaupunkiseudulle siirtymisen vaikutukset heijastuivat myös autiokirkkojen korjauksiin, mistä luvussa esimerkkinä on Keuruun vanhan kirkon katon korjaus.

Ensimmäiseen maailmansotaan asti taloja rakennettiin ja korjattiin varsin perinteisin menetelmin. Kivirakennukset muurattiin pääosin tiilistä tai kivistä ja puurakennukset salvottiin enimmäkseen hirsistä. Uusia tuotteita ja materiaaleja oli kuitenkin kehitetty ja alkanut tulla markkinoille jo 1800-luvun puolessa välissä. Monet autiokirkkojen kunnostamiset osuivat juuri tähän murrosaikaan, jolloin perinteiset rakennustavat alkoivat näyttäytyä vanhanaikaisina uusien rakennusmateriaalien ja uudenlaisten rakennustapojen vallatessa samanaikaisesti rakennusmarkkinoita.

Maailmansodan aiheuttama rahanarvon romahtaminen ja rakennustöiden vähyys suurten kaupunkien ulkopuolella johti ammattitaitoisen vanhan koulukunnan rakentajien siirtymiseen töiden perässä Helsinkiin samalla kun rakentamistavoissa ja materiaaleissa tapahtui dramaattinen muutos. Uudet rakentajat omaksuivat helposti uudet työtavat ja materiaalit, joiden käytettävyydestä ei ollut vielä koeteltua tietoa.

Viipurin Naulasaareen oli vuonna 1877 perustettu asvalttihuopatehdas. Asvalttihuovan käyttäminen oli yleistynyt rakennusten kattamisessa erityisesti ulkomailla ja tehdas katsoi parhaaksi esitellä oman tuotteensa etuja yleisölle. Vuonna 1879 painetussa esitteessä kehuttiin Naulatehtaan asvalttihuovan edullisuutta, keveyttä, helppoa korjattavuutta, kestävyyttä ja tulenpitävyyttä.[619]

Vuonna 1895 Naulasaaren tehdas mainosti silloin jo palkittuja tuotteitaan: asvalttikattohuopaa, vuoraushuopaa ja asvalttilakkaa. Esitteeseen oli painettu ote Yleisten rakennusten ylihallituksen 7.5.1895 pidetyn kokouksen pöytäkirjasta. Kokous oli antanut lähetetyn näytteen perusteella pyynnöstä todistuksen Naulasaaren asvalttihuovan laadusta. Ylihallituksen arkkitehti Florentin Granholm vakuutti esitteessä Naulasaaren asvalttihuovan olevan niin laadukasta, että sitä sai käyttää kruunun Ylihallituksen alaisissa rakennuksissa.[620] Omat todistuksensa huovan laadusta antoivat esitteessä myös Viipurissa toimineet arkkitehdit Jac. Ahrenberg, Ivar Aminoff ja J. Brynolf Blomkvist. Heistä Ahrenberg ilmoitti käyttäneensä Naulasaaren huopaa Viipurin kaupungin ja yksityisten omistamissa huoneistoissa ja huomannut sen kestäväksi ja hyvälaatuiseksi.[621] Myös betonirakenteet olivat aloittaneet Suomessa voittokulkunsa. Suomeen oli tuotu portlandsementtiä ensimmäistä kertaa

vuonna 1856. Betonia oli käytetty jo tätä ennen Saimaan kanavan muurirakenteissa. Sementti oli siellä poltettu paikalla Narvan seudulta tuodusta kalkista. Oluttehtailija Herman Brummer oli perustanut yhdessä Ernst Qvistin kanssa ensimmäisen suomalaisen sementtitehtaan Tuusulan Saviolle lähelle Keravan rautatieasemaa vuonna 1869. Tämä H. Brummer & Co. -niminen tehdas toimi vuodesta 1869 vuoteen 1894. Vuoden 1876 suuressa teollisuusnäyttelyssä oli esillä tehtaan valmistama betoninen suihkukaivo.[622] Saimaan kanavan muurien ohella toinen varhainen esimerkki betonin käytöstä rakenteissa olivat Sakkolan Kiviniemen riippusillan vuonna 1877 rakennetut maatuet, joiden valamiseen tarvittu sementti tuotettiin Englannista. Rakenteet suunnitteli Helsingin teknillisen reaalikoulun rakennusopin apuopettaja, norjalainen insinööri Endre Lekve.[623]

Sementin käyttö rakennusaineena Suomessa jäi kuitenkin 1800-luvulla melko vähäiseksi. Arkkitehti K. A. Wreden suunnittelema vuosina 1882–1892 rakennettu, Wreden kauppapasaasina tunnettu liikerakennus Helsingissä oli ensimmäisiä rakennuksia, jonka perustuksissa käytettiin teräskiskojen varaan rakennettuja betoniholveja.[624] Arkkitehti Selim A. Lindqvistin ja betonirakenteiden pioneerin insinööri Jalmar Castrénin[625] suunnittelemassa, vuonna 1908 Helsinkiin valmistuneessa Suvilahden höyryvoimalaitoksessa oli rautabetonitekniikan mahdollistama rakenne näkyvissä Suomessa ensimmäistä kertaa rakennuksen arkkitehtuurissa.[626] Uusi tekniikka omaksuttiin pian edullisuutensa ja nopeutensa takia erityisesti Helsingissä. Castrén kirjoitti vuonna 1909 julkaistuun ensimmäisen suomenkielisen tietosanakirjan Betoni-hakusanan määritelmän, jossa hän mainitsi sitä tuolloin käytetyn runsaasti kaikkialla rakennustoiminnan aloilla, erityisesti kivirakenteiden sijasta. Muutaman edellisen vuosikymmenen aikana oli betonin käyttö suuresti kasvanut, kun sitä oli alettu jäykistää ohuilla rautakangilla. Syntynyttä rakennetta kutsuttiin tuolloin *rautabetoniksi*.[627] Teräsbetoni mahdollisti myös suuret jännevälit, mistä syystä sitä alettiin käyttää erityisesti silloissa ja teollisuusrakennuksissa.

Betonin käyttöä vauhditti 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä sen sekoittamiseen tarkoitettujen keveiden betonimyllyjen sekä kottikärryjen yleistyminen työmailla. Molempia yksinkertaisia apuvälineitä oli alettu käyttää jo ennen vuonna 1914 alkanutta ensimmäistä maailmansotaa,[628] mutta sota pysäytti siviilirakentamisen maassa lähes kokonaan. Paraisten Kalkkivuori Oy aloitti vuonna 1914 ja Lohjan Kalkkitehdas vuonna 1919 kotimaisen sementin valmistuksen.[629] Rakennustoiminnan jälleen elvyttyä alkoi betoni nopeasti syrjäyttää luonnonkiven ja tiilet rakennusten perustuksissa ja seinärakenteissa ja siitä tuli 1930-luvulla yleisin rakennusaine Suomessa.[630]

NAULASAAREN ASFALTTIHUOPATEHDAS,
WIIPURISSA,
perustettu v. 1877.
Konttoori: Vahtitorninkatu N:o 19,
suosittaa tätä yleisöä hyväksi tunnettuja, palkittuja,
Herroilta ammattimiehiltä paraiten arvostettuja
teoksiaan:
Asfalttikattohuopaa, Vuoraushuopaa ja Asfalttilakkaa.
Huomattakoon allaolevin todistuksin, jotka esiintyvät parhain todista meillä valmistettujen tuotteiden laadusta ja kulutuskestävyydestä.
Ote pöytäkirjasta,
Flor. Granholm.
Adolf Ahnger.
Jac. Ahrenberg.
Ivar Amiroff.
J. Bryssolf Blomkvist.
Naulasaaren Asfalttihuopatehdas,
Wiipurissa.

Kuva 54. *Viipurilaisen Naulasaaren asvalttihuopatehtaan mainos vuodelta 1895.*

Betonin käyttö kirkkojen restauroinneissa ja jälleenrakentamisissa

Jo varhain alettiin käyttää sementtiä vahvikkeena kalkkilaastissa. Tästä on esimerkkinä Josef Stenbäckin suunnittelema Pälkäneen rauniokirkon muurien korjaus vuodelta 1903, jota on tarkemmin selostettu kohdassa 5.3.

Alavuden 1825 rakennettu puinen kirkko oli tuhoutunut ilmeisesti lämmityslaitteista alkaneessa tulipalossa ensimmäisenä pääsiäispäivänä vuonna 1912. Uuden kirkon rakentamisesta järjestettiin arkkitehtikilpailu, jonka voitti arkkitehti Kauno S. Kallio ehdotuksella *Mille*.[631] Kallion tammikuussa 1913 päiväämästä kirkonrakennuksen työselityksestä ilmeni muun muassa, että kirkon perusmuuri esitettiin tehtäviksi suurenpuoleisista lohkokivistä ja varustettavaksi tarpeellisilla määrillä läpi muurin ulottuvia sidekiviä. Kirkon sisällä olevissa pilarien perustuksissa tuli käyttää sementtilaastia, samoin sokkelin tukimuurissa. Maata vasten tulevat kellarin seinät tuli *reveteerata väliin asfalttitervaus, vähintäinkin yhden tiilen tiilimuurauksella.* Tiilien tuli olla hyvin poltettuja, ehjiä ja vailla suoloja. Ne tuli latoa rakennuspaikalla puusta

Kuva 55. *Alavuden kirkon rakennustyömaa.*

tehdylle ja maasta irti olevalle alustalle ja tarpeen tullen peittää vedenpitävällä katoksella. Työselityksessä annettiin yksityiskohtaiset ohjeet myös muurihiekan, kalkin, sementin, muurilaastin, kalkkilaastin ja sementinsekaisen laastin koostumukselle. Pilarit, lehterit sekä kaikki holvit ja holvikaaret tuli tehdä rautabetonista. Erikseen oli mainittu, että lisäksi siitä tehtäisiin myös lehterien ja alttarin rintamukset sekä saarnatuoli kaikukattoineen. Suorina rautabetoniholveina tuli valaa puukellarin, kaloriferin ja sakariston välikatot eteisineen ja arkistoholveineen. Lehtereille ja saarnatuoliin johtavat portaat tasoineen tuli tehdä värjätystä sementistä, samoin ikkunapenkit, joiden pintaan piti muodostaa tarpeeksi iso kouru *hikiveden* kokoamiseksi.

Lammin keskiaikaisen kirkon vuosina 1880–1890 kokonaan uudistettu sisätila tuhoutui sisällissodassa 1918. Kirkon sisätila rakennettiin uudestaan betonista vanhojen keskiaikaisten muurien sisäpuolelle arkkitehti Usko Nyströmin suunnitelmien mukaan vuosina 1919–1920. Vanhan puisen sisäkaton tilalle Nyström suunnitteli uuden tekniikan mukaisen teräsbetonirakenteisen, tyyliltään uusgoottilaisen holvirakenteen, joka rapattiin sisäpuolelta kalkkilaastilla ja maalattiin kalkkimaaleilla *al secco* -tekniikalla.[632]

Arkkitehti Armas Lindgren suunnitteli viimeisenä työnään vuonna 1929 Espoon keskiaikaisen, alun perin yksilaivaisen ja 1821–1823 ristikirkoksi laajennetun kirkon restauroinnin. Suunnitelman kantavana ajatuksena oli kirkon keskiaikaisten osien sitominen yhteen keskiaikaista holvimuurausta imitoivan ristikeskuksen tähtiholvin avulla. Holvi suunniteltiin alun perin tehtäväksi perinteisesti muuraamalla, mutta se toteutettiin betonirakenteisena. Kirkko vihittiin uudelleen käyttöön marraskuussa 1931.[633]

Sääksmäen keskiaikainen kirkko tuhoutui sähkölaitteista alkunsa saaneessa tulipalossa aprillipäivänä vuonna 1929. Uuden kirkon suunnittelijaksi valittiin arkkitehti Kauno S. Kallio, joka suunnitteli 1837 ristikirkoksi laajennetusta kirkosta sen keskiaikaista hahmoa muistuttavan pitkäkirkon. Kirkko rakennettiin osin vanhojen kiviseinien varaan. Uusien kylkirakennusten ulkoseinät ja kirkon sivuosien uudet osat tehtiin ulkopuolelta harmaakivestä. Sen taakse valettiin betoniseinä. Se eristettiin ilmaraolla sisäpuolisesta seinän osasta, joka muurattiin tiilestä niin ikään ilmaraolla varustettuna. Kirkon päälaivan suippokaarinen holvi kannatuspylväineen tehtiin perustuksista lähtien ulkomuureista erillisenä betonirakenteena.[634] Myös palossa tuhoutunut kellotapuli, josta oli jäänyt jäljelle vain kivestä muurattu alaosa, sai rungokseen pääosin kivirakenteesta irrallisen teräsbetonirakenteen. Sen muoto ja jäsentely noudattivat vanhan tapulin hahmoa.[635]

Keskustelua kirkkojen katemateriaaleista

Halikon kirkon paanukaton uusiminen osui katemateriaalien runsastumisen aikoihin, vuosille 1902–1913. Elokuussa 1902 oli kirkon katon todettu vuotavan niin paljon, että sen korjaaminen olisi vält-

tämätöntä. Koska korjaaminen tuona kesänä ei olisi ollut enää mahdollista, päätettiin katon korjauksesta välttämättömiltä osin paikkaamalla sitä uusilla paanuilla. Katon suurimmat vuotokohdat olivat eteläisellä lappeella kuorin alueella. Lokakuun lopussa samana vuonna pidettiin kirkon sakaristossa kokous, jossa keskusteltiin koko kirkon katon uusimisesta. Marraskuussa pidetyssä kirkonkokouksessa päätettiin, että vesikatto tehtäisiin edelleen haapapaanuista ja että tilallisten tuli hankkia siihen tarvittavat aineet. Päätöksestä valitettiin Tuomiokapituliin, joka kumosi sen. Tuomiokapituli velvoitti seurakuntaa käsittelemään asian uudelleen sen jälkeen, kun oli saatu asiantuntijalausunto paanujen ja galvanoitujen rautalevyjen tarkoituksenmukaisuudesta ja niiden kestävyydestä kirkon kateaineiksi. Lausunto pyydettiin arkkitehti Alexander Nyströmiltä, joka tarkasti kirkon katon heinäkuussa 1903. Hän kirjoitti Halikon seurakunnan kirkkoneuvostolle saman vuoden joulukuussa lausunnon, jossa hän ei suositellut peltiä lainkaan kateaineeksi, vaan puolsi kattoon sekä kuusipaanua että liuskakiveä (skiffer) asettaen viimemainitun etusijalle. Hän mietti myös muina mahdollisina kattamisaineina puupaanuja ja metallia (peltiä). Paanukattoa hän piti rakennustaiteelliselta kannalta parhaimpana, mutta hyvin ja hyvistä aineista tehtynä sekä ylläpitonsa vuoksi kalliina. Puupaanukaton haitaksi hän laski sen tulenarkuuden ja kalliit palovakuutusmaksut.[636]

Metallikatot valmistettiin tuolloin Nyströmin mukaan joko mustasta tai galvanoidusta pellistä ja kuparista. Hän ei suositellut kirkkoon lainkaan mustaa peltikattoa, koska myöskin se vaatisi huolenpitoa. Sen vuoksi galvanoitu peltikatto tulisi ajan mittaan sitä edullisemmaksi. Vanhimmat galvanoidut peltikatot Helsingissä olivat tuolloin noin 40-vuotiaita. Kuparikaton hän ei uskonut tulevan kysymykseen sen korkean hinnan vuoksi, vaikka siinä *epäilemättä olisi ollut kattoa ikuisiksi ajoksi.*

Nyström teki seurakunnalle vertailutaulukon eri kateaineiden ominaisuuksista ja kustannuksista.

Rakennusaine	Tulen-kestävyys	Kestävyys	Hinta
Paanua, pahvi k.	Huono	Vähemmän hyvä	9.500:- (kuusi)
Musta pelti s.a	Hyvä	s.a	7.030:-
Galv.pelti s.a	Hyvä	Hyvä	8.550:-
Liuskakivi	Hyvä	Hyvä	11.750:-

Hän esitti myös kirkon sisäkaton lämmönpitävyyden parantamista eristämällä se lyömällä kattotuolin kaariin hylkylautoja ja täyttämällä sisä- ja ulkolaudoituksen väli sopivan kuivalla aineella, sammalilla tai turvepehkulla.[637]

Kirkon katolla syttyi 28.2.1904 tulipalo, josta syystä pidettiin uudet kirkonkokoukset maaliskuussa ja huhtikuussa 1904. Näissä vuoden 1902 kattotoimikunta velvoitettiin hankkimaan arkkitehdeiltä tiedot ja kustannukset kivi-, rauta-, ja puukatoista sekä niiden kustannuksista. Kattorakenteiden lujuudesta ja niiden vahvistamisesta lausunnon antoi Otto Dahl huhtikuussa 1904. Hän totesi kirkon kattokonstruktion puutteelliseksi ja esitti koko rakenteen vahvistusta. Katemateriaaleista hän oli selvittänyt hinnat mustasta (5.126 markkaa) ja galvanoidusta pellistä (7.225 markkaa) valmistetuille katoille.

Syksyltä 1903 – kesältä 1906 on Halikon seurakunnan arkistossa kateainetarjoukset ainakin osakeyhtiö Bönnelyche & Lovénilta (ruotsalainen liuskekivi, Ruotsi), Åbo Träförädingsfabrikilta (Turun Puujalostus Tehdas, haapapaanu), tuonti- ja vientiliike Karl Meier & Sohnilta (saksalainen liuskekivi, saksalainen läpivärjätty säänkestävä falssitiili, saksalainen *doppelwellenziegel*-falssitiili, Latvia), HJ. H. Kastenilta (ruotsalainen Karlskrona galvanoitu pelti, saksalainen galvanoitu pelti, musta pelti, sinkkipelti, Suomi). Tarjouksista osa oli osoitettu arkkitehti Alexander Nyströmille. Seurakunta oli pyytänyt asiasta lausunnon myös arkkitehti K. Wasastjernalta, joka antoi lausuntonsa kesäkuussa 1906.

Kirkonkokouksessa marraskuussa 1909 esitettiin kirkon tarkastuksessa elokuussa 1909 laadittu kirkon, kellotornin ja ruiskuhuoneen tarkastuskertomus, jonka olivat laatineet tilalliset Eemil Toivonen ja O. M. Toivola. He tekivät aluksi selkoa kirkon korjausvaiheista vuodesta 1902 lähtien. Kokous ei tehnyt asiassa päätöstä, vaan antoi vuonna 1902 valitulle toimikunnalle tehtäväksi laatia kertyneiden asiakirjojen perusteella yhtenäinen ja seikkaperäinen ehdotus kaikista kirkkoon ja siihen liittyvien rakennusten esitetyistä korjauksista ja kustannuksista. Erityistä huomiota tuli kiinnittää esitetyistä aineista (haapapuusta, kivestä ja pellistä) tehtävään vesikattoon, niiden työhön ja kustannuksiin sekä ylläpitokustannuksiin.[638]

Maaliskuussa 1910 pidetyssä kirkonkokouksessa luettiin arkkitehti A. Nyströmin kirkon kattokomitealle lähettämä kirjelmä, jossa hän muun muassa kertoi kattamisaineiden hintojen pysyneen pääasiassa samoina kuin vuonna 1903, jolloin hän antoi ensimmäisen lausuntonsa. Nyström esitti nyt kattamiseen uutta materiaalia, niin kutsuttua asbestiliuskakiveä, joka sitkeytensä ja hintansa nähden oli hänen mielestään tavallista liuskakiveä parempi ja josta kokouksessa esiteltiin näytteitä. Asiasta syntyi vilkas keskustelu, jossa asbestiliuskakiveä ei lainkaan puollettu, sillä materiaalia pidettiin tuntemattomana ja vielä liian vähän koeteltuna. Miltei kaikki puhujat tahtoivat edelleen pysyä entisessä päätöksessä tehdä katto haapapaanuista.[639] Koska Tuomiokapituli oli aiemmin kumonnut päätöksen haapapaanujen käyttämisestä ja osa kokouksen osanottajista puolsi liuskekivikattoa edullise-

Kuva 56. *Halikon kirkko 1900-luvun alussa.*

na vaihtoehtona, käytiin asiasta vielä uusi keskustelu. Sen lopputuloksena päätettiin ilman äänestystä pysyä entisessä päätöksessä kattaa uudestaan kirkon katto haapapaanuilla kolmen vuoden kuluessa siitä päivästä, jolloin päätös on saanut lainvoiman. Tilalliset K. W. Piintilä ja Eemil Toivonen valittivat kokouksen päätöksestä Turun Tuomiokapituliin.[640]

Halikon kirkkoherra Gustaf Rosendahl kirjoitti toukokuun jälkipuoliskolla.1911 Muinaistieteelliselle toimikunnalle kirkon aiotuista tulevista korjauksista ja kertoi kirkonkokouksen päätöksestä kattaa kirkko uudestaan haapapaanuilla. Senaatti oli hylännyt kattamisasiassa tehdyt valitukset ja vahvistanut Halikon seurakunnan päätöksen kirkkonsa kattamisasiassa aiemmin saman vuoden toukokuussa. Työ oli Senaatin vahvistettua päätöksen Turun tuomiokapitulin mukaan tehtävä vuoden kuluessa päätöksen voimaan astumisesta.[641]

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Carl Frankenhaeuser kirjoitti toimikunnalle lyhyen viestin toukokuussa vuonna 1911, jossa hän totesi, ettei hänellä ole mitään huomautettavaa Halikon kirkon korjauksessa esitettyihin toimenpiteisiin, mutta kirkko tulisi tarkastaa kesäkuun alussa.[642] Frankenhaeuser erosi virastaan toukokuun lopussa ja hänen seuraajakseen nimitettiin arkkitehti Alarik Tavastsjerna kesäkuun alusta lähtien. Tavaststjerna kävi kirkolla vielä samana vuonna.[643]

Joulukuussa 1911 pidettiin Halikon kirkon sakaristossa yleinen kirkonkokous, jossa talollinen Emil Toivonen kertoi kirkon rakennustoimikunnalle kirkon katon rakentamista koskeneista urakkatarjouksista. Alin tarjous oli tehty haapapaanuisesta katosta, rakennusaineen kokonaishinta oli 8.925 markkaa, ja töineen katon kokonaishinta noin 20.000 markkaa. Arkkitehti J. Stenbäckin urakkatarjous sementtipaanuilla kattamisesta oli 11.000 ja helsinkiläisen Oy Terrastin tarjous kirkon kattamisesta punertavalla liuskekivellä 11.285, harmaalla 10.730 ja mustalla 9.620. Kun esittelijän mukaan haapapaanukatto tulisi huomattavasti muita vaihtoehtoja kalliimmaksi, päätettiin pitkän keskustelun ja liuskekivinäytteiden tarkastelun jälkeen yksimielisesti luopua aiemmin tehdystä päätöksestä kattaa kirkko haapapaanuilla ja tehdä kirkon katto harmaasta liuskekivestä, jonka hinta ei saisi nousta yli tarjotun hinnan. Lisäksi opastettiin rakennustoimikuntaa toteuttamaan päätös niin pian kuin mahdollista[644]. Kokouksessa tehty ehdotus saada ehdotukselle Senaatin vahvistus ei saanut kannatusta, koska sitä ei pidetty tarpeellisena ja pelättiin tämän viivästyttävän hanketta.[645]

Hanke sai vielä lisää yllättäviä käänteitä. Kattotoimikunta oli solminut urakkasopimuksen kirkon kattamisesta liuskekivillä Terrast-yhtiön kanssa. Se ei kuitenkaan täyttänyt sitoumuksiaan ja kirkko oli edelleen maaliskuussa 1913 kattamatta, vaikka urakan piti olla valmis elokuussa 1912. Seurakunta purki sopimuksen, palkkasi lakimiehen ja kattotoimikunta valtuutettiin kääntymään arkkitehti A. Nyströmin puoleen uusien kustannusarvioiden hankkimista varten.[646] Huhtikuussa 1913 käsiteltiin uusia kirkon kattamistarjouksia, joita Nyström oli lähettänyt seurakunnalle norjalaisen ja ruotsalaisen tehtaan sekä helsinkiläisen kauppias J. Tallbergin puolesta. Näistä norjalaisen tehtaan tarjous hylättiin seurakunnalle epäedullisena. Muista tarjouksista pitemmän aikaa keskusteltua ja liuskeiden näytteitä tutkittua päätettiin antaa kattotoimikunnalle tehtäväksi hankkia asiantuntijoilta lausunto edullisimmasta tarjouksesta ja liuskalajista ja tämän perusteella ryhtyä tekemään sopimusta *asianomaisen henkilön eli tehtaan kanssa*. Kirkonkokouksessa 17.8.1913 valittiin seurakunnan puolesta yksi rakennusmestari Turusta ja entisen tilallisen poika Kustaa Manner Halikon Talolan kyläs-

tä valvomaan kirkon uuden kivikaton tekemistä.[647] Katon valmistumisen tarkastuspöytäkirja on päivätty vain 1913. Lopullinen kateala oli 1.690,42 neliömetriä ja loppusumma 10.142,52 Suomen markkaa.

Syyskuussa 1921 pidetyssä kirkonkokouksessa käsiteltiin kirkkohallintokunnan esitystä, jonka mukaan olisi syytä vaatia katontekijöitä vielä korjauttamaan rikkinäiset paikat seurakunnan kirkon katossa. Koska katsottiin, että takuuaika katon kestävyydestä urakkasopimuksen mukaan oli loppunut vuonna 1913, *päätettiin tehdä tämä vaatimus arkkitehti A. Nyströmin, Turku, suosiollisella välityksellä, ja ellei enää sitä ruotsinmaalaista tehdasta, joka mainitun kivikaton laittoi vuonna 1913, ole olemassa päätettiin, että kyseenalainen korjaus toimitetaan omin voimin*. Työ jätettiin kirkon korjaustoimikunnalle tehtäväksi kesän 1922 aikana.[648]

Koko sekavan historian päätteeksi ei ole ihme, että Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A. W. Rancken kirjoitti kesällä 1922 pidetyn tarkastuksen muistiossa virheellisesti, että katto, joka on katettu paanuilla, puhdistettiin vuonna 1897 ja korvattiin myöhemmin norjalaisilla liuskekivipaanuilla.[649] Satavuotias liuskekivikatto korjattiin vuosina 2014–2015,[650] jolloin katon paikkaukseen tarvittavat liuskekivet saatiin hyvin todennäköisesti samalta ruotsalaiselta louhokselta kuin 1900-luvun alussa.

Muita katekysymyksiä

Yleisten rakennusten ylihallitus pyysi maaliskuussa 1913 lausuntoa Muinaistieteelliseltä toimikunnalta Iitin kirkon korjaussuunnitelmista. Seurakunta oli esittänyt kirkkoaan katettavaksi sementtipaanuilla, joiden tarkoituksenmukaisuudesta toimikunnalla ei ollut kokemusta. Toimikunta pyysi ylihallitusta selvittämään kateaineen kestävyyden ja sen sopivuuden vanhempien kirkkojen kateaineeksi. Ylihallitus vastasi kirjelmässään maaliskuussa toimikunnalle, etteivät sementtipaanut kelpaisi historiallisten rakennusten katemateriaaliksi, mutta täydensi vastausta lokakuussa 1913 siten, että sementtipaanuja voitaisiin edullisesti käyttää sekä uusiin että vanhoihin kirkkoihin, kunhan niitä vain ei väritetä eikä järjestetä sopimattomiin kuvioihin.

Hiittisten seurakunta oli tehnyt päätöksen kattaa kirkkonsa ja Ahvenanmaan Vårdön seurakunta tapulinsa siihen asti katteena olleiden puupaanujen sijasta galvanoiduilla rautalevyllä. Toimikunta suositteli seurakunnille ensisijaisesti katteeksi kyllästettyjä puupaanuja tai tummaa ruotsalaista liusketta. Se huomautti samalla, että tumman ruskeaksi maalattu galvanoimaton rautalevykin kävisi paremmin yhteen rakennusten kanssa kuin väriltään kalpea ja helposti ruostuvia halkeamia saava galvanoitu levy. Paimion kellotapulin katto oli toimikuntaa kuulematta katettu aiemmin galvanoiduilla rautalevyillä, minkä toimikunta oli saattanut Turun arkkihiippakunnan tietoon.[651]

Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomuksen neutraalien katemerkintöjen takana piili ilmeinen kiista kateaineista. Arkkitehti ja urakoitsija Josef Stenbäck oli kirjoittanut *Rakennustaito*-lehteen selostuksen riidanalaisista kirkkojen katekysymyksistä vuonna 1914. Kirjoitus julkaistiin lyhennettynä suomeksi nimellä *Kirkkojen y.m. historiallisten rakennusten kattamisesta* Suomen rakennusmestariliiton ammattilehdessä elokuussa 1914.[652]

Stenbäck oli ehdottanut Sakkolan ja Iitin seurakuntien vanhojen kirkkojen korjaussuunnitelmia laadittaessa, että kirkkojen silloiset puupaanukatot korvattaisiin mustista sementtipaanuista tehdyillä puupaanujen muotoisilla paanuilla. Yleisten rakennusten ylihallitus ja Muinaistieteellinen toimikunta[653] asettuivat kuitenkin (Stenbäckin mukaan *ruotsinmaalaisten mielipiteeseen vedoten*) vastustamaan esitystä. Asiaa harkittuaan esitti ylihallitus päätöksenään *kieltää käyttämästä sementtipaanuja kirkkojen, paremmin kuin muidenkaan historiallisten rakennuksien kattamisaianeena*. Artikkelin mukaan perusteluna kiellolle oli se, että sementtipaanuja ei pidetty kestävinä eikä kauniina, koska niillä ei ollut *luonnollisen liuskakiven värihohdetta.* Ylihallitus ehdotti lisäksi, että mainitut kirkot katettaisiin puupaanuilla, jotka kyllästettäisiin tulenkestäviksi. Päätöksen jälkeen Muinaistieteellinen toimikunta lähetti tuomiokapitulien välityksellä kaikkiin seurakuntiin kiertokirjeen, jossa sementtipaanut kiellettiin historiallisesti huomattavien rakennusten uutena katteena. Sen sijaan suositeltiin käyttämään katemateriaalina ensisijaisesti puupaanuja ja, jos siihen ei ollut mahdollisuutta, galvanoitua rautapeltiä.[654]

Iitin kirkon rakennuskomitea ei suostunut noudattamaan edellä mainittua päätöstä, vaan lähetti Senaatille näytteet kirkon alkuperäisistä hajonneista puupaanuista, silloisista rikkoutuneista sahatuista kattopäreistä, suurista katolta valuneesta tervasta muodostuneista *pikikasoista*, jotka ympäröivät kirkkoa sekä uutena katemateriaalina käytettäväksi ehdotetuista, *rautalangalla jäykistetyistä sementtipaanuista*. Komitea oli liittänyt lähetykseensä myös neljän kohdan perustelut, joiden mukaan *sellaisia suurista honkapuista höylättyjä, paksuja ja jykeviä puupaanuja, joita ennen vanhaan käytettiin*, ei enää voitu hankkia, *että uitetuista puista sahatut puupaanut, joita mahdollisesti olisi saatavissa, ovat kalliimmat kuin sementtipaanut*, minkä lisäksi ne jouduttaisiin aika ajoin uusimaan *kestämättömyytensä vuoksi*, että *sahatut kattopäreet, joilla kirkko 23 vuotta aiemmin oli katettu ja jotka olivat aivan pilalla,* olivat *vieläkin huonompia*, sekä vielä huomautuksen siitä, että Yleisten rakennusten ylihallituksen puoltama *kyllästyttäminen, joka soveltuu kaluston, teatterikulissien y.m.s. tulenkestäviksi tekemiseen, ei sovellu ainaisten sateiden viruttamiin vesikattoihin.* Edellä mainittu kyllästyttäminen ei tu-

lisi sitä paitsi pienentämään palovakuutusmaksuja, eikä poistaisi kirkon seiniä ja ikkunoita tahrivaa katon tervaamista. Sitä vastoin eivät artikkelin mukaan iittiläisten mielestä sementtipaanut *kaivanneet hoitamista missään muodossa*. Sementtilevyjen kestävyyttä vakuuteltiin piirustuksiin liitettyjen todistusten voimalla, *…ettei sellaisissa levyissä 10 vuoden käyttämisen jälkeen ole minkäänlaisia huononemisen merkkejä ja että kun sementtibetonia, kuten tunnettua, voidaan kestävyydessä verrata miltei luonnolliseen kiveen, ei ole pienintäkään syytä epäillä etteikö vesikatto sementtibetonista olisi kestävämpi kuin mikä muu katto tahansa.* Sementtilevyjen ulkonäköä perusteltiin sillä, että ne vastasivat sekä muotonsa että värinsäkin puolesta täydellisesti alkuperäisiä puupaanuja.

Selvityksen jälkeen Senaatti vahvisti piirustukset Iitin kirkon kattamisesta sementtilevyillä. Ne valettiin rakennuspaikalla ja värjättiin *ruskakivijauheella* mustaksi. Artikkeliin liitetyn valokuvan avulla todistettiin sementtipaanujen *erehdyttävää yhdennäköisyyttä* vanhojen puupaanujen kanssa.

Jo vuonna 1912 oli Senaatti evännyt edellä vaihtoehtona ehdotetun rautapellin käyttämisen Sakkolan kirkon kattamiseen ja hyväksynyt samalla sementtipaanut kirkon kateaineeksi. Harmaita sementtipaanuja oli käytetty myös Pattijoen ja Hartolan vastavalmistuneiden kirkkojen vesikattoihin. *'Tehdasmaisen leiman' välttämiseksi* oli Hartolan kirkon kattopaanuihin sekoitettu valaessa *keltaista, punaista ja valkoista värijauhetta, minkä kautta levyt saavat liuskakiven väriä muistuttavan väriloiston*. Kirjoitus päättyi toteamukseen, että *Yleisten rakennusten ylihallituskin oli sittemmin hyväksynyt sementtipaanujen käyttämisen niinhyvin uudempien kuin vanhempienkin kirkkorakennuksien kattamisaineena.*[655]

Kirkonrakentaja.

Pitemmän ajan kuluessa toimittuani miltei yksinomaan kirkkorakennustalteen alalla, otan edelleen tehdäkseni piirustuksia ja kustannusarvioita kirkkoja ja kirkonkorjauksia sekä myöskin pappila-, koulu- y. m. rakennuksia varten. — Mikäli mahdollista otan omien kustannusarvioitteni mukaan suorittaakseni itse rakennustyötkin taikka rakennuksen omistajan puolesta niitä valvoakseni.

Kirkonlämmityslaitoksista ja ukkosenjohtajista teen pyydettäessä laskuja ja kustannusarvioita ja toimitan tottuneita monttöörejä niitä pystyttämään.

Bochumin tehtaan tunnettuja **teräskelloja** sekä **Apoldan** etevän kirkonkellovalimon **vaskisia** kirkonkelloja toimitan tilattaessa sanottujen tehtaitten **ainoana** asiamiehenä Suomessa. — Hintaluetteloita saatavana.

Omien piirustuksieni mukaan teetän kotimaisilla käsityöläisillä rautaisia ja vaskisia **kirkonkruunuja** y. m. valonkantimia sekä **alttarikoristeita ja alttarivaatteita** y. m. kirkollisia tarvekaluja. Myöskin välitän semmoisien tilaamista luotettavilta toiminimiltä ulkom.

Josef Stenbäck.
Arkkitehti; Teollisuuskoulun lehtori.
Osoite: Helsinki, Kapteeninkatu 1.

Kuva 57. Josef *Stenbäckin mainos muun muassa suunnittelusta, urakoinnista, lämmityslaitteista, kirkonkelloista ja alttarivaatteista. Suomen kirkon julkisia sanomia 1.5.1910.*

Kuva 58. *Keuruun vanha, vailla huolenpitoa ravistunut kirkko 1900-luvun alussa.*

Anton Hakola ja Keuruun vanhan kirkon katto

Kiinnitin huomiota Keuruun vanhan kirkon paanukaton uusimiseen moderneilla materiaaleilla, kun vuonna 1989 sain vastaperustetun toimistoni lähes ensimmäisenä työnä tehtäväksi vanhan kirkon korjaussuunnitelman. Katon alun perin muotoon veistetyt paanut oli vuonna 1926 uusittu suorilla sahapaanuilla, joiden aluskatteena oli asvalttihuopa. Etelälappeen lahonneita paanuja oli uusittu 400 kappaletta joitakin vuosia aiemmin, vuonna 1981. Katto oli silloin myös tervattu kahteen kertaan hautatervalla.

Sittemmin Keuruun 1920-luvun kattoepisodi – joka todellisuudessa jatkui 1930 luvun puolelle – alkoi näyttäytyä minulle suurten, maailmassa tapahtuneiden muutosten loogisena lopputuloksena. Ensimmäisen maailmansodan aiheuttama rahanarvon väheneminen ja rakennustöiden vähyys suurten kaupunkien ulkopuolella johti ammattitaitoisen vanhan koulukunnan rakentajien siirtymiseen töiden perässä Helsinkiin samalla kun rakentamistavoissa ja materiaaleissa tapahtui dramaattinen muutos. Uudet rakentajat omaksuivat helposti uudet työtavat ja materiaalit, joiden käytettävyydestä ei ollut vielä koeteltua tietoa. Uusi paanukatto oli kuin kuva ajan murroksesta: vanha, moneen kertaan tervattu ja muotoon veistetty paanukate huolellisesti veistetystä materiaalista sai seuraajakseen suorat, pinnaltaan hieman höylätyt sahapaanut. Kate oli aluksi ilman aluskatetta, joka myöhemmin lisättiin paanujen alle.

Monet autiokirkkojen kunnostamiset osuivat juuri tähän murrosaikaan, jolloin perinteiset rakennustavat alkoivat näyttäytyä vanhanaikaisina uusien rakennusmateriaalien ja uudenlaisten rakennustapojen vallatessa samanaikaisesti rakennusmarkkinoita.

1920-luvun alussa oli havahduttu Keuruun vanhan kirkon huonoon kuntoon ja sitä alettiin kunnostaa. Ensimmäisenä kunnostustoimenpiteenä oli vesikaton uusiminen. Katto oli tervattu edellisen kerran

vuonna 1865 ja hoidon puutteessa paanuja oli jo alkanut putoilla kirkon etelälappeelta. Kirkkoon tilattiin Kuohun sahalta 21 070 sahapaanua, joiden leveys oli 18 cm ja pituus 75 cm. Kirvesmies Aapo Hokkanen ja Juho Rauhala höyläsivät paanuja hieman pinnalta, jotka kastettiin kirkkoaidan sisäpuolelle rakennetussa tervapadassa kuumennetussa tervassa. Kirkon eteläpuoli valmistui vuonna 1924 ja pohjoispuoli vuonna 1925.[656]

Vesikatto osoittautui kuitenkin pian rakenteeltaan huonoksi ja vettä pitämättömäksi. Keuruun seurakunnan kirkkohallintokunta pyysi rakennusmestari Salom. V. Aitolaa tekemään paanukaton tarkastuksen vuotojen selvittämiseksi. Aitola totesi toukokuussa 1930 päivätyssä tarkastuskertomuksessaan ruodelaudoituksen ja paanujen välistä pois jätetyn tuohi-aluskatteen olleen syyn vesikaton vuotoihin *sillä paanukatto ilman tuohi- eli huopa-alustaa ei yleensä ole vedenpitävä*. Hänen neuvonsa katon vedenpitäväksi tekemiseksi oli purkaa paanutus pois, peittää suojalaudoitus huolellisesti joko kahdenkertaisella limitykseen ladotulla tuohikerroksella tai hyvällä kattohuovalla, jonka päälle paanukatto huolellisesti naulattaisiin. Hän korosti tuohikerroksen olevan kestävyyteen nähden varmempi kuin huopakerros.[657]

Seurakunta pyysi vielä toisenkin mielipiteen kirkon katosta kokeneelta rakennusurakoitsijalta Anton Hakolalta,[658] jonka Kurikassa kesäkuussa 1930 päivätty lausunto hiljattain uusitusta katosta oli samansuuntainen kuin Aitolan. Hakolan mukaan oli tehty virhe, kun paanukaton tuohi-aluskate oli jätetty pois kattoa rakentaessa. Tuohta olisi erityisesti tarvittu aluskatteena, koska katto oli tavallista ohuempi ja silmäradit harvinaisen pitkiä.

Anton Hakolan mukaan, *jos katto olisi tehty tervanruskeista tiilistä, niin olisi alle kelvannut kattohuopa ja tervahuopakin, mutta muinaismuiston kannalta olisi tuskin tiilikattoa sallittu, vaikka se kestäisi kylläkin jopa tuhat vuotta. – Tiilikatto ei läpäise muuta kuin lunta tuiskuilmoilla, jonka voipi estää tervahuopakin, mutta puupaanukatto varsinkin kyseessä oleva, joka näkyy lävitse kuin seula, läpäisee lisäksi vettäkin, joka on estettävä.*

Koska uusi katto oli muuten hyvännäköinen ja kaunis, ehdotti Hakola lausunnossaan paanujen irrottamista sisäpuolelta takomalla siellä näkyvät naulaukset ulos. Paanut olivat kalliita ja Hakola ohjeisti työn tehtäväksi varoen ja purkamisen sekä uudelleen kiinnityksen tehtäväksi niin pienissä erissä, että sateen sattuessa voitaisiin avoinna oleva osa peittää väliaikaisesti, ettei vesi pääsisi turmelemaan seinämaalauksia työn aikana. Alustaan hän kehotti laittamaan jälleen tuohia, jotka *tulisi asettaa suomukseen, lihanpuoli päällepäin siten, että tuohitus tulee noin kaksinkertaisena, syyt harjalta räystäälle päin, tuohia oli myös jonkin verran kiinnitettävä naulaamalla.* Hän ohjeisti myös asettamaan tuohet harjojen ja harjajiirien yli ja kääntämään ne harjalautojen alle samoissa kohdin taitteen ja paanujen päälle, kuitenkin niin, etteivät tuohet näkyisi laudan alta. Pohjajiireihin oli tehtävä ainakin kolmenkertainen tuohitus. Jos korjauksessa tarvittaisiin uusia paanuja rikkoutuvien tilalle, ehdotti Hakola valittavaksi *tervaista petäjälautaa, tai honkaa* ja jos entiset paanut oli ennen asentamista keitetty tervassa, tuli uudet käsitellä samalla tavalla. Paanujen naulaus tuli tehdä niin varovasti, etteivät ne halkeaisi.

Kuva 59. *Keuruun porttirakennuksen lautakattoa.*

Lopuksi Hakola huomautti lausunnossaan, että jos tuohien saanti olisi vaikeaa, voitaisiin pohjoislappeella – mutta sielläkin vain niissä pinnoissa, joihin aurinko ei pääsisi kuumemmin paistamaan – käyttää tuohien sijasta *semptaliinihuopaa*.[659] Kellotornin seinävierustat ja kattojen juuret tuli suojata pellityksin. Hakola ei ollut huomannut vuotovikoja kellotornin yläosissa, joten hän ehdotti, että niiden paanutukset jätettäisiin entiselleen. Tervaus tuli eteläpuolen lappeella tehdä kahteen kertaan ja pohjoispuolella yhteen kertaan. Hän ohjeisti keittämään tervaa voimakkaasti ennen sivelyä, että kattopintaan saataisiin kaunis mustanruskea kiilto.

Kirjeeseen liittyi samalla päiväyksellä oleva kustannusarvio, jonka kokonaissumma oli 87.000 markkaa. Kustannusarviossa oli tarkennuksena: *Jos paanujen alle pohjoispuolelle asetetaan tuohien asemasta No semptaliini, ei kuitenkaan enempää kuin 600m² alalle niin vähenee kustannusarvio 4.800:lla markalla.*[660]

Tuohia oli joko vaikea saada tai ehkä niitä pidettiin jo menneen ajan materiaalina. Keuruun vanhan kirkon koko vesikatto sai Hakolan lausunnosta ja työohjeesta huolimatta aluskatteekseen huovan, joka oli 60 vuoden ikäisenä jo varsin hapertunut katon korjaustyömaan alkaessa vuonna 1993.

6 Autiokirkkojen suunnitelmallisia korjauksia

Muinaistieteellisessä toimikunnassa laadittiin autiokirkkojen korjaussuunnitelmia 1920-luvun puolivälistä 1950-luvun lopulle asti. Jakson loppupuolella toimikunnan työtehtävät eriytyivät. 1940-luvun loppu ja 1950-luku olivat paitsi vilkkaan jälleenrakentamisen, myös lukuisten kirkkorestaurointien kulta-aikaa. Lars Petterssonin puukirkkotutkimukset vahvistivat puukirkkojen, erityisesti puisten autiokirkkojen asemaa, eivätkä ne enää olleet vaarassa tuhoutua. Kirkkojen välttämättömiin korjauksiin oli kuitenkin suuria vaikeuksia löytää kelvollista materiaalia ja rahoitusta. Petterssonin ja Thorvald Lindquistin laatimat Sodankylän ja Petäjäveden autiokirkkojen suunnitelmat loivat suuntaa uudenlaisille korjauksille. Lisääntynyt matkailu, autoistuminen ja uusien teiden rakentaminen alkoivat enenevässä määrin työllistää Muinaistieteellistä toimikuntaa.

6.1 Pelastusluontoisista korjauksista restaurointeihin 1920- ja 30-luvuilla

Maalausten restaurointeja ja rakenteellisia korjauksia

Muinaistieteellisen toimikunnan mielenkiinto kohdistui 1920-luvun alkuvuosina vielä erityisesti keskiaikaisiin kirkkoihin. Toimikunnan arkkitehti Alarik Tavaststjerna ahkeroi paitsi kirkkojen korjausten suunnittelijana myös kirkkojen maalausten kalkeeraamisissa ja esiinotoissa. Hän oli tullut toimikuntaan vuonna 1910 aluksi arkkitehdin sijaiseksi ja toimi oli vakinaistettu vuonna 1911. Vuonna 1920 Tavaststjerna teki töitä Turun tuomiokirkon kuorissa ja teki ehdotuksen Uudenkaupungin vanhan kirkon korjaamiseksi sekä sen sisustamiseksi museokokoelmaa varten.[661]

Muinaistieteellisen toimikunnan menosäännön uusiminen vuonna 1919 aiheutti huolta. Valtioneuvosto oli ehdottanut, että historiallisten kiinteiden muistomerkkien hoito erotettaisiin toimikunnan tehtäväkentästä ja annettaisiin valtioneuvoston asettamalle toimikunnalle, jossa puhetta johtaisi historiallisen osaston johtaja. Vastustusta toimikunnassa herätti erityisesti esihistorian painottuminen historiallisten muistomerkkien kustannuksella. Arkkitehti Carolus Lindberg oli lisäksi huolissaan toimikunnan riittämättömästä rakennustaiteellisesta ammattitaidosta. Tätä valtionarkeologi Appelgren-Kivalo piti turhana. Hänen mukaansa yksi arkkitehti pystyi hoitamaan virkansa, sillä *virasto käsitteli rakennuksia ainoastaan tieteelliseltä, ei tekniseltä tai taiteelliselta kannalta.*[662]

Historiallisen osaston osastonjohtaja Rinne oli havainnut vuonna 1921 vakavia vaurioita Kemin maaseurakunnan vanhassa kirkossa ja pyytänyt Yleisten rakennusten ylihallitusta tarkastamaan kirkon ja laatimaan kustannusarvion sen korjaamiseksi. Ylihallitus esitti kustannusarvion laadittuaan, että määräraha

Kuva 61. *A. W. Ranckenin ehdotus Kemin maaseurakunnan kirkon seinän tukemisesta.*

Kuva 62. *Keuruun vanha kirkko ennen maalausten restaurointia.*

Kuva 63. *Keuruun vanhan kirkon maalaukset Oskari Niemen restauroinnin jälkeen.*

siirrettäisiin seuraavalle vuodelle. Toimikunta ehdotti määrärahaa ylihallituksen käytettäväksi ja pyysi Kemin maaseurakuntaa kustantamaan tarpeelliset telineaineet ja myöntämään lisäksi 3.000 markkaa korjaustöiden suorittamiseen. Rinne puolestaan toivoi erillisen elimen perustamista huolehtimaan historiallisesti tärkeistä rakennuksista.[663]

Arkkitehti Tavaststjernan ehdotettua Isonkyrön kirkon katon korjausta ja kirkon itämuurin vahvistamista, kääntyi toimikunta opetusministeriön puoleen pyytäen avustusta korjauksiin ja kehottaen Isonkyrön seurakuntaa ottamaan osaa kustannuksiin.[664] Tavaststjerna jatkoi vuonna 1922 kirkkojen maalausten paljastamista ja tutkimista. Hän tutki ja mittasi mm. Isonkyrön kirkon sekä kävi Uudessakaupungissa kirkkomuseon järjestelyä varten.[665] Hän jäi saman vuoden aikana sairaslomalle ja kuoli seuraavan vuoden kesäkuussa oletettavasti Turun tuomiokirkon töissä saadun kalkkipölyaltistuksen aiheuttamaan pölykeuhkoon.[666] Toimikunnan arkkitehdin virkaan valittiin sen ainoa hakija, arkkitehti Arne Wilhelm Rancken.[667]

Tavaststjernan suunnitelmien mukaista määrärahaa oli anottu Isonkyrön kirkon korjaukseen. Yleisten

rakennusten ylihallituksen lausunnon ja Vaasan läänin vt. lääninarkkitehdin Kalle Kontion havaintoihin perustuen ehdotti ylihallitus huomattavasti laajempaa korjausta kuin Tavaststjerna oli esittänyt. Toimikunta korotti hankkeeseen myönnettyä määrärahaa.[668] Lisäksi se hyväksyi kesällä 1922 arkkitehti Carolus Lindbergin ehdotuksen Sipoon vanhan kirkon korjaustöistä muutamin pienin muutoksin.[669]

Selvä käänne suhtautumisessa autiokirkkoihin ja kirkkoihin yleensä tapahtui 1920-luvun puolivälissä. Taustalla katson olleen sekä Åbo Akademissa vierailleen itävaltalaisen taidehistorian professorin Josef Strzygowskin vuoden 1923 kirjoituksilla suomalaisista 1600- ja 1700-luvun puukirkoista että Turun tuomikirkon restauroinnin herättämällä keskustelulla ja erityisesti valtionantikvaari Sigurd Curmanin osallistumisella työhön. Curmanin esiin nostamat ruotsalaisten autiokirkkojen korjaukset olivat olleet näkyvästi esillä lehdistössä ja Juhani Rinne oli myös tietoinen suomalaisten autiokirkkojen arvosta ja kunnosta.

Muinaistieteellinen toimikunta käsiteli vuonna 1924 jo useita puukirkkojen korjauksia. Puisista autiokirkoista käsiteltiin Keuruun vanhan kirkon uutta paanukattoa[670] ja Pihlajaveden vanhan kirkon kuntoon saattamista. Toimikunta hyväksyi jälkimmäisen suunnitelmista pihan puhdistamisen ja kirkon lattiapalkkien paikoilleen asettamisen, mutta muut ehdotetut korjaukset saivat odottaa siihen asti, kunnes toimikunnan edustaja olisi käynyt paikan päällä niihin tutustumassa.[671]

Arkkitehti Rancken tarkasti Kemin maaseurakunnan kirkon ja toimikunta ehdotti kirkon ottamista seurakunnalliseen käyttöön, jotta se säästyisi enemmältä rappeutumiselta.[672] Rancken teki vuonna 1924 toimikunnalle esityksen valtion jonkin sahalaitoksen valjastamisesta sahapaanujen tekoon maan kirkkojen kattamista varten. Toimikunta puolsi esitystä,[673] mutta asia ei ilmeisesti edennyt sen pitemmälle.

Isonkyrön, Keuruun, Kristiinankaupungin, Uudenkaupungin ja Karkun kirkoissa tehtiin vielä vuonna 1926 lähinnä rakenteellisia korjaustöitä.[674] Seuraavana vuonna alettiin kuitenkin enenevässä määrin kiinnittää huomiota kirkkojen maalausten kunnostamisiin. Taiteilija Oskari Niemi laati toimikunnalle ehdotuksen Keuruun seurakunnan vanhan kirkon maalausten restauroimisesta, jotka seurakunta oli omilla varoilla halukas kustantamaan, minkä toimikunta hyväksyi.[675]Antero Sinisalo piti kirjoituksessaan vuonna 1964 Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A. W. Ranckenin suunnittelemaa Isonkyrön kirkon restaurointisuunnitelmaa 1926–1927 yhtenä esimerkkinä 1920–1930-luvuilla tehdyistä uutta curmanilaista restaurointisuuntausta edustavista hankkeista. Restauroinnin yhteydessä taiteilija Oskari Niemi puhdisti ja konservoi kirkon kalkkimaalaukset. Työ saatiin päätökseen vuonna 1940.[676]

Puukirkkotutkimus, luvattomia korjauksia ja autiokirkko-nimitys

Vuonna 1927 ilmeni myös uudenlaisia huolia: seurakunnat olivat alkaneet korjata tai uusia vanhoja kirkkorakennuksiaan sekä poistaa niistä kirkollista irtaimistoa ilman, että ne ilmoittivat asiasta toimikunnalle, joka vuoden 1883 muinaismuistojen suojelemista koskevassa asetuksessa oli oikeutettu tarkastamaan rakennukset ja esineet ennen edellä mainittuja toimia. Toimikunta pyysi tuomiokapituleja muistuttamaan kiertokirjeellä kirkkoherranvirastoja niiden ilmoitusvelvollisuudesta toimikunnalle heti kun korjaus- tai uusimistöihin oltiin ryhtymässä.[677]

Samana vuonna toimikunta antoi puoltavan lausunnon opetusministeriölle professori Heikki Klemetin teoksen *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvulla* painattamisesta yleisistä varoista. Lisäksi toimikunta ehdotti, että piirrosten painattamista ja julkaisemista varten myönnettäisiin erillinen määräraha ja että professori Klemetin teoksen ilmestyttyä kyseiset piirustukset luovutettaisiin Kansallismuseoon säilytettäviksi ja tutkijoiden käytettäviksi.[678]

Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomuksessa vuonna 1932 käytettiin valtionarkeologi Rinteen matkojen yhteydessä ensimmäistä kertaa virkakielessä suomenkielistä käsitettä *autiokirkko*. Rinne oli tehnyt useita korjaus- ja hoitotehtäviä käsittäviä matkoja Turkuun ja Lounais-Suomeen, joista tärkeimpiä olivat olleet *Rauman, Pyhämaan ja Pälkäneen* **autiokirkkojen** *sekä Someron vanhan sakariston korjaus*.[679]

Lisäksi vuosikertomuksessa selvennettiin otsikolla *Kirkot ja kirkolliset muistomerkit*, että toimikunta oli kuluneena vuonna tutkimus- ja korjaustehtävissään *ensisijassa kiinnittänyt huomiota niihin kirkkoihin, jotka ovat olleet* **korjauksen** *tai* **uusinnan** *alaisina tai jotka ennen suunnitellun korjauksen toteuttamista ovat näyttäneet vaativan tutkimusta tai tarkastusta. Tämän ohella ovat monet maamme autiokirkoista, joita eivät seurakunnat yleensä hoida, tulleet Toimikunnan toimenpiteiden kohteeksi, milloin niiden tuhoutumisen estäminen tai muu pakottava syy on pikaista toimenpidettä vaatinut.*[680] Korjattavien autiokirkkojen listassa olivat Seilin, Maskun, Pyhämaan Luodon, Kemin maaseurakunnan ja Tervolan autiokirkot sekä Pälkäneen rauniokirkko.[681]

Toiminta oli kaiken kaikkiaan vilkasta: osaston virkamiehistä osastonjohtaja Nordman oli muun muassa paljastanut Jomalan ja Nauvon kirkkojen keskiaikaisia maalauksia ja käynyt Kastelholmassa neuvottelemassa Ahvenanmaan ulkomuseon sijoittamisesta linnan alueelle, sekä inventoinut Jurmon, Nötön, Aspön ja Seilin kirkot. Intendentti Meinander oli suorittanut taidehistoriallisia tutkimuksia muun muassa Hattulan kirkoissa ja Intendentti Kronqvist oli muun muassa valvonut rakennushistoriallisten tutkimusten huomioonottamista Sääksmäen kirkon rakentamises-

sa sekä paljastanut Sääksmäen ja Vanajan kirkoissa vanhoja kalkkimaalauksia.[682]

Autiokirkot mainittiin vielä uudestaan 1930-luvun lopun vuosikertomuksissa. Silloin valtionarkeologi Nordmanin kirjattiin käyneen vuonna 1938 tarkastamassa Hattulan vanhan kirkon korjaustöitä sekä Pälkäneellä ja Messukylässä *siellä olevia ns. autiokirkkoja*.[683]

Paltamon kirkkoherranvirasto lähestyi toimikuntaa pyytäen valtion varoista Paltamon kirkon kattamiseen 60 000 markan avustusta vuonna 1939. Toimikunta oli ehdottanut, että avustuksen myöntäisi opetusministeriö, *kun kirkko aivan lähitulevaisuudessa jää käyttämättömäksi.* Ministeriö oli kuitenkin ilmoittanut, että määrärahaa ei voitu käyttää *n.s. autiokirkkojen korjauksiin*, vaan ainoastaan valtion omistamien rakennusten korjaus- ja uudisrakennustöihin.[684]

6.2 Muinaistieteellisen toimikunnan uudet tehtävät ja tekijät

Lars Pettersson

Suomen puukirkkotutkimuksen keskeisin henkilö, taidehistorioitsija, professori Lars Pettersson (1918–1993) kertoo *Suomalainen puukirkko* -näyttelyn näyttelyluettelossa kiinnostuksensa puurakennuksiin ja niitä koskeviin kysymyksiin alkaneen jo varhain. Ensimmäinen kiinnostuksen kohde oli Petterssonin lapsuudenkodin lähellä sijainnut Muroleen kanavanhoitajan viranhoitoalueeseen kuulunut, kanavaa vanhempi aitta. Myös lähistöllä olevan Kurun kirkon sekä kauempana sijaitsevien Ruoveden ja Virtain kirkkojen merkilliset pyöreämuotoiset tornit kiehtoivat nuorta Petterssonia. Opiskellessaan toista vuotta taidehistoriaa Helsingin yliopistossa vuonna 1937 hän sai professoriltaan Onni Okkoselta ehdotuksen ottaa pro-gradu-tutkielmansa aiheeksi Suomen puukirkkoarkkitehtuurin, johon hän mielihyvin myöntyi.[685]

Pettersson teki työnsä tueksi arkologisia kaivauksia Ahvenanmaalla vuosina 1937 ja 1938 sekä toimi Muinaistieteellisen toimikunnan historian osastolla sekä Turun linnan korjausöissä harjoittelijana vuonna 1939. Hän sai mittavan, lähes 500 sivua sisältävän opinnäytetyönsä *Den finska träbyggnadsarkitekturen* valmiiksi keväällä 1939, juuri ennen talvisodan alkua. Sodan vuoksi professori Okkosen ehdottama, Suomen puukirkkoja käsittelevä väitöskirja jäi kuitenkin Petterssonilta kirjoittamatta.[686]

Sodan alkaessa fil. yo. Pettersson oli suorittamassa asepalvelustaan. Hän ilmoittautui vapaaehtoiseksi rintamalle tammikuun lopulla 1940 ja palveli sodan loppuajan Karjalankannaksella. Välirauhan aikana Pettersson täydensi opintojaan ja valmistui taidehistorian maisteriksi toukokuussa 1941. Jatkosodan alkaessa kesäkuussa 1941 hän palasi rintamalle.[687]

Kesällä 1942 Muinaistieteellinen toimikunta organisoi Itä-Karjalan rakennuskulttuurin tutkimuksen opetusministeriön joulukuussa 1941 asettaman Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan aloitteesta. Tutkimuksen painopisteitä oli kaksi, kirkollisten muistojen inventointi Aunuksessa sekä etelälyydiläisen alueen rakennustutkimukset. Myös Teknillisellä korkeakoululla oli alueella oma erillisrahoituksen turvin järjestetty inventointihanke, jota johti professori Carolus Lindberg.[688]

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A. W. Rancken oli huolissaan siitä, että takaisin vallatuilla alueilla oli entistetty sodassa vahingoittuneita luterilaisia kirkkoja ilman toimikunnan tietoa suunnitelmista. Toimikunta lähetti asiasta Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulille kirjeen, jossa kehotettiin lähettämään sille tiedot kaikista kirkkojen rakennussuunnitelmista.[689]

Toimikunnan tehtävistä sotatoimialueilla kulttuuriperinnön keräämisen, siirtämisen ja suojelun osalta vastasi aluksi Eino Nikkilä. Koska hän ei yksin pystynyt hoitamaan tehtävää, ehdotti valtionarkeologi Nordman Niilo Valosta[690] ja Lars Petterssonia[691] vastaamaan tuhoutumisvaarassa olevien kansatieteellisten ja kirkollisten esineiden pelastamisesta ja tallettamisesta, kirkkojen ja kansatieteellisten rakennusten piirtämisestä sekä kyläkappelien säilyttämisestä. Heidän tehtäviinsä kuului lisäksi kohteiden valokuvaaminen ja kirkkojen irtaimiston luetteloiminen.[692] Pettersson saattoi tehtävässään kokeilla uudenlaista puurakennustutkimuksen metodiikkaa, jonka erityisyytenä oli tilaryhmittelyn ja rakenneyksityiskohtien yhdistely. Apunaan hän käytti Gerda Boëthiuksen vuonna 1927 julkaistua kirjaa hirsirakennustaiteesta.[693] Työ jatkui kesään 1944 asti, jonka jälkeen Pettersson valittiin Suomenlinnan museon intendentiksi. Hän julkaisi aineistosta vuonna 1950 kirjan *Äänisniemen kirkollinen puuarkkitehtuuri* sekä saksankielisen väitöskirjan *Die kirchlige Holzbaukunst auf der Halbinsel Zaonež'e in Russisch-Karelien*.[694]

Lars Pettersson valittiin Muinaistieteellisen toimikunnan historian osaston intendentiksi viran ainoana hakijana vuonna 1945. Hän toimi intendenttinä toimikunnassa vuoteen 1949 asti, jolloin hän siirtyi Suomenlinnaan intendentiksi.[695] Se ei estänyt häntä jatkamasta tarkkoja rakennustutkimuksiaan erityisesti maan puukirkoissa. Hän itse kuvaili paluutaan Suomen puoleisiin puukirkkojen tutkimuksiin viimeisen suuren puukirkkotutkimuksensa, *Templum Saloensen* (1987) esipuheessa sekä *Suomalainen puukirkko* -näyttelyn luettelossa (1992). Työn oleellisena osana oli systemaattinen paneutuminen arkistoaineistoon sekä luotettavien rekonstruktiopiirustusten laatiminen kohteista, mieluiten paljastaen rakenteet vuorausten alta. Hän piti laajan tuotantonsa onnistuneimpina Sodankylän, Tervolan, Petäjäveden, Kempeleen, Utajärven ja Hailuodon puisten kirkkojen

Kuva 64. *Petäjäveden vanhan kirkon keskikupoli.*

tutkimuksia.[696] Pettersson vaikutti monin eri tavoin suomalaisten puukirkkojen ja erityisesti autiokirkkojen säilymiseen ja niiden arvostuksen nostamiseen sekä kansallisesti että kansainvälisesti.

Pettersson täydensi Muinaistieteellisessä toimikunnassa osaamistaan tammi–helmikuussa 1946 tekemällä Ruotsissa, lähinnä Statens Historiska Museumissa opintoja ja tutkimuksia.[697] Lisäksi hän oli virkavapana saman vuoden syys- ja lokakuun jolloin hän otti Riksantikvarieämbetetin kutsumana osaa historiallisten rakennusten tutkimus- ja restauroimistöihin.[698]

Thorvald Lindquist

Muinaistieteellisen toimikunnan persoonallinen piirtäjä-konservaattori Thorvald Lindquist (1912–1994)[699] oli koulutukseltaan maalari. Hän erikoistui muutaman työssäolovuoden jälkeen koristemaalariksi kolmivuotisessa Turun yksityisessä ammatti-instituutissa (Åbo privata yrkeinstitut), mistä Turun kaupungin museonjohtaja Nils Cleve palkkasi hänet kesällä 1939 töihin Luostarinmäelle.[700]

Muinaistieteellinen toimikunta aloitti yhteistyön Pro Helsingfors -säätiön kanssa kesällä 1945, jolloin intendentti Pettersson tutki säätiön rahoituksella Helsingin kartanoita apunaan piirtäjänä Thorvald Lindquist.

Lindquist teki töitä yhdessä Muinaistieteellisen toimikunnan kanssa myös 1946, jolloin hän osallistui Porvoon vanhojen rakennusten dokumentointiin Lars Petterssonin alaisena yhdessä Carl Jacob Cardbergin ja arkkitehtiylioppilas Gunvor Ekholmin kanssa. Varat työhön tulivat Porvoon kaupungilta.[701] Samana vuonna 1946 hän avusti maisteri Hagar Holménia Helsingin seudun vanhojen herraskartanoiden inventoinnissa, mistä on maininta toimikunnan vuosikirjassa.[702] Cardbergin mukaan Nils Cleve, joka loppuvuonna 1944 oli valittu historiallisen osaston osastonjohtajaksi Muinaistieteelliseen toimikuntaan,[703] oli houkutellut Lindquistin Helsinkiin.[704]

Lindquist ei kuitenkaan ollut vielä vakinaisesti Muinaistieteellisen toimikunnan palveluksessa. Valtionarkeologi C. A. Nordman kirjoitti toukokuussa 1947 opetusministeriölle pahimman epäkohdan rakennusmuistomerkkien hoidossa ja tutkimisessa historiallisella osastolla olevan vakituisen piirtäjän puute. Siitä syystä jopa kymmeniä vuosia aiemmin tehtyjä mittauksia oli puhtaaksipiirtämättä. Museossa oli palkattuna yksi piirtäjä, mutta hänen tehtävänään oli esihistoriallisen osaston karttojen ja esineiden piirtäminen. Häntä ei liioin ollut koulutettu rakennuspiirtämiseen eikä rakennusten mittaamiseen. Tästä syystä oli jouduttu tärkeimpien rakennusmuistomerkkien hoidossa turvautumaan turkulaiseen rakennuspiirustusten laatimiseen erikoistuneeseen piirtäjään Thorvald Lindquistiin.[705] Hän oli Nordmanin mukaan sillä hetkellä ainoa henkilö, joka oli erikoistunut rakennusmuistomerkkien hoidossa ja tutkimisessa käytettäviin mittaus- ja piirustusmenetelmiin opiskeltuaan toimikunnan pyynnöstä rakennusmittausta ja restaurointia (*uppmätnings- och restaureringsarbeten*) kevätkaudella 1947 Ruotsin Riksantikvarieämbetetissä.[706] Jotta osasto pystyisi sille kuuluvalla tavalla huolehtimaan rakennusmuistomerkkien hoidosta, joka lisäksi oli käynyt yhä laajemmaksi ja vaativammaksi, oli toimikunnan mielestä ehdottoman välttämätöntä että osasto voisi palkata kyseisen piirtäjän ympärivuotisesti. Koska piirtäjät olivat tuolloin hyvin palkattuja ja vaikeasti saatavia, olisi toimikunnan maksettava mainitulle piirtäjälle sama palkka kuin toimikunnan konservaattorille.[707]

Valtionarkeologi Nordman kirjoitti Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta opetusministeriölle lokakuussa 1947 huolestuneena historiallisten maalöytöjen ja kiinteiden muinaisjäännöksien sekä kirkkojen inventoimista varten varatun määrärahan riittämättömyydestä. Rahasumma oli jo tuolloin käytännössä ylitetty, kun sen sijaan taideteosten restaurointiin varatusta summasta oli käytetty vasta puolet ja loppusumma oli jäämässä käyttämättä. Toimikunnan taide-esineiden konservaattori Oskari Niemi oli ollut kesäkuusta lähtien Ruotsissa *opiskelemassa restaurointia ja konservointia* ja palaisi takaisin virkaansa vasta joulukuussa. Nordman ehdottikin, että taiteilija, konservaattori Thorvald Lindquist, joka oli tehnyt paitsi restaurointityötä,[708] myös laatinut kirkkojen ja rakennusten mittapiirroksia sekä piirtänyt puhtaaksi vanhoja mittapiirustuksia palkattaisiin konservoinnista jäljelle jäävällä summalla osastolle piirtäjäksi loppuvuodeksi.[709]

6.3 Sodankylän kirkon korjaus 1947–1950

Alkutoimia

Sodankylän seurakunnan kirkkoherra J. Aittokallio kääntyi Muinaistieteellisen toimikunnan puoleen toukokuussa 1947. Vanha kirkko oli saanut vaurioita sotatoimien aikana.[710] Muun muassa kaikki kirkon ikkunat olivat menneet rikki ja seurakunnalla ei ollut varoja kirkon korjauttamiseen. Aittokallio tiedusteli voisiko Muinaistieteellinen toimikunta laatia kirkon korjaussuunnitelman ja koettaa saada yleisistä varoista varat sen korjaamiseen.[711]

Lars Pettersson kävi 26.–31.7.1947 Sodankylässä tarkastamassa sotien aikana rappeutuneen kirkon kunnon yhdessä Thorvald Lindquistin kanssa.[712] Matkamääräyksessä Lindquistia nimitettiin historiallisen osaston piirtäjäksi ja konservaattoriksi. Sekä Petterssonin että Lindquistin tehtäviksi oli merkitty kirkkojen tutkiminen, mittaus ja valokuvaaminen.[713] Pettersson tutki ja valokuvasi kirkon perusteellisesti ja teki siitä korjaus- ja hoitosuunnitelman.[714] Thorvald Lindquist laati kirkosta mittapiirustukset.[715]

Korjaussuunnitelma

Suunnitelmassa kirkon vesikaton joitakin paanuja esitettiin uusittaviksi. Koska silloinen, vuonna 1926 tehty kate oli tehty sahapaanuista, ehdotti Pettersson uusienkin tekemistä samasta materiaalista. Kirkon runkohuoneen uusitun harjakamman itäosa oli hajonnut muutaman metrin osalta. Sitä Pettersson esitti uusittavaksi muun harjakamman kaltaiseksi sahatusta laudasta. Hän piti virheenä sitä, että koristetta ei edellisessä korjauksessa ollut tehty veistetystä laudasta, jolloin sen kestävyys olisi ollut huomattavasti sahalautaista suurempi. Samoin hän kritisoi 1920-luvulla tehtyjen vesikattojen tervaamatta jättämistä, mistä syystä kirkon pohjoislappeilla kasvoi tarkastuksen aikana jäkälää ja etelänpuoleisten lappeiden paanut olivat alkaneet kupertua ja lahota. Korjattu katto harjakampoineen ja fiaalikoristeineen tuli Petterssonin mukaan nyt ehdottomasti tervata ja siihen tuli käyttää tavallista ruskeaa puutervaa, ei missään tapauksessa esimerkiksi kivihiilitervaa. Tervaus oli suoritettava mahdollisimman huolellisesti ja seurakunnan määräämän henkilön valvonnassa. Jatkossa tervaus oli tehtävä joka kolmas kesä. Pettersson ohjeisti käyttämään seuraavan kerran vesikattoja uusittaessa sahapaanujen sijasta ehdottomasti Ruotsin Kuninkaallisen Rakennushallituksen paanunvalmistusohjeiden mukaan lohkottuja paanuja.[716]

Pienehköistä luonnonkivistä muuratun kirkon kivijalan kalkkilaastisaumaus oli lohkeillut useasta kohdasta. Korjaussuunnitelmassa ohjeistettiin korjaamaan rikkinäiset kohdat vanhan muurauksen kaltaisella kalkkilaastilla, johon ei missään tapauksessa saanut sekoittaa sementtiä. Sakariston alla oleva hirsiseinäinen ja -kattoinen viinikellari oli lahonnut ja sortumaisillaan. Petterssonin suunnitelmassa se tuli rakentaa uudestaan hirsistä entiseen tapaan käyttämällä alkuperäisen kokoisia hirsiä, entistä veistotapaa sekä nurkkasalvosta. Seinä- ja kattohirret tuli tervata huolellisesti ulkopuolelta ja kellariin rakentaa suunnitelmaan liitetyn piirustuksen mukaiset uudet portaat halkaistusta hirrestä. Pettersson kiirehti suunnitelmassa viinikellarin jälleenrakentamista ennen sen lahoamista muodottomaksi.

Kirkon seinissä oli paikoin lahoamisen merkkejä, mutta Petterssonin mukaan oli tarpeetonta lähteä paikkaamaan seinähirsiä. Hän ohjeisti suojaamaan pahimmin lahonneita runkohuoneen eteläisen hirsipilarin kaakkoiskulmaan rajoittuvia hirsiä veiste-

Kuva 65. *Sodankylän kirkko korjauksen jälkeen vuonna 1927.*

tyillä ja takonauloin kiinnitetyillä pystyyn asetetuilla laudoilla. Laudat tuli tehdä muiden samoissa seinissä olevien vuorilautojen kaltaisiksi ja patinoida ne ohuella tervalla vaaleanruskeiksi. Mikäli tämä ei olisi mahdollista, olisi lahot kohdat ennen vuorausta siveltävä *ksylamonilla* (xylamonilla) tai muulla sopivalla konservoimisaineella.[717]

Runkohuoneen päätyihin molemmin puolin seinää oli tehty ilmeisesti 1920-luvun korjauksessa sahatuista hirsistä pystyt tukihirret, följarit, jotka oli sidottu toisiinsa rautapultein. Itäpäädyn följarit oli osittain sivelty mustalla kivihiilitervalla, jonka väriä Pettersson piti sopimattomana muutoin harmaaksi patinoitunutta seinäpintaa vasten. Suunnitelmassa kivihiiliterva ehdotettiin poistettavaksi pinnoista höyläämällä, jonka jälkeen hirret saisivat itsestään harmaantua. Sisäseinien harmaita seinäpintoja vasten liian vaaleita följareita ehdotettiin siinä puolestaan patinoitavaksi vaalean harmaiksi.

Kirkon sisäpuolen välikattojen vuoden 1926 korjauksessa tehtyjä muutoksia: salin holvien tukia ja uusittuja lautoja sekä sakariston sahatuista laudoista uusittua sisäkattoa Pettersson ehdotti patinoitaviksi sisäseinien värisiksi. Runkohuoneen irtonaiset lattialaudat ohjeistettiin kiinnitettäviksi takonauloilla lankanaulojen sijaan. Kirkon vuonna 1926 uusitut ulkoportaat olivat 20 vuodessa melkein lahonneet. Ne tuli uusia entisen mallisina, mutta tehtyinä veistetyistä laudoista ja kiinnitettyinä takonauloilla.

Petterssonin ja Lindquistin käynnin aikana oli Sodankylän kirkon ikkunoista ainoastaan runkohuoneen eteläseinän läntisin ikkuna varustettu lyijypuitteisiin upotetuilla lasiruuduilla. Niitäkin oli sotien aikana rikottu. Jäljelle oli jäänyt puisia kehysosia ja muutamia ruutuja, lyijypuitteiden osia ja rautaisia poikkitankoja. Muut ikkunat oli myöhemmin uusittu kauttaaltaan puisilla puitteilla. Tehdyn tarkastuksen ja arkistotietojen perusteella Pettersson päätteli, että kirkon kaikki ikkunat olivat olleet lyijypuitteisia. Koska kaikissa jäljellä olevissa puitteissa oli puutteita tai lahokohtia, hän esitti kaikkien ikkunoiden uusimista suunnitelman oheen liitettyjen piirustusten mukaisesti lukuun ottamatta sakariston pieniä ikkunanpuitteita. Ikkunoiden lasituksissa tuli käyttää vihertävää antiikkilasia. Sakariston säilytettävän ikkunan rikkinäinen lasi tuli uusia.[718]

Lehterinkaiteen kolmen peilin yläreunoista puuttuivat täytelaudat ja niissä olevat sydämenmuotoiset kuviot. Ne Pettersson esitti uusittaviksi suunnitelman liitteenä olevien piirustusten[719] mukaisesti höylätystä honkalaudasta ja patinoitavaksi muun lehterinkaiteen värisiksi. Kirkon penkkien istuimia, kirjalautoja ja muita osia oli uusittu vuoden 1926 korjauksessa. Karkeahkon työnjäljen silottamiseksi suunnitelmassa ohjeistettiin useita särmiä pyöristettäväksi puukolla ja höylällä ja pintoja patinoitaviksi vanhojen pintojen kaltaisiksi.

Koska kirkon irtaimisto oli pääosin siirretty uuteen kirkkoon sen valmistuttua vuonna 1859, piti Pettersson kirkon sisätilaa – vaikkakin arkkitehtuurin historian kannalta hyvin mielenkiintoisena – perin vaatimattomana ja yksinkertaisena. Sisätilan piristämiseksi hän esitti vanhan alttaritaulun palauttamista sen uuden kirkon sodanaikaisesta sijoituspaikasta takaisin vanhan kirkon alttarin yläpuolelle ja uuden alttarivaatteen tekemistä sakaristossa säilyneen vanhan, verasta tehdyn lohenpunaisen alttarivaatteen mukaan.

Pettersson ehdotti myös kirkon ympäristön puuston, erityisesti lehtipuiden harventamista, sillä ne pitivät kirkon kattoa ja seiniä kosteina. Puita karsittiinkin kirkon lähimmästä ympäristöstä jo hänen käyntinsä aikana. Vanhoja hautamerkkejä tuli hänen ohjeittensa mukaan säilyttää mahdollisuuksien mukaan. Myös hautaamista kirkon viereen tuli välttää, jotta uudet hautamerkit eivät häiritsisi kirkon kokonaisuutta. Kirkkoa ja hautausmaata ympäröivä puuaita alkoi olla tuolloin uusimisen tarpeessa. Petterssonin mukaan olemassa olevan aidan muoto soveltui melko huonosti vanhaan kirkkoon. Hän toivoikin, että tulevaisuudessa uuden aidan muotoa mietittäessä ja sitä tehtäessä oltaisiin yhteydessä Muinaistieteelliseen toimikuntaan.

Suunnitelmassa otettiin kantaa myös kirkon avoinna pitämiseen. Yleisö sai tuolloin vapaasti tutustua kirkkoon saatuaan suntiolta kirkon avaimen. Tästä oli seurannut erilaisia häiriöitä: kirkon seiniin oli ilmestynyt runsaasti nimikirjoituksia ja lattialankkuja oli kiskottu irti kirkon alla olevien muumioituneiden vainajien esille saamiseksi. Pettersson piti ehdottoman välttämättömänä, että kirkon esittely yleisölle annettaisiin tehtäväksi joko suntiolle tai muulle henkilölle, joka olisi paikalla ja vastaisi järjestyksestä kirkon ollessa avoinna. Hän ehdotti kirkkoon myös pääsymaksua, esimerkiksi 10 markkaa henkilöä kohti. Matkailijoita oli alkanut käydä paikalla varsinkin kesäaikaan runsaasti. Heiltä saaduilla maksuilla voitaisiin korjata kirkkoa, tervata kattoja ja erityisesti palkata kirkkoon vartija.

Lopuksi Pettersson esitti toiveen, että taidehistoriallisesti erittäin arvokas Lapin ensimmäinen kirkko, joka aikoinaan oli ollut Lapin emäkirkko, saisi arvonsa mukaisen esittelytaulun kirkon eteiseen. Siinä tulisi esitellä paitsi kirkon rakennushistoria ja sen arkkitehtoninen asema, myös kehottaa yleisöä suhtautumaan tarpeellisella kunnioituksella rakennukseen. Lisäksi kirkossa tuli kieltää tupakointi.

Korjaus- ja hoitosuunnitelman mukaisia uusia kattopaanuja, takaisin paikoilleen asetettavan sakariston oven puuttuvia listoja ja saranoita, ikkunanpuitteita, lehterinkaiteiden täytelautoja, verkaista alttarivaatetta ja kirkon eteisen julistetauluja ehdotettiin suunnitelmassa tehtäviksi esimerkiksi Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnassa. Koska kirkko ei ollut enää käytössä ja sen suuren **muistoarvon** vuoksi Pettersson

Kuva 66. *Thorvald Lindquistin työpiirustus Sodankylän vanhan kirkon uusista ikkunoista vuodelta 1947.*

esitti, että edellä mainitut asiat oli teetettävä Toimikunnan varoilla, mieluiten jo talvella 1947–1948.

Harjalautojen korjausta, kattojen tervausta, kivijalan korjausta, eteläisen hirsiarkun vuorausta, följarien, välikattojen, listojen, penkkien ja juoksuttimien patinoimista sekä lattialautojen kiinnittämistä ehdotettiin suunnitelmassa tehtäväksi kesällä 1948. Viinikellarin ja ulkoportaiden uusimista ei suunnitelmassa pidetty kiireellisinä. Patinoimistöitä ehdotettiin tehtäväksi esimerkiksi kesällä 1947–1948.[720]

Varainhankintaa ja autiokirkko-nimityksen paluu virkakieleen

Varoja kirkon korjaukseen ei kuitenkaan saatu hankittua, joten kirkon korjaus ei toteutunut suunnitelmien laajuudessa.[721] Kirkkoherra Aittokallio tiedusteli uutta korjausaikataulua kirjeissään heinäkuussa 1948 ja elokuussa 1949. Sodankylässä oli alkanut käydä enenevässä määrin koti- ja ulkomaisia matkailijoita ja työ oli käynyt entistäkin ajankohtaisemmaksi.[722]

Autiokirkko-käsite esiintyi ensimmäisen kerran viranomaiskielessä sitten 1930-luvun maaliskuussa 1949 Lars Petterssonin kirjoittamassa Sodankylän vanhan kirkon korjausta ja sen rahoitusta koskevassa muistiossa. Seurakunnalla ei ollut varoja kirkon kunnostamiseen. Koska Seurakuntien keskusrahasto oli ilmoittanut ettei se voinut myöntää varoja autiokirkon ylläpitoon, olisi kirkon kunnostaminen Petterssonin mukaan tullut suorittaa valtion kustannuksella.[723] Petterssonin mukaan kunnostamista ei voinut mielellään enää siirtää seuraavaan vuoteen, vaan se tulisi välttämättä panna toimeen jo seuraavana kesänä. Hän liitti kirjelmän mukaan arkkitehti Elias Paalasen laatiman kustannusarvion, joka päätyi loppusummaan 171.000 markkaa.[724] Kustannusarvio oli eritelty Petterssonin tekemän suunnitelman mukaisesti ja päivätty Muinaistieteellisessä toimikunnassa 28.3.1949.[725]

Intendentti Riitta Pylkkänen vastasi Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta Aittokalliolle lokakuussa 1949 ilmoittaen, että toimikunta oli anonut opetusministeriöltä varoja kirkon korjaamiseen, mutta anomus oli hylätty, eikä näköpiirissä ollut toiveita erikoismäärärahan saamisesta. Sodankylässä korjaus rahoitettiin lopulta omalla, Muinaistieteellisen toimikunnan rakennusmuistomerkkien tutkimiseen ja hoitoon varatulla määrärahalla.[726]

Toimikunta oli kustantanut rakennusmuistomerkkien tutkimiseen ja hoitoon varatulla määrärahalla kirkon lyijypuitteiset ikkunat, jotka olivat tuolloin valmistumassa. Lisäksi Riitta Pylkkänen ilmoitti toimikunnan kustantavan kirkon vesikattoon tarvittavat noin 50 kappaletta uusia paanuja sekä sen edustajien tulevan asentamaan ikkunat ja paanut pai-

koilleen kesällä 1950. Hän oletti seurakunnan huolehtivan korjausten jälkeen katon tervauksesta, kuten aiemmin oli ollut puhe.[727]

Toukokuussa 1950 lähetti Sodankylän uusi v.t. kirkkoherra Mattila tiukansävyisen viestin Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Kirkolla oli alkanut käydä enenevässä määrin turisteja ja sen esittely vei työntekijöiden aikaa. Mattila viittasi Petterssonin suunnitelmassa esittämään ehdotukseen kirkon esittelyn tekemisestä maksulliseksi ja pyysi: *Järjestäkää se heti tai antakaa tänne seurakunnalle väliaikaiset valtuudet. Ainakin allekirjoittaneesta tuntuu, että asia ei siedä enää viivyttelyä.*[728]

Kirkon kunnostus virkatyönä

Työmestari Olavi Kivistö ja Veikko Kuittinen tekivät virkamatkan Sodankylään heinäkuussa 1950. Helsingistä oli lähetetty pikatavarana kirkon uudet lyijyikkunat, kattopaanut ja ikkunapuitteet sekä työssä tarvittavat muut rakennustarvikkeet ja työvälineet rautateitse Rovaniemelle ja sieltä linja-autolla Sodankylään. Pakkauslaatikoita purkaessaan miehet totesivat, että matkalla oli useita lasiruutuja säröytynyt laatikkoja käännettäessä. Heinäkuun 20. päivänä kirkolla järjestettiin kokous, johon osallistuvat myös Muinaistieteellisen toimikunnan historiallisen osaston johtaja Nils Cleve, v.t. kirkkoherra Mattila, kirkkohallinnon puheenjohtaja pankinjohtaja Barman sekä kirkkohallituksen jäsen, johtaja Armas Liikala. Paikalla sovittiin työvaiheen entistys- ja korjaustöistä, joista Cleve antoi yksityiskohtaisia ohjeita. Kokouksessa keskusteltiin myös työn rahoittamisesta. Valtio ei ollut myöntänyt kirkon korjauksiin minkäänlaisia varoja ja Muinaistieteellisellä toimikunnallakin oli vain rajallisesti varoja käytössä kirkon suunniteltujen vähäisten korjausten suorittamiseen. Kirkkohallinnon jäsenet lupasivat keskustelun jälkeen ottaa esille asian kokouksessaan ja mahdollisesti avustaa työtarvikkeiden ostamisessa. Seuraavana päivänä kirkolla vieraili kirkkohallinnon taloudenhoitaja Tikkanen kertomassa, että hallintokunta oli edellispäivän kokouksessaan myöntänyt kirkon korjauksissa tarvittavien aineiden ostamista varten enintään 10.000 markan suuruisen määrärahan.

Kivistö ja Kuittinen paikkasivat 21.–22.7. vesikattoa uusilla paanuilla, joista osa oli tuotu valmiina Helsingistä ja loput, joista pääosa oli suorapäisiä, veistettiin paikalla. Paikallisessa pajassa korjautettiin Helsingissä teetetyt sakariston oven saranat ja ne kiinnitettiin paikoilleen. Sakariston säilytetty puupuitteinen ikkuna korjattiin ja lasitettiin tarvittavin osin. Taloudenhoitaja Tikkanen tilasi kirkkohallinnon laskuun sakariston lyijyikkunan, jossa vanhojen inventointikertomusten mukaan oli ollut 20 ruutua vihertävää lasia.

Seuraavina päivinä jatkettiin vesikaton paanutusta ja korjausta sekä uutta harjakoristetta. Iltapäivällä työmaalle saatiin Armas Liikalan sahalta tilatut laudat, joilla ryhdyttiin laudoittamaan kirkon etelänpuoleisia keskinurkkia (tukipilareita). Lisäksi korjattiin kirkon kivijalkaa huonoimmilta kohdiltaan, uusittiin kirkon ulkoporras joka tervattiin yhdessä uusittujen vuorilautojen kanssa. Lopuksi kiinnitettiin vielä irtonaisia ulkovuorilautoja sekä tehtiin itäiseen päätyikkunaan Cleven kanssa sovitut vuorilaudat. Lehterinkaide listoitettiin ja korjattiin, saarnatuolin porrasta tuettiin, kirkon lattiaa kiinnitettiin ja tehtiin muita pienempiä korjauksia. Viimeisenä työnä ennen lähtöään Helsinkiin 26.7. miehet siistivät kirkon sisältä ja ulkoa, palauttivat lainatut tavarat ja työvälineet sekä tekivät työhön liittyvät paperityöt.[729]

Vuonna 1956 Lars Pettersson ja Eero Huotari täydensivät Sodankylän vanhan kirkon aiempia mittauspiirustuksia ja kirkosta laadittiin myös joukko uusia detalji- ja ennallistuspiirustuksia.[730]

6.4 Petäjäveden vanhan kirkon ympäristö ja katon korjauskysymys

Kiista kirkon lähiympäristöstä

Petäjävedellä oli noussut huomattava riita vanhan kirkon lähistölle kaavoitetuista ja rakennetuista rintamamiestaloista. Seurakunta oli pyytänyt toimikunnan lausuntoa joulukuussa 1946 maanhankintalautakunnan määrättyä asuintontteja muodostettavaksi lähelle Petäjäveden vanhaa kirkkoa. Toimikunta esitti lausunnossaan seurakunnalle, että vanha kirkko oli arvokas kulttuurihistoriallinen muistomerkki, jota oli ehdottomasti suojeltava. Hanke asuintalojen rakentamisesta kirkon välittömään läheisyyteen lisäsi kirkon tulipalon vaaraa. Tämän vuoksi Muinaistieteellinen toimikunta esitti, ettei kahta kirkon läheisyyteen ehdotettua tonttia muodostettaisi asuintonteiksi, vaan kirkkomaan ja asutuksen väliin jätettäisiin noin 90 metriä leveä suoja-alue. Se olisi tarpeellinen myös sen vuoksi, että kirkon ympärillä säilyisi riittävästi alkuperäistä ympäristöä. Lausunnossa tähdennettiin, että Suomessa niin kuin muissakin sivistysmaissa oli pyritty siihen, että arvokkaiden muinaismuistojen lähin ympäristö jätetään koskematta, jotta muinaismuisto saisi sille kuuluvan luonnollisen taustan.[731]

Toimikunta lähetti neljä päivää aikaisemmin päivättyyn lausuntoon seurakunnalle lisäkirjeen, jossa se halusi vielä korostaa, että kirkon alkuperäistä ympäristöä ei saisi turmella rakentamalla kirkkomaan viereen uudenaikaisia rakennuksia ulkohuoneineen. Kirjeessä tähdennettiin, että muinaismuistohoidon

periaatteiden mukaisesti muinaismuiston alkuperäinen ympäristö liittyi kiinteästi itse muinaismuistoon ja sitä oli sen vuoksi suojeltava. Tätä periaatetta vastaan oli aiemmin rikottu, mutta Nordmanin mukaan käsitykset olivat muuttumassa. Ruotsissa ja Tanskassa kiinnitettiin jo silloin suurta huomiota muinaismuistojen ympäristöön ja koetettiin ehdottomasti välttää pilaamasta varsinkin muinaismuistoina säilytettävien kirkkojen ympäristöä häiritsevillä uudisrakennuksilla tai muulla ympäristöä rumentavilla toimenpiteillä.

Edelliseen viitaten Muinaistieteellinen toimikunta toisti käsityksensä siitä, ettei maanlunastuslautakunnan suunnittelemia asuintontteja pitäisi muodostaa Petäjäveden vanhan kirkon läheisyyteen. Sen mukaan niiden sijoittaminen kirkon viereen olikin vältettävissä, koska seurakunnan maata oli muuallakin. Kysymys oli sellaisista kulttuuriarvoista, joita maanhankintalain 43§:n mukaan oli pyrittävä suojelemaan.[732]

Lars Pettersson[733] oli käynyt toimikunnan edustajana Petäjävedellä 13.9.1947 yhdessä Tukholman Taideakatemian arkkitehtuurihistorian professori Erik Lundbergin kanssa ja joutunut toteamaan, ettei toimikunnan lausuntoja asiasta ollut otettu huomioon. Asuintonttien eteläraja ulottui kirkkomaan pohjoislaitaan asti. Tonteille oli jo valmistunut rakennuksia ja uusia oli rakenteilla. Kirkkomaan pohjoislaidassa olevan porttiaukon viereen, vuoden 1918 sankarihaudan lähelle oli tehty käymälä.

Muinaistieteellinen toimikunta kirjoitti Petterssonin käynnin perusteella syyskuussa 1947 asiasta uuden lausunnon. Siinä korostettiin Petäjäveden vanhan kirkon merkitystä Suomen rakennustaiteelle, nostettiin esiin Wienin yliopiston taidehistorian professori Josef Strzygowskin käynti kirkolla vuonna 1923 sekä todettiin professori Lundbergin äskettäinen vierailu siellä. Lisäksi mainittiin kummankin professorin olleen sitä mieltä, että kirkko oli parasta ja arvokkainta Euroopan puurakennustaidetta ja täysin verrattavissa esimerkiksi Norjan sauvakirkkoihin. Kirkon arvoa nosti myös se, että sen ympäristö oli säilynyt siihen asti ilman sitä häiritseviä rakennuksia.

> *Petäjäveden vanhan kirkon ympäristö tulee jo käynnissä olevan asutustoiminnan kautta pahasti pilatuksi ja kirkko tapuleineen joutuu ympäristöön, johon se ei kuulu. Kirkon lähelle syntyvät rakennukset lisäävät tulipalon vaaraa eikä kirkko enää tule olemaan se koskematon muinaismuisto mitä se tähän asti on ollut. On tapahtunut sellaista, mitä missään tapauksessa ei olisi saanut tapahtua. Arvokkaan kirkkorakennuksen ympäristö on pilattu.*[734]

Lausunnossa korostettiin lisäksi Petäjäveden vanhan kirkon ja kellotapulin muodostamaa rakennustaiteellisesti ja kulttuurihistoriallisesti ainutlaatuisen arvokasta rakennusryhmää, jolla oli kansainvälisessä arkkitehtuurikirjallisuudessa tärkeä sija pohjoisen, keskiaikaisiin esikuviin palautuvan puukirkkotyylin edustajana.[735]

Muinaistieteellinen toimikunta valitti asiasta Vaasan läänin lääninhallitukseen 10.10.1947. Toimikunta oli esittänyt edellä mainitun suoja-alueen toteuttamista ja rakennussuunnitelmia koskevien määräysten laatimista sille. Lisäksi se oli ehdottanut rakennuskieltoa kyseiselle alueelle ja rakennustarkastajan määräämistä valvomaan annettujen määräysten noudattamista. Lääninhallitus ratkaisi asian Muinaistieteellisen toimikunnan hyväksi ja kielsi uudisrakentamisen mainitulle alueelle ilman lääninhallituksen tapauskohtaista lupaa sekä määräsi rakennuskiellon jatkumaan vuoden 1951 loppuun asti.[736]

Kysymys ei kuitenkaan ollut vielä ratkennut. Toimikunnan arkkitehti Elias Paalanen oli toimittanut paikalla katselmuksen maaliskuussa 1948, jolloin oli käynyt ilmi, että noin 17 metrin päähän kuusiaidasta oli aloitettu rakennusta, jonka perustukset, ristikkorunko raakalaudoituksineen ja kattotuolit olivat valmiina. Samana päivänä pidetyssä kokouksessa Keski-Suomen Maanviljelysseuran edustaja mainitsi, ettei hänellä ollut tietoa esitetystä suojavyöhykkeestä ja piti Toimikunnan puuttumista asiaan vain kiusantekona. Asioita seuranneet henkilöt tiesivät toisaalta kertoa, että rakennusta, joka syksyllä oli ollut vasta perustamisvaiheessa, ryhdyttiin kiireellä rakentamaan kun tieto toimikunnan kääntymisestä Vaasan läänin maaherran puoleen oli tullut. Tontin omistaja oli tehnyt valituksen lääninhallituksen päätöksestä.[737]

Korkein oikeus jalkautui kirkolle tarkastukseen 26.5.1948 tarkastelemaan kirkkoa ympäröiville pelloille muodostettua kolmea tilaa, jotka olivat rakenteilla. Rakennukset häiritsivät muistion mukaan näkymää eniten (vanhan) sillan yli etelään päin tultaessa, jolloin vanha kirkko kauniine ympäristöineen jäi melkein huomaamattomaksi tonteille ilman yhtenäistä suunnitelmaa pystytettyjen rakennusten taakse. Korkeimman oikeuden tarkastus kohdistui ennen muuta kirkkoa lähimpänä olevaan tonttiin ja sille rakennettuun puolivalmiiseen rakennukseen.

Kärhämä johti hankkeeseen asemakaavan laatimisesta Petäjäveden kirkonkylää varten, mistä asutusneuvos, maanmittausinsinööri Palmqvist ilmoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle kirjelmällä 6.8.1948.[738]

Kirkon vuotava katto ja kunnostussuunnitelman laatiminen

Kirkon katto oli samaan aikaan alkanut vuotaa yhä pahemmin ja Petäjäveden kirkkoherra Peltokallio ilmoitti asiasta Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Hän tiedusteli, olisiko kirkon kattamiseen jotain väliaikaista keinoa. Pahimmat vuotopaikat olivat kirkon katon jiireissä ja vettä pääsi valumaan myös kirkon sisälle. Peltokallio huomautti, että koska maanlunastuslautakunta oli hävittänyt suurimman osan seurakunnan omaisuudesta, ei se pystynyt suuremmin osallistumaan kustannuksiin. Jotain asialle tulisi kuitenkin tehdä.

Kirkkoherra kuvaili kirkon ympäristön – varsinkin salmen yli johtavalta sillalta ja maantieltä katsottuna – olevan niin rikki, että hän sanoi katselevansa sitä mieli murheellisena ja ihmetteli, kuinka sivistynyt kansa pystyi arvokkaita kulttuurimuistoja kohtelemaan tuolla tavalla. Valitus asiasta oli tuolloin vielä Korkeimmassa oikeudessa, mutta kirkkoherra arveli, että siihen olisi enää vaikeaa saada muutosta. Riidanalainen rakennus oli saanut rakennusluvan ja se oli rakennettu valmiiksi syksyllä 1948. Hän arveli asialle olevan suureksi eduksi, jos toimikunta vielä ottaisi yhteyttä Korkeimpaan oikeuteen.[739]

Lars Pettersson oli kirkolla käyntinsä aikana syyskuussa 1947 kirjoittanut viivoitetulle paperille yhden sivun muistion jossa oli lyhyitä huomioita kirkosta:

- *Paanukatot ris. tai päreistä. Alettiin uusia 1939. Lundbergin paanunteko-ohjelma 5–6 v. Rahaa teollisuuslaitoksilta.*
- *Sakar. eteläseinä alkanut lahota, aikanaan uudet hirr.*
- *Ruutuja rikki (puitteita korjattu sopivasti)*
- *2 rappua (lankkuja) rikki*
- *Rancken käyn.*
- *Puiden karsinta*
- *Paanunvalmistusohjeet*
- *Käytävän etel. lasipuiteikk. 3 pookassa*
- *läkkipeltisuikaleet hävinneen lyijyn tilalla. Uusittava Wuoriolla*
- *Arkkit. Elsie Borgilla kuvia ja tietoja kirkosta*
- *Välttämättä mitattava 1948*

Lisäksi paperin alaosassa oli piirros penkin etufasadin lautojen, sekä osa jonkin toisen laudan profiileista, jonka vieressä oli merkintä: Bryggman silta.[740]

Pettersson sai kesällä 1949 tehtäväksi tutkia perusteellisesti Petäjäveden vanhan kirkon ja tehdä siitä korjaussuunnitelman.[741] Museoviraston arkistossa onkin kokoelma Petterssonin tekemiä mittapiirustuksia ja huomiota kirkosta ajalta 16.–18.7.1949. Niissä on piirroksin ja kommentein dokumentoitu kirkon ikkunat (kuorisakaran pohjoinen ikkuna, pohjoissakaran itäseinän ikkuna, pohjoissakaran läntinen ikkuna, uuden sakariston itäseinän eteläikkuna), ovet (eteläsakaran oven kehä- ja vuorilautarakenne, uuden sakariston ulko-ovi pohjoisseinässä, uuden sakariston ja kirkon väliset ovet, kirkon länsisakaran ovi, tapulin pohjoisseinän ulko-ovi, tapulin alakerran koilliskomeron ovi, tapulin alakerran eteläseinän ovi), vesikattorakenne, kuoriaidan ennallistus, alttarikaide, kuoriaitauksen jäljet itäsakaran pohjoisseinässä, penkkipaneeli ja räystäskourut kannakkeineen.[742]

Paanujen hankintaa ja katekysymyksiä

Petterssonin vuonna 1947 kirjoittaman muistilapun ohjeen mukaisesti paanujen hankinta-asiassa käännyttiin teollisuuslaitosten puoleen. Pettersson oli jo vuoden alussa ollut yhteydessä tehtailija Elis Lahtiseen Visuvedellä. Monien puukirkkojen katot olivat tulossa uusittaviksi ja Muinaistieteellinen toimikunta halusi löytää sopivan paanutoimittajan, joka valmistaisi kaikki paanut toimikunnan ohjeiden mukaan.[743] Pettersson oli kirjoittanut toimikunnan nimissä Someron kirkkoherra Sulo Tasangolle toukokuussa

Petäjäveen
13.9.47.
Paanukatot ris. tai päreistä.
Alettiin uusia 1939
Lundbergin paanunteko-ohjelma 5-6 v.
Rahaa teollisuuslaitoksilta.
Sakar. eteläseinä alk. lahota.
aikanaan uudet hirr.
Ruutuja rikki (puitteita korjattu sopivasti)
2 rappua (lankkuja) rikki.
Rancken käyn.
Puiden karsinta.
Paanunvalmistusohjeet.
Käytävän etel. lasipuiteikk. 3 pookassa
läkkipeltisuikaleet hävinneen lyijyn tilalla. Uusittava Wuoriolla.
Arkkit. Elsie Borgilla kuvia ja tietoja kirkosta.
Välttämättä mitattava 1948
Penkissä etufasadi
Bryggman silta.

Kuva 67. *Lars Petterssonin muistilappu käynnistä Petäjävedellä 13.9.1947.*

1947 ottaneensa selvää sillloisesta paanunvalmistustilanteesta. Sahalaitokset eivät ilmeisesti olleet suostuvaisia valmistamaan muita kuin sahattuja paanuja. Tästä syystä Pettersson suositti, että kirkon sakariston kattopaanut – ilmeisesti Tasangon ehdotuksen mukaan – tehtäisiin käsin Somerolla. Koska Petterssonin mukaan kelvollisten paanujen saamiseksi oli välttämätöntä, että paanupuut kaadettaisiin talvella ja että ne saisivat kuivaa kevään ja alkukesän yli, ei kattoa voitaisi tehdä vielä kesällä 1947, vaan vasta loppukesällä 1948 siinä tapauksessa, että puut kaadettaisiin talvella 1947–1948. Tämä tarkoitti, että silloista kirkon huonokuntoista pärekattoa olisi paikattava toistaiseksi vain päreillä.

Pettersson lupasi ottaa mukaansa kaikki tarvittavat ohjeet, kun hän saapuisi kesällä sakaristoa tutkimaan. Hän pyysi kirkkoherraa valmiiksi tekemään tiedusteluja paanutekijästä, jotta puutkin pystyttäisiin katsomaan kesällä valmiiksi. Lisäksi hän suositti seurakuntaa hankkimaan ajoissa tuomiokapitulilta korjausluvan, asian nopeuttamiseksi.[744]

Kesän lopulla Pettersson lähetti seurakunnalle Someron keskiaikaisen kivisakariston korjaussuunnitelman. Siinä vesikaton rikkinäistä kimpipäällystettä ehdotettiin poistettavaksi ja korvattavaksi paanuilla. Ne tuli tehdä lohkomalla ja sahaamalla honkapuusta Ruotsin Kuninkaallisen Rakennushallituksen paanunvalmistusohjeiden mukaan. Puut tuli kaataa talvella 1947–48, paanut keittää tavallisessa puutervassa ja lyödä paikoilleen syyskesällä 1948. Paanukatto oli jatkossa tervattava joka kolmas vuosi.[745]

Marraskuussa 1947 valtionarkeologi C. A. Nordman kirjoitti Turun tuomiokirkon korjauksessakin mukana olleelle rakennusmestari K. J. Tähtiselle Turkuun kirjeen, jossa hän lupauksensa mukaisesti lähetti Ruotsin Rakennushallituksen ohjeet paanukattojen tekemiseksi. Lisätietona kirjeessä oli, että Grythyttan Oy Ruotsissa teki oheistettua menetelmää käyttäen paanuja, joita käytettiin kirkonkattojen korjauksiin. Sen lisäksi oli olemassa erikoispaanuja esimerkiksi kaarevia pintoja varten. Kirjeessä oli lisäksi maininta, että Nils Cleve oli kuullut [Erik] Bryggmanin mainitsevan, *että hän käyttäisi paanuja huviloiden katoissa jos saisi ostaa hyviä.*[746]

Samassa kuussa valtionarkeologi Nordman kirjoitti Paimion kirkkoherralle, ettei Muinaistieteellinen toimikunta voinut hyväksyä kirkon kattamista mustalla tiilellä. Seuraavassa kuussa hän ilmoitti toimikunnan kantana, että katteena tulisi edelleen käyttää paanua. Nordman viittasi aiemmin samassa kuussa tekemäänsä käyntiin Paimiossa, jolloin hän oli kertonut kirkkoherra J-F. Kanteleelle Muinaistieteellisen toimikunnan neuvotteluista *erään turkulaisen liikkeen kanssa paanujen tehdasmaisesta valmistuksesta asiaankuuluvalla tavalla, nim. veistämällä eikä sahaamalla.* Nordman toivoi, että paanujen valmistus saataisiin käyntiin jo seuraavana keväänä.[747]

Ilmeisesti hyvälaatuisten paanujen hankkiminen kirkkojen katemateriaaliksi osoittautui sodasta toipuvassa Suomessa mahdottomaksi. Veistettyjen paanujen valmistusta ei saatu alkuun keväällä 1948 ja Ruotsin Kuninkaallisen Rakennushallituksen paanunvalmistusohjeeseen ei enää asiakirjoissa viitattu. Ponnistelut kunnollisten paanujen hankkimiseksi teollisuuslaitosten avustuksella kuitenkin jatkuivat.

C. A. Nordman oli tiedustellut R. Erik Serlachiukselta yhtiön mahdollisuutta osallistua Petäjäveden vanhan kirkon katon kunnostuskustannuksiin. Serlachius kertoi lokakuussa 1949 olevansa kyllä halukas osallistumaan kirkon katon uusimisen kustannuksiin. Mutta koska kyseessä oli niinkin suuri summa kuin noin 2 miljoonaa markkaa, hän edellytti, että myös maanviljelijät ja muut seurakuntalaiset Petäjävedellä ottaisivat osaa kustannuksiin manttaaliensa osuudella.[748]

Serlachiuksen metsänhoitaja Erkki M. Cleve oli ottanut myös asiassa yhteyttä toimikuntaan. Petäjäveden seurakunnan edustaja oli ottanut asian esille Tampereen Hiippakunnan Taloustoimiston kokouksessa. Seurakunnan mielestä korjaukseen oli saatava valtion avustusta ja siirtänyt siksi katon korjausta myöhemmäksi. Seurakunta oli tuolloin rahallisissa vaikeuksissa rakentaessaan hautausmaan uutta kappelia, joka maksoi 3 miljoonaa markkaa. Petäjäveden Manttaalikunnalla oli jonkin verran varoja, mutta se oli sitä mieltä, että asia kuului seurakunnalle, joka kantoi asukkailta veroja ja pystyi käyttämään varojaan tuohon tarkoitukseen.

Yksityiset suuremmat tilalliset olivat tuolloin E. M. Cleven mukaan raskaitten verojen ja heikkojen tulojen johdosta ahtaalla, joten heidän kantansa tällaisiin yleisiin kustannuksiin osallistumiseen oli yleensä kielteinen. Julkisesti asiaa ei ollut käsitelty missään kokouksessa. Hän ehdotti, että Petäjävedellä voitaisiin pitää asiasta yleinen kokous, mutta mieluiten vasta keväällä, koska silloin isännät olisivat tehtyään tukkikauppoja paremmissa varoissa ja maaperä voisi olla otollisempi asialle. Hän ehdotti myös, että valtionarkeologi Nordman lähestyisi kirjelmällä asiassa Petäjäveden Manttaalikuntaa.[749]

Helmikuussa 1950 kirkkoherra Peltokallio kirjoitti jälleen Muinaistieteelliselle toimikunnalle kevätsateiden lähestyessä. Kirkon katto oli loppuun kulunut ja seurakunnan luottamusmiehet olivat siitä huolissaan. Väliaikaiseen pärekattoonkin alkoi olla kiire hankkia pärepuita. Peltokallio halusi tietää, oliko Muinaistieteellinen toimikunta löytänyt asiaan ratkaisua.[750] Saman vuoden maaliskuussa Peltokallio lähestyi uudella kirjeellä. Seurakunta oli tehnyt päätöksen kattaa kirkko hätäkeinona päreillä Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksesta. Päreet aiottiin ottaa heti seurakunnan metsästä, ennen kuin pärepuiden kaatoaika siltä vuodelta loppuisi. Seurakunta halusi kuitenkin vielä kiireellisesti saada tietoa mahdollisista lahjoituksista katon korjaukseen ja tie-

toja muun muassa paanujen saantimahdollisuuksista, sillä sekin olisi mieluiten kattanut kirkkonsa paanuilla.[751]

R. Erik Serlachius palasi kateasiaan huhtikuussa 1950. Hän oli ottanut selvää Petäjävedellä toimivista muista yhtiöistä. Ainoastaan Yhtyneillä Paperitehtailla oli siellä hyvin pienimuotoista toimintaa. Serlachiuksen oma yhtiö avusti tuolloin huomattavilla summilla rahoituskohteita, joita olivat muun muassa Otaniemi-projekti, Svenska Handelshögskolan ja Åbo Akademi. Tämän takia ei hänellä ollut mahdollisuutta esitellä yrityksensä hallitukselle Petäjäveden kattamisprojektia, eikä hänellä ollut esittää Nordmanille muuta vaihtoehtoa kuin kirkon katon tekeminen päreistä.[752]

Kirkkoherra Peltokallio havahtui keskikesällä 1950 jälleen kattamisasiaan, joka olisi tehtävä ennen syyssateita. Asiasta ei ollut tehty vielä lopullista päätöstä. Muinaistieteellinen toimikunta oli aiemmin ilmoittanut kääntyneensä kirkkohallituksen puoleen ja kirkkoherra halusi tietää, oliko asiasta kuulunut mitään. Seurakunta ei mielellään olisi kattanut kirkkoaan päreillä, mutta paanujen hankintaankaan sillä ei ollut varaa. Toisaalta seurakunta ei voinut katsella, kuinka vesi turmelisi sen vanhan pyhäkön. Viimeisenä mahdollisuutena seurakunnalla oli varattuna päreet kirkon kattamiseen. Siinä tapauksessa kirkko oli tarkoitus kattaa ennen katetuilta osiltaan päreillä, sillä uloimmissa kattokolmioissa oli Peltokallion mielestä hyvä säilyttää paanut.[753]

Hätähuuto kirkon puolesta

Petäjäveden vanhan kirkon katon korjausasiaa todennäköisesti taustalla ajanut Lars Pettersson oli ollut huolissaan kirkon kohtalosta ja joutunut omien sanojensa mukaan lopullisen kattoratkaisun kiirehtimiseksi Muinaistieteellisessä toimikunnassa vuonna 1951 sepittämään hätähuudon luonteisen katsauksen kirkon ja tapulin rakennustaiteellisiin ominaisuuksiin ja arvoihin.[754] Kirjoitus julkaistiin *Suomen Kuvalehdessä* keväällä 1951 otsikolla *Saako Petäjäveden vanha kirkko rappeutua?*[755] ja otsikolla *Petäjäveden vanhan kirkon puolesta* kirjassa *Keski-Suomea ja keskisuomalaisia II.*

Artikkelissa, jonka käsikirjoitus on Museoviraston arkistossa, Pettersson nosti esiin maan vanhojen puukirkkojen kohtalon. Niistä parista sadasta 1600- ja 1700-luvuilla rakennetusta kirkosta, jotka vielä sata vuotta aikaisemmin olivat olleet tyylillisesti koskemattomia, oli useimmat pilattu tai purettu. Pääpiirteiltään vanhassa asussa säilyneistä kirkoista hän luetteli artikkelissa edustavimmat: Sodankylän, Tervolan, Tornion, Paltamon, Kallankarin, Keuruun, Petäjäveden, Pihlajaveden, Irjanteen ja Pyhämaan kirkot. Useimmat niistä olivat niin sanottuja *vanhoja kirkkoja*, jotka Pettersson määritteli kirkoiksi, joita ei enää käytetty, koska seurakuntaan oli rakennettu uusi ja tilavampi pyhäkkö. Hän tähdensi, että eräiden tavallistenkin *eläkkeelle joutuneiden* kirkkojen kohtalo oli synkkä. Se johtui ennen kaikkea siitä, ettei seurakunnilla ollut varoja eikä aina haluakaan ylläpitää kahta kirkkoa. Esimerkkinä hän käytti Petäjäveden seurakuntaa, jonka vanhaa kirkkoa hän piti Suomen rakennustaiteellisesti mahdollisesti kaikkein merkittävimpänä puukirkkona. Petterssonin mukaan valtion olisi tullut kustantaa kirkon kunnostaminen – mihin se ei ollut osoittanut kiinnostusta. Hän kaipasi jotain muuta rahoittajatahoa ja suuntasi katseensa Keskisuomalaiseen osakuntaan ja Keski-Suomen maakuntaliittoon – olihan kyseessä Keski-Suomen arvokkain maamerkki.[756]

Pettersson nimitettiin kesällä 1951 taidehistorian professoriksi Helsingin yliopistoon. Hän ei kuitenkaan jättänyt rakkaaksi käyneitä puukirkkojaan, vaan jatkoi niiden tutkimista ja puolustamista koko loppuelämänsä.

Kirkkohallituksen avustus ja kirkon kattaminen

Talvella 1952 Tampereen Hiippakunnan talousneuvosto otti yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan. Petäjäveden seurakunnan kirkkohallintokunta oli kääntynyt talousneuvoston puoleen kirkon kattamisasiassa tiedustellen, voisiko Muinaistieteellinen toimikunta avustaa seurakuntaa joko rahallisesti tai tarvikkeiden muodossa kirkkoa katettaessa. Talousneuvosto pyysi asiasta toimikunnan lausuntoa tammikuussa 1952 ja tiedusteli samalla, voidakseen hankkia vertailevia tarjouksia useammalta toimijalta, olisiko toimikunnalla tiedossa muuta kuin Turussa oleva Tähtisen rakennusliike, joka valmistaisi kattopaanuja.[757]

Tammikuussa 1952 kirkkoherra Peltokallio kirjoitti seurakunnalle viitaten Muinaistieteellisen toimikunnan kirjelmään 19.11.1951, joka koski Petäjäveden *antependion*[758] vaihtamista uuteen. Hän ilmoitti, että vaihtokauppa sopi seurakunnalle ja hän toivoi, että se saataisiin jo alkukesästä paikoilleen, sillä kirkossa kävi paljon matkailijoita. Samalla hän ilmoitti, että *paanukaton korjaus ei ollut tuottanut minkäänlaisia tuloksia*. Seurakunta oli kuitenkin koettanut tehdä asialle jotain ja oli valinnut toimikunnan teettämään paanukaton pohjoispuolen neljälle sivulle, joita Peltokallio piti kirkon edustavimpana puolena. Tehty paanukatto oli tarkoitus jättää paikoilleen.

Pohjoispuolella tuohet pitivät Peltokallion mukaan enää vettä vain vaivoin. Seurakunnalla ei kuitenkaan ollut varaa paanujen kalliiseen veistämiseen, vaan se oli päätynyt sahapaanuihin ja koetti löytää tukkeja vielä jäljellä olevasta metsästä. Lopuksi Pelto-

kallio ilmoitti seurakunnan ottavan paanujen hankkimiseksi vastaan kaikkia mahdollisia neuvoja.[759] Maaliskuussa Peltokallio kiitti Muinaistieteellistä toimikuntaa siitä, että seurakunta saisi uuden alttarivaatteen jo olympialaisiin mennessä, sillä seurakunta odotti niiden johdosta paljon matkailijoita kirkkoon. Hän tiedusteli voisiko toimikunta ehdottaa sinne sopivaa vieraskirjaa. Hän oli myös miettinyt pientä esitettä, jossa kirkkoa selitettäisiin sanoin ja kuvin. Esite voisi olla suomen-, ruotsin-, englannin- ja saksankielinen. Hän pyysikin Muinaistieteellistä toimikuntaa laatimaan sellaisen. *Otavallahan olisi jo kai valmiita laattojakin.* Hän kirjoitti myös, että katon uusimisen valmistelu oli aloitettu, jotta kirkko ei menisi piloille ja kyseli, *tulisivatko paanut kuvioihin*. Seurakunta oli ajatellut kyllästyttää paanut Imatran kyllästysaineella ja jäi odottamaan toimikunnan neuvoja.[760]

C. A. Nordman oli lähestynyt vielä kerran maaliskuussa 1952 kirjeellä R. Erik Serlachiusta kesken olevan Petäjäveden vanhan kirkon katon uusimiskysymyksessä. Serlachius toisti aiemman kantansa siitä, että hän auttaisi mielellään, mutta yhtiö edellytti myös seurakunnan ja petäjävetisten osallistumista maksuihin. Hän esitti yhtenä mahdollisena tapana, että paanukatteen materiaali valmistettaisiin yhtiön verstaalla Kolhossa. G. A. Serlachius osallistuisi kustannuksiin tietyllä summalla ja loppusumma jaettaisiin manttaaleittain paikkakunnan suurimpien tilojen kesken. Jos Petäjävedellä ei haluttaisi maksaa käteisellä, voitaisiin kustannusosuudet maksaa tukkien luovutuksen yhteydessä yhtiölle.[761] Serlachius halusi korostaa, että hänellä oli myönteinen asenne korjauskysymykseen. Hänen mielestään oli kuitenkin oikein ja kohtuullista, että rovasti ja muut arvohenkilöt Petäjävedellä itse olisivat aloitteellisia asiassa. Jos näin ei olisi, hän ei voinut yksin sitoutua hoitamaan asiaa.[762]

Huhtikuussa kirkkoherra Peltokallio tiedusteli toimikunnalta edelleen vanhan kirkon paanuista. Kirkkohallintokunta halusi ensi tilassa sahata paanut kuivamaan kyllästämistä varten ja hän halusi tietää millaisia paanujen tulisi olla ja minkälaisia neuvoja toimikunta voisi antaa katon rakentamiseen. Hän kysyi lisäksi, voitaisiinko työhön ottaa vanha paanu malliksi. Paikalliset rakennusmiehet olivat ehdottaneet kulujen vähentämiseksi paanujen sahaamista sirkkelillä. Peltokallio oli tietoinen siitä, etteivät paanut siten tehtyinä olisi samanlaisia kuin veistetyt, mutta veistettyihin ei seurakunnalla ollut varaa.[763]

Valtionarkeologi Nordman vastasi Peltokalliolle, että toimikunta lähettäisi erillisenä lähetyksenä vanhan kirkon paanujen piirustukset ja kattoratsastajan entistämispiirustukset. Hän arveli kattoratsastajan alaosan olleen tuolloin vielä paikoillaan ja sen huipun olevan säilössä kirkossa tai jossain vajassa. Keskiosa sen sijaan oli hävinnyt. Piirustukset oli tehnyt omien mittaustensa perusteella Muinaistieteellisen toimikunnan mittaaja-piirtäjä Th. Lindquist.[764] Nordman painotti, että jos työssä käytettäisiin sahattuja paanuja, olisi niiden yläpinta kuitenkin höylättävä. Lisäksi hän kertoi keskustelleensa Petäjäveden kirkosta vuorineuvos Serlachiuksen kanssa, joka oli valmis avustamaan kattoasian eteenpäin viemisessä. Olisi kuitenkin suotavaa, että rovasti olisi yhteydessä Serlachiukseen ja esittäisi asian hänelle. Tärkeää oli, että Serlachius saisi tietää, että seurakunta ja paikkakuntalaiset ottaisivat itse osaa hankkeeseen.[765]

Kattamistyö aloitettiin vihdoin Petäjäveden seurakunnan saatua vanhan kirkon katon uusimiseen kirkkohallitukselta 500.000 markan avustuksen.[766] Muinaistieteellisen toimikunnan työmestari O. E. Kivistö matkusti paikalle heinäkuussa 1953 opastamaan paanukaton uusimistyötä. Hän tapasi työmaalla kirkon kattamistyötä hoitavan rakennusmestari Einari Liuksen, kattotyötä urakoivan kirvesmies Jouko Asunnan sekä muita työmiehiä. Kattotyö oli tuolloin jo osittain aloitettu ja katon räystäs oli tehty kuten aiemmassa katossa. Kivistö antoi katon teosta joitakin ohjeita. Hän kiinnitti erityistä huomiota siihen, ettei nauloja lyötäisi niin tiukkaan, että paanut olisivat vaarassa haljeta. Hän opasti myös asentamaan paanujen suomut vaakaan ja viistosti kulkevat rivit suoriksi. Naulauksissa käytettiin työmaalla 3 tuuman lankanauloja, joita Kivistö piti liian lyhyinä ja hän ehdotti, että jo valmiina olevaan katon osaan lyötäisiin lisäksi 4 tuuman nauloja, joiden alapäät kotkattaisiin (käännettäisiin) siten, etteivät paanut pääsisi pullistumaan (nousemaan).

Kivistö antoi tarkkoja ohjeita sisäjiirien tekemisestä siten, ettei niihin tulisi syviä kuoppia tai kaukaloita. Jiirit oli aiemmassa katossa tehty puskuun niin, että paanujen alapäät ulottuivat jiirin pohjaan asti, joten Kivistö ohjeisti tekemään ne vanhaan malliin. Hän neuvoi myös pääty- ja sivulappeiden ulkokulmien tekoa siten, että niissä tuli asetella paanut vuorotellen toistensa päälle samoin kuin sisäjiireissä. Samalla hän neuvoi kiinnittämään huomiota kulmien suoruuteen. Hänestä oli erikoista, että Petäjävedellä tehtiin varppeiden (aluslaudoituksen) päälle tavallinen pärekatto ikään kuin tuohituksen sijasta – joka oli entisessä katossa ollut suoraan varppeiden päällä eikä paanusuomuissa, kuten useimmiten vanhoissa kirkoissa.

Koska naulaukseen käytettiin lankanauloja, joita Kivistö ei pitänyt erityisen hyvinä paanukattojen naulauksessa, kävi hän Liuksen kanssa turhaan Jyväskylässä viidessä liikkeessä kysymässä tako- tai edes honka- eli prässinauloja. Honkanauloja olisi yksi liikkeistä voinut tilata, mutta niin pitkällä toimitusajalla, että työ olisi saattanut siirtyä vuodella eteenpäin. Ainoaksi mahdollisuudeksi jäi siten käyttää työssä 4 tuuman lankanauloja.[767]

Petäjäveden kirkkoherra, rovasti Peltokallio lähetti elokuun lopulla lyhyen viestin Muinaistieteellisel-

le toimikunnalle. Kirkon paanukatto oli tuolloin jo puoliksi valmis. Peltokallio pyysi toimikuntaa lähettämään paikalle tarkastajansa, joka asiantuntijana voisi valvoa, että katosta tulisi ehdottomasti hyvä.[768]

Kivistö kävi työmaalla uudestaan elokuun lopussa 1953. Hän neuvotteli rakennusmestari Einari Liuksen kanssa vanhan kirkon kattamisesta. Kirkon katosta oli tuolloin kattamatta noin 1/7–1/8 osa. Katolle oli myös tehty niin kutsuttu ratsastaja[769] ja kellotapulin ja kirkon välinen käytävä oli katettu. Ilmoituksen mukaan kellotapuli oli tarkoitus kattaa kesällä 1954.

Työn suorituksesta Kivistö kirjasi, että se oli tehty melko lailla hänen edellisellä käynnillään antamisensa ohjeiden mukaisesti. Hän pyysi suoristamaan joidenkin pääty- ja sivulappeiden ulkokulmia, joissa paanujen vuoroasetteluohjetta ei ollut tarkasti noudatettu. Myös paanujen harjaa kohti nousevissa vinoissa linjoissa oli kaarevuuksia, joihin työmiesten mukaan syynä olivat erilevyiset paanut. Sisäjiireissä oli niin paljon roskia, että Kivistölle ei selvinnyt oliko ne tehty ohjeiden mukaan, mitä hänelle kuitenkin vakuutettiin.

Kivistö tapasi myös rovasti Peltokallion ja he keskustelivat yhdessä työssä mukana olevan kirvesmies Kaino Ekmanin kanssa, miten kattamistyö yksityiskohtineen oli tehty. Samalla neuvoteltiin myös kattoratsastajan juuren (sipulin) alapuolen tekemistä siten, että se saataisiin riittävän lujaksi ja vedenpitäväksi. Kivistö teroitti myös harjalautojen huolellista kiinnittämistä siten, ettei harja pääsisi haristumaan. Hän tähdensi myös sitä, että vielä tekemättä olevissa katon osissa koetettaisiin tehdä paanurivit mahdollisimman suoriksi. Tilaisuudessa oli myös puhe kirkon maalaamisesta. Kivistö varoitti vakavasti maalaamasta kirkkoa, jota koskaan ei ollut maalattu.

Rovasti Peltokallio lupasi ilmoittaa toimikunnalle, kun kirkon kattotyö olisi valmis. Hän mainitsi toivomuksessaan, että Muinaistieteellinen toimikunta suorittaisi silloin paikalla lopputarkastuksen,[770]jonka aika koitti kaksi kuukautta myöhemmin.[771] Kivistö matkusti paikalle yhdessä Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Paavo Riihimäen kanssa. Lopputarkastuksessa olivat toimikunnan edustajien lisäksi läsnä urakoitsija, rakennusmestari Lius, Petäjäveden kirkkohallintokunnan puheenjohtaja Väinö Nieminen, rahastonhoitaja Lauri Kokkila ja kirvesmies Jouko Asunta. Eräitä pienempiä korjaus- ja uusimistöitä oli tuolloin vielä kesken.

Kirkko tarkastettiin ja kun Lius ja Asunta vakuuttivat työn huolellisesti ja hyvin tehdyksi, hyväksyttiin se yksimielisesti. Samalla neuvoteltiin kirkon kivijalan ja muista pienemmistä vielä samana syksynä suoritettavista ulkopuolisista korjauksista. Kivistö ja Riihimäki antoivat ohjeita töiden suorittamiseen. Kirkon lautaseinäisen välikäytävän etelänpuoleinen alusparru oli heidän mielestään uusittava kokonaan aikomuksena olleen paikkauksen sijasta. Lisäksi neuvoteltiin kellotapulin paanukaton seuraavana kesänä suunnitellusta osittaisesta uusimisesta ja korjauksesta. Päätöstä uusimisen laajuudesta ei kuitenkaan tehty, sillä sen katsottiin selviävän vasta suoritettavassa yksityiskohtaisessa tarkistuksessa sitten, kun tornin ympärille olisi rakennettu telineet. Katselmuksessa todettiin kuitenkin, että kattolappeiden *kuurnaosat* oli uusittava.

Tilaisuudessa keskusteltiin lisäksi kellotapulin uudelleen maalauksesta. Toimikunnan edustajat esittivät, että siinä käytettäisiin ennen käytettyjä värejä, joita oli vielä sen verran jäljellä, että niistä voitaisiin saada tarvittavat värimallit. Kivistö ja Riihimäki ilmoittivat, että ennen maalaustöihin ryhtymistä tulisi asiasta ilmoittaa Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Kellotapulin eteläisen ja läntisen puolien ovien edessä olleet portaat olivat lahonneet ja toimikunnan edeustajat ehdottivat, että ainakin läntisen oven eteen tehtäisiin uusi entisen mallinen porras. Paikalla keskusteltiin myös siitä, tulisiko kirkossa käyvältä yleisöltä periä jollain sopivalla tavalla pieni pääsymaksu kirkon tulevaa hoitoa varten.

Valtamaantieltä vanhalle kirkolle tultaessa tie tuntui loppuvan kesken. Arkkitehti Riihimäki ehdotti, että sitä jatkettaisiin muutaman peltosaran poikki siten, että päästäisiin autolla suoraan kirkolle asti, eikä sinne tarvitsisi kulkea asuintalojen pihojen läpi. Lopuksi Muinaistieteellisen toimikunnan edustajat antoivat Petäjäveden seurakunnalle tunnustuksen siitä työstä, mitä kirkkohallintokunta oli tehnyt *hoitamalla esi-isiensä rakentamaa ja hartaustilaisuuksissa käyttämää vanhaa arvokasta pyhättöä*. Kirkkohallintokunnan puheenjohtaja Nieminen puolestaan kiitti Muinaistieteellistä toimikuntaa arvokkaasta asiantuntija-avusta kirkon hoidossa ja korjauksissa ja toivoi, että kiinteä yhteistyö erityisesti jatkuvien uudistus- ja korjaustöiden osalta edelleen jatkuisi.[772]

Petäjäveden seurakunnan kirkkohallintokunnan sihteeri Lauri Kokkila lähestyi Muinaistieteellistä toimikuntaa huhtikuussa 1954 pyytäen toimikunnan arkkitehti Paavo Riihimäkeä tai jotakuta muuta suunnittelemaan ja antamaan ohjeita vanhan kirkon kellotapulin kattamiseen. Tuolloin oli tarkoitus aloittaa paanujen teko ja Kokkila kyselikin, olisiko arkkitehdilla pian mahdollisuutta tulla neuvottelemaan kirkkohallintokunnan kanssa asiasta.[773] Riihimäki kävi paikalla 26.5.[774] ja työ suoritettiin kesän 1954 aikana.[775] Paikalla keskusteltiin myös kirkon hoitolautakunnan suunnitelmasta rakentaa uusi tien kirkon etuaukiolle, koska vanha kirkkotie oli vaikeasti löydettävissä maantieltä. Muinaistieteellinen toimikunta suositteli uutta tietä toteutettavaksi suunnitelman mukaan. Toimikunta muistutti, että vanha tie oli myös pidettävä paikallaan, jolloin matkailijoiden ajoneuvoilla oli mahdollisuus ajoneuvoa kääntämättä ajaa toista tietä kirkolle ja toista sieltä pois.[776]

Kuva 68. *Petäjäveden maisema ennen vuonna 1964 valmistunutta tielinjausta.*

Valtatien rakentaminen

Kirkko oli vihdoin vettä pitävän katon alla, mutta kirkonseutua uhkasi uuden valtatie 23:n vanhan kirkon maisemaa leikkaava linjaus. Petäjäveden kunnansihteeri Juho Lipponen ilmoitti toimikunnalle maaliskuussa 1958, että suunnitteilla oli Keuruu–Jyväskylä maantien oikaisu ja että Petäjäveden kirkonkylän alueen osalta tien linjaus oli jo vahvistettu. Kunnanhallituksen mukaan suunnitelman toteuttaminen *tuskin aiheuttaisi vaaraa millekään tyyppivanhalle rakennukselle, kylänäkymälle tai viljelymaisemallekaan* Petäjäveden kunnan alueella. Koska tien linjaus kulki läheltä vanhaa kirkkoa, piti kunnansihteeri parempana, että Muinaistieteellisen toimikunnan edustaja kävisi Tie- ja vesirakennushallituksessa tutustumassa tiesuunnitelmaan, joka jo oli vahvistettu Kulkulaitosministeriön päätöksellä 5.12.1956 ja julkaistu Tie- ja vesirakennushallituksen kuulutuksella 27.11.1957.[777]

Tie- ja vesirakennushallinnon ylimääräinen insinööri Aaro Piesala lähetti Muinaistieteelliselle toimikunnalle karttakopiot Keuruulta vanhan ja uuden kirkon kohdilta[778] sekä yleiskartan Petäjävedeltä.[779] Keuruun karttaan oli tehty lyijykynällä linjaus, jota pitkin tie todennäköisesti tuli kulkemaan. Petäjävedestä oli mukana yleiskartta, johon oli merkitty oleellisimmat rakennukset erikseen ja kirkonkylän taajama katkoviivoituksella.[780]

Myös Petäjävesi-seuran luonnonsuojelutoimikunnan puheenjohtaja Lauri Kairikko oli asiasta yhteydessä toimikuntaan. Luonnonsuojelutoimikunta oli alkukevään kokouksessaan keskustellut Jyväskylän–Keuruun maantien oikaisusta. Saamiensa tietojen mukaan tie tulisi Petäjäveden kirkonkylän ohittaessaan kulkemaan sen kaikkein kauneimpien paikkojen läpi. Luonnonsuojelutoimikunnan mielestä tuli kiinnittää huomiota siihen, ettei seudun luonnonkauneutta rikottaisi. Kyseessä oli ennen kaikkea vanhan kirkon ympäristö ja sen viereisen Solikkosaaren ja sen salmien säilyttäminen entisellään. Jos mainittua tielinjausta ei voitaisi kokonaan ohjata jostain muualta, olisi Solikkosaari ylitettävä eteläpäästään, joka samalla veisi tien mahdollisimman kauas kauneudestaan kuuluksi tulleen vanhan kirkon luota. Lisäksi oli kirjeen mukaan salmia ylittävä penger *turvehdittava* tai muulla tavoin saatettava luonnonmukaiseksi.[781]

Nils Cleve vastasi lyhyesti Kairikolle toukokuussa 1958. Muinaistieteellinen toimikunta oli tutkinut asiaa ja tullut siihen käsitykseen, ettei toimikunta voinut silloisen asetuksen nojalla estää maantien rakentamista ehdotetulle paikalle. Ainoa asia, mitä toimikunta pystyi tekemään, oli lausua toivomus, että maantieleikkaus kirkon kohdalla tehtäisiin rumentamatta kirkon ympäristöä. Tämän sisältöisen ilmoituksen toimikunta oli tehnyt Tie- ja vesirakennushallinnon Keski-Suomen piirin konttorille.[782]

Petäjäveden kirkon maiseman suojelu sen ruhjoneelta tielinjaukselta näyttää saaneen vain vähän huomiota Muinaistieteellisessä toimikunnassa, erityisesti jos käsittelyä vertaa toimikunnan toimintaan asutustoiminnan vastustamisessa. Oliko kyse siitä, että Petäjäveden vanhan kirkon suurin puolestapuhuja ja sen vaalija Lars Pettersson oli siirtynyt muihin tehtäviin, tai mahdollisesti toimikunnan liian myöhään asiasta saamasta tiedosta tai – niin kuin Cleve sen määritteli – muinaismuistoasetuksen hampaattomuudesta. Petäjäveden kulttuurimaiseman kannalta tielinjauksen ajoitus oli kuitenkin huonoin mahdollinen. Uusi rakennuslaki vahvistettiin 16.8.1958 ja se tuli voimaan kesällä 1959. Sen nojalla olisi ollut mahdollisuuksien mukaan mahdollista suojella ja säilyttää kulttuurimuistomerkkejä sekä kauniita näköaloja ja muita kauneusarvoja asemakaavaan tehtynä aluevarausmerkintänä.[783]

Lars Pettersson kuvasi Petäjäveden maiseman lopullista tärvelemistä vuonna 1964 seuraavasti:

> *Maisemakokonaisuus oli kuin toiveuni. Jääkauden jättämä harjumuodostelma selkärankana, viljelykset sitkeän uurastuksen tuloksina. Kirkko ja tapulisuurvalta-ajan keskeiskirkkoidean myöhästyneinä ja kuitenkin goottilaisia detaljimuotoja käyttävinä heijastumina. Itse kirkko kauhtuneen tervan värisenä, tapuli loistavan polykromiansa menettäneenä talot kohtuullisen välimatkan päässä.[…] Mutta kuten odottaa sopii, raaka tarkoituksenmukaisuus ja hyötyajattelu vaativat osansa. Ensin tuli pika-asutus, joka työntyi kirkkotarhan aidan viereen, vaikka se olisi muuallekin mahtunut. Sitten vedettiin uusi valtamaantie kirkon eteläpuolitse ja Solikkosaaren yli asianmukasine siltoineen. Näköala etelään, väljempien vesien suuntaan oli katkaistu ja maiseman perusolemus tuhottu. Vastalauseista ja vetoomuksista ei piitattu. Tehdyt virheet eivät ole korjattavissa. Vielä puuttuvat paikoitusalue, jäätelökioski ja raivaajan patsas, nuo turistien mukavuuden ja keinoromanttisen kotiseutuhengen symbolit.*[784]

6.5 Pohjoismainen restaurointiseminaari Suomessa toukokuussa 1955

Kirkkojen restaurointikysymykset olivat 1950-luvun alkupuolella ajankohtaisia kaikissa Pohjoismaissa. Muinaistieteellinen toimikunta piti esille tulleita, muun muassa valaistukseen ja lämmitykseen sekä uusien menetelmien, kuten aidon ja korvikemateriaalien käyttöön korjauksissa liittyviä kysymyksiä hankalina ja halusi saada tukea omille ratkaisuilleen. Koska ongelmat olivat kaikissa Pohjoismaissa samankaltaisia, päätti toimikunta kutsua koolle kokouksen, johon osallistuisi pieni ryhmä Pohjoismaiden restauroinnin ja rakennussuojelun alan asiantuntijoita. Kokouksessa oli määrä esitellä suomalaisia hankkeita, keskustella esiin nousseista kysymyksistä sekä käydä eri kohteissa tutustumassa käytännön ratkaisuihin. Toimikunta sai opetusministeriöltä hankkeelle rahoituksen ja kokous pidettiin Helsingissä 21–26.5.1955. Toimikunnan historiallisen osaston osastonjohtaja Nils Cleve toimitti kokouksen materiaalin osaksi kirjaa, joka julkaistiin Muinaistieteellisen toimikunnan vuoden 1955 vuosikirjan yhteydessä. [785]

Suomesta kokoukseen, jota tässä kutsun seminaariksi, osallistuivat toimikunnasta valtionarkeologi Nordman, osastonjohtaja Cleve ja arkkitehti Paavo Riihimäki. Ruotsista saapuivat valtionantikvaari Bengt Thordeman, ensimmäinen antikvaari Bertil Berthelson ja rakennusneuvos David Dahl. Norjaa edustivat valtionantikvaari Arne Nygård-Nilssen, ensimmäinen antikvaari, arkkitehti Halvor Vreim ja restaurointikonsultti (*restaureringskonsulent*), arkkitehti Finn Kraft ja Tanskaa professori Johannes Brönsterd, ylitarkastaja, fil. tri., arkkitehti Aage Roussel ja fil. maist. Harald Langberg Kööpenhaminan kansallismuseosta.[786]

Seminaarissa arkkitehti Riihimäki piti alustuksen kirkkojen lämmitysjärjestelmistä. Tuolloin Suomen 487:ssa seurakuntien vakuutusyhtiössä (*Församlingarnas Ömsesidiga Försäkringsbolag*) vakuutetussa kirkossa neljässätoista oli kaloriferilämmitys, 132 oli varustettu keskuslämmityksellä, 52 oli sähkölämmitteisiä ja 19 täysin vailla lämmitystä.[787] Hän esitteli perinteisiä tapoja parantaa olosuhteita kirkossa. Umpinaiset penkkikorttelit olivat olleet yksi tapa ratkaista lattiavedosta johtuva ongelma. Sittemmin oli alettu rakentaa eristettyjä rossipohjia, paneloida seiniä ja lisätä lämmöneristystä yläpohjaan. Uudenlaisia lämmitysratkaisuja oli tuolloin tullut markkinoille, mutta Riihimäen mukaan kaikilla oli hyvät ja huonot puolensa, eikä yhtä suositeltavaa ratkaisua ollut.[788]

Bertil Berthelson kommentoi esitystä kertoen, että Ruotsissa oli yritetty lämmittää aiemmin kylmänä ollutta autiokirkkoa arvaamattomin seurauksin. Lämmitys oli kostuttanut sisäilmaa niin voimakkaasti, että kalkkimaalipinnat olivat alkaneet irtoilla. Kirkon alusta ja kivijalka eristettiin ja sinne sijoitettiin sähköelementtejä, joilla voitiin säädellä sisälämpötilan vaihteluja ja saada aikaan tasapaino lämpötilojen ja ilmankosteuksien välille.[789]

Valtionarkeologi Nordman esitteli omassa puheenvuorossaan silloin pinnalla ollutta restauroinnin ydinkysymystä: *vanhaa ja uutta, vai vanhaa tai uutta.*[790] Hän esitteli Turun linnan tuhoutunutta kirkkosalia ja ajatuksia sen toteuttamiseksi. Turun linnan töitä johtanut arkkitehti Erik Brygggman olisi voinut epäilemättä toteuttaa saliin kauniin sisätilan. Toisena vaihtoehtona oli kirkon palauttaminen alkuperäiseen asuunsa mittapiirustusten ja vanhojen valokuvien avulla. Vallalla oli ajatus palauttaa kirkko muutoin vanhaan asuunsa, mutta parantamalla penkkien istuinmukavuutta. Perusteena ratkaisulle oli, että kirkko oli ollut ainoa, jossa kuninkaanpenkit olivat olleet alkuperäisillä paikoillaan. Ulvilan kirkon kuninkaanpenkkejä säilytettiin tuolloin vielä museossa.[791]

Nordman otti esille myös Suomessa tuolloin ajankohtaisen paanukysymyksen. Kattoihin oli mahdotonta saada revittyjä ja käsintehtyjä paanuja. Sahapaanut olivat puolestaan osoittautuneet veistettyjä heikommiksi. Tärkeän kysymyksen muodosti paanukaton korkea hinta, joka oli kuparikatteen luokkaa. Tästä huolimatta toimikunta oli pitänyt kiinni periaattesta, että kaikki keskiaikaiset kirkot ja nuoremmat kirkot, joissa oli jyrkkä katto, tuli kattaa paanuilla. Toimikunta oli kuitenkin usein törmännyt siihen että opetusministeriö oli avustanut vähävaraisia seurakuntia kattamaan kirkkonsa muilla materiaaleilla. Näistä esimerkkeinä oli Lemun keskiaikaisen kirkon punainen tiilikatto, Korppoon kirkon savitiilikatto ja Sauvon katon peltikate. Hammarlandin kirkko oli katettu tervatuilla sementtitiilillä. Markkinoilla oli myös paanun mallisia sementtilaattoja. Mikään esitetty vaihtoehto ei Nordmanin mielestä kuitenkaan ollut paanukaton veroinen.[792]

Kirkkojen korjauksista hän otti esimerkiksi Kempeleen 1600-luvun lopun kirkon, joka oli alun perin kaikkien salvottujen hirsikirkkojen tapaan ollut maalaamaton ja hirsipintainen. Hirret oli myöhemmin maalattu punaiseksi keittomaalilla, vuorattu vaakapaneloinnilla 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla ja maalattu öljymaalilla. Seminaarin aikaan kirkon lämmöneristäminen oli tullut ajankohtaiseksi. Ainoa oikea tapa oli Nordmanin mukaan sijoittaa lämmöneriste ulkovuorauksen alle, sillä kirkon sisäpuolta koristivat Mikael Toppeliuksen maalaukset. Valtaosa toimikunnasta oli kannattanut kirkon vuoraamista pystypaneelilla ja maalaamista punaiseksi, vähemmistö puolestaan vaakavuorausta ja sen maalaamista keltaiseksi. Mikä olisi oikea ratkaisu?[793]

Sisätilojen käsittelyistä Nordman nosti keskusteluun Kempeleen kirkon sisätilan. Mikael Toppeliuksen[794] maalausten tausta oli valkoinen ja myös katos-

sa oli sama valkoinen väri, Ne muodostivat yhdessä yhtenäisen värityksen (värikomposition). Siitä huolimatta Muinaistieteellisen toimikunnan enemmistö oli päättänyt, että katon valkoinen hilseilevä väri poistettaisiin, jotta holvin kaunis luonnollinen puupinta tulisi esille. Päätös ei perustunut materiaalin aitouteen – niihin William Morrisin ajatuksiin, jotka vuosisadan alussa johtivat eri maissa rappausten poistamiseen kirkoista, jotta aito materiaali, tiilet tai kalkkikivet saataisiin esille. Kempeleessä ratkaisulla oli puhtaasti esteettinen paino. Nordman kysyikin: *Mutta voidaanko estetiikka asettaa historian edelle?*[795]

Hän jatkoi esitelmäänsä kertomalla kirkkorestaurointien periaatteista. Jos kirkko oli säilynyt arkkitehtuuriltaan lähes alkuperäisenä, oli toimikunnan tavoitteena säilyttää suljetut vanhat penkkikorttelit sekä papin- ja lukkarinpenkit ja ainoastaan rajoittua niiden istumamukavuuden parantamiseen. Niissä tapauksissa, joissa penkkisisustus voitiin helposti restauroida, suunnittelun lähtökohtina olivat penkkien säilyneet osat. Muinaistieteellinen toimikunta vastusti sisustuksen modernisointia ellei sisätilaa ollut muutettu laajemmin jo aikaisemmin. Ongelmana olivat seinät ja holvi, jotka oli usein 1800-luvun lopulta lähtien paneloitu kapealla panelilla, jossa pontti oli näkyvissä. Kaikki ne ja esimerkiksi myös katon kasetoinnit, pyrittiin poistamaan ja korvaamaan leveällä, sileällä vuorauksella ja holvilla. Kirkon lämmöneristämisen tullessa kysymykseen toimikunta pyrki Kempeleen tavoin eristämään kirkon ulkopuolelta, ulkovuorauksen alta. Jos tämä tuli liian kalliiksi, määräsi toimikunta säännönmukaisesti uuden sileän pystyvuorauksen kirkkoon, ei koskaan laattoja, joita seurakunnat usein esittivät kirkkoihin.

Muinaistieteellinen toimikunta pyrki pysyttelemään alkuperäisessä värityksessä aina silloin kun säilynyt sisustus motivoi siihen. Nordman esitteli hyvänä esimerkkinä tästä konservaattori Th. Lindquistin toteuttaman Sulvan kirkon restauroinnin – tai paremminkin konservoinnin. Hän mainitsi Erik Kråkströmin ja Nils Erik Wickbergin esimerkkeinä arkkitehdeistä joilla oli hieno värin taju ja jotka olivat tehneet yhteistyötä toimikunnan kanssa.[796]

Keskiaikaiset kalkkimaalaukset olivat tuolloin osoittautuneet ongelmallisiksi. Kun ylikalkattuja maalauksia otettiin 1950-luvulla esille, niitä paranneltiin vain vähän. Enimmäkseen ne saivat olla sellaisina kuin olivat, kauhtuneine väreineen, jotka Nordmanin mukaan *antoivat harmonisen ja tunnelmallisen vaikutelman*.[797] Kalkkimaalausten restauroinnin edelläkävijä Suomessa, maisteri Emil Nervander, oli noudattanut toisenlaista tapaa 1880-luvulla. Hän oli tietoinen siitä, että maalaukset olivat aikojen kuluessa haalistuneet ja menettäneet voimakkaita värejään joten hän oli pyrkinyt vahvistamaan niitä. Hän käytti toimissaan sameita ja keinotekoisia väriaineita ja hänen tapansa varustaa maalaukset selittävillä teksteillä vaikuttivat toimikunnasta keinotekoisilta. Tämän vuoksi Lohjan kirkossa oltiin pyritty restauroimaan nämä 1900-luvun vaihteessa restauroidut maalaukset. Konservaattori Oskari Niemi teki työtä poistaakseen Nervanderin päällemaalaukset ja Nordmanin mukaan yritys vaikutti oikeanlaiselta. Seminaarin osanottajat tutustuivat myöhemmin paikan päällä Lohjan kirkkoon, jossa heillä oli mahdollisuus keskustella asiasta.[798]

7 1960-luvun uudet materiaalit ja korjaustavat

1960-luvulle ominaisia olivat mittavat keskiaikaisten linnojen ja kirkkojen restauroinnit. Käyttökirkoissa restauroinnit olivat palauttavia: etsittiin kirkon alkuperäistä luonnetta ja työt noudattivat keskenään melko yhdenmukaista kaavaa. Autiokirkoissa korjaukset olivat säilyttävämpiä. Niiden korjauksissa 1950-luvun loppu ja 1960-luku olivat murroksen aikaa. Uudisrakennuksilta tuttuja materiaaleja ja työtapoja käytettiin lomittain perinteisten menetelmien ja materiaalien kanssa. Selvimmin tämä näkyi rakennusten säilymisen kannalta kaikkein tärkeimpien osien, perustusten ja vesikattojen korjauksissa. Kehitys oli nähtävissä erityisesti keskiaikaisten autiokirkkojen ja Muinaistieteellisen toimikunnan omassa hoidossa olleiden Seurasaaren museorakennuksien korjauksissa.

7.1 Korjauksia Seurasaaressa ja Urajärvellä

Dramaattinen muutos Seurasaaren rakennusten käsittelyssä ja korjausmenetelmissä laajemminkin näyttää tapahtuneen vuonna 1958, jolloin perinteisten menetelmien rinnalla alettiin käyttää moderneja, ajanmukaisia rakennustapoja ja -aineita. Kevään ja kesän aikana tehtiin kaikissa rakennuksissa tuhoeläintarkistus kemisti Jorma Savolan[799] johdolla. Kartoituksen perusteella Karunan kirkon tilannetta pidettiin kiireellisimpinä ja kesän aikana kirkossa tehtiin tuhoeläinmyrkytys. Länsi-, etelä- ja itäseinät käsiteltiin porareikämenetelmää käyttäen Hausbock-Basileum Fb:llä ja ainetta ruiskutettiin myös pinnalle. Reiät tukittiin puutikuilla.[800] Ullakon tukihirret käsiteltiin ruiskuttamalla. Tapuli myrkytytettiin samalla aineella. Hirsien välit sekä tukihirsissä olleet Eremotes aterin[801] pesäkkeet ruiskutettiin kahteen kertaan.[802] Kirkon vuorilaudoitusta uusittiin paikoitellen vuonna 1963, erityisesti oviseinän lahokohdista. Puutavara lahosuojattin Xylamonilla ja maalattiin punamultamaalilla.[803]

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen omistamassa Urajärven kartanossa tehtiin vuonna 1961 tietoinen kartanon vanhan päärakennuksen restaurointi sen oletettuun alkuperäiseen asuun. Tämä oli ristiriidassa kartanosta vuonna 1938 tehdyn museokäsitteen määrittelyn sekä sen päätöksen[804] kanssa, jossa kartanomuseo oli päätetty säilyttää sellaisena, kuin se oli Suomen Muinaismuistoyhdistyksen saatua sen testamenttilahjoituksena kartanon viimeisiltä omistajilta, Hugo ja Lilly von Heidemanilta.[805] Rakennuksen restauroivan korjaussuunnitelman laati arkkitehti Esko Järventaus. Hän oli tehnyt tutkimuksia vanhan päärakennuksen kunnosta vuonna 1960 Urajärven rakennustutkimusrahastosta saamansa stipendin turvin apunaan Muinaistieteellisen toimikunnan rakennusmestari Erkki Tohka. Järventaus laati tarkastuksesta kertomuksen sekä korjaussuunnitelman piirroksineen ja kustannusarvioineen.[806] Rakennuksen katteena silloin ollut pärekatto, jonka aluslaudoituksena oli vanha kourulautakatto, päätettiin palauttaa lautakatoksi. Työselityksessä kattotöiden työvaiheet oli kirjattu seuraavasti:

> *Nykyinen huonokuntoinen pärekatto poistetaan, kattorakenteet tarkastetaan ja lahot kohdat sekä irtonaiset tappiliitokset korjataan. Tappiliitosten sijasta käytetään teräspultteja, aluslaudoitus korjataan tarpeellisin kohdin, mutta vanhat leveät ja uurretut laudat yritetään mahdollisuuden mukaan säilyttää. Naulat poistetaan tai hakataan sisään, ja kattaminen suoritetaan alushuovalla (bitumihuopa n:o 2). Alushuovan päälle naulataan tiilikaton työtapaa noudattaen pystysuorat lahosuojatut alusruoteet 7/8" x 1" 50–60 cm:n välimatkoin. Näiden päälle naulataan n. 50 cm:n välein lahonsuojatut vaakasuorat ruoteet 1" x 1½". Näin saadaan vedenpitävä ja tuulettuva aluskate, ja vasta sen päälle kiinnitetään kattolaudat. Alalaudoiksi valitaan parhaat laudat ja syiden suunta on aina asetettava niin päin, ettei vesi jää seisomaan pintaan. Alalaudat naulataan 3" lankalaudoilla ja ylälaudat niin, että naula varmasti yltää alakaton lautojen läpi, mieluimmin naulaus sovitetaan orsien kohdalle. Nauloja ei lyödä loppuun asti, koska halkeamisvaara on silloin suurempi. Harjalle naulataan harjalaudat kuten pärekatossa.*

Korjaussuunnitelmaan sisältyi myös rakennuksen alimpien hirsien paikkaus vanhalla hirrellä tai uudella tiheäsyisellä ja pihkaisella puulla. Paikatut osat oli määrätty siveltäviksi lahonsuojaliuoksella. Muinaistieteellisen toimikunnan konservaattori, filosofi-

Kuva 70. *Karunan kirkon lyijypuiteikkuna kesällä 2014.*

an maisteri Jorma Savola antoi selostuksen mukaan ohjeet niistä myrkytystoimenpiteistä, joihin oli ryhdyttävä rakennuksesta tavattujen elävien puun tuhohyönteisten hävittämiseksi.

Myöhemmin, vuonna 1983, Urajärven kartanon vanhan päärakennuksen harvalaudoitettu lautakatto, jonka rakennetyyppi oli ehtinyt levitä laajalle ympäri Suomea, esiteltiin väärin tehtynä kattojen korjauksen opaskirjassa *Katot kuntoon*:

Asikkalan Urajärven kartanon lautakatto on entisöity väärin, näin tehty lautakate ei ole vedenpitävä. Vanhemmat rakennusoppaat esittävät joskus lautakatteen tehtäväksi kuten Urajärvellä on tehty, mutta käytäntö on osoittanut, että vain tiiviiksi ladotulla lautakatolla saadaan aikaan pitävä katto.[807]

Ei ole tiedossa millaiset lasit Karunan kirkon ikkunoihin laitettiin alun perin Seurasaaressa. Vuonna 1964 kaikkien ikkunoiden lyijylasitukset uusittiin ja korjattiin vaihtamalla niihin Saksasta tilatut antiikkilasit[808] noudattaen entistä lasituksien jakoa. Samalla lyijylistat patinoitiin.[809] Vuonna 1965 tehtiin Karunan kirkon tapulissa porausmyrkytys.[810] Kirkon kylkirakennuksen paanukatto uusittiin samana vuonna kyllästetyistä, vanhan mallin mukaan Vallilan puutavara Oy:ssä sahatuista paanuista. Vuonna 1968 kirkon ja tapulin paanukatot harjattiin ja siveltiin kertaalleen arkkitehti Heikki Havaksen[811] ohjeiden mukaan Oy Katepalin Kilpi- ja paanukattomaalilla n:o 5.

Museoviraston arkistossa on Muinaistieteellisen toimikunnan rakennushistoriallisen toimiston arkkitehtien Tuulikki Teivaala ja Heikki Havas 15.11.1968 päiväämät piirustukset Iisalmen isopappilan pystyttämisestä Seurasaareen.[812] Niissä hirsirunkoisen rakennuksen seinien vuoraukseksi esitettiin vuorauspahvia ja pystyvuorausta tuuman paksuisella pystylaudalla, jonka leveys vaihteli kuudesta yhdeksään tuumaan. Alapohjarakenteeksi oli piirustuksiin merkitty vanha alapohjarakenne, mineraalivilla sekä Lecasora ja betoni. Perustukset oli merkitty vuorattaviksi ulkopuolelta luonnonkivellä. Katemateriaaliksi oli suunnitelmiin merkitty huopa sekä kaksinkertainen lautakate 1¼ tuumaa paksusta ja 7 tuumaa leveästä laudasta. Välipohja oli esitetty eristettäväksi mineraalivillalla.[813] Panu Kailan mukaan Iisalmen pappila rakennettiin Seurasaaressa tarkoituksella 1700-luvun näköiseksi, jotta se saataisiin paremmin sopimaan Karunan kirkon ympäristöön. Rakennus perustettiin kelluvalle betonilaatalle, joka Kailan mukaan täyttyi myöhemmin vedellä. Sisälle tehtiin savirappaus Thorvald Lindquistin toimesta. Rappaus homehtui ensimmäisenä talvena ja rapisi alas. Rakennuksen uritettu, lomalaudoitettu lautakatto muistuttaa rakenteeltaan Urajärven vanhan päärakennuksen kattoa. Panu Kailan mukaan Lindquist toi kattomallin Seurasaareen Olavinlinnan kasematista.[814]

7.2 Tyrvään vanhan kirkon katon pintakäsittelyt

Tyrvään seurakunta lähestyi Muinaistieteellistä toimikuntaa kesällä 1961 kirjeellä, joka koski vanhan kirkon[815] paanukaton korjausta. Katon harja oli osittain lahonnut ja kirkkohallintokunta oli päättänyt korjauttaa sen uusimalla pari ylintä riviä (kastia) sekä katon harjalaudat. Samalla haluttiin korjata sakariston ja asehuoneen osittain vuotavat jiirit.

Kirkkohallintokunta halusi myös poistaa katon harjan päädyissä olevat lahonneet puuristit. Perusteluna toimenpiteelle oli, että ne olivat kiinni kirkon päädyn tiilimuurauksessa. Työt oli aikomus suorittaa heinäkuun kahden viimeisen viikon aikana vuonna 1961.[816] Valtionarkeologi Nils Cleve vastasi seurakunnalle heinäkuun 13. päivä, että Muinaistieteellisen toimikunnan mielestä ristit voitaisiin poistaa, kunhan niistä tallennettaisiin mahdolliset vanhat osat kuten

esimerkiksi viirit. Lisäksi hän muistutti, että Tyrvään vanhan kirkon korjauksessa oli luonnollisesti noudatettava suurta pieteettiä ja seurattava entisiä ratkaisuja.[817]

Muinaistieteellistä toimikuntaa pohditutti kuitenkin ilmeisesti Tyrvään vanhan kirkon vuodelta 1748 peräisin olevan haapapaanuisen paanukatteen kunto ja sen kyky sietää muutoksia, sillä toimikunta oli alkanut miettiä erilaisia tapoja katon suojaamiseksi. Katetta pidettiin todennäköisesti maan vanhimpana tai ainakin arvokkaimpana kuvioituna paanukattona. Toimikunnan arkkitehti Heikki Havas pyysi helmikuussa 1962 Valtion teknillisen tutkimuslaitoksen lahonsuojaosastolta lausuntoa tarkoituksenmukaisen aineen ja menetelmän löytämiseksi paanukaton suojaamiseen. Konservaattori Savolan lausunnon mukaan tavanmukaisten terva- ja lahonsuojausaineiden käyttö ei vastannut täysin tarkoitustaan Tyrväällä katteen puuaineksessa tapahtuneiden materiaalien muutosten johdosta. Hän ehdotti tutkittavaksi Paraloid B-72 kiteistä valmistetun noin 10% tolueeniliuoksen sopivuutta tarkoitukseen. Käytettävä suojausaine ei kuitenkaan saanut oleellisesti muuttaa harmaaksi patinoituneen pinnan väriä, ellei muutos vastaisi puutervan sävyä. Lausuntopyyntöön oli liitetty kirkon katosta irrotettu paanu näytteeksi ja mahdollisia kokeita varten. Havas toivoi, ettei paanua kuitenkaan kokonaan turmeltaisi kokeissa, ellei se olisi tutkimukselle aivan välttämätöntä. Liitteenä oli myös Paraloid B-72 kiteitä kokeita varten.[818]

Laboratorio vastasi Muinaistieteelliselle toimikunnalle vielä samassa kuussa. Lähetetty paanunäyte katsottiin siksi pitkälle lahonneeksi, että kattoon ei ilmeisesti kannattanut käyttää mitään lahonsuojaainetta. Konservaattori Savolan ehdottama käsittely Paraloid B-72:lla saattaisi tehdä paanujen pinnan kestävämmäksi mekaanista kulutusta (sään vaikutusta) vastaan. Tällainen käsittely tummentaisi kuitenkin paanuja jonkin verran, koska käsittelyssä käytettävä liuotin tulisi liuottamaan paanuissa olevaa vanhaa tervaa ja toisi sitä pintaan. Paanujen erittäin heikkoa ja pahasti lahonnutta yläosaa ei laboratorion mukaan esitetyllä käsittelyllä kuitenkaan voitu vahvistaa.[819]

Valtionarkeologi Nils Cleve otti lausunnot saatuaan yhteyttä Tyrvään kirkkoherra Eino Kolariin ja ilmoitti, että Tyrvään vanhan kirkon kate oli sellaisenaan arvokas esineellinen muinaismuisto, jonka säilyttämiseksi oli pyrittävä tekemään kaikki voitava. Koska kate oli erittäin ohueksi kulunut ja hauras, ei sille voinut suositella tavanmukaista tervauskäsittelyä puutervalla, mitä tuolloisenkin käsityksen mukaan pidettiin yleensä parhaimpana paanukatteen suojausmenetelmänä.[820] Tyrvään vanhassa kirkossa tällaisten käsittelyiden yhteydessä katteeseen kohdistuva mekaaninen rasitus, kuten telineiden pystytys ja usein toistuvat sivelyt, aiheuttaisivat kuitenkin sen säilymiselle pahimman uhan.

Lahonsuojausnäkökohtia ei Cleven mukaan ollut aihetta ottaa huomioon, sillä puuaineksen orgaaniset prosessit olivat loppuneet jo aikaa sitten ja ulkopinnoissa oli tapahtunut eräänlainen *fossilisoituminen*, mikä myös selitti katteen olosuhteisiin nähden huomattavan kestävyyden. Sen sijaan Muinaistieteellinen toimikunta oli pyrkinyt löytämään katteelle mahdollisimman pitkäaikaisen ja kestävän käsittelyn fysikaalista kulutusta vastaan. Käsittelytapaa valittaessa oli huomioitu, että käsittely ei saisi muuttaa häiritsevästi katteen ulkonäköä.

Suoritettujen tutkimusten perusteella ja niihin viitaten esitti Muinaistieteellinen toimikunta Tyrvään seurakunnalle harkittavaksi vanhan kirkon paanukaton suojaamista lausunnon mukaisesti Paraloid B-72:lla. Käsittelyn materiaalikustannuksien arveltiin olevan suunnilleen samat kuin tervaamisen[821] ja työ voitiin suorittaa sivelemällä tai ruiskuttamalla. Koska tällainen konservointi olisi ensimmäinen maassamme, suositteli Cleve sen suorittamista maisteri Savolan valvonnassa ja hänen antamiensa yksityiskohtaisten ohjeiden mukaan. Seurakunta voisi kääntyä kaikissa konservointia koskevissa käytännön asioissa, kuten suojausaineen hankkimisessa, suoraan Savolan puoleen ja toimikunnan osuus työstä voitaisiin toteuttaa virkatyönä.[822]

Elokuussa 1965 Muinaistieteellisen toimikunnan virkamiehet, arkkitehti Heikki Havas ja hum. kand. Olavi Tapio neuvottelivat kirkon paanukaton suojaustoimenpiteistä. Katto oli kesällä 1963 käsitelty seurakunnan edustajien mukaan Muinaistieteellisen toimikunnan antamia ohjeita noudattaen Rusko II:lla. Toimenpide oli kuitenkin osoittautunut haitalliseksi, sillä katon vanha tervasuojakin oli suurimmaksi osaksi sen johdosta lionnut pois. Seurakunnan edustajat lupasivat seuraavana kesänä tervata katon uudestaan vanhaa tapaa noudattaen puutervalla ja uusia tämän käsittelyn määrävuosin. Arkkitehti Havas piti toisena, ainakin tutkimisen arvoisena vaihtoehtona, edelleen konservaattori Savolan vuonna 1962 antaman ohjeen mukaista Paraloid-käsittelyä. Hän viittasi tässä yhteydessä lähinnä katon mekaanisen rasituksen vähentämiseen.[823]

Seurakunta otti kesäkuussa 1968 yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan perinteisen katon tervauksen merkeissä. Tervaus oli suunniteltu toteutettavaksi seuraavien viikkojen aikana, jos sät sen vain sallisivat. Se oli määrä toteuttaa perinteisesti tervaksista poltettua hautatervaa käyttäen ja pääosin siveltimellä. Etelälappeet oli suunniteltu siveltäviksi kahteen ja muut yhteen kertaan. Ilmoituksen mukaan ikkunat tultaisiin peittämään muovilla[824] niin, ettei katolta mahdollisesti valuva terva pääsisi turmelemaan niitä. Lisäksi kirjeessä vakuutettiin, että paanujen suojelemiseen kiinnitettäisiin erityistä huomiota.[825]

7.3 Karkun vanhan kirkon korottaminen ja kattaminen paanuilla

Valtionarkeologi C. A. Nordman, Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti[826] ja toimikunnan rakennusmestari O. E. Kivistö tekivät virkamatkan Karkun[827] vanhalle kirkolle marraskuussa 1951. Kirkon pärekattoa oli tuolloin paikattu, joten siinä ei ollut havaittavissa kattovuotoja. Kirkon vesikatto oli tarkoitus uusia lähitulevaisuudessa ja tapaamisessa suunniteltiin että se tehtäisiin samanlaisista paanuista kuin aikaisemmin. Tarkastuksessa mukana ollut maanviljelijä K. Jaakkola piti kirkon kattamisen uusimista paanukatoksi Karkun seurakunnalle niin suurena rasituksena, ettei seurakunnalla olisi siihen varaa. Tällöin esitettiin, että vanhan kirkon paanukaton uusimisen kattamiskustannuksiin olisi saatava mukaan kaikki ennen kyseisen kirkon piiriin eli entiseen Suur-Sastamalaan kuuluneet seurakunnat. Tämän lisäksi voisi avustusta kattamiseen pyytää kirkkohallinnolta sekä valtiolta, joka oli aikoinaan pärekatonkin kustantanut. Valtionarkeologi Nordman piti ehdotettua järjestelyä mahdollisena ja suhtautui Suomen Museoliiton puheenjohtajana myötämielisesti siihen, että Museoliitto tekisi asiassa aloitteen esimerkiksi neuvottelemalla Satakunnan Maakuntaliiton hallituksen kanssa siitä, kuka lähettäisi asiasta selostuksen asianosaisille seurakunnille. Seurakuntien edustajat voisivat mahdollisesti selostuksen saatuaan pitää asiasta yhteisen neuvottelukokouksen tai muulla tavalla toimia asian eteenpäin viemiseksi.[828]

Kirkon harmaakivisissä seinissä oli aikaisemmin suoritettu korjauksia ja saumauksia vahvaa sementtilaastia käyttäen. Toimikunta antoi ohjeeksi sementtisaumausten pois hakkaamisen ja niiden uusimisen käyttämällä kalkkipitoista laastia, jotta saumaukset saataisiin paremmin entisiä saumauksia vastaaviksi. Seinämuureissa siellä täällä ja etelän puoleisten nurkkien vinoissa tukimuureissa olisi halkeamia vahvistettava laastin kanssa kiilaten ja saumauksia korjaten. Pohjoisseinässä sakaristosta länteen oli oletettavasti perustuksen vajoamisesta johtuva vähäinen muurin sortuma, joka olisi korjattava. Läntisen päätyseinän yläosan laudoitusta toimikunta esitti konservoitavaksi. Kirkon lattiavuoliaiset olivat siksi pahasti lahonneet, että kirkon lattia oli paikoitellen painunut ja heilui kävellessä. Korjausohjeeksi toimikunta antoi lattian ylös noston, lattiavuoliaisten uusimisen ja niiden huolellisen tuennan. Lopuksi lattia olisi kiinnitettävä uudelleen ja penkit ja alttari asennettava paikoilleen.[829]

Kirkon sisällä tuli varsinkin kuorioven lähettyvillä tehdä korjauksia harmaakiviseinissä ja tiilimuurin osissa. Kirkon puiseen, tynnyriholvin muotoiseen välikattoon olivat naakat hakanneet reikiä, joista linnut pääsivät kirkkoa likaamaan. Nämä ja muut lintujen kulkureitit olisi tukittava. Kirkon sisällä oli *puumato* edelleen tuhoamassa penkkejä ja muita puuosia. Myös kellotapuliin oli ilmaantunut puutoukkia joiden vahingonteon estämiseksi tuli ryhtyä pikaisiin ja tehokkaisiin konservointitoimenpiteisiin.[830]

O. E. Kivistö kävi uudella tarkastusmatkalla Sastamalassa marraskuussa 1952, jolloin asia ei ollut ilmeisesti edennyt mihinkään. Kirkon pärekatto oli edelleen sen verran hyvässä kunnossa, ettei siinä sateisesta kesästä huolimatta ollut havaittavissa vuotoja. Kivistön mukaan kirkko oli vielä siinä kunnossa, että kirkon rakenteelliset puuosat sekä sisutus saataisiin pelastettua pikaisella vesikaton hoidolla ja uusimisella. Hän mainitsi kuitenkin kertomuksessaan varoittavana esimerkkinä Pälkäneen rauniokirkon, jonka kunnossapito oli aikoinaan laiminlyöty ja jonka uudelleen kattamista ja sisustamista tuolloin suunniteltiin.[831] Kivistö totesi myös, että kirkon lattian huojuvaisuus oli pahentunut, joten sekin olisi korjattava lähiaikoina. Hän neuvotteli seurakunnan kanssa pian ajankohtaiseksi tulevasta vesikaton uusimisesta. Muinaistieteellinen toimikunta oli ehdottanut katon ensisijaisesti kateaineeksi entisenlaisia, alapäistään joko puolipyöreän tai kolmion muotoisiksi tehtäviä mäntypaanuja.[832]

Kivistö laati vielä saman vuoden joulukuussa summittaisen kustannusarvion kirkon mahdollisesta kattamisesta. Siinä hän vertasi työtä Isonkyrön kirkon katon uusimiseen. Jos *suomu* eli terä tehtäisiin kuten Isossakyrössä, menisi siihen noin 26 paanua. Paanun hinta Helsingissä oli tuolloin ilman kyllästystä noin 50 mk kappaleelta ja kyllästäminen esimerkiksi kreosootilla maksaisi kuljetuksineen lisää noin 10 mk kappaleelta.[833] Näitä korjauksia ei kirkkoon ilmeisesti kuitenkaan tehty.

Turun ja Porin läänin rakennustarkastaja kielsi kesäkuussa 1959 vanhan kirkon käytön juhannuskirkkona yleisölle vaarallisena.[834] Vt. valtionarkeologi Nils Cleve[835] lähestyi Karkun seurakunnan rovasti K. E. Rinnettä kirjeellä elokuussa 1959 vastaten tämän aiemmin lähettämään kirkon korjausta koskevaan kirjeeseen. Cleve kirjoitti, että Karkun vanhan kirkon korjaus oli otettu toimikunnan tulevien vuosien autiokirkko-ohjelmaan. Erään toisen keskeneräisen työn vuoksi korjausta ei kuitenkaan todennäköisesti vielä voitu ajatella seuraavaksi kesäksi. Sen sijaan Muinaistieteellinen toimikunta oli päättänyt pyytää että Karkun kirkkoa varten myönnettäisiin vuoden 1961 autiokirkkomääräraha 500.000 markkaa sekä mahdollisesti myös seuraavan vuoden saman suuruinen määräraha. Cleve ilmoitti myös, että Muinaistieteellisellä toimikunnalla oli tarkoitus vielä kuluvan vuoden aikana suorittaa kirkossa tarkastus.[836]

Toimikunta kävi Cleven johdolla tutustumassa kirkkoon syyskuussa 1959 ja totesi kirkon katon olevan kiireellisen korjauksen tarpeessa. Vesi pääsi vapaasti vuotamaan kirkkoon ja oli jo turmellut jonkin verran lattiaa ja esineistöä.[837] Toimikunnan arkkitehti

Kuva 71. *Karkun kirkon vesikattoa korotettiin vuoteen 1963 mennessä 12 metrillä. Kuva eteläseinältä.*

Esko Järventaus[838] teki lisäksi Pirkanmaan maakuntaliitolle saman vuoden lokakuussa ehdotuksen kirkon lattian madaltamisesta.[839]

Urakkasopimus katon korottamisesta tehtiin Tamperelaisen toiminimi Suojalaitteen sekä Karkun seurakunnan valitseman entisöimistoimikunnan välillä 26.11.1960. Urakan pohjana oli diplomi-insinööri Paavo Simulan tekemät, 19.7.1960 päiväämät rakennepiirustukset sekä suullisesti työn aikana antamat ohjeet. Urakkasopimuksessa kateaineeksi oli määritelty Semptalin 0 huopa lappeen suuntaisina kaistoina. Huovan päälle tuli kiinnittää 1½ x 5/8 tuumaiset Rusko 1-kyllästeellä kyllästetyt rimat, ruodelaudoitus oli määrä tehdä 7/8 x 4 tuumaisesta pontatusta laudasta. Ristit tuli valmistaa teräksestä ja päällystää lyijyllä, jonka päälle tulisi vielä kuparipelti.[840] Työn aikana tehtiin kirkossa myös arkeologisia kaivauksia R. Palmrothin[841] johdolla. Lisäksi kirkon seinät kalkittiin sisältä ja niin sanotun Luukkaan kappelin seinä otettiin esille. 1700-luvulta peräisin oleva alttaritaulu korjattiin ja kirkon keskiaikaiset veistokset asetettiin seinälle. Kirkon perustusten ympärille kaivettiin salaojat liiallisen kosteuden poistamiseksi.[842]

Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti joulukuussa 1961 kirkkohallitukselle, että vuodeksi 1962 tarkoitettu 500.000 markan suuruinen autiokirkkojen korjaukseen varattu määräraha myönnettäisiin Karkun (Suur-Sastamalan) kirkon restaurointitöiden loppuunsaattamiseen.[843] Tämän lisäksi Pirkanmaan Maakuntaliitto anoi veikkausvaroista 5.500.000 markkaa kirkon peruskorjaukseen ja entistämiseen. Nils Cleve kirjoitti opetusministeriölle Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta hakemusta puoltavan kirjeen:

> *Sastamalan vanha kirkko kuuluu ns. autiokirkkoihin. Sen jälkeen kun seurakunnan nykyinen kirkko rakennettiin v. 1913 ei vanhaa kirkkoa ole käytetty eikä liioin hoidettu. Sastamalan vanha kirkko on nykyään yksinomaan rakennusmuistomerkki. Viime kesänä suoritettujen rakennusarkeologisten tutkimusten perusteella on entisen Suur-Sastamalan vanha kivikirkko voitu todeta erääksi vanhimmista säilyneistä Satakunnan kirkoista. Tutkimukset osoittivat samalla, että kirkossa on pikaisesti suoritettava suuria korjauksia, jos*

halutaan estää sen romahtaminen kivirauniokseksi. Kuten entistämistoimikunnan kirjelmästä ilmenee, on kirkko viipymättä katettava. Katon korjauksen yhteydessä olisi kuitenkin katto samalla korotettava alkuperäiseen hahmoonsa. Kirkon katon harjaa on nimittäin 1866 alennettu n.12 metrillä, jonka vuoksi kirkko näyttää nykyään kummallisen latomaiselta. Uuden paanukaton tekeminen kuuluu samoin ensimmäiseen korjausvaiheeseen, joka olisi pantava alkuun mahdollisimman pian. Kirkon suojaamiseksi kosteuden aiheuttamilta vaaroilta olisi kirkon ympärys salaojitettava, jotta katolta valuva sadevesi saadaan johdettua pois. Kirkon mahdolliset sisustustyöt voidaan lykätä tuonnemmaksi, ellei tässä vaiheessa katsota voitavan uhrata niihin varoja. Tosin olisi toivottavaa, että Karkun vanha kirkko saataisiin mahdollisimman pian sellaiseen kuntoon, että sitä voidaan käyttää kesäkirkkona.[844]

Karkun vanhan kirkon restaurointityöt alkoivat katon korottamisella. Vuoteen 1963 mennessä sitä oli nostettu 12 metrillä. Myös molemmat päädyt korotettiin, kirkon lähiympäristö salaojitettiin sadeveden johtamiseksi pois, ulkoseinät saumattiin kalkkilaastilla, sisäseinät laastittiin ja maalattiin kalkkimaalilla ja lattiat ja penkit korjattiin.[845] Kirkon katto päällystettiin huovalla, jonka alla oli ponttilautakatto. Toimikunta halusi valmistautua urakkatarjousten pyytämiseen seuraavan kesän paanukaton tekemistä varten. Kirkon entistämistoimikunta kiirehti urakkatarjousten tekoa, jotta saataisiin hankittua tarvittava korkealaatuinen materiaali työtä varten ja pyysi Muinaistieteellisen toimikunnan apua täsmällisen työselityksen laatimista varten.[846]

Entistämistoimikunnan sihteeri Tainio muistutti Muinaistieteellistä toimikuntaa paanukatteen työselityksen tekemisestä puhelimitse joulukuussa 1964 sekä uudestaan kirjeitse tammikuun lopulla 1965. Hän kertoi kirjeessä professori Esko Järventauksen olevan edelleen kiinnostunut asiasta ja antaneen myös Tainion epävirallisen pyynnön jälkeen toimikunnalle kirjallisen lausunnon näkemyksestään paanukaton tekotavasta. Tainio ei siihen mennessä ollut saanut Muinaistieteelliseltä toimikunnalta työselitystä ja epäili, oliko hänen kirjeensä ollenkaan tavoittanut toimikuntaa. Koska työselityksen laatiminen oli aivan välttämätöntä urakkatarjousten pyytämiseksi ja koska asialla oli kiire, oli entistämistoimikunta päätynyt itse tekemään työselityksen.[847] Työselityksen oli tarkastanut ja hyväksynyt Reino J. Palmroth, joka oli joitakin vuosia aiemmin johtanut kirkolla tehtyjä arkeologisia tutkimuksia. Työselitystä oli Tainion mukaan edeltänyt erittäin perinpohjainen työ, tutustuminen vastaaviin työselityksiin sekä joihinkin kirkkoihin, joihin muutamia vuosia aiemmin oli tehty paanukatto. Hän ilmoitti myös, että hän oli kirjeen päiväyksen päivänä lähettänyt urakkatarjouspyynnöt kolmelle urakoitsijalle, joten Muinaistieteellisen toimikunnan ei enää tarvinnut ryhtyä toimenpiteiisiin asian edistämiseksi.[848]

Työselityksessä perinne ja uusi aika kohtasivat: Vesikaton kestokate tuli tehdä valikoidusta, tammikuun ensimmäisen ja 15. päivän välisenä aikana kaadetusta ja ennen toukokuun 1. päivää sahatusta uittamattomasta mäntypuusta. Puun sydänpuun tuli olla paanun päälipuolella. Puun ydintä ei saanut esiintyä paanun alapäässä katon näkyviin jäävässä pinnassa, eikä sydän saanut olla halkaisematon. Puuaineksen piti olla läpilahosuojattua. Paanut tuli kyllästää tummalla kreosootilla. Työselityksessä korostettiin, ettei paanuja ollut tarkoitus tervata.[849]

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Heikki Havas vastasi helmikuussa Sastamalan kirkon entistämistoimikunnalle perustellen myös viivästystä ohjeiden toimittamisessa paanukaton rakentamiseksi. Hän oli saanut Muinaistieteelliseltä toimikunnalta tehtäväksi tutkia Sastamalan kirkon paanukaton rakentamisohjeita lokakuussa 1964 ja pahoitteli työn viivästymistä ylivoimaisen työruuhkan takia. Havas kiitteli kirjeessään seurakuntaa professori Järventauksen kuulemisesta ja asian hoitamisesta heidän taholtaan kiitettävästi. Lisäksi hän kirjoitti:

Paanukaton rakentamisohjeen laatiminen ei sellaisenaan ole kovin suuri tehtävä, mutta edustamani laitoksen kannalta asian tekee melko vaikeaksi hyvistä paanukaton rakentamistavasta ilmenevät eriävät ammattimiesten mielipiteet. Muinaistieteellisen toimikunnan taholta annettavien rakentamisohjeiden laatiminen edellyttää siten perusteellisia tutkimuksia, jotka ovat omiaan viivästyttämään työn suorittamista. Teknilliseksi yleisratkaisuksi sopii Sastamalan kirkossa ymmärtääkseni huopakaton päälle alusrimoituksen (vrt. tiilikaton rakenne) varaan rakennettava paanukatto. Paanun mallin tulee muinaistieteellisen toimikunnan käsityksen mukaan olla pyöreäpäätteinen ja vähintään n. 6" leveä.

Hän pyysi katon työselitystä toimikunnan nähtäväksi ja liitti kirjeen oheen toimikunnan helmikuussa 1965 kokouksessaan hyväksymän suunnitelman kirkon länsipäädyn korjausperiaatteen ratkaisemiseksi. Toimikunnan käsityksen mukaan laudoituksen tuli olla saman levyistä kuin itäpäädyssäkin ja se tulisi maalata punaiseksi tapulin seinien sävyyn. Paljaaksi jäävä hirsipinta tuli pitää huolellisesti tervattuna.[850]

Katto tehtiin lopulta kesän 1966 aikana. Kattamiseen tarvittava painekyllästetty mäntylankku tuotiin Lieksasta, sahattiin paikalla paanuiksi ja tummennettiin kyllästysaineella, jota kului 3000 litraa. Sahaus- ja kattamistyön urakoi Tottijärveltä kotoisin ollut seitsemän miehen ryhmä.[851]

7.4 Tyrvään vanhan kirkon betoniperustukset

Insinöörit Mauno Juhola ja Magnus Malmberg kävivät heinäkuussa 1963 Muinaistieteellisen toimikunnan aloitteesta tarkastusmatkalla Tyrvään vanhassa kirkossa.[852] He totesivat rakennuksen muureissa ja perustuksissa runsaasti halkeamia. Lisäksi kirkkosalin puisen lattian alusta oli puutteellisesti tuettu ja tuuletettu. He ehdottivat vaurioituneiden puuosien uusimista, pohjatutkimusta sekä korjaustöihin ryhtymistä.[853] Saman vuoden syyskuussa antoi Pohjatutkimus Oy[854] lausunnon kirkon perustuksista. Siinä todettiin kirkon olevan perustettu osin kalliolle ja osin moreenipitoiselle maalle, alle metrin syvyyteen. Lausunnossa ehdotettiin perustuskivien välien puhdistusta ja kivien välien injektoimista betonilla, sekä perustusten ulottamista routimattomaan syvyyteen tai kallioon asti.[855] Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksesta työ annettiin Pohjatutkimukselle.[856]

Muinaistieteellinen toimikunta tutustui Pohjatutkimuksen Tyrvään vanhasta kirkosta tekemiin suunnitelmiin ja lausuntoon ja piti niissä esitettyjä toimenpiteitä perusteltuina. Toimikunta piti työtä niin vaativana, että seurakunnan oli sitä varten saatava asiantunteva työselitys, työnjohto ja -valvonta. Työssä jouduttaisiin lisäksi käyttämään erikoisvälineitä. Sen takia toimikunta kehotti kääntymään asiassa esimerkiksi juuri pohjatutkimukset suorittaneen liikkeen puoleen.[857]

Kirkkoherra Eino Kolari informoi toimikuntaa huhtikuussa 1964 pohjanvahvistusasioista. Edellisenä kesänä sisämittausten ja sakariston sisätutkimuksen yhteydessä Pohjatutkimus oli tutkinut kirkon sakariston ja kirkon seinissä olevien suurten halkeamien syntymisen syitä. Yrityksen antamien selosteiden mukaan kirkko alkoi olla sortumisvaiheessa siitä syystä, ettei sitä ollut rakennettaessa perustettu tarpeellisen syvälle, routarajaan saakka. Vuosisatojen kuluessa oli irtonainen maa irtokivien välistä valunut pois ja aiheuttanut seinien halkeamista ja lievää sortumista. Pohjatutkimus oli ehdottanut, että kirkon perustus oli sortumisen estämiseksi vahvistettava mahdollisimman pian.

Seurakunnan kirkkovaltuusto oli päättänyt antaa Pohjatutkimukselle[858] tehtäväksi suorittaa kirkon pe-

Kuva 72. *Tyrvään vanha kirkko. Sisäkuva kuoriin päin alapohjatöiden aikana.*

rustuksen vahvistustyö seurakunnan laskuun. Samalla kirkkovaltuusto oli päättänyt, että työn yhteydessä tulisi suorittaa kirkon sisätutkimus mullanseulomisineen. Tästä syystä Kolari kääntyi toimikunnan puoleen ja pyysi sitä määräämään tutkimustyönjohtajan kirkon sisätutkimista varten ja antamaan myös muuta tutkimusapua. Hän pohti myös, että asialle voisi olla eduksi, jos maisteri Palmroth, joka oli jo edellisenä kesänä ollut toimikunnan määräyksestä kirkolla töissä, tulisi työhön mukaan. Samalla Kolari ilmoitti käsityksenään, että Muinaistieteellinen toimikunta maksaisi kyseisen tutkimuksen, ja että seurakunta palkkaisi vain tarvittavan aputyövoiman.

Kolari muistutti siitä, että Tyrvään vanha kirkko oli *muinaismuisto*, jolle seurakunnalla ei ollut mitään *käyttömerkitystä*. Seurakunta oli lisäksi menettänyt maaomaisuutensa asutustoiminnan johdosta eikä ollut varakas, kuten usein luultiin. Kolari ilmoitti seurakunnan anovan suoritettavia töitä varten avustusta sekä opetusministeriöltä että Satakunnan Maakuntaliiton kautta raha-automaatti- ja veikkausvaroista ja toivoi asialle toimikunnan myönteistä lausuntoa.[859]

Lehdistöstä saa hyvän kuvan töiden toteutumisesta. Lokakuussa 1963 esiteltiin kirkon tulevia korjauksia. Perustusten vahvistamisen jälkeen oli tarkoitus entistää kirkon ikkunat ja ovet keskiaikaiseen asuunsa. Viiden ikkunan puupuitteet korvattaisiin lyijyisillä ja niihin hankittaisiin arvokkaat lasit. Myös kirkon kolme ovea entistettäisiin.[860] Toukokuussa 1964 töitä ei ollut vielä aloitettu.[861] Saman vuoden lokakuussa kirkon ympärille oli kaivettu noin puolen metrin levyinen oja, joka ulottui joka kohdasta peruskallioon, mikä ei ollut kirkonmäellä kovinkaan syvällä. Perustukset oli tuettu rautakiskoin sekä betonivalulla peruskallioon, ja lehti mainosti kirkon perustuksien taatusti kestävän useita vuosisatoja eteenpäin. Kesän ja syksyn aikana oli myös tutkittu kirkon takaosa, josta poistettiin penkit ja lattialankut. Niiden alla oleva multa seulottiin perusteellisesti mahdollisten rahaynnä muiden löytöjen talteen saamiseksi.[862]

Samantyyppisiä laajoja alapohja- ja perustuskorjauksia tehtiin myös muissa autioituneissa kivikirkoissa, kuten Isossakyrössä, Uudessakaupungissa ja Sipoon vanhassa kirkossa.

7.5 Tyrvään vanhan kirkon uudet ikkunat

Tyrvään seurakunnan kirkkovaltuusto oli myöntänyt määrärahan seurakunnan vanhan kirkon kuori-ikkunan entistämiseksi ja seurakunnalla oli toiveita saada tarvittavat varat myös kirkon muiden ikkunoiden samanaikaiseen uusimiseen. Tyrvään kirkkohallintokunta pyysi Muinaistieteellistä toimikuntaa lähettämään paikalle arkkitehdin tekemään tarvittavat mittaukset suunnitelmaa varten. Kustannuksiin osallistuvat osakkaat halusivat mahdollisimman aikaisessa vaiheessa tietää, mitä entistäminen tulisi ikkunaa kohden maksamaan.[863]

Valtionarkeologi Cleve vastasi Tyrvään kirkkohallintokunnalle alkuvuodesta 1963 ja ilmoitti lähettävänsä toimikunnan arkkitehdin paikan päälle tutustumaan Tyrvään kirkon kuori-ikkunan ja mahdollisesti muidenkin ikkunoiden entistämissuunnitelmiin sekä neuvottelemaan niihin liittyvistä kysymyksistä.[864] Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Maija Kairamo[865] teki kaksi luonnosta Tyrvään vanhan kirkon uudeksi kuori-ikkunaksi ja yhdessä arkkitehti Heikki Havaksen kanssa detaljipiirustukset puupuitteisista ikkunoista[866] syksyllä 1964.

Tyrvään seurakunta oli pyytänyt myös arkkitehti Olli Kestilää tekemään ehdotuksen vanhan kirkon ikkunoiden uusimisesta ja Kestilä oli käynyt paikalla lasimestari Tauno Pohjavuoren kanssa. Kestilä pyysi Muinaistieteelliseltä toimikunnalta lausuntoa suunnitelmistaan uusia Tyrvään vanhan kirkon ikkunat teräspuitteisilla kehyksillä helmikuussa 1965. Hänelle oli esitetty paikalla Kairamon ja Havaksen tekemät puisiin kehyksiin perustuvat luonnokset ikkunoiden uusimiseksi.[867]

Muinaistieteellinen toimikunta käsitteli kokouksessaan 23.3.1965 Kestilän laatimia ikkunoiden uusimissuunnitelmia. Toimikunta piti tärkeänä, että ikkunoita uusittaessa ei kajottaisi seinärakenteeseen eikä ikkuna-aukoissa säilyneisiin vanhoihin tukirautoihin. Tämän vuoksi toimikunnassa oli laadittu uusintaehdotus, jossa oli käytetty puisia kehyksiä. Ne voitiin paikalleen asettaessa sovittaa tarkalleen ikkuna-aukkojen vastaisiksi vanhojen rakenteiden siitä kärsimättä. Toimikunnan käsityksen mukaan ei Kestilän esittämiä metallikehyksiä käytettäessä voitu noudattaa edellä mainittua periaatetta, joten suunnitelmaa ei sellaisenaan voitu asettaa toteuttamisen pohjaksi. Kirjeen lopussa oli ehtona, että mikäli Tyrvään seurakunta ei katsoisi Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotusta toteuttamiskelpoiseksi, olisi ikkunat kuitenkin uusittava sen esittämien periaatteiden mukaisesti.[868]

Seurakunnan kirkkohallintokunta päätti saman vuoden toukokuussa toteuttaa keskiaikaisen kirkkonsa ikkunoiden uusimisen[869] Muinaistieteellisen toimikunnan suunnitelmien mukaisesti tammipuitteisina. Kirkkohallintokunta oli päättänyt kokouksessaan, että myös ovet tai ainakin merkittävä pääovi samalla muutettaisiin[870] sisään aukeaviksi, jolloin holvauksen alkuperäinen keskiaikainen kauneus tulisi esiin. Samoin kirkkohallintokunta oli harkinnut pääoven yläpuolella olevan ikkunan muuttamista[871] alkuperäiseen keskiaikaiseen muotoonsa. Tätä varten kirjeessä pyydettiin toimikunnalta suunnitelmaa ja toimikunnan arkkitehdin pikaista käyntiä paikalla. Kirkon korjaustyöt olivat tuolloin meneillään ja myös ikkunoiden valmistuksesta tarjouksen antanut

puusepänliike oli kiinnostunut tapaamaan arkkitehdin.[872] Ikkunamitoitusta jouduttiin lasijaon osalta käytännöllisistä syistä hieman muuttamaan toimikunnan neuvoteltua lasimestari Pohjanvuoren kanssa. Koska lasitustyössä käytettiin kierrätettyä lasia, määräsi käytettävissä olevien lasien rajoitettu koko ikkunan mitoituksen.[873]

Kirjeessään Tyrvään seurakunnalle Muinaistieteellinen toimikunta ilmaisi käsitelleensä kokouksessaan kesäkuussa 1965 Tyrvään vanhan kirkon korjaustöitä ja ilmoitti, ettei korjauksessa ollut syytä muuttaa kirkon ovia aukeaviksi sisäänpäin. Tämän perusteena oli se, että koko *korjauksen yleislinjana oli pidettävä kirkon nykyisen asun mahdollisimman tarkkaa säilyttämistä*. Samasta syystä ei toimikunta voinut hyväksyä myöskään länsipäädyn ikkunan muuttamista alkuperäiseen asuun, mikä kirjeen mukaan oli kaiken lisäksi varsin vaikeasti identifioitavissa.

Samalla toimikunta lähetti konservaattori Lindquistin laatiman kertomuksen kirkossa suoritettavaksi tulevista puhdistustoimenpiteistä. Ne oli tarkoitus tehdä ennen penkkien paikoilleen asentamista. Lisäksi kirjeessä ilmoitettiin, että Lindquist tulisi antamaan paikan päällä tarkemmat ohjeet maalauskoristelujen puhdistamisesta ja valvomaan suorituksen.[874]

Muinaistieteellisen toimikunnan edustajat Heikki Havas ja Olavi Tapio tekivät virkamatkan Tyrväälle elokuussa 1965 tarkastamaan vanhan kirkon korjaustöitä. He totesivat siihenastisissa töissä noudatetun annettuja ohjeita ja kokonaisvaikutelman olevan jokseenkin hyvä. Uusien ikkunapuitteiden paikalleen sovittelu ja pielien muurauskorjaus oli tuolloin juuri meneillään. Heidän paikalla ollessaan avattiin kuori-ikkunan yläosan tympanonissa ollut, kiinni muurattu noin 20 cm halkaisijaltaan oleva pyöröikkuna. Arkkitehti Havas antoi tarkat ohjeet sen lasittamisesta lyijypuitteella ympäröidyllä yksiosaisella lasilla. Myös länsipäädyn ja sakariston ikkunoita suunniteltiin uusittaviksi ja niiden mittauspiirustukset luvattiin tehdä toimikunnan arkkitehtien toimesta, kuten kirkon muut ikkunat oli jo aiemmin tehty. Kuori-ikkunan alaosan uudelleen muuraus ja betonivalu oli tehty niin paksuksi, ettei sen peitteenä oleva vanha, kuvioitu lautaosa enää mahtunut kyseiseen aukkoon. Koska kuorin lautarakennelmaa ei voitu pienentää, kehotettiin betonivalu poistamaan piikkaamalla niin paljon kuin siteenä olevien rautojen takia oli mahdollista.

Sakariston oven kirkonpuoleinen ovipelti, joka pari vuosikymmentä aikaisemmin oli kalkittu, puhdistettiin ja käsiteltiin parafiinilla. Asehuoneen eteläpäädyn tiilikomerokoristelu, joka joskus aiemmin oli toimikunnan taholta suoritetun työn yhteydessä puhdistettu, päätettiin kalkita uudelleen kirkon muita päätyjä vastaavalla tavalla. Asehuoneen lattia päätettiin jättää sorapäällysteiseksi ja vaihtaa silloinen tilapäisluontoinen sorakerros hieman hienorakeisemmaksi.[875]

Kuva 73. *Arkkitehti Maija Kairamon luonnokset Tyrvään vanhan kirkon ikkunoiksi vuonna 1964.*

7.6 ICOMOSin perustaminen ja Venetsian julistus

Kansainvälinen restauroinnin ja konservoinnin asiantuntijajärjestö ICOMOS[876] perustettiin vuonna 1965 vastaamaan Euroopan sodan jälkeiseen valtavan jälleenrakennuksen aiheuttamiin kysymyksiin ja tarpeisiin. Samana vuonna eduskunta hyväksyi ensimmäisen suomalaisen rakennussuojelulain.

UNESCO, eli Yhdistyneiden Kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö julisti vuoden 1964 kansainväliseksi kulttuurimuistomerkkien vuodeksi. Venetsiassa pidettiin asiantuntijakokous, johon Suomesta osallistui kulttuurivuoden Suomen toimikunnan jäsen Heikki Havas. Modernin rakennussuojelun on katsottu alkaneen kokouksessa hyväksytyn kansainvälisen *Venetsian julistuksen* myötä.[877]

Tässä ICOMOSin keskeisimmässä doktriinissa korostettiin monumentin merkityksen ymmärtämistä ja sen esille tuomista vääristämättä kohteen luonnetta. Suomessa rakennusten restauroinnit olivat enimmäkseen palauttavia tai uudistavia. Venetsian julistus tuki modernien materiaalien käyttöä korjauksissa: uusien osien tuli erottua vanhasta. Näin se – jos ei suoraan velvoittanut – niin ainakin oikeutti tekemään restauroinneissa ympäristöstään ja materiaaleiltaan erottuvia ratkaisuja.[878]

Kansainvälisen kulttuurimuistomerkkien vuoden kunniaksi toimitettiin Suomen UNESCO-toimikunnan kanssa yhteistyössä kirja Rakennusmuistomerkkimme ja niiden suojelu, joka julkaistiin 1964.[879]Kirjassa esiteltiin monipuolisesti suomalaista rakennusperintöä ja sen kirjoittajina olivat aikansa asiantuntijat Teknillisestä korkeakoulusta, Helsingin yliopistosta ja Muinaistieteellisestä toimikunnasta. Kaksi kirjan artikkeleista käsitteli kirkkoja: Aarne Heimala uuden ajan ja Antero Sinisalo keskiaikaisia kirkkoja.[880]

Antero Sinisalo mainitsi keskiaikaisia kirkkoja käsitelleissä kirjoituksessaan varhaisista pohjamuodoista esimerkkeinä Tyrvään, Karkun ja Hattulan Pyhän Ristin kirkot. Tyrvään kirkko oli päässyt myös artikkelin kuvitukseen. Kuvatekstissä se esitettiin yhtenä Suomen koskemattomimmista kirkoista, jota tuolloin käytettiin vain kesä- ja juhlakirkkona. Myös Pälkäneen rauniokirkon kuva oli osa kirjan kuvitusta. Kuvatekstissä mainittiin kirkon raunioituneen, kun se jätettiin 1800-luvun lopulla autioksi. Tuolloin oli suunnitteilla kirkon perusteellinen *konservointi*. Muista tutkimusaiheen kirkoista Sinisalo mainitsi Isonkyrön ja Hattulan kirkkojen 1920–1930-lukujen restauroinnit ja kalkkimaalausten konservoinnit. Hän nosti kirkkojen restauroinnin suurimmaksi haasteeksi lämmityslaitteiden ja valaistuksen järjestämisen niihin.[881]

Heimalan tekstissä ei mainittu autiokirkkoja, mutta hän luetteli niistä tukipilarikirkkojen ryhmään kuuluvat Tervolan, Sodankylän ja Kristiinankaupungin vanhat kirkot. Kuvasivuilla oli tutkimusaineistosta esitelty Sodankylän, Seilin spitaalihospitaalin, Fagervikin, Keuruun, Paltamon ja Pihlajaveden kirkot. Karunan ja Irjanteen kirkot olivat esimerkkeinä 1700-luvulle tyypillisistä pitkäkirkoista, joissa asehuone ja sakaristo sijaitsivat vastakkain rakennusrungon pitkillä sivuilla. Fagervikin ruukinkirkko ja Petäjäveden vanha kirkko saivat artikkelissa edustaa varhaisia ristikirkkoja. Pitkäkirkon ja ristikirkon yhdistelmistä esimerkkeinä olivat Paltaniemen ja Keuruun kirkot ja länsitornillisista pitkäkirkoista Pihlajaveden kirkko.[882]

Heimala mainitsi kirjoituksessaan kirkkojen lämmityksen alkaneen 1800-luvun loppupuolella, mutta ei huomioinut siitä välillisesti seurannutta kirkkojen autioitumista. Sen sijaan hän pahoitteli rautakamiinoiden ja savutorvien rumentavaa vaikutusta kirkkojen sisätiloihin. 1960-luvulla niistä oltiin luopumassa, mutta tilalle oli tullut ongelmia lämpökeskusten sijoittamisessa.[883]

Edellisessä luvussa kuvaillulla Muinaistieteellisen toimikunnan Tyrvään seurakunnalle kesäkuussa 1965 osoitetussa kirjeessä näkyi ICOMOSin ja Venetsian julistuksen vaikutus rakennussuojeluun. Yksittäisten rakennusosien korjauksen sijasta mietittiin nyt muinaismuistolle tehtäviä toimenpiteitä kokonaisuutena. Tyrväällä tämä tarkoitti kirkon silloisen asun mahdollisimman tarkkaa säilyttämistä.

ICOMOSin Suomen osasto perustettiin opetusministeriön aloitteesta vuonna 1967. Sen perustajajäseniä olivat Muinaistieteellisen toimikunnan työntekijät Maija Kairamo, Pekka Kärki ja Antero Sinisalo. Alkuvuodet Suomen ICOMOS toimi Rakennustaiteen seuran alaisena. Yhdistys, joka on toiminut itsenäisenä yhdistyksenä vuodesta 1988 alkaen, saavutti 50 iän vuonna 2017.[884] Yhdistys toimii ennen kaikkea arkkitehtuurin ja arkeologisten kohteiden hoidon asiantuntijajärjestönä. Lisäksi se edistää tiedonvälitystä ja keskustelua kulttuuriperintökohteiden suojelusta, järjestää kansallisia suojelua ja konservointia käsitteleviä seminaareja, asiantuntijavierailuja sekä toimittaa julkaisuja aiheista.[885]

0 5 10cm

H Sch

PETÄJÄVEDEN KIRKKO

86.1/25

592.1.37

8 Korjausmenetelmien muutos säilyttävämmiksi 1970-luvun vaihteessa

Restaurointiajattelussa tapahtui suuri muutos 1970-luvulla. Esikuvallisiksi muodostuivat arkkitehti Ove Hidemarkin hienovaraiset, rakennusta kokonaisuutena kunnioittavat ja vanhoja korjaustapoja sekä materiaaleja hyödyntävät korjaukset, erityisesti Skoklosterin linnan restaurointi. Museoviraston rakennushistorian osasto perustettiin ja autiokirkot saivat virastossa erityisen aseman. Järjestettiin restaurointiseminaareja ja julkaistiin ensimmäiset kaikelle kansalle suunnatut vanhojen rakennusten korjausoppaat. Ajanjakson kirkkopalot nostivat keskusteluun huolen puisten kirkkojen paloturvallisuudesta. Uudet, vanhoja materiaaleja ja työtapoja hyväksi käyttävät konservoivat korjaukset muuttuivat valtavirraksi 1980-luvulla.

8.1 Varhaisia korjauksia 1960-luvun malliin

Suomessa alkoi 1970-luvulle tultaessa aiempaa suojelumyönteisempi aika. Aivan vuosikymmenen alkuvuosina jatkettiin kuitenkin autiokirkkojen ja käyttökirkkojen korjauksia vielä 1960-luvun malliin aikakauden materiaaleilla. Insinööritoimisto Maa ja Vesi Oy tutki Isonkyrön kirkon rakennustoimikunnan toimeksiannosta kirkon alapohjan kunnon ja teki suunnitelman kirkon perustusten vahvistamisesta vuosina 1970–1971. Samaan aikaan heräsi seurakunnassa toive muuttaa kirkko seurakunnan pääkirkoksi. Kirkkohallintokunta anoi ja sai kirkkohallitukselta rahoituksen suunnitelmien laatimiseksi. Vuonna 1972 kirkon ulkomuuria vahvistettiin tutkimukset tehneen insinööritoimiston laatimien suunnitelmien mukaisesti. Kirkon ympäristö salaojitettiin ja sinne asennettiin pintavesiviemäröinti.[886]

Pasi Kaarto teki virkamatkan Sastamalan (Karkun) vanhaan kirkkoon kesäkuussa 1975. Kirkon puulattia oli tuolloin lähes lähes kokonaan Merulius-lattiasienen tuhoama. Sieni oli pehmentänyt lattialautoja ja -vasoja alapuolelta siten, että enää vain sentin paksuinen kerros pintapuuta oli tervettä.[887] Tästä syystä kirkon puulattia jouduttiin purkamaan vuonna 1978.[888]

Ahvenanmaan Lemlandin keskiaikaisen käyttökirkon katon käsittelystä käytiin kirjeenvaihtoa vuonna 1971 Lemlandin kirkkoherra Carl Obergin ja Muinaistieteellisen toimikunnan konservaattori Veikko Kiljusen välillä. Oberg tiedusteli ohjeita Lemlandin kirkon katon seuraavana vuonna mahdollisesti tehtävää korjaustyötä varten. Hän muisti suurin piirtein Kiljusen aiemmin antamat neuvot ja lupasi noudattaa niitä niin pitkälle, kuin mahdollista. Muinaistieteellinen osasto oli aiemmin jo hyväksynyt seurakunnan suunnitelmat.[889]

Kuva 75. *Traktori Sastamalan kirkossa vuonna 1978.*

Oberg ei kuitenkaan tarkkaan muistanut minkälaista tervaa oli käytettävä kirkon kattoon ja muisteli sen olevan tavallista puutervaa, johon ei sekoitettaisi mitään muuta. *Sen käsityksen olen saanut. Jos olen käsittänyt sanasi väärin, tahtoisitko kirjoittaa pienen kortin? Mitä mieltä olet hiilitervasta? Sitä ehkä ei olisi suositeltava, eikä mitään erikoismaalausainetta. Työhön*

tarvittavat 15 500 paanua olivat juuri valmistumassa ja lähdössä kuivattaviksi ja kyllästettäviksi. Kiljunen vastasi Obergille paanukaton tervauksen yksityiskohdista, että työssä olisi hyvä noudattaa parhaiksi havaittuja vanhoja työmenetelmiä. Mikäli työ tehtäisiin pelkällä puuterva-kantotervalla olisi hyvä kyllästää paanut ennen kattoon naulaamista Rustikol-keskiruskealla ja tehdä varsinainen katon tervaus puutervalla 1–2 vuoden kuluttua asennuksesta kuivana, lämpiminä kevätkesän päivinä.[890]

Toisena mahdollisuutena hän tarjosi paanujen käsittelyä edellä mainitulla Rustikol- tai jollakin muulla esimerkiksi painekyllästetyllä lahonsuoja-aineella ja tervausta hiilitervalla samana vuonna edellä mainitun kaltaisissa sääolosuhteissa.[891]

8.2 Skoklosterin linnan restaurointi

Ruotsalaisen linnanarkkitehti, professori Ove Hidemarkin johdolla tehty Skoklosterin linnan restaurointi vuosina 1968–1978[892] osoittautui käänteentekeväksi restaurointiperiaatteiden uudistajaksi. Rakennus on nelikerroksinen, neliönmuotoinen harmaakivi- ja hiekkakiviperustukselle muurattu tiilirakennus, jonka keskellä on neliömäinen linnanpiha. Jokaisessa nurkassa on rakennusrunkoa korkeammat pyöreät tornit, joissa on barokkityyliset katot kattolyhtyineen. Linnaa oli alettu rakentaa vuonna 1654 ja se oli pääosin valmistunut 1670-luvun puolivälissä. Sen suunnittelijoina tiedetään olleen ainakin Nicodemus Tessin vanhempi, Jean de la Vallé ja Caspar Vogel. Skoklosterin linna ei koskaan täysin valmistunut, vaan osa tiloista jäi jo 1600-luvulla keskeneräisiksi ja kokonaan vaille pintamateriaaleja.[893] Ruotsin valtio oli ryhtynyt hoitamaan linnaa vuonna 1967 ajatuksena saattaa se yleisölle avoimeksi museoksi. Vähäisen ylläpidon vuoksi linna oli huonossa kunnossa ja Ove Hidemark sai tehtäväkseen tutkia rakennuksen korjaustarve ja laatia suunnitelma tulevista korjauksista, mikä johti Hidemarkin nimittämiseen linnanarkkitehdiksi.[894]

Hidemark pohti rakennuksen tulevia toimenpiteitä miettiessään jälleen kerran sanan *restaurointi* merkitystä. Tarkoitettiinko 1970-luvun vaihteessa restauroinnilla rakennuksen kaikkea kunnossapitoa ja korjaamista, konservoinnista restaurointiin asti – joka tässä tapauksessa tarkoittaisi rekonstruktiota? Laskettaisiinko siihen mukaan myös puhtaasti uusien teknisten toimintojen vaatimat erityiset uudistukset? Hänen mukaansa restauroinneissa tehtävillä toimenpiteillä oli aina ollut myös opetuksellinen merkitys. Ajoittain oli pidetty välttämättömänä, että todellisuutta ei tulisi esittää sellaisena kuin se on, vaan sellaisena kuin sen tulisi olla. Tiettyjä tavoiteltuja rakennustyylejä oli kaivettu esiin syvältä rakennuksen kerrostumista, muilla ei ollut niin väliä. Esiteltiin sitä, mitä oli tehty oikein ja mitä väärin, hyväksyttiin, että joidenkin taidehistoriallisesti ”oikeiden” tyylien puhtaaksiviljely oli horjuttanut rakennuksen kulttuurihistoriallista jatkuvuutta.[895]

Kulttuurihistoriallista jatkuvuutta olisi saattanut vähentää myös päätös lähteä muuttamaan tai täydentämään linnan kesken jääneitä osia. Siinä tapauksessa restaurointi ei olisi ollut Hidemarkin mukaan pedagogisesti kiinnostava. Museovirastoa vastaavan Riksantikvariembetetin johtamassa restaurointityössä haluttiin valitussa vaihtoehdossa kuvata rakennuksen kaikkia ajanjaksoja ja selventää niiden osuutta rakennuksessa 1600-luvulta aina 1970-luvulle asti. Linna kaikkine rakennusvaiheineen käsitettiin kokonaisuudeksi. Siihen kohdistuvissa toimenpiteissä halutiin tukea rakennuksen identiteettiä rakennusmateriaalista aina kulttuurihistorialliseen kertovuuteen asti. Kuluneisuus ja käytön jäljet katsottiin olennaiseksi osaksi rakennuksen tyylillistä arvoa ja tärkeäksi osaksi sen historiallista ulottuvuutta. Samalla voitiin vahvistaa linnan historiallis-rakennusteknisiä puolia. Restaurointi muodostuikin suurelta osin yritykseksi ymmärtää ja säilyttää vanhoja rakennustapoja. Tätä tuki Skoklosterin 1600-luvulta peräisin olevan kirjaston laaja rakennustekniikkaa käsittelevä kirjakokoelma, jonka linnan rakennuttaja Carl Gustaf Wrangel (1613–1676) oli kerännyt.[896]

Käytännössä valittu restaurointitapa merkitsi pienintä mahdollista puuttumista rakennukseen. Haluttiin mieluummin jättää jotain tekemättä, kuin tehdä liikaa muutoksia. Rakennusta käsiteltiin tieteellisenä tutkimuskohteena, jossa säilyneen aidon materiaalin haluttiin siirtyvän myös tuleville tutkijoille. Siellä missä korjauksia ja lisäyksiä jouduttiin tekemään, ne tehtiin sellaisilla rakennusmenetelmillä ja materiaaleilla, jotka olisivat voineet olla myös 1600-luvun rakentajien käytössä. Vuosina 1968–1978 tehty restaurointi keskittyi vaurioituneiden kattorakenteiden kunnostamiseen ja sisäpihan pilareiden uusimiseen. Kattotuoleissa valittu korjaustapa tarkoitti ainoastaan vaurioituneiden osien uusimista ja kattotuolien tukemista. Myös tiilikate harvan tukirakenteen varaan ladottuine ja kalkkilaastilla toisiinsa kiinnitettyine tiilineen korjattiin vain rikkoutuneilta osaltaan. Korjauslaastin ominaisuuksiin kiinnitettiin erityistä huomiota: sen tuli olla heikompaa kuin tiili, jotta mahdollinen vaurio kohdistuisi tiilen sijasta laastiin.[897]

Katson *Arkitektur*-lehdessä vuonna 1972[898] esitellyllä Skoklosterin linnan restauroinnilla olleen suuri vaikutus suomalaisen restaurointi- ja materiaalikäsityksen muuttumiseen. Arvostus perinteisiä materiaaleja ja menetelmiä kohtaan alkoi voimistua korjauksissa, vaikkakin muutos tapahtui paikoin hyvinkin hitaasti. Skoklosterin linnan restaurointitapa vaikutti myös rakennusten arvokäsityksen muuttumiseen, *ikäarvon* merkityksen voimistumiseen. Restaurointeja alettiin tehdä rakennusten omista lähtökohdista kä-

sin, niiden omaa historiaa varjellen. Välillisesti tämä vaikutti myös lähes muuttumattomina säilyneiden autiokirkkojen arvostuksen kasvuun.

Teknillisen korkeakoulun Arkkitehtuurin historian laitos teki viisipäiväisen opintomatkan Tukholmaan ja Mälarenin ympäristöön toukokuussa 1982. Osana laajaa ja monipuolista ohjelmaa kävimme myös Skoklosterin linnassa, jossa opastajana toimi Ove Hidemark. Tuolloin jo linnan restaurointityötä pidettiin *alansa parhaana ruotsalaisena esimerkkinä*.[899] Minuun käynti linnassa Hidemarkin esittelemänä teki lähtemättömän vaikutuksen. Katson käynnillä olleen käänteentekevä vaikutus omaan ajatustapaani restauroivana arkkitehtina. Hidemark on vaikuttanut myös moneen muuhun suomalaiseen restaurointisuunnittelijaan ei vähiten Kungliga Tekniska Högskolanin restaurointikurssien karismaattisena opettajana.

Kuva 76. *Ove Hidemark esittelee Skoklosterin linnan restaurointia vuonna 1982.*

8.3 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely

Maaliskuussa 1972 perustettu Museoviraston rakennushistorian osasto joutui alusta alkaen pohtimaan suojelukysymyksiä, jotka olivat entistä laajempia ja uudenlaisia. Voimakkaan jälleenrakennuksen ja purkamisen ajanjaksona ei ollut enää aikaa puuttua yksittäisiin rakennusmuistomerkkeihin, vaan oli keskityttävä laajempiin kokonaisuuksiin. Osaston tärkeimmäksi tavoitteeksi asetettiin rakennusmuistomerkkien, arvokkaiden ja omaleimaisten alueiden ja historiallisen ajan muiden kiinteiden muistomerkkien inventointi.[900]

Vuonna 1972 järjestetyssä rakennushistorian osaston tiedotusnäyttelyssä Ritarihuoneen ylimmässä kerroksessa esiteltiin osaston työkenttää ja käsiteltiin ajankohtaisia suojelu-, tutkimus- ja restaurointikysymyksiä.[901] Näyttelyssä autiokirkot esiteltiin oman otsikon alla. Niin sanotuiksi autiokirkoiksi oli luokiteltu 25 seurakuntien säännöllisestä käytöstä poisjäänyttä kirkkoa. Näyttelytekstissä mainittiin, että ryhmään voitiin myös tavallaan laskea kuusi entisten tehdasseurakuntien yksityisomistuksessa olevaa kirkkoa. Kirkon keskusrahastolla oli tuolloin vain pieni vuotuinen 10.000 mk:n suuruinen määräraha, joka voitiin osoittaa kohteiden korjauksiin. Autiokirkkojen kuvapaneelissa oli esitetty Fagervikin ruukin kirkko, sekä Kerimäen, Paltamon, Pomarkun, Sodankylän ja Uudenkaupungin kirkot, joiden korjaushankkeet olivat tuolloin ajankohtaisia ja suunnitteilla. Muut näyttelyssä esitellyt kirkolliset kohteet olivat Nousiaisten ja Pyhäjoen kirkot otsikolla *Kirkkojen korjaus- ja tutkimustyö sekä siihen liittyvä lainsäädäntö* sekä rauniokirkoista ja vanhoista kirkon paikoista Pyhän Olavin kirkon luostarin rauniot Turussa.[902]

Otsikolla *Kirkkojen korjaustyöhön liittyviä antikvaarisia ongelmia* esiteltiin näyttelyssä Museoviraston tekemiä kaivauksia, mittauksia sekä seinä- ja rakennusosatutkimuksia. Paikalla suoritettavan tutkimustyön ongelmina esitettiin työn aikana esille tulevat arvaamattomat seikat, joita olivat kivikirkoissa muun muassa lattiatason määrittäminen ja ikkuna- ja oviaukkojen alkuperäisten muotojen hahmottaminen sekä puukirkoissa seinien käsittely, maalaus ja alkuperäisten muotojen selvittäminen. Detaljitasolla jokaisessa restauroinnissa tuli ottaa periaatteellisia kannanottoja kysymyksiin, joissa tavallisesti olivat kyseessä historialliset arvot ja käytännön seurakuntaelämän tarpeet tai puhtaasti rakennustekniset vaatimukset. Konetekniset vaatimukset olivat alkaneet kasvaa ja tekniikka vei yhä enemmän tilaa. Sen sovittaminen vanhoihin kirkkorakennuksiin tuotti usein suuria hankaluuksia.

Kuvapaneelissa oli valokuvaesimerkkejä kirkoista, joiden entistämistyöt oli aiemmin saatu päätökseen. Mukana oli myös Porvoon tuomiokirkko, jonka laaja restaurointityö oli tuolloin suunnitteilla.[903]

8.4 Muutokset keskiaikaisten kirkkojen restaurointiajattelussa

Porvoon tuomiokirkon restaurointisuunnittelu oli alkanut jo 1950-luvun alussa. 1960-luvulla työhön oli palkattu Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian professori, arkkitehti Nils Erik Wickberg (1909–2002).[904] Hänen kirjeensä kirkon entistämistoimikunnalle vuodelta 1974 kuvaa erinomaisella tavalla restaurointinäkökulman muutosta 1960-luvulta 1970-luvulle. Wickberg kirjoitti, kuinka pitkän ajan-

jakson aikana hänellä oli ollut aikaa perusteellisesti harkita tuomiokirkon restaurointikysymystä, mistä syystä hänen mielipiteensä olivat muuttuneet. Hänen ensimmäinen reaktionsa oli ollut arkkitehdin: kuinka paljon ilmavammalta ja kauniimmalta kirkkosali näyttäisikään, jos tilaa vievät lehterit poistettaisiin. Vuosien mittaan hän oli punninnut tuomiokirkon historiallisia ja esteettisiä arvoja. 1970-luvun alussa hän oli päätynyt siihen, että 1700-luvun sisustus, joka oli tärkeä osa vuoden 1760 kaupunkipalon jälkeen uudelleen rakennettua Porvoota, tuli säilyttää kokonaisuudessaan.

Hän siteerasi kirjeessään professori Otto-Iivari Meurmanin ajatuksia. Kun oli kyseessä taiteellisesti tai historiallisesti merkittävä rakennus, oli sen kulloinenkin omistaja – jonka elinaika oli vain lyhyt episodi rakennuksen historiassa – vailla kaikkea moraalista oikeutta pilata tai tuhota sitä. Maun vaihtelut eivät tarjonneet asiallisia syitä muutokseen. Kokemus oli osoittanut, että viimeistään 20 vuoden kuluttua tultaisiin valittamaan sitä tuhoa, jonka aikaisempi sukupolvi oli saanut aikaan. Hävitettyä ei koskaan saataisi takaisin.[905]

Ajattelutapojen muutos näkyi selkeästi myös Tenholan keskiaikaisen kirkon kauan kestäneen restaurointisuunnittelun eri vaiheissa. Seurakunta oli aloittanut kirkon restauroinnin valmistelun 1960-luvun alussa ja työn suunnittelu oli annettu arkkitehti Ragnar Gustafssonille. Kirkon katto oli uusittu ja madallettu Karkun vanhan (Sastamalan Pyhän Marian) kirkon katon tavoin 1800-luvulla, jolloin katon harjaa oli laskettu noin neljä metriä. Muinaistieteellinen toimikunta sai suunnitelmat lausunnolle lokakuussa 1961. Korjaus oli ajateltu tehtäväksi kahdessa vaiheessa. Ensimmäisessä oli aikomus parantaa kirkon tekniikkaa: asentaa Thermoblock-ilmalämmitysjärjestelmä, uusia lämpöasennukset ja rakentaa kirkkoon wc:t. Toinen korjausvaihe koski sisätilaa: kirkon penkkien uusimista, kuorin uudelleenjärjestelyjä, maalausten uusimista ja restaurointeja sekä sähköasennusten uusimista. Lisäksi kirkon harjaa esitettiin korotettavaksi takaisin vanhaan korkeuteensa, lattian laskemista 70 sentillä ja sen muuttamista kivipintaiseksi. Ennen kuin suunnitelmaa ehdittiin toteuttaa, se raukesi arkkitehti Gustafssonin kuoleman takia. Uuden suunnitelman sai laadittavakseen arkkitehti Lars Rejström vuonna 1970.

Rejström esitteli suunnitelmansa joulukuussa 1970. Se noudatti olennaisilta osiltaan Gustafssonin ajatuksia ja oli luonteeltaan osin palauttava, osin uudistava siten, ettei paljonkaan alkuperäisistä pinnoista ja sisustuksesta olisi jäänyt jäljelle. Seurakunta piti suunnitelmaa liian kalliina, eikä sitä hyväksytty. Eri syistä kirkon restaurointi siirtyi vuosikymmenen loppupuolelle, jolloin restaurointiperiaatteet olivat jo kaukana 60-lukulaisista linjauksista. Rejström jatkoi aikaisemmin esittämänsä suunnitelman jalostamista neuvotellen vuoroin Museoviraston, vuoroin seurakunnan kanssa. Käännekohtana oli rakennushistorian osaston suunnittelija Pasi Kaarron, tutkija Marja Terttu Knapaksen ja konservaattori Pentti Pietarilan käynti kirkolla ja siitä laadittu matkakertomus syksyllä 1980. Siinä todettiin valtaosa Rejströmin ehdotuksista tarpeettomiksi ja kalliiksi ja esitettiin, ettei kirkon silloiselle asulle ollut tarpeen tehdä mitään suuria toimenpiteitä. Esimerkiksi seinien puhdistus olisi riittävä toimenpide kirkkosalin sisätilalle. Kesti kuitenkin vielä kuusi vuotta, ennen kuin kirkko restauroitiin pienin, säilyttävin toimenpitein ja vihittiin uudelleen käyttöön 18.5.1986.[906]

8.5 Keskustelua perinteisistä korjausmenetelmistä

Museoviraston rakennushistorian osasto julkaisi vuonna 1975 kirjan nimeltään *Linnat ja linnoitukset* josta oli luettavissa viraston tuolloin edustama *ruskinilainen* (*hidemarkilainen*) säilyttävä korjaustapa. Säilyttäminen tähtäsi rakenteiden suojaamiseen, rikkoutuneiden osien korjaamiseen ja konservoimiseen. Korjauksilla pyrittiin estämään rakennusten kunnon huonontuminen. Entistäminen ja konservointi tuli tehdä siten, että korjaukset saatetiin tarvittaessa poistaa alkuperäisiä osia vahingoittamatta. Lisäksi korjausten ja mahdollisten lisäysten tuli erottautua alkuperäisistä, mutta myös sulautua kokonaisuuteen.[907]

Rakennustutkijoille ja museovirkamiehille suunnattu puurakennusten tutkimusta ja suojelua käsittelevä seminaari järjestettiin vuonna 1976 Helsingissä. Seminaarissa laadittiin julkilausuma ja Rakennustietosäätiö julkaisi seminaarista julkaisun.[908] Kirjassa on Seurasaarta koskevia mielenkiintoisia artikkeleita. Esko Järventauksen (1921–1991)[909] artikkelissa *Ulkomuseon suunnittelun periaatteita* keskityttiin rakennusten sijoitteluun ulkomuseoalueelle, mutta kritisoitiin myös rakennusten korjaustapoja:

> *Nykyajan rakennustekniikkaa käytetään usein harkitsemattomasti. On turhaa valaa hirsirakennuksen alle betonisokkeli. Vanhaan tupaan riittävät peruskivet nurkkien ja väliseinäliitosten kohdalla. Tarvittaessa ne tietenkin voidaan perustaa betonialustalle. Jos pelätään roudan siirtävän nurkkakiviä, on mahdollista estää se nykyaikaisin lämmöneristyksin.*
>
> *Nykyisiä tehdasvalmisteisia maaliaineita ei tulisi käyttää, sillä ne ovat osoittautuneet kestämättömiksi ja ovat kalliita. Vanhaan tapaan valmistetut puna- ja keltamultaseokset ja yksityiskohdissa vanhaan tapaan valmistettu öljymaali ovat teknillisesti luotettavampia ja värisävytkin onnistuvat varmasti. Ellei paikkakunnalla ole enää säilynyt vanhoja 'reseptejä', on niitä pyydettävä esim. Suomen Museoliiton tai Museoviraston kautta. Perinteellis-*

tä puutervaakaan ei pidä unohtaa niistä paikoista, joihin se vanhastaan kuuluu [..]

[..] Olisi hyvä, että ulkomuseon rakennuksilla on myös luonteva käyttö, jos se on mahdollista. Riihestä tosin voi saada esim. kesäkahvilan ja aitasta näyttelytilan, mutta kaikenlaisia rakenteellisia muutoksia ja lisäyksiä on vältettävä ja sisustuksissa pyrittävä mahdollisimman yksinkertaiseen ja luontevaan kalustukseen. Kaikenlaiset nykyajan lämmitys- ja valaistuslaitteet, jos ne ovat välttämättömiä, olisi sijoitettava huomaamattomiin paikkoihin ja mieluimmin aivan näkymättömiin. Asennukset, johdot ja kaapelit olisi niinikään piiloitettava. Sähkölinjat pylväineen ja ilmajohtoineen ovat aina kokonaisuutta häiritseviä lisiä. Vaikka maakaapelit ovatkin kalliimpia, olisi alun alkaen pyrittävä käyttämään niitä.

Nykyajan teknillisiä menetelmiä ja materiaaleja on käytettävä harkiten ja jopa tietynlaisella epäilyksellä. Oikein käytettynä moderni tekniikka on suureksi avuksi ulkomuseoita rakennettaessa, ja useimmiten se on välttämätöntäkin.[910]

Toinen kiinnostava artikkeli kirjassa oli Panu Kailan *Puurakennusten kuntotutkimus, ylläpito ja kunnostus.*[911] Siinä hän keskittyi puurakennusten rakenteelliseen ja kemialliseen suojaamiseen.

[..] Tärkeintä puurakennuksen säilyttämisessä on sen pitäminen kuivana: sekä veden pääsyn estäminen rakenteisiin että kastuvien osien tuuletuksesta huolehtiminen. Tällaisen luonnollisen lahontorjunnan lisäksi on jo vanhastaan käytetty puun myrkyttämistä sienille elinkelvottomaksi, sen kyllästämistä öljymäisillä tai vesiliukoisilla myrkkyaineilla.

Nykyisin tehokkain menetelmä on painekyllästäminen arseeni- tai kuparipitoisella Lahontuho K33-liuoksella. Kyllästämistä varten rakennus joudutaan purkamaan, joten tämä suojauskeino soveltuu siirettäville rakennuksille ja korjauksissa käytettävälle materiaalille-

Pystyssä olevia rakennuksia voidaan sivellä lahonesto-aineella; puuta turvottavia vesiliukoisia tai pintaa kovettavia vesiliukoisia tai pintaa kovettavia sideaineellisia liuoksia on kuitenkin vältettävä, koska niistä voi olla enemmän haittaa kuin hyötyä. Käyttökelpoisia ovat esim. Valtti, Aspergol ja erikoisesti vanhoja rakennuksia varten kehitetty Xylamon.

Myrkyt haihtuvat ja laimenevat vähitellen, pysyvästi konservoivaa menetelmää ei vielä ole löydetty. Erään arvion mukaan puu kestää epäsuotuisissa olosuhteissa suojaamatta 7 vuotta, siveltynä 10 vuotta ja painekyllästettynä 30 vuotta [..].[912]

[..]Alimman hirsikerran uusiminen eli kengittäminen on matalaperustaisessa talossa huoltokorjauksen luonteinen, säännölllinen toimenpide, jota ei pidä pelästyä eikä lykätä liian pitkään. Pohjahirttä vasten luodun multapenkin antama tiivistys katsottiin parin kolmen vuosikymmenen välein tehtävän kengittämisen arvoiseksi. Korjauksessa käytetään vanhaa, painekyllästettyä hirttä; multapenkki korvataan kevytsoralla tai mineraalivillalla.[913]

8.6 Perinteisiä korjausmenetelmiä ja tuhoeläinmyrkytyksiä Seurasaaressa

Seurasaaressa Karunan kirkon katon oikeanpuoleinen risti oli uusittu ja tervattu vuonna 1975.[914] Kirkon korjaustyöryhmä keskusteli vuonna 1976 katon käsittelystä perinteisellä kantotervalla. Katto korjattiin kuitenkin Museoviraston rakennusmestari Matti Raatikaisen työselostuksen mukaisesti *ajanmukaisilla uusilla aineilla* kesällä 1978[915] ja tervattiin vuonna 1981 ilmeisesti karbolitervalla.[916] Samana vuonna kirkon saarnatuoli myrkytettiin metyylibromidilla.[917] Vuonna 1984 kirkkoon hankittiin taidetakomo Mauri Viljaselta kaksi kappaletta tuuliviirejä ruostumattomasta teräksestä. Kellotapulin paanukatto tervattiin vuonna 1982 ja uudelleen 1983, yläosastaan kahteen kertaan. Ilmeisesti terva pysyi huonosti kattoon vuonna 1968 sivellyn Kilpi-maalin päällä.[918] Kellotapulin katto kyllästettiin ja tervattiin vuonna 1985. Tapulin kupoli ja ylälappeet imeytettiin dammarhartsilla ja sen kuivuttua kaikki lappeet tervattiin hautatervalla. Toimenpiteellä haluttiin kokeilla, pysyykö terva paremmin dammarhartsin päällä ja haalistuuko se auringossa. Matti Raatikaisen mukaan kuumaan hautatervaan sekoitettiin pihkaa. Työn tehnyt urakoitsija Rainio muisteli, että valaanrasvastakin oli ollut puhetta.[919]

Kirkon paanukatto uusittiin vuonna 1983 haapapuisena lohkotuista paanuista, joiden pinta veistettiin kirveellä. Katon materiaali oli hankittu kolmessa eräässä vuosina 1980–1981.[920] Asennus tilattiin ulkopuoliselta urakoitsijalta.[921] Panu Kailan mukaan paanukaton ensimmäinen tervaus tehtiin sen uusimisvuonna 1983 ja siihen lisättiin punamultaa paksuntamaan tervaa.[922]

Haapapuuta ei valittu kirkon katemateriaaliksi historiallisista syistä, vaan siksi, että haapaa pidettiin tuolloin parhaana mahdollisena paanukatemateriaalina. Karunan kirkon alkuperäisten paanujen mallista, mitoituksesta ja puulajista ei ollut tietoa. Risto Holopaisen[923] mukaan tuolloin oli alkanut paanukattojen uudelleen tekemisen aika ja oli havaittu se, että perinteinen tekniikka ja sen keinoin toteutettu paanukatto oli kestävin.

Sitä ennen oli ajettu kemikaalein säilyttämistä ja materiaaliin ja sen työstöön ei kiinnitetty huomiota. Tämä osui nappiin sen ajan muun ajattelun kanssa, mutta tuohon aikaan oli jo vaikeutena löytää urakoitsijoita sellaiseen hankkeeseen. Oli

kuitenkin muutamia, jotka olivat innokkaita ja toimivat alalla paanukattosektorilla ja sieltä, heidän havaintojensa ja Museoviraston tutkimusten mukaan löydettiin muutamia hyvin säilyneitä paanukatteita, joista tuli se tieto, että haapapaanu on yksi parhaiten säilyneitä. Tämäkin on sattumaa, että missä on säilynyt jokin lape. Haapapaanu on hyvä kate, mutta hyvin tehty mäntypaanukate on erinomainen kate. Hyvä haapa on hyvä haapa ja huonosta haavasta tulee huonoa paanukattoa. Haapapaanu ei liity tähän rakennukseen vaan siihen ajatukseen, että haapapaanu on hyvä katemateriaali, paras paanukatto. Nämäkin ovat oikeasti tuppeen sahattuja ja läpilohkaistuja paanuja. Kyllä pintastruktuurilla on merkitystä ja lohkaisu takaa aukottomasti sen, ettei huonoa puuta voida käyttää, koska se ei lohkea suoraan. Kun lohkaistaan puuta, nousee kriteeristö niin korkeaksi, että se on aina tietynlainen laadun tae; huonon, kieron kohdan saha oikaisee, mutta lohkaiseminen ei.[924]

Kirkon katto tervattiin kertaalleen vuonna 1986 [925] ja sen jälkeen peräkkäisinä vuosina 2013–14.[926] Tapulin katto tervattiin vuosina 1987 sekä 1989.[927] Vuonna 1987 lyijypuiteikkunoiden tukirautoihin tehtiin teräsharjaus, sively ruosteenmuuntajalla ja ne maalattiin kertaalleen mustalla Ferrexillä.[928]

Seurasaaren museoalueella tutkittiin tuhohyönteisten esiintymistä erilaisilla ansapyynneillä vuosina 1985–90. Vuonna 1986 VTT:llä oli ansapyydyksiä puutuholaisille muun muassa Antin prännissä.[929] Kirkon kiviaita on viimeksi korjattu vuonna 2017[930] ja sitä edellisen kerran vuonna 1986. Samana vuonna Veljekset Haavikko Oy toimitti Seurasaareen erikoispuutavaraa: päreitä, kattotuohia, tuppeen sahattua lautaa, aisattua mastopuuta ja halkaistua parrua.[931]

Seurasaaressa oli aloitettu vuonna 1978 Valtion teknillisen tutkimuskeskuksen (VTT) puulaboratorion tutkimukset niin sanotulla Niemelän kärjen koekentällä, missä eri lahontorjunta-aineiden tehokkuuksia koeteltiin ulkoilmassa. Vuosina 1976–79 tehtiin Hallan talossa pärekaton kyllästekoe käyttäen pinta-alaltaan 2m x 6m käsiteltyjä ruutuja.[932] Tutkimukset lopetettiin vuonna 1986. Tuolloin kaikki koekappaleisiin käytetyt aineet oli asetettu käyttökieltoon.[933]

Museoviraston rakennushistorian osasto tilasi VTT:ltä vuonna 1990 tutkimuksen Seurasaren museoalueen puurakennusten tuhohyönteisten torjuntamahdollisuuksista. [934] Tutkimuksessa jatkettiin sekä hyönteiskannan tutkimusta että houkutinpyydyksen kehittämistä. Kenttätyön ja hyönteisten tunnistuksen suoritti FK Markku Pulkkinen Helsingin yliopistosta. Houkutinpyydysten kehittämiseen osallistui Pulkkisen ohella myös Oxfordin yliopiston tutkimusryhmä tohtori Peter Whiten johdolla.[935]

Risto Holopaisen mukaan kemikaaleja oli käytetty Seurasaaressa eliminoimaan biologisia vaurioita. Rakennuksia oli aika ajoin teltoitettu ja myrkytetty.

Ei ole sellaista kolkkaa, jossa ei olisi tehty kemiallista käsittelyä. Merkittävissä kohteissa kuten kartano ja kirkko on tehty mekaanista Boracolimeytystä poraamalla reikiä täyteen ja imeyttämällä puuhun erilaisia aineita. Olisi mielenkiintoista tietää onko aineista ollut jotain hyötyä vai ei. Tiedetään, että ne rakenteet, jotka ovat muutenkin alttiita vaurioille, vaihdetaan silti aina ensimmäisenä, vaikka niitä olisi myrkyillä yritetty ylläpitää. Samoja kohteita vaihdetaan aina vuosikaudet.[936]

Viimeistään Suomenlinnassa vuonna 1985 pidetyllä kansainvälisellä restaurointiseminaarilla, josta enemmän luvussa 8.10, oli selkeä vaikutus yleisiin korjausperiaatteisiin. Rakennusmateriaalien poistettavuuteen alettiin kiinnittää enemmän huomiota, samoin oikeanlaisiin työtapoihin. Korjaukset muuttuivat entistä konservoivimmiksi. Samana vuonna ilmestyi ICOMOSin alun perin vuonna 1964 julkaistun Venetsian julistuksen ensimmäinen suomennos.

8.7 Autiokirkkojen hoidon vakiintuminen

Museoviraston määrärahoihin tuli vuonna 1974 ensimmäistä kertaa erillinen 20.000 markan suuruinen autiokirkkomääräraha.[937] Rakennushistorian osasto teki kesällä 1974 niin sanottujen autiokirkkojen, kivisakaristojen ja kirkonraunioiden sen hetkisen rakenteellisen kunnon selvitystyötä.[938] Viraston työntekijät, lähinnä suunnittelija Pasi Kaarto ja tutkija Marja Terttu Knapas kiersivät lähes kaikki autiokirkot ja tekivät niistä raportit tai matkakertomukset.[939] Yksi niistä oli kuvaus tarkastuskäynnistä Tyrvään vanhaan kirkkoon syyskuussa 1974. Siinä kuvattiin lyhyesti kirkkoa, lueteltiin rakennuksen ehjät ja kunnostettavat rakennusosat sekä rakennuksen säilymisen kannalta välttämättömät toimet. Käynnin tarkoituksena oli kirkon teknisen kunnon selvittäminen. Selkeän ja informatiivisen kahden liuskan pituisen raportin oli allekirjoittanut Pasi Kaarto. Kaikki tarkastuskertomukset noudattivat samanlaista kaavaa.

Tyrvään vanhan kirkon perustukset ja seinämuurit olivat tuolloin hyvässä kunnossa. Perustusten vahvistamisen yhteydessä oli viinikellari jouduttu täyttämään. Päätyjen tiilimuurauksissa kasvoi sammalta. Kaarto oli kirjannut tarkastuskertomukseen, että sen jälkeen kun vuonna 1962 oli epäonnistuttu käsittelemällä kate Rusko II:lla, harkittiin paanujen suojaamista synteettisellä Paraloid B-72-nimisellä valmisteella. Tervaaminen 3–5 kertaa vuodessa ja ha-

jonneiden paanujen uusiminen oli kuitenkin varmin tapa säilyttää kate mahdollisimman pitkään. Tynnyriholvi oli tervettä puuta ja sen päälle oli levitetty tervapahvi. Veden kondensoitumisvaaraa sen ja laudoituksen väliin ei Kaarron mukaan ollut niin kauan kuin kirkkoa ei lämmitetty.[940]

Kirkossa oli tuolloin vain vähän kunnostettavia rakennusosia. Saarnatuolin ja asehuoneen itäseinällä oli pieniä rappausvaurioita ja kirkon etelälappeessa useita rikkinäisiä paanuja. Tiiviin aluslaudoituksen ansiosta katto ei kuitenkaan vuotanut. Asehuoneen itäovi oli pois sijoiltaan niin, että sisälle pääsi lunta. Rakennuksen säilymisen kannalta välttämättömiksi toimiksi oli kirjattu vesikaton kunnon jatkuva tarkkailu ja asehuoneen oven paikoilleen laittaminen.[941]

Museovirasto lähetti Sipoon seurakunnalle kirjeen vanhan kirkon kunnosta 9.4.1975. Kirkon ja tapulin katot olivat tuolloin tervausta vailla. Lisäksi katossa oli jonkin verran haljenneita paanuja ja katon harjalla oli noin yhden senttimetrin levyinen rako kirkon pituudelta. Kaakkoiskulman tukipilarista tihkui vettä ja kirjeessä neuvottiin kattamaan tukipilari tai estämään kosteuden tihkuminen rakenteisiin jollain muulla tavalla, sillä vesi oli jo aiheuttanut kosteusvaurioita kirkon sisällä. Ullakolla asui lukuisia kesykyyhkyjä, joiden jätökset olivat lahottaneet asehuoneen lautaista sisäkattoa. Sen korjaus oli myös ajankohtainen. Rakennushistorian osasto pyysi, että seurakunta ilmoittaisi mahdollisuuksistaan korjata kirkkoa ja mahdollisesta töiden aloittamisesta. Se lupasi antaa asiantuntija-apua kaikissa vanhan kirkon korjaamiseen liittyvissä kysymyksissä.[942]

Kuva 77. *Sodankylän korjaustyösuunnitelman kansilehti.*

8.8 Petäjäveden ja Sodankylän vanhojen kirkkojen konservoivat korjaukset

Suunnittelija Pasi Kaarto ja arkkitehtiylioppilas Jouni Kaipia mittasivat osana Museoviraston rakennushistorian osaston niin sanottua autiokirkkoprojektia Petäjäveden vanhan kirkon ja tapulin kesällä 1978 ja Kaarto apunaan Kaipia sekä tutkija Marja Terttu Knapas laativat kirkosta hienovaraisen korjaussuunnitelman.[943] Kunnostamistyö toteutettiin talvella 1979–80 valtion työllistämisvaroilla, Museoviraston valvonnassa ja pääasiassa paikallista työvoimaa käyttäen. Työn lähtökohtana oli lahonneiden tai muuten vaurioituneiden rakennusosien kunnostaminen vanhaa materiaalia säästäen ja kirkon vanhoja rakennustapoja noudattaen. Suunnitelmassa oli esitetty uudet hirsiportaat tapulin ovien, sakariston ja kirkon eteläoven eteen. Viimeksi mainitut tehtiin rekonstruktiona paikalta löytyneiden rakennusfragmenttien perusteella ja kaksi muuta vanhan valokuvan mukaan.[944] Petäjäveden vanhan kirkon ensimmäiset yksityiskohtaiset mittapiirustukset julkaistiin Rakennustaiteen museon *Abacus*-vuosikirjassa 1979 Petterssonin tutkielman *Kansainvälisiä ja kansallisia aineksia Suomen vanhassa puukirkkoarkkitehtuurissa yhteydessä.*[945] *Arkkitehti*-lehti julkaisi piirustukset myös Petäjäveden vanhan kirkon korjauksen esittelyn yhteydessä, jossa esitettiin myös katsaus kirkon tutkimuksen vaiheisiin ja sen aiempiin korjauksiin.[946]

Sama työryhmä, Kaarto apunaan Kaipia ja Knapas, laati työministeriön myöntämällä suunnittelumäärärahalla myös korjausohjelman Sodankylän vanhaan kirkkoon vuonna 1978. Lars Pettersson oli luovuttanut työryhmän käyttöön oman tutkimusaineistonsa. Korjaustyösuunnitelman lähtökohtana oli – kuten Petäjävedellä – lahonneiden tai muuten vaurioituneiden rakennusosien kunnostaminen entisen kaltaisiksi vanhoja työtapoja ja materiaaleja käyttäen. Kirkon sisä- ja ulkoasuun ei suunnitelmassa esitetty muutoksia. Sen maisemallisen aseman korostamiseksi esitettiin hirsiaidan rakentamista hautausmaan pohjois- ja itäsivuille Petterssonin 1940-luvulla tekemien rekonstruktiopiirustusten mukaisesti. Myös muut korjausehdotukset noudattivat Petterssonin 1940-luvun lopun korjaussuunnitelman linjauksia.[947]

8.9 Korjausoppaita

Vuosisadan lopun korjausoppaiden esikuva, ruotsalainen *Så renoveras torp och gårdar* -kirja julkaistiin vuoden vaihteessa 1972–1973. Kirjan seitsemännen painoksen (1997) esipuheessa kerrottiin kirjan 25-vuotisesta historiasta. Se oli suunnattu ensisijaisesti kesätorppareille (sommartorpare) ja muille vanhojen kansanrakennusten omistajille, jotka halusivat omin käsin kunnostaa taloaan ja puutarhaansa. Koska tämän kaltaisen rakennustyypin korjaamiseen ei ollut saatavilla yhtenäistä, eikä säästävän korjaamisen periaatteita ylipäätänsä esittelevää opasta, tuli kirjasta pitkäksi aikaa suosittu.[948] Esipuheen mukaan vuonna 1997 tietoisuus vanhojen talojen – myös niistä kaikkein yksinkertaisimpien – hoidosta oli jo huomattavan paljon parempi kuin 1973. Teos oli tuolloin muodostunut kurssikirjaksi useissa yliopistoissa ja korkeakouluissa, josta syystä siinä olevaa rakennusten ja tekniikan historiaa käsittelevää osaa oli täydennetty. Kirjan ilmestymisen jälkeen Ruotsissa ja naapurimaissa oli julkaistu lukuisia vastaavanlaisia oppaita.[949]

Ensimmäisten painosten julkaisun jälkeen oli Ruotsiin perustettu useita rakennussuojelukeskuksia.[950] Ne antoivat paitsi kirjaa täydentäviä neuvoja, myös – ainakin Gysingen rakennussuojelukeskus – apua perinteisten materiaalien, kuten vanhojen rakennusten varaosien löytämiseen. Maaseudun vanhan rakennusperinnön kuihduttaminen jatkui kuitenkin valitettavasti vielä 1990-luvun lopullakin. Joukko taloja, jotka oli kuvattu kirjaan ennen sen ensimmäisten painosten ilmestymistä, oli tuolloin purettu, raunioitunut pahasti tai kovin käsin korjattu (rakennettu uudestaan).[951]

Suomessa ensimmäinen energiakriisin jälkeinen rakennusten korjaukseen keskittyvä opas oli Museoviraston rakennushistorian osaston virkamiesten Elias Härön ja Panu Kailan kirjoittama *Pohjalainen talo* vuodelta 1976. Sen kustantajina olivat Etelä- ja Keski-Pohjanmaan suomen- ja ruotsinkieliset maakuntaliitot. Kirjalla haluttiin pysäyttää huolestuttava vanhojen talojen purkukehitys maakunnissa. Panu Kailan mukaan kirjan innoittajina toimivat ruotsalaiset korjausoppaat, Ingmar Holmströmin ja Christina Sandströmin *Underhåll av gamla hus* (1972) ja edellä mainittu kesätorppareille suunnattu opas vuodelta 1972.[952]

Kirjassa haluttiin säilyttää sekä talojen ulkoasu että niiden sisätilat. Lämmöneristystä suositeltiin tapauskohtaisesti laitettavaksi joko rakennusrungon ulko- tai sisäpuolelle. Vaikka teos keskittyi talojen suojeluun, olivat ohjeet vielä kaukana Hidemarkin pieteetillä taloihin suhtautuneista korjausohjeista ja -materiaaleista. Pohjalaisen talon eristysmateriaaleina neuvottiin käyttämään mineraalivillaa ja vaahtomuovia ja puumateriaalina kosteissa paikoissa painekyllästettyä puuta. Toisaalta kirja esitteli ansiokkaasti eri materiaalien hyviä ja huonoja puolia ja siinä annettiin ohjeita perinteisten materiaalien ja työkalujen käyttöön.

Elias Härö oli kirjoittanut kirjan luvut pohjalaisesta rakennusperinteestä ja rakennussuojelusta. Panu Kaila vastasi varsinaisista korjausohjeista. Asiantuntija-apua kirjaan antoivat rakennusmestari Juhani Halonen (peruskorjausesimerkit), diplomi-insinööri Pekka Porra (lämmitys, vesi ja ilmanvaihto), konservaattori Thorvald Lindquist (maalaustyöt ja päällysteet) sekä rakennusmestari Matti Raatikainen (perustukset ja runkotyöt). Avustajista kaksi viimeksi mainittua oli Museoviraston virkamiehiä.[953]

1980-luvulla oppaita julkaistiin runsaasti. Laajimman lukijakunnan lienee saavuttanut Museoviraston arkkitehtien Panu Kailan ja Erkki Mäkiön kirjoittamat ja Mäkiön havainnollisesti ja humoristisesti kuvittamat aikakausilehti *Makasiinissa* vuosina 1981 ja 1982 julkaistut korjausohjeet.[954] Lisäksi Kaila ja Mäkiö opettivat korjausrakentamista Otaniemessä Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiopiskelijoille. Näitä seurasi liuta oppaita, kuten *Suomalaiset uunit*[955], *Ikkunat kuntoon*[956] ja *Katot kuntoon.*[957] Vuonna 1981 julkaistiin Ruotsissa ulkomuseoiden hoitoa käsittelevä opas[958] ja suomalainen vastine sille, *Rakennuskonservointi, museokohteena säilytettävien rakennusten korjausopas* vuonna 1987.[959]

8.10 Kansainvälinen Suomenlinna-seminaari 1985

Suomenlinnan hoitokunta järjesti kansainvälisen seminaarin ja työpajan Suomenlinnan merilinnoituksen restauroinnista syksyllä 1985, jota myöhemmin on kutsuttu lyhyesti vain Suomenlinna-seminaariksi. Seminaarissa esiteltiin hoitokunnan taholta Suomenlinnan rakennushistoriaa ja ajankohtaisia restaurointikysymyksiä. Seminaarilla oli suuri vaikutus siihen, miten Suomenlinnaa on sittemmin suunniteltu.[960] Kansainvälisiä luennoitsijoita oli useita, joista alla referoin lyhyesti kolmea: Jukka Jokilehtoa, Bernard M. Feildeniä ja Ove Hidemarkia.

Arkkitehti Jukka Jokilehto edusti seminaarissa ICCROMia. Hänen esitelmänsä *Conservation of Cultural Heritage from an International Point of View* käsitteli restauroinnin historiaa. Hän aloitti viittaamalla rakennusten restauroinnin uudenlaiseen asemaan maailmassa: kulttuuriperinnöstä huolehtiminen oli saanut painoarvoa usean maan hallinnossa ja kaupunkisuunnittelussa ja UNESCO oli käynnistänyt useita hankkeita kansainvälisten kohteiden, kuten Firenzen taideaarteiden ja Venetsian historiallisen kaupungin säilyttämiseksi.

Jokilehdon viesti seminaarille oli voimakkaasti rekonstruktiota vastustava. Hän poimi Venetsian julis-

tuksesta kohdan 11., jossa oikeutus rekonstruktiolle sallittiin ainoastaan, jos monumentin mahdollinen ykseys sitä vaati. Toisin sanoen, jos täydennettävät osat olisivat suhteellisen pieniä verrattuna kokonaisuuteen ja olisi varmoja todisteita siitä, että sellaisia oli rakennuksessa ollut. Toisaalta restaurointi tulisi tehdä siten, että rakennuksen taiteellista tai historiallista todistusvoimaa ei vähennettäisi.[961]

Jokilehto esitteli seminaarissa myös eräänlaista kirjaa maailman merkittävistä rakennuksista ja paikoista, Maailmanperintölistaa,[962] jolle hyväksytyt kohteet haluttiin avata suurelle yleisölle. Tuolloin, vuonna 1985, listalle oli kertynyt jo lähes 200 kohdetta: monumentteja, historiallisia kaupunkeja ja luontokohteita. Hän avasi niitä periaatteita, joita kohteilta vaadittiin listalle pääsemiseksi. Lopuksi hän tähdensi restaurointiin erikoistuneiden toimijoiden koulutusta, johon tarpeeseen ICCROM oli perustettu. Koulutuksen lisäksi Jokilehto korosti rakennetun ympäristön restauroinnin koskettavan koko yhteiskuntaa ja sen olevan yleistä tietoisuutta historiasta. Siksi hän piti tärkeänä lisätä tietoisuutta historiallisesta arkkitehtuurista ympäristöineen, jotta suuri yleisö saataisiin kiinnostumaan siitä ja herättämään aktiivisen kiinnostuksen sen kulttuurisiin, sosiaalisiin ja taloudellisiin arvoihin.[963]

ICCROMin entinen johtaja, arkkitehti Sir Bernard M. Feilden piti seminaarissa esityksen, jonka otsikkona oli *Professional Interdisciplinary Collaboration in Conservation – is it possible?* Hän korosti restauroinnissa tarvittavan monenlaista osaamista vaativan työryhmän tärkeyttä sekä yhteistyötä osaavien kädentaitajien kanssa. Hänen mukaansa pitkään ammatissa toimineet taitavat käsityöläiset tähtäsivät vanhan korjaamiseen yhtä hyväksi kuin uusi. Heitä ei ollut koulutettu kunnioittamaan niitä arvoja, joita ajan ja käytön patinoimassa esineessä oli. Toisaalta restauroiva arkkitehti ei ollut mitään ilman taitavia työn toteuttajia.

Feilden kuvaili restaurointiarkkitehdin työsarkaa ja yhteistyötä muiden toimijoiden kanssa selventämällä restauroinnin menettelytapoja ja metodologiaa ja esitteli vuonna 1964 laadittua Venetsian julistusta. Hän korosti päämäärän[964] kuvaamisen tärkeyttä ennen restauroinnin aloitusta, jonka jälkeen hankkeelle voitiin luoda sopiva suunnitelma sen toteuttamiseksi. Päämääränä saattoi olla esimerkiksi suojata rakennus tuulelta ja vedeltä tai esittää rakennus historiallisessa kontekstissaan hyvin dokumentoituine korjauksineen tukemaan kulttuuriturismia. Tämä edellytti rakennukseen liittyvien arvojen määrittelyä. Ne puolestaan voitiin Feildenin mukaan jakaa kolmeen osaan: *Tunnearvoihin*, *kulttuurisiin arvoihin* ja *käyttöarvoihin*.[965] Rakennusten restauroinnissa eniten ristiriitoja tuli historiallisten rakennusten käytöstä. Restauroinnin tuli säilyttää ja, jos mahdollista, lisätä kulttuuriomaisuuden kertovuutta ja arvoja.[966]

Patinan Feilden määritteli muodostuvan historiallisen rakennuksen materiaalien pintaan iän, käytön, kulumisen tai hapettumisen seurauksena. Se oli jotain, mitä ei voinut saada aikaan keinotekoisesti. Korroosiota hän ei pitänyt patinana, sillä se vahingoitti materiaalia toisin kuin suojaavan kalvon muodostava hapettuminen. Patinaksi ei myöskään laskettu pintaan kerääntynyttä likaa. Esineitä puhdistettaessa tulikin varoa puhdistamasta pintoja patinasta. Aika ja olosuhteet saattoivat aiheuttaa rakennukselle monenlaisia epäsäännöllisyyksiä: kivien rikkoontumista, kulmien kulumista tai murtumista. Laastit, mosaiikit ja lattiat saattoivat olla epätasaisia. Feildenin mielestä kaikki nämä epäsäännöllisyydet tuli säilyttää osana historiallisen rakennuksen patinaa, mitä piti painottaa työmaalla toimijoille. Historiallisen rakennuksen oikealle esitystavalle oli oleellista, että patinaa kunnioitettiin sen kaikissa muodoissa.[967]

Lopuksi hän suositti, että kaikki konservoivaa korjaustapaa harjoittavat noudattaisivat seuraavanlaista etiikkaa:

1) *Rakennuksen kunto ja kaikki työssä käytettävät metodit ja materiaalit tulee huolellisesti dokumentoida ennen kuin siihen tehdään mitään toimenpiteitä.*
2) *Historiallista todistusaineistoa ei tule hävittää, vääristää tai poistaa.*
3) *Rakennukseen tulee kajota mahdollisimman vähän.*
4) *Kaikki toimenpiteet tulee tehdä kunnioittaen kulttuuriomaisuuden esteettistä, historiallista ja fyysistä koskemattomuutta.*[968]

Arkkitehti, professori Ove Hidemarkin esityksen otsikko oli kysymyksenomainen: *Weak is Strong? – A Question of Material Ecology in Old Buildings.* Hän aloitti muistelemalla, että restauroinnissa oli aiemmin, lähes 1980-luvun puoliväliin asti, ollut enimmäkseen kysymys estetiikasta ja historiallisten tyylien oikeellisuudesta – ainakin arkkitehtien osalta. Tekniset ratkaisut oli siirretty insinööreille, joilla puolestaan ei ollut historian tuntemusta. Luennon ajankohtana tekniset ongelmat olivat entistä enemmän alkaneet kiinnostaa myös arkkitehteja, parhaimmassa tapauksessa yhdessä insinöörien kanssa. *Rakennuksen historiallisessa arvossa on aina kysymys yhtä paljon sen arkkitehtonisten piirteiden kuin materiaalien ja työtapojenkin autenttisuudesta.*[969]

Hidemarkin mukaan restauroinnissa tai säilyttämisessä kyse oli moraalista. Ensinnäkin siitä, mitä sai ja mitä ei saanut tehdä ja toiseksi sarjasta teknisiä ongelmia, jotka tuli ymmärtää ja ratkaista tavalla, joka ei ollut vaaraksi itse rakennukselle. Hän halusi korostaa restauroinnin kolmea vaikeutta*: ensiksikin rajoittunutta tietämystämme menneiden aikojen rakennetekniikasta, toiseksi uskostamme lujuuteen itsearvona ja kolman-*

neksi näkökannoistamme huolenpitoon, ikääntymiseen tai ajan ulottuvuuteen.[970]

Hän valotti edellä mainittuja teesejään käytännön esimerkein. Voitaisiinko esimerkiksi kokeilla rakentamista vanhojen menetelmien mukaisesti ja tuoda niiden ylläpito nykypäivään? Esityksensä otsikkoa Hidemark selvensi pohtimalla, että silloisessa rakentamisessa toimittiin juuri toisin päin. Vahvuutta pidettiin heikkoutta parempana, mitä hän piti epäilyttävänä. Uudet mitoitukset uhkasivat monesti vanhaa rakennetta enemmän kuin koko sen olemassa olon aikana. Häntä kiinnosti, miten tähän oli tultu, miksi restauroinnista muodostui usein uhka vanhoille rakenteille?

Hän tiivisti kysymyksen ajatukseen lujuudesta ja antoi esimerkkejä vääränlaisten materiaalien vahingollisesta käytöstä rakennuksissa. Hän puhui heikkojen kalkkilaastien joustavuudesta ja yli sadan vuoden kokemuksesta sementin käytössä sekä uudisrakennuksissa että vanhojen rakennusten korjaamisessa. Hän käytti vahvojen ja heikkojen materiaalien esimerkkeinä Skoklosterin linnan tiilipilareita ja kattotiilien kiinnitystä heikolla kalkkilaastilla ajatellen niiden käyttäytymistä eri olosuhteissa. Hän pohti myös vanhojen kattorakenteiden ominaisuuksia ja vertasi niitä uusiin lujuuslaskelmiin.

Hidemarkin tavassa ajatella kuului hänen pitkä uransa arkkitehtina, käytännön töiden ratkaisuja tutkien ja ihmetellen. Hän oli myös varsin tietoinen teorian ja käytännön ristiriitaisuuksista työmaalla toimittaessa.

Seminaarin päätteeksi pidetyssä työpajassa, johon muun muassa edellä referoidut luennoitsijat ottivat osaa, laadittiin suositukset ja ehdotukset Suomenlinnan tulevasta hoidosta. Ne sisälsivät lyhyen historiallisen analyysin, laajahkon toimintasuunnitelma-osion, lyhyet ylläpitoa, palauttamista ja rekonstruktiota koskevat osat, laajahkon asukkaita koskevan ja lyhyen turismia koskevan osan sekä useita yleisiä asioita käsitteleviä suosituksia. Suosituksissa korostettiin kaikkien historian vaiheiden tärkeyttä Suomenlinnassa ja niiden säilyttämistä myös tulevaisuudelle. Erityisesti korostettiin rakennusten ja maiseman hoidon merkitystä. Työpaja suositti myös Suomenlinnan asettamista ehdolle Maailmanperintölistalle. Se otti varsin kielteisen kannan rekonstruktioon, josta esimerkkinä oli seminaarissa esitelty Susisaaren linnanpihan ennallistaminen. Suositukset korostivat rakennusten omia arvoja ja niiden olemusta lähtökohtina niiden kaikelle uudelle käytölle. Periaatteena tulisi olla rakennuksen säilyttäminen, vaikkei sille olisi määritelty uutta käyttötarkoitusta. Rekonstruktiolle pitäisi olla erittäin hyvät perusteet ja niitä tulisi pitää viimeisinä keinoina ja vain erityisissä tapauksissa. Suomenlinnan autenttisuutta ei saisi tuhota.[971]

8.11 Paloturvallisuuskorjauksia ja puukirkkotyöryhmä

1980-luvun vaihteessa oli tapahtunut lyhyen ajan sisällä kolme kirkon tuhopolttoa: Rautavaaran 1979 sekä Haapaveden ja Lapuan Kauhajärven kirkkopalot vuonna 1981. Lisäksi vuonna 1981 oli myös kaksi muuta kirkkoa uhattu polttaa, mutta yritykset oli seurakuntien organisoiman tehokkaan vartioinnin ansiosta saatu estettyä. Vuoteen 1981 mennessä Suomessa oli sotien jälkeen palanut yhteensä 22 kirkkoa, joista 19 oli puukirkkoja, ja yksi kellotapuli. Vanhin tuhoutunut kirkko oli 1600-luvun alussa rakennettu Hailuodon kirkko, joka paloi vuonna 1968 matkailijan huolimattomasta tupakoinnista syttyneessä tulipalossa. Muita kirkkopalojen yleisimpiä syitä olivat viat lämmitys- ja sähkölaitteissa sekä salamaniskut. Lieksan ja Kaavin tuhoutuneet kirkot syttyivät viallisista sähkölaitteista, Bromarvin kirkko paloi vanhojen lämmityslaitteiden ylikuumenemisen vuoksi ja Pyhäjoen kirkko salaman iskusta. 1970–1980-luvuilla tuhopoltot olivat yleisimpiä kirkkopalojen aiheuttajia, kuten edellä mainitut Rautavaaran, Haapaveden ja Lapuan Kauhajärven kirkkopalot. [972] Opetusministeriö asetti 22.5.1981 työryhmän,[973] jolle annettiin tehtäväksi kiireellisesti selvittää, millaisiin toimenpiteisiin tulisi ryhtyä erityisesti vanhojen puukirkkojen säilymisen turvaamiseksi**.** Erityisesti haluttiin selvittää, voitaisiinko eri viranomaisten yhteistyöllä ja valtiovallan avustuksella ryhtyä toimenpiteisiin, jotka parantamisivat kirkkojen paloturvallisuutta ja siten turvaisivat entistä paremmin kirkkojen säilymisen.[974]

Työryhmä otti nimekseen Puukirkkotyöryhmä ja keskittyi tarkastelemaan erityisesti puukirkkojen paloturvallisuuteen liittyviä seikkoja. Se kuuli eri alojen asiantuntijoita, teki tutustumiskäyntejä ja toteutti puukirkkoseurakuntiin tiedustelun. Sen pohjalta laadittiin virkamieskäyttöön kirkkokohtaiset suositukset toimenpiteiksi kirkkojen paloturvallisuuden parantamiseksi. Muistiossa kiinnitettiin huomiota myös yleisiin kirkkojen turvaamista koskeviin seikkoihin.

Vuonna 1981 oli Suomessa noin 750 evankelis-luterilaista kirkkorakennusta, joista historiallisia eli ennen vuotta 1930 rakennettuja oli 540.[975] Luku sisälsi myös kyläkirkot, rukoushuoneet, yksityisomistuksessa tai ulkomuseoalueilla olevat kirkot sekä niin sanotut autiokirkot. Näistä puukirkkoja oli 329 ja ne muodostivat 60% historiallisista kirkkorakennuksista. Puukirkoista 15 oli rakennettu 1600-luvulla, 123 kirkkoa 1700-luvulla, 99 ajanjaksolla 1800–1850, 65 vuosina 1850–1900 ja 27 aikavälillä 1900–1930. Useimpiin puukirkkoihin liittyi erillinen puusta rakennettu kellotapuli, joita 1700-luvulta oli säilynyt noin 90 ja 1800-luvun alkupuolelta noin 70 kappaletta.[976]

Puukirkkotyöryhmän muistion mukaan Museovirastossa oli tuolloin valmisteilla erityisesti puukirkkoja

koskeva arvoluokitus. Siinä kulttuurihistoriallisesti ja rakennustaiteellisesti arvokkaat kirkot ja kellotapulit oli määrä jakaa kolmeen ryhmään. Kirkkojen luokittelussa oli tarkoitus ottaa huomioon myös koko maan rakennuskulttuurista eri aikakausilta säilyneet kohteet.

Ensimmäiseen ryhmään kuuluivat ne kulttuurihistoriallisesti erityisen huomattavat puukirkot, joita voitiin pitää kansallisina rakennusmuistomerkkeinä. Siinä olivat kaikki maan vanhimmat 1600-luvulta olevat puukirkot sekä 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen kirkoista ne, joiden arkkitehtuuri ja kiinteä sisustus olivat hyvin säilyneitä ja taiteellisesti korkeatasoisia. Ryhmään oli tarkoitus sisällyttää myös sellaisia suurempia muutoksia kokeneita kirkkoja, joiden taidehistoriallinen merkitys oli poikkeuksellisen tärkeä tai joissa oli arvokkaita seinä- ja holvimaalauksia. 1800-luvun puolivälin jälkeen rakennetuista kirkoista ryhmään valittiin aikakauden edustavimmat ja parhaiten säilyneet esimerkit. Toiseen ryhmään kuuluivat vastaavin perustein muut kulttuurihistorialliselta merkitykseltään huomattavat kirkot. Kolmanteen ryhmään jäivät kaikki muut kirkot, joilla oli lähinnä maakunnallista tai paikallista suojeluarvoa.

Kahteen ensimmäiseen luokkaan sisältyivät myös kaikki Suomen autiokirkot,[977] joiden lukumääräksi tuolloin oli määritelty 32 kappaletta. Valtaosa niistä, 24, oli puukirkkoja, joista vanhimmat olivat 1600-luvulta ja nuorimmat 1800-luvun lopulta. Muistioon oli kirjattu, että kirkot olivat antikvaarisesti poikkeuksellisen mielenkiintoisia myös siksi, että niiden arkkitehtuuri ja sisustus kaikkine yksityiskohtineen oli säilynyt alkuperäisessä asussa.

Seurakuntien vastuu historiallisesti arvokkaiden kirkkojen säilyttämisessä ja hoitamisessa oli olennainen. Kirkot määriteltiin muistiossa autiokirkkoja lukuun ottamatta ensisijaisesti seurakuntien käytössä ja omistuksessa oleviksi rakennuksiksi, joita niiden tuli voimavarojensa mukaan ylläpitää seurakuntaelämän vaatimuksia täyttävällä tavalla. Oli kuitenkin myös yleisesti tunnustettu, että kirkot historiallisena perintönä olivat yhteistä kansallista kulttuuriomaisuutta.[978]

8.12 Puukirkkonäyttely Suomen rakennustaiteen museossa

Suomalainen puukirkko jälkimaailman edessä tuntuisi olevan keskimääräisesti vetoavin ja parhaimmillaan, kun se voidaan kokea sanokaamme vanhuuttaan lievästi ravistuneena ja natisevana puukonstruktiona, jonka toisinaan hyvinkin arvoituksellisia yksityiskohtia verrattain täsmällinen suhdegeometria pitää koossa mutta antaa näiden puhua omia murteitaan.[979] *(Lars Pettersson 1992)*

Aivan vuosikymmenen lopussa, 21.6.–13.9.1989 järjestettiin Suomen rakennustaiteen museossa Suomen puukirkkoja esittelevä laaja näyttely, jonka asiantuntijana toimi Lars Pettersson.[980] Puukirkkonäyttely-luettelon esipuheessa hän otti kantaa puukirkkotutkimuksen asemaan maamme taidehistoriassa. Kaikki eivät vielä 1990-luvulle tultaessa hyväksyneet puukirkkoja taidehistorian tutkimukseen kuuluviksi, sillä osaa niistä ei pidetty esteettisesti edustavina. Näyttely pyrki muuttamaan käsitystä asiasta muun muassa osoittamalla, että puukirkot saattoivat edustaa Suomen pitkäjänteisintä monumentaaliarkkitehtuurin perinnettä.[981]

Minua puukirkkojen vähättely ihmetytti, sillä Museoviraston rakennushistorian osastolla puukirkoilla oli ollut oma arvostettu asemansa, samoin Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian laitoksen opetuksessa. Sen järjestämillä opintomatkoilla olimme jo 1970-luvun lopulla käyneet tutustumassa muiden kohteiden ohella puukirkkoihin, joiden joukossa oli monia autiokirkkoja. Ilmeisesti puiset kirkot ja niiden arvot eivät kuitenkaan olleet suuren yleisön tiedossa. Pettersson kritisoi kirkkojen antikvaaristen arvojen alistamista teknisille ja toiminnallisille parannustoimille niiden korjauksissa. Hän mainitsi tästä esimerkkinä erityisesti kirkkojen tiiviit vuoraukset, tehokkaat lämmityslaitteet, valaisimet, *kookosmatot ja alttarin kristallivaasit*.[982]

Näyttelystä tehdyn luettelon kansikuvana oli sisäkuva Petäjäveden kirkosta ja Petterssonin kirjoittamaa näyttelyotsikon mukaista artikkelia kuvittivat muun muassa valokuvat ja piirrokset Pihlajaveden, Keuruun ja Pyhämaan autiokirkoista ja tapuleista. Kirjassa esiteltiin yksityiskohtaisesti 38 puukirkkoa ja mainittiin nimeltä kaiken kaikkiaan 148 kirkkoa ja tapulia. Edellä mainittujen neljän autiokirkon lisäksi omat esittelynsä saivat Irjanne, Tervolan pikkukirkko, Sodankylä, Kristiinankaupunki, Fagervik, Paltamo, Inari ja Kallankari. Ne muodostivat täten lähes kolmasosan kaikista näyttelyssä esitellyistä kirkoista.[983] Näyttelyn luettelo, jossa oli sekä suomen- että englanninkieliset tekstit, myytiin loppuun ja siitä otettiin uusi painos vuonna 1992.

Puukirkkonäyttely kiersi ympäri Suomea vuoteen 1994 asti ja maailmalla vielä vuoden kauemmin tehden tunnetuksi maamme puukirkkoarkkitehtuuria.[984]

9. Vuosituhannen vaihteen korjaukset: paloturvallisuutta ja rakennuskonservointia

Luvussa esitellään vuosituhannen vaihteen autiokirkkojen paloturvallisuuden parantamiseen tähdänneitä toimenpiteitä ja tutustutaan ajanjakson merkittävämpiin autiokirkkojen korjauksiin Petäjävedellä sekä Sodankylässä. 2000-luvun molemmin puolin tehdyt korjaukset noudattivat keskenään samankaltaista kaavaa. Alkuperäistä materiaalia kunnioitettiin ja korjaukset olivat luonteeltaan säilyttäviä. Museoviraston rooli aktiivisena toimijana ja rakennuttajana väheni 2000-luvulla ja suunnittelutyöt ohjautuivat entistä enemmän yksityisille konsulteille. Rahoitus siirtyi lähes kokonaan kirkkohallitukselle, eikä korjauksia enää teetetty työllisyystöinä.

9.1 Paloturvallisuuden parantaminen

Norjassa oli systemaattisesti kiinnitetty huomiota kirkkojen paloturvallisuuteen jo 1980-luvulla. Sauvakirkkoja alettiin varustaa järjestelmällisesti automaattisilla sammutuslaitteistoilla 1990-luvun alussa kirkkoihin kohdistuneen tuhopolttouhan takia. Sama kehitys oli nähtävissä myös muissa Pohjoismaissa. Ruotsissa paloturvallisuuden parantamista vauhdittivat Tukholman Katarina kirkon (1990) ja Södra Rådan (2001), Suomessa Tyrvään Pyhän Olavin autiokirkon (1997) ja Porvoon tuomiokirkon (2006) tulipalot.

Keuruun vanhaan kirkkoon oli asennettu savuilmaisimet jo vuonna 1979, Tervolan uuteen kirkkoon vuonna 1984 ja Pihlajavedelle 1985. Automaattinen paloturvallisuus- ja sammutinjärjestelmä asennettiin Kerimäen kirkkoon vuonna 1985. Myös Petäjäveden vanhan kirkon palosuojaukseen oli alettu kiinnittää erityistä huomiota.[985]

Pohjoismaisena yhteistyönä julkaistiin vuonna 2004 Norjassa, Ruotsissa ja Suomessa pidettyjen paloturvallisuusseminaarien materiaalista koottu julkaisu *Can we Learn from the Heritage Lost in a Fire*. Sen tekemiseen osallistuivat Museovirastosta Martti Jokinen, Anu Laurila ja Seija Linnanmäki. Kirjan suomalaiseen painokseen liittyi pieni suomenkielinen vihkonen, *Historiallisten rakennusten paloturvallisuus, näkökohtia ja esimerkkejä.*[986]

Olin osana työryhmää 1990-luvun lopussa laatimassa kirkkojen paloturvallisuusohjetta, jonka alkusysäyksenä oli Tyrvään kirkon tuhopoltto. Hanke viivästyi ja Suomen pelastusalan keskusjärjestö (SPEK) julkaisi oppaan yhdessä Museoviraston kanssa vasta Porvoon tuomiokirkon palon jälkeen, vuonna 2007. Kirjoitustyön pohjaksi perutettu työryhmä, johon kuuluivat myös rakennesuunnittelija Juhani Pentinmikko, sähkösuunnittelija Timo Meskanen ja LVI-suunnittelija Jukka Sainio, kiersi joukon kirkkoja ja kävi myös Lopen autiokirkossa. Työn ohjausryhmässä oli paloturvallisuuteen erikoistunut Museoviraston arkkitehti Martti Jokinen,[987] jonka panos myös Petäjäveden vanhan kirkon palosuojauksessa on ollut merkittävä.

Museovirastossa valmisteltiin vuonna 2003 erityinen opas kirkkojen hoitoon ja restaurointiin.[988]

9.2 Petäjäveden vanhan kirkon korjaukset

Petäjäveden vanhaa kirkkoa oli korjattu jatkuvasti 1980-luvulla ja sen paloturvallisuudesta oli keskusteltu koko korjausperiodin ajan. Kirkon vuosien 1987–1990 korjauksista tehtiin Museovirastossa muistio, joka on päivätty 23.1.1991.[989] Muistion mukaan töiden suunnittelua hankaloitti antikvaaristen arvojen ohella kirkon lämmittämättömyys ja ilmatiiveyden puuttuminen. Vastaavanlaisten kohteiden palonsuojausta ei Suomessa myöskään ollut aiemmin tutkittu. Vuonna 1990 kirkkoon oli asennettu paloilmaisimet ja valvontalaitteet. Seurakunta oli rakennuttanut kirkon lähelle palokaivon, jollainen oli todettu välttämättömäksi vuonna 1987 pidetyssä paloharjoituksessa.[990]

Kirkon rakenteelliset korjaukset olivat 1990-luvulle tultaessa kesken vielä tapulin kattojen ja lautaverhoilun osalta. Katon paanut olivat huonokuntoisia ja tapulin luukut pahasti haristuneet. Katon huonokuntoisimpia paanuja esitettiin vaihdettaviksi ja keskustelua käytiin lähinnä siitä, olisiko käytettävä puumateriaali haapaa vai mäntyä. Luukkujen todettiin olevan paanuja suurempi käytännöllinen ja konservointifilosofinen ongelma. Ne olivat ilmeisesti alkuperäiset ja tuolloin pahoin sään kuluttamat. Luukkujen korjaustavaksi mietittiin kolmea erilaista tapaa: niiden tiivistämistä kapeilla raot täyttävillä puulistoilla, luukkujen paneeleiden irrottamista sekä niistä

parhaiten säilyneiden kokoamista yhteen luukkuun ja muiden korvaamista uusilla paneeleilla verhotuilla luukuilla tai vanhojen luukkujen säilyttämistä niin kauan kuin mahdollista ja niiden korvaamista yksitellen uusilla tarpeen niin vaatiessa. Viimeistä vaihtoehtoa tuki se, että luukkujen kunto vaihteli huomattavasti ilmansuunnan mukaan. Se oli myös esitetyistä kolmesta vaihtoehdosta yksinkertaisin toteuttaa ja vastasi luontevimmin vanhaa rakennusperinnettä.[991]

Toinen ongelmallinen asia oli tapulin maalaus. Tapulin polykromialla oli suuri merkitys rakennuksen arkkitehtuurille. Vaikeutena oli miten suhteuttaa tapulin uusi maalaus kirkon vuosisatojen harmaannuttamaan olemukseen. Muistiossa pohdittiin tilannetta myös siinä tapauksessa, että koko kirkko tai osa sen seinistä laudoitettaisiin. Silloin muutokset maalauksessa kohdistuisivat tasapainoisemmin koko kirkkorakennukseen.[992]

Merkittävää vuonna 1991 laaditussa asiakirjassa oli siinä annettu suositus rakennuksen jatkuvasta huollosta. Jotta kirkko saataisiin tulevaisuudessa säilymään mahdollisimman pienillä korjauksilla, sille suositeltiin laadittavaksi huolto-ohjelmaa. Kunnon säilyminen riippui paljolti yksinkertaisista, vuosittain toistuvista tehtävistä. Muistiossa ohjattiin vastuuta töiden teettämisestä selkeästi yhdelle yksikölle ja suositeltiin kirjallisten ohjeiden laatimista töihin. Siihenastisissa korjauksissa oli ollut hyvänä korjausperiaatteena, että ratkaisut oli tehty paikan päällä. Muistiossa ehdotettiin kokeilemaan valittuja toimenpiteitä ennen niiden varsinaista tekemistä. Lisäksi kaikkien tehtävien toimenpiteiden ja vahvistusten tuli olla suhteessa kokonaisuuteen. Lopuksi kehotettiin jatkuvasti tarkkailemaan kirkon kuntoa kriittisesti. Vaikka kirkko oli valittu erityisesti säilytettäväksi rakennukseksi, se myös jatkoi elämäänsä, mikä taas edellytti väistämättä jotain muutoksia. Ongelmana oli kuinka tehdä muutokset siten, että ne jatkaisivat perinteitä.[993]

Arkkitehti Sari Viertiö laati tapulin korjaussuunnitelman kesällä 1992. Luukut suunniteltiin korjattaviksi siten, että ainoastaan pahimmin haristuneet paneelit korvattaisiin uusilla. Jos jokin luukku oli uusittava kokonaan, piti siitä käyttää parhaat osat muiden luukkujen paikkaukseen. Muita korjaustarpeita olivat peilien ja listojen korjaus sekä peilien sisäpuolisen runkorakenteen korjaus. Tapulin katon vaurioituneita kellomaisia tukirakenteita ehdotettiin korjattaviksi perinteisin menetelmin. Kesällä 1992 oli määrä kartoittaa tapulin paanukaton korjaustarve, arvioida uusien paanujen menekki sekä suunnitella vuodelle 1993 aiottu korjaus. Katon korjauksen jälkeisessä tervauksessa oli tarkoitus käsitellä sekä kirkon että tapulin viiritangot.

Kirkon ja tapulin vuonna 1979 uusitut ulkoportaat olivat nuoresta iästään huolimatta lahonneet, oletettavasti heikon puulaadun ja huonon tuuletuksen vuoksi. Ne oli määrä tarkastaa ja paikata tarpeellisin osin. Työhön osallistuivat kirvesmiehet Juha Förströmin johdolla, rakennuskonservaattori Olli Cavén, arkkitehti Sari Viertiö sekä konservaattori Pentti Pietarila.[994] Kellotapulin luukkujen korjaus täsmentyi lähemmän tarkastuksen perusteella ja luukkujen toimenpiteet jaettiin niiden kunnon mukaan kolmeen erilaiseen käsittelytapaan. Pahimmin vaurioituneet luukut irrotettiin odottamaan verstaalla tehtävää huonekalukonservointia muistuttavaa kunnostusta. Niiden tilalle valmistettiin uudet, vanhojen malliset luukut vanhoja työtapoja noudattaen. Luukuissa, joissa oli paljon haristumisia, peitettiin raot luukkujen taakse lyötävillä listoilla ja paneelien kulunut pinta hiottiin ennen maalaamista. Pahoin vioittuneet paneelit korvattiin uusilla. Vähiten vaurioituneet luukut maalattiin uudestaan.[995] Tapuli maalattiin osin vesiliukoisilla, osin öljypohjaisilla maaleilla syyskuun alkupuolella 1993.[996]

Kirkon lähiympäristö oli puhuttanut sekä seurakuntalaisia että antikvaareja 1940-luvulta lähtien. Uusien asuintalojen ja valtatien rakentaminen kirkon läheisyyteen, vanhentunut kuusiaita kirkon ympärillä, vesakoituneet pellot ja autopaikoituksen järjestelyt olivat vaille ratkaisua. Petäjävedelle laadittiin ympäristöministeriön koerakentamisvarojen turvin kulttuurimaiseman kunnostusmalli, jonka laativat yhteistyössä Gretel Hemgård, Jukka Turtiainen ja Jarmo Vienamo. Selvitys valmistui loppuvuonna 1993.[997]

Petäjäveden vanha kirkko hyväksyttiin Museoviraston aloitteesta UNESCOn maailmanperintöluetteloon pohjoisen Euroopan puukirkkorakentamisperinteen hyvin säilyneenä esimerkkinä 15.12.1994. Merkittävimpänä valintaperusteena oli kirkon rakennustaiteellinen arvo, erityisesti Euroopan kirkkoarkkitehtuurin tyylipiirteiden soveltaminen taidokkaasti paikallisten rakentajien hallitsemaan lamasalvostekniikkaan. Nimittämisen perusteluissa todettiin, että kirkossa olivat edelleen läsnä materiaalin yksiaineisuus, rakenteiden konstruktiivisuus sekä pinnan viimeistely, jotka olivat vain voimistuneet ajan niihin tuoman ikäarvon myötä. Kirkon alkuperäisyyttä korosti sen käyttö edelleen kesäisin jumalanpalveluksiin sekä suosittuna vihkikirkkona.[998]

Vanhan kirkon paloturvallisuuden parantamista oli suunniteltu moneen otteeseen. Rakennukseen oli tehty kuivaputkistoon perustuva sprinklerisuunnitelma vuonna 1988.[999] Saman vuoden syyskuussa kirkolla oli pidetty paloharjoitus, jossa ilmeni paljon puutteita. Uusi kustannusarvio automaattisesta sprinklerilaitoksesta tehtiin maaliskuussa 1996.[1000] Norjalaiset palosuojausasiantuntijat Sjur Helseth ja Reidun Vea vierailivat Petäjävedellä elokuussa kolmipäiväisellä palontorjuntaan keskittyneellä Suomenmatkallaan elokuussa 1996.[1001]

Paloasiantuntijat havaitsivat Petäjävedellä lukuisia puutteita vanhan kirkon palosuojauksessa. Palohälyttimet olivat epävakaita ja antoivat useita vääriä hälyt-

Kuva 79. *Keuruun vanhan kirkon vesisäiliö ja palosanko.*

tyksiä. Yhtenä syynä oli niiden kiinnitys alustaan, mitä oli yritetty parantaa asentamalla ilmaisimien ja alustan väliin eristemateriaalia. Vesisäiliöt olivat tarkastushetkellä tyhjät. Kirkon oppaita ei ollut perehdytetty vesisäiliöiden sijaintiin, ei myöskään sammutusvarusteiden käyttöön. Tapulin portaita käytettiin erilaisen tavaran säilytyspaikkana ja tilassa säilytettiin herkästi syttyviä nesteitä paanujen ja muun katemateriaalin kanssa. Helseth ja Vea suosittelivat aluksi yksinkertaisia ennaltaehkäiseviä toimenpiteitä, kuten edellä mainittujen puutteiden korjaamista, paikallisten asukkaiden rohkaisua omatoimisuuteen palontorjunnassa, kirkon lähellä olevan kasvillisuuden pitämistä lyhyenä ja esimerkiksi sorakaistan tekemistä seinän viereen estämään mahdollisten liekkien leviämistä.[1002]

Veden saannin varmistamiseksi suositeltiin maahan kaivattua painesäiliötä, jossa olisi dieselpumppu. Käsisammuttimiksi norjalaiset asiantuntijat ehdottivat ulkopuolisia iskunkestäviä paloletkuja, jotka voitaisiin helposti liittää palokunnan omaan kalustoon ja joiden tuli olla käyttökunnossa myös talvella. He pitivät myös Keuruun vanhan kirkon kaltaisten kesävesisäiliöiden hankkimista yksinkertaisena ja helppokäyttöisenä toimenpiteenä, joka viestisi asiasta huolehditun.[1003]

Museovirasto myönsi avustusta kellotapulin kattojen kunnostukseen. Petäjäveden seurakunta haki ja sai EU-tukea vuonna 1995 muun muassa kellotapulin kattojen paanutukseen yläpinnaltaan käsin veistetyillä haapapaanuilla, hirsiportaiden korjauksiin, aidan ja portin rekonstruoimiseen rajaamaan kirkkomaata kohtaan, josta kuusiaita oli kaadettu, puisten räystäskourujen palauttamiseen kirkon ja tapulin katonlappeiden alle välikäytävän päälle, kirkon ja tapulin kattojen tervaamiseen sekä kirkon paloturvallisuuden parantamiseen. Töiden tuli valmistua vuoteen 1997 mennessä.[1004] Samana vuonna tukea myönnettiin myös Keuruun ja Tyrvään autiokirkkojen kunnostamiseen.

Kirkon eteläpuolelle rakennettiin pumppuhuone arkkitehti Sari Viertiön ja insinööritoimisto Spetzplan Ky:n suunnitelmien mukaan kesällä 1997. Kirkolla pidettiin lokakuussa 1997 palo- ja pelastustoimen Jyväskylän yhteistoiminta-alueen harjoitus, jonka yhtenä tavoitteena oli mitata pumppuaseman ja palopostiverkoston veden tuottoa. Kolmas kuivaputkistoon perustuva sprinklerisuunnitelma tehtiin vuonna 1997[1005] ja neljäs, joka myös johti toteutukseen vuonna 2012.

9.3 Sodankylän vanhan kirkon restaurointi

Petäjäveden vanhan kirkon ohella toinen merkittävä perinteisiä rakennusmateriaaleja ja työtapoja korostava autiokirkon korjaus ja restaurointi[1006] oli Sodankylän vanhan kirkon restaurointihanke, joka toteutettiin 1993–1995 Museoviraston arkkitehdin Maija Kairamon toimiessa työn antikvaarisena valvojana. Kirkon restaurointi esiteltiin *Arkkitehti*-lehden ensimmäisessä erikoisnumerossa vuonna 1996.[1007]

Aloite työhön tuli Museovirastolta, joka käynnisti kirkon ulkopuolisen kunnostuksen suunnittelun vuonna 1992. Museovirasto hoiti hankkeeseen rahoituksen työministeriöltä, joka osoitti vuosien 1993–1995 työllistämisohjelmaan virastolle rahat vanhan kirkon korjaukseen. Museovirasto oli voinut jo aiemmin vaikeilla työttömyysalueilla hyödyntää työministeriön osoittamia varoja rakennusmuistomerkkien ja arkeologisten kohteiden restauroinneissa. Niissä suunnittelun osuus oli yleensä ollut vähäinen. Sen sijaan Sodankylän kirkon tapauksessa työn dokumentointi ja suunnittelu oli olennainen osa työtä.

Suunnittelijaksi valikoitui oululainen arkkitehti Antti Pihkala.[1008] Työn toimeksiantoon kuului restaurointityön lisäksi aluksi rakennuksen dokumentoiminen, vauriokartoituksen tekeminen sekä kohteen rakennushistorian selvittäminen yhdessä rakennuskonservaattorin kanssa. [1009] Pihkala piti tätä noin vuoden mittaista tutkimus- ja selvitysjaksoa ylellisen pitkänä ja yhteistyötä rakennuskonservaattori Kaisu Siika-ahon kanssa hyvin toimivana.[1010]

Kirkko oli suunnittelun alkaessa siinä asussa, jonka se oli saanut vuosien 1926, 1959 ja 1979 korjauksissa. Siitä tehty vauriokartoitus osoitti, että seinähirret olivat lahoja ja vaurion eteneminen oli saatava pysähtymään. Tähän harkittiin erilaisia konservoivia toimenpiteitä, kuten puuta kovettavien hartsi- tai muoviliuosten imeyttämistä puuhun, jolloin kirkon ulkonäkö olisi voitu jättää ennalleen. Ratkaisu olisi kuitenkin ollut kallis ja muuttanut rakennuksen materiaalin muovipuuksi, kun vähitellen kaikki hirret olisi pitänyt imeyttää samalla tavalla. Kohteessa harkittiin myös hirsien lahonneiden osien ja syvien

halkeamien paikkaamista veistämällä pois vaurioitunut kohta sekä tapittamalla ja liimaamalla tilalle puupaikka. Tämä korjaustapa olisi kuitenkin vaikuttanut myös sisätilaan, jonka hirsipinnat olivat satojen vuosien aikana saaneet luonnollisen patinan. Myös suojakatoksen rakentamisesta keskusteltiin. Sodankylän vanhassa kirkossa valittiin kuitenkin hirsirakennukselle luonnollisin ja vanhin suojaustapa, laudoitus, jollainen siinä aiemmin oli ollut vuodesta 1772 lähtien.[1011]

Kirkon vauriokartoituksen ja dokumentoinnin aikana kirkon katossa havaittiin vuotokohtia, minkä takia katon korjaussuunnitelmaa kiirehdittiin. Kate oli tehty kokonaan uudestaan paanuista vuonna 1926. Sitä vanhemmista paanuista löytyi kolme tallennettuna Museoviraston fragmenttivarastoon. Vertailemalla niitä silloiseen kattoon Pihkala havaitsi kirkon muotokielen ja rakenteen muuttuneen vuoden 1926 korjauksessa. Tuolloin – Lars Petterssonin jo 1940-luvulla esittämän tulevaisuuden korjaustavan mukaisesti – päätettiin työssä luottaa käsityöhön: valmistaa paanut veistämällä ja naulat takomalla, kiskoa tuohia aluskatteeksi ja käsitellä pinnat tervaamalla. Katon kuvio ja paanujen mitoitus ratkaistiin vanhojen valokuvien ja säilyneiden paanufragmenttien avulla. Työtavat jouduttiin osin rekonstruoimaan, koska kirjoitettua tietoa eikä liioin alkuperäistä materiaalia ollut enää olemassa. Työn yksi tavoite oli elvyttää paikallista rakennusperinnettä. Kaikki rakentajat tulivat Sodankylästä. Joukossa oli yrittäjiä, kirvesmiehiä ja käsityöläisiä.[1012]

Paanuihin tarvittava puu kaadettiin paikallisen perimätiedon mukaisesti talvella, ylikuun, eli pienenevän kuun aikaan. Paanut veistettiin läpisahatuista mäntyaihioista siten, että puun sydänpuoli tuli katossa päällepäin. Niitä tehtäessä noudatettiin sääntöä, jossa puun latvapää tuli olla katolla alaspäin. Paanuja valmistettiin kolmea eri mallia: pyöreäpäisiä aloituspaanuja sekä kuviota muodostavia suorapäisiä ja teräväpäisiä paanuja. Pinnoiltaan veistetyt paanut tapuloitiin kuivumaan ja kastettiin noin 60 asteiseen tervaan siten, että noin neljännes paanun yläosasta jäi käsittelemättä. Tuohet kiskottiin *tuohikuussa*, aikana, jolloin tuohi helposti irtosi rungosta. Sodankylän korkeudella se tarkoitti suunnilleen kesäkuun puoliväliä. Naulat ja muut rautaosat työhön takoi sodankyläläinen seppä Pauli Postila.[1013] Valmis paanukatto tervattiin asennusvuonna ja sen jälkeen useaan otteeseen pintaa suojaavan kalvon aikaansaamiseksi. Tervaus tehtiin joko aikaisin keväällä tai myöhään syksyllä, lehtien pudottua puista.[1014]

Vaikeinta koko työssä oli Pihkalan mukaan päätös suojaustavasta ja päätyminen kirkon uudelleen laudoittamiseen. Hän pelkäsi laudoituksen muuttavan kirkon hiljattain uudelleen laudoitetun Utajärven kirkon mukaiseksi, tavanomaisella laudoituksella verhoilluksi rakennukseksi. Lisäksi oli epätietoisuus detaljeista, muun muassa räystäistä. Pihkala ja Siikaaho kävivät tutkimassa Sodankylän vanhan kirkon aikaisia ja samalla tekniikalla rakennettuja kirkkoja saadakseen vertailukohtia. Esimerkiksi Tervolasta löytyi vakuuttava räystäs, jossa paanut oli tuotu aivan reunimmaisen katon alustan ulkopintaan asti suojaamaan vuoliaisia. Havaintoa tukivat myös ne vanhimmat valokuvat, jota kirkosta löytyi sekä muut aikalaisesimerkit.[1015]

Aitaan, joka oli rakennettu vuonna 1979, ei tuolloin tehty korjauksia tai muutoksia. Sen sijaan sitä käytettiin erilaisten tervalaatujen koe-erien testaamiseen. Kokeissa ilmeni, että osa tervoista ei pysynyt ollenkaan puun pinnassa, vaan oli seuraavana keväänä valunut kokonaan pois. Ylivertaisesti parhaimmaksi osoittautui pohjoisessa tuotettu pientuottaja Kukkosen terva, joka Pihkalan mukaan oli ilmeisesti retorttitervaa.[1016] Tervaan ei lisätty kimröökiä, eikä muitakaan lisäaineita.[1017]

Julkisivulaudoitus sen sijaan toteutettiin lohkotusta laudasta, mutta lautojen ensimmäinen koe-erä tehtiin veistopinnalla. Ne koeasennettiin sakastiin ja todettiin liian *makeiksi*, tervattuna laudat eivät antaneet sellaista vaikutelmaa kuin alkuperäiset. Seinällä olevia vanhoja lautoja oli helppo tutkia ja huomattiin, ettei niitä ollut tehty veistämällä. Kun havainnon jälkeen lähdettiin jäljittämään lautojen lohkomisen taitavaa käsityöläistä, muisti Pohjois-Pohjanmaan museon silloinen rakennustutkija, nykyinen johtaja Pasi Kovalainen liisteasiantuntija Eero Majavan.

Majavalle olivat tärkeitä kaikki puunhankintaan liittyvät olosuhteet ja materiaalit. Lohkomisaihion kasvuston tuli olla suora ja puutavaran piti olla huolellisesti haettua, yksittäin yksilöllisesti valittua. Puutavara tuli työmaalle eri vaiheessa erinä. Ensin Metsähallitus joutui hakkaamaan vanhan metsäkaistaleen, joka kasvoi kookasta, vanhaa mäntyä. Sieltä saatiin paljon materiaalia, joka ei kylläkään ollut niin suoraa, kuin mitä työmaalle haettiin. Lisäksi pelättiin rengashalkeamaa varsin kuivahkossa puussa.

Koko työryhmä alkoi eri puolella maata kulkiessaan etsiä vielä kasvavaa, mutta kookasta metsää. Venäjän puoleisessa Karjalassa sitä olisi ollut siihen aikaan hyvinkin paljon, mutta Suomesta sellaista oli vaikea löytää. Liisteasiantuntija saikin tehdä lopulta valintaa poimimalla yksittäisiä puita, jolloin kuormasta todella suuri osa oli käyttökelpoista. Laudat piti käsitellä siinä vaiheessa, kun ne eivät vielä olleet alkaneet kuivua. Ne tapuloitiin lohkomisen jälkeen. Tapulointiaika vaihteli, mutta kuivatus pyrittiin saamaan aina kevätkuukausille, joka on pohjoisessa tehokasta kuivatusaikaa, jopa niin tehokasta, että välillä puutavaraa täytyi suojata liialliselta auringonpaisteelta.

Parasta työssä oli Pihkalan mukaan se, että sitä saatiin tehdä hyväksi tiedetyin ehdoin. Parhaimpien menetelmien käyttöön ei ollut mitään estettä. Maija Kairamo oli työssä tiiviisti mukana. Antikvaarinen valvonta oli hänen käsissään ja hän oli mukana kai-

kissa suunnittelukokouksissa. Erityistä työssä oli se, että vaikka siitä tehtiin kirjallinenkin selostus, sisältyi varsinainen työselitys tapaan työskennellä piirrosten avulla. Piirustukset olivat yksityiskohtaisia. Esimerkiksi seinät oli aluksi mitattu huolellisesti ja sen jälkeen käytiin rakennus uudestaan läpi ja haettiin seinistä takonaulareiät. Näin löydettiin rytmi laudoille ja niiden leveyksille. Työn aikana jatkettiin piirtämistä. Pihkalan mukaan keskustelu esimerkiksi kirvesmiesten kanssa oli huomattavasti paljon helpompaa piirustusten kuin työselityksen avulla. Joskus myös muutettiin ratkaisuja sen mukaan mitä työmaalla esitettiin. Esimerkiksi viiritankojen kiinnitykset haettiin vähän vinoon keskilinjasta ja keskikattoon tulevaa ei missään nimessä pantu täysin keskelle.[1018] Sodankylän vanhan kirkon korjaus palkittiin esimerkillisenä restaurointina Europa Nostra -diplomilla vuonna 1997.[1019]

9.4 Seurasaaressa tehtyjen töiden korjausperiaatteita

Rakennuskonservaattori Risto Holopaisen aikana 2000-luvun ensimmäisenä vuosikymmenenä korjauksissa suosittiin perinteisiä materiaaleja sekä korjaustapoja ja tutkimuksessa keskityttiin alkuperäistekniikoiden oppimiseen sekä jäljentämiseen. Seurasaaressa pyrittiin silloin pitämään huolta yksittäisen rakennuksen aitoudesta. Vallalla oli myös *rehellisen erottuvuuden* teoria. Lisäykset ja muutokset pyrittiin tekemään siten, että uudet osat erottuivat vanhoista. Ei niin, että uudet osat olisivat olleet silmiinpistäviä, vaan siten, että niiden näkyvyys olisi varsin hienovaraista. Korjauksissa noudatettiin perinnetekniikkoja sekä vanhoja oppeja rakenteiden tuulettuvuudesta.

> *Sen ajan, kun minä täällä olin, on korjattu alapohjia ja vesikattoja niistä kohdista, jotka vaurion aiheuttavat. Rakennusten sisätiloissa on sen sijaan ollut koskematon kausi. Restaurointia ei täällä ole tehty mistään sellaisesta syystä, joka olisi johtunut jostain muusta syystä kuin rakennuksen vaurioitumisesta tai sen ehkäisystä. Se oli kimmoke korjaamisiin, ei sellainen, että halutaan nyt esittää jotakin.*[1020]

Rakennuskonservaattori Jani Puhakan[1021] johdolla töitä on jatkettu edelleen perinteistä kiinni pitäen ja alkuperäistekniikoita sekä materiaalien tietotaitoa vaalien. Konservointi- ja restaurointityössä noudatetaan museoalan kansainvälisisiä periaatteita ja standardeja. Puhakan mukaan suurin muutos on hänen aikanaan tapahtunut modernin tekniikan hyödyntämisessä esimerkiksi rakennusten mittausdokumentoinnissa. Rakennuksista pyritään saamaan laserkeilauksen ja fotogrammetrian avulla ajantasaiset, tarkat mittapiirrokset, jotka toimivat hyvän konservointisuunnittelun ja -työn selkärankana. Resurssit ovat hieman parantuneet Holopaisen ajoista, mikä mahdollistaa vuosittain yhä useamman museorakennuksen tarkemman hoidon. Siihen sisältyy myös kohteen saavutettavuuden parantaminen ja museotonttien hoito. Parantuneet resurssit mahdollistavat myös alan asiantuntijapalveluiden ostamisen ulkopuolelta sekä työssä tarvittavien tarpeellisten koneiden ja työkalu-

Kuva 80. *Niemelän torpan ja piharakennusten eri-ikäisiä katteita Seurasaaressa kesällä 2015. Oikealla uutta malkakattoa, edessä vanhempia kouru- ja lautakattoja.*

Kuva 81. *Uutta pärekattoa Seurasaaressa kesällä 2015.*

jen hankinnan. Myös konservointityön esitteleminen on helpompaa yleisölle ja eri yhteistyötahoille esimerkiksi työnäytösten ja seminaarien avulla.[1022]

Risto Holopaisen mukaan rakennusten Seurasaareen siirtämisen aikoihin ei välitetty rakenteen autenttisuudesta, vaan rakenne saattoi olla hyvinkin naiivi. Tuohikatoksi tai turvekatoksi kelpasi esimerkiksi rakenne, jossa oli huopakate alla ja päällä muutama riuku tai heinä. Pärekattojen osalta tilanne on ollut toinen ja niitä on pyritty säilyttämään teknisesti aitoina. 1980–1990 -luvuista lähtien on Seurasaaressa tutkittu perinteisiä tekniikoita ja niiden palauttamista museorakennuksiin. Seurasaari on myös toiminut korjauksen ja konservoinnin esimerkkikohteena.

> *Voisi sanoa, että täällä Seurasaaressa perinteisiä tekniikoita on päästy jalostamaan siten, että ne ovat levinneet laajemminkin restaurointisektorille. Siellä vasta on tullut se vahva harkinta siitä, millaisissa kohteissa voimme luotettavasti käyttää niitä siten, että rakennus säilyy ja vuotokohtia ei tule. Ja se työ jatkuu. Sitä tehtiin sen ajan kuin minä täällä olin ja Jani pohtii aivan samoja. Tällä rakennusmäärällä kyllä se vain niin on, että sitä on pohdittava. Isommat tuohi-malkakatot ovat hyvin kalliita hankkeita ja kuitenkaan se aukoton vedenpitävyys ei ole aivan taattu. Räystäsalueet vaativat jatkuvaa huoltoa pysyäkseen hyvänä ja pitääkseen vettä. Ei ole varmaa, että kyetäänkö siihen. Sen takia edelleen joudutaan pohtimaan sitä, että poistetaanko aluskatteena oleva huopa vai paikataanko se siten, että saadaan aikaiseksi teknisesti toimiva kate, sellaisena kuin sen olisi voinut teknisesti toteuttaa.*[1023]

Pienissä rakennuksissa on Seurasaaressa pyritty niin autenttisiin rakenteisiin kuin on pystytty ja tiedetty, kun taas isommissa rakennuksissa on katteisiin tehty rakennetta teknisesti suojaava aluskate. Näin on voitu paremmin suojata aluskatteen alla olevia rakenteita.[1024]

Jani Puhakan mukaan museonäyttely ja rakennusten konservointi ovat vaikeasti yhteen sovitettavissa. Yleisölle avoimet museokohteet, jotka rakenteineen ja materiaaleineen pitäisi pystyä säilyttämään ikuisesti sisältävät ristiriidan; rakennukset eroavat melko paljon vitriinissä säilytettävistä museoesineistä. Konservointiasioita joutuu jatkuvasti pohtimaan.[1025]

Puhakka on Seurasaaren työuransa aikana sekä joutunut purkamaan pois kaikki huopa- ja alumiinifoliokerrokset että säilyttänyt joissakin rakennuksissa kaikki mahdolliset kerrokset, jos niistä ei ole ollut haittaa kohteelle. [1026] Tämä on tehty sen takia, ettei tieto katoaisi konservoinnissa ja restauroinnissa ajan mittaan tapahtuneista säilyttämisen menetelmien ja periaatteiden muutoksista. Näidenkin asioiden menneisyyden tutkimus on tärkeä osa museotyötä. Seurasaaressa on kokeiltu myös itse uusia materiaaleja ja mahdollisesti tehty oikeita, mutta myös vääriä valintoja. Aika näyttää ovatko ne toimivia vai ei. Puhakka toteaa realistisesti, etteivät nämä työt hänen aikanaan lopu, eikä nykyiset konservoinnin teoriat tai käytännöt ole pysyviä vaan kaikki muuttuu. Pohdittavaa jää vielä tulevillekin asiantuntijoille.[1027]

Seurasaaressa tehtävissä töissä on nähtävissä Risto Holopaisen mukaan selvää jatkuvuutta. Työt on hyvin dokumentoitu, uusilla tekijöillä on lähtökohdat tiedossa ja he voivat seurata rakenteiden kestävyyttä. Mutta rakenteissa on myös autenttisuuden ongelma. Esimerkiksi rakennusten alkuperäiset katteet ovat jääneet vanhalle paikalleen. Tulkinnanvara on siten aina olemassa. Kuinka toimia uudessa rakennuspaikassa? Johtoajatuksena Seurasaaressa on ollut ylä- ja alapohjien pitäminen kunnossa. Kun alhaalta tai ylhäältä ei tule vettä, niin rakennuksen keskiosa säilyy hyvinkin alkuperäisenä. Ehkä se on hyvää säilyttämistä?[1028]

Jani Puhakan mielestä edellisen lisäksi myös interiöörien säilyttäminen on tärkeätä. Jos valtio pystyisi

takaamaan jatkuvat hyvät resurssit Seurasaareen, niin kaikissa rakennuksissa olisi niin autenttiset rakenteet, materiaalit ja perinnerakentamisen prosessit kuin mahdollista. Mutta jos tulevaisuus ja resurssit ovat epävarmoja, niin vetovastuussa olevat ihmiset joutuvat tekemään sen hetkisillä resursseilla radikaalejakin ratkaisuja. Tällöin joudutaan tinkimään jostakin tai tekemään asioita mahdollisesti liiankin varman päälle. Tämä vaikuttaa museorakennuskokoelman pitkäikäisyyteen ja mahdollisesti myös museovieraan autenttisuuden kokemukseen.[1029]

Viestinä 2010-luvulla Seurasaaressa vierailevalle Risto Holopainen haluaisi korostaa tietyn yhden rakennusosan informaatioarvon tärkeyttä. Rakenteen tulisi olla sellainen, joka olisi voitu tehdä rakennuksen esittämänä aikana. On pystyttävä ratkaisemaan 300 vuotta vanhan katon ongelma ja millä materiaaleilla ja työtavoilla kate saadaan pysymään kunnossa ilman nykyaikaisia lisiä. Tähän liittyy myös rakenteen tuottaminen perinteisin menetelmin. Jos sitä ei onnistuta tekemään ja joudutaan turvautumaan koneen apuun, tiedämme olevamme väärässä. Rakennetta ei ole voitu tehdä yrittämällämme tavalla, koska kyseistä konetta ei ole aikoinaan voitu käyttää. Tällaisia tutkimuksia ja tutkimushankkeita on tehty yksittäisissä kohteissa, mutta rakennusten suuri määrä estää sen, että niiden jokaisen kohdalla voitaisiin tehdä samoin.

> *Mutta sen ylläpitäminen on mielestäni varsin tärkeää: tekniikoiden ja taitajien hautomo. Että jossakin on se paikka, jossa voidaan ylläpitää niitä tekniikoita. Aika menee niin aallonpohjasta toiseen, että parin kymmenen vuoden välein taas herätään siihen, että meillä ei ole perinneosaajia. Silloin taas se paikka, missä taidot ovat pysyneet yllä nousevat arvoon arvaamattomaan. Näin se on mennyt ja yllättävän nopeasti. Oman aikani ajattelutapa on jo mennyt ja nyt ajatellaan toisin. Näillä ei ole työtä ja kaikki pitäisi tehdä nopeasti. Tätä minä kyllä peräänkuulutan rakennuskannan ylläpidosta, että siellä pystytään myös rehellisesti ylläpitämään materiaalia säilyttäen tekniikan osaamista.*[1030]

Jani Puhakka lisää vielä edelliseen Seurasaaren suuren kävijämäärän ja sen myötä kohteen toimimisen hyvien säilyttävien korjaustapojen esimerkkinä sekä asiantuntijoille että maallikoille.

> *Se, paljonko museorakennus pystyy informaatiota siirtämään eteenpäin, on kohteen museoarvon yksi suurimpia mittareita.*[1031]

Puhakan mukaan ihmisiä kiinnostavat rakennukset ja niiden historia, mutta myös lisääntyvissä määrin miten ne on tehty ja millä tavalla museokokoelmaa säilytetään.

> *Tulevaisuudessa Seurasaaressa pyritään parantamaan konservointi- ja restaurointityön näkyvyyttä sekä museorakennuksissa että museoalueella. Yritämme myös paremmin mahdollistaa yleisön osallistumisen perinteiden vaalimiseen esimerkiksi käsityöpäivien tai muiden vastaavanlaisten tapahtumien kautta. Vuorovaikutus museovieraiden kanssa on erittäin tärkeä asia.*[1032]

Vuonna 2014 Seurasaaren rakennuskonservoinnin työryhmä rekonstruoi Karunan kirkon katon itäpäädyn pahoin lahonneen puisen ristin. Se tervattiin ja siinä kiinni ollut viiri suojamaalattiin. Kattoratsastajien kiinnityskohdat suojapellitettiin.[1033]

Kuvat 82. ja 83. Karunan kirkon tapulin uusittua paanukattoa kesällä 2018.

Esimerkkinä uusimmista Seurasaaressa tehdyistä korjaustöistä on kesällä 2018 valmistunut Karunan kirkon tapulin paanukaton uusiminen. Vielä vuonna 2017 tapulin katossa oli siihen Seurasaaressa tehty paanukate vuodelta 1924 kaikkine erilaisine käsittelyineen. Hanke tapulin katteen uusimiseksi alkoi vuonna 2014 ja tapuli oli tarkoitus kattaa uusilla haapapaanuilla, mutta muuttui työn edetessä siten, että ainoastaan kellotapulin lanterniinin kate tehtiin toukokuussa 2018 hyvälaatuisilla mäntypaanuilla.[1034] Työssä tarvittavan puutavaran hankki pääosin Museoviraston Seurasaaren rakennuskonservoinnin työryhmä. Muut kellotapulin paanukateosuudet on tarkoitus uusia vuosina 2021–2022. Ylemmissä kateosuuksissa, kellohuoneessa ja lyhdyssä tullaan puumateriaalina käyttämään todennäköisesti mäntyä ja sipulissa haapaa.[1035]

9.5 Restauroinnin jatkokoulutuskurssit 1996–1997 ja 2012–2013

Tampereen teknillinen yliopisto järjesti lukuvuonna 1996–1997 yhteistyössä Tukholman ja Edinburghin vastaavien oppilaitosten (Konsthögskolans arkitekturskola, Edinburgh College of Art) kanssa rakennussuojelun ja restauroinnin erikoiskurssin, jolle itsekin pääsin opiskelemaan ja joka on ollut alkusysäys tämän väitöskirjan kirjoittamiselle. Kurssin opettajina toimivat arkkitehtuurin historian ja teorian professori Tore Tallqvist sekä hiljattain edesmennyt arkkitehti Sari Schulman. Kurssin materiaalista koottiin julkaisu *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.*[1036] Kirjan esipuheessa Tore Tallqvist kuvaili julkaisua *puheenvuoroksi arkkitehtuurin ja restauroinnin opetuksesta.* Hän pohti *miten tulisi suhtautua historiallisesti arvokkaiden rakennusten korjauksessa eri aikoina tehtyihin muutoksiin ja samalla ottaa huomioon nykypäivän vaatimukset vähentämättä kirkkorakennusten arvokkuutta?*[1037]

Kirkkokurssi oli tietääkseni ensimmäinen restaurointiaiheinen jatkokoulutuskurssi Suomessa. Siihen osallistui 8 arkkitehtia ja yksi insinööri sekä yksi rakennustutkija. Kurssi toteutettiin yhteistyössä Museoviraston ja kirkkohallituksen kanssa. Keskeisenä tavoitteena oli asioiden tarkastelu sekä teoriassa että käytännössä. Siten kurssin ohjelmaan kuului sekä tutkimusta että käytännön suunnittelua, erityisesti kahden esimerkkikirkon, Sääksmäen ja Lammin keskiaikaisperäisissä kirkoissa.[1038]

Tallqvist pohti kirkkokurssin julkaisussa monumenttisuojelun ja arkkitehtisuunnittelun suhdetta, joita hän piti *toisiaan tukevina vastakkaisina toimintoina*. Monumenttisuojelun lähtökohtana oli hänen mukaansa tiivistäminen, arkkitehtisuunnittelun puolestaan laajentaminen. Toiminnallisuuden parantaminen historiallisessa kohteessa edellytti muutoksia, monumenttisuojelu puolestaan tähtäsi säilyttämiseen. Ratkaisuksi Tallqvist esitti toimivuuden sitomista *kaksoispeilin* tavoin tietoisesti kertovuuteen ja rakenne perinteeseen. *On vastattava kysymykseen, mitä tahdomme rakennuksen kertovan menneisyydestä jälkipolville ja miten perinne rakennuksessa elää.*[1039]

Kuva 84. *Tampereen teknillisen yliopiston kirkkokurssi tutustumassa Hattulan Pyhän ristin kirkkoon syksyllä 1996.*

Kirkkohallituksen johdolla toteutettiin 16 vuotta myöhemmin toinen kirkkoaiheinen jatkokoulutuskurssi, kirkkojen restauroinnin täydennyskoulutuskurssi 2012–13, järjestäjänä Aalto-yliopisto, kirkkohallitus ja Museovirasto.[1040] Kurssille osallistui 17 jatko-opiskelijaa, joista yksi oli rakennusinsinööri ja muut arkkitehtejä.[1041] Ehdotus kurssin järjestämiseen tuli kirkkohallituksen yliarkkitehdiltä, joka oli saanut jatkokoulutuksensa edellisellä kirkkokurssilla.[1042]

Kurssilla pidettiin eri paikkakunnilla neljä intensiivijaksoa, joissa tutustuttiin erilaisiin restaurointikohteisiin. Jaksoilla oli erilaiset teemat kuten selvitys ja perehtyminen, restaurointisuunnittelu, sisätila sekä projektin hallinta. Sain osallistua kurssille tällä kertaa luennoitsijana ja esitellä kurssilaisille Porvoon tuomiokirkon restaurointia ja palokorjausta. Kurssilaiset tekivät viimeisen jakson päätteeksi ekskursion Tukholmaan.[1043] Myös toisen kirkkokurssin oheismateriaalista tehtiin julkaisu, joka ilmestyi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon julkaisusarjassa.[1044]

9.6 Konservoivia korjauksia ja tutkimuksia autiokirkoissa 2000-luvulla

Tyrvään Pyhän Olavin kirkon korjaustyö, josta on laajemmin kerrottu luvussa 11.3, oli viimeinen autiokirkon korjaus, johon Museovirasto osallistui suunnittelijana. Resurssien vähetessä virasto joutui luopumaan monista viroistaan, rakennuttamistoimistaan ja lopulta myös lähes kaikista kiinteistöistään. Kirkkojen, myös autiokirkkojen korjausten suunnittelu siirtyi entistä enemmän yksityisille konsulteille, joihin itsekin kuulun. Museoviraston edelleen painavaksi rooliksi muodostui entistä enemmän kohteiden antikvaarinen valvonta.

Hattulan Pyhän Ristin kunnostus- ja konservointityö

Kesäkuussa 2004 Museoviraston konservaattori Pentti Pietarila teki matkan Hattulan vanhalle kirkolle. Kohteen tarkastuksessa sen vesikaton, rakenteiden ja sisätilojen todettiin olevan pitkäaikaisen huolenpidon ansiosta kohtuullisen hyväkuntoiset. Sen sijaan julkisivuihin ei ollut kokonaisuutena koskettu vuosikymmeniin. Kontreforien ja ikkunasmyygien aiempina vuosina tehdyt rappaus- ja saumauskorjaukset olivat vaurioituneet ja tiilisaumauksien sekä koristekomeroiden kunto kaipasivat tutkimusta ja kunnostusta. Julkisivun erityisen arvokkaat terrakottanaamiot ja kuoripäädyn ikkunasyvennyksen maalauskoristelut olivat myös tarkastuksen ja konservoinnin tarpeessa.

Museovirasto ehdotti julkisivujen huolto- ja kunnostustoimenpiteitä jaettaviksi kolmen vuoden ajalle: ensimmäisenä vuonna tulisi tehdä kirkon eteläseinien ja asehuoneen seinien kunnostus, seuraavana vuonna länsipäädyn pinnat tasakertaan asti ja kolmantena vuonna sakariston seinät, loput pohjoisseinästä sekä itäpääty tasakerran korkeuteen. Ensimmäisenä vuonna tuli poistaa asehuoneen läntisen kontreforin liikkumisen syyt sekä eteläisen tukimuurin saumaus. Pietarilan mukaan runkohuoneen ikkunoiden smyygipintojen rappausten uusiminen ja tiilikuviomaalauksen uusiminen oli tarpeen, koska vanha käsittely oli pahasti rapautunut. Kirkon eteläseinän itäosassa tuli tarkastaa seinähalkeamien liikkuminen ja raot tuli tarvittaessa täyttää laastilla tiilisaumauksen kunnostamisen yhteydessä. Eteläseinän kunnostuksien kustannuksiksi Pietarila arveli noin 15.000 euroa.[1045]

Konservaattori Tapio Hiltunen teki vuonna 2006 vauriokartoituksen kirkon julkisivujen kunnosta ja teetti kirkon yhdestä rappausnäytteestä tutkimuksen Valtion teknillisessä tutkimuskeskuksessa, VTT:ssä[1046] sekä jäkälämäärityksen kirkon kiviseinästä Turun yliopiston biologian laitoksella.[1047] Hiltusen tekemän vauriokartoituksen lyhyessä koosteessa todettiin, ettei kirkossa ollut havaittavissa rakenteellisia vaurioita. Julkisivun pinnoissa oli vähäistä halkeilua ja jäkälöitymistä. Täysin rapautuneita tiiliä oli vain vähän, samoin tiilisaumausten rapautumaa. Koristekomerot olivat hyväkuntoiset, mutta niissä olevat koristemaalaukset *lähes kriittisessä tilassa.* Terrakottanaamioissa oli erittelemättömiä vaurioita ja jäkälöitymistä, ikkunapuitteet vaikuttivat melko hyväkuntoisilta, mutta ovet ja luukut olivat käsittelyjen tarpeessa. Julkisivujen kuntoa Hiltunen piti tyydyttävänä.

Julkisivussa tehtäviksi toimenpiteiksi Hiltunen ehdotti jauherustojäkäläksi tutkimuksessa paljastuneen jäkälän poistamista mekaanisesti ainakin pohjoisen julkisivun pilastereista ja osin myös seinäpinnasta. Muilla seinäpinnoilla hän arveli poistosta olevan enemmän haittaa kuin hyötyä ja kirjoitti Museoviraston päättävän edellä mainituista toimenpiteistä. Terrakottanaamioita hän esitti mahdollisesti paikattaviksi ja niissä olevaa jäkäläkasvustoa poistettaviksi. Kaikista kuudesta naamiosta tuli valmistaa muotti. Eteläjulkisivun pahoin rapautuneeseen tiilikuviomaalaukseen hän esitti mahdollista fragmenttien kiinnitystä ja rekonstruktiomaalausta, sekä muiden maalausten kunnostusta. Kuori-ikkunasyvennyksen koristemaalaukseen hän ehdotti injektointia, halkeamien täyttöä ja värivahvistusta, huonokuntoisten tiilisaumausten avaamista ja niiden täyttöä vahvistetulla kalkkilaastilla sekä noin 10 tiilen uusimista. Lisäksi ehdotus sisälsi ikkunapuitteiden alaosien maalauskäsittelyä ja kittausta sekä maalauskäsittelyä oviin ja luukkuihin.[1048]

Hiltusen tekemät toimenpide-ehdotukset eivät seurakunnan mielestä olleet riittävän laajat ja yksityiskohtaiset töiden suorittamiseksi, joten seurakunta piti välttämättömänä arkkitehdin palkkaamista työn suunnitteluun ja hankkeen vetämiseen. Tähän tarkoitukseen se pyysi urakkatarjousta yhdeksältä arkkitehti- ja insinööritoimistolta. Kirkon julkisivujen konservointityö oli valittu osaksi Kanta-Hämeen Kirkkoympäristöt kuntoon -hanketta, mikä Ympäristökeskus oli hyväksynyt toteutettavaksi EU-rahoituksella. Seurakunta valitsi konservointityön suunnittelijaksi ja hankkeen vetäjäksi Arkkitehtitoimisto Hanna Lyytisen.[1049]

Rakennusentisöinti Ukri Oy toteutti Hattulan Pyhän Ristin kirkon kunnostus- ja konservointityön kesän 2007 aikana. Antikvaarisena valvojana Museovirastosta työssä oli intendentti Anu Laurila. Arkkitehtitoimisto Lyytisen julkisivujen kunnostus- ja konservointiselostus on päivätty 25.5.2007. Suunnitelmaan liittyy kirkon julkisivupiirustukset, joihin on merkitty toimenpiteiden kohteet ja työalueet. Toimenpideohjelma on yksityiskohtainen ja selkeä. Siinä kunnostus- ja konservoitityöhön oli sisällytetty *tiilivaurioiden alkudokumentointi ja seurakuntakaavakkeen ja menetelmän laatiminen yhteistyössä arkkitehdin kanssa, 1–10 tiilen vaihtaminen, halkeamien täyttö, pohjois- ja eteläsivujen itäpäädyn halkeamien seuranna aloitus halkeamiin kiinnitettävien sisäpuolisten kipsisiltojen ja ulkopuolisten mittausten avulla, tiilisaumausta, tiilijälji-*

telmämaalausten ja länsioven smyygirappausten kiinnitys ja mahdollinen paikkaus sekä ulko-ovien helojen metallikonservointi. Erikoiskonservoitityöksi oli lisäksi työselityksessä mainittu kalvaarioryhmän maalausten konservointi ja värivahvistus sekä terrakottanaamioiden mahdolliset halkeamapaikkaukset ja liimaukset.[1050]

Henkkeen toteuttaja Ukri Oy teki työstä dokumentointiraportin, joka on päivätty 21.10.2007. Työn pohjana käytettiin Tapio Hiltusen tekemää vauriokartoitusta ja arkkitehti Hanna Lyytisen työselostusta. Työn aikana Ukri Oy teki lukuisia lisäyksiä julkisivuista työn pohjaksi tehtyihin vauriokarttoihin ja teetti uusia laastitutkimuksia, joiden pohjalta tehtiin korjaustyössä käytettävä laasti. Pahoin haurastuneille, Hiltusen uusittaviksi merkityille tiilille tehtiin niin sanottu *uhrilaastikerros*[1051] kalkkilaastista. Yksi tiili länsiseinän alaosassa vaihdettiin uuteen, kellotapulista löytyneeseen vanhaan tiileen.

Tiilikuviomaalausten huonokuntoiset rappaukset ja kopoalueet kiinnitettiin injektoimalla ja kiilamaisella laastituennalla. Injektointiin käytettiin hydraulista laastia, jota eteläseinän huonokuntoismman lastin kiinnityksessä heikennettiin savella. Maalauksia paikkamaalattiin kalkkimaalilla, jota sävytettiin maaväreillä.[1052]

Kuva 85. *Hattulan Pyhän Ristin kirkon kunnostettua julkisivua kesällä 2015.*

Sipoon vanhan kirkon kattorakenteiden restaurointi

Arkkitehtitoimisto Livadyn toimesta on tehty kolmen keskiaikaisen autiokirkon kattorakenteisiin liittyvää tutkimusta tai korjausuunnitelmaa vuosina 2007–2017. Näistä ensimmäinen oli Sipoon vanhan kirkon rakennushistoriallinen selvitys ja kattorakenteiden restaurointi vuosilta 2007–2008, toinen Tyrvään Pyhän Olavin kirkon kattorakenteen kunnostustyöt, jotka ovat alkaneet vuonna 2011ja jatkuvat edelleen, sekä Keminmaan vanhan kirkon alustava rakennetutkimus 12–14.6.2017.

Arkkitehtitoimisto Livady Oy:n kotisivuilla[1053] on luettavissa kaikista korjauksista tehdyt perusteelliset selvitykset, joita referoin tässä lyhyesti.

Sipoon seurakuntayhtymä tilasi arkkitehtitoimisto Livadyltä Sipoon vanhan kirkon kattorakenteiden inventoinnin ja korjaussuunnitelman syksyllä 2007. Työ laajennettiin heti alussa monitieteelliseksi tutkimusprojektiksi. Työhön osallistuivat Livadyn hankkeesta vastaavien suunnittelijoiden Marko Huttusen ja Lauri Saarisen lisäksi Teknillisen korkeakoulun rakennustekniikan laitoksen diplomi-insinööri Hannu Hirsi ja tekniikan ylioppilas Maria Lindqvist, joka teki hankkeen rakennesuunnittelun osana diplomityötään. Työn antikvaarisina valvojina toimivat rakennuskonservaattori Olli Cavén ja yliarkkitehti Martti Jokinen Museovirastosta. Inventointi- ja suunnitteluvaiheen päätyttyä seurakuntayhtymä tilasi kattorakenteen restauroinnin Pieksämäen kunnonpuu Oy:ltä sekä Livady Oy:ltä.

Työstä tehtyyn laajaan kaksiosaiseen raporttiin *Sipoon vanhan kirkon kattorakenne* sisältyvät osan I Keskiaikaisen kattorakenteen historiallinen ja tekninen selvitys ja osan II raportti vuoden 2009 korjaustöistä. Ensimmäisen osan luvussa *Keskiaikaisia kattorakenteita Suomessa* esitellään parhaiten säilyneet keskiaikaiset kattorakenteet, joiden joukossa ovat myös Keminmaan ja Isonkyrön autiokirkot. Ensimmäinen osa sisältää myös muun muassa kirkon rakennushistoriallisen selvityksen, kattorakenteen vaiheet, runkohuoneen kattotuolien inventoinnin, katon rakennusosien kuntoselvityksen, rakennusanalyysin, korjausperiaatteet, rakennusanalyysin ja itse korjaussuunnitelman. Osassa II on raportti vuoden 2009 korjaustöistä.[1054]

Sipoon vanhan kirkon kattorakenteiden korjaustyö on huolellisesti mietitty, toteutettu ja dokumentoitu kokonaisuus. Työssä on hyödynnetty parasta mahdollista osaamista ja käytetty vanhoja tekniikoita luovasti ja kauniisti. Työtä voidaan pitää edelläkävijänä vanhojen rakennustapojen hyväksikäytössä ja rakenteiden konservoivasta korjaustavasta Suomessa.

Tyrvään Pyhän Olavin kirkon kattorakenteen korjaus

Tyrvään Pyhän Olavin kirkon kattorakenne. Tekninen selvitys ja korjaustoimet 2013–2018 on selvitys Tyrvään tuhopoltossa 1997 tuhoutuneen kirkon vuonna 2000 valmistuneen kattorakenteen korjaamisesta. Sastamalan kunnan, Sastamalan seurakunnan ja Museoviraston katselmuksissa oli huomattu taipuma vuonna 2000 rakennetun puuholvin laen ja sitä kannattavien palkkien taipuma. Livady Oy sai kesällä 2012 seurakunnalta toimeksiannon kattorakenteen inventoinnista, korjaussuunnittelusta ja korjaustyön toteutuksesta. Livady oli lisäksi tehnyt kirkon kattorakenteiden katselmuksen maaliskuussa 2011. Työn antikvaarisena valvojana Museovirastossa toimi arkkitehti Anu Laurila vuosina 2011–2016. Kirkkohallituksen puolesta työtä valvoi yliarkkitehti Antti Pihkala.

Tyrvään Pyhän Olavin 1600-luvulta peräisin olevat kattorakenteet tuhoutuivat kokonaan vuoden 1997 tulipalossa. Uudet, keskiaikaisen mallin mukaiset kattotuolit suunniteltiin virkatyönä Museovirastossa ja niiden rakennesuunnittelijana toimi rakenneinsinööri Eero Kotkas. Kattotuolit rakensi Ikaalisten käsi- ja taideoppilaitos Aki Sulosen johdolla vuonna 1999 ja ne nostettiin paikoilleen vuonna 2000.

Kattotuolien asennusvaiheessa rakenteeseen oli lisätty pönkkiä ja osaan liitoksista jätetty väliaikaiseksi tarkoitettuja teräskiinnikkeitä. Kun kattotuoleja pystytettiin, huomattiin niiden mitoituksessa tai valmistuksessa virhe: harjalinja ei kohdannutkaan länsipäädyn huippua. Tämä korjattiin työn aikana korottamalla kattotuoleja ja lisäämällä puuta selkäpuiden yläpuolelle. Eniten linjaa jouduttiin korottamaan kirkon länsipäädyssä. Kymmenen vuoden aikana kattotuolien puutavara oli kuivunut ja jonkin verran kiertynyt, mistä oli aiheutunut liitosten aukeamisia. Livadyn toimesta vuonna 2011 liitokset varustetiin merkinnöillä liitosten liikkumisen tarkastelua varten. Vuonna 2013 tehdyn tarkastuksen pohjalta laadittiin kattotuolisen korjaussuunnitelma ja inventoitiin puuholvin kannatus- ja ripustusrakenne, josta tehtiin erillinen raportti.

Korjaustöiden tavoitteeksi asetettiin rakenteen muuttaminen puutappiliitoksiin perustuvaksi joustavaksi rakenteeksi, jonka kunnostamiseen ei ole käytetty jäykkiä liitoskappaleita. Ullakkotilaa ja vesikaton rakenteita pyrittiin selkeyttämään. Saksipuiden yläpäiden liitosten vaurioiden korjaus aloitettiin syksyllä 2013. Puiden kiertymisen ja liitosten väljyyden vuoksi kaikki saksi- ja selkäpuiden liitokset päädyttiin vahvistamaan puisilla lukkopalikoilla. Työtä varten rakennettiin ullakolle puusepänverstas ja urakka saatiin valmiiksi vuonna 2018.[1055]

Keminmaan autiokirkon rakenteiden tutkimus

Keminmaan seurakunta tilasi huhtikuussa 2017 Livadyltä keskiaikaisen autiokirkkonsa rakenteiden alustavan tutkimuksen tulevien korjaustoimenpiteiden tueksi. Tavoitteena oli saada tietoa kirkossa olevista vaurioista, jotka olivat sen säilymisen, henkilöturvallisuuden ja käytön kannalta ongelmallisia. Tutkimus keskittyi kirkon keskiaikaisiin vesikatto- ja laipiorakenteisiin. Työ tehtiin aistinvaraisesti havainnoimalla ja rakenteita avaamatta.[1056] Kenttätutkimuksen tekivät restaurointimestari Lauri Saarinen ja restaurointimestari, arkkitehti Marko Huttunen.

Tutkimuksessa havaittiin huomattavia vaurioita vesikaton rakenteissa sekä muureissa, joissa työn aikana tehdyissä mittauksissa havaittiin liikettä. Työn alustava raportti päätyy toimenpidesuosituksiin, joissa suositellaan restaurointityöryhmän perustamista hankkeen jatkotoimenpiteitä varten. Työryhmään on ehdotettu eri alojen asiantuntijoita, sekä suunnittelijoita että toteuttajia. Kirkon 1600-luvun arvokkaiden kattomaalausten suojaukseen tai konservointiin ei toimenpidesuosituksissa kuitenkaan ole ehdotuksia.[1057]

Livady Oy:n tekemät raportit, suunnitelmat ja toteutetut työt on tehty pieteetillä ja toimenpiteet ovat hyvin perusteltuja. Ne edustavat *hidemarkilaista* materiaalikeskeistä ajattelutapaa ja ovat tulosta myös Panu Kailan monivuotisesta opetustyöstä maan arkkitehtikouluissa, jossa opiskelijat tutustutettiin eri materiaaleihin verstastyökentelyn kautta. Myös 1980-luvulla alkanut ja nyttemmin hiipunut rakennuskonservoinnin opetus maan ammattikorkeakouluissa näkyy 2000-luvun konservoivissa korjaustavoissa.

9.7 Kirkkojen tulevaisuus ja nykyajan uudet autiokirkot

Aloittaessani tutkimukseni tekemistä kaksi vuosikymmentä sitten ajatus uusista autiokirkoista oli kaukainen, miltei mahdoton. Seurakunnat olivat melko varakkaita ja vähävaraisten seurakuntien kirkkojen korjauksia avustettiin kirkon keskusrahastosta. Sittemmin seurakuntien jäsenmäärä on pudonnut radikaalisti erityisesti suurissa kaupungeissa ja kirkon yhteisöveron keräämisen poistuttua seurakuntien saamat tulot ovat pienentyneet myös teollisuuspaikkakunnilla. Taloudellinen ahdinko on pakottanut seurakunnat säästötoimiin ja se on näkynyt kiinteistöjen ja työntekijöiden karsimisena. Tiukka talous on heijastunut myös kiinteistöjen korjauksiin.

Helsingin Kaivokselan vuonna 1969 rakennettu, arkkitehti Aarne Ehojoen suunnittelema kirkko toimi Vantaankosken seurakunnan pääkirkkona vuoteen 1984 asti, jolloin Myyrmäen kirkko valmistui lähistölle. Kaivokselan kirkko vaurioitui pahoin tulipa-

lossa lokakuussa 2006. Vantaan seurakuntayhtymän kirkkovaltuusto teki kirkosta *käyttämättäjättämispäätöksen,* jonka kirkkohallitus vahvisti vuonna 2008. Päätöstä ei tuolloin kuitenkaan pantu toimeen, sillä hankkeen mahdollistava asemakaavan muutos ei toteutunut. Vantaan seurakunnan yhteinen kirkkovaltuusto päätti kesäkuussa 2011 purkaa tuhopoltossa sisältä korjauskelvottomaksi tuhoutuneen kirkon ja kirkkohallitus vahvisti päätöksen tammikuussa 2012.[1058]

Helsingin Vuosaaren alun perin tilapäiseksi tarkoitettu elementtirakenteinen kirkko (Bengt Levón ja Ola Laiho, 1968) vihittiin käyttöön 18.5.1969. Kun uusi Vuosaaren kirkko valmistui vuonna 1980, menetti vanha kirkko kirkkostatuksensa, mutta se palveli seurakuntatalona vielä yli kahden vuosikymmenen ajan ja purettiin pitkällisen keskustelun jälkeen 2000-luvun puolivälissä.[1059]

Myönteisempi esimerkki seurakuntakäytöstä poistuneen kirkon kohtalosta on Vuohijärven kyläkirkko (Väinö Vuorinen, 1961), joka palveli Kouvolan Valkealan kirkkona 2010-luvulle asti, jonka jälkeen se laitettiin myyntiin. Kirkon osti taidekeskus Salmelan toiminnanjohtaja Tuomas Hoikkala vuonna 2014 ja kunnostutti sen Vuohijärven luonto- ja kulttuuritaloksi.[1060] Rakennuksen uusi käyttö on ollut seurakunnan toimivallassa, sillä kyseessä ei ole kirkkolain tarkoittama kirkko.

Kirkkojen seurakuntaan nähden ylisuuri koko on aiheuttanut myös uusia pohdintoja niiden monikäyttöisyyden lisäämisestä. Jo 1930-luvulla suunniteltiin Luhangan silloin vielä käytössä olevaa kirkkoa jaettavaksi välipohjalla seurakuntasaliksi ja kirkoksi. Kirkon sisään olisi ikään kuin rakennettu toinen kirkko, pieni lämmitettävä osa 300 hengelle, joka olisi talvisin käytössä.[1061] Suunnitelmat laati Erik Bryggman vuonna 1932. Sodan alettua suunnitelma raukesi. Vuonna 1949 Luhangan kirkkoherranvirasto tiedusteli Muinaistieteelliseltä toimikunnalta, saisiko seurakunta purkaa kirkkonsa rakentaakseen uuden kirkon samalle paikalle. Toimikunnalla ei ollut mitään hanketta vastaan.[1062] Keskustelu kirkon mahdollisesta purkamisesta jatkui lähes 10 vuotta. Vuonna 1955 keskusteluun otti osaa myös Lars Pettersson. Hän oli antanut kirkon säilyttämisen puolesta lausunnon, jossa hän piti sitä edelleen hyvin tyypillisenä ja omaa aikaansa erinomaisesti kuvastavana. Pettersson esitti myös toiveen, että *kirkko olisi mikäli vain mahdollista säilytettävä entisellään.*[1063] Lopulta paikkakunnalle rakennettiin uusi kirkko, joka valmistui vuonna 1958 ja vanha Josef Stenbäckin suunnittelema kirkko sai jäädä paikoilleen.[1064]

Kuva 86. *Leikkauspiirustus arkkitehti Erik Bryggmanin suunnitelmasta Luhangan kirkon muuttamiseksi monikäyttöisemmäksi vuodelta 1932.*

Kuva 87. *Bryggmanin julkisivupiirustus Luhangan kirkon muutossuunnitemasta vuodelta 1932.*

Kuva 88. *Petäjäveden kirkko ja tapuli kesä- ja talviasussa 2014.*

Esimerkki suuren lämmitettävän kirkkotilan jakamisesta erillisiin osiin löytyy Kokemäeltä, missä alun perin länsitornillinen kivinen pitkäkirkko suunniteltiin Ruotsin intendenttikonttorissa ja valmistui 1786. Se laajennettiin ristikirkoksi vuonna 1886 lääninarkkitehti C. J. von Heidekenin laatimien piirustusten mukaan. Kirkon muuttamista osittain seurakunnan muuhun käyttöön on suunniteltu 2010-luvulla. Asia on kuitenkin jäänyt ajatuksen asteelle, eikä ole tällä hetkellä vireillä.[1065]

Tuoreimpana esimerkkinä on Valkeakosken kirkko, jonka purkamista seurakunta oli esittänyt ja tehnyt siitä päätöksen keväällä 2018. Kirkkohallituksen yliarkkitehti oli esittänyt kirkkohallituksen täysistunnolle, että huonokuntoinen arkkitehti Veikko Larkaksen suunnittelema vuonna 1969 valmistunut kirkko voitaisiin purkaa Sääksmäen seurakunnan kirkkovaltuuston tekemän esityksen mukaisesti. Perusteena purkamiselle oli seurakunnan huono taloudellinen tilanne. Täysistunto ratkaisi 22.10.2018 äänestyksen jälkeen asian myöntämällä kirkolle purkuluvan. Kirkon purkaminen on ennakkotapaus Suomessa.[1066] Monessa seurakunnassa pohditaan nyt tapoja selvitä suuren kiinteistökannan ylläpidosta. Ruotsin kirkossa seurakuntalaisten määrän väheneminen on tapahtunut jo aiemmin ja siellä on jo vuonna 2011 julkaistu kirja, jossa pohditaan uusia tapoja kookkaiden kirkkorakennusten monipuoliseen käyttöön[1067] Luhangan tapaan.

Autiokirkot ovat puolestaan saavuttaneet suurta suosiota käyntikohteina. Kesäkaudella 2018 seurakuntien tiekirkkoina oli 16 autiokirkkoa,[1068] lisäksi monet muut niistä ovat avoinna koko kesäkauden, esimerkkeinä ulkomuseoiden kirkot Karuna ja Turkansaari, Tyrvään Pyhä Olavi, Keuruun vanha kirkko ja Petäjäveden vanha kirkko. Ruukkien kirkoissa pidetään konsertteja, samoin Kerimäellä ja Sastamalan molemmissa kirkoissa. Kirkot ovat nimestään huolimatta monen paikkakunnan keskeisiä rakennuksia.

Kirkkoihin kohdistuvat ilmastouhat

Islannin, Grönlannin, Färsaarten, Tanskan, Ruotsin, Norjan ja Suomen viranomaisten yhteispohjoismaisen ilmastomuutoshankkeen loppuraporttina julkaistiin vuonna 2011 kirja *Climate Change and Cultural Heritage in the Nordic Countries*, jossa pyrittiin kartoittamaan ilmastonmuutoksen tuomia uhkia kulttuuriperinnölle. Suomessa pohdittiin erityisesti ilmastonmuutoksen tuomia uhkia puiselle rakennuskannalle. Suurimpana uhkana pidettiin säiden ääri-ilmiöiden lisääntymistä ja siitä seuraavaa kasvavaa kosteutta, kuumia kuivia kausia ja myrskyjen ja tuulisuuden yleistymistä.[1069]

Autiokirkot edustavat rakennuskantaa, joita ei ole – ainakaan toistaiseksi – tarvinnut lämmittää niiden kunnossapidon vuoksi. Ne ovat säilyneet jopa 500 vuotta lämmittämättöminä vain vähäisin ylläpitokorjauksin. Tilanne saattaa nyt olla muuttumassa, jos talvet ilmastonmuutoksen takia muuttuvat leudommiksi ja sadanta lisääntyy. Silloin lisääntyvät paitsi levien ja homeiden kasvu, myös rakennusten puuosia vaurioittavat hyönteistuhot.

Seurakunnille on menneiden vuosien seurakuntayhdistymisten kautta kertynyt runsaasti kiinteistöjä. Energian hinta puolestaan kasvaa kasvamistaan ja seurakunnat joutuvat pohtimaan uusia, edullisia lämmitysratkaisuja. Kirkkoja jätetään myös enenevässä määrin talveksi kylmilleen, käytettäväksi vain kesäisin. Kirkkojen lämmityksen vähentäminen aktiivisen käytön ulkopuolella on jo arkipäivää useimmissa seurakunnissa. Autiokirkot lämmittämättöminä pilottikohteina voisivat tuoda arvokasta rakennusfysiologista tietoa kylmän rakennuksen kosteuskäyttäytymisestä vuodenkierron aikana.

10 Esimerkki käyttökirkon ja autiokirkon korjauksista: Kuorevesi ja Pihlajavesi

Luvussa verrataan kahden alkujaan lähes identtisen kirkon rakennushistoriaa ja etsitään eroavuuksia niiden korjaustavoille. Kirkot olivat lähtökohdiltaan kuitenkin erilaisia: Pihlajaveden kirkko pienen kappeliseurakunnan kirkko ja Kuorevesi yksi Suomen harvoista uhrikirkoista. Suhtautuminen kirkkojen korjauksiin on lähtökohdat huomioidenkin helposti nähtävissä.

10.1 Kirkonrakentaja Matti Åkerblom

Matti Åkerblom (1740–1819) oli merkittävin hämäläinen kirkonrakentajamestari. Hän syntyi Eräjärvellä Pärnän torpassa, jonka mukaan sai alkuperäisen sukunimensä Pärnä. Vuonna 1758 hänen tiedetään olleen Turussa saksalaissyntyisen arkkitehti C. F. Schröderin oppipoikana ja seuraavana vuonna kisällinä. Vuonna 1772 hän rakensi Halikon Angelniemen kirkon. Vuodesta 1776 hän toimi Hämeessä ja Keski-Suomessa, jossa hän suunnitteli ja toteutti lukuisia kirkkoja.[1070]

Verrattaessa kahta Åkerblomin johdolla rakennettua sekä ajallisesti että paikallisesti lähekkäin olevaa autiokirkkoa, Pihlajaveden ja Kuoreveden kirkkoja, voi nähdä selvän eron autiokirkon ja käyttökirkon korjausten välillä. Kuoreveden kirkko valmistui vuonna 1779 ja se on edelleen käytössä, nykyisin osana Jämsän seurakuntaa. Pihlajaveden kirkko, joka nykyisin on osa Keuruun seurakuntaa, valmistui vuonna 1782 ja autioitui vuonna 1871. Tarkastelen kirkoissa tehtyjä korjauksia kronologisessa järjestyksessä.

Arkistolähteitä Åkerblomin toimimisesta Pihlajaveden kirkon rakennusmestarina ei ole tiedossani. Pihlajaveden naapuriseurakunnassa Kuorevedellä käynnissä ollutta kirkon rakennustyömaata on pidetty yhteytenä siihen, että Pihlajaveden seurakunta kääntyi kirkkonsa rakentamisessa Åkerblomin puoleen. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A.W. Rancken vertaili 1930-luvulla näiden kahden kirkon muotoja sekä yksityiskohtia kuten sisäkattoja ja niiden yhteen liittyviä sidehirsiä, ovia sekä Åkerblomin tunnuksena pidettyä merkkiä (W/M) räystäiden päiden listoissa. Hän päätteli niistä Åkerblomin olleen myös Pihlajaveden vanhan kirkon rakennusmestari.[1071] Åkerblomin johdolla rakennettujen kirkkojen tunnusomainen piirre on kirkkoon lännessä liittyvän tapulin pulleatyvinen tornin huippuna oleva sipulikupoli, jollainen on kummassakin kirkossa. Kuoreveden kirkossa sipulikupoliin liittyy vielä alapuolella naurismainen ylimääräinen pullistuma.

Pihlajaveden ja Kuoreveden kirkot ovat lisäksi sekä ulkoiselta muodoltaan että pohjakaavaltaan olleet lähes identtiset. Vuoden 1956 *Arkkitehti*-lehdessä julkaistussa kirjoituksessa Pihlajaveden kirkosta ei Lars Pettersson kyseenalaistanut Åkerblomia kirkon rakennusmestarina.[1072] Kirjoituksessaan vuonna 1989, jossa oli viittaus myös Heikki Klemettiin, Pettersson piti mahdollisena, että Matti Åkerblomin sisarenpoika Mats Åkergren olisi myös osallistunut kirkon rakentamiseen.[1073]

Åkerblomilla oli Kuoreveden ja Pihlajaveden kirkkojen rakentamisen aikoihin kädet täynnä työtä, sillä sekä Oriveden että Kurun verrattain uudet kirkot olivat palaneet kesällä 1779 salaman sytyttäminä ja Åkerblom oli saanut tehtäväkseen myös niiden suunnittelun ja rakennustöiden johtamisen. Heikki Klemetin mukaan Åkerblom matkusti vielä samana vuonna Orivedelle laatimaan kirkon piirustukset 20.9. ja vastaavasti Kuruun 28.10. Kurun suunnitelmat sisälsivät myös kirkon rakennustyön kustannusarvion.[1075]

Kuva 90. *Kuoreveden ja Pihlajaveden vanhojen kirkkojen pohjapiirustukset. Kuoreveden varhaisen asun rekonstruktiopohjapiirros Tuija Ilveksen mukaan.* [1074]

10.2 Saarnahuone ja uhrikirkko

Luonteeltaan nämä kaksi ulkoisesti ja pohjamuodoiltaan samanlaista esimerkkikirkkoa olivat alusta alkaen varsin erilaiset. Pihlajavesi, joka oli seurakunnan ensimmäinen kirkko, rakennettiin vaatimattomaksi saarnahuoneeksi. Kuoreveden kirkoilla, joista Åkerblomin johdolla rakennettu kirkko oli järjestyksessään kolmas, oli puolestaan katolisessa kirkossa edelleen käytössä oleva erityisen pyhän ja ihmeitä tekevän uhrikirkon maine. Suomessa on tunnettu luterilaiselta ajalta vain kolme uhrikirkoksi nimettyä kirkkoa. Kaksi muuta ovat Pyhämaan vanha uhrikirkko Uudessakaupungissa sekä Oulunsalon nykyisin purettu vanha kirkko.[1076]

Pihlajaveden kirkko rakennettiin Kömin talon maille vuosina 1780–1782.[1077] Heinäkuussa 1778 pidetyssä kokouksessa päätti kymmenen taloa ja neljä torppaa anoa Tuomiokapitulilta Pihlajaveden saarnahuonekunnalle mahdollisuutta oman kirkon rakentamiseksi. Tuomiokapituli myönsi luvan, mutta ainoastaan saarnahuoneen rakentamiseen. Kirkon rakennustyöt aloitettiin ensimmäinen toukokuuta ja ne jatkuivat heinänkorjuun yli.[1078] Vesikatto saatiin valmiiksi syksyksi 1780, joka vuosiluku on merkitty tapulin tuuliviiriin. Vuotta 1781 pidetään kirkon varsinaisena valmistumisvuotena. Keuruun kirkkoherra Abraham Indrenius nuorempi kirjoitti kesäkuussa 1782 tuomiokapitulille, että kyläläiset olivat saaneet saarnahuoneen ja sitä ympäröivän lujan hirsiaidan valmiiksi. Lisäksi kirjoituksesta ilmeni, että kirkkoon oli hankittu kello. Indrenius pyysi myös lupaa saada vihkiä rakennus jumalanpalveluskäyttöön ja sitä ympäröivä alue hautausmaaksi.

Tuomiokapituli vastasi kirjeessään saman vuoden heinäkuussa Indreniukselle, että saarnahuone ei tarvinnut vihkimistä, mutta kaukana emäseurakunnan kirkosta asuville voitiin vihkiä oma hautausmaa. Koska Pihlajaveden saarnahuone oli varustettu kellolla ja ympäröity aidalla, halusi tuomiokapituli saada tarkemman tiedon siitä, millainen rakennus Pihlajavedelle oli rakennettu. Indrenius kuvasi vastauksessaan elokuussa 1782 saarnahuoneen rakennukseksi, jossa oli ristivarsi eteläpuolella ja vastaava, sakaristoksi mainittu pohjoispuolella. Rakennuksen länsipäähän oli tehty tornillinen huone, jossa oli kaksi kelloa. Rakennuksessa oli sisällä lautaholvi ja kiinteänä kalustuksena saarnatuoli, alttari ja penkit. Vastauksessaan saman vuoden syyskuussa tuomiokapituli vastasi, että kuvauksen perusteella pihlajavetiset olivat rakentaneet saarnahuoneen sijasta kirkon ja antoi varoituksen kaikille niille, jotka ovat vaikuttaneet sen rakentamiseen. Tuomiokapituli antoi lisäksi Indreniukselle huomautuksen ja kanteli asiasta Vaasan läänin vt. maaherralle.[1079]

Indrenius lähetti maaliskuussa 1783 kyselyn, miten kirkon vihkimiseen tulisi suhtautua, kun kirkko joka tapauksessa seisoi paikoillaan. Tuomiokapituli antoi vastauksena huhtikuussa 1783 luvan vihkiä hautausmaa, mutta valitti kuninkaalle maaherran välityksellä kirkon rakentamisesta. Tuomiokapituli ehdotti, että tällaista omavaltaisuutta kohtaan tulisi ryhtyä toimenpiteisiin. Kuninkaan päätös ei ole tiedossa, mutta kirkko kuitenkin vihittiin vuonna 1787.[1080]

Pieni Pihlajaveden seurakunta ei saanut mistään apua kirkkonsa rakentamiseen, yhtään kolehtia ei myöskään kannettu rakentamisvarojen saamiseksi. Varoja kerättiin myymällä viljaa ja tervaa, jotka kuljetettiin Alajärven kautta Pietarsaareen.[1081]

Luonnonkauniilla niemellä sijaitsevan Kuoreveden nykyisen kirkkorakennuksen rakentamispäätös tehtiin 10.3.1774 ja sen rakennusmestariksi valittiin Matti Åkerblom. Samalla kohdalla oli aiemmin sijainnut kaksikin puukirkkoa, joista ensimmäinen oli rakennettu ennen vuotta 1645 ja purettu 1683, jolloin uutta kirkkoa alettiin rakentaa samalle paikalle. Kuoreveden nykyinen kirkko valmistui vuonna 1779, mutta ainakin vielä vuosina 1781 ja 1782 Åkerblomille suoritettiin työstään korvauksia.[1082] Klemetin mukaan Kuoreveden kirkon asiakirjoja ei Pihlajaveden kirkosta poiketen koskaan saapunut intendentinkonttoriin.[1083]

Kuva 91. *Pihlajaveden kirkko 1900-luvun alussa.*

10.3 Ylläpitokorjauksia

Vaatimattoman Pihlajaveden ja runsaita uhrilahjoja saaneen Kuoreveden kirkon korjaushistoriat erosivat toisistaan jo ennen vuotta 1870, jolloin Pihlajaveden kirkko jäi vaille käyttöä uuden kirkon valmistuttua toiselle puolelle pitäjää.

Vuoden 1870 inventaario kertoi Pihlajaveden kirkon olevan vuonna 1781 rakennettu puinen ristikirkko, jonka katto oli holvattu laudoilla. Kirkossa oli tuolloin viisi isoa ikkuna-aukkoa sekä kolme pienempää, joissa oli pienet lasiruudut ja lyijypuitteet. Ikkunoiden yläpuite oli hieman kaareva. Maalaamaton, yksinkertaista tekoa oleva saarnatuoli sijaitsi koillisessa ristivarressa. Kirkossa ei ollut alttaritaulua, lehteriä, urkuparvea eikä perhehautoja. Itäisessä pää-

dyssä sijaitsevaa alttaria ympäröi aitaus, jonka ympärysmitta oli 16 kyynärää.[1084] Kirkko oli sisäpuolelta kokonaan maalaamaton. Sakaristo sijaitsi pohjoisessa ristivarressa. Sen ikkunassa ei ollut kaltereita, mutta ovi oli varustettu rautasaranoilla ja lukolla. Sakaristossa ei ollut kaakeliuunia eikä sitä ollut maalattu. Sen alapuolinen kellari oli harmaakivestä ja varustettu rautasaranoidulla luukulla sekä lukolla. Ulkopuolelta kirkko oli katettu lautakatolla joka muutama vuosi aiemmin oli tervattu. Seinissä ei ollut vuorausta, mutta ne oli maalattu punamullalla. Kirkossa oli kaksi ovea, yksi eteläisessä ja toinen läntisessä ristivarressa. Ne oli varustettu rautasaranoilla, etelänpuoleisessa oli lisäksi puomi ja linkku ja läntisessä lukko.

Kellotapuli oli rakennettu yhtäaikaisesti kirkon kanssa läntisen ristivarren päähän. Isomman kelloista oli valanut Johan Jacob Mårtensson Tukholmassa vuonna 1781 ja sen oli Pihlajaveden kirkkoon lahjoittanut uusikaupunkilainen kauppias Anders Juthes. Pienempi kello oli valettu Porvoossa 1802, sen oli kirkkoon ostanut E. A. Molander. Hautausmaata ympäröi 69 syltä ympärysmitoiltaan ollut lankkuaita, jossa oli kaksi rautasaranoin varustettua porttia.[1085]

Inventaario 1800-luvun puolivälistä kertoi Pihlajaveden kirkon alttarin molemmin puolin tehdyn kaksi isoa ikkuna-aukkoa vuonna 1842. Sakariston ikkunaan oli lisätty rautakalterit vuonna 1844. Ulkoseinät oli maalattu punamaalilla. Hautausmaata ympäröivä aita oli varustettu kahdella saranoidulla portilla.[1086] Uudet ikkunat oli tehty puupuitteisina, vanhat olivat olleet lyijypuitteisia.

Kuoreveden kirkon sisätila muodostui alun alkaen Pihlajaveden kirkkoa koristeellisemmaksi. Matti Åkerblom oli kutsuttu kirkkoon vuonna 1814 rakentamaan alttarilaite. Se muodostui kahdesta korinttilaiseen kapiteeliin päätyvästä marmoroidusta pylväästä, joiden päällä lepäsi kolmikerroksinen ulkoneva kaari.[1087] Kuoreveden kirjassa Mauno Jokipii kuvailee miten Kuorevedellä – kuten muissakin uhrikirkoissa – kirkoille annetut lahjoitukset mahdollistivat tär-

Kuva 93. *Keuruun vanhan kirkon alttarilaite maalauksineen 1950-luvulla.*

Kuva 92. *Kuoreveden kirkon sisätila 1800-luvun lopulla. Matti Åkerblomin 1814 rakentama alttarilaite muistuttaa Keuruun vanhan kirkon vastaavaa alttarilaitetta.*

Kuva 94. *Näkymä Kuoreveden kirkon urkulehterille 1800-luvun lopussa.*

keitä hankintoja ja sisätilan kaunistamiseen. Tämän vuoksi kaikki Suomen tunnetut uhrikirkot ovat olleet koristeellisesti maalattuja.[1088] Myös kirkon ulkopuolen hirsiseinät maalattiin punaisiksi jo vuonna 1783.[108] Turun maalarien ammattikunnan vanhin, Fredrik Ellmén maalasi vuonna 1824 Kuoreveden kirkon lehterinkaiteeseen apostolinkuvat sekä uuden alttaritaulun, joka kuvasi ehtoollista sekä ristiinnaulittua.[1090] Lehteriä kannatti alunperin vain kaksi pylvästä keskikäytävän molemmin puolin. Pylväiden alaosa oli nelikulmainen ja penkkien selkämysten korkeudelta pyöreä. Ne oli marmoroitu sinertäviksi.[1091]

Kuoreveden kirkko mainittiin vuoden 1825 kalusteluettelossa 40 kyynärän pituiseksi, 26 kyynärän levyiseksi ja 24 kyynärää[1092] korkeaksi. Holvit olivat lautaa ja lattiat lankkua. Kirkossa oli kahdeksan suurempaa ikkunaa, joista kuusi salissa ja kaksi pienempää eteläsakarassa sekä yksi neliskulmainen ikkuna saarnatuolin kohdalla. Ikkunapuitteet oli maalattu sinisiksi. Kirkossa oli kaksi ovea: toinen niin sanottu suuri ovi, joka oli sisäpuolelta ja pieni ovi, joka oli sekä sisä- että ulkopuolelta siniseksi maalattu. Muuten kirkko oli maalaamaton. Sakaristo oli seitsemän kyynärää pitkä ja 10,5 kyynärää[1093] leveä ja vailla lämmitystä.[1094] Sinne antoi valoa yksi suuri pyörökaarinen ikkuna, jonka puitteet oli sinisiksi maalatut, samoin kuin kirkkoon johtava ovilevy molemmilta puoliltaan. Sakariston alla oli harmaakivinen, holvattu kellari. Ulkoa kirkko ja ikkunoiden pielilaudat oli maalattu punaisiksi ja paanukatto tervattu. Itäsivulla oli lisäksi puinen hautarakennus, joka kuului vänrikki Samuel Reinhold Hasselgrenille sekä Kolkin, Kavalan, Alasen, Kaldilan ja Kauppilan taloille. Hautarakennus oli vanha ja romahtanut, mutta korjattu.[1095]

Vanhasta lankusta veistetyt kirkon penkit olivat päädyistään suorakaiteiset ja profiloidut sekä istutettu hirsikehikkoon. Vuonna 1825 ne olivat maalaamattomat. Kuorissa oli lisäksi joitakin penkkejä, jotka oli maalattu vaalealla ja mustalla värillä sekä marmoroitu. Vuonna 1862 penkkejä oli kaikkiaan 52, joista etummaisten penkkien etumukset oli maalattu mahonkia jäljitellen. Niiden päädyt oli maalattu vihreäksi ja numeroitu. Kuorissa oli neljä penkkiä, jotka oli maalattu samaan tapaan kuin muut.[1096]

Kirkon ikkunoita suurennettiin ja niiden yläosat muutettiin pyörökaarisiksi vuonna 1833. Frederik Ellménin entinen oppilas C. G. Söderstrand maalasi vuonna 1846 kattoon kynttiläkruunujen kiinnityskohtiin koristeelliset rosetit ja alttariseinälle purppuranpunaisen esiripun, jota kohottivat kultaiset, tupsuihin päättyvät köydet. Alttarin yläpuolelle Söderstrand maalasi pasuunaa puhaltavat enkelit ja pilviä.[1097] Nämä, kuten myös Ellménin tekemät maalaukset kustannettiin kirkon saamin lahjoitusvaroin.[1098]

Pian Kuoreveden kirkon valmistumisen jälkeen, jo vuoden 1791 kirkonkokouspöytäkirjassa oli todettu, että kelirikon ja tulvien aikaan kirkkoon oli mahdoton päästä. Kirkon sijainti kolmelta sivulta veden ja yhdeltä sivultaan upottavan suon ympäröimänä pakotti seurakunnan pitämään aika ajoin jumalanpalveluksen pienessä pirtissä kirkon lähellä. Vaikka Kuoreveden pinta oli merkittävästi laskenut Melaskosken ja Keskisen vuosina 1824 ja 1825 tehtyjen koskien patoamisten jälkeen, tulvi vesi keväisin edelleen kirkon kellariin ja hautausmaalle. Tulvavesi oli aiheuttanut kirkkomaan aidan luhistumisen ja Kuoreveden kirkko oli alkanut vajota ja kallistua. Kesällä 1845 kirkkoa nostettiin ja kivijalkaa korotettiin ruoveteläisen Hen-

riki Johansson Salon toimesta[1099] siten, että kivijalan uudeksi korkeudeksi tuli 2½ kyynärää.[1100]

Vuonna 1846 Kuoreveden kirkko ja tapuli laudoitettiin ulkoa ja maalattiin punaiseksi. Kirkkoon hankittiin lahjoitusvarojen turvin Anders Thulénin rakentamat urut jo vuonna 1856. Samalla rakennettiin lehterille aitaus urkujen ympärille.[1101] Kuorevesi oli tässä asiassa edelläkävijä, sillä Suomen yli kuudestasadasta maaseurakunnasta tiedetään vuonna 1870 vain kymmenesosalla olleen urut.[1102]

Kirkko oli vuonna 1862 sisältä maalattu alaosastaan ruskealla öljymaalilla ja siitä ylöspäin vaaleansinisellä vesimaalilla. Tämä oli normaali käytäntö: kestävämpää öljymaalia käytettiin ihmisten korkeudella ja haurasta vesimaalia kirkon korkeammissa osissa. Holvi oli laudoitettu ja katossa oli näkyvissä kruunujen ripustimien kohdalla Söderstrandin maalaamat kolme keltaista, vihreän seppeleen ympäröimää maalausta. Holvin alareunaa kiersi sininen sapluunamaalaus. Lattia oli tehty lankuista.[1103] Alttari oli suorakaiteinen laudasta rakennettu pöytä, jonka sivuilla oli peilit. Se oli vuosina 1862 ja 1887 maalattu vaalean sinisellä. Alttarikehä oli viisisivuinen ja maalattu sinipunertavaksi. Alttarin ja alttarikehän peilit oli marmoroitu sinertävällä, alttarikehän peilejä kehystivät lisäksi kullatut listat.

Seinään kiinni rakennettu saarnatuolin kori oli kuusisivuinen, jokaisella sivulla oli kaksi päällekkäistä peiliä. Koria kannatti kaarevasivuinen poikkilaudoitettu jalka, joka myös oli rakennettu seinään kiinni. Saarnatuoli oli maalattu harmaalla, peilien profiililistat kullalla ja valkealla ja peilit kuviotu vihertävällä marmoroinnilla. Portaan kaiteessa oli kolme vinopeiliä. Saarnatuolissa, jonka vuorauksesta oli vuosina 1797–1798 maksettu pitäjänpuuseppä Johan Sallmenille, ei ollut kaikukatosta. Vuonna 1825 vanhaksi mainittu saarnatuoli oli maalattu sinisellä ja valkoisella. Jalka oli laudalla vuorattu ja ruskeaksi maalattu. Vuosina 1862 ja 1887 se oli maalattuna vaaleaksi, ylä- ja alareuna sekä peilien reunat oli kullattu ja peilit marmoroitu. Kaiteessa oli kolme kultareunaista marmorinsinistä peiliä.[1104]

Pihlajaveden ja Kuoreveden kirkkojen ulkoinen olemus ja pohjakaava olivat vielä 1800-luvun puolessa välissä lähes identtiset. Sisätilaltaan ne erosivat kuitenkin täysin toisistaan. Pihlajaveden kirkon vaatimaton maalaamaton kirkkosali ei pystynyt kilpailemaan loistossa Kuoreveden monivärisen, kokonaan maalatun sisätilan kanssa. Kuoreveden alttarilaitetta ja parvea sekä urkuja lukuun ottamatta kirkoissa oli kuitenkin samat elementit. Ulkopuolelta kirkot erotti toisistaan Kuoreveden kirkon 1846 tehty ulkovuoraus, Pihlajaveden kirkon ollessa edelleen hirsipintainen. Pihlajaveden runkohuoneen vesikattona oli vanhahtava lautakate, Kuoreveden kirkossa puolestaan paanukate. Kirkkojen tornit oli katettu paanuilla.

10.4 Kirkkojen epävarman tulevaisuuden aika

Kangasalan kirkkoherra Abraham Liljenstrand piti vuoden 1836 rovastintarkastuksessa Pihlajaveden kirkkoa ahtaana asukasmäärältään kasvavalle seurakunnalle.[1105] Elokuussa 1844 pidetyssä tarkastuksessa oli Tampereen rovastikunnan lääninrovasti, fil. tohtori Edvard Bergenheim sitä mieltä, että kirkkorakennus oli aikansa elänyt ja määräsi uuden kirkon rakennettavaksi toiseen paikkaan. Vaasan Kuvernööriviraston päätöksessä 14.5.1848 kehotettiin pihlajavetisiä rakentamaan uusi kirkko ja hautausmaa, koska kappeliseurakunnan vanha kirkko oli niin ränsistynyt, ettei sitä enää voinut pitää rakennuksena eikä käyttää. Samoin hautausmaa sijaitsi tarkoitukseensa sopimattomalla vesittyneellä maaperällä.[1106]

Seurakunta velvoitettiin rakentamaan uusi kirkko samalle puolelle järveä kuin pappila. Osa asettui ehdottomasti vastustamaan uuden kirkon rakentamista. Kun rakentamisen aloitus viivästyi, haki Bergenheim Vaasan läänin kuvernööriltä määräyksen työn aloittamiseksi. Myös Senaatti määräsi kirkon rakennettavaksi kuuden vuoden sisällä Koipikankaalle.[1107] Viranomaisten toimesta seurakunnalle oli teetetty yleisten rakennusten intendentinkonttorissa kirkon piirustukset. Suunnitelmat laati arkkitehti E. B. Lohrmann ja ne on päivätty 8.11.1854. Koipikankaalle raivattiin kirkon paikka ja sinne ajettiin rakennustarvikkeita.[1108]

Kirkon paikasta syntyi uusi kiista vuonna 1860. Kolehmanmäelle, seurakunnan luonnonkauneimmalle paikalle, lahjoitettiin kirkkotontti ja 25 isäntää allekirjoitti senaatille hakemuksen sen määräämiseksi kirkon paikaksi, mikä toteutuikin erinäisten vaiheiden jälkeen vuonna 1868. Saman vuoden syyskuussa pidetyssä kunnalliskokouksessa sovittiin rakentaja Henrik Kuorikosken kanssa seurakunnan uuden kirkon rakentamisesta. Ensi töikseen Kuorikoski teki muutamia muutoksia kirkon suunnitelmiin. Hänen sanotaan myös ehdottaneen vanhan Pihlajaveden kappelikirkon hajottamista ja siitä saadun rakennusmateriaalin, kuten hirsien, lautojen ja rautanaulojen, käyttämistä uuden kirkon rakentamistarpeiksi. Seurakunnan miehet päättivätkin yksimielisesti hajottaa vanhan kirkon ja käyttää siitä kelpaavat aineet uuden kirkon rakentamiseen, jos siihen korkein piispanoikeus myöntäisi lupansa.[1109] Keuruun kirkkoherra F. H. Bergroth pyysi kirjeessään tuomiokapitulille 5.4.1869 mahdollisuutta säästää kirkon ympärillä oleva, äskettäin tehty kiviaita sekä pyysi, että kirkko saisi jäädä koskemattomaksi muistona seurakunnan ensimmäisestä kirkosta. Hänen mielestään repimisestä saatava hyöty olisi merkityksetön ottaen huomioon rakennusmateriaalin helpon saatavuuden metsäisessä seurakunnassa.[1110] Tuomiokapituli antoikin luvan 28.4.1869 kirkon sisustuksen repimiseen sillä ehdolla että kirkon seinät ja katto jätettäisiin paikoilleen.[1111]

Vain pieni osa puretuista aineksista voitiin käyttää uuden kirkon parvekepenkeiksi, muut aineet myytiin myöhemmin rakennustarveaineiksi ja polttopuiksi.[1112] J. F. Ollinen kirjoitti Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakirjassa XV vuodelta 1896, että uutta kirkkoa rakennettaessa vietiin vanhasta kelpaavia rakennusaineita kuten lattia kokonaisuudessaan sekä penkit.[1113] Uuden kirkon lattia on selvästi tehty erilevyisistä laudoista. Ei ole pois suljettu, että osa uuden kirkon lattialankuista olisi vanhan kirkon entisiä lattialautoja, ainakin ne ovat saman levyisiä, kuin vanhan kirkon sakastiin jääneet vanhat lattialaudat. Mineraalivillan alta sieltä täältä kaivetut holvilaudat ovat sahapintaisia, joten vahvistusta vanhan kirkon holvilautojen käyttämisestä uuden kirkon holvissa ei kirkosta ole löytynyt – lautoja on mahdollisesti käytetty vesikaton alusrakenteiksi. Parvekepenkit on kirkkoon uusittu 1980-luvulla eikä vanhoja penkkejä ole tiettävästi säilynyt. Pihlajaveden riisuttua sisätilaa kuvaava Axel Gallénin piirustus on esitetty 2. luvun alussa.

Pihlajaveden uusi kirkko valmistui 1870. Lääninarkkitehdin tarkastuksessa todettiin kirkon tapuli rakennetuksi hyväksytyistä piirustuksista poiketen. Alttarin ja penkkien karkea teko ja rakennuksen heikko perusta saivat muistutuksia. Vanhan kirkon kaksi kelloa siirrettiin uuden kirkon tapuliin vuonna 1870. Kirkko vihittiin tarkoitukseensa juhannuksena 1871.[1114]

Uuden kirkon valmistuttua jäi vanha kirkko ilman käyttöä. V.t. kappalaisen H. Nurmion laatimassa summittaisessa otteessa Pihlajaveden kirkon tavarakirjasta vuodelta 1887 on vanhaa kirkkoa koskeva lisäys:

> *Pihlajaveden Seurakunnan vanha kirkko, rakennettu puusta v. 1781, on vielä paikallaan, osaksi raasittu ja jo hyvin laho. Mitään muinaisuutta valaisevaa ei tästä kirkosta ole mainittavaa, ainoastaan se, että jalkapuu löytyy vielä kirkon eteisessä. Vuonna 1887 pidetyssä kirkonkokouksessa pastori Herman Pihlman teki vanhaa kirkkoa koskevan ehdotuksen: että se puukirkkona ei voi olla mikään muistomerkki, vaan jonkun 10 vuoden päästä on lahokasa, mutta että kansakouluna se olisi vielä jalo muistomerkki, koska siinä huoneessa, jossa isille on opetettu Jumalan sanaa, nyt lapsille opetettaisiin sekä Jumalan sanaa että muuta inhimillistä tietoa.*[1115]

J. F. Ollinen mainitsi vuonna 1896 julkaistussa kirjoituksessaan, että kirkon kalusteista oli paikoillaan enää maalaamaton saarnatuoli ja huono numerotaulu. Kirkon kunnosta hän mainitsi, että kirkko on joutumaisillaan kokonaan rappiolle.[1116]

Vuonna 1882 käytiin keskustelua Kuoreveden kirkon korjauksesta ja uuden sakariston rakentamisesta kirkkoon. Hämeenlinnalaiselta arkkitehti H. R. Heliniltä tilattiin lausunto vanhan kirkon korjauksesta. Helin totesi kirkon huonokuntoiseksi ja sen olevan vailla erityistä muinaismuistomerkitystä. Hän esitti kirkon purkamista ja uuden, paremmalle maapohjalle rakennettavan kirkon rakentamista. Kuoreveden seurakunnan kirkonkokous kannatti yksimielisesti Helinin ehdotusta ja häneltä tilattiin uuden kirkon piirustukset.

Uuden kirkon sijaintipaikasta käytiin Pihlajaveden tapaan voimakasta keskustelua. Vuonna 1903 kirkonkokouksessa kirkko päätettiin rakentaa Kuoreselän itäpuolelle. Päätöksestä valitettiin Porvoon tuomiokapituliin, missä se kumottiin ja seurakunta velvoitettiin korjaamaan vanha kirkkonsa.[1117]

Kuva 95. *Josef Stenbäckin ottama kuva Pihlajaveden uudesta, Intendentinkonttorissa suunnitellusta kirkosta vuonna 1909, ulkolaudoituksen jälkeen.*

10.5 Ideointia Pihlajaveden kirkon uusiokäytöstä

Josef Stenbäck suunnitteli vuosisadan alussa Pihlajaveden uuden kirkon uudistamisen ja lämmityslaitteiden hankkimisen, mikä toteutettiin 1906.[1118] Hän dokumentoi samana vuonna valokuvaamalla vanhan kirkon dramaattisen riisutun sisätilan, joka yhdessä Axel Gallénin vuonna 1900 dokumentoiman sisätilan kanssa näyttää vanhan kirkon alennustilan koko karuudessaan. Lars Pettersson mielestä Gallénin lyijykynäpiirroksessa oli *lamasalvosseinien, sidehirsien, kattotuolien ja seinäaukkojen yhteisvaikutus* tavoitettu paremmin kuin yhdessäkään aiemmassa hänen tiedossaan olevassa tapauksessa.[1119] Gallénin vierailusta kirkolla on kerrottu aiemmin luvussa 5.3.

Vuonna 1910 arkkitehti Weikko Kyander teki mittapiirustukset Pihlajaveden vanhasta kirkosta. Piirustukset eivät ole mittatarkat, mutta ne ovat merkittävä dokumentti riisutusta kirkosta, samoin kuin Gallénin siitä muistikirjaansa luonnostelemat kuvat. Kyanderin piirustuksissa kiinnittyy huomio asemapiirrokseen, jossa osa hautausmaata, sakariston ja itäpäädyn välinen osa on merkitty siunaamattomaksi maaksi. Kyanderin piirustukset on julkaistu Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikertomuksessa III vuonna 1913 artikkelissa *Tutkimuksia ja piirustuksia vanhoista puukirkoistamme*.[1120]

Kirkonkokouksessa tammikuussa 1911 ehdotettiin vanhan kirkon purkamista ja sen rakennusaineiden käyttämistä Sällinkylän kansakoulun rakennustarpeiksi. Kokouksen enemmistö piti vanhaa kirkkoa kuitenkin niin tärkeänä muistona menneiltä ajoilta, että ehdotukseen ei suostuttu.[1121] Seuraavana vuonna kirkonkokous päätti, että seurakunnan vanha kirkko olisi katettava hyvin tehdyillä kuusipäreillä ja maalattava punamaalilla vielä samana keväänä. Lisäksi porttien ja kiviaidan kunnostusta tässä yhteydessä pidettiin itsestään selvänä.[1122] Samana vuonna ehdotti kirkkoherra Toivo Kansanen, että vanhassa, unohdetussa kirkossa pidettäisiin jumalanpalvelus. Kirkon kuvailtiin joutuneen täysin rappiolle. Sijaintipaikassaan metsän keskellä se oli tuskin näkyvissä ohikulkijoille. Ovet olivat avoinna ja seinät samoin kuin kirkossa vielä jäljellä ollut saarnatuoli olivat alennustilassa ja kaiverrettu täyteen nimiä. Lattia ja katto olivat erittäin puutteelliset ja kirkko oli niin unohtunut, että ketulla oli pesänsä viinikellarissa sakariston alla. Tästä huolimatta kokoontui vuonna 1912 pidettyyn jumalanpalvelukseen niin paljon väkeä, etteivät kaikki mahtuneet kirkkoon.[1123]

10.6 Arkkitehtien Helin, Stenbäck ja Launis korjaussuunnitelmia Kuorevedellä

Josef Stenbäck oli kutsuttu kesällä 1909 tarkastamaan Kuoreveden kirkko sekä tekemään uuden kirkon kustannusarvio, jos kirkko osoittautuisi purkukuntoiseksi. Stenbäckin mukaan hän pystyisi tekemään vanhasta kirkosta hyvän, mutta ehdotti sitä kuitenkin purettavaksi ja siirrettäväksi sekä uudelleen rakennettavaksi Kuoreselän toiselle puolelle.[1124]

Alarik Tavaststjerna matkusti Muinaistieteellisen toimikunnan edustajana Kuorevedelle ilmeisesti sovittelemaan Kuoreveden kirkon kiistanalaista tulevaisuutta. Hän teki lokakuussa 1910 yhteenvedon siihenastisista kuudesta ehdotuksesta *Kuorehveden* seurakunnan kirkkokysymyksen ratkaisemiseksi.

Ensimmäinen oli arkkitehti Helinin varhainen ehdotus vuodelta 1904, jossa kirkko olisi purettu ja kalliokumpareelle, puolen kivenheiton päähän olemassa olevan kirkon paikalta olisi rakennettu uusi puukirkko käyttäen purkutyömaalta saatavaa kelvollista puutavaraa Helinin luonnossuunnitelmien mukaisesti. Ehdotuksen kustannusarvio päätyi summaan 62.000 mk, mistä vanhan kirkon puiden arvo oli 2.000 mk.

Ehdotukset 2–6 olivat kaikki arkkitehti Josef Stenbäckin vuonna 1909 tekemiä. Ensimmäinen niistä oli ehdotus kirkon korjaamisesta paikoillaan. Hän ehdotti kirkon perustuksia vahvistettaviksi harmaakivisenä kylmämuurina kiinteään maahan noin 2,5 m ja kirkkoa korotettavaksi samalla 1,5 m. Kirkkosalia oli laajennettu ehdotuksessa rakentamalla lehterit eteläiseen ja pohjoiseen ristivarteen sekä poistamalla väliseinä nykyisen sakariston ja runkohuoneen väliltä. Silloisen sakariston ulkopuolelle hän ehdotti rakennettavaksi eteistä, uutta sakaristoa tehtäväksi alttariseinän taakse ja silloisia kuori-ikkunoita tukittaviksi. Sunnitelmaan sisältyi myös lehterinkaiteen maalausten poisto ja uusien saarnatuolin, alttarin, alttaritaulun sekä alttarilaitteen hankkiminen. Kirkon lattian alle Stenbäck ehdotti asennettavaksi kaloriferiuunia, lämpökanavien asennuksia tehtäviksi sisäpuolella pellillä verhoilluilla puukanavilla sekä sakariston lämmittämistä kamiinalla. Tornin spiiraa kellojen yläpuolella hän ehdotti verhoiltavaksi galvanoidulla pellillä ja runkohuoneen kattoa sementtilevyillä. Ehdotuksen kustannukset olivat 67.000 markkaa. Jos vesikattoa ei muutettaisi, vähennettäisiin loppusummasta 5.970, jolloin summaksi jäisi 61.030 markkaa.

Stenbäckin toinen ehdotus oli samansisältöinen kuin Helinin ehdotus. Kustannuksetkin olivat melko yhteneväiset Helinin ehdotuksen kanssa, 62.700 markkaa. Summa sisälsi myös alttaritaulun sekä muut taidemaalaukset, valaisimet sekä urkujen korjauksen. Lisäksi Stenbäck laski kustannusten nousevan 5.000 markalla, jos tornia korotettaisiin.

Kolmannessa ehdotuksessa kirkko ehdotettiin purettavaksi ja rakennettavaksi uudestaan toiselle puolelle Kuorehvettä. Tämä merkittävä vesialue jakoi seurakunnan luoteis-kaakkoissuunnassa kahteen osaan, joista paikallisten Stenbäckille antaman tiedon mukaan itäinen oli läntistä väkirikkaampi. Ohjelma oli kuten edellä, samoin hinta. Neljäs ehdotus oli uuden kivikirkon rakentaminen vanhan viereen; kustannusarvio 94.000 markkaa. Viimeinen Stenbäckin ehdotuksista oli uuden kivikirkon rakentaminen lahden toiselle puolelle. Ehdotuksen kustannusarvio oli 93.000 markkaa.[1125]

Poliisikonstaapeli O. W. Alanen kirjoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle lokakuussa 1911 huolenaan Kuoreveden kirkon tulevaisuus. Seurakunta oli päättänyt lähes yksimielisesti saman vuoden elokuussa korjata vanhan kirkon. Lokakuussa oli pidetty uusi kirkonkokous, jossa pohdittiin korjattaisiinko kirkko paikallaan vai purettaisiinko ja

Kuva 96. *Kuoreveden kirkon sisätila arkkitehti Ilmari Launiksen korjauksen jälkeen. Kuva alttarille päin.*

Kuva 97. *Kuoreveden kirkon sisätila urkulehterille päin Launiksen korjauksen jälkeen..*

Kuva 98. *Kuoreveden kirkon ulkoasu vuoden 1915 perusteellisen korjauksen jälkeen.*

siirrettäisiinkö se arkkitehtien ehdottamalle paikalle. Kirkko oli päätetty purkaa ja siirtää uudelle paikalle 1460 äänellä 1069 vastaan. Vähemmistöön jääneet perustelivat kirkon säilyttämistä paikallaan sillä, ettei kirkkoa, joka on rakennettu paikalleen vuonna 1779 hallituksen vahvistamalla luvalla, voi seurakunta noin vain purkaa.

Edellä mainitun johdosta Alanen tiedusteli Muinaistieteellisen toimikunnan kantaa siihen, oliko kyseessä olevaa niin vanhaa kirkkoa lupa purkaa, kun niinkin suuri osa seurakuntaa sitä jyrkästi vastusti? Hän kysyi *eikö muinaismuisto Yhdistys jollakin tavalla voi tätä purkamista ehkäistä, kun kirkosta purkamata tulis vallan hyvä, jos sen murskamista voisi vastustaa pyydän nöyrimmästi siitä minulle ilmoittaan vaivan palkkion voisi minulta vaatia postietuannilla?*

Arkkitehti Ilmari Launis sai suorittaakseen kirkon perusteellisen korjauksen vuonna 1915. Suunnitelmat noudattivat lähinnä Stenbäckin ensimmäistä, kirkon paikoillaan korjaamista puoltavaa suunnitelmaa. Vuonna 1915 toteutetun *uudistavan korjauksen* yhteydessä aiemmin eteisenä ollut tornin alaosa yhdistettiin kirkkoon ja kalustettiin penkeillä. Kirkkosalin sisäseinät ja lautaholvi vuorattiin kapealla ponttilaudalla ja poikittaiset sidehirret verhoiltiin levyillä. Sakaristo siirrettiin pohjoisesta sakarasta itäisen sakaran jatkeeksi ja kuoriseinän kaaripäätteiset ikkunat peitettiin. Rakennukseen asennettiin kaminalämmitys. Fredrik Ellménin maalaama kaksiosainen alttaritaulu poistettin ja taulut asetettiin muualle kirkkosaliin. Åkerblomin rakentama alttarilaite alttarin molemmilla puolilla olleine pylväineen purettiin ja myytiin jätepuuna. Taiteilija Eino Nukarinen kunnosti kaksi säilynyttä pylväänpäätä kastepöydiksi. Toinen sijoitettiin kirkkoon, toinen pappilaan. Alttarin yläpuolelle Launis suunnitteli koristeornamentein varustellun pyörökaaripäätteisen kehyksen, jonka keskelle hän sijoitti kipsisen krusifiksin. Kehys maalattiin harmaalla, sisälista valkealla ja pohja sinertävällä.[1126] Kirkon sisustus ja lautaholvi maalattiin valkeiksi, seinien ponttilautaverhous oli puunvärinen. Urkuparvelle asennettiin uudet Kangasalan urkutehtaan rakentamat urut, jotka täyttivät lähes koko urkuparven. Sidehirsiin maalattiin raamatunlauseita, jotka yhdessä pyörökaarisen alttarilaitteen kanssa olivat muodostuneet Ilmari Launiksen tavaramerkeiksi. Ainoat pinnat, joita korjauksessa ei uusittu, olivat lattialankut.

Ulkopuolelta aiemmin punainen kirkko maalattiin nyt keltaiseksi ja paanukatto kunnostettiin. Oven vierestä poistettiin Wilhelm Engström-Anttilan veistämä vaivaisukko, joka siirettiin tornikamariin. Launiksen perusteellisen korjauksen myötä kirkko muutti huomattavasti luonnettaan ja teki lopullisen pesäeron vaatimattomaan Pihlajaveden kirkkoon, jossa aika oli seisahtanut vuonna 1870.

10.7 Pihlajaveden kirkon uusiokäyttöehdotuksia ja kirkon kunnostus

Pihlajaveden kirkonkokouksessa marraskuussa 1919 käsiteltiin vanhan kirkon myymistä. Virtain Killinkoskelle perustettavaksi aiottu Rukoushuoneyhdistys oli arkkitehti Josef Stenbäckin kautta suullisesti pyytänyt *ostaa kirkon pystytettäväksi mainitun yhdistyksen ja ehkä perustettavaksi aiotun uuden seurakunnan kirkoksi, säilyttäen uskollisesti kirkon vanhan, kansanomaisen tyylin.* Kokous päättikin ilman äänestystä erillisiä ehtoja vastaan suostua pyyntöön ja anoa Valtioneuvostolta lupaa kirkon hajottamiseen, sen siirtämiseen Killinkoskelle siellä käytettäväksi kirkolliseen tarkoitukseen. Arkkitehti Stenbäck, joka oli kokouksessa läsnä, tarjoutui yhdistyksen puolesta maksamaan kirkosta nimellisen hinnan sekä siirron jälkeen puhdistamaan ja tasoittamaan kirkon paikan. Lisäksi hän suostui omasta puolestaan ja kustannuksellaan – ellei yhdistys siihen suostuisi – pystyttämään paikalle yksinkertaisen, mutta arvokkaan muistopatsaan, jossa mainittaisiin lyhyesti kirkon käyttöaika mahdollisen kirkon kuvan kanssa. Kokous valtuutti Kirkkoneuvoston toimimaan seurakunnan puolesta vapaasti asiassa: sopimaan lähemmin kauppaehdoista yhdistyksen kanssa sekä allekirjoittamaan kauppakirjan.[1127] Ilmeisesti senaatti ei antanut suostumustaan tälle, koska hanke kaatui.[1128]

Kuva 99. *Josef Stenbäckin suunnitelma muistomerkiksi Pihlajaveden kirkon rakennuspaikalle. Muistomerkissä olevassa laatassa lukee: Pihlajaveden seurakunnan ensimmäinen kirkko, rakennettu 1781. Jätetty autioksi v. 1870. Siirretty Killinkoskelle v. 1920.*

Kuva 100. *Josef Stenbäckin valokuva Pihlajaveden vanhan kirkon sisätilasta vuonna 1906.*

Stenbäck laati kirkosta mittapiirustukset vuonna 1919. Tieto kirkon myymisestä kantautui Helsinkiin, missä pakinoitsija Tiitus, alias K. I. Kivinen, kirjoitti marraskuussa 1919 asiasta tulikivenkatkuisen pakinan *Helsingin Sanomiin* otsikolla *Pihlajaveteläiset pienenrahan puutteessa*.[1129]

Itävaltalainen taidehistorian professori Josef Strzygowski kirjoitti lokakuussa 1923 Keuruun ja Petäjäveden kirkkoja ylistävän artikkelinsa *Hufvudstadsbladetiin*.[1130] Artikkelia ja siitä seurannutta keskustelua on aiemmin käsitelty luvussa 3.2. Artikkelissa hän ihmetteli, kuinka suomalaiset antavat Keuruun ja Petäjäveden kaltaisten kansainvälistäkin huomiota ansaitsevien rakennusmuistomerkkien maatua unohdettuina paikoillaan. Kirjoituksen vaikutusta Pihlajaveden kirkon kohtaloon on vaikea arvioida. Jotain kuitenkin kertonee se, että kun kirkkoneuvoston kokouksessa marraskuussa vuonna 1923 jälleen käsiteltiin vanhan kirkon myyntiä muualle sijoitettavaksi kirkoksi – ostajina tällä kertaa Gösta Serlachius Mäntästä sekä Haapamäen asemayhdyskunta – oltiin nyt yksimielisesti tarjousta vastaan ja päätettiin kunnostaa kirkko *sellaiseen kohtaan, että se säilyy ja että siinä voidaan pitää kesäiseen aikaan jumalanpalveluksia*.[1131] Ympäröivä vanha hautausmaa päätettiin myös laittaa kuntoon ja ottaa talteen vanhat puuristit. Hanketta toteuttamaan valittiin toimikunta. Seurakuntalaisten joukossa tehtiin keräys, joka tuotti 10.000 markkaa.[1132]

Maaliskuussa 1924 Pihlajaveden kirkonkokous päätti anoa Valtioneuvostolta lupaa käyttää 10.000 markkaa virkatalorahaston ylijäämävaroja vanhan kir-

Kuva 101. *Oskar Nikulan kuva Pihlajaveden vanhasta kirkosta 1920-luvun jälkipuoliskolta.*

kon kuntoon laittamiseen, johon pyyntöön Valtioneuvosto suostui.[1133] Saman vuoden kesänä vanha kirkko päätettiin myös palovakuuttaa.[1134] Kirkon omaisuuden kalustoluettelosta selviää, että vuonna 1925 rakennettiin kirkkoon uusi lattia ja sisäkatto[1135] sekä hankittiin väliaikaiset penkit, muilta osiltaan korjaustyö oli kesken. Ympärillä oleva vanha hautausmaa siistittiin,[1136] A. W. Ranckenin mukaan puita oli kaadettu jopa liikaakin.[1137] Tosin vuonna 1927 julkaistussa kirjassaan *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla* Heikki Klemetti kuvaa Pihlajaveden vanhaa kirkkoa seuraavasti: *Tämä vaatimaton, mutta rattoisa salokappeli on vielä pystyssä, ihmeellisessä paikassa: pari kilometriä huonoa, kaitaa tietä maantieltä metsään, ei ketään lähistöllä, humiseva salo vain, joka on niin kirkon havupeittoonsa sulkenut, että tietämätön vaeltaja astuu kymmenen sylen päässä temppelin ohi.*[1138]

Kuva 102. *E. F. Lahden piirustukset Pihlajaveden vanhan kirkon sisustukseksi.*

Pihlajaveden järjestyksessä kolmas kirkkoherra Väinö Suojamaa toimi aktiivisesti vanhan kirkon säilymisen puolesta. Hänen aikanaan kirkon ympärillä pidettiin monet kunnostamistalkoot.[1139] Toukokuussa 1930 päätettiin kirkonkokouksessa tehdä kirkkoon mahdollisimman tarkoin entisenlaiset penkit, alttari, lukkarinpenkki ja saarnatuolin puuttuvat raput veistonopettaja Eenok. F. Lahden laatimien piirustusten mukaan ja valtuutettiin aikaisemmin valittu toimikunta teettämään työt sen jälkeen kun Valtioneuvosto oli vahvistanut piirustukset.[1140]

Samana vuonna lähetti Suojamaan seuraaja, kirkkoherra Väinö Suominen E. F. Lahden laatimat piirustukset Muinaistieteelliselle toimikunnalle lausuntoa varten. Kirkkoon oli tuolloin rakennettu uusi lattia ja sisäkatto ja sitä oli käytetty väliaikaisin istuimin joihinkin hartaustilaisuuksiin. Kun monet seurakuntalaiset halusivat saada kirkon samanlaiseen asuun kuin se oli ollut ennen sisustuksen repimistä, oli opettaja Lahti ottanut tehtäväkseen kirkon seinissä tavattavien jälkien, säilyneen muistitiedon ja erään kuvan perusteella laatia suunnitelmat kirkon sisustamiseksi entisen näköiseksi. Hän oli laatinut piirustukset uusista penkeistä, myös niin sanotusta lukkarinpenkistä, alttarista sekä saarnatuolin rappusista. Itse saarnatuoli oli säilynyt paikoillaan. Suojanen toivoi toimikun-

Kuva 103. *E. F. Lahden suunnitelma kahvituskioskiksi.*

nalta myötämielistä lausuntoa. Hän lisäsi vielä, että hanke oli vain pienen seurakunnan osan alullepanema ja kannattama; enemmistö antaisi vanhan kirkkonsa olla ja oli hyvinkin hidas myöntämään tarkoitukseen varoja. Jos korjaus piirustuksissa esitetyssä muodossa saataisiin toteuttaa, tulisi se tapahtumaan, ellei, jäisi kirkko oman onnensa nojaan.[1141]

A. W. Rancken toimitti kirjeen jälkeen katselmuksen paikalla ja Muinaistieteellinen toimikunta hyväksyi hankkeen heinäkuussa 1930.[1142]

Vanhan kirkon korjaamiseksi perustettiin pian päätöksen jälkeen korjaustoimikunta, joka oikeutettiin kattamaan vanha kirkko entiseen tapaan *honkalaudoilla*, uusimalla vain päällyskerros, teettämään kirkon pihaan katoksen hautamuistomerkeille, sekä rakennuttamaan kirkon läheisyyteen pienehkön, hellakamiinalla varustetun lautarakennuksen kahvitarjoilua varten.[1143]

C. A. Nordman inventoi Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta kirkon kesäkuussa 1930. Tällöin kirkossa oli jo laudoista tehty lattia sekä tasalakinen holvi. Monisärmäinen ja maalaamaton mäntypuusta tehty saarnatuoli, jossa oli yksinkertaiset profiilit ja peilit sijaitsi itäsakaran pohjoisseinän länsipäässä ja se oli tuettu pylväällä. Kolmireikäinen jalkapuu oli tornin alakerroksessa ja kolmiosaista *mustapenkkiä* käytettiin saarnatuolin portaina. Ikkunat olivat inventoinnin mukaan uusitut, pieniruutuiset ja lyijypuitteiset, lukuun ottamatta saarnastuolin ikkunaa ja itäseinän molempia uusia ikkunoita. Tornin pieni lanterniini oli punaiseksi maalattu ja sen pienistä paanuista tehty katto oli tervattu. Sen oviaukot sijaitsivat lännessä ja idässä, idän puoleinen kirkkoon vievä ovi oli hävinnyt. Tornista oli hirsiseinillä eristetty kaksi huonetilaa, joista pohjoista käytettiin ruumishuoneena ja etelän puoleisesta oli käynti torniin. Kirkon ympärillä olevaa hautausmaata ympäröi huolimattomasti rinnankorkeuteen rakennettu kivimuuri. Hautausmaa oli muodoltaan epäsäännöllinen monikulmio.[1144]

Vaasan lääninrakennuskonttorin esimies, arkkitehti A. W. Stenfors tarkasti tammikuussa 1931 kirkkorakennuksen sisustustyön. Samalla hän totesi kirkon tornin ja vesikattojen olevan uusimisen tarpeessa, *jotta tuo sievä, kodikas kirkko* [..] *säilyisi lahoamatta*.[1145] Maaliskuussa 1932 sai E. F. Lahti tehtäväksi suunnitella kahvikioskin ja muistomerkkikatoksen kirkon viereen. Vanhan kirkon 150-vuotisjuhla oli päätetty pitää 12.7.1932. Ohjelmassa oli jumalanpalveluksen lisäksi historiikki, puheita, vainajain muistohetki, laulajaiset ja juhlapäivällinen.[1146] Saman vuoden huhtikuussa pidetyssä kokouksessa päätettiin naulata välittömästi kirkon entisen pärekaton päälle uusi ja katto tervata hautatervalla, jonka sekaan pantaisiin punamultaa ja kimröökiä. Samalla päätettiin korjata ja tervata tornin kattopaanut. Lisäksi kokous hyväksyi E. F. Lahden piirustukset muistomerkkivajaksi sekä kahvintarjoiluhuoneeksi, jonka jatkoksi päätettiin pystyttää saman kokoinen avoin katos kahvinjuojia varten.[1147]

Vanhan kirkon vesikaton ja seinien korjaus päätettiin aluksi suorittaa vapaaehtoisin varoin.[1148] Kirkko maalattiin ulkopuolelta punamullan ja tervan seoksella vuonna 1937, samalla vesikatto tervattiin kahteen kertaan.[1149] Vuonna 1937 piti kirkkoneuvosto itsestään selvänä asiana, että vanhan kirkon ja hautausmaan ympärillä oleva kiviaita ja sen portit tulisi korjata. Nämä kattamis- ja korjauskustannukset maksettaisiin kirkon rahastosta ja työ tarjottaisiin tehtäväksi julkisella huutokaupalla.[1150] Kirkkoon hankittiin teräskello vuonna 1938 Lokomo Oy:ltä

Tampereelta.[1151] Joko uuden kellon asentaminen tai todennäköisemmin vanhojen kellojen pois otto tornista vuonna 1870 on ollut niin hankalaa, että yksi tapulin sideparruista on sahattu poikki toimenpiteen helpottamiseksi.

Pihlajaveden kirkon vesikatto tervattiin uudestaan kesällä 1951.[1152] Samana vuonna laati ark. yo. Pekka Rajala kirkosta tarkat mittauspiirustukset. Ne julkaistiin professori Lars Petterssonin Matti Åkerblomia ja Pihlajaveden kirkkoa käsittelevän artikkelin yhteydessä *Arkkitehti*-lehdessä 5–6 1956.[1153]

Kotiseutuyhdistys päätti vuonna 1957 siirtää vanhan kirkon viereen vanhan tuulimyllyn ja kirkkovene Leimun.[1154] Museorakennukset päätettiin kattaa päreillä talven aikana kaadettavista puista. Päätös tehdä Leimun suojaksi tuulenkaatopuista lautainen katos kirkon aitauksen sisäpuolelle tehtiin vuonna 1959. Kirkon kunto tarkastettiin toukokuussa 1962 ja katon korjaamisen todettiin tulevan pian ajankohtaiseksi. Torni päätettiin vuonna 1963 kattaa paanuilla ja muu katto laudoilla, tarkastaa rakennus ja korjata välttämättömimmät kohdat.[1155] Katon teko siirtyi kuitenkin vuodella tavaratoimitusten viivästymisen vuoksi. Kesäkuussa 1965 tehtiin päätös kattorakennelmien töiden yhteydessä perata kirkon ympäristöä, erikoisesti vanhoja hautoja niille kasvaneista puista. Nuorten poikien ajattelemattomasta tupakankäytöstä vanhassa kirkossa ja lähiympäristössä oltiin huolissaan: se tuntui jatkuvan sanomalehtikirjoituksista ja paikalla olevista ilmoituksista huolimatta. Ilmeisesti tältä ajalta on kirkon pihassa peltiset, punaiseksi maalatut tupakointikieltokyltit.

Kattolaudoituksen alle päätettiin vuonna 1966 laittaa välirimat ja jiireihin kuparilevyt. Mikäli tapulin paanukatto kaipaisi uusimista, tehtäisiin siihen uudet paanut entistä mallia noudattaen. Pihlajaveden kiinteän ja irtaimen omaisuuden tarkastuksessa toukokuussa 1967 todettiin vanhan kirkon katon uusimisen olevan vieläkin keskeneräinen. Kirkon katto päätettiin *lopullisesti* tehdä kiireesti valmiiksi ja laittaa puut sahaukseen ja kyllästykseen. Ulkorakennuksen katto määrättiin uusittavaksi. Samalla päätettiin nostaa alttariristi ylemmäksi uudelle paneelipinnalle ja kiinnittää kynttiläkattoamppeli kattoon. Kirkko oli muodostunut tärkeäksi matkailupaikaksi, johon muun muassa eräs matkailijakurssi oli saapumassa tarkastuskäynnille.[1156] Kirkkoon todettiin vuonna 1968 tehdyn lahokyllästetystä laudasta uusi katto.[1157]

Kirkon katto siveltiin ensimmäisen kerran kantotervalla kesällä 1981.[1158] Vuonna 1989, kun Keuruun seurakunta oli tehnyt urakkatarjouskyselyn kirkon katon tiiviyden tarkistamisesta, naulauksesta, sekä tervauksesta, tuli tieto, että eräs urakoitsijoista oli omin lupinensa käynyt tervaamassa ruiskulla kirkon katon. Terva valui myöhemmin alas katolta ja muut korjaukset jäivät tekemättä.[1159] Alas maahan valunut terva muodosti vettä läpäisemättömän kalvon kirkon ympärille ja synnytti lammikoita kirkon kivijalan lähistölle. Kirkontervaajat toivat lisäksi paikalle hiekkaa jälkiensä peittämiseksi.[1160] Kirkkoon asennettiin savuilmaisimet ja palohälytyskeskus vuonna 1985. Ullakolle rakennettiin kulkusilta huoltotöiden yhteydessä 1980-luvun lopulla.[1161]

Keuruun seurakunta sai Museovirastolta restaurointiavusta vuonna 1997 Pihlajaveden kirkon kunnostamiseen. Kirkon kunnostus alkoi saman vuoden elokuussa kuntoarvion laatimisella. Työn teki kirvesmies Vesa Marttinen. Nämä kirkon kunnostustyöt on esitetty tarkemmin luvussa 11.2.

10.8 Korjauksia Kuorevedellä, restaurointisuunnitelma ja pintapuolinen silaus

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Esko Järventaus teki matkan Kuoreveden kirkolle huhtikuussa 1959. Käynnin aikana keskusteltiin kirkon pääoven muuttamisesta alkuperäiseen asuun vanhojen valokuvien perusteella sekä ulkovärityksen palauttamisesta takaisin punaiseksi.[1162] Museoviraston arkistossa on Kuoreveden kansiossa päiväämätön käsin kirjoitettu muistiinpano, joka voisi olla Järventauksen kirjoittama. Siinä on kirjattu läsnäolijat ja merkitty muistiin, että sakariston ja kirkkosalin välinen katto oli painunut. Seinäpahvi oli irrallaan ja sen alla pelkkä punaiseksi maalattu hirsiseinä. Sakariston katon verhoilua muistiinpanossa arveltiin *makkarapaneeliksi*. Sakariston uusi kamiina oli hankittu 1950-luvun alussa. Yhtä komeroista oli aiottu kasukoiden säilytyskaapiksi ja siitä on muistiinpanossa merkintä tanko ja vaateripustimet. Lisäksi muistiinpanossa ehdotettiin seinän alaosan paneelauksen poistamista.[1163]

Kuoreveden seurakunnan taloudenhoitaja Lauri Talviaho kirjoitti elokuussa 1959 arkkitehti Esko Järventaukselle kirjeen, missä hän lähetti väriehdotukset kirkon sakariston maalausta varten. Sakariston seinä oli tuolloin lastulevyä, kuten Talviahon mukaan Järventaus oli muistellut, ja katto paneelilautaa. Talviaho ehdotti värimallien kera katon maalaukseen Perhomaalin sävyä 230 ja seiniin Unica Miranolin sävyjä 221 ja 421. Hän pyysi kirjeen lopuksi Järventausta tekemään oman ehdotuksen, jos ehdotetut värit eivät hänelle sopisi.[1164]

Vuonna 1961 käytiin seurakunnan ja Muinaistieteellisen toimikunnan välillä kirjeenvaihtoa kirkon ulkovärityksestä. Saman vuoden toukokuussa esitti intendentti Antero Sinisalo perustelut punaisen värin puolesta:

> *…1700-luku on pystylaudoituksen ja punavärin loistokautta. Ensin ne vakiintuivat kirkoissa, kartanoissa ja muissa edustavissa rakennuksissa, levisivät sitten kaupunkeihin ja 1800-luvulla*

Kuva 104. *Kuoreveden kirkon sisätila 2010-luvulla lähinnä arkkitehti Seppo Rihlaman suunnittelemassa asussa.*

> *talonpoikaisarkkitehtuuriin. Keltainen väri taas liittyy ns. uusklassismin tyylikauden alkamiseen 1700-luvun lopulla. Eräät herraskartanot ja kaupunkien raatihuoneet, lähinnä uutta tyyliä edustavat, maalataan nyt keltaisiksi…Kukoistuksensa puurakennuksessa se saavuttaa vasta vaakasuoran laudoituksen tullessa muotiin 1800-luvun toisella neljänneksellä…Toimikunta ehdottaa, että Kuoreveden kirkkoa nyt korjattaessa sen ulkoväriksi valittaisiin punainen. Tämä väri kuuluu kirkon edustamaan tyylisuuntaan, mutta meillä vielä melkein koko 1700-luvun kirkoissa vallinneeseen myöhäisrenessanssiin. Punainen väri ei enää nykyisin ole arkipäiväinen tai halvan näköinen, sillä sen käyttö ulkovärinä on hyvin vähäistä. Nyt punainen väri tehostaa voimakkaasti kirkon vanhaa luonnetta ja vaikuttaa kohottavasti kirkon rakennustaiteellisten arvojen oikeaan esille tuloon. Kirkko tulee uudessa asussaan kuulumaan 1700-luvun kirkkojemme ensi riviin, mitä ei ole pidettävä vahinkona seurakunnalle ja pitäjälle.*[1165]

Vuonna 1961 Kuoreveden seurakunta oli päättänyt luopua vanhoista nokeavista kamiinoista ja sähköistää kirkon. Työn suunnittelu annettiin arkkitehti Seppo Rihlamalle, joka tutki työn pohjaksi Kansallismuseon kuva- ja piirustuskokoelmat, Lindströmin sanallisen kuvauksen *Kuorehveden kirkosta* sekä Tukholman valtionarkiston piirustukset Åkerblomin puisista kirkoista.

Tutkimustyön tuloksena Rihlama päätyi esittämään seurakunnalle kirkon palauttamista entiseen asuunsa: ikkunoiden koon ja muodon muuttamista, kirkkosalin torniin päin laajentuneen osan poistamista, penkkien korvaamista uusilla, vanhan alttarilaitteen palauttamista sekä ennen kaikkea Launiksen kirkkoon suunnitteleman kiiltävän, kapean ja lakatun helmiponttiverhouksen poistamista.

Seurakunta haki turhaan avustusta kirkon keskusrahastolta restaurointisuunnitelman toteuttamiseksi. Koska kirkon sisätilojen kunto oli käynyt niin huonoksi, että jotain oli pakko tehdä, päätettiin siellä tehdä *mahdollisimman pintapuolinen silaus* sekä välttämättömimmät korjaustyöt. Työssä pyrittiin kuitenkin huolellisesti varjelemaan niitä kohteita, joiden konservoiminen on tarpeen, niin että ne myöhemmin rahoitusmahdollisuuden ilmaantuessa voitiin saattaa niiden arvoa vastaavaan asuun.

Työt toteutettiin vuonna 1964. Vanhat kamiinat korvattiin kuumailmapuhalluslämmityksellä, jonka konehuone rakennettiin sakaristoon. Sieltä kuuma ilma puhallettiin kirkkosaliin sakaristoon vievän etelänpuoleisen oviaukon yläpuolelle tehdyn säleikön kautta. Kamiinat poistettiin ja niiden hormien läpiviennit paikattiin. Vanhat kynttiläkruunut sähköistettiin ja valaistusta täydennettiin uusilla messinkilampeteilla. Lämmöneristyksen parantamiseksi yläpohjaan lisättiin mineraalivillaa. Launiksen alttarilaite purettiin ja sen krusifiksi asetettiin uudelleen maalattuna vanhan alttaritaulun muotoiseen kehykseen. Si-

sätilat maalattiin lateksimaalilla käyttäen uutta, Rihlamalle tunnusomaista väritystä: seinät kahdella eri sinisen sävyllä ja katto valkoiseksi. Penkit maalattiin harmaiksi ja alttari siniseksi. Launiksen raamatunlauseet korvattiin uusilla. Alttariseinän paneloinnin koristeet poistettiin ja se maalattiin harmaaksi.[1166] Ulkopuolelta kirkko maalattiin vaalean keltaiseksi.

Suunnittelija Pasi Kaarto ja tutkija Liisa Eerikäinen Museovirastosta tekivät vuonna 1977 virkamatkan Kuoreveden kirkkoon. Matkan tarkoituksena oli keskustella seurakunnan edustajien kanssa kirkon korjauksesta ja värityssuunnitelmista. Tuolloin kirkko oli Rihlaman korjauksen jälkeisessä asussa, Pasi Kaarron sanoin *Ilmari Launiksen paneloima ja arkkitehti Seppo Rihlaman värittämä*. Seurakunnan tarkoituksena oli säilyttää tämä asu ja vain korjata kattoholvi sekä maalata penkit. Holvi aiottiin paneloida vanha panelin päälle ja väliin laittaa tiivis muovieristys. Pasi Kaarto kirjoitti käynnin matkakertomuksessa, että ratkaisuehdotus ei ollut täysin onnistunut eikä rakennusteknisesti varma. Lämpöeristämättömässä kattoholvissa saattoi muovin pintaan kerääntyä kosteutta, joka hiljalleen alkaisi lahottaa rakenteita. Yleensäkin vesitiiviiden kalvojen käyttöä puurakenteessa tulisi välttää.

Käynnin yhteydessä otettiin esille myös kirkon ulkomaalaus. Pasi Kaarron mielestä punamullan punainen oli ainoa oikea väri tälle ulkoarkkitehtuuriltaan melko alkuperäisenä säilyneelle Matti Åkerblomin rakentamalle kirkolle.[1167]

Museoviraston arkkitehti Martti Jokinen ja tutkija Marja Terttu Knapas tekivät 22 vuotta myöhemmin, vuonna 1999 virkamatkan Kuoreveden kirkkoon. Matkan tarkoituksena oli sakariston ajankohtainen korjaussuunnitelma, joka sisälsi asianmukaisten säilytystilojen suunnittelun sekä sisustuksen uudelleenjärjestelyn. Martti Jokinen pohti matkakertomuksessa, että sakariston seinien pintamateriaalina oleva pahvi olisi ehkä syytä poistaa kokonaan ja tutkia sekä värikerrokset että mahdollisuus palata alkuperäisväritykseen. Ongelmana oli kuumailmapuhalluslämmitykseen liittyvä koppi sakariston itäseinällä. Lämmitystapa oli tuolloin jo muutenkin vanhentunut, sillä kirkko sai lämpönsä järveen asennetuista putkista maalämpöjärjestelmän avulla.

Jokinen ja Knapas totesivat, että kirkon Launiksen aikainen omassa lajissaan yhtenäinen, tosin Åkerblomin kirkolle varsin vieras sisätila oli muuttunut ratkaisevalla tavalla arkkitehti Seppo Rihlaman suunnittelemassa sisäkorjauksessa ja -maalauksessa 1960-luvulla. Siinä oli poistettu osa Launiksen ornamenteista ja kirkko maalattu erilaisilla sinisen ja violetin sävyillä. Levytettyihin sidehirsiin oli maalattu tekstit, jotka olivat järjestyksessä jo toiset. Ne olivat grafiikaltaan *liian kovat* ja edellisiä tekstejä tyylittömämmät. Kaikkien näiden muutosten tuloksena kirkon sisätila oli menettänyt alkuperäisen kauneutensa ja voitiin sanoa, että kaikki muutokset ovat olleet huonompaan suuntaan. Siksi Museoviraston mielestä oli syytä ryhtyä selvittämään, miltä osin olisi mahdollista palauttaa alkuperäinen asu tai yleisilme. Koska seinien ponttilaudoitus rakoili paikoin kuivumisen takia, oli kirkon sisäkorjaus tarpeen seuraavan kymmenen vuoden sisällä. Jo tulevan sakastin korjauksen yhteydessä kannattaisi selvittää, olisiko panelointi hirsiseinän päälle koolattuna kokonaan poistettavissa. Sama koski myös lautaholvia. Lisäksi kirkon pohjoisessa kylkiäisessä olevien alkuperäisten alttaritaulujen palauttaminen alttariseinälle olisi harkitsemisen arvoinen asia.[1168]

10.9 Yhteenveto autiokirkon ja käyttökirkon erilaisista korjaustöistä

Pihlajaveden kirkkoon on E. F. Lahden 1930-luvulla toteutettujen suunnitelmien jälkeen tehty vain kirkon ylläpitoa tukevia korjauksia. Poikkeus tähän on oman toimistoni suunnittelema kirkon konservointi- ja korjaussuunnitelma ja sen toteutus vuosina 1996–2003, jolloin lautakaton uusimisen yhteydessä muun muassa rekonstruoitiin katon vanhat harjalaudat sekä kirkon erikoinen vesikourujärjestelmä. Nämä suunnitelmat on esitelty tutkimuksen kohdassa 11.2. Kirkon kaikki suuremmat korjaukset on hyväksytetty Muinaistieteellisellä toimikunnalla sekä myöhemmin Museovirastolla ja kirkkoon ovat käyneet tutustumassa lukuisat viraston virkamiehet. Omat suunnitelmani tein kiinteässä yhteistyössä Museoviraston rakennuskonservaattori Olli Cavénin kanssa.

Kuoreveden kirkkoon teetettiin viraston ulkopuolisilla arkkitehdeilla kaksi restaurointi- ja korjaussuunnitelmaa, jotka muuttivat huomattavasti kirkon sisäarkkitehtuuria. Huomattavaa on, että molemmissa korjauksissa puututtiin voimakkaasti kirkon silloiseen asuun. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Esko Järventaus puolestaan vaikutti korjaussuunnitelmallaan vain vähän kirkon arkkitehtuuriin.

Tämän vuosisadan puolella tehdyt korjaukset Pihlajaveden vanhassa kirkossa ovat olleet ylläpitokorjauksia lukuun ottamatta sisätilan entistämistä paikallisin voimin. Pihlajaveden uusi kirkko puolestaan pääsi heti valmistumisensa jälkeen tyylirestauroinnin kohteeksi. Siellä toteutettiin myös ne mukavuutta ja käytännöllisyyttä palvelevat toimenpiteet: lämmöneristys, uunit, valaistus ja alttarilaitteen muodistus, jotka muutoin olisivat oletettavasti tulleet vanhan kirkon osaksi.

Samanlainen korjaus toteutettiin lähes kaikkiin jatkuvasti käytössä olleisiin kirkkoihin 1800-luvun lopusta lähtien. Satiirisen ja värikkään kuvan näistä antaa Heikki Klemetin Keuruun vanhan kirkon esittelyn yhteydessä oleva mielikuvituksen tuote käyttöön jääneestä Keuruun vanhasta kirkosta:

Onko lukija nähnyt Keuruun vanhaa v. 1758 rakennettua kirkkoa? Se on nyt niin lehtien sisällä, että kirkon kokonaismuotoa on vaikea kuvata, eikä ole myöskään soveliasta kuvaa semmoiselta ajalta, jolloin puut olivat pienemmät. Lukijan on siis vain uskottava, kun vakuutamme, että se on erittäin sopusuhtainen, rauhallisen muotoinen pitkäkirkko. Jos se olisi äskettäin pilaajan käsistä päässyt, olisi se kapeilla ponttilaudoilla poikkipäin laudoitettu, siinä olisi korkeat isoruutuiset ikkunat, paljon suuremmat kuin kirkon koko konsanaan sallisi, tornin kauniista barokkikaarteista huolimatta todennäköisesti ikkunain yläosa olisi terävällä kulmalla, joka ikkunan ja lisäksi vielä joka oven päällä risti, räystään paanuhammas olisi sahattu pois ja sen alla kiertäisi kirkkoa lihava, pullea listalaatikko, kivijalka olisi säännöllisen sileäksi hakattu, portaat sementistä ja vihdoin maali jotain ilmeetöntä rautatieaseman ruskeaa. Arkkitehtuuritoimisto Bensäck & C:o nostaisi tästä kaikesta niin ja niin monta sataatuhatta ja 'perinpohjinkorjaus' olisi valmis. Mutta olisiko tämä silloin kaunis kirkko ja olisiko se Hakolan kirkko? Ei kumpaakaan. Se olisi niitä tavallisia rukoushuoneita, joita alkaa olla joka tienristissä ja kadunkulmassa, joista kuuluu Sankeyn sävelmiä ja kitaran soittoa ja joiden kaikinpuolinen kansainvälinen latteus ja tyhjyys on aidointa kyvyttömyyttä. Ja sama Keuruun kirkko, nyt kun se ei ole sattunut joutumaan perinpohjinkorjaajan reposteltavaksi, on kirkonrakennustaiteen ihanimpia saavutuksia. Missä on salaisuus, mitathan ja muodot olisivat samat?[1169]

Kuva 105. *Pihlajaveden vanha kirkko 2010-luvun asussa.*

Kuva 106. *Pihlajaveden uuden kirkon uudistuskorjaus vuonna 1909.*

11 Analyysi viiden autiokirkon suunnittelusta ja korjaustöistä

11.1 Keuruun vanhan kirkon konservoiva korjaussuunnitelma

Keuruun vanhan kirkon korjaussuunnitelman laatiminen oli toimistoni ensimmäinen kirkkosuunnittelukohde. Tein työn Museoviraston valvonnassa ja ohjauksessa. Hanke oli luonteeltaan lähinnä rakennuskonservointia, rakenteiden tukemista, paikkausta ja korjausta. Kirkosta tehtiin työn pohjaksi kaksi vauriokartoitusta toinen katosta ja toinen runkorakenteista ja alapohjasta. Katon vauriot osoittautuivat myöhemmin kartoituksessa ilmenneitä suuremmiksi. Euroopan Unioni tuki kirkon liimamaalilla maalatun sisätilan maalausten konservointia vuonna 1995.

Keuruun vanhan kirkon vuosina 1924–1925[1170] valmistuneen paanukaton rakentamista on käsitelty aiemmin, rakennustapojen murrosten yhteydessä. Kattoa oli lisäksi tervattu ja räystäiden vesikouruja uusittu vuonna 1954 tehdyssä korjauksessa.

Pasi Kaarto ja Veijo Laine tekivät osana Museoviraston autiokirkkokartoitusta matkan Keuruulle elokuussa 1974. Tuolloin kunnostettavia rakennusosia olivat pohjoisseinän alaosan lahonneet laudat sekä vesilista. Sakaristossa oli kaksi lautaa irrallaan ja joitakin ikkunaruutuja oli rikki. Pohjoisportaalin kiviportaat olivat luhistuneet ja sammalen peitossa. Kirkon sisällä olivat useat penkkien istuinosat irti. Sakariston oven yläpuolella olevat Moosesta ja Lutheria esittävät öljymaalaukset kaipasivat konservointia.[1171]

Katto tervattiin 1980-luvun alussa. Museoviraston rakennusmestari Heikki Hänninen ja arkkitehti Sari Miettinen (Viertiö) laativat kesällä 1988 kirkolle tehdyllä matkalla yleispiirteisen muistion kirkon vaatimista korjauksista. Korjausta vaativat tuolloin vesikatto, räystäät, ikkunat, sisääntuloporras ja sen katos sekä porttirakennus. Lisäksi kirkon seinät tuli muistion mukaan maalata paikoitellen.[1172] Sain seurakunnalta kirkon kunnostussuunnitelman tehtäväkseni vuonna 1992.

Vanha kirkko vaikutti 1990-luvun alussa olevan kokonaisuutena kunnossa, vaikka lähemmin tarkasteltuna lähes jokainen kohta repsotti ja oli ravistunut, paanut halkeilivat tervan puutteessa ja etelän puolen seinät kaipasivat maalia. Työ aloitettiin teettämällä kirkon ullakkotilan, katon kunnostukseen vaikuttavien seinärakenteiden ja alapohjan sekä paanukaton vauriokartoitukset. Ensin mainitun tekivät konservaattorit Tony Lidman ja Ari Yli-Rantala marraskuussa 1992. Paanukaton vauriokartoitus valmistui urakoitsija Juha Förströmin tekemänä maaliskuussa 1993. Niiden perusteella laadittiin toimenpide-ehdotukset ja aloitettiin työn suunnittelu.

Paanukaton uusiminen ja korjaaminen

Katon vauriokartoitus oli osoittanut suuret erot eri lappeiden kunnossa. Vaurioituneiden paanujen määrä vaihteli länsilappeen 92 prosentista runkohuoneen pohjoislappeen 0,9 prosenttiin. Vauriokartoituksen perusteella tehtiin päätös korjaustavasta. Koska pääosa suurimman kattopinnan toisesta lappeesta oli kartoituksen mukaan kunnossa, päädyin jatkamaan katon ikää – samoin perustein kuin Lars Pettersson Sodankylän kirkon katossa vuonna 1947 – 1920-luvun tyyppisillä sahapintaisilla paanuilla, vaikka tiesinkin veistetyt paanut sahapintaisia kestävämmiksi. Sakariston ja kellotapulin katot kuperine ja koverine paanuineen päätettiin uusia kokonaan veistopintaisilla paanuilla.

Kirjoitin paanukaton ja vesikaton rakenteiden kunnostuksen työselityksen yhteistyössä Museoviraston kanssa[1173] ja se valmistui kesäkuussa 1993.[1174] Työ käsitti kirkon paanukaton paikkauksen kirkkosalin sekä tapulin osalta, sisäänkäyntikatosten ja sakastin katon uusimisen, vesikourujen ja niitä kannattavien juurakoiden korjaamisen ja uusimisen sekä kattojen tervauksen. Sakastin, sisäänkäyntien ja muiden kattojen osalta vaurioituneet paanut tuli purkaa varovasti puukiiloja avuksi käyttäen niin, ettei aluslaudoitus ja paikattavan katon osalla ehjiä paanuja vaurioituisi. Uusituista paanuista tuli säilyttää mallit seurakunnan osoittamassa paikassa. Mallien taakse tuli myös merkitä mistä kohdasta kattoa paanut oli otettu.

Sakariston alusrakenteissa olevat lahonneet jiirikourut tuli tehdä lehtikuusesta veistämällä noudattaen silloisten kourujen mallia, jotka oli määrä myös säilyttää. Kourut tuli tervata hautatervalla ennen asennusta. Uusien paanujen puutavaraksi oli seurakuntayhtymän metsästä kaadettu ulkokuivaa mäntyä ja paanujen tuli noudattaa tuolloin katossa olevia paanumalleja sekä vauriokartoituksessa annettuja

Kuva 108. *Erilaisia paanumalleja Keuruun vanhaan kirkkoon.*

mittoja. Paikattavan katon sekä sisäänkäyntikatosten osalta paanut tuli sahata koneellisesti ja niiden ulkopinta viimeistellä koneellisesti harjaamalla noudattaen kirkon katossa olevaa paanumallia ja pintavaikutelmaa. Sakastin paanut tuli tehdä koneellisesti sahaten ja veistää ne pinnastaan käsityönä kirveellä. Sakastin paanujen ja torninhuipun mallissa tuli noudattaa alkuperäistä kuperan ja koveran paanun vuorottelua.

Työselityksessä paanuja esitettiin kiinnitettäviksi paikattavan katon sekä sisäänkäyntikatosten osalta sinkityillä nauloilla ja sakastin osalta haponkestävillä (piilonaulaus) tai taotuilla nauloilla (näkyviin jäävä naulaus). Takonauloja käytettäessä naulojen malli tuli ottaa sakastin seinässä olevien paanujen vanhoista nauloista.

Tervalla tarkoitettiin työssä aitoa hautatervaa, jonka alkuperästä oli oltava todistus. Paanut tuli esikäsitellä tervalla imeyttämällä kastamalla ne kuumaan tervaan. Paikattavan katon ja sisäänkäyntien osalta tuli paanut uppokastaa kuumaan tervaan. Uusille sakastin paanuille riitti vain osittainen kastaminen siten, että näkymättömiin jäävä osa jäi ilman tervausta. Malli työtavasta oli nähtävissä vanhan kirkon sakastin seinällä. Muissa työselityksen kohdissa tervauksella tarkoitettiin tervan harjaamista käsityönä puun pintaan.[1175]

Työn urakoitsijaksi valikoitui tarjouskilpailun kautta paikkakuntalainen urakoitsija Julius Kotivuori.[1176] Aiemmin Kotivuori oli tehnyt paanukattoja Förströmin työntekijänä. Katon uusiminen ja paikkaus aloitettiin kesällä 1993. Alusta alkaen oli selvää, että tehtävän korjaustyön tulisi olla mahdollisimman huomaamaton. Tavoitteena oli, ettei se erottuisi lopputuloksessa muuna kuin siistimisenä ja värien kirkastumisena. Työn alettua ja suunnittelun edetessä jouduttiin kuitenkin tekemään aiottua suurempiakin muutoksia. Virheitäkin tehtiin ja osa niistä saatiin paikattua työn aikana. Korvaamattomana apuna korjaustyön suunnittelussa olivat arkkitehtiylioppilaiden Bertel Strömmer ja Vilho Kolho erittäin tarkat mittapiirustukset vuodelta 1912 sekä vanhat valokuvat, maalaukset ja aikalaiskuvaukset kirkosta. Toteutunut työ saatiin vastaamaan sille asetettuja tavoitteita. Suurin kiitos työn onnistumisesta kuului työn toteuttaneelle kirvesmies Matti Klemetille, joka kärsivällisesti ja taitavasti toteutti vaativimmat korjaustyöt kirkkoa kuunnellen.

Työn aikana ilmeni, että vauriokartoitus oli antanut liian optimistisen kuvan pohjoispuolen paanujen kunnosta ja paanuja jouduttiin uusimaan huomattavasti suunniteltua enemmän. Tein omaan käyttööni ja tulevaa Museovirastossa pidettävää paanukattopalaveria varten joulukuussa 1993 Keuruun paanukaton korjauksen esiin nostamista ajatuksista muistion, jossa mietin miten asiat olisi voitu tehdä toisin. Voitiinko tarkkaa vauriokartoitusta paanuja purkamatta

Kuvat 109. ja 110. *Mallit tuohien latomisesta paanukatteessa. Uusittavassa katteessa paanujen alle ja paikattavissa kohdissa paanujen väleihin.*

edes tehdä? Runkohuoneen pohjoislape oli käsitelty jossain korjausvaiheessa kivihiilitervalla ja sen pinta näytti ulospäin moitteettomalta, mutta lape olikin täysin laho alapinnaltaan. Jos paanun pinta korjaustyössä rikkoontui, se oli pakko uusia. Paanukaton paikkaaminen oli työlästä ja hankalaa ja lisäksi tuli vielä kysymys aluskatteesta. Vanha kattohuopa-aluskate tuli poistaa korjattavilta ja uusittavilta alueilta. Kokonaan uusittavissa katoissa käytettiin aluskatteena tuohta aluslaudoituksen päällä. Korjattavissa kohdissa aluskate taas tuli paanujen väliin, mikä johti tuohen hankalaan muotoilemiseen. Jälkiviisaasti lopputuloksen kannalta parasta olisi ollut kaikkien kattojen uusiminen veistopintaisilla paanuilla. Pohdinkin, tulisiko paanukattojen korjausurakoissa yllätysten varalta aina varmuuden vuoksi pyytää tarjous myös koko katteen uusimisesta.[1177]

Museoviraston restaurointiyksikkö oli kutsunut Ritarihuonelle joukon paanukattojen suunnittelijoita, valvojia ja toteuttajia. Tuolloin meneillään ja suunnitteilla olevia tai juuri tehtyjä paanukattokorjauksia oli Keuruun lisäksi useita: ainakin Petäjävedellä, Tyrväällä, Tohmajärvellä, Elimäellä, Sodankylässä, Keminmaalla ja Hattulassa. Paanukattotyöt olivat siihen asti olleet vain muutaman erityisyrittäjän toimialaa, mutta eri puolilla oli alkanut viritä mielenkiintoa tehdä paanukattoja talkoilla tai työttömyystöinä. Sitä varten tarvittiin suunnittelu- ja teko-ohjeita sekä laatumäärittelyä.[1178]

Muutama päivä ennen kokousta tekemiini muistiinpanoihin olin kirjannut, että *pallo oli Museovirastolla*. Kaikki paanukatot tuli mielestäni tutkia ja määritellä niille aikataulu, mitä tehtäisiin minäkin vuonna: korjaukset, uusimiset, tervaukset ja huolto. Museovirasto voisi siten avustaa seurakuntia kattokorjauksissa määrävuosina.

Rakenteiden korjauksia, siivousta, paikkaamista ja pintakäsittelyjä

Muut kirkossa havaitut vauriot olivat kirkon korkeaan ikään verrattuna pieniä, mutta suhtauduin niihin vakavasti, sillä vauriot ovat aina merkkejä joistain ilmiöistä. Viereisen valtatien tärinä ja läpäisevän hiekkamaan päälle kerääntynyt humuspitoinen maa olivat aiheuttaneet pienehköjä lahovaurioita ja painumia kantavaan hirsirunkoon. Runkoa tuettiin ja lahokohdat poistettiin. Sakastin jiirit korjattiin. Ullakon holvit puhdistettiin varovasti ja paperoitiin. Kattotuolien irronneet tapitukset lyötiin kiinni. Sadevesikourut uusittiin lehtikuusesta tehtyinä. Vesikouruja kannattavat juurakot osin paikattiin, osin uusittiin. Katto tervattiin vuosina 1993, 1994 ja 1995 kunnollisen tervakalvon aikaansaamiseksi.

Tornin ja runkohuoneen liittymäkohdassa, kirkkosaliin johtavan oviaukon vasemman puolen vuorilauta oli pullistunut keskiosastaan noin 3 cm. Lautaa lyhennettiin alapäästään muutama sentti ja naulattiin sen jälkeen paikoilleen. Pois sahattu pala säästettiin. Korjaustyön jälkeen vuorilaudan ympärille asennettiin 1–2 kipsisiltaa, joiden avulla tilannetta pystyttiin tarkkailemaan.

Kirkkosalin itäsiiven pohjoisen puoleisen seinän kulmauksen suojalauta oli raollaan neljän hirren matkalta noin 3 cm. Hirsiseinä oli myös hieman pullistunut ulospäin alaosastaan. Suojalaudan alapäästä sahattiin sen verran pois, että suojalauta saatiin paikoilleen. Pois sahattu pala säästettiin. Samoin meneteltiin itäsiiven etelänpuoleisen seinäkulmauksen suojalaudan kanssa, joka oli koko matkaltaan raollaan n. 5 cm. Korjauksen jälkeen tehtiin suojalautojen ja seinän liittymäkohtiin 1–2 kipsisiltaa, joiden avulla pystyttiin seuraamaan tilanteen etenemistä.

Kuva 111. *Kuusen juurakkoja, jotka on valikoitu kirkon puisten vesikourujen kannattimiksi.*

Tapulin korjaus

Tapulin spiiran juuresta oli päässyt vuotamaan vettä tapulin rakenteisiin. Spiiran kauluksen ympärille tehtiin uusi paanutuksen päälle ulottuva kaulus lyijylevystä, joka tervattiin. Spiiran lahot poistettiin ja suuret halkeamat korjattiin puulla. Tapulin lahot rakenteet osittain tuettiin, osittain korvattiin uusilla, veistetystä puusta tehdyillä rakenteilla puuliitoksin. Sisäpuoliset lahonneet rakenteet korjattiin vanhoja rakenteita tukemalla. Tukemiseen käytettiin veistettyä hirttä ja työ tehtiin enimmäkseen puuliitoksilla. Nauloja, naulalevyjä tai teräsliitoksia käytettiin vain niissä paikoissa, missä puuliitokset ja tapitukset eivät olleet mahdollisia. Korjaustyössä noudatettiin samanlaista rakennejärjestelmää, joka tapulissa oli ennestään. Uudet tuet merkittiin tapulin leikkauspiirustukseen ja poistettavat rakennusosat dokumentoitiin mustavalkoisin valokuvin.

Tapulin paanut uusittiin kokonaisuudessaan veistetyillä, tervaan kastetuilla paanuilla. Tuohet asetet-

Kuva 112. *Tapulin vanhan spiiran kaulus ennen korjausta.*

Kuva 113. *Tapulin uusittu spiiran kaulus.*

tiin yhtenäisenä kerroksena aluslaudoituksen päälle ja sen lisäksi jiireissä jokaisen paanukerroksen väliin. Tapuli tervattiin kahteen kertaan.

Korjauksen yleisenä periaatteena oli säilyttää mahdollisimman paljon vanhaa materiaalia. Esimerkiksi tapulin etelänpuoleisissa yläluukuissa tämä tarkoitti luukkujen sisäpuolen pystylautojen ja saranarautojen säilyttämistä. Vanhat naulat sahattiin irti ja uudet, pohjoispuolella olevan mallin mukaan höylätyt mäntyiset vinolaudat naulattiin vanhoihin naulanreikiin ja kotkattiin sisäpuolelle. Osa saranarautoja kiinnittävistä takonauloista saatiin ehjinä irti, ja ne käytettiin uudestaan saranarautoja uudelleen kiinnitettäessä. Pohjoispuolen luukkuihin ei koskettu.

Jokainen korjaus punnittiin tapauskohtaisesti. Nykyistä varhaisempaan asuun palattiin muuttamalla tapulin kelloluukkujen 1920-luvulla virheellisesti tehty rakenne vuoden 1912 mittapiirustuksen mukaiseksi ja kaivertamalla pohjoispuolen mukainen koristekuvio tähän uuteen rakenteeseen. Sakariston ja tapulin uudet paanukatot olivat myös palaamista menneeseen. Kirkon 1990-luvun korjausta edeltävää asua korostettiin valitsemalla väriksi lähellä 1954 maalia oleva sävy.[1179] Värisävy oli hyvin nähtävissä kirkon pohjoisseinustalla, tapulissa seinärakenteis-

Kuva 114. *Keuruun vanhan kirkon runkohuoneen kattoa täydennettynä sahapintaisilla paanuilla.*

Kuva 115. *Sakariston uusi kate pinnaltaan veistetystä paanuista.*

sa sekä eteläpuolen sisäänkäynnin seinissä. Aiemmin valkoisella maalatut pinnat maalattiin öljymaalilla valkoisiksi. Huonokuntoisimmat rakennusosat säilytettiin sellaisenaan ja korvattiin uudesta materiaalista tehdyllä kopiolla. Pohjoispuolen rakenteisiin ei ollut tarvetta koskea muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta, joten kirkon vanhimmat rakennusosat olivat siellä edelleen nähtävissä.

Portaat

Kummankin sisäänkäyntikatoksen portaiden alusta siivottiin kaikesta humuspitoisesta maasta ja pinta sorastettiin. Läntisen ja eteläisen ristivarren sisäänkäyntikatosten portaiden lahot osat uusittiin. Askellankut tehtiin veistetystä mäntylaudasta. Osa pielilaudoista uusittiin pontatusta, veistetystä mäntylaudasta. Portaat käsiteltiin tervan ja pellavaöljyn seoksella. Pielilaudat ja osa pilareista punamullattiin, pilarit ja kaiteet maalattiin kahteen kertaan valkoisella öljymaalilla.

Sakastin portaiden askelmat uusittiin entisten mallisina höylätystä lehtikuusesta. Askelmat tervattiin. Ohjeena oli, että tervan sekaan voitiin lisätä jonkin verran punamultaa, mitä ei kuitenkaan tehty. Pohjoisen ristivarren kiviportaat purettiin varovaisesti, kivet puhdistettiin sammalista ja ladottiin alkuperäisessä järjestyksessä takaisin paikoilleen.

Ulkovuori

Tapulin eteläseinän pahoin ravistunut laudoitus uusittiin ja kiinnitettiin takonauloilla suoraan hirsiseinään. Harmillisesti lautaa varattiin uusimistyöhön liian vähän ja lähinnä sisänurkkaa olevat laudat jäivät uusimatta. Parhaimpia vanhoja lautoja käytettiin lahojen seinälautojen paikkaamiseen muualla kirkossa. Uudet laudat saatiin seurakunnan metsästä kuten muukin korjauksessa käytetty puutavara. Näkyvä pinta viimeisteltiin härkähöylällä – kuten alkuperäistä laudoitusta tehtäessä.[1180] Ennen lopullista päätöstä tehtiin mallit härkähöylätystä, höylätystä ja veistetystä seinälaudasta.

Tapulin itä- ja eteläseinät sekä kirkon eteläseinä ja eteläinen ristivarsi maalattiin punaokran värisellä punamultamaalilla. Muualla kirkon seinässä käytetyt paikkapalat retusoitiin seinän sävyyn.

Ikkunat

Puukonservaattori Tony Lidman teki yhden ikkunan korjauksesta mallikunnostuksen vuonna 1993. Kirkon alkuperäiset ikkunat olivat olleet pieniruutuisia ja lyijypuitteisia. Niistä yksi on jäljellä pohjoisen ristivarren sisäänkäynnin yläpuolella. Muut ikkunaaukot oli suurennettu ja ikkunat uusittu nykyisiksi puurakenteisiksi lasiurallisiksi ikkunoiksi vuosina 1831–1832. Ikkunoita tiedetään korjatun ainakin 1950-luvulla, jolta ajalta olivat myös niiden konservoidut maalipinnat.

Kuva 116. *Keuruun vanhan kirkon paanumalleja sakariston seinällä.*

Ikkunat olivat säilyneet ohuine puitteineen hyvin. Lahovaurioita suurempi haitta olikin niiden lasituskorjaukset. Lasit oli uusittu ymmärtämättömästi veistämällä alkuperäinen puu-ura pois ja korvaamalla se silikonikittikiinnityksellä. Lahonneet ja vaurioituneet alapuitteet korjattiin uusimalla vain vaurioitunut osa. Liitokset tehtiin puuliitoksin ja ikkunat koottiin puutapeilla. Puutavarana ohuisiin puitteisiin käytettiin muualta kirkosta poistettua vanhaa tiukkasyistä puumateriaalia. Uutena lasina käytettiin puhallettua kahden millimetrin paksuista kirkasta lasia vanhan lasin paksuuden vaihdellessa yhdestä kolmeen millimetriin ja lasin ollessa väriltään hieman vihertävää. Kaikki ikkunat kunnostettiin malli-ikkunan mukaisesti. Ne maalattiin sisäpuolelta helmenharmaalla ja ulkopuolelta lyijyvalkoisella öljymaalilla. Ainoa alkuperäinen lyijylasi-ikkuna annettiin konservaattorin kunnostettavaksi.

Sisätilojen liimamaalipinnat puhdistettiin, kiinnitettiin alustaansa ja paikkaväritettiin liimamaalia käyttäen niillä pinnoilla, joista väri oli kokonaan joko kulumisen tai vesivaurion takia rapautunut pois. Työt, samoin kuin öljymaalattujen pintojen konservoinnin toteutti konservaattori Raimo Alakärppä vuosina 1995–1997. Korjaus- ja konservointityöt rahoitettiin seurakunnan oman panoksen lisäksi Museoviraston tuella ja työt toteutettiin sen valvonnassa. Laadin seurakunnan toimeksiannosta Museoviraston avustuksella hakemuksen Euroopan komissiolle kirkon liimamaalausten konservointia ja puhdistusta varten. Sisämaalausten konservointi valittiin Euroopan Unionin pilottikohteeksi 1995 ja Euroopan komissio myönsi työn toteutukseen 23.257 ecua.

11.2 Pihlajaveden vanhan kirkon korjaus: konservointia, restaurointia ja rekonstruktiota

Toimistoni sai Keuruun vanhan kirkon katon ja rakenteiden korjausten suunnittelutyön jälkeen toimeksiannon Keuruun seurakunnan toisen autiokirkon, Pihlajaveden, katon uusimisesta. Sen kapeista laudoista tehty kate oli vettynyt ja alkanut halkeilla. Pihlajavetiset toivoivat Keuruun vanhan kirkon tapaan myös omaan kirkkoonsa uutta paanukattoa lautakaton sijasta. Käynti paikan päällä paljasti, että kirkkoa ei koskaan ollut katettu paanuilla. Katon varhaiset, leveät kattolaudat olivat ullakolla edelleen nähtävissä. Sen sijaan kirkon länsitornissa, rakentajalleen Matti Åkerblomille tunnusomaisessa sipulikupolissa, oli aina ollut paanukate.

Historia ja lähtötilanne

Pihlajaveden länsitornillinen pitkäkirkko, jossa on runkohuonetta matalammat kylkiäiset, valmistui Åkerblomin toimiessa sen rakennusmestarina vuosina 1780–1782. Sen historiaa ja rakennusvaiheita on käsitelty aiemmin luvussa 10. Kirkko jäi autioksi Pihlajaveden uuden kirkon valmistuttua vuonna 1868.

Kirkko katettiin alun perin kaksinkertaisella uritetulla laudalla ja tapuli paanuilla. Pohjois- ja etelälappeet tehtiin kahdessa osassa, joiden liitoskohtaan asetettiin tuohet. Jiireissä oli yhdestä puusta veistetyt jiirikourut.[1181] Vuonna 1912 katon päällimmäinen lautakerros purettiin pois ja korvattiin kuusipäreillä.[1182] Ilmeisesti kirkon vuonna 1932 pidettyjen 150-vuotisjuhlien kunniaksi lyötiin aiemman pärekaton päälle uusi pärekatto.[1183] Todennäköisesti vuonna 1937 pärekaton päälle tehtiin honkapuinen lautakatto alkuperäistä kapeammasta laudasta ja vesikatto tervattiin kahteen kertaan.[1184] Vuonna 1966 kattolaudoituksen alle päätettiin laittaa välirimat ja jiireihin kuparilevyt.[1185] Tapulin paanuista uusittiin suuri osa entistä mallia noudattaen.[1186]

Pihlajaveden kiinteän ja irtaimen omaisuuden tarkastuksessa toukokuussa 1967 todettiin vanhan kirkon katon olevan vieläkin keskeneräinen. Se päätettiin lopullisesti tehdä kiireesti valmiiksi ja laittaa puut sahaukseen ja kyllästykseen.[1187] Vuonna 1968 kirkolla oli lahokyllästetystä laudasta tehty uusi kate.[1188] Katon tuolloin korjanneen Valto Lamminmäen mukaan puita ei kuitenkaan kyllästetty, vaan ne tuotiin seurakunnan metsästä, sahattiin ja höylättiin paikan päällä ja siveltiin hautatervalla.[1189]

Osallistuessani Tampereen teknillisen yliopiston kirkko-teemaiselle jatko-opintokurssille lukuvuonna 1996–1997 tein sen yhteydessä Pihlajaveden vanhan kirkon rakennushistoriaselvityksen.[1190] Korjaustöiden suunnittelun alkaessa syyskuussa 1996 tein yhdessä Museoviraston rakennuskonservaattori Olli Cavénin ja tutkija Marja Terttu Knapaksen kanssa matkan vanhalle kirkolle. Mukana oli myös arkkitehti Sari Viertiö. Avustin Olli Cavénia kirkon rakenteiden kuntotarkastuksessa.[1191]

Huomio kiintyi jo tuolloin kirkon ristivarsien sisänurkkien epätavallisen huonoon kuntoon. Saarnatuolin takainen nurkka oli ylhäältä alas asti laho. Nurkkaan oli asennettu tueksi följari, joka oli aluksi kiinnitetty pulteilla pohjoisseinään, myöhemmin klossien ja rautapulttien avulla myös sakaristoon. Seinällä oli monta laudasta tehtyä paikkaa, jotka oli kiinnitetty lankanauloilla.

Suurin vaurioiden aiheuttaja oli ollut räystäiltä seinille valunut vesi. Sisänurkkien huonoa kuntoa ihmetellessämme kiinnitimme huomiota rakennuksen ulkoseinissä oleviin vesikouruja joskus kannattaneiden juurakoiden jälkiin. Ne olivat erityisen hyvin näkyvissä runkohuoneen eteläseinän länsipäässä, jossa näkyi, että ulkonurkan kohdalla ollut juurakko oli ollut huomattavasti sisänurkkaa korkeammalla. Alaosan kannattajasta ei ollut muuta jäljellä kuin seinässä oleva takonaula ja alemman naulan jälki hirsivarauksessa. Näistä jäljistä ja sisänurkan vaurioista saattoi päätellä, että rakennuksen alkuperäisessä sadevesijärjestelmässä katon valumavedet oli johdettu runkohuoneen seinillä ulkonurkista sisänurkkiin ja diagonaalisesti seinää pitkin tulevalla alemmalla vesikourulla rakennuksesta alas ulkonurkkaan. Vesikourujen vähitellen lahottua vesi oli valunut suoraan sisänurkkaan ja aiheuttanut yllä mainitut vesivahingot. Nurkat olivat tuolloin edelleen alttiina kosteudelle niiden edessä olevien sadevesitynnyreiden vuoksi. Vaikka vesi ei tynnyreistä suoraan päässyt roiskumaan seinälle, oli nurkka jatkuvasti varjossa ja kuivui muuta ympäristöä hitaammin.

Runkohuoneen katteena oli tuolloin edellä mainittu noin 15 cm levyisistä mäntypuista vuonna 1968 tehty ja mahdollisesti kreosoottiöljyllä tai kivihiilitervalla kyllästetty lautakatto, joka oli hylkinyt myöhempiä tervauskäsittelyjä. Moninkertaisen katteen ja kattokulman muuttumisen vuoksi räystäiden vanhan mallin mukaan vuonna 1931 uusitut koristelaudat[1192] eivät peittänet alla olevia rakenteita. Ullakolla oli näkyvissä jiireissä yhdestä puusta veistetyt pahoin lahonneet puukourut, joiden päälle oli lyöty mäntylauta sekä 1960-luvulla asennetut kuparikourut. Tuohia oli säilynyt lautojen liitoskohdissa. Katto oli tervattu käsin vuonna 1981 ja ruiskulla 1989.[1193] Näkyvän katteen alla oli pärekatto,[1194] jonka alla oli alkuperäinen tuohi. Päreen alla oli 200–350 mm leveät ja 25–35 mm paksut laudat, joihin oli koverrettu 10 mm syvät ja 10 mm leveät urat. Laudat oli alun perin veistetty molemmilta puolin. Yhdestä puusta veistetyt jiirikourut olivat paksuudeltaan 40–50 mm ja sivun pituus 260 mm.

Katto oli pohjoispuoleltaan kupruillut ja monin paikoin oli ilmeistä, että useat lautakerrokset olivat

Kuva 117. *Pihlajaveden vanhan kirkon tapulin sipulin tyvessä säilyneitä, mahdollisesti alkuperäisiä paanuja.*

aiheuttaneet vaikeuksia katon detaljoinnissa. Katon alusrakenteet osoittivat katon kuitenkin olevan melko hyvässä kunnossa ja näyttävän poikkeuksellisen selvästi 1700-luvun lautakaton rakenteet, jollaisia Suomessa ei Marja Terttu Knapaksen mukaan ollut säilynyt kuin muutama.[1195]

Tapulin paanukatto oli suurimmalta osaltaan uusittu 1930-luvulla sekä vuosina 1966–1968 tehdyn korjauksen yhteydessä. Sipulin tyvessä oli säilynyt vanhoja, mahdollisesti alkuperäisiä, käsin veistettyjä paanuja.[1196]

Kaksi tapulin vinohirsistä oli katkaistu ja ilmeisesti yksi pohjois-eteläsuuntainen sidehirsi oli poistettu. Yksiselitteistä syytä tähän ei löydetty. Arveluina esitettiin sidehirren osalta luonnonvalon saamista torniin. Koska kellopukkeja oli muutettu, oli kellotapulissa ollut melko varmasti nykyistä isompi kello, jonka noston ja poiston yhteydessä oli vinotuet jouduttu katkaisemaan.

Syksyn 1996 työmaakäynnillä tehtiin myös tulevan korjauksen toimenpide-ehdotukset ja ne asetettiin kiireellisyysjärjestykseen. Kiireellisenä toimenpiteenä ehdotettiin kirkkoa ympäröivän maan möyhimistä lapiolla niin, että kova tervakerros saataisiin poistettua ja valumavedet pääsisivät esteettä imeytymään maahan. Sakastin alla olevan viinikellarin portaiden päät ja oven karmien alaosien laho tuli sahata pois ja tukea ainakin väliaikaisesti kivillä. Oven karmi oli oleellinen koko rakenteelle ja viinikellarin kiviholvi oli vaarassa sortua sen lahotessa. Viinikellarin lattiakosteus tuli selvittää.

Kiireellisyysjärjestyksessä seuraavana olivat lahojen hirsien poistot ja hirsipaikkaukset. Ennen työhön ryhtymistä tuli kirkosta kuitenkin tehdä tarkempi selvitys. Hirsien vaihdossa uuden hirren selkä tuli veistää tarkasti vanhan mukaan, ettei uusi hirsi rikkoisi ylempää, mahdollisesti alaosastaan pehmeää hirttä. Vanhoja hirsiä tuli säilyttää niin paljon kuin mahdollista. Pienet lahot, joilla ei ollut rakenteellista merkitystä, voitiin jättää paikoilleen. Tarkastuksen perusteella suurimmat korjaukset tulisivat pohjoisseinän ja sakariston itäseinän liittymäkohtaan, eteläseinän ja eteläkylkiäisen itäseinän liittymäkohtaan sekä länsipäätyyn. Hirsien vaihdot ja paikkaukset tuli tehdä kuivasta tiheäsyisestä puutavarasta, mieluiten vanhasta hirrestä.

Tapulin länsipäädyssä olevat kiviportaat tuli latoa uudestaan seinän puoleiselta osaltaan niin, että kivet eivät koskettaisi seinään ja viettäisivät selvästi seinästä poispäin. Seinän ja kiven väliin tuli asentaa moninkertainen tuohitus. Katon kunto tuli selvittää tarkemmin ja tehdä suunnitelmat sen korjaamisesta. Sitä varten tuli aloittaa hyvälaatuisen puun hankinta ja varata aikaa sen oikeanlaiseen käsittelyyn. Katon uusiminen ei ollut töistä kiireellisin, mutta sen valmistelut tuli aloittaa välittömästi.

Kirkon viereen oli 1960 tehty kirkkovenekatos pyöröhirsistä. Kivisen kirkkoaidan ulkopuolella oli 1930-luvulla kahvitarjoilua varten pystytetty lautarakenteinen talo sekä uudehko lautarakenteinen käymälä. Ehdotimme, että 1930-luvun rakennus kunnostettaisiin mahdollisimman vähäisin toimenpitein varhaisena esimerkkinä matkailun lisääntymisestä ja kasvaneesta kiinnostuksesta puukirkkoja kohtaan ja käymälärakennus siirrettäisiin sen yhteyteen. Käymälän silloinen sijaintipaikka oli irrallinen ja näkyvä. Kun venesuojan katteen uusiminen tulisi ajankohtaiseksi, voitaisiin harkita jotain muuta katemateriaalia kapean lautakaton sijasta – esimerkiksi pärettä, joka oli ollut kahvitusrakennuksenkin alkuperäinen kattomateriaali. Kirkon lähiympäristöstä esitettiin kaadettavaksi harkitusti muutamia kuivuneita puita.[1197]

Kuntoarvio, suunnitelma ja korjaustyö

Laadin kirkolle tehdyn tarkastusmatkan perusteella ehdotuksen korjaustyöksi ja sen aikatauluksi marraskuussa 1996. Siinä työ jakautui neljälle vuodelle ja korjauksen oli määrä olla valmiina tervauksineen vuonna 1999.[1198] Edellisten paperien pohjalta teimme yhdessä Olli Cavénin kanssa työn alustavan kustannusarvion ja työsuunnitelman, jonka liitteenä oli myös edellä kuvailtu matkakertomus syyskulta 1996.[1199]

Keuruun seurakunta sai vuonna 1997 Museovirastolta restaurointiavusta Pihlajaveden vanhan kirkon kunnostamiseen. Työ alkoi aikatauluehdotuksen mukaisesti puunhankinnalla sekä kuntoarvion teettämisellä, jonka teki elokuussa 1997 kirvesmies Vesa Marttinen. Huolella tehty työ paljasti kohteesta lisää sekä vähäisiä että vakavia puutteita ja vaurioita. Kivijalka oli monin paikoin painunut ja sen korkeus maan pinnasta vaihteli 80:stä 400 millimetriin eri puolilla kirkkoa. Ladonnasta puuttui paikoin kiviä. Painunut kivijalka ei ollut kuitenkaan vielä aiheuttanut lahoa alimmissa hirsissä. Alapohja oli muutoin hyvässä kunnossa ja kuiva, mutta itäisen päädyn ristivarsien sisänurkissa oli pahoja lahovaurioita. Vesikaton raken-

Kuva 118. *Kirkon eteläpuolen portaiden virheetön veistopinta portaiden ja tuohituksen purun jälkeen.*

teissa ei ollut sanottavia vaurioita. Alimmaisten, oletettavasti alkuperäisten leveiden veistettyjen uralautojen päällä oli kuusi kerrosta päreitä ja kaksi uudempaa lautakatetta. Päällimmäisen katteen laudat olivat vääntyilleet ja harjalaudat olivat auenneet toisistaan.

Tapulipäädyn pääsisäänkäynnin seinässä kiinni olevien kiviportaiden vesieristeenä ollut tuohi oli aikaa myöten rikkoutunut mikä oli lahottanut portaiden takana olevia hirsiä. Sen sijaan eteläpuolen osittain luhistuneiden kiviportaiden takana olevat tuohet olivat moitteettomassa kunnossa ja paljastivat korjattaessa seinän moitteettoman veistopinnan. Pahimmat vauriot olivat samoissa sisänurkissa kuin alapohjassakin. Seinissä oli runsaasti tikanhakkaamia sekä jäänteitä ja jälkiä vesikourujen juurakkokannattimista.

Kuva 119. *Pihlajaveden kirkon katosta poistettu malli kaikista alkuperäisen katteen päälle asennetuista katteista. Jokainen uusi lautakate on ollut edellistä kapeampi.*

Tein kirkon katon uusimissuunnitelman yhdessä Olli Cavénin kanssa.[1200] Suunnitelmassa kirkon katto palautettiin lähemmäksi alkuperäistä lautakatetta. Kirkon kaksi myöhäisempää lautakattokerrosta esitettiin purettaviksi ja pärekattokerroksia säilytettäviksi katon alusrakenteissa, mikäli se olisi teknisesti mahdollista. Kaikista poistettavista kattokerroksista tuli säilyttää näyte ja kerrokset dokumentoida. Alimmaisen veistetyn katteen kunto tuli tarkistaa ja toimenpiteet määritellä katon kunnon mukaan erillisessä tarkastuksessa. Tuohitus tuli täydentää, kupariset jiirikourut ja lahonneet puiset kourut poistaa. Puutavarana tuli käyttää vähintään 100 vuotta vanhaa mäntyä, jossa tyvitukin latvapään leveyden tuli olla vähintään 300–400 mm. Puut ohjeistettiin kaadettaviksi maaliskuussa. Lankut tuli sahata tuppeen paksuudeltaan 35 mm laudoiksi mieluiten kenttäsirkkelillä, käyttäen hienosahausta. Aihiot tuli taaplata kunnollisesti katokselliseen tapuliin ja tyvitukin tyvipää merkitä heti kaadon jälkeen. Sahattaessa ja taaplattaessa tuli huolehtia siitä, että lautojen sydänpuoli tulee ylöspäin. Ulkokuivien lankkujen alapuoli tuli jättää hienosahapinnalle ja sen yläpuoli (sydänpuoli) sekä sivut höylätä käsin. Kattolaudat, jotka noudattivat vanhan lautakaton mitoitusta, tuli asentaa katolle myötäsukaan. Lankkuihin tuli höylätä vesiurat erillisen piirustuksen mukaisesti. Lautojen liitoskohta tuli tiivistää tuohituksella ja jiirikourut veistää yhdestä puusta, joko tiheäsyisestä männystä tai haavasta ja tervata. Uudet vesikourut ohjeistettiin tekemään haavasta tai männystä ja vesikourun kannattimet kuusen juurakoista. Laudat tuli naulata vuorotellen kummastakin reunasta takonauloilla noin metrin välein.

Keuruun seurakunta palkkasi työhön kirkon naapurissa asuvan kirvesmies Jorma Rantakömin, mikä osoittautui erinomaiseksi ratkaisuksi. Rantakömillä oli tarpeen mukaan työssä apuvoimia, mutta pääosin hän teki työt yksin. Lieneekö johtunut siitä että kirkko oli alun perin rakennettu Kömin talon maille ja yksi sen alkuperäisistä rakentajista oli ollut Rantakömin esi-isä, että hän korjasi kirkkoa huolella, tarkasti ja sydämellä.

Työt alkoivat kirkon pääportaiden osittaisella purkamisella siten, että portaiden takana olevat alimmaiset hirsikerrat saatiin näkyviin. Portaiden suuria kivisiä askelkiviä ei nostettu pois paikoiltaan. Työtilaa tehtiin sen verran, että hirsien paljastuneet lahovauriot voitiin paikata. Päällimmäiset askelkivet asennettiin siten, että ne kaatoivat lievästi seinästä poispäin.

Hirsiseinän paikkauksessa käytettiin vanhoja hirsiä. Työohjeena oli, että kaikki piiloon jäävät loveukset ja liitokset tuli tervata ja saumauksiin asentaa pellavarivettä tilkkeeksi. Kaikissa kosteudelle alttiissa kohdissa, kuten portaiden taustoissa ja alimmaisissa hirsikerroissa kivien päällä, tuli käyttää tuohile-

Kuva 120. *Vaurioitunut ja följarilla tuettu hirsinurkka saarnatuolin takana.*

Kuva 121. *Paikattu hirsiseinä kirkon pohjoissivun ja sakariston nurkkauksessa.*

Kuva 122. *Pihlajaveden vanhan kirkon alustasta löytynyt pihlajapuinen mittakeppi, jota on mitä ilmeisimmin käytetty apuna kirkkoa rakennettaessa.*

vyjä eristeenä. Alimmaisissa hirsikerroissa, jotka tuli kengittää työsuunnitelman mukaisesti, voitiin käyttää tuoretta, talvella kaadettua mäntypuuta. Muissa, keskelle seinäpintoja tulevissa paikkauksissa käytettiin vain vanhaa hirttä.

Hirsityöt aloitettiin pohjoisseinän ja sakariston nurkkauksesta. Siellä oleva pystyföljari jouduttiin irrottamaan työn ajaksi, jotta nurkkaliitokset ja salvokset saatiin tehtyä huolellisesti ja tiiviisti.[1201] Seinän alaosassa jouduttiin menemään korvaavilla hirsillä myös seinän sisäpuolelle, koska ehjää hirttä oli sisäpuolella vain toistakymmentä millimetriä. Kohta sijoittui saarnatuolin alle, joten se ei jäänyt häiritsevästi näkyviin sisätilassa. Uusia hirsiä ei patinoitu, vaan ne jätettiin kertomaan yhdestä kirkon korjausvaiheesta.

Paikattavista hirsipinnoista poistettiin vain lahovaurioiset kohdat kovaan puuhun asti, yleensä noin 2–3 tuuman syvyyteen. Paikan ja asennuskohdan pinnat tervattiin. Paikat pyrittiin tekemään hirsien pituussuuntaisten halkeamisen mukaisesti ja pystysaumoja limittäen. Korvauksessa käytettävien hirsien löytämisessä oli jonkin verran ongelmia ja asiaa selvitettiin Museoviraston ja seurakunnan taholta. Samoin metsästettiin hyvälaatuista tuohta ja tervaa työhön.

Matkustimme Olli Cavénin kanssa Pihlajavedelle tarkentamaan kirkon hirsiseinien lahovaurioita ja

Kuva 123. *Katon vanhan takonaulan mittapiirustus.*

Kuva 124. *Jorma Rantakömi esittelee vanhasta kattorakenteesta löytynyttä virheetöntä tuohilevyä.*

työsuunnitelmia lokakuussa 1998. Samalla kävimme katsomassa vesikattoon sahattuja ja Jorma Rantakömin riihessä tapuloituna olevia lautoja sekä jiirialueiden vesikouruja. Matkalla sovittiin, että puutavara sai kuivaa rauhassa seuraavaan kesään asti, jotta vältyttäisiin liialliselta halkeilulta. Laudat päätettiin höylätä tasohöylällä ja tehdä niihin käsityönä viimeistelemällä vesiurat. Mitoituksessa päätettiin noudattaa vanhojen lautojen urasyvyyttä ja tervata laudat pintapuolelta kertaalleen ennen niiden katolle asentamista.

Kirkon kivijalan ulos pullistuneita kiviä päätettiin työntää sisäänpäin hirsitöiden yhteydessä. Samalla päätettiin tehdä koeluonteinen rekonstruktio vedenheittokourusta juurakkotuentoineen ja päättää sen jälkeen jatkotoimista.[1202]

Kattotyöt olivat pitkällä käydessäni paikalla 26.7.2000. Jorma Rantakömi oli saanut valmiiksi katon kuoripäädyn pohjoislappeen sekä sakariston itälappeen ja oli tuolloin purkanut sakariston länsilappeen sekä runkohuoneen pohjoislappeen lahonneet kattokerrokset. Valmis katto oli tervattu kertaalleen alkukesästä ja siihen oli tarttunut jonkin verran roskia ympäröivistä puista. Rantakömi oli, tarkasteltuaan läheltä vanhoja kattolautoja, tullut siihen tulokseen, että ne oli alun perin 1700-luvulla tehty repimällä, jonka jälkeen ne oli veistetty ja niihin oli höylätty vesiurat.

Alttarikaiteen sisäpuolelle oli tehty omilla jaloilla seisova tilapäinen mäntypuinen pikariteline. Sovimme, että jalat korvataan pienillä mäntypuisilla konsoleilla ja että teline jätetään noin 10 mm irti alttarikaiteen seinämästä.

Työn aikana Jorma Rantakömi oli löytänyt kirkon alapohjasta pihlajapuusta tehdyn oletettavasti kirkon

Kuva 125. *Pihlajaveden vanhan kirkon ullakolta löytyneen vanhan lasiurallisen ja tuuliraudoilla varustetun ikkunapuitteen sekä 'puulusikan' mittapiirustus.*

Kuva 126. *Pihlajaveden vanhan kirkon uusittu lautakate ja rekonstruoitu sadevesijärjestelmä vuonna 2002.*

Kuva 127. *Runkohuoneen alimman kattolaudoituksen ja kylkiäisrakennuksen liittymäkohdasta löytynyt harjalaudan malli.*

rakentamisaikaisen mittakepin sekä Axel Gallénin runossaan mainitseman sakariston virtsakourun, josta oli tehty kopio alkuperäiselle paikalleen. Kaikki työt kirkossa oli tehty huolella ja kauniisti. Työmaa oli siisti ja hyvin hoidettu. Avatut kattorakenteet oli suojattu huolellisesti kevyillä ja lujilla kattorakenteilla.[1203]

Työt jatkuvat tapulin ympäri etelälappeelle ja valmistuivat vuonna 2002. Kirkon erikoinen vesikoururakenne rekonstruoitiin. Kuten kuvauksesta voi päätellä, Museovirasto ja erityisesti Olli Cavén olivat kiinteästi mukana sekä töiden suunnittelussa että toteutusvaiheen töissä. Minulle Cavénin puun tuntemisen ammattitaito ja käytännön kokemus oli korvaamaton apu suunnittelutyössä.

Jorma Rantakömin käden jälki on näkyvissä kirkon vuosituhannen alussa valmistuneessa lautakatossa ja näkymättömissä kaikissa muissa kirkkoon tehdyissä korjauksissa. Hieno yksityiskohta on katon uusi sydämenmuotoinen harjalauta, jonka malli löytyi asehuoneen ja runkohuoneen lautakattojen yhtymäkohdasta. Sama muotokieli toistuu kirkon taoksissa, mistä Akseli Gallén runoelmassaan edellä mainitsee. Rantakömi teki massiivisen harjalaudan yhdestä haapapuusta veistämällä.

Kuva 128. *Pihlajaveden vanhan kirkon 1930-luvun kahvituskioski korjauksen alkaessa.*

Kuva 129. *Pihlajaveden vanhan kirkon kahvituskioski korjattuna.*

11.3 Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan uudelleen rakentaminen

Tyrvään Pyhän Olavin kirkko rakennettiin uudelleen vuoden 1997 tuhopolton jälkeen. Seurakunta perusti erityisen työryhmän ideoimaan kirkon jälleenrakentamista, valvomaan työn suunnittelua ja toteuttamista. Ulkopuolen töistä vastasi Museovirasto. Sisätilan rekonstruktion oikeutusta pohdittiin kahdessa keskustelutilaisuudessa ennen suunnittelun aloitusta. Luku kertoo suunnittelun vaikeuksista, työn herättämästä julkisuudesta keskustelusta, mutta ennen kaikkea subjektiivisesta pohdinnasta: miten rakentaa uudestaan keskiaikainen, kerroksellinen sisätila.

Lähtökohta

Tyrvään Pyhän Olavin kirkko oli tuhoutunut tulipalossa syksyllä 1997. Palossa menetettiin kirkon keskiaikainen kattorakenne, Suomen vanhin säilynyt, juuri osittain uusittu paanukate, sekä pääosin 1780-luvulta peräisin ollut puinen sisätila. Kirkko oli säilynyt hyvin 1700-luvun lopun asussa sen jäätyä autioksi, kun vuonna 1855 valmistunut uusi kaksitornillinen tiilikirkko Vammaskosken rannalla oli otettu käyttöön. Vanha kirkko ei kuitenkaan ollut vailla huolenpitoa, eikä sen sisustus koskemattomassa 1700-luvun asussa, kuten aiemmissa luvuissa on kuvailtu. Arkkitehti Carolus Lindberg kirjoitti jo vuonna 1935 teoksessaan *Finlands Kyrkor* kirkon tulleen konservoiduksi monta kertaa autioitumisensa jälkeen ja seurakunnan säilyttävän sitä arvokkaana muistomerkkinä.[1204] Eri asiakirjat osoittavat sen olleen aika ajoin suurtenkin korjausten kohteena ja toimineen muun muassa maamme arkistojen suojavarastona toisen maailmansodan aikana.[1205]

Sanat, jotka eri vaiheissa lausuttiin Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan toteuttamista suunniteltaessa ja sitä rakennettaessa vaikuttivat voimakkaasti siihen, miten kirkon sisätila rakennettiin uudelleen. Kirkon vielä savuavilla raunioilla pääjohtaja Henrik Lilius lupasi Museoviraston tuen kirkon jälleenrakentamiseen ja paanukaton etelälappeen uusineet talkoolaiset ilmoittivat voivansa tehdä katon uudestaan. Noin kuukausi palon jälkeen Vammalassa pidetyssä keskustelutilaisuudessa arkkipiispa John Vikström ilmaisi toiveen, että *kirkko tulisi rakentaa tunnelmaltaan entisen kaltaiseksi*.

Pyhän Olavin kirkon ulkopuolen arkkitehtonisesta ilmeestä ei käyty paljonkaan keskusteluja. Oli selvää, että Rautaveden kansallismaisemaan oleellisesti kuuluva kirkko saisi takaisin menetetyn ulkoasunsa, jonka toteutumisesta Museovirasto kantoi vastuun. Sisätilan toteuttamiselle ei sen sijaan ollut itsestään selvää ratkaisua. Tehtäisiinkö tarkka kopio menetetystä sisätilasta, ratkaistaisiinko se modernilla muotokielellä vai olisiko ratkaisu jotain siltä väliltä?

Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentamisen rakennustoimikunta asetti työryhmän[1206] tekemään ehdotuksia kirkon sisätilan uudelleenrakentamiseksi joulukuussa 1997. Työryhmän toimeksianto sisälsi kirkon säilyttämisen edelleen lämmittämättömänä tilana, pyrkimyksen sisätilan tunnelman palauttamiseksi entisen kaltaiseksi käyttämällä puuta, käsityötaitoja sekä perinteisiä väri- ynnä muita aineita ja menetelmiä. Toimeksiantoon sisältyi myös ohje rakentaa kirkko perusrat-

Kuva 130. *Tulipalossa 21.9.1997 tuhoutunut Tyrvään Pyhän Olavin kirkko.*

kaisuiltaan paloa edeltävään asuunsa, kuitenkin siten, että penkkirivien mitoitus tarkistetaan, ja että paloturvallisuuden yms. edellyttämät ratkaisut tehdään yhteistyössä asianomaisten viranomaisten kanssa. Vammalan seurakuntayhtymä tilasi sisätilatyöryhmän työn tueksi kirkon mittapiirustuksiin ja runsaaseen valokuva- sekä videoaineistoon perustuvat rekonstruktiopiirustukset konservaattori Viktor Lahdelta.[1207]

ICOMOSin Suomen osasto järjesti asiasta kaksi valtakunnallista keskustelutilaisuutta. Näistä ensimmäinen järjestettiin puoli vuotta palon jälkeen. Siinä punnittiin jälleenrakentamisen eri vaihtoehtoja, myös sitä tulisiko sisätilaa heti toteuttaa ollenkaan. Toinen keskustelutilaisuus järjestettiin vuotta myöhemmin, sisätilatyöryhmän saatua työnsä valmiiksi. Useiden asiantuntijoiden mielestä kirkon rekonstruktiolla ei saataisi takaisin alkuperäistä rakennusta. Todettiin myös, ettei toteutuksessa ollut oikeita tai vääriä ratkaisuja.[1208] Pidän näitä keskusteluja merkittävinä näkemysteni muokkaajina ja näen niissä runsaasti yhtymäkohtia sata vuotta aikaisemmin Turun tuomiokirkon restauroinnista käytyihin keskusteluihin. Pyhän Olavin tilaisuuksissa minuun vaikuttivat erityisesti Maire Mattisen, Tore Tallqvistin ja Jukka Jokilehdon puheenvuorot.

Maire Mattinen[1209] toimi kummankin keskustelun puheenjohtajana ja piti niissä myös alustukset. Ensimmäisen keskustelun keskiössä oli rekonstruktion oikeutus. Mattinen otti esille Venetsian julistuksen kriittisen suhtautumisen siihen:

> *Peruslähtökohtana on aina muistettava, ettei tuhoutunutta alkuperäistä kirkkoa voida koskaan saada sellaisenaan takaisin, kopio on vain eräänlainen 'kuva' menneestä. Rekonstruktion oikeutukselle on luotu doktriineja, joissa otetaan huomioon katastrofista kulunut aika, menetetyn kohteen dokumentoinnin taso ja myös erilaisia eettisiä vaikutteita. Tämän tyyppisiin seikkoihin vedoten on esimerkiksi Vanhan Varsovan rekonstruktiota pidetty kansainvälisestikin hyväksyttynä ratkaisuna.*[1210]

Samassa tilaisuudessa Tore Tallqvist[1211] puolestaan korosti, että tulisi keskustella niistä merkityksistä, jotka restauroinnin avulla tahdotaan välittää tuleville sukupolville. Hän siteerasi Ville Lukkarisen *Helsingin Sanomien* yliökirjoitusta *Jokainen restaurointi on tulkintaa*:

> *Vaarana on se, että halutessamme hyväntahtoisesti rekonstruoida vanhoja sisätiloja on ilmeinen riski, että emme kuitenkaan pysty toteuttamaan niitä. Keskittyminen menetetyn aitouden ja tyylin palauttamiseen synnyttää helposti vastoin tahtoamme kuolleen muodon. Sisätilan maisemalliset ja tunnelmalliset merkitykset jäävät helposti kokematta. Tunnelma ja elävä perinne ovat kytköksissä toisiinsa. Tyrvään kirkon rekonstruktio olisi ainutlaatuinen tapahtuma – ensimmäinen kerta Suomessa – paradigma. Tavoitteista tulisi keskustella perusteellisesti, ennen kuin päädytään rakennustoimenpiteisiin.*[1212]

Jukka Jokilehto[1213] osallistui jälkimäiseen keskustelutilaisuuteen. Hän ei tuntenut tarkasti Tyrvään menetettyä kirkkorakennusta, mutta toi keskusteluun kansainvälistä restaurointinäkemystä. Hän korosti, että rakennustyö tulisi kaikissa tapauksissa ilmentämään omaa aikamme ja lopputuloksessa työn laatu tuli olemaan merkittävä. Jos tehtäisiin kopio, työn laatu laskisi.

> *Alkuperäisestä tehty tarkka mittapiirustus ei anna kuitenkaan kaikkea tietoa ja toimii rajoittajana. Ehdotankin rekonstruktiota suurilta piirteiltään sallimalla luova ajattelu ja työ, jolloin lopputulos on yksityiskohdiltaan ja detaljeiltaan meidän aikaamme.*
>
> *Maalauksista sanoisin, että taiteilijalla tulisi olla vapaus tehdä oma tulkinta. Vertaan tilannetta esimerkiksi Mozartin ja Bachin musiikkiin: nuotit ovat olemassa, mutta jokainen esitys on erilainen. Taiteilija tulkitsee uudelleen partituurin tematiikan ja tilarakenteen. Työssä tulisi valita looginen linja, joka viedään yksityiskohtiin – tämä esimerkiksi edellyttäisi uuden saarnatuolin tekemistä tilaan tuotavan vanhan sijasta. Dokumenttiaineistosta ei tulisi tehdä työpiirustuksia, vaan ne tehtäisiin uusiksi omalla ammattitaidolla ja -tiedolla.*[1214]

Kohteeseen tutustuminen

Vammalan evankelis-luterilaisen seurakuntayhtymän Tyrvään Pyhän Olavin kirkon uuden sisätilan suunnittelutarjouspyynnössä kesällä 1999 pyydettiin lyhyt kuvaus siitä, miten annettu tehtävä toteutettaisiin. Antamassani tarjouksessa kerroin seuranneeni Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentamiseen liittyvää työtä ja keskustelua läheltä muun muassa toimimalla kahden edellä mainitun kirkon jälleenrakentamista koskevan keskustelun[1215] kirjurina sekä seuraamalla jo tehtyjä töitä ja suunnitelmia kiinnostuneena. Pidin kirkon jälleenrakentamista erittäin vaativana tehtävänä.

Käydyissä keskusteluissa oli tullut esille monia mielenkiintoisia näkökulmia. Ne olivat myös osoittaneet selvästi, ettei ollut yhtä ainoaa oikeata ratkaisua jälleenrakentamiseen. Olin vahvasti sitä mieltä, että menetettyä, vuosisatojen saatossa muodostunutta kirkkotilaa ei voinut saada takaisin vanhoja muotoja kopioimalla. Liian suuren osan tilan viehätyksestä olivat muodostaneet merkitykset rakennettujen muotojen takana sekä menneiden sukupolvien kirkkoa vaalineet kädet ja lattioita kuluttaneet jalat. Tästä syystä

Kuva 131. *Tyrvään Pyhä Olavin sisätila vuonna 2000 uuden vesikaton valmistumisen jälkeen.*

tilassa sai mielestäni näkyä se aikakausi, jolloin se rakennetaan uudestaan.

Tyrvään Pyhän Olavin kirkon vanhan tilajaon: penkkien, lehtereiden, alttarin ja saarnatuolin palauttaminen tilaan oli mielestäni mahdollista. Samoin pidin selvänä, että ne tehtäisiin puusta. Sisätilan suunnittelutyö oli mielestäni monivaiheinen, muuntuva prosessi ja ehdotin tarjouksessa sen tekemistä vaiheittain. Ensimmäinen vaihe olisi lattian rakentaminen säilyneestä materiaalista siten, että palosta säilyneet lankut käytettäisiin kirkon näkyvimmissä osissa – tai jos niiden kantavuus ei riittäisi, keskitettäisiin vanhat laudat esimerkiksi alttarin alueelle. Lattian puuttuvat osat voitaisiin täydentää uudella, vanhan, alkuperäisen laudan mittaisella puutavaralla. Holvi rakennettaisiin palossa tuhoutuneen holvin mallisena ja mittaisena. Lattian valmistuttua voitaisiin tila sisustaa käyttämällä tilapäistä alttaria ja penkkejä. Nämä toi-

Kuva 132. *Viktor Lahden rekonstruktiopiirustuksia Tyrvään vanhasta kirkosta.*

menpiteet mahdollistaisivat kirkon käyttämisen jumalanpalveluksiin verrattain nopeasti.

Ensimmäisen vaiheen töihin kuuluivat esityksessäni myös neuvottelut eri viranomaisten kanssa sisätilan yksityiskohdista ja niiden suhteesta viranomaismääräyksiin. Toisessa vaiheessa hahmoteltaisiin kiinteän sisustuksen suunnitteluohjelma mallikappaleiden avulla, esimerkiksi tekemällä Viktor Lahden piirustusten pohjalta rakennusosista yksinkertaistetut 1:1 mallit ja määrittelemällä paikan päällä niiden käsityön ja koristelun aste. Alttari, saarnatuoli ja penkit voitaisiin ajatella toteutettaviksi myös siten, että tilapäisistä rakennusosista vähitellen rakennettaisiin lopulliset ja lisättäisiin niihin detaljointia sekä puu- ja maalauskoristelua. Työssä tuli mielestäni olla heti alusta alkaen mukana myös eri alojen edustajia kuten taiteilija, puuseppä, rakennusmaalari ja kirvesmies, jotka toisivat oman asiantuntemuksensa suunnitteluprosessiin.

Pidin sisätilatyöryhmän ehdotuksia tarkkaa rekonstruointia lukuun ottamatta hyvinä, erityisesti kaiken säilyneen materiaalin käyttämistä hyväksi tilaa rakennettaessa. Tässä, kuten koko muussakin suunnitelmassa tuli mielestäni kuitenkin asettaa sisätilan kokonaishahmo yksityiskohtien edelle. Aikataululliseesti pidin hidasta aikataulua nopeaa parempana jo pelkästään puutavaran vaatiman pitkän kuivausajan perusteella.

Olin laatinut aiemmin selostamani korjaussuunnitelmat 1990-luvulla Keuruun vanhaan kirkkoon, jossa oli yksi parhaiten säilyneistä 1700-luvun maalatuista kirkkointeriööreistä Suomessa. Saman seurakunnan toinen kirkko, Pihlajaveden vanha kirkko, jossa yhteistyössä Museoviraston kanssa suunnittelemani korjaustyöt olivat juuri meneillään, oli kokenut samankaltaisen kohtalon kuin Tyrvään Pyhän Olavin kirkko. Siellä sisätila oli rakennettu uudelleen 1920- ja 1930-luvuilla. Käymällä näissä kirkoissa näki, miten vaikeata menetetyn sisätilan uudelleen rakentaminen oli. Pihlajaveden vanha kirkko oli toki kaunis ja puhutteleva, mutta sen sisätila ei kuitenkaan tarjonnut Keuruun ainutlaatuisen kirkkotilan kaltaista vuosisatojen patinaa ja kauneutta.[1216]

Sain toimeksiannon kirkon uuden sisätilan suunnittelusta kesällä 1999. Sisätilatyöryhmä jatkoi toimintaansa koko työn ajan. Suunnittelun tukena toimivat erityisesti sisätilatyöryhmän arkkitehti Maija Kairamo ja akateemikko Juha Leiviskä sekä useat Museoviraston työntekijät.

Korvaamattomana apuna olivat myös muut työryhmän jäsenet. Erityisesti puheenjohtaja, rovasti Timo Kökkö sekä kirkkoherra Osmo Ojansivu tukivat ratkaisujani työn eri vaiheissa. Taiteilijaprofessori Silja Rantanen puolestaan auttoi minua ehkä kirkon vaikeimmassa yksittäisessä suunnittelutyössä, uuden saarnatuolin suunnittelussa.

Tein suunnittelun pohjaksi arkistotutkimuksia kirkon eri korjaus- ja muutosvaiheista. Suurena apuna oli seurakunnan yksityishenkilöiltä keräämä laaja valokuva-aineisto. Kerätty tieto antoi lisävalaistusta menetetystä sisätilasta ja paljasti siinä tapahtuneen muutoksia myös kirkon autioitumisen jälkeen. Pelkkä tieto siitä, ettemme olleet tekemisissä muuttumattoman 1700-luvun lopun sisätilan kanssa helpotti suunnittelun mukanaan tuomia paineita. Tutkiessani Museoviraston rakennuskonservaattorin Olli Cavénin ja silloisen talkoolaisen, tulevan sisätilojen työnjohtajan Esko Kangasniemen kanssa kirkon vieressä hiiltyneiden rakennusjätteiden kasaa lokakuussa 2000, löysimme sieltä jäänteitä vanhoista rakenteista ja niiden hienoista yksityiskohdista. Nämä löydöt, sekä sakaristossa sijainnut palolta säilynyt vanha lukkarinpenkki auttoivat yksityiskohtia ratkaistaessa.

Kuva 133. *Kirkon parven hiiltyneet penkit.*

Viktor Lahden huolellisesti laadittujen piirustusten avulla kirkko olisi voitu rakentaa ulkonäöltään entisen kaltaiseksi. Kuitenkin tutkimalla palosta säästynyttä hiiltynyttä puutavaraa löytyi yksityiskohtia, joita kukaan ei olisi voinut dokumentoida rakennetta rikkomatta ja jotka osoittautuivat ratkaisuiltaan erilaisiksi, kuin mitä valokuvista olisi voinut päätellä. Tämä vahvisti käsitystäni siitä, että tärkeintä ei ole menetetyn rakennuksen kuva, joka pahimmillaan voi olla historiallinen väärennös, vaan sen sisältö.

Kävin useaan kertaan tutkimassa hiiltyneitä puukasoja ja vastarapattuja seiniä. Museovirasto oli ottanut tilanteen hallintaansa heti palon jälkeen ja käynnistänyt prosessin kirkon suojaamisesta lähestyvää talvea vastaan. Paikkakunnalla oli myös valtavasti jäl-

leenrakennuksessa tarvittavaa taitoa ja tahtoa nähdä vanhan kirkon hahmo jälleen vanhalla paikallaan.

Tulipalon jäljiltä kirkon lattiasta oli jäljellä osa lattiavasoista, betonipilarit sekä suuri määrä hiiltyneitä lankkuja. Länsilehteriä kannattanut kuningaspalkki, ainoa seinärakenteisiin tukeutunut tuhoutuneen sisätilan osa, lepäsi karrelle palaneena dramaattisena paikoillaan muutoin tyhjässä tilassa. Suurin kysymys oli: kuinka rakentaa uudestaan jotain sellaista, mikä oli peruuttamattomasti poissa? Kuinka saada takaisin vanhan rakennuksen tunnelma, jonka yksilöllisyys koostui sen tekijöistä ja satojen vuosien aikana syntyneistä merkeistä? Kuinka korvata tulipalossa menetetty pintojen patina, tuhansien ihmisten vuosikymmenien aikana kirkkoon jättämät elämän jäljet?

Näkökantani jälleenrakentamiseen oli, että sitä vanhaa kirkkoa, joka oli muodostunut satojen vuosien aikana, ei ollut mahdollista saada takaisin kopioimalla vanhoja muotoja. Aivan liian suuri osa tilan viehättävyydestä oli muotojen takana olleissa merkityksissä ja edellisten sukupolvien jättämissä merkeissä. Patina oli ikuisiksi ajoiksi poissa, eikä sitä voitu keinotekoisesti uudelleen tehdä. Aikakausi, jolloin tila rakennettiin uudestaan, sai myös näkyä ja lisätä kokonaisuuteen jotain omasta ajastamme ja arvoistamme.

Arkkipiispa Vikströmin lausuma sana *tunnelma*, kirkon sisätilan synnyttämä tunne, sen ilmapiiri, ohjasi palauttamaan kirkon maiseman, asettamaan rakenteet vanhoille paikoilleen. Koska kirkon kivinen hahmo oli olemassa, samoin kuin kiinnekohdat menetettyyn puurakennukseen: seinissä olevat kolot ja komerot, rautaiset kiinnitystangot, lattian alla olevat pilarit ja ikkunoiden tiilipilareiden läpi menevät tuuliraudat, oli luontevaa käyttää näitä työssä hyväksi. Päädyin ehdottamaan tilallista rekonstruktiota, sisätilan maiseman palauttamista.

Ensimmäinen sisätilaehdotus

Laadin ensimmäisen ehdotuksen Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilaksi 10.2.2000. Sitä ennen kirkosta tekemäni historiaselvitys oli osoittanut, että kirkon sisätila ei tuhoutuessaan ollut puhtaasti 1700-luvun asussa, vaan jatkuvassa liikkeessä 1620-luvulta aina kohtalokkaaseen syyskuuhun 1997 asti. Ehdotuksessani analysoin tilaa jakamalla sen osiin ja mietin samalla, minkälaisista uusista osista pystyttäisiin rakentamaan tunnelmaltaan vanhan kirkon kaltainen sisätila vanhojen muurien sisään. Yhtenä lähtökohtana oli *autenttisuuden* käsite, erityisesti sanan merkitykset *luotettavuus* ja *uskottavuus*. [1217] Miten lähestyä kirkon menetettyä tunnelmaa siten, että sisätilan uskottavuus säilyisi?

Esitin, että kirkon kaikki osat tehtäisiin nykyajan muotokielellä, tai ainakin muotokielellä, jossa tunnistettaisiin sen uudelleen rakentamisen aikakausi. Toiseksi pinnat tulisi viimeistellä käsin, mutta muuten toteutuksessa voitaisiin käyttää hyväksi nykyajan suomia mahdollisuuksia. Kolmanneksi materiaalina tulisi olla enimmäkseen puu, myös liitoksissa, rauta nauloissa ja heloissa, vanha lasi ikkunoissa sekä maalina pellavaöljy- ja temperamaali. Neljänneksi työ tulisi toteuttaa vaiheittain siten, että kaikki osat liittyisivät toisiinsa ja niiden suunnitelmat voisivat elää prosessin aikana. Viidenneksi työt tulisi toteuttaa pääosin ammattivoimin, kuten ne oli aiemminkin toteutettu. Kuudenneksi työhön kytkettäisiin kuvataiteilija ja puun käsittelyä hallitseva kuvanveistäjä toteuttamaan lehterin, penkkien, alttarin ja saarnatuolin koristeita ja maalauksia.

Halusin irrottaa suunnittelun dogmaattisesta rekonstruktiosta vapaampaan suuntaan, käyttää aikaa luovuuteen kopiontitarkkuuden sijasta. Samalla toivoin voivani löytää jokaiselle uudestaan tehtävälle muodolle käytännön sisällön ja oikoa mittoja ja muotoja siellä, missä ne eivät olleet nykyihmiselle mielekkäitä tai käsitettävissä. Toivoin, että lopputuloksena saataisiin uskottava sisätila, jossa kenellekään ei jäisi epäselväksi, miltä aikakaudelta se on peräisin, mutta jossa kävijä saisi lohdutusta tulipalossa iäksi menetetyn sisätilan kaipuulle. Taiteilijat voisivat samalla tuoda sisätilaan jotain aivan uutta, kuten Andreas Löfmark omana aikanaan. Lisäksi esitin joitakin yksityiskohtaisempia periaatteita: vanhat lankut tulisi käyttää uudestaan käytävillä ja kuorialueella, kun taas penkkikorttelien alaiset lattiat tehtäisiin kokonaan uudesta laudasta omana rakenteenaan hirsikehikkojen varaan. Lattialankkujen suunta ja lattian korkeus olisi näissä eri kuin vanhassa lattiassa. Vanhat ja uudet lattialankut pestäisiin hiekalla, kylmällä vedellä ja mäntysuovalla.

Holvi saisi toimia välittäjänä rekonstruoitujen kattorakenteiden ja sisätilan välillä, joten suunnittelin sitä tehtäväksi täysin vanhan laipion kaltaiseksi. Holvilaudat tuli veistää ja kiinnittää kattotuoleihin rautanauloilla. Kattolautojen pituudeksi ehdotin noin 4,5 m.[1218] Ne tuli käyttää hyväksi koko leveydeltään, laudoista ei tehtäisi tasalevyisiä. Holvilaudat tuli käsitellä lattian tavoin. Penkkejä esitin toteutettaviksi kahdessa vaiheessa: ensiksi istuinpenkit jalkoineen, jotka asetettaisiin vapaasti uusien lattiakehikkojen päälle. Toisen vaiheen töitä olisivat olleet selkänojien, virsikirjatelineiden, penkkien päätyjen ja käytäväovien valmistus. Esitin, että annettaisiin kirkkoa useimmiten käyttävien määritellä penkkien lopullinen sijoitus siten, että vapaasti seisovat penkit olisi kiinnitetty niille sijoilleen, johon ne aikaa myöten asettuisivat. Penkkien päädyissä ja ovien koristeissa esitin käytettäväksi puuntyöstöön erikoistuneen kuvanveistäjän ammattitaitoa. En halunnut suoria kopioita vanhoista penkeistä, en myöskään kaikkea entistä, kuten *vaimojen kirkottamispenkkiä*[1219] palautettavaksi kirkkoon. Osa penkeistä voisi

Kuva 134. *Havainnekuva Tyrvään Pyhän Olavin sisätilasta vuonna 2000.*

saada uuden sisällön: suntion penkki voisi toimia lukupulpettina ja piispan ja seurueen istuimet kuoron penkkeinä. Penkkejä ehdotin toteutettaviksi pintakäsittelyltään veistettynä. Niiden luonnokset olivat ensimmäisen suunnitelman liitteenä.

Lehterin istuimia en ollut suunnittelun ensimmäisessä vaiheessa sen tarkemmin miettinyt. Tilallisesti ajatellen istuimilla ei ollut suurta merkitystä, sen sijaan porttirakennelmat olivat tilassa tärkeät. En myöskään halunnut vielä lyödä lukkoon lehterin kaiteen muotoja, vaan halusin jättää ne osittain kuvataiteilijan, osittain kuvanveistäjän ratkaistavaksi. Sinertävä värisävy oli mielestäni tärkeä, samoin vanha kuvaohjelma sekä kaiteen rakenteellisuus. Halusin lehterin pilareineen noudattavan suunnilleen vanhan lehterin mittoja. Alttarista esitin käytettäväksi palosta jäljelle jääneitä osia uutta alttaria rakennettaessa. Uusi alttaripöytä sai olla vanhaa pelkistetympi ja ilman vanhassa pöydässä olleita laatikoita. Kuvaohjelmaa ehdotin toteutettavaksi soveltuvin osin alttariin ja sitä ympäröiviin penkkikortteleihin. Alttarin taustaseinän rakentamista ja sen maalaamista pidin tilallisesti tärkeänä. Saarnatuoli tuli mielestäni toteuttaa kuvanveistäjän, kuvataiteilijan ja arkkitehdin yhteistyönä vanhaa saarnatuolia mukaellen. Uusien ikkunoiden malleista ei tuolloin vielä ollut ehdotusta. [1220]

Ruisleipä ja hampurilainen

Esittelin ehdotuksen sisätilatyöryhmälle ja Museovirastolle helmikuussa 2000 Helsingissä. Tilaisuuteen osallistuivat Museovirastosta pääjohtaja, osastonjohtaja, restaurointitoimiston päällikkö sekä rakennushistorian osastolle perustettu kirkkoryhmä. Edellistä tarkempi, mutta vielä varsin luonnosmainen suunnitelma, jonka kannessa oli sisätilan havainnekuva ja liitteenä luonnokset penkkikortteliksi, saarnatuoliksi sekä kuori-ikkunaksi, esiteltiin Pyhän Olavin kirkon rakennustoimikunnalle 19.7.2000. Vammalan evlut. seurakunnan yhteinen kirkkovaltuusto ja kirkkoneuvosto hyväksyivät suunnitelman syksyllä 2000.

Arkkitehdit Martti Jokinen ja Panu Kaila kirjoittivat asian tultua julkisuuteen *Aamulehteen* mielipidekirjoituksen otsikolla *Sisustus vähän sinnepäin*, jossa he kritisoivat voimakkaasti sisätilasuunnitelmaa ja siinä esitettyjä ratkaisuja. Kirjoituksessa oli eritelty kolme mahdollista tapaa jälleenrakentaa kirkko. Näitä olivat moderni vaihtoehto *oman aikamme maailmankuulun suomalaisen arkkitehtuurin ja sisustusmuotoilun keinoin*, perinteinen vaihtoehto *rakentaa palanut sisätila entiselleen niin yksityiskohtaisesti kuin mahdollista* ja kolmas, omani, *tehdä jotain sinne päin, jonkinlainen haalistunut ja nykyaikaistettu versio upeasta kirkosta.* Kirjoittajat vertasivat valintaa ruisleivän vaihtamisesta

Kuva 135. ja 136. *Lattialankkujen koepuhdistus: hiiltyneiden osien poisto sekä lankkujen pesu hiekalla ja mäntysuovalla.*

Kuva 137. *Talkoolainen Kalevi Saari passaamassa uutta lattialautaa asehuoneeseen.*

hampurilaiseen ja päättivät kirjoituksen kuvitelmaan: *Kuka haluaa nähdä miltä 1700-luku näyttää suurin piirtein sinnepäin pyyhkäistynä? Vaikuttavaa ulkoasua ihailemaan poikennut kulkija avaa kirkon oven, kohauttaa olkapäitään ja kääntyy pois.*[1221] Koska kirjoituksessa sisätilatyöryhmää nimitettiin innottomaksi, vastasi työryhmän puheenjohtaja, rovasti Timo Kökkö kirjoittajille *Aamulehdessä* otsikolla *Terveisiä Tyrvään Pyhältä Olavilta*. Hänen näkökantansa oli, että Tyrväällä oltiin tekemässä ihmisiä varten rakennettua tilaa, ei esinettä, suomalaisen taiteen piirongin päälle laitettavaa kapinetta. Hän totesi, että *kirkko elää perustuksillaan, mutta aina ajassa. Se säilyttää ja se muuttuu. Ja niin on hyvä.* Kökkö päätti vastineensa kuvaillen esimerkin voimalla, minkälaista olisi, jos virsikirja olisi jäänyt Tyrvään tuhoutuneen kirkon penkkien rakentamisen aikaiseen kieliasuun, 1700-luvun alkuun. Uuden ja vanhan virren sanoma ja tunnelma olivat samat, mutta uudessa virressä asia oli sanottu oman aikamme kielellä. *Niin kirkko tekee.*[1222]

Lattian monet vaiheet

Alkuperäinen ajatus oli käyttää kirkon käytävillä ja kuoriosissa vanhoja, hiiltyneitä, 1600-luvulta peräisin olleita lankkuja. Sitä testatakseni tein koepuhdistuksia joillekin lankuille. Kokeiden jälkeen päädyin suosittelemaan osin pahasti hiiltyneiden, osin varsin hyväkuntoisten lautojen käsittelyä siten, että vaurioi-

tunutta pintaa kokeiltaisiin poistaa ensin mahdollisimman hellävaraisesti teräsharjalla, sitten varovasti hiekkapuhaltaen ja, jos ei muu auttanut, höyläten. Ensisijaisena tavoitteena oli säilyttää mahdollisimman paljon vanhan puun patinaa, mutta jos se ei ollut säilytettävissä, ainakin mahdollisimman paljon vanhaa puuta. Pintakäsittelyinä ehdotin kokeiltavaksi ainakin mäntysuopa- ja lipeäpesua. Suosittelin hienon hiekan käyttöä pesun yhteydessä teräsharjattua ja hiekkapuhallettua pintaa pestäessä, höylätylle pinnalle se oli tarpeetonta.

Tyrväällä järjestettiin kesällä 2000 useita lankkujenpesutalkoita. Samaan aikaan oli paikkakunnalla herännyt epäilys hiiltyneiden lankkujen kestävyydestä. Pestyjä lankkuja vietiin tutkittavaksi Tampereen teknillisen yliopiston rakennusgeologian laboratorioon. Siellä koeteltiin lattialankkujen kulutuskestävyyttä kokeessa, jossa niitä kulutettiin tasarakeisella kvartsihiekalla vakioajan vakiokuormituksella. Vertailukohteena käytettiin uutta puuta. Elokuun lopussa vuonna 2000 päivätyssä testausselosteessa[1223] dosentti Pertti Nieminen totesi, että testitulosten pohjalta vanhojen lattialankkujen käytölle ei ollut perusteita niiden heikon kulutuskestävyyden johdosta.

Tiedon saatuani vastasin Vammalan ev- lut. seurakunnan talouspäällikölle, että olin valmis luopumaan vanhojen lattialankkujen käytöstä. Olin seurakuntayhtymän yhteisen kirkkovaltuuston kokouksessa 17.9.2000 jo sanonut, että niistä voidaan luopua, jos kokeellisesti osoitetaan, etteivät ne sovellu käytettäväksi uudelleen rakennettavan tilan lattiamateriaalina. Esitin kuitenkin toivomuksen, että osa parhaista lankuista – erityisesti ne, joiden alapinnoissa oli eri talojen puumerkkejä – säilytettäisiin kokonaisina mahdollista myöhempää museo-, näyttely tai muuta vastaavaa käyttöä varten.[1224] Lautojen tiukkasyistä puuta käytettiin lopulta länsipäädyn ikkunanpielissä, muuriportaisiin johtavassa ovessa, ovensuun esitepöydässä ja sakariston kaapin peileissä.

Kirkon lattian toteutus oli tuolloin jo aloitettu aiemmin hyväksyttyjen suunnitelmien mukaan ja kirkossa oli määrä pitää ensimmäinen palon jälkeinen Tuomaankirkko neljännen adventin aamuna. Penkkikortteleiden korotettujen lattialavojen paikat oli kirkkosalissa mitattu valmiiksi. Uudesta lattiasta piti tehdä tilanteen muututtua nopea päätös. Luontevimmaksi ratkaisuksi tuli rakentaa lattia kokonaan samaan tasoon uudesta puusta vanhan lattian tapaan. Muutos ja kiire kuumensivat tunteita. Kun esitin työlästä lattialankkujen ohentamista lattian niskojen kohdalla, jotta sen korko ei muuttuisi alkuperäisestä, syntyi siitä suurin konflikti koko työn aikana. Lattiasta tuli – kuten kaikesta talkoolaisten työn jäljestä – lopulta kaunis, kestävä ja uskottava. Se valmistui määräaikaan mennessä ja pääsi heti koekäyttöön seurakuntalaisten saapuessa runsaslukuisina tunnelmalliseen Tuomaankirkkoon.

Kirkon uudet ikkunat

Aiemmin mainitsemani kaksi minulle tärkeäksi muodostunutta käsitettä: *luotettavuus* ja *uskottavuus* olivat tärkeitä erityisesti kirkon ikkunoita suunniteltaessa. Museovirasto oli löytänyt ullakkoa raivatessa vanhan, vinoneliön muotoisen palan vihreää ikkunalasia, jossa oli maalausjäänteitä – oletettavasti fragmentti kirkon vanhimmasta ikkunasta. Ikkuna-aukoissa oli jäljellä vanhat tuuliraudat, jotka olivat karkaistuneet tulipalon kuumuudessa. Keuruun vanhan kirkon rakennushistoriasta tiesin, että siellä kirkon vanhat, arvokkaat ikkunalasit oli huutokaupattu, kun ikkunoita suurennettiin 1800-luvulla.[1225] Tästä syntyi ajatus hakea puhallettua lasia lähiseudulta lehti-ilmoituksen avulla. Ehkä kirkko saisi jonkun vanhoista laseistaan takaisin?

Palossa menetetyt ikkunat olivat Maija Kairamon ja Heikki Havaksen vuonna 1965 suunnittelemat, tammikehyksiset, lyijyjaolliset ikkunat.[1226] Ikkunat oli tuolloin uusittu, koska aiemmat, oletettavasti Carl Armfeltin vuonna 1897 suunnittelemat puupuitteiset ikkunat olivat hoitamattomina lahonneet.[1227] Vielä taidehistoriallisen retkikunnan vierailessa kirkossa 1892 ainakin kuorissa ikkunat olivat olleet lyijypuitteiset.[1228] Olin aluksi vakuuttunut siitä, että tulevienkin ikkunoiden tuli olla puupuitteiset, sillä lyijypuitteiset ikkunat toivat ajassamme mieleeni lähinnä rustiikin ravintolasisustuksen, eivätkä noudattaneet ajatusta uskottavasta sisätilasta. En myöskään kokenut tarpeelliseksi vanhentaa kirkon mitään rakennusosaa siitä, mitä se oli palon syttyessä ollut. Lyijypuiteikkunat kuuluivat mielessäni aikaan, jolloin ikkunalasit olivat niin pieniä, että suuret ikkunapinnat vaativat kymmenien pienien lasien lyijysaumaisen mosaiikin. Halusin kuitenkin – tunnelman takia – saada kirkon ikkunoihin puhallettua lasia, pehmentämään ulkoa tulevan valon vaikutusta uuteen sisätilaan. Näin jälkikäteen ajatukset tuntuvat keskenään varsin ristiriitaisilta.

Kuva 138. *Museoviraston Tyrvään palaneen kirkon yläpohjasta löytämä ikkunafragmentti.*

Kuva 139. *Kuvakooste puupuitteisista ikkunasuunnitelmista.*

Lähdin siis suunnittelemaan puupuitteisia ikkunoita kirkon epäsäännöllisiin valoaukkoihin, joita jakoivat vaakasuorat tuuliraudat. Tehtävä ei ollut helppo, sillä yhtenäisen ilmeen saamiseksi olisi ruutujaon tullut olla lähes samanlainen keskenään erilaisissa aukoissa. Puupuitteet tulivat puolestaan sitä näkyvämmiksi, mitä pienempään ruutujakoon päädyin. Mikä toimi kuori-ikkunassa, ei toiminut muualla. Piirsin myös vanhimman fragmentin mukaisen rombikuvioisen ikkunan sekä tuhoutuneiden ikkunoiden mukaisen version, mikä näytti melko toimivalta. Kerran puhuessani talkoolaisen Veikko Niukkasen kanssa hän muistutti, että olimme tekemässä ratkaisuja, joiden tulisi kestää satojen vuosien päähän ja sanoi olevansa lyijypuitteisten ikkunoiden kannalla ihan niiden pitkäikäisyyden takia. Vastusteluni ja väitteeni jo ainakin sadan version piirtämisestä hän kuittasi sanomalla: *piirrä sadas ensimmäinen*. Kävin samoihin aikoihin Tallinnassa ja katsellessani tuomiokirkon ikkunoita tuulirautoineen ymmärsin lopullisesti niiden kuuluvan yhteen nimenomaan lyijypuitteisten ikkunoiden kanssa.

Tyrvään Pyhän Olavin kirkon ikkunat löysivät näin nykyisen muotonsa. Ikkunat toteutettiin lyijypuitteisina lukuun ottamatta länsipäädyn ja sakariston ikkunoita, joihin tuli puiset kehykset ja lyijyjako.[1229] Puhalletut ikkunalasit saatiin lahjoituksina lähiseudun taloista. Ikkunat ovat keskiaikaiseen tapaan kiinni rautakiinnikkeillä kiinteissä tuuliraudoissa.

Kuva 140. *Eteläseinän keskimmäinen ikkuna ulkopuolelta.*

Kuva 141. *Eteläseinän läntinen ikkuna sisäpuolelta.*

Kuva 142. *Albrecht Dürerin kuparipiirros vuodelta 1511.*

Kuva 143. *Tyrvään Pyhän Olavin kirkon pohjoislehterin pilarin ja vaakapalkin puuliitos.*

Puurakenteet ja niiden toteutus

Toinen vaikea asia olivat hirsityöt ja niiden yksityiskohtien mahdollinen kopioiminen tuhoutuneesta rakenteesta. Asiassa auttoi Albrecht Dürerin kuparipiirros itämaan viisaista miehistä osoittamassa kunniaa Kristus-lapselle vuodelta 1511. Piirroksessa puuliitokset ja pilarin viisteet, jopa konsolit olivat samanlaiset kuin Pyhän Olavin 1700-luvun parvirakenteessa. Jos 250 vuotta vanha rakennustapa kelpasi Tyrväällä parvia alun perin rakennettaessa, oli se mielestäni pätevä myös noin 250 vuotta myöhemmin, 2000-luvulla. Kuvan mukaiset liitokset ja tapitukset ovat edelleenkin yleisesti käytössä puurakentamisessa.

Lehterin rakenteet suunnitteli rakenneinsinööri Juhani Pentinmikko. Ne koottiin perinteisillä puuliitoksilla käyttäen loveuksia, kiilauksia ja tapituksia. Liitoksiin ei käytetty liimoja eikä rautavahvistuksia ja naulojakin vain muutamissa lehterin osissa sekä katossa. Yksityiskohdista tehtiin runsaasti 1:1 malleja rakennuspaikalla. Osan liitoksista suunnitteli Esko Kangasniemen johtama talkooryhmä apunaan rakennusarkkitehti Unto Virtanen. Liitoksissa käytettiin hyväksi sisäkuivan puun turpoamista lämmittämättömässä kirkossa, jonka kosteusolosuhteet noudattavat lähes ulkoilman kosteutta.

Lopputulokselle ratkaisevaksi muodostui kirkon rakentaminen lähes kokonaan talkoilla. Kymmenet talkoolaiset, ydinjoukkonaan noin viiden miehen ryhmä työnjohtajineen rakensi ja höyläsi koko kirkon kiinteän sisustuksen lukuun ottamatta saarnatuolia sekä kaikukattoa, jotka tehtiin Teuvan aikuiskoulutuskeskuksessa. Pintakäsittely muuttui jo heti töiden alkaessa mallien perusteella veistopinnasta höyläpinnaksi. Talkoolaiset höyläsivät härkähöylällä sisustuksen kaikki mäntypuiset pinnat. Lattiat pestiin hienolla hiekalla ja mäntysuovalla kahteen kertaan. Mitään muuta pintakäsittelyä ei puupinnoille tehty. Puun työstön laatu, jota ennen työn aloitusta pidin yhtenä vaikeimmista asioista, syntyi kuin itsestään suurenmoisten talkoolaisten, keski-iältään yli 70-vuotiaiden miesten käsissä. Samalla kirkosta muodostui leimallisesti heidän ja tyrvääläisten kirkko. Koko Suomi osallistui jälleenrakennustyöhön runsaiden lahjoitusten muodossa.

Kuva 144. *Talkoolaiset Väinö Paunuvuori ja Pentti Sillanpää höyläämässä lankkuja härkähöylällä Siikasuon verstaalla. Edessä Veikko Kareinen valmistelemassa penkin liitosta.*

Kuva 145. *Tyrvään Pyhän Olavin kirkon puuvalmis sisätila viimeistelyä vaille valmiina vuonna 2003.*

Puuvalmiin sisätilan valmistuminen ja taiteilijoiden valinta

Kirkon jälleenrakentaminen oli pitkä prosessi. Se alkoi heti vuoden 1997 kohtalokkaan syyskuun 21. päivän jälkeen ja päättyi Turun piispan Ilkka Kantolan suorittamaan kirkon juhlalliseen käyttöönottojumalanpalvelukseen elokuun kolmantena päivänä 2003. Sisätilan osalta työ oli kuitenkin edelleen kesken. Lehterinkaiteet ja niitä kannattavat pilarit, alttarialue sekä saarnatuoli, jotka kirkon tuhoutuneessa sisätilassa loivat maalatun ja koristellun vastakohdan kirkon muutoin varsin talonpoikaiselle sisustukselle, olivat koko työn kulmakivi ja niiden taiteellinen toteutus antaisi lopullisen luonteen koko kirkon sisätilalle.

Vammalan kirkkovaltuusto päätti kesäkuussa 2003, että Pyhän Olavin kirkon uudet maalaukset tehtäisiin entisille paikoilleen tulipalossa tuhoutuneen taiteen kuva-aiheiden mukaan. Tehtävään valittavilta taiteilijoilta edellytettiin esittävää taidetta, maalaukset eivät saaneet olla abstrakteja. Seurakunta järjesti sisätilan maalaustyötä koskevan seminaarin 4.12.2003. Seminaariin oli kutsuttu sisätilaryhmän ehdotuksesta joukko taiteilijoita: Outi Heiskanen, Kaija-Riitta Iivonen, Markus Konttinen, Kuutti Lavonen, Osmo Rauhala, Silja Rantanen, Tarja Teräsvuori ja Hannu

Kuva 146. *Taiteilija Osmo Rauhalan luonnoksia penkkirintamusten koristeiksi.*

Kuva 148. *Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätila maalauksineen valmiina kesällä 2009.*

Kuva 147. *Taiteilija Kuutti Lavosen 'Enkeli, joka vapautti Pietarin Rooman vankilasta' viimeistelyä vaille valmiina.*

Väisänen. Tilaisuudessa esiteltiin kirkon historiaa ja seurakunnan ajatuksia uusista maalauksista. Kristillisen taiteen merkityksestä alusti tilaisuudessa professori Heikki Kotila. Museoviraston konservaattori Pentti Pietarila oli lähettänyt seminaariin ajatuksiaan tulevasta maalaustyöstä. Kirjeessään hän korosti sinisen värin merkitystä kirkon sisätilan tunnelman luojana.

Seminaarin osanottajat olivat silmin nähden innostuneita tehtävästä. Tilaisuudessa esitettiin ajatus avoimen taidekilpailun järjestämisestä ja taiteilijat jäivät tilaisuuden päättyessä siihen käsitykseen, että sellainen järjestettäisiin. Tyrvääläiset tutkivat pian kokouksen jälkeen Suomen taiteilijaseuran sääntöjä kilpailun järjestämisestä ja pelkäsivät päätöksen taiteilijoiden valinnasta siirtyvän pois paikkakunnalta. Seurakunnassa syntyi melko nopeasti päätös, että kilpailua ei järjestetä, vaan työhön kutsuttiin suoraan seminaariin osallistuneet taiteilijat Kuutti Lavonen ja Osmo Rauhala.[1230] Kuutti Lavonen sai tehtäväkseen maalata lehterien peileihin Kristuksen kärsimyshistorian ja apostolit, Osmo Rauhala puolestaan alttarialueen ja saarnatuolin. Maalausten luonnosten hyväksyminen päätettiin antaa työryhmän tehtäväksi.[1231] Alkoi sisätilan yli viisi vuotta kestänyt monivaiheinen maalausprosessi, joka päättyi Tyrvään kirkon maalausten juhlalliseen vastaanottojuhlaan elokuussa 2009.

11.4 Petäjäveden vanhan kirkon hoitoa ja hoitosuunnitelman tekoa

Sain olla suunnittelemassa Petäjäveden vanhan kirkon korjauksia ja laatimassa kirkon hoitosuunnitelmaa arkkitehti Sari Viertiön jälkeen vuosina 2005–2015. Sain olla mukana ajanjaksona, jolloin Petäjäveden vanhan kirkon hoitoa koordinoimaan perustettiin hoitokunta.

Kävin kirkolla ensimmäisen kerran Museoviraston tutkija Margaretha Ehrströmin ja arkkitehti Martti Jokisen kanssa kesäkuussa 2005. Tuolloin huolena oli esteetön ajomahdollisuus kirkon eteen. Autoilua ja erityisesti kaahailua pidettiin yleisesti paloturvallisuusriskinä. Mahdollisena esteenä esitettiin kiviä tai kivipaasia tai puupilareita, joihin kiinnitettäisiin kettinki tai puomi. Oma ehdotukseni oli puinen veräjä, jossa olisi kahdesta kolmeen siirrettävää välipuuta ja joka oletettavasti estäisi asiattoman ajon ilman, että tarvittaisiin lukollista puomia tai ketjua. Mietimme myös Rauman kaupungin esimerkin mukaista ohjeistusta maailmanperintökohteeseen saapuvalle.

Kuva 149. *Petäjäveden kirkon tilasarja tapulista välikäytävän kautta länsilehterin alta kirkkosaliin.*

Oli hellepäivä ja kirkon sekä tapulin ovet olivat levällään avoinna. Pääskysiä lenteli ovista sisään ja ulos. Sovimme, että tapulin länsipäädyn ovea aletaan pitää pääosin suljettuna. Näin estettäisiin paitsi pääskysten lentäminen tapulin läpi myös hiekan kulkeutuminen kahdesta suunnasta kirkon lattialle ja kulku irtonaisten lattialankkujen päältä. Seurakunnalla oli myös esitys huopaisten kenkäsuojien hankkimisesta kirkossa kävijöille. Kirkossa kävi keskimäärin 20 000 vierailijaa vuosittain, mikä alkoi näkyä kulutuksen lisääntymisenä sisäpuolella.

Häiritsevintä kuitenkin kirkossa oli tuolloin kaikenlaisen ylimääräisen tavaran määrä. Kirkon poikkeuksellisen hienoa tilasarjaa oli vaikea hahmottaa, etenkin kun se oli katkaistu välikäytävän keskelle asetetulla lipunmyyntipöydällä. Tapulin eteläpuoleisessa komerossa oli surupukuun puettu mallinukke, tapulissa kynttilälyhty, jossa palava kynttilä, koivunlehtikimppu ja taitettava ilmoitustaulu, läpikäytävässä runsaasti myytävää tavaraa, kahvinmyyntipiste, pajuasetelmat ovien molemmin puolin ja kirkon keskellä koivunlehtikimput sekä alttarikaiteella kansainvälisen huovutuskurssin osanottajien kirkolle lahjoittama pyöreä vihkiryijyn tapaan käytettävä huovutustyö. Käyntimme aikana huovutustyö siirrettiin lukkarinpenkin kaiteelle ja häiden jäljiltä olevat koivunoksat siirrettiin pois kirkosta. Jo silloin keskustelimme mahdollisesta opastuskeskuksesta, jonne kaiken ylimääräisen tavaran voisi siirtää ja kävijä saisi nauttia itse pääasiasta, eli ainutlaatuisesta kirkkotilasta.

Välikäytävän katto oli alkanut vuotaa ja sen korjaaminen todettiin kiireelliseksi. Käynnillä päätettiin käynnistää alttaritaulun ja Luther-maalauksen konservointi, sekä kirkon paloturvallisuus- ja turvallisuussuunnittelu.[1232]

Tapulin maalaus

Kesällä 2006 maalattiin tapulin etelänpuoleiset kelloluukut sekä ylimmän osan luukut, jotka oli uusittu vanhan mallisina vuonna 1992 ja maalattu seuraavana vuonna keitto- ja öljymaaleilla. Tuolloin uudesta puusta tehdyt rakennusosat oli pohjamaalattu haristuneen puun väriä tavoittelevalla harmaalla maalilla, joka oli tehty paikalla. Syvänpunaiset ja keltaiset sävyt oli maalattu keittomaaleilla. Musta, heleä punainen ja valkoinen oli maalattu öljymaalilla. Vuonna 2006 maali oli pysynyt hyvin muilla sivuilla, mutta kauhtunut lähes kokonaan pois tapulin eteläpuolelta. Vuonna 1995 tehdystä tarkastuskertomuksesta ilmeni, että maali oli suureksi osaksi kulunut pois jo aiemmin samana vuonna pidetyn tarkastuskäynnin yhteydessä. Uusista luukuista maali irtosi pölynä kevyellä hankauksella miltei kokonaan. Jäljelle jäi keinotekoisesti vanhennet-

tu harmaa puupinta. Koska vanhoissa luukuissa maali oli pysynyt erittäin hyvin, maalin irtoamiseen uusissa luukuissa arveltiin olevan syynä tasainen, höylätty vielä täysin haristumaton puupinta. Harmaalla pohjakäsittelyllä saattoi myös olla osansa asiaan.[1233]

Nyt päätettiin luukuissa käyttää ensisijaisesti aitoa öljymaalia ja vaihtoehtoisena maalina petrooliöljymaalia. Maalia ohennettiin kaikissa kerroksissa, myös pintamaalin osalta. Keltaiset ja syvänpunaiset osat maalattiin keittomaaleilla. Urakkaan sisältyivät myös räystäänalusten ulkopintojen maalaus-, pohja-, ja viimeistelytyöt, sekä kirkon kaikkien kattojen ja viiritankojen tervaus.

Tervausta ja pieniä kunnostuksia

Tein myöhemmin työmaakäynnin yhdessä Museoviraston rakennuskonservaattori Olli Cavénin ja konservaattori Elisa Heikkilän kanssa. Matkan tarkoituksena oli ensisijaisesti tutustua katon tervausta sekä tapulin luukkujen maalausta koskeviin kysymyksiin ja kesän aikana tehtyihin töihin sekä keskustella tulevista töistä. Maalaus- ja tervausurakoitsijaksi oli valittu Tom Nylund Uudestakaarlepyystä.[1234]

Aluksi kiersimme kirkon ja määrittelimme tervattavat kattopinnat: muut pinnat ohjeistettiin tervattaviksi syystervauksena, paitsi pohjoissakaran ja itäsakaran pohjoislappeet, jotka tuli tervata kevättervauksena vuonna 2007. Kirkon paanutettu spiira tuli myös tervata sekä syksyllä että keväällä. Kevään jälkeen päätettiin arvioida mahdollinen uuden syystervauksen tarve kaikkien pintojen osalta. Tapulin metallipinnoitettua spiiraa ei ollut tarkoitus tervata. Sovittiin, että seinät suojataan tervaroiskeiden välttämiseksi pressuilla, jotka kiinnitetään yläpäästään räystäspaanujen takapintaan rimojen avulla, jotka naulataan kiinni harvakseltaan. Sovittiin, että samassa yhteydessä urakoitsija tarkistaisi räystäslautojen naulauksen ja parantaisi sitä tarvittaessa.

Ikkunoissa oli tuolloin rikkinäisiä ja huonosti kiinni olevia laseja. Lupasin inventoida rikkinäisten ikkunoiden sijainnin ja lukumäärän. Ikkunoiden yhteydessä kiinnitimme huomiota kuluneisiin ja kokonaan puuttuviin vuorilautoihin. Kirvesmies Aake Ojala lupasi käynnistää kokeen, jossa hän höylää ulkopuolen vuorilautojen mittaista kolmella uralla varustettua listaa ja laittaa ne aurinkoon eri ilmansuuntiin vanhenemaan kirkkoa varten.

Ojala oli uusinut tapulin pohjoispuolen portaan kaiteen lahot osat uusiin vanhan mallin mukaisesti. Puutavara oli tervattu sekä poltettu kaasulla ennen paikoilleen asentamista. Portaiden yläpään lahovaurioiset lankut oli uusittu ja portaat oli tervattu. Kaikki työt oli tehty ammattitaitoisesti. Sovimme, että jatkossa luovutaan materiaalin keinotekoisesta vanhentamisesta ja annetaan sen vanhentua luonnollisesti. Samassa yhteydessä kävimme läpi muidenkin portaiden kunnon. Sakariston portaat olivat muutoin kunnossa, mutta kaikki terva ei ollut vielä imeytynyt niihin. Eteläsakaran portaan yläosan kaksi lankkua olivat lahot ja ne päätettiin vaihtaa. Samalla pohdittiin parannusta invaluiskaan, joka sinänsä oli toimiva, vaikkakin itäpuolen reunapuu oli irronnut.

Hoitokunnan perustaminen

Petäjäveden vanhan kirkon hoitoa koordinoimaan perustettiin hoitokunta 13.9.2006. Se alkoi kokoontua kahdesti vuodessa, syksyisin ja keväisin. Hoitokunnan tehtävänä oli hyväksyä ja vahvistaa kohteessa tehtävät vuosittaiset työt sekä valvoa niiden toteutusta. Hoitokunta ohjasi ja osallistui aktiivisesti hoitosuunnitelman laadintaan. Sen valmistuttua hoitokunnan tehtäväksi tuli myös seurata, päivittää ja toteuttaa suunnitelmaa.

Hoitokuntaan nimitettiin edustajat seurakunnasta, kirkon lähiseudun asukkaista, Keski-Suomen museosta, ELY-keskuksesta, Petäjäveden kunnasta, Museovirastosta, tiehallinnosta, Petäjäveden matkailuyrittäjistä, Petäjäveden vanhan kirkon säätiöstä ja Petäjäveden yrittäjistä. Sitä täydennettiin vuonna 2014 Jyväskylän yliopiston edustajalla. Olin hoitokunnassa mukana vuodesta 2006 vuoteen 2014 ja pidin hoitokunnan toimintaa erittäin hyvänä ja asioita eteenpäin vievänä.

Tein hoitokunnan työn helpottamiseksi yksinkertaiset taulukot, joissa oli määritelty tehtävät työt ja niistä vastuulliset tahot. Hoitokunnan kokouksissa käytiin läpi tehdyt työt ja suunniteltiin tulevia. Taulukot jäivät samalla dokumentiksi tehdyistä töistä. Taulukot ovat tutkimuksen liitteenä.

Kuva 150. *Talkoolaiset tekemässä riukuaitaa kirkon eteläpuolelle vuonna 2012.*

Kuva 151. *Ajoeste ja portti sekä erilaisia lammasaitoja syksyllä 2014.*

Korjausmetsä, lampaita, aidan tuentaa, portti, ulkovalaistus, sprinkleri ja opastuskeskus

Seurakunnan omistama vanha metsäalue rauhoitettiin käytettäväksi vanhan kirkon korjaustarpeisiin vuonna 2009. Samana vuonna aloitettiin myös tulevia korjaustarpeita varten puutavaran hankkiminen muualta. Aake Ojalan kanssa keskusteltiin valmiiksi käsitellyn ja mitallistetun puutavaran, kuten esimerkiksi täydennettävien ikkunoiden vuorilautojen, asettamisesta vuosiksi säälle alttiiksi. Näin vähennettäisiin uuden vaalean puun erottumista vanhasta, tummuneesta ja sään uurtamasta pinnasta. Samana vuonna aloitettiin myös perustuksiltaan huonoksi menneen haapapuisen aidan korjaus. Vanhat lahonneet puiset pilarit kat-

Kuva 152. *Mikki Ristolan havainnekuva Petäjäveden vanhan kirkon opastuskeskuksen sisätilasta.*

kaistiin ja korvattiin konsolirakenteella, jolla saatiin jatkettua aidan ikää. Aidan korjaus toteutettiin vuosina 2009–2010.[1235]

Kirkon lähiympäristöön tehtiin Petäjäveden vanhan kirkon laidunten hoitosuunnitelma vuonna 2011 Keski-Suomen ELY-keskuksen hallinnoimassa Härkää sarvista- hankkeessa. Laidunnuksen toteuttamiseen saatiin erityistukea ja petäjävetiset talkoolaiset sekä seurakunnan ja Vanhan kirkon säätiön väkeä osallistui syksyllä 2012 perinteisten riukuaitojen tekotalkoisiin. Kirkon lähiympäristön hoidosta on siitä lähtien huolehtinut ja ympäristöä elävöittänyt lauma keskisuomalaisia suomenlampaita.[1236] Kirkko valaistiin ulkopuolelta valaistussuunnittelija Jukka Korpiheten huolellisesti tehtyjen suunnitelmien ja koevalaistusten perusteella. Suunnittelu aloitettiin vuonna 2010 ja valaisimet pystytettiin vuonna 2012. Samana vuonna kirkon pohjoispuolen tielle rakennettiin ajoeste ja viimeisteltiin pitkään yhteistyössä Museoviraston kanssa suunniteltu automaattinen palonsammutuslaitos, josta osa oli asennettu jo kesällä 2011. Museoviraston arkkitehdit Martti Jokinen ja Anu Laurila katsoivat paikan päällä sopivat oksanreikäkohdat pronssisille suuttimille.[1237]

Kirkon kipeästi kaipaaman opastuskeskuksen suunnittelu aloitettiin vuonna 2013. Otaniemen kansainvälisessä puustudiossa järjestettiin Pekka Heikkisen johdolla opiskelijakilpailu, jonka perusteella valikoitui arkkitehtiopiskelijoiden Varpu Lehtinen ja Mikki Ristola ehdotukset jatkokäsittelyn pohjaksi. Ehdotusten suunnittelua jatkettiin lukuvuoden ajan ohjausryhmän kanssa, johon hoitokunnasta osallistuivat Vanhan kirkon pääopas Annika Nyström, Museoviraston intendentti Anu Laurila ja Ulla Rahola. Hoitokunta valitsi kahdesta ehdokkaasta vuonna 2014 toteutettavaksi Mikki Ristolan ehdotuksen. Ristola teki suunnitelmasta diplomityönsä arkkitehti Niko Sirolan ja rakennesuunnittelija Antti Haikalan ohjauksessa.

Hoitosuunnitelma

Maailmanperintökohteiden uudet toimintaohjeet olivat tulleet voimaan 2.2.2005. Ne edellyttivät maailmanperintökohteen käytön ja hoidon seuraamista sekä säännöllistä raportointia kohteen tilasta. Hoitosuunnitelma perustui siihen suojelustatukseen, jonka perusteella kohde oli hyväksytty Unescon maailmanperintöluetteloon. Kohdetta tuli hoitaa ja käyttää siten, että se säilyisi tuleville sukupolville. Suojeluarvojen ja yleismaailmallisen merkityksen turvaamiseksi kohteelle tuli laatia hoito- ja käyttösuunnitelma. Suunnitelman tuli olla riittävä, jotta sen avulla voitiin turvata kohteen kestävä käyttö ja vaaliminen sekä varmistaa niiden seuranta.

Kuva 153. *Petäjäveden vanhan kirkon hoitosuunnitelman kansilehti.*

Aloitin Petäjäveden hoitosuunnitelman laatimisen heti vuonna 2005 taustatietojen hakemisella ja sain pitkän puurtamisen jälkeen hoitosuunnitelmaluonnoksen valmiiksi vuonna 2009. Uuden suunnitelman laatiminen käynnistyi keväällä 2010, jolloin Suomen kaikkien maailmanperintökohteiden edustajat kokoontuivat ensimmäisen kerran työpajoihin hoitosuunnitelmien laatimiseksi. Tämä *hoitosuunnitelmakoulun* nimellä kulkenut koulutusjakso kesti syksyyn 2011 ja sen vastuullisena vetäjänä toimi restaurointijohtaja Heikki Lahdenmäki Suomenlinnan hoitokunnasta. Työpajojen tarkoituksena oli tukea hoitosuunnitelmien laatimista sekä varmistaa suomalaisten hoitosuunnitelmien yhtenäinen rakenne, laatu ja vertailukelpoisuus. Työryhmä kokoontui seitsemän kertaa ja sen varsinaiseksi menestystarinaksi nousi itse prosessi sekä maailmanperintökohteiden hoidosta vastaavien tahojen tutustuminen toisiinsa. Siinä ohessa syntyivät myös hoitosuunnitelmat lähes kaikille Suomen maailmanperintökohteille.

Mukana hoitosuunnitelmatyöpajoissa oli edustaja myös Merenkurkun saaristosta, jolle on valmistunut oma hallinto- ja kehityssuunnitelma vuonna 2009.[1238] Lisäksi työpajoihin osallistui edustajia Museovirastosta, ICOMOSin ja IUCN:n Suomen osastoista sekä Metsähallituksesta. Hoitosuunnitelmatyöpajat toteutettiin opetusministeriön hankkeelle myöntämällä erillisrahoituksella.

Yhteisissä työpajoissa valmistettavien hoitosuunnitelmien tausta-aineistona käytettiin julkaisun *Työkalut maailmanperintökohteen hallinnon ja hoidon*

kehittämiseen[1239] lomakkeille tehtyä kohteen nykytilanteen analyysiä. Julkaisu tarjosi systemaattisen tavan analysoida maailmanperintökohteen arvoja ja uhkia, hallinnon tarpeita ja prosesseja sekä tavan edetä johdonmukaisesti kohteen kehittämistyössä. Menetelmää kävi hoitosuunnitelmatyöpajoissa esittelemässä yksi sen kehittäjistä ja toinen julkaisun kirjoittajista, Sue Stolton.

Työkalut maailmanperintökohteen hallinnon ja hoidon kehittämiseen oli laadittu luontokohteiden maailmanperintökohteiden hoidon arvioimisen tueksi, mutta Suomen maailmanperintökohteet sovelsivat sitä ensimmäisinä maailmassa kulttuuriperintökohteiden hoitosuunnitelmien laadintaan sekä kartoittamaan hoidon ja hallinnon suunnittelua. Työkalut osoittautuivat hyviksi apuvälineeksi sekä hoitosuunnitelman laatimiseen että hallinto- ja hoitotyön sekä hoitosuunnitelman toteutumisen arviointiin. Sekä suunnitelma että sen arviointijärjestelmä perustuvat yhtenäiseen järjestelmään.

Työkalulomakkeiden alustava suomennos ja täyttö tehtiin maailmanperintökohteiden yhteisten työpajojen yhteydessä. Unescon maailmanperintökeskuksen julkaisema ja ICOMOS Suomen osaston opetus- ja kulttuuriministeriön rahallisella tuella käännättämä ja taitattama julkaisu on luettavissa ICOMOS Suomen osaston kotisivuilla.[1240]

Petäjäveden vanhan kirkon täytetyissä lomakkeissa on analysoituna maailmanperintökohteen nykytila ja ne antoivat laaditulle hoitosuunnitelmalle kattavan taustamateriaalin. Lomakkeita käytetään jatkossa hoitosuunnitelmaa päivitettäessä ja toteutuneita suunnitelmia arvioitaessa sekä maailmanperintökohteesta UNESCOlle tehtävässä kausiraportoinnissa. Työkalulomakkeet toimivat pysyvänä tietopankkina hoidon ja hallinnon suunnittelussa ja arvioinnissa.

Petäjäveden vanhan kirkon hoitosuunnitelman sisältö, tavoitteet ja toimenpiteet laadittiin yhteistyössä vanhan kirkon hoitokunnan kanssa. Niistä keskusteltiin lukuisissa hoitokunnan kokouksissa ja pidettiin erillisiä sähköpostikokouksia, jossa eri tahot saivat näkemyksiään esille. Vanhan kirkon visiota kehitettiin osallisten kanssa työpajoissa syksyllä 2013.

Vision muotoilu muotoutui lopulta seuraavaksi: *Petäjäveden vanha kirkko palvelee paikallisia asukkaita sekä vierailijoita alkuperäisessä käytössään. Kirkko on maakunnan muistin ilmentymä ja se käy vuoropuhelua Petäjäveden elävän kirkonkylän sekä sitä ympäröivän kulttuuri- ja luonnonmaiseman kanssa. Kirkon ja sen lähiympäristön hoidon resurssit on turvattu ja kohdetta hoidetaan kestävällä tavalla maailmanperintöarvoja vaalien sekä pyhyyden kokemusta vahvistaen.*

Samassa yhteydessä vanhalle kirkolle laadittiin postuumisti kuvaus ainutlaatuisesta yleismaailmallisesta arvosta (Outstanding Universal Value, OUV), eli peruste sille miksi kohde on merkitty maailmanperintölistalle.

11.5 Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapulin korjaus

Sastamalan Pyhän Marian kirkko oli jäänyt autioksi Karkun uuden kirkon valmistuttua vuonna 1913. Kirkon tapulin korjaussuunnitelma tuli toimistoni tehtäväksi vuonna 2012 saman seurakunnan Tyrvään Pyhän Olavin kymmenen vuotta kestäneen jälleenrakennushankkeen jälkeen.

Aloite tapulin katon korjaukseen tuli Sastamalan seurakunnalta, joka pyysi Museoviraston intendentti Anu Laurilan keskustelemaan asiasta Pyhän Marian kirkolle talvella 2012. Laurila totesi tapulin ulkolaudat halkeilleiksi ja kuluneiksi. Tapulin pohjoissivulla niillä kasvoi levää, vaikka laudat olivat muutoin hyväkuntoiset. Laurila ohjeisti aloittamaan suunnittelun selvittämällä tapulin korjaushistoriaa ja antoi yleispiirteiset ohjeet tapulin korjauksen suunnitteluun.

Hän kävi myös tutustumassa Pyhän Marian kirkkoon, jossa ongelmana olivat muurien halkeaminen ja Luukkaan kappelin rakenteet. Siellä hän totesi saarnatuolin vaativan restaurointipuusepän tekemää korjausta. Saarnatuoliin johtavien portaiden ylin askelma oli notkahtanut ja aiheuttanut vaurioita myös kaiteeseen. Samaa kohtaa oli aiemminkin tuettu rauta- ja puutuilla. Kirkon halkeamat vaativat seurantaa. Samaa ongelmaa oli Museovirastosta käyty aiemminkin katsomassa vuonna 1999, jolloin halkeamien syyksi oli todettu perustusten alla olevan maaperän epätasainen routiminen.

Kuva 154. *Tukholman yli-intendentinviraston suunnitelma Karkun kirkon tapuliksi.*

Luukkaan kappelin seinien jäännösten oli todettu vaativan pikaista tukemista kiilakivillä jo 1999. Laurila totesi saman asian kirkon sisäpuolen kivimuurista Luukkaan kappelin kohdalla. Yksi kivi oli lähes irronnut muurauksesta ja toinen oli irtoamaisillaan. Nämä oli Laurilan mukaan syytä kiilata takaisin paikoilleen ja saumata kalkkilaastilla. Hän epäili vaurion syyksi julkisivussa olevat Luukkaan kappelin jäänteet, jotka keräsivät kosteutta sateella sekä päästivät lumen sulamaan muurin sisään, Hän esitti, että jäänteiden päälle voisi suunnitella kevyet katteet, jotka estäisivät kosteuden pääsyn rakenteeseen.[1241]

Tapulin historiatietoja

Aloitin työn keräämällä Museoviraston arkistosta ja Kansallisarkistosta tapulin historiatietoja. Keskiaikaisen Sastamalan Pyhän Marian kirkon[1242] tapuli oli rakennettu vuonna 1792 Anders Högermanin johdolla Tukholman intendenttikonttorin suunnitelman mukaan.[1243] Vuonna 1776 annetun kuninkaallisen rakennusasetuksen mukaan kaikkien kirkkojen ja muiden julkisten rakennusten piirustukset ja kustannusarviot tuli lähettää maaherrojen välityksellä kuninkaalle, joka vahvisti ne Tukholman yli-intendentinviraston tekemän tarkastuksen jälkeen. Tapulille kävi kuitenkin niin kuin monille muille 1700-luvun lopun kirkoille: tapuli rakennettiin paikallisen suunnitelmien mukaan sillä välin, kun Tukholmassa vielä suunniteltiin uutta tapulia paikkakunnalle.

Valtionarkistossa olevasta Tukholman yli-intendentinviraston piirustuksesta Sastamalan pyhän Marian kirkon tapuliksi voi huomata, että kantavilta rakenteiltaan sekä suunnitelma että toteutunut tapuli ovat varsin samankaltaisia. Toteutuneessa tapulissa nurkat on jätetty avoimiksi ja ne on vuorattu laudoilla. Yli-intendentinviraston suunnitelmassa esitetyt kurvikkaat katot on korvattu suorilla, viistetyillä katoilla samoin tornin sipulipääte. Tornin yläosa on neliosainen,[1244] mutta luukkujen päät on pyöristetty kuten viranomaissuunnitelmassa. Intendentinkonttorin Sastamalaan laatima suunnitelma tapuliksi onkin varsin todennäköisesti muodistettu versio sinne lähetetystä paikkakunnalla tehdystä suunnitelmasta, jossa esitetyn – ja mahdollisesti toteutuneen – tapulin muoto on säilytetty, mutta se on saanut julkisivuunsa vallinneen tyylin mukaisen barokkiin viittaavan muotokielen.

Lähtötiedot ja suunnittelun periaatteet

Lars Sonckin vesivärimaalauksessa Karkun kirkon tapulista vuodelta 1892 on mielenkiintoinen yksityiskohta. Sonck osallistui dokumentoijana viidennelle Taidehistorialliselle retkikunnalle, jolloin hän maalasi muun muassa Tyrvään saarnatuolin peileissä olleita kasveja. Sonckin tekemässä, tapulia esittävässä akvarellissa näkyy selvästi, että tapuli oli tuolloin katettu viistetyillä kärkipaanuilla – tapulin erikoiseen muotoon retkikunta kiinnitti huomiota mainiten sen muistuttavan lähinnä korttitaloa.[1245]

Tapulin varhaisista korjaustöistä ei ollut muuta tietoa, kuin että se oli luukkutasanteella olevien punamullalla piirrettyjen vuosilukujen perusteella maalattu punamulta-vesimaalilla ainakin vuosina 1792, 1872 sekä 1943.

Maaliskuussa 1939 lähestyi vt. kirkkoherra Aatos Laiho Muinaistieteellistä toimikuntaa pyytääkseen valtionapua sekä korjausohjeita seinäpinnoiltaan ja paanukatoiltaan huonokuntoisen kellotapulin korjaamiseen. Tästä sai alkunsa pitkä prosessi, joka päättyi tapulin korjaamiseen vuonna 1943. Töistä on alla Muinaistieteellisen toimikunnan työmestari O. E. Kivistön selostus elokuulta 1943:

> *Heinäkuun 14 p:nä 1943 aloitettiin Karkun vanhan kellotapulin korjaustyöt, jolloin ensimmäiseksi purettiin kellotapulin yläosan paanukatto. Katon aluslaudoitus korjattiin ja purettu katto-osa*

Kuva 155. *Lars Sonckin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen viidennen taidehistoriallisen retkikunnan matkalla tekemä vesivärimaalaus vuodelta 1892.*

Kuvat 156.–159.
Samalla vuoden 1892 dokumentointimatkalla retkikunta poikkesi myös Tyrvään vanhassa kirkossa. Lars Sonck ikuisti siellä joukon sisustukseen maalattuja kasviaiheita: sitruunan, viikunan, tulppaanin ja mielikuvituskukan.

katettiin uudelleen. Kellotapulin risti uusittiin ja uusimiseen käytettiin hyvää mäntypuuta, jota saatiin eräästä paikkakunnan talosta. Uusi risti tehtiin aivan samanlaiseksi kuin entinenkin, joka jätettiin muistoesineeksi tapuliin. Tapulin viiri tehtiin uudesta kuparilevystä aivan vanhan viirin kaltaiseksi ja leikattiin siihen vanhassa viirissä ollut vuosiluku 1792. Vanha viiri tuotiin Suomen Kansallismuseoon Helsinkiin. Viirin rautatanko ja ristirauta ovat entiset, kun taas pystyraudan ja ristiraudan päissä olevat kolme puupalloa ovat uudet. Kellotapulin alempi paanukatto purettiin. Sen aluslaudoitus korjattiin ja osittain uusittiin, jonka jälkeen katto-osat uudelleen katettiin. Kattopaanut muotoiltiin eli pyöristettiin entisten paanujen kaltaisiksi sekä rei'itettiin sekä tervattiin korvikekarboliniumilla ennen kiinnittämistä. Paanujen kiinnitys suoritettiin osittain uusilla 'honkanauloilla' (joista suurin osa kalvanoituja) sekä osittain vanhoilla, entisestä katosta irrotetuilla, takonauloilla. Kattolappeet tehtiin mahdollisuuksien mukaan entisten kaltaisiksi. Entisissä paanukatoissa oli jokaisen suomuksen (eli terän) alla tuohet, jotka purettaessa otettiin pois ja joita ei uudelleen katettaessa enää pantu paikoilleen, koska ne olivat sangen huonot. Takonaulat, joilla paanut olivat kiinnitetyt, olivat useata eri naulatyyppiä, joka luultavasti johtuu pääasiallisesti siitä, että nauloja valmistaneet talot tai sepät olivat takoneet ne eri tavoilla. Samaa oli havaittavissa kattopaanuissakin, mikäli huomioita saattoi tehdä niiden yläpäistä, sillä alapäät olivat kokonaan lahonneet. Katto-osien kulmalistat tehtiin kaikki uusia.[1246]

Samassa yhteydessä paanukattojen välinen pystysuora lautaosa uusittiin ja korjattiin suurelta osalta 1940-luvun korjauksessa ja laudoitusosa tehtiin avattaviksi luukuiksi. Lopuksi tapuli maalattiin punamulta-vesimaalilla.

Olen halunnut esittää Kivistön selostuksen lyhentämättömänä tässä, sillä olen tutkimukseni aikana – ja jo ennenkin eri kohteiden yhteydessä – ollut vaikut-

Kuva 160. *Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapuli kevättalvella 2013.*

Kuva 161. *Ilmeisesti myös tapulin portaat uusittiin katon ja seinien korjauksen yhteydessä. Miehiä Karkun kellotapulin portailla elokuussa 1943.*

tunut Kivistön tarkkuudesta ja selkeistä matkakertomuksista ja työmaalla annetuista ohjeistuksista. Niistä on ollut työssäni erittäin paljon hyötyä.

Lars Sonckin dokumentointipiirustuksen mukaan paanut olivat viistopäisiä vielä 1800–1900-luvun vaihteessa, oletettavasti aina 1940-luvulle asti. Työmestari Kivistön työselityksessä puhutaan paanujen uusimisesta vanhan mallisina, mutta myös mainitaan, että paanujen alapäät olivat kokonaan lahonneet. Myös paanutuksen nurkkadetaljit ovat erilaiset Sonckin laveerauksessa kuin toteutetussa katossa. Nykyisen katon aluskatteesta ei ole tietoa. Kivistön työselityksen mukaan tuohitus poistettiin 1940-luvun korjauksessa.

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Heikki Havas oli kirjeessään keväällä 1965 Sastamalan kirkon entistämistoimikunnalle kirjoittanut Pyhän Marian kirkon uuteen katteeseen liittyen: *Paanun mallin tulee muinaistieteellisen toimikunnan käsityksen mukaan olla pyöreäpäätteinen ja vähintään n. 6" leveä.* Joko sama käsitys oli ollut vallalla jo 1943 tai Sonckin piirustus oli katon osalta virheellinen, kun tapuli sai nykyisen pyöreäpäätteisen paanukatteensa.

Tutustuessani Sastamalan Marian kirkon tapuliin vuonna 2012 olivat 1940-luvun lopulla asennetut painekyllästetyt paanut pinnaltaan pahasti sälöytyneet ja monet niistä olivat haljenneet. Paanukatto oli erittäin huonokuntoinen. Ruodelaudoitus oli vanhaa leveätä lautaa.

Tapuli oli korjattu edellisen kerran 1970-luvulla arkkitehti Hannu Puurusen Museovirastossa laatimien suunnitelmien mukaan. Tuolloin seinien vinolaudoitukset uusittiin silloista laudoitusta kapeammalla kuusilaudoituksella. Alemman kerroksen lautojen alapäitä uusittiin osittain noin 60 cm:n matkalta. Hannu Puurusen valvontakäynnin matkakertomuksesta Sastamalan kirkolle syyskuussa 1978 selvisi, että tapulin seinälaudoituksen päällimmäinen, lahonnut kerros oli tuolloin poistettu.[1247] Alemmat laudat, jotka olivat *hongasta halkaisemalla ja kirveellä veistämällä tehtyjä, mahdollisesti alkuperäisiä,* olivat hyväkuntoisia. Tapulin huipun paanukatto oli vuonna 1978 harmaantunut ja osittain jäkälän peitossa. Katto ilmeisesti kuitenkin vain harjattiin tuolloin puhtaaksi ja tervattiin huolellisesti.

Tapuliin tehtiin uudet portaat Puurusen suunnitelman mukaan. Ne rekonstruoitiin vuosisadan vaihteen tienoilta olevan valokuvan ja hirsiseinässä olevien jälkien perusteella. Puurusen mukaan 1900-luvulla tapulissa oli ollut monen mallisia portaita, jotka olivat kestäneet yleensä noin kymmenen vuotta kerrallaan.

Kuva 162. *Tapulin uusitut portaat ja vinojen seinien laudoitukset lokakuussa 1978.*

Kuva 163. H*elmikuussa 2014 päivätty tapulin korjaussuunnitelmapiirustus.*

Suunnitelma

Oma suunnitelmani käsitti tapulin paanukatteen uusimisen ja sen asennuksen aluslaudoituksen päälle tuohituksineen ja nauloineen sekä tervauksineen. Paanu-urakka sisälsi myös tapulin huonokuntoisten aluslautojen kunnostuksen ja mahdollisen uusimisen.

Työselityksessä paanukatot esitettiin uusittaviksi. Vanhat paanut tuli purkaa varovasti ja säästää niistä edustavat esimerkit, jotka säilöttäisiin seurakunnan niille osoittamaan paikkaan. Vanhaa aluslaudoitusta pyrittiin työssä säilyttämään niin paljon kuin mahdollista. Ainoastaan täysin lahonneet kohdat tuli korvata uudella, vanhan aluslaudan kanssa mitoiltaan yhdenmukaisella laudalla. Kaikki vanhan paanukaton takonaulat ohjeistettiin säästettäviksi ja käytettäviksi uudestaan uutta kattoa naulattaessa. Työselityksessä oletettiin paanutuksen alle tarvittavan mahdollisesti uusia aluslautoja. Uusittavan aluslaudoituksen määräksi arvioitiin noin 20 metriä vanhan leveän seinälaudoituksen kaltaista lautaa. Aluslaudoituksen päälle tuli asentaa yhtenäinen tuohitus.[1248]

Materiaalit ja työstötapa

Tapulin uusittavan katteen materiaaliksi valikoitui hyvälaatuinen haapa. Paanujen alapäät tuli pyöristää lukuun ottamatta aloituspaanuja, jotka oli määrä tehdä suorina. Paanujen näkyvä osa tuli veistää kirveellä. Paanujen lukumäärä oli enimmillään 1300 kappaletta. Ne tehtiin purettavan katon mitoilla: 630 mm pitkiksi ja 180 mm leveiksi. Paanujen paksuus pyöristetystä päästä tuli olla 25 mm ja yläpäästä 7 mm. Ennen työn alkua tuli pyöreäpäisistä paanuista, aloituspaanuista sekä aloituskiiloista tehdä suunnitelman mukaiset mallit. Paanut tuli tehdä läpisahattuna ja näkyviltä pinnoiltaan veistettyinä. Paanun viistous tuli kaventaa ylös veistämällä paanun suorasta sivusta ylöspäin 5–20 mm puoleltaan. Pintakäsittelyn jälkeen valmiit paanut tuli kastaa ennen asennustaan 1/3 muotoillusta päästään hautatervaan, joka oli lämmitetty 45–60-asteiseksi.

Katon aluskate tuli tehdä ruodelaudoituksen päälle tuohesta siten, että tuohet limittyivät toistensa päälle 5–10 cm. Lisäksi jiireihin tuli asentaa ylimääräinen tuohikerros. Paanut tuli kiinnittää takonauloilla näkyvänä naulauksena. Vanhat katosta puretut ta-

Kuva 164. *Tapulin paanun suunnitelma 2013. Malli noudattaa Muinaistieteellisen toimikunnan mallia vuodelta 1965.*

konaulat käytettiin suoristamisen jälkeen uudestaan. Uudet takonaulat tuli valmistaa puuhiiliahjossa ja tervakarkaista kuumina. Naulat tuli takoa terävästä päästään noin 40 mm matkalta enintään 3,2 mm paksuiksi. Naulojen tuli olla vähintään 6” pitkiä.

Työselostuksessa mainitulla tervalla tarkoitettiin aitoa mäntypuusta tislattua hautatervaa, jonka alkuperästä oli oltava todistus. Tervan tuli olla ns. *täystervaa*, josta ei ollut poistettu mitään, eikä siihen ollut lisätty ylimääräisiä aineita. Tervaukseen eri kerroilla tarvittava terva oli hankittava yhdeltä valmistajalta. Urakoitsijan oli varattava koko katolle riittävä määrä samasta polttoerästä olevaa tervaa. Tervan toimittaja tuli hyväksyttää tilaajalla. Rakennuttajalla oli milloin tahansa oikeus ottaa näyte tervasta ja tutkituttaa se. Jos terva osoittautuisi muuksi, kuin asiakirjoissa oli sovittu, oli urakoitsija velvollinen maksamaan paitsi tutkimuskulut myös kaikki vääränlaisen tervan käytöstä aiheuttamat kustannukset.

Kuva 165. *Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapuli kunnostettuna elokuussa 2014.*

Asennus ja tervaus

Paanut tuli asennettaessa asettaa latvapuoli alaspäin, myötäsukaan ja sydänpuoli ylöspäin. Paanujen väliin tuli jättää noin 10 mm suuruinen väli. Aloituspaanut tuli naulata alustaansa 5 tuuman takonauloilla ja muut paanut 6 tuuman takonauloilla näkyvällä naulauksella. Naulalle tuli verstaalla porata reikä paanuun ja asennuksen yhteydessä työmaalla valmiin reiän läpi reikä alempaan paanuun. Reikää ei saanut porata läpi ruodelaudoitukseen asti. Aloituskiilat tuli kiinnittää 3–4 tuuman nauloilla.

Hyväksytty pinta tuli tervata kesä- ja heinäkuun aikana lämpimällä ja kuivalla säällä siten, että ensin käsiteltäisiin etelälape (valon puoli) ja sen jälkeen pohjoislape (pimeä puoli). Kaikki kattopinnat tuli harjata puhtaaksi ennen tervausta. Urakoitsija velvoitettiin mittaamaan puupinnan kosteus, jonka tuli olla alle 20%, ennen tervauksen aloittamista. Noin kolmen viikon kuluttua tervauksesta katot tuli tervata toiseen kertaan edelleen lämpimän ja kuivan sään aikana.

Tervaus tuli tehdä pensselitervauksena. Ruiskun ja pumpun käyttö oli kielletty. Terva tuli esikäsitellä lämmittämällä sitä avonaisessa metalliastiassa noin 90 asteiseksi 5–8 tunnin ajan ennen tervaustyön aloittamista. Kaikki terva tuli käsitellä samalla tavalla. Tervaa tuli hiertää kattoon pensselillä niin paljon kuin sitä imeytyi paanuihin. Kimröökiä tai muita lisäaineita ei saanut lisätä tervan joukkoon. Tervaa ei saanut myöskään ohentaa.

Edellisen tervakerroksen tuli olla täysin kuivunut ennen uusintatervausta. Tervauksen ajaksi kirkon nurkkiin vesikourujen päihin tuli asentaa väliaikaiset syöksytorvet, jolla alas valuva terva saataisiin kerättyä talteen tynnyreihin. Tarvittaessa tuli myös kirkon seinäpinnat suojata tervaroiskeilta suojamuovein tai -pressuin. Vaihtoehtoisesti urakoitsija sai esittää rakennuttajalle hyväksyttäväksi muun tavan estää tervan valuminen rakennuksen seinille.

Kaikki paanutus- ja tervaustyön työvaiheet tuli kirjata joko urakoitsijan tai työn valvojan toimesta sanallisesti, valokuvin ja piirroksin. Erityistä huolellisuutta oli noudatettava näkymättömiin jäävien työvaiheiden kirjaamisessa ja kuvaamisessa. Urakoitsijan oli ilmoitettava työn valvojalle aina ennen uuden työvaiheen aloittamista.

Muut korjaustyöt

Tapulin paanukatteen uusimisen ja tervauksen urakkatarjouskilpailun voitti kokenut paanukattourakoitsija Tom Nylund[1249] ja työ toteutettiin kesän 2014 aikana. Tapulin ympäristöstä raivattiin kaikki korkeampi, rakennukselle haitallinen kasvillisuus pois.

Tapulin viistojen sivujen ulkovuorin päällimmäinen kerros uusittiin kauttaaltaan lukuun ottamatta pohjoispuolta, jossa lautapinnat harjattiin teräsharjalla puhtaaksi jäkälästä. Vaurioituneita kohtia täydennettiin rakennuksen muista kohdista puretuilla laudoilla. Muilla seinustoilla laudat korvattiin paksuudeltaan ja leveydeltään ristivarsien suorien osien kaltaisella puutavaralla, joka pintakäsiteltiin käsin höylläämällä. Lautoihin höylättiin myös vanhan puutavaran kaltaiset vesiurat. Purettavat päällyskerrokset purettiin varovasti vahingoittamatta säästettävää alimmaista lautakerrosta. Tapulin suorien osien lautapintaan tehtiin joitakin paikkaustöitä niissä kohdissa, joissa päällyslaudoituksen puutteet olisivat voineet aiheuttaa vaurioita aluslaudoissa. Sisäänkäynnin vieressä olevan läntisen suoran lautaseinän rakenne korjattiin.

Uusi ulkovuoraus tehtiin leveydeltään vaihtelevan kokoisista 9 x 13 tuuman laudoista, joiden paksuus oli 1,5 tuumaa. Vinot pinnat uusittiin 4650 mm ja 4200 mm pituisilla laudoilla, joiden pinta höylättiin käsin ja joihin tehtiin aluslautojen mukaiset vesiurat. Sisäänkäyntikatoksen ja ikkunan päälle tehtiin uusi kaksinkertainen lautakatto seinälautojen mittaisesta ja mukaisesta puutavarasta. Lautakaton alle asennettiin tuohitus. Lautojen saumat limitettiin siten, etteivät ne tulleet kohdakkain. Uusittavien seinäpintojen pinta-ala oli noin 170 m². Rakennustöiden jälkeen tapuli maalattiin punaokran värisellä punamulta-vesimaalilla. Sävy oli sama kuin tapulin seinässä ennen korjausta.

Tapulin ikkuna kunnostettiin ja rikkinäinen lasiruutu uusittiin muiden lasien kanssa yhdenmukaisella lasilla. Ikkuna maalattiin aidolla öljymaalilla. Tapulin kivijalasta puuttui kiviä länsi- ja eteläseinustalla. Se täydennettiin noin kolmen metrin matkalla muun kivijalan kaltaisilla luonnonkivillä kylmäladontana. Tapulin hirsikehikkoon tehtiin muutamia paikkauksia.

Tapulin edessä olevat arkkitehti Hannu Puurusen suunnittelemat portaat olivat edelleen hyväkuntoiset, tosin osin jäkälän peitossa. Ne harjattiin teräsharjalla puhtaaksi jäkälästä ja sammalista ja niiden lahot kohdat paikattiin. Ne käsiteltiin lopuksi seoksella, jossa oli ⅓ tervaa, ⅓ pellavaöljyä ja ⅓ pineenitärpättiä. Käsittely oli tarkoitus uusia lämpimänä kesäpäivänä kuivalle puupinnalle vuosittain.

11.6 Korjausten suunnittelun analyysi

Kirkkojen korjausten suunnitteluun ei ole olemassa mitään ainutkertaista reseptiä. Kaksi ohjetta on kuitenkin ylitse muiden: Marja Terttu Knapaksen minulle välittämä Lars Petterssonin ohje siitä, että kirkko tulisi kiertää ulkopuolelta kolmeen kertaan ennen sen sisätiloihin tutustumista ja Ove Hidemarkin luennollaan antama ohje siitä, että rakennuksen suunnittelun ratkaisut löytyvät siitä itsestään. Molemmat ohjeet pitävät sisällään sen, että kirkkojen korjauksia ei voi tehdä ainoastaan työpöydän takaa, vaan on vietettävä aikaa paikan päällä, itse rakennuskohteessa. Hidemarkin ohje sisältää lisäksi tärkeän lisän: on etsittävä kaikki mahdollinen kohteeseen liittyvä tieto ja verrattava sitä paikalla rakennukseen. Lisäksi merkityksellisenä pidän jo aiemmin luvussa 9.5 mainittua Tore Tallqvistin monitulkintaista ohjetta sitoa rakennuksen toimivuus tietoisesti sen kertovuuteen ja rakenne perinteeseen.

Restaurointi on kuitenkin aina myös kompromissien tekemistä, pienimmän haitan tuottamista. Toimitaan tiukoissa, rakennuksen asettamissa rajoissa. Käyttökirkoissa tekniikan mahduttaminen rajattuun tilaan ja sen kätkeminen rakenteiden suojaan niitä kuitenkaan rikkomatta on ehdottomasti vaikeinta. Autiokirkoissa tätä ongelmaa ei juurikaan ole. Sen sijaan vaikeutta tuottaa pienimpienkin korjausten vaatima herkkyys ja sen määrittely, mihin korjaamisen raja vedetään ja mikä hyväksytään rakennukseen olennaisena kuuluvana ikääntymisen merkkinä. Parhaiten on onnistunut työ, jonka lopputuloksena näyttää siltä, kuin mitään ei olisi tehty. Rakennus olisi vain siivottu ja siinä kaikki. Tarkkana pitää olla myös siinä, ettei korjauksella aiheuteta haittaa rakennukselle. Kaikkien materiaalien tulee olla varmasti korjaukseen soveltuvia ja mielellään aina kestävyydeltään heikompia kuin alkuperäinen materiaali. Autiokirkot eivät saa olla koekenttiä millekään uudelle materiaalille, vaan parasta on pitäytyä vuosikymmeniä vanhoissa totutuissa ja koetelluissa tuotteissa. Myöhemmin tehdyt vahingolliset ratkaisut ja materiaalit tulee toki poistaa ja varmistua siitä, että jokaisen poistettavan osan merkitys kokonaisuudelle ymmärretään.

Restaurointisuunnittelu on myös ennen kaikkea ryhmätyötä ja vaatii monia eri alojen osaajia. Minun onneni on ollut saada toimia osana ammatillisesti kunnianhimoisten, osaavien ja lämmöllä työhönsä suhtautuvien henkilöiden työryhmää, jonka merkitys on minulle ollut suunnattoman tärkeä.

Tyrvis 18 10/8 92. S. E. Sonck.

12 Johtopäätökset

Kulkiessamme vanhoissa kirkoissamme, katsellessamme kustavilaista herraskartanoa tai tutkiessamme satavuotiasta talonpoikaistyötä ilmenee kaikessa tässä jotain, joka meidät valtaa, se on tunnelma. Kait siihen osaltaan on syynä pinnan käsityöjälki, rakennusaineen taiteellinen puhtaus ja yksinkertaiset, maisemallemme soveliaat viivat, toisaalta taas lienevät tunnelman luojina rakennusaineen hieno kuluneisuus ja vuosisatainen patina. (Alvar Aalto 1922)[1250].

Aika

Autiokirkoissa kuluminen ja ajan kulku ovat voimakkaasti, mutta hiljaisesti läsnä. Niihin astuessamme siirrymme pois nykytodellisuudesta. Useimmista kirkoista puuttuu sähkö ja lämmitys ja niissä voi kokea luonnonvalon, pimeyden, hämärän ja kaikki näiden välimuodot erotuksena jokapäiväisestä keinovalon piirissä elämisestä. Tilat ovat alkukesästä viileitä, helteellä usein sopivan lämpöisiä ja talvella jäätävän kylmiä – erotuksena tottumaamme aina tasaiseen sisälämpötilaan. Ne ovat myös huomattavan hiljaisia: patterit eivät kohise, jääkaapit hurise eivätkä ilmastointilaitteet sirise. Suurin osa tutkimuskirkoista on nykyään kasvukeskusten ulkopuolella, joten kaikkialle taajamiin ulottuva taustakohinakaan ei niihin ulotu. Tämä hiljaisuus on elämäntavallemme harvinaista. Kirkonpenkkiin istahtaminen muistuttaa lisäksi siitä askeettisuudesta, millä tultiin toimeen sata vuotta aiemmin. Autiokirkoissa voi tehdä matkan menneeseen.

Autiokirkkojen ja käyttökirkkojen korjauksissa suurin eroavaisuus on myös suhde aikaan. Käyttökirkot elävät ajassa mukana. Niihin tehtävät korjaukset saavat alkunsa yleensä käyttöön tai tekniikkaan liittyvistä puutteista. Ne ovat yleensä suuria restaurointeja, jossa toki ylläpitokorjauksillakin on oma osansa. Empiirisen kokemuksen perusteella näitä restaurointeja tai suurempia korjauksia tehdään noin 30–50 vuoden välein. Autiokirkoissa puolestaan aika on ainakin näennäisesti pysähtynyt siihen hetkeen, johon niiden aktiivikäyttö on päättynyt, jonka jälkeen rakennusta on vain huollettu, konservoitu ja korjattu.

Autiokirkkojen ja niiden korjausten runsaasta materiaalista on tutkimuksen pitkällä ja polveilevalla tiellä hahmottunut erilaisia rakennusten säilymiseen johtaneita yleisiä ja yksittäisiä tarinoita. Yleensä merkittävin edellytys rakennusten säilymiselle on ollut käyttö, joka autiokirkoissa on ollut olematonta tai vähäistä. Ne säilyivät kuin ihmeen kaupalla autioituneinakin päädyttyään monenlaisiin uusiin käyttötarkoituksiin, yleisimmin varastoiksi. Jotkut kirkot säilyivät polykromisten maalaustensa vuoksi, joihinkin sisustettiin paikallismuseoita ja monia käytettiin heinälatoina. Petäjäveden vanhan kirkon säilymistä edesauttoi tapulin kirkonkello, jollaista uuteen kirkkoon ei ollut hankittu. Juankosken tehtaankirkko puolestaan sai autioiduttuaan palvella kansakouluna. Voi sanoa, että vähäisetkin käyttöarvot auttoivat kirkot autioitumista seuraavien vuosikymmenien yli, kunnes niiden ikäarvo ja historiallinen arvo yleisesti tunnistettiin.

Kirkot hautausmaineen ja niihin liittyvine muistoineen säilyivät paikallisesti merkittävinä autioitumisesta huolimatta. Yksityiset ihmiset, seurakunnat ja kulttuurihenkilöt kantoivat huolta arvokkaasta rakennusperinnöstä. Sanomalehdet kirjoittivat jo varhain autiokirkoista ja nostivat niiden alennustilan laajempaan keskusteluun. Tästä tunnetuimpana esimerkkinä on itävaltalaisen taidehistorioitsija Josef Strzygowskin Petäjäveden ja Keuruun autioituneiden kirkkojen rakennustaidetta ylistävän kirjoituksen nostattama keskustelu Hufvudstadsbladetissa vuonna 1923.

Arvot ja korjaustarpeet

Autiokirkkojen tultua tunnistetuiksi ja niiden arvostuksen kasvettua 1910-luvulla ja 1920-luvun alussa kirkkoja alettiin korjata kautta maan. Korjaukset olivat aluksi välttämättömiä, pelastusluonteisia korjauksia. Seuraavien vuosikymmenien korjauksia ohjasivat jo rakennusten muistoarvot, erityisesti ikäarvot ja historialliset arvot. Selkeimmin tämä näkyy Yleisten rakennusten ylihallituksen arkkitehti Ludvig Mallanderin kahdessa vaihtoehtoisessa suunnitelmassa Messukylän autioituneeseen kirkkoon vuonna 1906. Vaihtoehto kirkon *säilyttämisenä puhtaasti muinaismuistona* sisälsi kirkon rakenteiden korjausta, kivipintojen rappausta ja puuosien tervausta. Kirkon *korjaamisessa käyttörakennukseksi*: pitäjänkirjastoksi, kunnantaloksi tai kiertokoulun pitopaikaksi rakennus suunniteltiin lämmönpitäväksi, mikä tarkoitti kajoamista lähes kaikkiin rakennusosiin.

Korjauksissa näkyvät myös yhteydet eri aikakausien arvoihin. Rakennusta kunnioittavia korjauksia on tehty eniten 1950-luvulla ja 1970-luvun puolivälistä lähtien. Uusien rakennusmateriaalien käyttö korjauksissa on ollut vallalla varsinkin 1920- ja uudestaan 1960-luvuilla. Jälkimmäisen ajanjakson keskiaikaisten autiokirkkojen korjaukset eivät työtavoiltaan paljonkaan eronneet samanaikaisista keskiaikaisten käyttökirkkojen korjauksista. 1980-luvusta lähtien käytetyt materiaalit ja konservoivat korjaustavat ovat kunnioittaneet rakennuksen omaa historiaa.

Kuvailemalla kahta, alun perin lähes identtisen mallista kirkonrakentajamestari Matti Åkerblomin johdolla rakennetun kirkon korjausta olen havainnollistanut erilaisiin arvoihin perustuvien korjaustapojen eroja. Suurin ero aution Pihlajaveden ja käytössä jatkuvasti olleiden Kuoreveden kirkkojen korjaustavoissa on, ettei autiokirkon korjauksissa ollut yleensä nimettyä suunnittelijaa, vaan rakennusta ylläpidettiin ja huollettiin ja vaurioituneita kohtia korjattiin vähitellen ilmeisesti paikallisella työvoimalla. Käytössä olevaan Kuoreveden kirkkoon laadittiin sen sijaan eri arkkitehtien toimesta suunnitelmia noin 30 vuoden välein. Muinaistieteellinen toimikunta osallistui kummankin kirkon korjausten suunnitteluun lähinnä lausunnonantajana.

Ellei näennäisesti tyhjiä rakennuksia olisi nähty eri vuosikymmeninä merkityksellisinä, ei niitä olisi säilynyt meidän päiviimme asti. Autiokirkot ovat olleet tyhjiä vain merkityksessä käyttötarkoituksen puute, muutoin ne ovat olleet täynnä merkityssisältöä: historiaa, rakennusperintöä ja ajan jälkiä. Osa kirkoista kantaa edelleen rakenteissaan jälkiä ja muistoja sotavuosista sekä toimimisesta maamme arkistojen asiakirjojen suojapaikkoina. Täten ne ovat olleet tärkeässä osassa myös säilyttämässä kansakunnan muistia.

Myös käyttökirkoissa on mukana muistoarvoja, mutta niiden korjauksia ohjaavat erityisesti nykypäivän arvot, joista käyttöarvo ja uutuusarvo ovat voimakkaimmin läsnä. Käytössä olevien kirkkojen restauroinnissa vaikeinta on piilottaa kaikki se tekniikka, jota nykyinen toimintamme vaatii: lämpöä, valoa, ääntä ja nykyisin enenevässä määrin myös elävää kuvaa.

Tärkein kirkkoja säilyttänyt rakennusosa on – kaikkien muiden rakennusten tapaan – ollut katto. Yhdessä kantavien rakenteiden kanssa ne muodostavat perustan ja suojan rakennuksen säilymiselle. Autiokirkkojen korjausten historia onkin paljolti kattojen korjausten ja uusimisten sekä perustusten ja seinien tukemisten historiaa. Niitä seuraamalla saa hyvän käsityksen perinteisten rakennustapojen muuttumisesta jokaisen seurakuntalaisen velvoitteesta ja yksilöllisestä kädenjäljestä kalliiseen erikoisosaamiseen.

Autiokirkkojen rakennusmateriaalit ovat kaikki olleet tarkoituksenmukaisia, kestäviä ja itsestään selvästi kierrätettäviä. Niiden rakenteellinen käyttö on tehnyt tiloista ja yksityiskohdista selkeitä. Materiaalit ovat myös patinoituneet kauniisti ja niitä koskettamalla voi aistia menneiden sukupolvien läsnäolon tilassa. Toisaalta autiokirkoissa voi kokea myös ajan hidastumisen tai jopa pysähtymisen. Niissä viipymällä voi nähdä jotain yllättävää, kuten Petäjäveden kirkosta vuosia vastannut arkkitehti Sari Viertiö aurinkoisena päivänä kirkon pimeän tapulin kellotasanteella: yhden ulkopuolelta vinolaudoitetun ja sisäpuolelta pystylaudoitetun haristuneen luukun väliset pienet raot muodostivat *camera obscuran* ja loivat sisätilaan ulkopuolen maisemasta satakertaisen kuvakudelman.

Antikvaariset korjaukset

Emil Nervanderin kiintymys Hattulan vuonna 1857 hylätyn keskiaikaisen kirkon maalauksiin ja huoli kirkon kunnosta johti ensimmäisiin toimiin autioituneiden kirkkojen pelastamiseksi. Hattulan vanhalla kirkolla ja Nervanderilla on yhteys myös koko muinaismuistohallinnon, Muinaismuistoyhdistyksen ja myöhemmin Muinaistieteellisen toimikunnan perustamiseen.

Autiokirkkojen korjauksia on käsitelty lukumäräänsä enemmän muinaismuistohallinnossa. Tutkimus osoittaakin niiden olleen antikvaarien erityisen mielenkiinnon kohteena. Esimerkiksi Muinaistieteellisen toimikunnan ensimmäisessä kokouksessa käsiteltiin kahdeksaa asiaa, joista kolme koski autioituneita keskiaikaisia kirkkoja: Hattulaa, Isoakyröä ja Pälkänettä. Näistä Pälkäneen kirkon katto romahti joitakin vuosia sen jälkeen, kun toimikunta oli antanut kirkon rakennustaiteellista arvoa vähättelevän lausunnon. Nopeasti raunioitunut kirkko toimi vuosikymmeniä varoittavana esimerkkinä autioituneiden kirkkojen hoidon laiminlyönnistä ja saattoi vauhdittaa joidenkin autiokirkkojen korjaushankkeita.

Tutkimusaineistosta erottuvat eri aikakausina tehdyt työnjaot muinaismuistohallinnossa. Aluksi Muinaistieteellinen toimikunta toimi vähäisellä työvoimalla ja tarvittaessa turvauduttiin ulkopuoliseen apuun. Tutkimuksesta selviää kiinnostuksen autiokirkkoihin olleen voimakkaasti sidoksissa henkilöihin. Emil Nervanderin erityisiä kiinnostuksen kohteita olivat kirkkojen seinämaalaukset. Näiden alkuvuosien työmailla Nervander ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehtiamanuenssi Carl Frankenhaeuser myös itse paljastivat kivikirkkojen kalkattuja maalauksia.

Arkkitehtejä Gustaf Nyström ja Armas Lindgren kiinnostivat puolestaan rakennukset kokonaisuutena. Muinaistieteellisen toimikunnan pitkäaikainen arkkitehtijäsen, professori Nyström oli myös Polyteknillisen opiston arkkitehtuurin pääopettaja. Nämä kaksi virkaa yhdistyivät Sipoon vanhan kirkon mittaustyössä, jonka Nyström järjesti opiskelijoille vuonna 1900. Samoihin aikoihin mittapiirustusten laatiminen lisättiin oleelliseksi osaksi arkkitehtiopintoja. Toimi-

kunnan ylimääräisen amanuenssin Armas Lindgrenin lausunto purettavaksi aiotusta Keuruun vanhasta kirkosta johti purkuaikeesta luopumiseen. Kansatieteilijä A. O. Heikelin elämäntyönä oli Seurasaaren ulkomuseo ja hänen ansiotaan on Karunan vanhan seurakuntakäytöstä pois jääneen kirkon hankkiminen ja pystyttäminen sinne. Heikel kuului ensimmäisiin joka nosti autioituneet kirkot julkisuuteen kirjoittamiensa lehtiartikkelien kautta.

Muinaistieteellisen toimikunnan intendentit ja jopa valtionarkeologit osallistuivat kirkkojen korjaustyöhön. Juhani Rinteen ollessa valtionarkeologina käytettiin tutkimuksen kohteena olevasta rakennusryhmästä toimikunnan vuosikertomuksessa ensimmäisen kerran nimitystä autiokirkot. Oletan tässä näkyvän Sigurd Curmanin ja Ruotsissa 1920-luvulla aloitettujen autiokirkkojen laajamittaisten korjausten vaikutusta, joista Rinne oli tietoinen.

Vuoden 1932 vuosikertomuksessa kiinnitettiin erityistä huomiota maan autiokirkkoihin, joita seurakunnat olivat laiminlyöneet. Toimikunta otti huolehtiakseen sellaisista kirkoista, joita uhkasi tuhoutuminen tai jokin muu pikaista toimenpidettä vaativa syy. Tällaisia olivat Seilin, Maskun, Pyhämaan Luodon, Kemin maaseurakunnan ja Tervolan autiokirkot sekä Pälkäneen rauniokirkko. Antero Sinisalo piti vuonna 1964 Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A. W. Ranckenin suunnittelemaa Isonkyrön kirkon 1920-luvun lopun restaurointisuunnitelmaa, jonka yhteydessä taiteilija Oskari Niemi oli puhdistanut kirkon kalkkimaalaukset yhtenä esimerkkinä 1920–30-luvulla tehdyistä uutta *curmanilaista* restaurointisuuntausta edustavista hankkeista.

Sotien jälkeen seurakunnat olivat joutuneet luovuttamaan maitaan siirtolaisten asuttamiseen ja kaikesta korjausmateriaalista oli pulaa. Vuosisadan ensimmäisinä vuosikymmeninä usein tilapäisluontoisilla korjauksilla kohennetut kirkot alkoivat jo olla kipeästi korjauksen tarpeessa. Muinaistieteellisessä toimikunnassa Lars Pettersson otti asian omakseen. Hän laati korjaussuunnitelmat kolmeen merkittävään autiokirkkoon: Kallankarin, Sodankylän ja Petäjäveden kirkkoihin vuosina 1947–1949. Lisäksi hän yritti löytää kunnollisten veistopaanujen tekijää kirkkojen kattoihin sekä järjestää rahoitusta kirkkojen kunnostukseen. Pettersson otti autiokirkko-termin uudelleen käyttöön muistiossaan keväällä 1949. Sen jälkeen autiokirkko vakiintui sanana virkakieleen, vaikkei siitä koskaan – verohallintoa lukuun ottamatta – tullut juridista termiä. Yhteisellä nimityksellä saattoi kuiten-

Kuva 167. *Tyrvään vanha kirkko arkistojen säilytyspaikkana jatkosodan aikana*.

kin olla vaikutusta siihen, että heterogeeninen joukko kirkkoja ymmärrettiin yhtenäiseksi arvokkaaksi rakennusperinnöksi.

Ylitse muiden edellä mainittujen henkilöiden pidän Lars Petterssonin osuutta autiokirkkojen säilymiseen merkittävimpänä. Hänen lyhyt kautensa Muinaistieteellisessä toimikunnassa oli autiokirkkojen huolenpidon kulta-aikaa. Vielä suurempi vaikutus oli hänen pitkällä urallaan Helsingin yliopistossa, taidehistorian professorina, jossa hän koulutti taidehistorioitsijasukupolven, josta monet siirtyivät Muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston rakennushistorian osaston palvelukseen jatkamaan töitä Petterssonin hengessä. Tämä sukupolvi teki poikkeuksetta koko työuransa virastossa ja on siirtynyt eläkkeelle vasta 2000–2010-luvuilla. Tämän lisäksi Petterssonin laaja kirjallinen tuotanto suomalaisista puukirkoista on vailla vertaa.

Muinaismuistohallinnon rooli

Museoviraston rakennushistorian osasto järjesti perustamisvuotenaan 1972 toiminnastaan tiedotusnäyttelyn, jossa autiokirkot esiteltiin kirkkojen joukossa omana ryhmänään. Viraston määrärahoihin tuli jo vuonna 1974 erillinen autiokirkkomääräraha. Rakennushistorian osasto selvitti kesällä 1974 autiokirkkojen, kivisakaristojen ja kirkonraunioiden sen hetkisen kunnon ja kirjasi kohteiden vaatimat kiireellisimmät toimenpiteet. Museovirastossa laadittiin konservoivat korjaussuunnitelmat Petäjävedelle ja Sodankylään.

Muinaismuistohallinnon suhtautuminen autiokirkkoihin ilmenee tutkimusaineistosta monin tavoin. Luvussa 4.3 esitelty Museoviraston vuoden 1977 kannanotto autiokirkkojen muuttamisesta käyttökirkoksi oli selkeän torjuva: *autiokirkkojen uudelleen käyttöön ottamista olisi mahdollisuuksien mukaan vältettävä ja tavoitteeksi olisi otettava niiden säilyttäminen pelkästään rakennustaiteemme muistomerkkeinä.* Virastossa oli todettu, ettei taitavinkaan suunnittelu ollut estänyt usein ennen korjausta vaikuttavana säilyneen rakennuksen historiallisen yleissävyn rikkoontumista.

Rakennussuojelu vakiintui osaksi eri alojen suunnittelua ja konservointimenetelmät muuttuivat materiaaleiltaan ja työtavoiltaan perinteisiksi 1970-luvulta lähtien. Malli tähän tuli jälleen Ruotsista, jossa arkkitehti Ove Hidemark toteutti esikuvallisia restaurointi-, konservointi- ja korjaushankkeita. Suomessa aloitettiin konservointikoulutus ja Museoviraston arkkitehdit Panu Kaila ja Erkki Mäkiö luennoivat arkkitehtiopiskelijoille rakennusten oikeanlaisesta korjaamisesta. Erilaisia oppaita laadittiin Hidemarkin hengessä ja Museovirasto aloitti korjauskorttien julkaisemisen. Petäjäveden ja Sodankylän kirkkoihin toteutettiin huolellisesti tutkitut, konservoivat korjaukset. Seurasaaren rakennuskantaa kohennettiin esimerkillisillä rakennuskonservointikorjauksilla.

Muinaistieteellisessä toimikunnassa ja Museovirastossa on ollut pitkä suunnitteluperinne ja autiokirkkojen korjauksia on siellä suunniteltu lähes jokaisella vuosikymmenellä. Merkittäviin kirkkoihin, kuten Petäjäveden vanhaan kirkkoon, on laadittu korjaussuunnitelmat kolmeen eri otteeseen. Viimeinen autiokirkon suunnittelutehtävä Museovirastossa oli Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentaminen vuoden 1997 tuhopolton jälkeen. Palossa tuhoutunut kirkon katto oli jo aiemmin etelälappeeltaan uusittu talkoolaisten tekemänä ja Museoviraston johdolla. Museoviraston arkkitehdit, konservaattorit, arkeologit ja tutkijat yhdistivät voimansa ja suunnittelivat kirkon ulkopuolen korjaukset, kivirakenteiden konservoinnin, keskiaikaisperäiset kattotuolit ja uuden paanukatteen aluslaudoituksineen. 2000-luvun alkukymmeninä viraston rahoitusta ja henkilökuntaa on vähennetty ja tehtäviä on jaettu uudelleen. Resursseja viraston omaan suunnitteluun ei enää ole ja pitkä perinne on siltä osin katkennut.

Kansainväliset esikuvat

Aineistoista nousevat esiin selkeät kytkökset Ruotsiin ja ruotsalaiset vaikutteet rakennusten restaurointikäytäntöihin. Kaikilla kolmella Ruotsin merkittävällä restauroivalla arkkitehdillä on ollut vaikutusta suomalaiseen restaurointiajatteluun. Kaari alkaa Sigurd Curmanin, Juhani Rinteen ja Armas Lindgrenin yhteistyöstä Turun tuomiokirkon restauroinnissa 1920-luvulla ja jatkuu Erik Lundbergin ja Lars Petterssonin tapaamisissa 20 vuotta myöhemmin. Lundberg toimi Petterssonin opettajana hänen tehdessä väitöskirjaansa ja auttoi etsittäessä kunnollista puutavaraa, työtapoja ja tekijöitä kirkkojen paanukattojen valmistukseen sodanjälkeisessä Suomessa. Kaaren täydentävät Ove Hidemarkin lukuiset luento- ja seminaarimatkat Suomeen sekä yhteistyö suomalaisten korkeakoulujen kanssa. Hänen esikuvalliset oppikirjansa ovat voimakkaasti vaikuttaneet suomalaiseen tapaan korjata ja restauroida rakennuksia. Hidemarkin restaurointikurssille Kungliga Tekniska Högskolanissa on osallistunut lukuisia suomalaisia, erityisesti Museovirastosta.

Näen viranomaiskielen varhaisilla *autiokirkko*-nimityksillä myös yhteydet Ruotsiin. Ensimmäisen kerran nimitys esiintyi valtionarkeologi Rinteen aikana Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikirjassa joitakin vuosia sen jälkeen, kun Rinne ja Curman olivat antaneet haastattelun Turun tuomiokirkon korjauksista ja autiokirkoista. Nimitys palasi vuosikirjaan 1950-luvun taitteessa Petterssonin tavattua Erik Lundbergin Petäjävedellä.

Suuri merkitys on myös ollut kansainvälisen rakennussuojelun ja kulttuuriympäristöjen vaalimisen asiantuntijajärjestön, ICOMOSin perustamisella vuonna 1965 ja suomalaisten aktiivisella osallistumi-

sella sen toimintaan. Restauroinnin kansainvälisellä doktriinilla, Venetsian julistuksella on ollut merkittävä vaikutus suomalaisen rakennussuojelun käytännön toteutukseen.

Museokirkot ja erot autiokirkkojen ja käyttökirkkojen korjauksissa

Karunan kirkko Seurasaaressa sisustettiin tietoisesti museoksi. Ulkomuseon perustaja Axel Heikel määritteli ulkomuseon aatteen sellaiseksi, että jokaisen sinne siirretyn rakennuksen todellinen luonne oli säilytettävä mahdollisimman täydellisenä. Ristiriitaa loi rakennusten kaksi historiaa, aika sillä paikalla, mihin ne oli rakennettu ja aika museona Seurasaarella. Rakennusten piti museoalueella edustaa myös muita suomalaisia saman rakennustyypin rakennuksia. Tämän periaatteen mukaisesti Karunan kirkkoa täydennettiin muista kirkoista saadulla sisustuksella. Käytäntö ei kuitenkaan edustanut Muinaistieteellisen toimikunnan virallista kantaa.

Turkansaaren kirkko puolestaan palautettiin riisuttuna vanhalle paikalleen, mistä se oli purettu ja viety kalastajien tukikohdaksi. Sen jälleenrakentamisessa noudatettiin samanlaista korjaustapaa kuin Karunan kirkon restauroinnissa Seurasaaressa. Kirkon tuhoutunut sisätila rakennettiin eri puolilta Lappia ja Pohjois-Pohjanmaata saaduilla kalusteilla. Kirkon sisustukseen pyydettiin apua myös Muinaistieteelliseltä toimikunnalta.

Johtuneeko alkuperäisen sisutuksen runsaasta määrästä vai siitä, että Karunan kirkko on seissyt uudella paikallaan jo yli sata vuotta, että se vaikuttaa uskottavammalta (autenttisemmalta) uudella paikallaan kuin vanhoille sijoilleen palautettu Turkansaaren kirkko. Pääosin pidän myös seurakuntien omistamia ja niiden jatkuvassa – vaikka välillä varsin pitkiä taukoja sisältäneessä – hoidossa olleita autiokirkkoja autenttisempia kuin museoidut autiokirkot. Autiokirkkojen ei ole tarvinnut edustaa useampaa rakennusta kuin itseään. Ne ovat saaneet rauhassa kertoa omaa tarinaansa.

Uhat ja mahdollisuudet, autiokirkkojen säilymisen turvaaminen

Tätä tutkimusta on tehty pitkänä ajanjaksona, jolloin suomalaisten autiokirkkojen asema on ollut enimmäkseen turvattu ja tulevaisuus valoisa. Jäsenkadon myötä seurakuntien toiminnassa on viime vuosina tapahtunut nopea taloudellinen muutos. Seurakunnat ovat joutuneet miettimään kiinteistöjensä käyttöä ja luopumaan vähällä käytöllä olevista rakennuksista, kuten leirikeskuksista ja erillisistä kirkkoherranvirastoista, muutamissa tapauksessa jopa käytössä olleista kirkoista. Jos seurakuntien talous jatkaa heikkenemistään, mitä tapahtuu enimmäkseen tyhjille, aika ajoin korjauksiinsa paljonkin varoja nieleville autiokirkoille? Tuore esimerkki käyttökirkoista luopumisista on Valkeakosken kirkko, jonka purkamista seurakunta oli esittänyt ja jolle kirkkohallituksen täysistunto antoi purkuluvan syksyllä 2018. Kyseessä on mahdollisesti ensimmäinen kerta, kun seurakunnan taloudellisen tilanteen vuoksi Suomessa on esitetty kirkon purkamista.

Monessa seurakunnassa pohditaan nyt tapoja selvitä suuren kiinteistökannan ylläpidosta. Ruotsissa on jo vuonna 2011 julkaistu kirja, jossa pohditaan uusia tapoja kirkkorakennusten monipuoliseen käyttöön. Samanlainen tilanne oli Suomessa noin sata vuotta sitten. Silloin 1800-luvulla rakennetut ylisuuret kirkot autioituivat ongelmallisen lämmityksensä vuoksi. Niille etsittiin luovia ratkaisuja, joista esimerkkinä tutkimuksessa on arkkitehti Erik Bryggmanin vuonna 1932 Luhangan kirkon sisälle suunniteltu pieni lämmitetty kirkkosali. Voisivatko autiokirkot olla sekä lämmittämättömyytensä että luovien ratkaisujensa kautta esimerkkejä seurakunnille, jotka juuri nyt miettivät erilaisia säästö- ja lämmitysmahdollisuuksia laajan rakennuskantansa ylläpidossa?

Autiokirkkojen korjausten rahoitus oli 1940-luvun loppuun asti järjestäytymätöntä. Kirkkojen korjauksiin haettiin tukea milloin valtiolta, milloin kirkon keskusrahastolta, jopa teollisuudelta. Useimmiten kuitenkin seurakunnat saivat itse kantaa suurimman vastuun kunnostuksesta. Sodankylän kirkon korjaus vuonna 1947–1950 muodostui asiassa eräänlaiseksi käänteeksi. Kirkon korjaussuunnitelmat laadittiin Muinaistieteellisessä toimikunnassa, joka myös teetti omalla rahoituksellaan uudet ikkunat ja joitain pienempiä osia kirkkoon. Pian tämän jälkeen kirkkohallitukseen perustettiin autiokirkkomääräraha, avustus vakinaisesta käytöstä pois jääneiden kirkkojen kunnostukseen. Sen jälkeen autiokirkkojen korjauksia on tuettu vaihtelevasti valtion ja kirkkohallituksen toimesta.

Tutkimuksen aikana on eri esimerkkien kautta noussut jatkuvasti esiin kaksi ydinkysymystä: korjausten suunnittelu ja niiden rahoitus. Autiokirkkojen korjaukset ovat rakennuksen ylläpitoa ja eroavat siten suurista noin kolmenkymmenen vuoden välein tapahtuvista käytössä olevien kirkkojen korjauksen suurhankkeista. Vanhojen rakennusten kunnostaminen on työvoimavaltaista käsityötä ja teetettynä normaalilla urakkamenettelyllä kallista. Se ei välttämättä vaadi erityiskoulutusta, vaan kädentaitoja ja oikeanlaista asennetta rakennusperintöä kohtaan, mistä Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan jälleenrakennus on tutkimuksessa esimerkkinä.

1970–1990 luvuilla autiokirkkoja kunnostettiin työllisyysvaroin. Sodankylän autiokirkon esimerkki tästä osoittaa, että tilanteesta hyötyivät kaikki: seurakunta, paikalliset työttömänä olevat ammattilaiset ja

valtio. Kirkkohallituksen nykyisen apurahakäytännön ja Museoviraston myöntämien entistämisavustusten rinnalle autiokirkkojen korjauksissa voisi harkita myös työllisyystöiden ottamista uudelleen käyttöön valtion avustuksen yhtenä muotona. Näin saataisiin paikkakunnalle myös osaamista, jota voitaisiin hyödyntää laajemminkin alueen korjausrakentamisessa.

Autiokirkkojen arvot ja tulevaisuus

Autiokirkkojen arvot ovat niiden alkuperäisenä pysyneessä käyttötarkoituksessa, lähes muuttumattomina säilyneissä, pelkistetyissä rakenteissa ja useimmiten niihin tehdyissä ikäarvoa kunnioittavissa, vain välttämättömissä korjauksissa. Viimeksi mainittuja on tutkimuksessa esitelty useita, osaa varsin yksityiskohtaisestikin. Yksityiskohdat ovat oleellisia rakennuskonservoivissa korjauksissa, missä pienetkin muutokset voivat nousta häiritsemään kokonaisuutta.

Kierrettyäni muutaman vuoden aikana lähes kaikki Suomen autiokirkot voin todeta, että mielestäni ne muodostavat heterogeenisyydestään huolimatta – tai ehkä juuri siksi – Suomen hienoimman rakennusryhmän. Ne ovat ekologisia esimerkkejä pitkäikäisistä, lämmittämättömistä ja vain vähän, mutta jatkuvaa ylläpitoa vaativista rakennuksista. Jatkotoimenpiteenä autiokirkkojen korjauksiin ehdotan tulevien korjaustoimenpiteiden ennakointia, jollaisesta esimerkkinä tutkimuksessa on Petäjäveden vanhan kirkon hoitosuunnitelman yhteyteen laadittu taulukko. Siinä rakennusten tulevat korjaukset on mietitty etukäteen ja siten pyritty huolehtimaan säännöllisistä rakennuksen kunnon tarkastuksesta ja hoidosta. Taulukkoa vuosittain täydentämällä siitä muodostuu samalla yksinkertainen rakennuksen korjaushistoria.

Kirkot ovat saavuttaneet suurta suosiota käyntikohteina. Nykyisin autiokirkkojen ovet ovat auki paitsi kesäisten jumalanpalveluksien aikana, myös tiekirkkoina, konserttipaikkoina ja suosittuina kesähäiden viettopaikkoina. Kesällä 2018 seurakuntien tiekirkkoina oli 16 autiokirkkoa, lisäksi monet muut niistä olivat avoinna koko kesäkauden, kuten ulkomuseoiden kirkot Karuna ja Turkansaari, Tyrvään Pyhä Olavi, Keuruun vanha kirkko ja Petäjäveden vanha kirkko. Ruukkien kirkoissa pidetään konsertteja, samoin Kerimäellä ja Sastamalan molemmissa kirkoissa. Kirkot ovat historiaa kantavasta nimestään huolimatta monen paikkakunnan keskeisiä rakennuksia.

Helppo ratkaisu olisikin ehdottaa autiokirkkojen avaamista laajamittaiselle turismille. Kokemus Petäjäveden kirkon ja Suomenlinnan maailmanperintökohteista osoittavat, että vaihtoehto ei ole suinkaan ongelmaton: lisääntyvällä turismilla voi olla suuri vaikutus kohteen hoitoon ja sen autenttisuuden säilymiseen. Ehdotukseni onkin, että kirkkoja käytettäisiin entistä enemmän opetuskäyttöön: koululaisille paikallishistorian opetukseen, opiskelijoille vanhojen rakennustapojen oppimiseen ja tutkijoille eri materiaalitekniikoiden ja materiaalien sekä lämmittämättömän rakennuksen fysiologian tutkimukseen.

Autiokirkot suunnittelijan silmin

Vertaan restauroivan arkkitehdin asemaa suunnittelijana tulkin työhön, välittäjänä tilaajan ja näennäisesti mykän rakennuksen välillä. Rakennus puhuu hiljaisesti rakenteidensa, pintamateriaalien, käytön jälkien, kiinteän ja irtonaisen kalustuksen ja esineiden välityksellä sekä arkistotietojen ja kertomusten kautta. Tilaajan kieli on puolestaan usein rakennuksen käytettävyyden parantamiseen ja sen taloudelliseen käyttöön tähtäävää maustettuna vahvalla käyttäjäkokemuksella ja rakennukseen liittyvillä muistoilla – jotka suunnittelijalta usein puuttuvat. Rakennuksen, tilaajan ja eri alojen asiantuntijoiden yhteisen kielen löytyminen muodostaa oleellisen osan restauroivan arkkitehdin työtä.

Edellä mainittua pohjatyön keräämistä ja sen vertaamista toteutettuun rakennukseen olen kutsunut *ihmettelyksi*. Kunkin rakennuksen kunnon ja arvojen määrittelemiseksi tarvitaan lisäksi erilaisia tutkimuksia ja tietoja. Näille kullekin rakennukselle yksilöllisiä, tunnusomaisia piirteitä olen antanut nimen *attribuutti,* kohteen olennainen ominaisuus. Samoin tietoa tarvitaan rakennuksen käytöstä ja käyttäjän tulevaisuuden toiveista.

Korjaukset heijastavat aikansa arvoja ja korjausnäkemyksiä. Tämä näkyy selvästi autiokirkkojen korjauksista kootussa korjausmatriisissa, jossa on tiivistetysti esitetty eri vuosikymmenten aikana tehdyt korjaukset. Siinä korostuvat erityisesti Muinaistieteellisen toimikunnan johdolla tai valvonnassa tehdyt työt, seurakuntien omia töitä ei niihin ole ollut mahdollisuutta kartoittaa. Aineistosta nousee esille erityistä huomiota koko tutkimusjaksolla saaneita ryhmiä, kuten keskiaikaiset autiokirkot, 1700-luvun keskisuomalaisten puisten kirkkojen ryhmä Petäjävesi, Pihlajavesi ja Keuruu ja – ehkä vähän yllättäenkin – kaksi suurta 1800-luvun kirkkoa, Tervola ja Kerimäki. Yksittäisistä korjauksista erottuvat katon ja perustusten kunnostamiseen liittyvät työt sekä laajamittaisemmat korjaukset erityisesti 1920–1930 ja 1950–1960-luvuilla. Paloturvallisuuteen ja tekniikkaan liittyvät korjaustyöt ovat yleistyneet 1970-luvulta lähtien.

Kaikilla autiokirkoilla yksi määräävä attribuutti on niiden kaksi ikää: ensimmäinen käyttörakennuksena ja toinen autiona kirkkona. Muita kaikille yhteisiä ominaisuuksia ovat kirkkojen lämmittämättömyys ja kesäkäyttö. Näiden lisäksi jokaisella kirkolla on ominaisuuksia, jotka tekevät juuri siitä ainutlaatuisen. Maailmanperintökohde Petäjäveden vanhan kirkon attribuutit on määritelty sen ainutlaatuisen

yleismaailmallisen arvon määritelmässä. Tyrvään Pyhän Olavin suunnittelutyössä olennainen ajatus oli vanhan kadonneen kirkon tunnelman palauttaminen. Kokemuksesta voin sanoa, että tällaisten attribuuttien nimeäminen ja niihin tukeutuminen yksittäisissä, vähäisissäkin kysymyksissä auttaa suunnittelutyössä, jossa usein on keskenään varsin ristiriitaisia vaatimuksia. Kun rakennuksen arvot on määritelty, on helpompi perustella korjauksissa käytettäviä ratkaisuja ja välttää eksymästä yksityiskohtien eksyttävään metsikköön.

Ne autiokirkkokorjaukset, joissa itse olen ollut mukana osoittavat työtehtävien vaihtelevuuden: Keuruun vanhan kirkon työtä kuvaa parhaiten säilyttävä korjaus tai rakennuskonservointi. Pihlajaveden vanhassa kirkossa tehdyt toimenpiteet olivat vain vähäisessä määrin rakennuskonservointia ja pääosin uudistavia korjaustöitä sekä rekonstruktiota. Tyrvään sisätila oli selkeästi jälkeistoteutus eli rekonstruointi, vaikka sisustuksen yksityiskohtia ei palautettu, ainoastaan tilan maisema. Sastamalan Marian kirkon tapulissa ja Petäjäveden kirkossa tehtyjä toimenpiteitä kutsun ylläpitokorjauksiksi.

Lopputuloksen kannalta tärkeintä on kuitenkin löytää oikeanlaiset toteuttajat, kädentaitajat korjaustyön tekijöiksi. Minulla on ollut onni tehdä työtä heidän kanssaan.

Viitteet

1 Rahola 1999, 191–213.

2 Rahola 2011, 61–67.

3 Proust 2008 (1968), 75. Suomentaneet Pirkko Peltonen ja Helvi Nurminen.

4 *Autiokirkot henkivät historiaa*. Museoviraston ja ympäristöministeriön ylläpitämät internetsivut.

5 Museoviraston lausunto Verohallinnolle 31.1.2014. *Autiokirkkoja, linnoja ja linnoituksia koskevan luettelon tarkistaminen.* Asiat-rekisteri. MV.

6 Kolme autiokirkkoa. *Satakunnan Kansa* 14.7.1956.

7 *Autiokirkot henkivät historiaa*. Museoviraston ja ympäristöministeriön ylläpitämät internetsivut. Luettelosta puuttuu Isonkyrön kirkko.

8 Kirkkolaki (895/2013) 14 luku 2§ 2 mom. *Kirkkolaki*. Suomen lainsäädännön internetsivut. Ilmaisu viittaa aikaan, jolloin seurakunta jätti vanhan kirkkonsa ilman käyttöä, hoitoa ja kunnostusta saatuaan valtiovallalta luvan uuden ajanmukaisen ja suuremman kirkon rakentamiseen. Laura Tuominen kirjoittajalle 29.3.2017.

9 Kirkollinen rakennus, joka on rakennettu ennen vuotta 1917 on suojeltu suoraan lain nojalla. (Kirkkolaki 26.11.1993/1054 14. luku 5§. *Kirkkolaki*. Suomen lainsäädännön internetsivut. Laki koskee vain seurakuntien omistamia kirkkoja, joten esimerkiksi yksityisomistuksessa olevat ruukinkirkot eivät ole lain tarkoittamia kirkkoja. Niistä Teijon kirkko on suojeltu rakennussuojelulailla (Rakennussuojelupäätös 30.9.1999. Kirjeviite 36/561/98). Teijon kirkko on siirtynyt Salon seurakunnalle marraskuussa 2010 lahjoituksena Teijon kyläyhdistykseltä. *Talkoilla pelastettu Teijon kirkko vaihtoi omistajaa.* Yleisradion internetsivut. Kirkkorakennusta ei ole Salon seurakunnan omistuksessa vihitty uudelleen kirkoksi. Tämä tarkoittaa, että kirkkohallitus ei pidä Teijon kirkkoa virallisesti kirkkona. Antti Pihkala kirjoittajalle 21.9.2017.

10 Antikvaarisella tarkoitan tässä joko Muinaistieteellisen toimikunnan tai Museoviraston tekemää korjausta, tai korjausta, jossa antikvaarinen viranomainen on ollut mukana ohjaajana tai valvojana. Termi on selitetty tarkemmin kohdassa 1.5.

11 Lindblad et al., 35–37.

12 *Kirkon jäsenen tulee osallistua jumalanpalvelukseen, käyttää muutenkin armonvälineitä ja edistää seurakunnan tehtävän toteuttamista.* Kirkkojärjestys (1054/93) 1 luku 5§. *Kirkkolaki*. Suomen lainsäädännön internetsivut. Määräys on edelleen voimassa, mutta maallistuneessa yhteiskunnassa sitä ei ole valvottu enää pitkään aikaan.

13 Knapas 1992, 233.

14 Lindblad et al., 35–37.

15 Nimitän näitä kirkkoja jatkossa *käyttökirkoiksi* erotukseksi säännöllisestä jumalanpalveluskäytöstä pois jääneisiin kirkkoihin ja kappeleihin, joista käytän yleisesti nimitystä *autiokirkko*.

16 Unkarilaissyntyinen kuvanveistäjä, taidemaalari ja taideteoreetikko.

17 Schildt 1985, 74.

18 *I sättet att välja, i värdeanalysen, yttrar sig dessutom en ofrånkomlig personlig och pedagogisk aspekt. En objektiv restaurering är en absurditet. Det gäller alltid ett val och en samma gång en vilja.* Hidemark 1991, passim.

19 *Rakennussuojelukomitean mietintö* 1974, 9–15.

20 Roomassa vuonna 1959 perustettu kansainvälisen kulttuuriperinnön säilyttämisen ja restauroinnin järjestö, Instituto Centrale del Restauro.

21 Kansainvälisen rakennussuojelun ja kulttuuriympäristöjen vaalimisen asiantuntijajärjestö, joka perustettiin Varsovassa 1965.

22 Jokilehto 1986.

23 Jokilehto 1999, 215–217.

24 Mattinen 1987, 178–198.

25 Nikula R. 1989, 72.

26 Vuojala 2014, 129.

27 *1. memorial values: age value, historical value, and intended memorial value (Erinnerungswerte: Alterswert, historischer Wert, gewollter Erinnerungswert) 2. present-day values: use value, art value, newness value and relative art value (Gegenwartswerte: Gebrauchswert, Kunstwert, Neuheitswert, relativer Kunstwert).* Jokilehto 1999, 216.

28 *Intended monument (gewollte Denkmal) / unintended monument (ungewollte Denkmal).* Jokilehto 1999, 215.

29 Ibid., 216.

30 *In the ninetheenth century, the preservation of monuments rested essentially on the originality of style (its historical value) and the unity of style (its newness value).* Jokilehto 1999, 217.

31 *clear recognition of the original condition*. Ibid.

32 Jokilehto 1999, 215-7; Rahola 2001, 40.

33 Jokilehto 1999, 175; Rahola 2001, 36.

34 *The golden stain of time.* Ruskin 1923 (1849), 155.

35 *For indeed, the greatest glory of a building is not in its stones, or in its gold. Its glory is in its Age.* Ibid.

36 *…there are but two strong conquerors of the forgetfulness of men, Poetry and Architecture; and the latter in some sort includes the former… there are two duties respecting national architecture whose importance it is impossible to overrate; the first, to render the architecture of the day, historical; and, the second, to preserve, as most precious of inheritances, that of past ages*. Ruskin 1923 (1849), 148; Jokilehto 1999, 179; Rahola 2001, 37.

37 Jokilehto 1999, 231–232; Rahola 2001, 41.

38 *Restoration consists of the methodogical moment of the recognition of the work of art, in its physical consistency and in its twofold aestethic and historical polarity, in view of its transmission to the future. One only restores the material of the work of art. Restoration should aim at the re-establishment of the potential unity of the work of art, so far as this is possible without committing an artistic or historical fake, and without cancelling any traces of the passage of the work of art in time*. Jokilehto 1999, 233.

39 Rahola 2001, 42.

40 Jokilehto 1999, 235; Rahola 2001, 42.

41 Jokilehto 1999, 236; Rahola 2001, 43.

42 Aalto 1972 (1940), 50.

43 Vuodesta 1958 vuosikertomus, vuodesta 1970 toimintakertomus ja 1990-luvulta jälleen vuosikertomus. Erillistä painettua vuosikertomusta ole tehty enää vuoden 2009 jälkeen. Nykyisin toimintakertomus on osa tilinpäätösasiakirjaa. Vuosi vuodelta näiden julkaisujen antama tieto rakennuksia tutkivalle on vähentynyt. Nykyiset kertomukset eivät kerro lähes mitään rakennusten korjaamisista. Muutos Muinaistieteellisen toimikunnan yksityiskohtaisiin vuosikertomuksiin on valtava.

44 Kåring 1992, 24; Jokilehto 1999; Kaila 2014, 59–81.

45 Perkkiö 2010, 139–142.

46 Ibid, 139.

47 Ibid. Sama määritelmä on myös Miia Perkkiön väitöskirjassa, Perkkiö 2007, 25

48 Ripatti 2011, 27-28.

49 *År 1885 väktes fråga om den åldriga helgedomens restaurering. Nya Pressen* no 336 A 10.12.1890, 3.

50 Käytän alkuperäisestä ruotsinkielisestä nimestä *Arkeologisk komission* Mikko Härön Museoviraston historiaa käsitelleessä kirjassaan siitä käyttämää nimeä Muinaistieteellinen toimikunta. Ensimmäinen käytössä ollut suomenkielinen käännös nimelle oli *Arkeologinen toimisto.* Härö 1984, 85. Talvio 2016, 86. Ensimmäisessä suomenkielisessä vuosikertomuksessa vuonna 1905 toimikunnan nimi oli jo muodossa Muinaistieteellinen Toimikunta (*Alamainen Kertomus Muinaistieteellisen Toimikunnan toiminnasta vuonna 1905*) *AAF V* 1917. Sanomalehdistä *Uusi Suometar* käytti alusta alkaen toimikunnasta nimitystä *Muinaistieteellinen toimikunta*. Talvio 2016, 86.

51 *AAF I* 1891, 3.

52 Ibid., 10.

53 ***Renovering**, förbättring, reparation, förnyande. Renovera, förnya; snygga upp, sätta i stånd, reparera. DATA 1971, 3423.* ***Renovering** (av latinska renovare: förnya, återställa) innebär att man återställer ett föremål som förändrats (försämrats) genom åldring, till ett tekniskt skick som motsvarar nyskick*. Hakusana R*enovering Ruotsinkielinen wikipedia.*

54 *AAF I* 1891, 10.

55 Ibid., 14.

56 *AAF II* 1895, 4.

57 *AAF I* 1891, 7.

58 *AAF II* 1895, 4.

59 *AAF I* 1891, 4.

60 Ibid., 10.

61 Ibid.

62 Ibid.

63 *AAF II* 1895, 9. *Konservointi*-käsitettä käytetään vielä nykyisinkin useimmiten esineiden yhteydessä. Rakennusten korjauksissa käytetään *restaurointi-* ja *konservointi*-termejä vaihtelevasti eri merkityksissä.

64 Ibid., 10.

65 *Restauration, s.f. Le mot et la chose sont modernes. Restaurer un édifiche, ce n'est pas l'entretenir, le reparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé á un moment donné.* Viollet-le-Duc 1869, 14.

66 *Rétablir, refaire à neuf*. Ibid.

67 Viollet-le-Duc 1869, 14.

68 *AAF II* 1895, 14.

69 Ibid., 15.

70 Ibid., 24.

71 Ibid., 25.

72 Ibid.

73 Ibid., 16.

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid., 25.

77 Ibid., 23.

78 Ibid., 33.

79 Nykysuomen etymologisessa sanakirjassa *remontti*-sana määritellään venäjästä juontuvaksi nuoreksi lainaksi, joka alkuaan on tarkoittanut uudistamista tai uudelleen varustamista. Venäjän kieleen *remont* on tullut ranskan kielen sanasta *remonte*, joka on tarkoittanut erityisesti uusien hevosten hankkimista ratsuväelle, hevoskannan uudistamista. Kirjassa pohditaan onko sanan suomen-ruotsalainen alkuperä venäjän vai ruotsin kieli. Viimeksi mainittua kirjassa pidetään todennäköisempänä, sillä sana on mainittu sanakirjojen ruotsinkielisissä osissa ennen lainautumistaan suomeen. Suomen kirjakieleen *remontti* on tullut vasta 1800-luvun lopulla; sana esiintyy ensimmäisen kerran Agathon Meurmanin sivistyssanakirjassa vuonna 1889. Häkkinen 2005, 477. Panu Kaila kirjoittaa *Rakennussuojelu ajassa* -kirjan artikkelissa *remontti*-sanan esiintyneen ranskalais-ruotsalaisessa Dalinin sanakirjassa vuodelta 1843 myös merkityksessä jälleen varustaa tarvikkeilla, panna jälleen kuntoon (kone, tehdas jne.). Kaila 2014, 66. Sen sijaan uudempi ruotsalainen tietosanakirja antaa sanalle toisenlaisen merkityksen: *Remontering, egenskap hos vissa odlade växter att skjuta skott, blomma och ev. också sätta fukt efter det att artens normala blomningstid är slut. sådana exemplaren, remontanter, förekommen regelbundet hos bl. a. rosor och jordgubbar*. DATA 1971, 3420.

80 Termi viitannee tuolloin yleiseen maalausten vahvistamiseen niiden konservoimisen sijasta. *AAF II* 1895, 25.

81 *Neither by the public, nor by those who have the care of public monuments, is the true meaning of the word restoration understood. It means the most total destruction which a building can suffer.* Ruskin 1923 (1849), 161.

82 Edman 1999, 11–12.

83 *En restaurerad byggnad är som en liflös, scablonmässig gipsbild av något som nyss stod där levande och naturligt, ehuru kanske med många lyten och fulheten*. von Heidenstam 1894, 8; Edman 1999, 21; Lindahl 1953, 92.

84 Lindahl 1953, 92.

85 Edman 1999, 21.

86 *Som en följd av sekelskiftens kritik har begreppet restaurering förblivit problematiskt under hela 1900-talet. Det var inte enbart restaureringsverksamheten sekelskiftens opinion ville se upphöra, det ställdes till och med krav på att själva begreppet restaurering skulle utraderas ur språkbruket och ersättas med uttryck som enbart syftade på vård och bevarande av gamla byggnader.* Edman 1999, 16. Samanaikaista suomalaista restaurointikeskustelua kuvataan tarkemmin luvussa 3.

87 Valkeapää 2000, 156. Sanalle ei tuolloin vielä ollut suomenkielistä vakiintunutta vastinetta.

88 Teksti on oletettavasti käännös, jonka on todennäköisesti tehnyt numeroiden 4–5 toimittaja Vilho Penttilä.

89 *Rakentaja*-lehti 1903 IV, 30–32; V, 39–40; VII, 55–56; ja IX, 68–69. Marja Terttu Knapaksen mukaan *restaurering* -sanan käännöksenä oli 1800–1900-luvun vaihteessa aluksi *uusiminen*, joka käännös esiintyi myös Turun tuomiokirkon uusimiskomitean raportissa. Knapas 1983, 196.

90 Wäre 1991, 39. Asiasta laajemmin luvussa 3.

91 Sinisalo 1964, 54.

92 *sätta en monument i stånd, att självt så äkta och så vackert som möjligt berätta sitt historia och visa sina skatter.* Edman 1999, 32.

93 Valkeapää 2000b, 157.

94 Immonen 2016, 52–54. Valkeapää 2000b, 156–157.

95 Immonen 2016, 52–54.

96 Knapas 1988, 131.

97 Immonen 2016, 51.

98 *Tietosanakirja VII* 1915, 1726.

99 *RESTAURATSIONI (lat. restaurá'tio) entiselleen, entiseen kuntoon palauttaminen. Valtiollisessa kielessä r. on karkotetun hallitsijasuvun valtaistuimelle palauttaminen. Englannin historiassa r:lla tarkoitetaan Stuartien palauttamista 1660, Ranskan historiassa Bourbonien takaisintuloa 1814 ja 1815 ja aikaa 1814–30 sanotaan restauratsioniaikakaudeksi. RESTAUREERATA, palauttaa, korjata entiselleen, uudistaa, virkistää, vahvistaa. Tietosanakirja osa VII* 1915, 1726.

100 *KONSERVATSIOONI (ks. konserveerata), säilyttäminen. KONSERVEERATA (lat. conservá're).*
Säilyttää vahingoittumassa tilassa, pysyttää entisellään. Konserveeraamiseksi sanottiin 1600- ja 1700-luvulla sitä tapaa, että pappi (tai yleensä virkamies) nai edeltäjänsä lesken tai tyttären. Papin paikkoja täytettäessä otettiin usein ensi sijassa huomioon se, joka suostui konserveeraamaan edeltäjänsä perheen. Toisin sanoen perheen taloudellinen tilanne haluttiin säilyttää ennallaan. Museokokoelmissa konserveeraaminen tarkoittaa sellaista esineiden käsittelyä, joka turvaa niiden pitkäaikaisen säilymisen. Ruoka-aineiden konserveeraamisesta ks. säilyke. Tietosanakirja IV 1912, 1288.

101 *RESTAUROINTI, restauraatio l. restauratsioni (<lat.) entiselleen, entiseen kuntoon palauttaminen, entisöinti, entistäminen, ennallistaminen. Valtiollisessa kielessä r. on = karkotetun hallitsijasuvun valtaistuimelle palauttaminen. Englannin historiassa r:lla tarkoitetaan Stuartien palauttamista 1660, Ranskan historiassa Bourbon'ien takaisintuloa 1814 ja 1815 ja aikaa 1814–30 sanotaan r.-ajaksi. Erikoismerkityksessä: ajan tai ulkonaisten vaurioiden pilaamien esineiden palauttaminen alkuperäiseen asuunsa. Rakennusten r:ssa myöhemmät, alkuperäisestä poikkeavat lisäykset poistetaan ja uudet, tarpeellisiksi harkitut tehdään alkuperäistä tyyliä noudattaviksi (puhdastyylinen l. puristinen r.) tai siten, että lisäykset, mikäli eivät riko kokonaisuutta, saavat vaikkapa erityyliisinäkin pysyä paikoillaan ja uudet suoritetaan kulloinkin vallitsevaan tyyliin. Egyptin faaraoiden tiedetään restauroineen edeltäjiensä vanhoja, tuhatvuotisia temppeleitä. Rooman keisari Hadrianus restauroitti rakennuksia suuressakin mittakaavassa, mutta vasta 1800-luvun alkupuolella kysymys keskiaikaisten rappeutuneiden tai myöhempäin aikain kovakouraisesti käsittelemien muistomerkkien r:sta romantiikan herättämänä (mm. Victor Hugon teosten) tuli eri maissa polttavaksi. Monta kallisarvoista katedraalia saatiinkin täten restauroimalla pelastetuiksi, mutta pitkin viime vuosisataa tyylipuhtauden vaatimuksesta paljon arvokastakin joutui hävityksen uhriksi, kun säästelemättä revittiin myöhempäin aikojen lisäyksiä ja ilman hist. pohjaa luotiin hengetöntä 'puhdasta' tyyliä sekä hävitettiin todella vanhan ja lisätyn raja. Liiassa itsetietoisuudessa alettiin alkuperäisiäkin töitä mestaroida, joten monumentit kärsivät enemmän hoidosta kuin hoidon puutteesta. Suunnan johtajana oli ransk. Viollet-le-Duc; Pohjoismaissakin r. -kuume sai jalansijaa, mm. pilattiin Upsalan tuomiokirkko ja Suomessa mm. suunniteltiin Turun tuomiokirkon tornin korjaamista goottilaiseksi. Nykyaika rajoittuu r:ssaan enemmän säilyttävään (konservointi) kuin uusivaan toimintaan, sallien vain sellaisia lisäyksiä, jotka eivät ole alkuperäisen hengen kanssa ristiriidassa. Maalausten r:sta -> Konservointi. Iso Tietosanakirja XI,* 17–18.

102 *Iso Tietosanakirja XI* 1936, 18. Teksti saattaa olla Iikka Kronqvistin kirjoittama, ainakin hänen tiedetään kirjoittaneen useita artikkeleita Isoon tietosanakirjaan vuonna 1935. *AAF IX* 1938, 284.

103 *Iso Tietosanakirja X* 1936, 1343.

104 *Iso Tietosanakirja VI* 1934, 1208.

105 *KONSERVOINTI l. konserveeraus (<lat.) säilyttäminen vahingoittumattomassa tilassa, pysyttäminen entisellään, säilykkeiden valmistaminen. – K:ksi sanottiin 1600- ja 1700-luvuilla sitä tapaa, että pappi (tai yleensä virkamies) nai edeltäjänsä lesken tai tyttären. Papin paikkoja täytettäessä otettiin ensi sijassa huomioon se, joka suostui konservoimaan edeltäjänsä perheen. – Museokokoelmissa k. tarkoittaa sellaista esineiden käsittelyä, joka turvaa niiden pitkäaikaisen säilymisen. Taiteessa k. taideteosten ja rakennusten suojaamista tuhoutumiselta tai niihin jo tulleiden vikojen korjaamista. Nyk. koetetaan k:lla säilyttää alkuperäinen muoto ja ulkonäkö muuttumattomana. Sen vuoksi poistetaan paitsi säilymiselle vaarallisia syitä mikäli mahdollista myös jälkeenpäin tavallisesti -> restauroinnin yhteydessä tehdyt liialliset lisäykset (päällemaalaukset, tyyliä rikkovat täydennykset ja yleensä uudet luomat). Rakennusten k. käsittää etupäässä teknillisiä suoja- ja vahvistuslaitteita. Konservoitavat öljyvärimaalaukset voidaan mm. puhdistaa, niiden halkeamat ynnä muut vernissa- ja väripintakerrokset korjata sekä toisinaan kiinnittää uudelle tukevalle pohjalle (kankaalle, puulle). Freskotkin voidaan siirtää kankaalle. Sekä näillä aloilla että puu-, kivi ja metallipintojen, kudontatöiden ym. k:ssa on viime aikoina keksitty paljon tehokkaita menetelmiä. (Pettenkofer, Über ölfarbe und Conserverung (2 p. 1902); F. Rathgen, Konservierung von Altertumsfunden (2 nid., 2 p. 1915-24), F. G. H. Lucanus, Praxis des Restaurators (5 p. 1929); Max Doerner, Das Malmaterial (4 p. 1933.))* Ibid.

106 Käännöksen laati Antero Tiusanen ja sen julkaisi Rakennustaiteen museo. Kairamo 1992, 3.

107 *Kansainväliset julistukset* 1992, 6–8.

108 *RESTAUROINTI, lat. entistäminen, rakennusten tai taideteosten palauttaminen alkuperäiseen asuunsa joko jälleenrakentamalla tai myöhempiä lisiä poistamalla. Rakennusten r. yleistyi Euroopassa romantiikan vaikutuksesta 1800-luvun alkupuolella. Jo tätä ennen oli James Essex restauroinut Englannissa 1770–1780 luvulla mm. Lincolnin ja Winchester'n katedraalit. Ranskassa vars. Victor Hugo kiinnitti julkisuudessa huomiota vanhojen rakennusmuistomerkkien hoitoon. Restauroimisen suunnan määräsi ranskalainen arkkitehti Viollet-Le-Duc, joka entisti mm. Pariisin Notre Dame'in. Tavoitteena oli tyylillinen eheys rakennuksen todellisen hist. asun usein jäädessä toisarvoiseen asemaan. Suomessa ovat varhaisimpia r-töitä olleet Olavinlinnassa J.R.Aspelinin aloitteesta 1870-luvulla suoritetut työt. Vuodesta 1884 lähtien on Muinaistiet. toimikunta valvonut linnojen ja vanhojen kirkkojen entistämistä. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa tekivät mm. arkkitehdit M. Schjerfbeck ja J. Ahrenberg rohkeita ehdotuksia keskiaikaisten linnojemme rekonstruoivaksi r:ksi. Sittemmin on yhä enemmän pyritty ottamaan huomioon rakennusarkeol. tutkimusten tulokset ja säilyttämään rakennusten eri ajoilta peräisin olevat hist. osat. Merkittäviä töitä ovat olleet Turun tuomiokirkon r. 1920-luvulla (A. Lindgren) ja sodan jälkeen Turun-, Hämeen- ja Olavinlinnoissa sekä lukuisissa keskiaikaisissa kirkoissamme (mm Korppoo, Mynämäki, Perniö ja Parainen) tehdyt työt. Vrt. konservointi. Uusi tietosanakirja 17.* 1967, 39.

109 Ibid.

110 *KONSERVOINTI, 1) lat. säilyttäminen, esineiden säilyväksi tekeminen. Pappisvirka*
2) *Biol. eläinten täyttäminen*
3) *Ruokatal. säilöntä*
4) *Arkeol., taidehist., toimenpiteet, jotka suoritetaan vanhoille esineille ja rakennuksille, jotta ne saataisiin säilymään muuttumattomina. Konservointi ja restaurointi ovat viime vuosikymmeninä saaneet yhä enemmän huomiota osakseen. K. toimenpiteet ovat usein pitkällisiä ja moninaisia. Ulkonaisilla k-toimenpiteillä pyritään ilman ja sijaintipaikan puhtaus, lämpötila ja kosteus järjestämään kohteen säilymisen kannalta parhaalla mahdollisella tavalla ja sisäisillä vahvistamaan kohteen kiinteyttä ja poistamaan rakennetta turmelevat ominaisuudet. Näitä ovat aikojen kuluessa tapahtuvien luonnollisten heikentävien tekijöiden ohella erilaatuiset esineen omasta rakenteesta ja siihen tunkeutuneista tai liitetyistä vahingollisista tekijöistä johtuvat seikat.*

K-aineina käytettiin aik. yksinomaan luonnontuotteita, kuten mehiläisvahaa ja hartseja. Nyk. käytetään runsaasti myös keinotekoisia aineita, joilla on suuri suojauskyky ja jotka liittyvät suojattavaan siten, että ne voidaan tarvittaessa vaaratta poistaa. Uusi Tietosanakirja 11. 1966, 79.

111 Ibid.

112 *Rakennussuojelukomitean mietintö*, 1974, VI.

113 *Restaurointi on määritelty rakennetun ympäristön, rakennuksen tai sen osan korjaukseksi kiinnittäen erityistä huomiota kohteen kulttuurihistoriallisiin arvoihin sekä vanhaan rakennustapaan. Restauroinnissa voidaan käyttää konservoivia, rekonstruoivia ja/tai entistäviä toimenpiteitä*. Mattinen 1997, 13.

114 *Korjata-verbillä on etymologisia vastineita kautta itämerensuomen, kuten viron korjata koota, kerätä; panna korjuuseen. Suomen kirjakielessä korjata on esiintynyt Agricolasta alkaen sekä merkityksessä saattaa ehjäksi, kuntoon, ottaa suojaan, panna talteen että hoitaa, huoltaa (lasta, sairasta eläintä tms.) Nykyään voi korjata-verbin kohteena satunnaisia poikkeuksia lukuun ottamatta esiintyä vain elotonta oliota tarkoittava sana*. Häkkinen 2004, 477.

115 Helander 1997b, 6.

116 Ibid., 8.

117 *Kielitoimiston sanakirja* osa 2 L–R 2006, 675.

118 *Kielitoimiston sanakirja* osa 1 A–K 2006, 587.

119 Helander tuomitsee *entisöint*i -sanan käytön artikkelissaan ja vertaa sitä pakinoitsija Ollin käyttämään sanaan *uudisoint*i. Helander 1997b, 7.

120 E.C.C.O. Ammatillinen ohjeisto. Suomen konservaattoriliiton internetsivut. Suomen konservaattoriliiton sivuilla on myös käytännönläheisemmät ja yksityiskohtaisemmat selitykset molemmille sanoille.

121 *Rakennetun kulttuuriperinnön restaurointi ja hoito*. Museoviraston internetsivut.

122 Kaila et al. 1983.

123 Kaila 2014, 65.

124 Kivilaakso 2009, 11.

125 Lindahl 1953, 85–96; Sihvola 2003, 133.

126 Sihvola 2003, 132; Sinisalo 1965, 118.

127 Sihvola 2003, 145–146; Pylkkänen 1955, 34–39.

128 Alkusana latinan *anti'quus*, vanha.

129 *Tietosanakirja I*, 1909, 442.

130 *Uusi Tietosanakirja 1*, 1963 (7. painos), 810.

131 *Iso Tietosanakirja I* 1931, 610.

132 Hidemark 1999, 115; Rahola 2001, 45–46.

133 Bergenissä pidettiin kokous asiasta tammikuussa 1994 ja toinen Narassa marraskuussa samana vuonna. Naran konferenssin esitykset julkaistiin nimellä *Nara Document on Authenticity.* Jokilehto 1995.

134 Ibid.

135 *Conservation of cultural heritage in all its forms and historical periods is rooted in the values attributed to its heritage. Our ability to understand these values depends, in part, on the degree to which information sources about this values may be understood as credible or truthful. Knowledge and understanding of these sources of information, in relation to original and subsequent characteristics of the cultural heritage, and their meaning, is a requisite basis for assessing all aspects of authenticity. Nara Conference on Authenticity 1994*; Jokilehto 1995.

136 Ibid.

137 Ibid.

138 Eväsoja 2018, 102.

139 Ibid., 174.

140 Suominen-Kokkonen 2008, 131.

141 Kalakoski 2013, 124.

142 Hidemark 1995.

143 Heikki Klemetin Pihlajaveden vanhalle kirkolle kirjassaan antama nimitys. Klemetti 1927, 163.

144 Professori, ICCROMin johtaja emeritus.

145 *It is an illusion to believe that an object can be brought back to its original state by stripping it of all later additions. The original state is a mythical, unhistorical idea, apt. to sacrifice works of art to an abstract concept and present them in a state that never existed.[] The formation of patina, sometimes called 'nobel patina', is part of the normal ageing process of materials, and it should not be confused with the dirt. The treatment of such patina is not so much a problem of chemistry, but one of critical judgement. In fact the problem in cleaning is a question of degree, and the aim should be that of finding a balance in relation to the whole, which, taking into account the present state of the materials, can re-establish as faithfully as possible the original unity of the image that the materials have transmitted through time.* Jokilehto 1999, 239.

146 Sonninen 2013, 126.

147 Rahola 1999, 46–47. Rahola 2013, 117.

148 *Pitkänä suomalaisena* tunnettu Cajanus, liikanimeltään myös Pitkä-Taneli (1703–1749) oli ilmeisesti 247,5 cm pitkä. Hän kierteli vuodesta 1733 ulkomailla ja kuului lyhyen ajan Preussin kuninkaan Fredrik Vilhelmin pitkään kaartiin. *Uusi tietosanakirja 3,* 1964, 886.

149 *Hakaristi, sanskr. svastika, lat. crux gammata [..]Keskiajalla hakaristi oli tavallinen kirkollisessa kalustossa ja kirkkojen seinämaalauksissa.[..] H. on selitetty pyörivää liikettä kuvaavaksi, auringon kehräksi, Thorin vasaraksi, toisensa leikkaaviksi salamoiksi ym. H:ä on käytetty suom. puuesineissä ja suom. ugr. kansojen kankaissa. Uusi Tietosanakirja 7* 1966, 23. Katso myös Stigell 1974, 46–48. 1900-luvun alussa antisemitistit ottivat Saksassa hakaristin käyttöönsä, jolloin sen käyttö sai aivan toisenlaisen merkityssisällön.

150 Valkeapää 2000b, 21.

151 Edman 1999, 39–44.

152 *I doktrindebatten kring sekelskiftet 1900, begynnelsen här hemma till våra nutida förhållningsprinciper, hör jag gamle Sigurd Curmans ord om den konstnärliga hudens betydelse, kanske enklast tolkad i begrepp som form och patina i kombination. Curman har så rätt men det är inte bara hudens talande yta, som gäller. I stället borde vi tala om hud och om underliggande muskler i en byggnad, dvs byggnadens materiella helhet, lika viktig i murverk, bjälklag, takstolar och även grundläggning. En restaureringskonst, som inte bevakar denna helhet och gör den lika viktig som den yttre formen når aldrig sitt syfte.* Hidemark 1991, passim.

153 Carpelan 1981, 29. Suomennos Raija Mattila.

154 *AAF IX* 1938, 66.

155 *Autiokirkot henkivät historiaa*. Museoviraston ja Ympäristöministeriön ylläpitämät kulttuuriympäristömme-internetsivut. Katso myös tutkimuksen kohdekortit ja matriisi.

156 Valkeapää 2000, 31.

157 *Med ödekyrka menas en kvarstående kyrkobyggnad som mist sin funktion som gudtjänstlokal*. Elmén Berg 1997, 16.

158 *Kirkkolaki*. Suomen lainsäädännön internetsivut. Nykyisen lainsäädännön aikana ei autiokirkoista ole tehty käyttämättäjättämispäätöksiä. Antti Pihkala kirjoittajalle 21.9.2017.

159 Laura Tuominen kirjoittajalle 29.3.2017.

160 *Autiokirkot henkivät historiaa*. Museoviraston ja Ympäristöministeriön ylläpitämät kulttuuriympäristömme-internetsivut.

161 *Kiinteistöverosta vapautetut kohteet*. Verohallinnon internetsivut.

162 Niitä on pyritty yhtenäistämään Museoviraston lausunnossa Verohallinnolle 31.01.2014 MV/1/05.00.99/2013.

163 Eroavaisuudet on lukuun ottamatta Haapasaaren saaristokirkkoa huomioitu Museoviraston lausunnossa Verohallinnolle 31.01.2014. Ibid.

164 Ibid.

165 *Kiinteistöveroista vapautetut kohteet*. Verohallinnon internetsivut.

166 *Lars Petterssonin Pro Memoria 29.3.1949*. Käsitelty yhteisistunnossa 29.3.1949. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

167 *AAF XIV* 1956, 219.

168 *Öfver hela wårt sköna land se vi fotspåren efter våra förfäder…såsom stensättningar, domringar, kämpagrafvar och talrika runstenar, som på fornfädrens språk tala om deras idrotter, samt från andra tider märkliga besättniggswerk, borgar, ödekyrkor och medeltidsprydliga hus.* 20.5.1871 *Österbotten, 77.* Kirjoitus oli lyhennelmä *Swenska arbetaren*-lehden artikkelista.

169 *Åtta svenska ödekyrkor som skola restaureras. Förslag har i Sverige framlagts om restaurering av flera av de många ödekyrkor som ligga spridda runt om i landet. Det rör sig nu närmast om en sju, åtta stycken. Förslaget är framkommet genom riksantikvarien. Av Smålands alla ödekyrkor är det Hemmesjö, Drev, Nydala kloster och Sjösås samt Kronobergs ruin, för vilka restaureringsförslag och kostnadsberkningar utförts. Vidare ha ett par Gottlandskyrkor, Sundre – speciellt des gammal torn – och Gahn, kommit i åtanke och dessutom Vänneby på västkusten.* 4.8.1920 *Dagens Press*, Helsingfors no 177,2.

170 *Det är stora konsthistoriska skatter som genom dylika restaureringsarbeten komma i dagen. Dessa gamla ödekyrkor vilkas antal för tio år sedan enligt en av riksantikvarien Montelius uppgjord statistik, utgjorde omkring 130, gömma inom sig oerhörda kulturhistoriska värden i form av målningar, träskulpturer, och järnsmide på dörrar och dylikt. Därtill kommer att själva byggnaderna, uppförda som de i flesta fall äro på 11- och 1200-talen, utan all gensaga tillhöra Sveriges allra bästa och intressantaste kulturhistoriska minnen. Hufvudstadsbladet* 4.8.1920 no 211 s.2.

171 *Brev från Sverige. Södertälje i oktober 1925. Om ödekyrkor och industrimonument mm. Det lär finnas gott om kyrkor i Sverige i motsats till andra människovärdiga byggnader. Man undrar huru det egentligen har kunnat uppstå ett sådant överflöd på kyrkobyggnader; ett c:a 10 procent av Sveriges kyrkor ligga oanvändbara och öde. I hela landet lär det finnas sammanlagt 2 800 kyrkor och av dessa ligga 300 vind för våg, helt enkelt lämnade övergivna i ödemarken. Är det kanske något bevis på flykt från gudsfruktan och religion, eller är det ett utslag av rikedom och överflöd? Det senare antagandet lär komma sanningen närmast. Ty det är mest på de rika slättbyggderna i Skåne, som ödekyrkorna förekomma. Man har byggt sig nya, när de gamla icke fallit i smaken och ha dessa fått förfalla för att småningom bliva likvärdiga med ruiner. På senare tiden har dock en tydlig tendens till bevarandet av de gamla templen gjort sig märkbar och en mängd restaureringar av ödekyrkor pågår i södra Sverige. Märkligt nog är det den växande biltrafiken, som gör att de gamla kasserade kyrkorna åter ha blivit uppmärksammade och kommit till heders. Riksantikvarien Curman, har just framhållit de nya trafikmedlens förtjänster härvid därigenom, att gamla förlagda vägar tack vare bilismen åter tagits i bruk. Det är ju glädjande, att det gamla och det nya mötas i samförstånd, utan att seklernas minnesmärken behöva stryka på foten. Pedersöre* 5.11.1925 no 89 s. 3.

172 Rinteen esitelmä on julkaistu *Suomen Kirkkohistoriallisen seuran vuosikirjassa VII–X*, 1917–1920 otsikolla *Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi*. Siinä ei mainita autiokirkkoja. Esitelmä käsittelee lähinnä kirkkorakentamisen varhaisaikoja ja vanhoja kirkonpaikkoja Suomessa. Rinne 1930, 241–276.

173 Joista viimeksi mainitun kohtaloksi tuli lehden mukaan päätyä sorana rautatien rakennustarpeiksi. *Åbo Underrättelser* 24.1.1926 no 23, 1.

174 *Sverige har 300 ödekyrkor – var tionde ödekyrka är öde eller ruin. Den som säger så, är Sveriges riksantikvarie SC, väl känd här för sitt intresserade medarbetarskap vid restaureringen av domkyrkan. – Juhani Rinne: att vi ha ödekyrkor eller ruiner i vårt land, det vill jag lova, minst ett hundratal, säger han. – Riksantikvaren C skall i sommar verkställa en inventering av Sveriges fornminnen, och då skola ödekyrkorna och kyrkoruinerna egnas tillbörlig uppmärksamhet. –En sådan inventering verkställde jag för ett antal sedan, och ja har till och med utarbetat en publikation därom. Vid kyrkohistoriska samfundets årsfest 1919 höll jag (JR) et föredrag om denna sak [..] Församlingarna har (före) bildats av kolossala områden, men den stora mängden av ödekyrkor hos oss visar at bakom denna utveckling ligger en annan (): ett otal små områden, vilka sammaslagits till en territorialförsamling. – I vilken del av landet äro ödekyrkorna talrikats? – Mest i södra F, men även i Österbotten. Dr Rinne berättar, att ödekyrkor eller kyrkoruiner förekomma i Nousis, i Vehmo, i Hietamäki, i Virmo (vilken sistnämnda ruin rönte det prosaiska ödet att bliva använd som grusfyllning vid järnvägsbygget, ett öde föga värdigt ruinen av ett tempel med minnen från framfarna dagar), på Åland på en holme i Marsundet, i Nykyrko: Kodjala, Vello och Hollu, där* begravningsplatserna ännu finnas kvar. *Och på Putsari holme västerom Nystad ligger den lilla originella träkapell, av vilket doktorn överräcker den avbildning, som synes i denna uppsats. På Kustö finnes fortfarande en kyrkogård i trakten av ruinerna. I Irjanne i Eura ligga ruinerna av en åt S:t Olof helgad kyrka. I Untamala är kyrkobyggnaden ännu i rätt gott skick, ehuru den ej användes för församlingsändamål.*

Från tåget på Karisbanan se vi Överby lilla kyrka i Bjärnå, som hör till samma kategori, fortsätter dr Rinne. Nära Meldola i Pemar finna vi ruinerna av Pemar gamla kyrka, som härjades av eld. Av Uskela gamla kyrka, som i tiden ramlade i ån, återfinnas ruiner och klockstapeln är kvar än i dag. I Nötö i Nagu återfinnas även ruiner av det forna templet. Öns nuvarande kyrka står ju också rätt öde. [Kuvituksena Putsaaren kappeli, kapellet på Putsasi].

…Vi ha kyrkoruiner i Hattula, i Koskis, i Akkas, i Birkkala, i Kalvola, i Vederlaks, i Nykyrka och på Kyrkholmen utanför Viborg fanns förr en kyrka såsom namnet anger. Och uppe i Kemi finnes en oanvänd kyrka… Men om vi lämna alla dessa gamla byggnader och ruiner åt sitt öde och övergår till våra nuvarande kyrkor: vilket in s. 4 tryck har doktorn av intresset för kyrkornas vård? – I de flesta fall är kyrkovården mera si och så. Men på senare tid har man tyckt sig kunna förmärka ett segregat intresse för våra kyrkor och ett riktigt vackert intresse på många håll. Uppslutningen kring Domkyrkan i Åbo har säkerligen i detta fall haft en mycket stor betydelse. Kimito kyrkas restaurering likaså. Och kyrkan i Pargas har ju under de senare åren varit föremål för omvårdnad, detsamma är fallet med kyrkorna i Letala, varom artiklar ingått i Å. U., och Nykyrko. Det senaste i restaureringsväg gäller Korpo kyrka, beträffande vilken en ett spontant intresse konstateras hos församlingsborna. Den stora medborgar- och kyrkofesten dr i sommar skall bilda den första etappen.

Det är en verkligt glädjande företeelse, slutar dr Rinne, att man på senare tid i byggnaderna fått ögonen öppnade för

de rika värden vi äga i våra gama kyrkor. Måtte detta intersse ökas, utvecklas, spridas och framför allt fortbestå. – Den fridstamme [kuvituksena Nötön kirkko].

Ett hundratal kyrkor i Öde och ruiner i landet/Rika men förfallna minnen från gångna tiders kyrkoliv i vårt land/ Ökat intresse för våra kyrkors vård kan på senare tid konstateras. Åbo Underrättelser 24.1.1926 no 23, 1.ja 4.

175 *Koti ja kirkko*, no 17 17.8.1911, 1.

176 *Uusi Tietosanakirja 2*. 1961, 475.

177 Häkkinen 2005, 78–79.

178 Kesällä 2018 oli 16 autiokirkkoa tiekirkkoina. Lisäksi yleisölle avoinna olivat ainakin Keuruun, Pihlajaveden ja Petäjäveden vanhat kirkot. *Tiekirkot.* Kirkkopalvelut ry:n ylläpitämät internetsivut.

179 Kielitoimiston sanakirja 3. 2006, 499.

180 Impola 1987, 25.

181 Paltaniemen kirkosta käytetään yleisesti myös nimitystä Paltamon kirkko.

182 Kansan raamattuseura on vuokrannut Orisbergin kartanolta vuonna 1976 alueen, jolla kirkko ja muut kulttuurihistorialliset rakennukset sijaitsevat. Toimintaa hallinnoi Orisbergin kappelin kannatusyhdistys ry. *Orisbergin kirkko*. Kansan Raamattuseuran internetsivut.

183 Korjaukset on esitelty luvussa 5.1 ja 5.2

184 Varhaiset mittapiirustukset on esitetty luvussa 3.2.

185 Ulkomuseoiden syntyä on esitelty luvuissa 3.3 ja niissä tehtyjä korjauksia luvuissa 7.1 ja 8.6.

186 Tyrvään alapohjakorjaus on esitelty luvussa 7.4.

187 Petäjäveden ja Sodankylän kirkkojen korjaukset on esitelty luvussa 8.8.

188 Työt on esitelty luvussa 9.2 ja 9.3.

189 TKK:n arkkitehtiosasto sekä TTKK:n arkkitehtuurin ja tutkimuksen laitoksen jatkokurssi tekivät opintomatkat Katarina-kirkon työmaalle, joihin itsekin osallistuin. Oppaana molemmissa toimi Ove Hidemark.

190 Työt on esitelty luvuissa 9.6

191 Lindblad et al., 2000, 35.

192 *Tinaesineet, joita säilytetään lämmittämättömissä huoneissa (esim. urkupillit kirkoissa) ovat erityisen alttiita tälle tinarutoksi kutsutulle ilmiölle, joka alkaa tietyistä kohdista ja tilavuuden laajenemisen vuoksi lopulta rikkoo esineen. Tinaruttoa ei yleensä esiinny, jos tinaan sekoitetaan 0,5% antimonia tai vismuttia; epäpuhtautena mahdollisesti esiintyvät alumiini, sinkki ja magnesium ja eräät muutkin metallit edistävät tinaruttoa. Uusi Tietosanakirja 21* 1967, 127.

193 Knapas 1992, 233.

194 Asiaa seuranneessa keskustelussa puolustettiin lämmitystä muun muassa sillä, että lämmitys toisi kansaa kirkkoon, mikä puolestaan ehkäisisi lahkolaisuuden muodostumista. Ehdotusta kritisoitiin siitä, että se oli vastoin seurakuntien itsehallinto-oikeutta. *Uusi Suometar* no 166 21.7.1893 s. 2.

195 *Mikkeli* 14.6.1893 no 7, 2.

196 Leena Valkeapää käyttää termiä *kirkkojen autioittaminen*, mikä antaa mielikuvan tietoisesta toiminnasta. Valkeapää 2000a, 203.

197 *Kirkon jäsenen tulee osallistua jumalanpalvelukseen, käyttää muutenkin armonvälineitä ja edistää seurakunnan tehtävän toteuttamista.* Kirkkojärjestys (1054/93) 1 luku 5§. Määräys on edelleen voimassa, mutta maallistuneessa yhteiskunnassa sitä ei ole valvottu enää pitkään aikaan.

198 Lindblad et al.,35–37.

199 Kirkkojärjestys (1054/93) 1 luku 5§. *Kirkkolaki. Suomen lainsäädännön internetsivut.*

200 Seurakunta harkitsee pikkukirkon lämmityslaitteen vaihtamista ja kirkon ottamista takaisin ympärivuotiseen käyttöön. Antti Pihkala kirjoittajalle 21.9.2017.

201 Härö Janssonin mukaan. Härö M. 1984, 9.

202 Ibid., 12–15.

203 Härö M. 1984, 16, 23.

204 *Det forna och nuvarande Sverige*. Työ alkoi 1661 ja jatkui vielä pitkään Dahlbergin kuoleman 1703 jälkeen. Magnusson & Nordin 2015, 1–11.

205 Härö M. 1984, 16.

206 Magnusson & Nordin 2015, 14–21.

207 *Till Landshöfdningarna i Finland angående kungörelsers utförande om Fynd*. Talvio 2016, 19–26.

208 Kirkollisten rakennusten suojelukomitean mietintö 1986.

209 Härö M. 1984, 19–20.

210 Talvio 2016, 17.

211 Marie Henri Beyle, 1783–1824.

212 Lisäksi Kaila käsittelee artikkelissaan mm Heinrich Heineä, John Ruskinia, Ernest Renania, Anatole Francea ja Verner von Heidenstamia. Kaila 1987, 75–96.

213 Hugo 1965 (1831), 112; Rahola 2001, 38.

214 Viollet-Le-Duc oli myös tunnettu arkkitehtuuriteoreetikko, tutkija ja opettaja.

215 Hugo 1831, *Pariisin Notre Dame* 1482, 4. painos 1965, 109. Viollet-le-Ducin voimalliset restauroinnit herättivät voimakasta vastustusta erityisesti Englannissa. Aihetta on käsitelty aiemmin luvussa 1.5.

216 Talvio 2016, 40.

217 Topelius 1845–1852, Uusintapainos nimellä *Vanha kaunis Suomi* 1978.

218 Härö M. 1984, 55–56.

219 Rakennustöiden yhteydessä saarnahuoneen hirsiä on kuitenkin ilmeisesti uusittu. Vuonna 2017 koko rakennelma oli vaarassa luisua jokeen. *Pyhän Henrikin saarnahuone. Rakennustaito*-lehden internetsivut.

220 Hirn 1970, 88.

221 Kirjeen todelliseksi syyksi Pettersson epäili kysymystä kirkkomatkan pituudesta. Pettersson 1962, 63. Kirkosta laajemmin ks. Pettersson 1987a.

222 Pettersson 1962, 63.

223 Sastamalan kirkonarkisto. II Ca:2 Kirkonkokousten pöytäkirjat 1838–1848. Härads syner 15.9.1827, 11.9.1828 ja 25.8.1831 ..*inrymmande endast en tolftedel af församlingens folkmängd, fodrade en betydlig utvidgning hvilken ock blefne högst kostsam, emedan i sådant fall loçalen fordrade, att muren å södra långsidan och bägge gafvelmurarne skulle nedtagas, hvarhos ock Norra långsidan, hvilken å tvenne ställen befanns spruçen borde repareras, äfvensom den å sistnämnde sidan varande sakristian, såsom innehållande endast sex alnar qvadrat, utvidgas, hvartill åter tjenlig plan. Jemte nödigt utrymme för begrafningsplans inrättande, -skulle saknas; wid hvilken beskaffenhit och särdeles med afseende å byggnads platsens olämplighet och otillräcklighet, Härads Syne Rätten ansett någon utvidgning å kyrkan, icke kunna ändamålsenligt werkställas sedan några år efter dessa Härad Synes förlidit? hafva dock åtskilliga sockneboer, och ibland den till större delen samme personer, hvilka nu hos mig om ifrågavarande kyrkostämma anhållit till högwälloflige Governers Embetet i länet ingifvit en af tjenstförrättande [..]*

224 *Rusthållaren Henrik Riddarla och andre härvid närvarande Kiikka kapellboer yttrade sig åter, ett de hälft önskade, att gamla kyrkan måtte, å som (fåk) ätskillige moderkyrkoboer förut yrkat, å sitt nuvarande ställe bibehållat ock utvidgar, byggnad i laga ordning bestämder att uppföras, hade de mot der iso Vammaskoski bro föreslagna platser icke något att påminna, utan funno den ock för kapellboern enerdelar beqvämlig*. Sastamalan kirkonarkisto. II Ca:2 Kirkonkokousten pöytäkirjat 1838–1848. Kuulemistilaisuus uuden kirkon rakentamisesta 30.9.1838.

225 Cajanus 1979 (1936), 31.

226 KKA, Pihlajaveden kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946.

227 Vihola 1983, 344.

228 TMA. Turun tuomiokapitulin arkisto. Emäseurakunnittain järjestettyjä asiakirjoja. Kunnankokouksen pöytäkirja 21.11.1868.

229 *Pihlajaveden kappelin seurakuntalaisten, Turun Konsistoriumista tehdystä anomuksesta, saada uutta kirkkoansa rakentaissa, viljellä tarpeellisia rakennusaineita vanhasta kirkosta, tahtoi mainittu Konsistori [..] tähän anomukseen suostua [..] kuitengin niillä ehdoilla, että seurakunnan jäsenet, kunnioittain esi-isäinsä muistoa, kunnolliseen voimaan asettaisivat ja aina eteenkin päin voimassa pitäisivät aitauksen vanhan kirkkonsa ympärillä, ja että he sitten vasta olisivat oikeutetut vanhasta kirkosta ottaa tarpeellisia rakennusaineita uuteen[..]* KKA. Pihlajaveden kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. Kappelinkokouksen pöytäkirja 19.9.1869.

230 Valkeapää 2015, 63.

231 Valkeapää 2015, 63.

232 Ibid., 63, Härö M. 1984, 31; Knapas 1997a, 125–126; Hirn 1970, 9. Tämä laajasti siteerattu Nervanderin kirje J. R. Aspelinille on kirjattu osana Aspelinin puhetta Suomen muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjaan 7.5.1900. Valkeapää 2015, 207.

233 Knapas 1997a, 126; Valkeapää 2015, 68.

234 Valkeapää 2010, 18; Valkeapää 2015, 98; *Viittauksia Suomen Muinaismuisto-Yhtiön tarkoituksesta ja vaikutusalasta* 1871, passim.

235 Valkeapää 2015, 100.

236 *Iso Tietosanakirja X* 1936, 1005.

237 Härö M. 1984, 142; Niiranen 1987, 55.

238 Sinisalo 1964, 54.

239 Härö M. 1984, 142; Niiranen 1987 55–56.

240 Niiranen 1987, 20, 43, 55.

241 Knapas 1997a, 126.

242 Pettersson 1962, 70.

243 Linkola 1996, 21. Linkola mainitsee Sjögrenin vaikutuksen Elias Lönnrotin ajatteluun näkyvän selvästi myös Kalevalan esipuheessa. Katso laajemmin Wäre 1991.

244 Niiranen 1987, 34–35

245 Ibid., 37.

246 Ibid., 40–43.

247 Valkeapää 2010, 23.

248 *En tidig vårdag 1870 delgav Emil Nervander mig sia drömmar om konsthistoriska expeditioner till landets kyrkor och egendomar skriver 1905 J. R. Aspelin*. Tavaststjerna 1917, 46.

249 Valkeapää 2010, 18; Valkeapää 2005, 99.

250 Valkeapää 2010, 19.

251 Ibid., 9. Mandelgren oli opiskellut Kööpenhaminan taideakatemiassa sekä suorittanut taideteosten restauroinnin jatko-opintoja Pariisissa ja Firenzessä 1840-luvun alussa. Hänellä oli myös aiempaa kokemusta tutkimusmatkoista, sillä hän oli Ruotsissa dokumentoinut muun muassa kirkkojen esineistöä jo vuosikymmenien ajan. Valkeapää 2010, 24.

252 Tavaststjerna 1917, 47; Hirn 1970, 10.

253 Valkeapää 2010, 10; Hirn 1970, 10.

254 Edelfelt oli retkellä mukana Nervanderin suosituksesta. Valkeapää 2010, 11.

255 Hirn 1970, 11.

256 Valkeapää 2010, 9–12. Yleisten rakennusten ylihallituksen edustaja osallistui myös vuosien 1871, 1892, 1896 ja 1902 retkikuntien matkoille. Härö M. 1984, 65; Hirn 1970, 9.

257 Puranen 1967, 499.

258 Valkeapää 2010, 26.

259 Tavaststjerna 1917, 46.

260 Valkeapää 2010, 33; Valkeapää 2018, 13–14.

261 Nikula R. 1986, 145; Valkeapää 2018, 13–14. Myös Muinaistieteellinen toimikunta otti kameran käyttöön dokumentointivälineenä. Varhainen esimerkki tästä on Pyhämaan Luodon uhrikirkosta, mihin Valtionarkeologi Aspelin oli lähettänyt Julius Ailion dokumentoimaan kirkon maalauksia valokuvaamalla vuonna 1899. Julius Ailion kertomus Muinaistieteelliselle toimikunnalle Pyhämaan Luodon Uhrikirkosta syksyllä 1899. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Pyhämaa Hfa:79.

262 Nervander 2010 (1872), 58–59.

263 Ibid., 68–70; Hirn 1970, 27.

264 Hirn 1970, 46.

265 Ibid., 63.

266 Nikula R. 1988, 12.

267 Hirn 1970,

268 Ibid., 119–122.

269 Ibid., 128–130, 137.

270 Ibid., 128.

271 Valkeapää 2015, 99.

272 Härö M. 1984, 65.

273 Nikula R. 1986, 145–146.

274 Ibid.

275 Ibid., 148–149.

276 Wäre 1991, 22–36.

277 Jälkimmäisen työn mallina oli räätälin tytär Maria Saarinen. Kirkon käytävällä lähellä ulko-ovea seisoo kirkon monivuotinen suntio Fredrik Uskali. Tytöstä vasemmalla penkissä istuva jyhkeä hahmo on mahdollisesti Keuruun kirkkoherra Pihlman. Katossa roikkuu vielä messinkinen kattokruunu, joka siirrettiin uuteen kirkkoon sen valmistuttua vuonna 1892. Gallen-Kallela A. 2007, 8–89.

278 Tuomi (Wäre) 1979, 64–67.

279 Wäre 1989, 127.

280 Tuomi (Wäre) 1979 72; Niiranen 1987, 100.

281 Suomen Muinaismuistoyhdistyksen vuosikertomuksessa 1894 epäiltiin tämän olleen ensimmäinen suurempi kokoelma maassamme. *Suomen Museo II* 5–6 1985, 37. Suomen muinaismuistoyhdistyksen kuukausilehti Suomen Museon numerossa 3–4 julkaistiin Yrjö Blomstedtin artikkeli Venäjän Karjalan kalmistoista ja hautapylväistä. Blomstedt 1895, 17–24.

282 Kuvasto vuonna 1900, suomenkielinen tekstiosa 1901 ja saksankielinen tekstiosa 1902. Wäre 1989, 121.

283 Knapas 1998a, 28–29.

284 *Det var först 1900-talet, som med sina torrt uppfattade utländska förebilder lyckades skapa dessa genomprosaiska och andefattiga kyrkor, som nu flerstädes 'pryda' våra kyrkobackar. Det är dock att hoppas, att våra arkitektur med det nyvaknade intresset för allt det vackra, som också hos oss af svunna tider skapats, skall kunna utvecklas till ny självständig konst, fantasirikare och mera stämningsfull, än den som varit.* Lindgren 1901, 467.

285 Knapas 1983, 10–11.

286 *Komitéen för återställande af Åbo kyrka och dess fornminnen,* Knapas 1983, 10.

287 Ibid., 10–11.

288 Knapas 1999, 268.

289 Knapas 1983, 18–19.

290 Marja Terttu Knapas kommentoi lisensiaatintyössään komitean nimeä ja ehdotti viitteessä sen suomenkielisen käännöksen *uusimiskomitean* tilalle sanaa *entistämiskomitea*. Ibid., 196.

291 *Men ve de gamla byggnaderna! Ve dem, hvilka under tider uppförts, hvilka af hvarje nytt århundrade fått en ny flik till sin klädnad, hvilka omskapats under sekler på alla möjliga olika sätt och samma stilperiod, som vågat bryta mot engång fastställda lagar och former och våga visa åt oss, kännarne, ett konglomerat af olika tiders smakritningar. Ve dem, de äro hemfallna åt fördömelse! De måste restaureras, ty de hafva svikit tyrannen: 'stil'. Icke deras ålder och deras mossa på taket, icke den långa tidrymd, som de lefvat och verkat, och ej deras ärevördiga minnen kunna skydda dem. Den måste återställas i sitt ursprungliga stilrena skick eller åtminstone i den anda, i hvilken de engång torde hafva varit byggda. Och känner man icke till denna anda, så idkar man djupa forskningar och studier för att komma sanningen så nära som möjligt.* Gesellius 1901, 447.

292 *Ja, låtom oss hellre alls icke tala om restaurering! Må vi låta vår katedral vara i fred sådan den är och sådan den alltid varit, stor och skön.* Ibid., 449.

293 Wäre 1989, 116.

294 Numeroissa 4, 5, 7 ja 9.

295 *..anser jag det ända rätta vara att återgå till hvad som varit, det är att i ordets fulla bemärkelse restaurera – återställa kyrkan till dess forna form, ge den dess forna spira åter.* Ahrenberg 1903, 323.

296 Artikkelissa oli kaikki restaurointia tarkoittavat sanat käännetty johdonmukaisesti korjaamisiksi. Teksti tulee ymmärrettävämmäksi, kun korjaus-sanan tilalla ajattelee huonoon valoon joutunutta restaurointi-sanaa. *Rakentaja 7*, 1.8.1903, 55–56.

297 Ibid.

298 Minkä hän asiasta arkkitehtiklubilla alustaneen arkkitehti Bertel Jungin mielestä teki *nuoruuden innolla, mutta vähemmällä asiantuntemuksella kuin olisi ollut suotavaa*. *Rakentaja* 4 1.6.1903, 30.

299 Sonck 1897, 23–32.

300 *Här blefve det således fråga endast om förändrings- och reparationsarbeten, vid hvilka det gälde att med största möjliga pietet framhålla kyrkans historiska karaktär samt att söka med så litet rifvande och tillbyggande som möjligt fråntaga densamma dess nuvarande klumpiga, oproportionerliga yttre.* Sonck 1897, 79.

301 Piirustukset oli julkaistu *Tekniska föreningens i Finland förhandlingar* ja *Finsk tidskrift* -lehdissä tammikuussa 1897.

302 *Rakentaja* IV, 1.6.1903, 30.

303 *Modern barbarism*.

304 Jung 1901, 9–11. *Rakentaja* 4 1.6.1903, 30–32.

305 *hairahdukset.*

306 Rakentaja 4, 1.6.1903, 31.

307 Ibid. Saman tyyppistä keskustelua käytiin Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan jälleenrakennuksesta sata vuotta myöhemmin, 1997–2003. Rahola 1999, 24–29; Rahola 1998, 5–13.

308 Helander 1997a, 13; Mattila 2001, 107.

309 *Rakentaja* 9 1903, 68.

310 Ibid, 69.

311 Helander 1997a, 13. Tämä hieno mittapiirustusten tekemisen perinne on jatkunut nykypäiviin asti.

312 *AAF III,2* 1903, XVI–XVII.

313 Näistä mittauspiirustuksista oli huomattavaa hyötyä minulle, kun laadin Keuruun vanhan kirkon korjaussuunnitelmia vuosina 1989–1993. Kirkon leikkauspiirustus yhdessä paikalla tehtyjen havaintojen kanssa paljasti muun muassa tapulin luukkujen muuttuneen rakenteen.

314 Mittapiirustukset tehtiin todennäköisesti vuonna 1928 pidettävää seurakunnan 200-vuotisjuhlaa varten. Maarit Henttosen mukaan Borgin isä Nathanael Borg oli Petäjäveden kirkkoherrana vuosina 1913–18, jonka aikana perhe asui Petäjäveden pappilassa. Isä Borgin toimesta alettiin aiemmin heinälatonakin toimineessa kirkossa pitää kesäisin jumalapalveluksia. Henttonen 1995, 73

315 Alkuperäisiä lyijykynäpiirustuksia säilytetään Arkkitehtuurimuseossa.

316 Kyander teki kirkosta myös ennallistamispiirustuksen, jollainen se olisi voinut olla vuonna 1700-luvulla.

317 Kyander 1920, 84–115.

318 Pettersson 1956, 106–110.

319 Kirkon pohjapiirustus, leikkaus, julkisivu ja kamiina on julkaistu kirjassa *Hokos warma voloi*…1997, 122–124.

320 Lindgren oli vuonna 1917 poistettu Muinaistieteellisen toimikunnan ylimääräisten amanuenssien luettelosta. *AAF VI* 1922, 30. Hän toimi Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian professorina vuosina 1921–1929. *Uusi Tietosanakirja* 12. osa 1967, 694.

321 Knapas 1988, 130–131.

322 Toimikunnan puheenjohtaja vuonna 1923 oli Valtionarkeologi Otto Hjalmar Applegren-Kivalo, jäseninä esihistoriallisen osaston johtaja tohtori Julius Ailio, historian osaston johtaja tri Juhani Rinne ja kansatieteen osaston johtaja tri Uno Taavi Sirelius sekä asessori varatuomari Arne Böök. *AAF VII* 1931, 68.

323 *AAF VII* 1931, 78.

324 Ibid., 69; 101; 136. *AAF VIII* 1932, 5; 44; 82; 127.

325 Immonen 2016, 51.

326 Knapas 1988, 131–132.

327 *AAF VII* 1931, 106, 110.

328 Toimikunnan koostumus oli vuonna 1924 kuten 1923, mutta esihistoriallisen osastonjohtaja Ailion sijaisena toimi ajoittain vt:nä tohtori Alfred Hackman ja, historian osaston johtajan tohtori Juhani Rinteen ollessa Turun tmk:n korjaustöitä johtamassa vt osastonjohtaja K.K. Meinander. Lisäksi jäseninä lisätyssä Toimikunnassa olivat Helsingin yliopiston ylimääräinen professori Kustavi Grotenfelt ja Teknillisen korkeakoulun professori Onni Tarjanne. Ibid., 100.

329 *AAF VII* 1931, 106, 110.

330 Immonen 2016, 51.

331 *Åbo Underrättelser* no 222, 1929.

332 Suominen-Kokkonen 2017, passim.

333 Strzygowski 1923a, 12. Kirjoitus oli osa laajempaa kokonaisuutta, johon kuuluivat myös artikkelit Finlands västkust i träbyggnaskonsten, *Hufvudstadsbladet* 3.11.1923 ja Våra träkyrkors konstvärde, *Hufvudstadsbladet* 11.11.1923. Strzygowskin mukaan ensimmäisen artikkelin otsikko oli toimituksen muotoilema. Strygowski 1923b, 6.

334 Meinander vuorotteli myös historiallisen osaston vt osastonjohtajana yhdessä intendentti Nordmanin ja arkkitehti A.W. Ranckenin kanssa osastonjohtaja Rinteen ollessa virkavapaalla Turun tuomiokirkon restaurointitöiden vuoksi. *AAF VII* 1931, 69.

335 Meinander 1923, 12.

336 K.K. Meinanderin inventointikertomus Petäjäveden kirkoista syyskuulta 1901. Museovirasto, historian topografian aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

337 Suominen-Kokkonen 2017, passim.

338 *AAF VII* 1931, 15.

339 Talvio 2016, 150.

340 Heikel 1912, 8. *Vänrikki Stoolin tupa on puolikas vänrikki Karl Gustaf Polvianderin (1788–1876) virkatalosta, joka alun perin sijaitsi Kurun Hainarilla. Polviander otti osaa Ruotsin sotaan Napoleonin sotajoukkoja vastaan Pommerissa vuonna 1807 sekä vuosina 1808–1809 käytyyn Suomen sotaan. Polvianderin virka-asunnossa vieraili usein nuori ylioppilas J.L. Runeberg, joka mielellään kuunteli eloisan vänrikin tarinoita sodista ja kansanelämästä. Näistä vänrikin tarinoista Runeberg sai aineistoa moniin runokokoelmiinsa, mm. teokseensa Vänrikki Stoolin tarinat. Alkuperäinen 1750-luvulla rakennettu virkatalo oli kaksiosainen ja se sijaitsi Hainarilla, noin kahden kilometrin päässä nykyisestä sijaintipaikastaan Ylöjärven Kurussa. Polvianderin kuoltua rakennuksen pirtin puoleinen pää muutettiin Hainarin torpaksi. Kamarinpuoleinen osa siirrettiin vuonna 1903 Turkuun, Turun linnan viereen vasta perustettuun ulkomuseoon Vänrikki Stoolin tuvaksi. Se oli paikoillaan lähes 60 vuotta ja selvisi pienillä vaurioilla Turun talvi- ja jatkosodan aikaisista pommituksista. Kurun ulkomuseoalue perustettiin vuonna 1960 ja Vänrikki Stoolin tupa tuotiin takaisin Kuruun sen keskeiseksi nähtävyydeksi. Vänrikki Stoolin tupa*. Ylöjärven kunnan internetsivut.

341 Talvio 2016, 150.

342 Ibid, 49–50.

343 Kirjoituksia julkaistiin muun muassa Suomen *Virallisessa lehdessä* no 135 12.11.1874, *Uuden Suomettaren* numeroissa 132, 11.11.1874; 144, 9.12.1874; 145, 11.12.1874 sekä *Keski-Suomen* numerossa 51 19.12.1874.

344 Niiranen 1987, 53.

345 Wäre 2009.

346 *Rakentaja* no 6, 1901, 43.

347 Nimimerkin taakse kätkeytyi arkkitehtikolmikko Herman Gesellius, Armas Lindgren ja Eliel Saarinen.

348 *Rakentaja* no 6, 1.8.1902, 83–84.

349 Talvio 2016, 119.

350 Tekijöinä arkkitehdit Grahn, Wasastjerna ja Hedman.

351 *Rakentaja* 1902, 504.

352 *Men kvällsolen dalade redan bakom Tölöstadens originella hus och kastade ett varmt skimmer öfver stugorna midtemot museet. Från en af de gamla klockstaplarna hördes en vida tonande kvällsringing, blandad med ett oändligtvemodigt kantelespel. Människorna i nationaldräkter syntes samla sig till dans, och jag beslöt att ännu samma afton bese Salo kyrka, som helt och hållet hitflyttats från Österbotten, att besöka de hemvarma låga pörterna och stugorna, åskåda dansen och höra en rörande gammal visa kvädas, innan jag lämnade denna minnenas helgedom.* Nikula R. 2004, 149. Nikula on lisännyt sitaatin jälkeen kommentin, jossa hän huomautti, että tämän unelman toteutuminen olisi voinut säästää maan vanhimpiin ja hienoimpiin kuuluneen puukirkon, joka tuhoutui tulipalossa vuonna 1930.

353 *Om våra etnografers dröm att i Hagasunds park få inrätta ett friluftmuseum kommer att förverkligas, skulle nämnda fäbod av fornordisk typ säkerligen försvara sin plats.* Heikel 1912, 5.

354 Antellin valtuuskunta oli perustettu hoitamaan vaasalaisen lääkärin Herman Frithiof Antellin vuonna 1843 Suomen tulevalle kansallismuseolle testamenttaamaa kokoelmaa ja merkittävää rahalahjoitusta. Talvio 2016, 102. Käytän tästä jatkossa nimitystä Antellin valtuuskunta tai valtuuskunta.

355 Heikel 1912, 5.

356 Ibid., 7.

357 Ibid., 6.

358 Ibid., 7.

359 Ibid., 10.

360 Ibid., 9.

361 Anniskeluyhtiöllä oli ollut ravintola Korkeasaaren kansanpuistossa keväästä 1883 lähtien. Seurasaaressa yhtiön toiminta alkoi kesäkaudella 1889. Knapas 1980, 14; 53.

362 Heikel 1912, 11.

363 Ibid., 35.

364 Ibid., 36.

365 Knapas 1998, 26.

366 Leikola 1928, 181.

367 Knapas 1998, 26–27.

368 Ibid., 28.

369 Lindgren 1905.

370 Ailio 1905.

371 Knapas 1998, 28–29; Knapas 2009, 170.

372 Ibid. 1998, 29–30.

373 Sunnuntaisin annettiin uudelta kirkolta lipulla merkki vanhan kirkon tapulissa olevalle kellonsoittajalle, mutta sumusäällä soittamalla vanhasta kirkosta uuteen siirrettyä ehtoolliskelloa. Sen katos eli *komitto* oli kuitenkin jätetty vanhaan kirkkoon. Mielenkiintoisena tietona Heikel kertoo saarnatuolia kannattavan *Simsonin* tuoduksi kirkkoon Jämsän vanhasta, mahdollisesti tuolloin jo hävitetystä kirkosta. Heikel 1910, 338.

374 Ibid., 338–339.

375 Heikel 1912, 33–34.

376 *Helsingin Sanomat* 3.12.1910.

377 Heikel 1912, 34.

378 Heikelin kirjeessä tuntemattomalle vastaanottajalle tosin todetaan, että Kyanderin piirustukset kuvaavat kirkkoa vuonna 1774. Museovirasto, historian topografian arkisto, Karunan kirkkoa koskeva aineisto, Hd 32:1.

379 Toisen tiedon mukaan Stenbäck tutki kirkon siltä varalta, että varat kirkon siirtämiseen saataisiin. *Kyrkan har inspekterats af arkitekten J. Stenbäck, som haft af särskildt utreda, huruvida det är möjligt att flytta kyrkan till friluftmuseet å Fölisön, för den händelse, att de nödiga medlen för kyrkans inlösning kunna erhållas. Hufvudstadsbladet* 2.10.1911 no 266. Museoviraston arkistossa on myös Stenbäckin allekirjoittamat mittapiirustukset Karunan tapulista vuodelta 1911. Museovirasto, piirustusarkisto piirustus 9. Helsinki Seurasaari, Karunan kirkko.

380 Ivars 2006, 71.

381 Ibid.

382 *Finskt museum XX* 1913, 29–30.

383 Vuoteen 1974 asti Västanfjärdin nimi oli Suomeksi Vestanfjärd.

384 Nikula S. 1975, 181.

385 *AAF V* 1917, 186.

386 Artikkelin kirjoittajan nimi on oletus, sillä allekirjoittajaksi on merkitty A-s A-n. Artikkeli käsitteli Sagalundin perustajan Oskar Janssonin Västanfjärdin vanhan kirkon uruista pitämää luentoa. *Dagens Tidning* 1913, 4.

387 Nervander 2010 (1872), 59–60.

388 Ibid., 59; A[ndersson], 1913.

389 Rancken 1987 (1935), 7.

390 *Sosialisti* no 237 14.10.1910, 3.

391 *Hufvudstadsbladet* no 107 22.9.1910, 10.

392 *Sosialisti* no 237 14.10.1910, 3.

393 *Kotimaa* no 113 31.10.1910, 2.

394 Ylimaula 1994, 11.

395 *Helsingin Sanomat* 8.5.1961.

396 Ylimaula 1994, 14.

397 Immonen 2016, 54.

398 Uusiin vuosina 1964 ja 1985 voimaan tulleisiin rakennussuojelulakeihin on asetuksesta otettu kohta kirkkojen ja muiden yleisten rakennusten seinistä tai katoista löytyvistä vanhoista maalauksista, kirjoituksista tai rakennustaiteellisista koristuksista. Komiteanmietintö 1986:5, 23.

399 Komitean puheenjohtajana toimi valtionarkeologi C. A. Nordman ja jäseninä arkkitehti Otto-Iivari Meurman, yliarkkitehti Martti Välikangas, osastonjohtaja Nils Cleve, maisteri Ella Kivikoski sekä asessori Sirkka Ahlroth. Asiantuntijoina kuultiin muun muassa Lars Petterssonia ja Elias Paalasta. Immonen 2016, 162.

400 Immonen 2016, 163–164.

401 Havas 1965, 112.

402 Ibid., 112.

403 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972, 3–4.

404 Rakennussuojelun tehostamistoimikunnan mietintö 1967.

405 Kirkko ja valtio -komitean mietintö 1977, 149.

406 Ibid., 148–149.

407 Kirkkohallitus, kirjediaarit 1950, 232.

408 Kirkkohallitus, kirjediaarit 1952, 322 ja 183.

409 Kirkkohallitus, kirjediaarit 1954, 43.

410 Kirkkohallitus, kirjediaarit 1956, 46.

411 Kirkkohallitus, kirjediaarit 1957.

412 Muista kohteista poiketen Kristiinankaupungille myönnettiin 450.000 markkaa 500.000 markan sijasta.

413 Vuonna 1955 määrärahan sai Tornion kirkko, joka käyttökirkkona poikkesi muista avustuksen saajista. Sihvola 2003, 147–148.

414 Muinaistieteellinen toimikunta / Nils Cleve kirje kirkkohallitukselle 16.12.1962. Museoviraston arkisto.

415 Muinaistieteellisen toimikunnan kirje opetusministeriölle 28.4.1961. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Sastamala.

416 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972, 3.

417 Kirkko ja valtio -komitean mietintö 1977:21, 149.

418 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972, 21. Työn vetäjänä toimi tutkija Marja Terttu Knapas.

419 Kirkko ja valtio -komitean mietintö 1977, 149.

420 Ibid.

421 Ibid., 149–150.

422 Museoviraston rakennushistorian osaston kirje Sipoon seurakunnalle 9.4.1975. Museoviraston arkisto. Inventointityön tekivät virastossa lähinnä tutkija Marja Terttu Knapas ja suunnittelija Pasi Kaarto. Marja Terttu Knapas kirjoittajalle 1.11.2017. Useilla inventointimatkoilla mukana dokumentoijana oli myös Veijo Laine.

423 Museoviraston rakennushistorian osaston kirje Sipoon seurakunnalle 9.4.1975. Museoviraston arkisto.

424 Tervolan seurakunta miettii jälleen kirkon ottamista seurakunnan pääkirkoksi. Antti Pihkala kirjoittajalle 21.9.2017.

425 Kirkko ja valtio -komitean mietintö 1977, 150.

426 Ibid. Mietinnössä oli Orisbergin sijasta mainittu Isonkyrön kirkot. Näistä Isonkyrön keskiaikainen kivikirkko on kuitenkin ollut koko ajan seurakunnan omistuksessa. Sen sijaan Orisbergin ruukinkirkko on edelleenkin yksityisomistuksessa. Kirkkolain tarkoittama suojelu tarkoittaa vain seurakunnan omistamia kirkkoja.

427 Ibid., 150–151.

428 Ibid., 151.

429 Ibid.

430 Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö 1986. Toimikunnan puheenjohtajaksi opetusministeriö kutsui osastopäällikkö, hallitusneuvos Lauri Kärävän ja jäseniksi valtionarkeologi C. J. Cardbergin, kirkkoneuvos Matti Halttusen, Helsingin metropoliitta Johanneksen, korkeakouluneuvos Hannes Jumppasen, hallitusneuvos Antero Kiven, tutkija Marja Terttu Knapaksen, rakennusneuvos Mikko Mansikan, seurakuntamestari Pentti Perttulan ja rakennustarkastaja Jari Reposen.

431 Lähteinä toimikunta käytti seuraavia teoksia: Carolus Lindbergin *Suomen kirkot, Suomen kirkot ja kirkkotaide 2., Suomen kirkot – Finlands kyrkor-* teossarjaa sekä Museoviraston rakennushistorian osaston arkistoja. Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö 1986, 5.

432 Ibid., liite 4.

433 Pettersson 1987b, 36.

434 Komiteanmietintö 1986:5, 8.

435 Museoviraston kulttuuriympäristön rekisteriportaali, *entistämisavustukset*. Luettu 31.1.2018. Autiokirkoille myönnetyt entistämisavustukset on merkitty liitteenä oleviin kohdekortteihin.

436 Momentti 29.94.50. Komiteanmietintö 1986:5, liitteet 8 ja 9. Avustukset on esitetty eriteltyinä autiokirkkojen kohdekorteissa.

437 Kirkkohallituksen yleiskirje 25/2015. Domus-asianhallinta.

438 Antti Pihkala kirjoittajalle 21.9.2017.

439 Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallisen retkikunnan kuvaus Pälkäneen uudesta ja vanhasta kirkosta kesältä 1892. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

440 *Instörtad kyrka. Från Pälkäne skrifves till Å.U.: Då ny kyrka uppfördes härstädes åren 1838–39, begick man det misstaget att totalt förstöra inredningen uti församlingens gamla, i medlet af 1500-talet uppförda kyrka, eller rättare: att däraf använda för nya kyrkans räkning alt, som an-*

vändas kunde. Förstöringsarbetet skedde så grundligt, att intet annat än väggar och vattentak återstodo: T.o.m. fönstren, mellantaket och golfvet förflyttades till den nya kyrkan. Så spolierad samt sedermera genom några personers råhet så skändad, att de uti kyrkan befintliga grafvarne uppgräfts och de dödes ben kringspridts, har det gamla templet efter förstörelsen stått lutande mot sitt fall. Nya Pressen no 336 A 10.12.1890, 3.

441 *Helsingfors Tidningar* no 63, 10.8.1844, 3. Kirjoitus on osa laajempaa Hämeessä tehtyä matkakertomusta. Kuvauksen on allekirjoittanut nimimerkki J.

442 [..] *du ser hvad som är qwar af menniskan sedan anden flygtat. Man har flandrat(?) dess wanwårdande skick; men förfall och förstöring utgöra ju karakteren hos ruiner.* Ibid.

443 *Uusi Suometar* no 93 5.8.1878, 2–3.

444 *..hvars vanhelgade genom dörrars och golfs borttagande samt grafvarnas blottande och utsättande för menniskors och kreaturs åverkan i ett par decennier varit föremål för upprörande skildringar i offentligheten. AAF I* 1891, IV.

445 *luulivat vanhain kattotelineiden hyvinki kannattavan uutta kattausta.*

446 *koska vanhan kirkon kattotelineet vielä ehkä kannattavat uutta kattoa, seurakunta antaa kaikki kattamiseen tarvittavat puuaineet, muttei sitou itse kattamistyöhön, koska se tulisi liian suuria kustannuksia seurakunnalle tuottamaan.* Ote Pälkäneen seurakunnan yhteisen kirkonkokouksen pöytäkirjasta 30.8.1885, yläosassa merkintä esit. 23.12.1895. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

447 Ote Pälkäneen seurakunnan yhteisen kirkonkokouksen pöytäkirjasta 18.10.1885, yläosassa merkintä esit. 23.12.1895. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

448 Turun tuomiokapitulin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 3.12.1885. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

449 *Med anledning af Domkapittels skrifvelse af den 5 December d.å. no 1200 anser sig Arkeologiska Kommissionen böra meddela att Pälkäne gamla kyrka veterligen icke eger det antiqvariska värde att en förnyad intäckning af densamma, i enlighet med församlingens uppfattning, vore af behovet påkallad utan torde Domkapitlet tillråda församlingen att meddela de ofredade grafvarnas fyllande och framför allt kyrkoingångens förseende med stadig dörr skydda, den fordna helgedomen för ytterligare vanhelgande.* Muinaistieteelisen toimikunnan vastaus Turun tuomiokapitulille 23.12.1885. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

450 *Betänkliga remner uti murarne hafva under årens lopp yppats, och det höga och branta spåntaket, icke vidrört sedan 1811, då det undergick en mindre reparation, har med en beundransvärd styrka trotsat vindarnes framfart öfver slätten vid insjön, där templet står. År 1885 väktes fråga om den åldriga helgedomens restaurering, men då Fornminnesföreningen, ombedd utlåtande, förklarade att Pälkäne gamla kyrka icke egde någon skild betydelse som forntidsminne, förföllo alla tilltänkta planer därpå. Som taket emellertid började visa betänkliga tendenser för instörtande, beslöt församlingen på kyrkostämma den 30.11. d.å. att med första förse kyrkan med nytt tak. Förslaget om kyrkans slopning och murstenarnes försäljning eller förflyttning rönte en afgjord majoritets motstånd. Så stodo sakerna, när den ifrån kyrkan en half kilometers väg belägna kykobyns invånare sistlidne onsdag dennes kl. half 4 e.m. hörde ett fruktansvärdt dån från det håll, där gamla kyrkan är belägen, och se, det flerhundraåriga taket hade instörtat till ungefär 2/3 delar af sin längd. Det öfriga däraf befans uppbäras af den bastanta stengaflen. Och så återstår det af sen åldriga kyrkan intet annat, än stenmurarne, de där stå och tala om fordomtid, dess sorger och glädje, dess kamp och hugsvalelse. Numera torde icke ens ny takläggning kunna komma i fråga utan få murarne väl stå kvar som en ruin, en vacker och imposant ruin, sådan som den nu är. Nya Pressen* no 336 A 10.12.1890, 3.

451 Lindberg 1935, 232–233.

452 Ilmeisesti vielä jäljellä ollut katon osa.

453 Knapas 1973, 8.

454 *En skräp nisek har funnits i norra och en murfördjupning i vestra väggen. Den rundbågiga dörr, som leder från sakristian till kyrkan visar tre profilringar.*

Taket föll med sommarn 1891 jämte en del af östra gafveln. Fönstret i vestra gafveln har spetsbågig hvälfning. Sjelfva fönsterluften har följande form:

Ett fönster på norra väggen, smalt med ringa ljusöppning. [...] Dörren till vapenhuset och från vestra gafveln hafva ursprungligen varit, såsom det vill synas, stora och plattbågiga, hvarefter de delvis tillmurats och en spetsbågig dörr uppmurats i desamma. Längre fram mot vester ett dubbelfönster med smalt murstycke emellan rundbågiga hvalf med spadformiga ljusöppninigar. En på enahanda sätt tillmurad dörr i vester med ny tillsatt öppning. Ofvanom ett fönster, med rundbågigt hvalf och inom detta insatt rektangulär ljusöppning. Allt antyder öfvergångsformer i denna gamla kyrka. I nordvestra hörnet uppgång till vinden, byggnadsmaterial tegel.

Största anmärkningsvärdighet erbjuder yttre sidan af vestra gafveln, som varit försedd med kalkmålningar, ehuru så förbleknande, att blott den noggrannaste uppmärksamhet kunde uppdaga den egentliga bilden. Kring hvalföppningen observerades röda snedstreck samt öfverst ett fyrkantigt reguliärt ornedrat plan. Det hvitmenande fältet strax ofvan om hvalföppningen befanns upptagas, såsom en trogen aqvarell, utvisar bland annat af en framställning af Kristus uppstigande ur grafven jämte det bokstäfverna C och S angåfvo hans namn. Detta intressanta fynd hör till de äldsta kalkmålningar i Finland. Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallisen retkikunnan kuvaus Pälkäneen uudesta ja vanhasta kirkosta kesältä 1892. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

455 Knapas 1973, 8.

456 Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallisen retkikunnan kuvaus Pälkäneen uudesta ja vanhasta kirkosta kesältä 1892. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

457 Knapas 1973, 9.

458 *AAF I* 1891, X.

459 *AAF II* 1895, V.

460 *Pastorsembetet i Asikkala har, sedan dervarande församling erhållit KS:s genom skrifvelse af Ecklestiastisk -Expeditionens meddelande tillåtelse att nedtaga sin 1748 i korsform uppförda kyrka, efter det Arkeologiska Kommissionens beslut i saken dessförinnan inhemtats, tillställt Kommisiion en afskrift af Ecklestiastisk -Expeditionens förenämnda skrifvelse jemte upplysning att kyrkans väggar och tak varit prydda med målningar intill år 1847, med vattenfärg och har Kommissionen med anledning häraf låtit blotta sagda målningen samt taga kalker och aqvarellteckningar af desamma.* Ibid., XVI.

461 *Likadels till Ikalis församlings önskan att nedtaga dess såsom fornminne härförinnan underhållna gamla klockstapel, sedan en teckning af den egendomliga byggnaden blifit till de historiska samlingarna inföfrskaffad.* Ibid.

462 *Kommissionen har bifallit till det äldre kyrktornets i Nystad inredande till brandtorn, sedan en afritning af tornet I dess oförändrade skick blifvit insänd, äfvensom till nedrivning af*

Luhanka församlings 1766 byggd kyrka och klockstapel samt försäljning af ett bönehus I Soanlaks. Ibid., XXXV.

463 *I anledning af Keuru församlingsanhållan att få nedrifva och försälja sin med målningar illustrerade gamla träkyrka har Domkapitlet i Borgå stift velat inhemta Arkeologiska Kommissionens yttrande, men har Kommissionen ännu icke hunnit slutligen behandla detta ärende. AAF III,2* 1903 XXV.

464 Armas Lindgrenin kertomus Keuruun vanhasta kirkosta Muinaistieteelliselle toimikunnalle toukokuussa 1905. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Keuruu Hfa:37.

465 Osa Tavaststjernan tekemistä piirroksista ja hänen ottamistaan valokuvista julkaistiin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisussa *Suomen Museo 19* vuodelta 1912 kirjoituksessa Nilsiän kirkko in memoriam.

466 Nikula R. 1986, 146.

467 *[..] hon [kyrkan] gör i sitt öfvergifna, ålderdomliga tillstånd, med hvilket förfallet ännu icke hunnit förena sig, ett ganska måleriskt intryck.* Ibid., 147.

468 *Sedan kyrkoherde-embetet i Kärkölä meddelat kommissionen församlingens åsikt att nedrifva sin gamla kyrka och magister Nervander förkalarat densamma såsom en af de märkligaste träkyrkor Finska Fornminnes föreningens konsthistoriska expeditionen påträffat, har Kommissionen genom magister Nervanders bemedling före kyrkans nedrifning anskaffat särskilda detaljritningar af densamma. AAF III,2* 1903, XXVII.

469 Nikula R. 1986, 146–147. Katso myös luku 3.2 kohta Mittapiirustusten teko osaksi arkkitehtikoulutusta.

470 *Sedan Guvernören i Uleåborgs län hos Arkeologiska Kommissionen anmält om Hailuoto församlings beslut att låta invändigt brädbeslå därvarande träkyrka hvarigenom dess från 1600-talet uppbevarande vägg och takmålningar skulle täckas, har Kommissionen genom sin ledamot professor Nyström trädt i underhandlingar med vederbörande arkitekt och anhållit att denne ville uppbjuda all sin förmåga för att åt framtiden rädda ifrågavarande konsthistoriska minnesmärken, hvilka näst målningarna i Salo kyrka, om hvars restaurering Kommissionen såsom på annat ställe förmäles, afgifvit undernådigt utlåtande, torde vara i sitt slag de äldsta i Österbotten. AAF III* 1899, XXXXIII.

471 *Till nedrifning af en 1779 uppförd träkyrka i Kylmäkoski socken, en 1796 uppförd träkyrka i Multia socken äfvensom klockstaplarne i Kitee och Kontiolaks socknar har K vilkorligen bifallit*. Ibid., XXXIX.

472 *restaurering.*

473 *Emedan pastorsämbetet i Viborgs landsförsamling meddelat, att församlingen beslutit att icke vidare restaurera församlingens i närheten af gamla kyrkan i Viborgs stad belägna klockstapel, beslöt Kommitteen hos stadsfullmäktige i Viborg hemställa, huruvida icke de vore villiga att efter träffad öfverenskommelse med landförsamlingen åtaga sig det framtida underhållet af förenämnda klockstapel, som till hufvudsaklig del var ett af våra äldsta historiska minnesmärke och därför i ingen händelse borde till åtas förfalla. AAF III,2* 1903, XXV.

474 *AAF V* 1917, 52–53.

475 Ibid., 53.

476 *blottande.*

477 *AAF I* 1891, III.

478 [..] *undernådiga utlåtanden har Arkeologiska Kommissionens på Kejserliga Senatens befallning afgifvit angående tillämnad reparation af Storkyrö medeltidskyrka samt rörande ansökningar om nådigt understöd.* Ibid., I.

479 *till en studieresa utom landet för belysande af den kyrkliga konsten under Finlands medeltid*. Ibid.

480 Knapas 1997, 126.

481 *Af samma anledning hafva Hattula och Tyrväntö församlingar på grund af kyrkostämmor erbjudit denna deras gamla sockenkyrka, hvars remont de icke kunna bekosta, genom Arkeologiska Kommissionen åt staten, med det villkor att församlingen, i händelse af något olycksfall, finge ånyo begagna densamma. AAF I* 1891, XXI.

482 Knapas 1997, 126.

483 *AAF I* 1891, IV. *Med afseende å Hattula åldriga kyrkas hotande förfall har Kommissionen låtit kalkera de befintliga väggmålningar från medeltiden, hvilket arbete verkställt af magister Nervander, artisten Reinholm och tvänne tecknare. AAF I* 1891, X. Marja Terttu Knapaksen mukaan piirtäjät olivat polyteknikot Allan Schulman ja Selim Lindqvist. Knapas 1997, 126.

484 Ibid.

485 Ibid.

486 Hirn 1970, 78.

487 *Har kommissionen i underdånlighet hemställt om nådigt emottagande af detta anbud. AAF I* 1891, XIX.

488 *Till Öfverstyrelsen af Allmänna Byggnaderna har Kommissionen afgifvit utlåtande rörande förslag till remont af Hattula medeltidskyrka* [..] Ibid., XXI.

489 Knapas 1997, 127.

490 *AAF II* 1895, IV.

491 Paanut olivat 47 cm:n pituisia ja 9 cm:n levyisiä ohuita sahapaanuja. Knapas 1997, 127.

492 *I anledning af Guvernörens I Tavastehus län anmälan att lösa bräder och taklister nedhängde från den 1813 uppförda klockstaplens vid Hattula kyrka väggar och voro farliga för resande och för den skolungdom, som under fristunden ofta uppehåller sig på kyrkogården, har Arkeologiska Kommissionen förklarat att från dess sida intet hinder förelåge för de lösa brädernas borttagande eller fastgörande. AAF II* 1895, XIV.

493 *Sedan Kommissionen I anledning af gjord anmälan om den vanvård, hvari Hattula gamla i konsthistoriskt afseende sällsynt rika kyrka befinner sig, låtit för en kostnad af 72 mark 20 penni ombesörja fönsterremont och rengöring af densamma, har hon ansett sig böra underdånigast hemställa huruvida icke sagda kyrka kunde upptagas bland byggnader, hvilka I afseende å sitt underhåll böra underkastas årlig remontsyn*. Ibid., XLII.

494 *Enligt Ecklestiastisk Expeditionens skriftelse af den 25 April har Kejserliga Senaten icke funnit skäl att bifalla till Arkeologiska Kommissionens anhållan att Hattula gamla kyrka måtte underkastas årlig remontsyn. Med afseende härå har Kommissionen i anledning af ingången anmälan om Nystad.*

495 *I anledning af föröfradt ohägn har statsarkeologen besökt Hattula gamla kyrka. AAF II* 1895, LVII.

496 Yleisten rakennusten ylihallituksen kirje valtionarkeologi J. R. Aspelinille 19.4.1989. Liitteenä tarpeellisten töiden kustannusarvio 1897. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Hattula Hfa:10. Knapas 1997, 127–128.

497 Knapas 1997, 127.

498 *Sedan Öfverstyrelsen för Almänna Byggnaderna på anmodan af statsarkeologen uppgjort kostnadsförslag till nödig remont af Hattula gamla i anseende till sina medeltidsmålningar m.fl. fornminnen betydelsefulla kyrka slutande å Fmk 2 500 har Arkeologiska Kommissionen under för sagda remont och har Hans Kejserliga Majestet enligt Ecklestiastiska Expedi-*

tionens skrifvelse af den 29 november därtill i nåder bifallit. AAF III 1899, XXXVIII.

499 *Ett af dekoratonsmålaren K.K. Hellsten gjort välvilligt anbud att på egna bekostnad och under sakkunnig ledning renovera målningarna på hvalf, väggar, skulpturvärk och vapen i Hattula medeltidskyrka har Arkeologiska Kommissionen efter särskilda experters hörande af konsthistoriska skäl tacksamt afböjt. AAF III,2* 1903, IV.

500 Knapas 1997, 127–128.

501 *remont.*

502 Reinholmin ja Nervanderin pitkäaikainen yhteistyö päättyi Reinholmin kuolemaan vuonna 1887. Valkeapää 2015, 257.

503 Ibid., 94.

504 *Sedan statsarkeologen under en tjänsteresa tagit närmare kännedom om Storkyro medeltidkyrkas öfverrappade väggmålningar af år 1560 hafva dessa särskilda avseenden anmärkningsvärda målningar, så vidt möjligt varit, fullständigt blottats och kalkerats på Kommissionens bekostnad af filosofie magister Nervander och tecknaren Reinholm hvarjämte den förre till Kommissionen inlemnat utförlig berättelse om såväl sagda målningar, som öfriga i Storkyro kyrkor befintliga fornlemningar. AAF I* 1891, V.

505 *Angående den inre anordningen i Storkyro kyrka vid dess remont har på gjord förfrågan skrifvelse aflåtits till Länebyggnadskontoret i Nikolaistad.* Ibid., X.

506 *Sedan kyrkoherden I Storkyro såsom ordförande I en af Södra Österbottens Ungdomsförenings nedsatt museikomité anhållit om Kommissionens tillstånd för föreningen att använda Storkyro gamla kyrka till kyrkligt museum och att insamla till förvaring I detsamma fornföremål från de församlingars kyrkor I Södra Österbotten, hvilka fordon legat under förenämnda moderkyrka, har Kommissionen hos Öfverstyresen för Allmänna Byggnader anhållit om detaljerat kostnadsförslag till kyrkans remonterande samt skyddande emot förfall och mot det våld, som efter tilläsandet af kyrkans dörrar stundom föröfvats å den ohägnade byggnaden, låtit upprätta förslag till partiel renovering af kyrkans al secco målnigar samt dess inredning till museum äfvensom af Consistorium I Åbo utverkat tillstånd fördenämnda församlingarna I Södra Österbotten att I det afsedda museet deponera fornföremål från sina resp. kyrkor. AAF II* 1895, XXIV-XXV.

507 *Sedan Kommissionen af Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader fått emottaga ett kostnadsförslag till arkitektonisk remont af Storkyro gamla kyrka, slutande sig alternativt à 4,800 à 5,025 mark, har Kommissionen hos Storkyro församling förfrågat sig, huruvida församlingen kunde, efter kyrkans remonterande, för framtiden åtaga sig kyrkans underhåll och vård. Vid derom hållna kyrokstämma har församlingen förklarat sig vilja fortfarande underhålla kyrkans närmaste omgifning, anställa en vakt för kyrkan emot fri bostad och arvode, hvartill en del af de emotsedda inträdesafgifterna skulle används, hvaremot resten af dessa äfvensom inkomsten af två årliga kollekter skulle anslås till kyrkas remontkostnader. Likadeles har Kommissionen hos Södra Österbottens Ungdomsförening gjort förfrågan, huruvida föreningen kunde bestrida de kostnader förenämnda kyrkas underhåll och vård såsom landsortsmuseum skulle påkalla, men ännu icke fått emottaga meddelande derom.* Ibid., XXXIII-XXXIV.

508 *Sedan Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader på Statsarkeologens anhållan låtit besiktiga Storkyro gamla kyrka och uppgöra kostnadsförslag till nödigbefunna reparationsarbeten för kyrkans skyddande mot förfall, har Arkeologiska Kommissionen med afseende å det åldriga templets konsthistoriska minnen och kulturhistoriska betydelse för en vidsträckt landsort i undernådig hemställan anhållit om ett anslag af 3480 mark till ifrågavarande remont. Enligt Ecklestiastiska Expeditionens skrifvelse af den 20 februari har Kejserliga Senaten äfven bifallit till Kommissionens hemställan och anbefellt Öfverstyrelse för Allmänna Byggnader förenämnda kostnadsförslag. Medels remissresolution af den 21 september har Öfverstyrelsen emellertid till Kommissionen öfversändt en anmälan från länebyggnadskontoret i Vasa, att kyrkans bristfälligheter under pågående remontarbeten befunnits vara betydligt mera omfattande än vid den för kostnadsförslagets uppgörande värkställda synen kunnat konstateras, hvarför ett tillkottsanslag af 3500 mark ansetts vara erfoderligt för kyrkans sakenliga remont. till följd häraf och då syftemålet med den påbörjade remonten sålunda icke syntes kunna vinnas utan att jämnväld de nyupptäckta bristfälligheterna afhjälptes, har Kommissionen underdånigst hemstätt att äfven detta tillskottsanslag måtte för det ifrågakomna ändamålet beviljas. Också har Kejserliga Senaten enligt Ecklestiastiska Expeditionens skrifvelse af den 31 oktober beviljat detta tillskottsanslag samt anbefallt Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader att låta utföra de ytterligare nödigbefunna remontarbetena. AAF III,2* 1903 XIV–XV.

509 *Kommissionen har bifallit till det äldre kyrktornets i Nystad inredande till brandtorn, sedan en afritning af tornet I dess oförändrade skick blifvit insänd. AAF II* 1895, XXXV.

510 *Enligt Ecklestiastisk Expeditionens skriftelse af den 25 April har Kejserliga Senaten icke funnit skäl att bifalla till Arkeologiska Kommissionens anhållan att Hattula gamla kyrka måtte underkastas årlig remontsyn. Med afseende häråt har Kommissionen i anledning af ingången anmälan om Nystad öfvergivna kyrkas behof af remont endast kunnat meddela att Kommissionen saknar disponibla medel för att förebygga kyrkas förfall. AAF II* 1895, XLIX.

511 [..] *någonlunda brokigt målade, delvis förgylda och försilfrade samt naiva* bilder [..]

512 V Taidehistoriallisen retkikunnan kertomus käynnistä Tyrvään vanhassa kirkossa. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto 1887–2009, Tyrvää. Hfa:110.

513 *ge en sparsam dager.*

514 *rätt bra ornamenter.*

515 *Bänkarna försedda med qvistkäppar, hvilka tjenstgjort såsom hatthängare.*

516 Museovirasto, kuva-arkisto. Sastamala.

517 Aspelin viittaa kirjoitukseensa *Om provinsmuseer* kirjeessään kirkkoherra Bäckille 16.4.1897. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto.

518 Tekstissä Olofsborg, mikä oli vanha nimitys Savonlinnalle. Aspelin 1895, 22.

519 *Provinsmuseers betydelse är uppenbar. De äro egnade att väck och sprida allmänhetens antiqvariska intresse samt att uppsamla det kulturhistoriska och vetenskapliga materialet inom resp. landsorter.* Ibid.

520 *Förslag hafva äfven väckts att använda de öfvergifna, men antiqvariskt vädefull kyrkorna i Storkyro och Hattula till museilokaler i respektive landsorten. Särskildt har museiplanen i Storkyro sedan flere år omfattats med mycket intresse af Ynglinga- och Husbondeföreningarna på orten. Men tyvärr synas svårigheter möta att på landsbygden anordna en med nödigt ansvar förenad vård av museisamlingar. Man har sålunda i Storkyro varit färdig att anställa en väktare, som under kyrkorådets tillsyn skulle hafva uppsigt öfver de besökande, men för den ofvan påpekade, men bokföring föreanade vården erbjuder sig ingen garanti. En sådan garanti är emellertid så mycket nödvändigare, som meningen varit att i Storkyro museum uppsamla i deposition kyrkliga fornlemningar äfven från den gamla kyrkans forna talrika annexer i södra Österbotten och sålunda undandraga desamma den vård, för hvilken resp. kyrkoföreståndare inför lag äro ansvarige.* Ibid., 22.

521 *Statsarkeologen Aspelin har med biträde af polytekniken V. Thomé [...] besökt den öfvergifna kyrkan i Tyrvis socken i anledning af dess af församlingen föreslagna apterande till museum för öfra Satakunta. AAF III,2* 1903, XIX.

522 Museoviraston arkisto, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat, johtokunnan kokoukset 21.10.1896 §2 sekä 22.10.1896 §5. Olen tiedoista kiitollinen Leena Valkeapäälle, joka välitti ne minulle 14.2.2000 Pyhän Olavin suunnittelutyön aikana.

523 J. R. Aspelinin kirje Tyrvään kirkkoherralle 28.9.1896. Museovirasto, Historian topografinen aineisto.

524 Florentin Granholmin kirje valtionarkeologi J. R. Aspelinille 12.2.1897. Museoviraston arkisto, Historian topografian aineisto 1887–2009, Tyrvää. Hfa:110. Granholm (1836–1922) oli vuodesta 1872 Yleisten rakennusten ylihallituksen ensimmäinen arkkitehti ja vuodesta 1893 Uudenmaan lääninrakennuskonttorin johtaja sekä yliarkkitehti. Vuosina 1871–80 Taideteollisuuskeskuskoulun johtaja. *Uusi Tietosanakirja 6.* 1965, 678.

525 *Iso Tietosanakirja IX* 1935, 875. Museoina olevien autiokirkkojen nimet on lihavoitu tekstissä.

526 Tarkemmin Pohjois-Pohjanmaalla sijainneen Saloisten kappeliseurakunnan.

527 Ingå kyrkas medeltidsmålningar, kända bl.a. för en framställning af dödsdansen, hafva under sommaren blifvit delvis renoverade på församlingens bekostnad och har magister E. Nervander haft sig ledningen af renoveringsarbetet ombetrodd. Likaså har magister Nervander å Kejserliga Senatens vägnar bevaktat antikvariska och konsthistoriska intressen vid nödig befunnen restaurering af Tuulos medeltidskyrka äfven som den med målningar från sista seklet prydda kyrkan i Pieksämäki och såsom ledare af Finska Fornminnes föreningens konsthistoriska expedition till norra Österbotten af Arkeologiska Kommissionen erhållit enahanda uppdrag beträffande Salo med rika målningar från 1600-talet illustrerade kapellkyrka, om hvars förestående reparation anmälan till Kommissionen ingått.

Med anledning af Rimito kyrkas förestående restaurering har Antikvariska Kommissionen låtit kopiera kyrkas vägg- och hvalfmålningar samt anmodat magister Nervander att låta uppgöra kostnadsförslag till målningarnas partiella renovering. Till Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader har Kommissionen på begäran afgifvit yttrande om ritningen och kostnadsförslag till restaurering af Hvittis kyrka samt anordnat en undersökning af kyrkans äldre del vid den förestående restaureringen. *AAF III,2* 1903, XVII.

528 Om särskilda af arkitekten Sucksdorff uppgjorda ritningar till restaurering af Pernå kyrka har Arkeologiska Kommissionen till Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader afgifvit godkännande utlåtande. Emellertid har pastorsämbetet i Pernå anmält att å särskilda pelare i därvarande kyrka upptäckts spår af äldre målningar. I anledning däraf och sedan magister E. Nervander anmält att han äfven i Sibbo öfvergifna gråstenskyrka funnit kalkmålningar på väggar och hvalf, har Kommissionen uppdragit åt magister Nervander att i konsthistoriskt afseende undersöka begge dem kyrkor. Ibid., III.

529 *Magister Nervander har biträdd af studeranden B. Cederhvarf såsom fotograf, deltagit i en af professor Nyström föranstallt nogrann undersökning af Sibbo medeltidskyrka samt i Kommittees uppdrag besökt Töfsala kyrka i afseende å vården af kyrkas fornminnen [..] magister Nervander (inlämnat) berättelse om fornlämningarna i Pernå och Sibbo kyrkor äfvensom en resa till Töfsala kyrka*. Ibid., XVI–XVII.

530 *Likaså har Borgå museum beviljats tillåtelse att emottaga såsom deposition från Sibbo kyrka: 2 st vapen, tillhöriga familjerna Nassokin och Blåfield, en skeppsmodell och 2 håfvar*. Ibid., XIX.

531 *Om det beaktansvärda förslag Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader låtit extra arkitekten Victor Sucksdorff uppgöra till restaurering af Salo kapellförsamlings gamla bofälliga träkyrka med bibehållande af kyrkans vägg- och takmålningar af år 1641 har Arkeologiska Kommissionen, om hvars uttalande Öfverstyrelsen anhållit, kunnat, med särskildt afseende på professor Nyströms godkännande, afgivna ett tillstrykande utlåtande.* Ibid., XXVI

532 *Amanuensen Heikel har biträdt intendenten Schvindt vid hans arbeter i Kumo, hvarefter han utfört enahanda arbeten i Tyrvis och Karkku.* Ibid., XXVII.

533 *Amanuensen Meinander har för särskilda undersökningar besök Sibbo och Nousis kyrkor, beskrifvit och fotograferat kyrkliga fornlämningar i de norra delarna af Satakunta och Tavastland samt afgifvit berättelser därom*. Ibid.

534 Härö M. 1984, 90–98; *AAF III,2* 1903 II.

535 Saloisten kirkosta katso laajasti Pettersson 1987.

536 *Guvernören i Uleåborgs län hos Arkeologiska Kommissionen anmält om Hailuoto församlings beslut att låta invändigt brädbeslå därvarande träkyrka hvarigenom dess från 1600-talet uppbevarande vägg- och takmålningar skulle täckas, har Kommissionen genom sin ledamot professor Nyström trädt i underhandlingar med vederbörande arkitekt och anhållit att denne ville uppbjuda all sin förmåga för att åt framtiden rädda ifrågavarande konsthistoriska minnesmärken, hvilka näst målningarna i Salo kyrka, om hvars restaurering K såsom på annat ställe förmäles afgifvit undernådigt utlåtande, torde vara i sitt slag de äldsta i Österbotten. AAF III* 1899, XXXIX.

537 *Medels nådig remissresolution af den 8 mars anbefald att afgifv undernådigt utlåtande om ett af länearkitekten W. A. Tötterström uppgjordt förslag till restaurering af Salo gamla kapellkyrka, hvars genom kyrkans i konsthistoriskt afseende märkliga i färg utförda dekorering af år 1641 skulle gå förlorad, har Arkeologiska Kommissionen underdånigst anhållit att Ö f AB måtte anbefallas att, därest det vid närmare undersökning befinnes görligt, låta uppgöra förslag till kyrkans restaurering med bibehållande af kyrkans inre decoration och i stil, som harmoniera med densamma. Skulle en sådan restaurering dock icke låta sig genomföra har Kommissionen i underdånighet anhållit att före den föreslagna restaureringens utförande få vidtaga de åtgärder i afseende å målningarnas kopiering och beskrifning, som i konsthistoriskt intresse skulle kunna anses nödiga.* Ibid., XXXXIII.

538 *Professor Nyström har för Kommissionen framhållit, hurusom det visat sig att Kommissionen ofta varit i behof af arkitektbiträde ej mindre för undersökning af kyrkor, slott och andra byggnadsminnesmärken från äldre tider, än äfven för förberedande af hithörande frågor, utarbetande af restaureringsförslag, öfvervakande af restaureringsarbeten m.m. Då en högst betydande och enligt professorns tanke viktig del af Kommissionens värksamhet hänförde sig till dylika ärenden, under det att en stor grupp träkyrkor och klockstaplar, hvilka erbjödo mycket af intresse, snabbt gingo sin undergång till mötes, ansåg professorn att åtgärd borde vidtagas för att nödig fackmannainsikt äfven åt detta håll skulle stå den arkeologiska myndigheten till buds och föreslog att för anställande af lämpig arkitekt med permanent arvode ett årligt anslag af förslagvis 2.400 mark skulle utvärkas. Detta förslag har ännu icke upptagits till slutlig behandling.*

Då det visat sig att remont af kyrkor i särskilda fall dels påbörjats dels värkställts utan att Kommissionens utlåtande därom inhämtats, har Kommissionen fattat beslut om utarbetandet af ett cirkulär till landets prästerskap, hvari detsamma skulle göras uppmärksamt på nödvändigheten

att hvarje förslag till remont af kyrka underställes Kommissionens pröfning, innan åtgärd vidtages till dess utförande. AAF III,2 1903, XXXIX.

539 *[..] emedan vården af landets arkitektoniska minnesmärken påkallar jämte tekniska kunskaper en genom antikvariska studier utbildad pietet för desamma, som icke alltid bestudier de talrika arkitekter, hvilka i tjänsteväg anlitats för sagda vård, har Arkeologiska kommissionen funnit nödigt att hos Kejserliga Senaten hemställa om upptagande af ett arvode af 2 4000 mark å Komissionens stat för anställande af en arkitekt-amanuens vid historiska museet, hvilka skulle tillhandagå Kommissionen vid sådan vård och berättigas att åtnjuta resekostnadsersättning enligt klass 6 af gällande resereglemente. Enligt Ee:s skrifvelse af den 28 april KS afslagit denna hemställan. AAF V* 1917, 6.

540 Härö M. 1984, 98–99.

541 Gallen-Kallela K. 1965, 226–227. Kirjoituksesta on kaksikin suomennosta, suorasanaisempi ja runollinen: *Autiolla nummella/ puinen kirkko/ vuosikymmenten hylkäämä./ Sammal peittää jo pohjan, harjaa / ovi avoimena huokaa./ On taotut saranat ja vanha lukko,/ vaapukat portaanpielessä kypsyy./ Edustalla petäjät vartiossa seisoo,/ metsä sylinsä avaa.// Kolmenmiehen jalkapuu asehuoneessa / syntipalli pimeässä loukossa./ Lattian asemesta ammottava reikä,/ koukeroisten juuripuiden varassa/ saarnastuoli roikkuu/ portaita vailla. // Alttaripaikan alla/ paljaana männynkanto/ juurtunut jo satoja vuosia./ Sakastissa kirjoituspulpetti/ ja puiset kynttilänjalat.// Seinässä reikä / ja kauhanmuotoinen kouru // urinuaarina käytetty./ Ovella rautainen säppi,/ heteen muotoinen/ alhaalla ylösalainen sydän.* Gallén-Kallela K. 1965, 228.

Autiolla nummella/ puinen kirkko,/ hylättynä jo kolmekymmentä vuotta/ sammaloitunut perustuksesta harjaan./ Avoin ovi./ taotut saranat, vanha lukko,/ kiviportailla vaapukat kypsyy./ Hongat pihamaata vartioivat,/ on avautunut metsän syli.// Asehuoneessa jalkapuu kolmen miehen/ ja syntipalli nurkan pimennossa,/ ammottaa lattian tilalla aukko,/ ja rappuja vailla/ riippuu pyhä saarnastuoli/ kyhmyisten juurakoiden varassa./ Alttarinpaikalle siihen -/ vuossatain takaa juurtuneena - männynkanto./ Sakastissa kirjoituspulpetti/ puisine kynttilänjalkoineen.// Läpi seinän reikä / ja siitä ränni //virtsakouruna käytetty./ Oven rautasäppi/ kuin hede jatkuu/ alas sydämenmuotoiseen nuppiin asti. Gallén-Kallela A 1983, 873.

542 Gallen-Kallela A. 1983, 872–873. Gallénin kuvailema kouru löytyi kirkon perustuksista 1990-luvun korjaustöiden yhteydessä.

543 K. K .Meinanderin syyskuussa 1901 päivätty Petäjäveden kirkkojen inventointi. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa: 72.

544 *Den för öfrigt ytterst enkla och till sin konstruktion icke särskildt anmärkninsvärda kyrkan är mer utsmyckadt än det är vanligt i våra korskyrkor. K.K. Meinanderin inventointikertomus Petäjäveden kirkoista syyskuulta 1901.* Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

545 Kirjeen alussa Stenbäck korosti, että asia oli hänen toimivaltansa ulkopuolella.

546 Stenbäckin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle, joka sisältää myös otteen kirjeestä Pälkäneen seurakunnan rakennustoimikunnalle 12.11.1902. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

547 Sitaattia on käyttänyt Leena Valkeapää väitöskirjassaan vuonna 2000. Valkeapään mukaan kirjeen argumentointi on herkullinen esimerkki ajalle ominaisesta tavasta puolustaa muinaismuistoja. Lisäksi retoriikka sisälsi poliittisen ulottuvuuden. Valkeapää 2000, 166. Stenbäckin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle, joka sisältää myös otteen kirjeestä Pälkäneen seurakunnan rakennustoimikunnalle 12.11.1902. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79. Valkeapää 2000, 166.

548 Stenbäckin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle, joka sisältää myös otteen kirjeestä Pälkäneen seurakunnan rakennustoimikunnalle 12.11.1902. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

549 Ibid.

550 *Sedan arkitekt Josef Stenbäck hos Arkeologiska Kommissionen anmält, ett de helt och hållet ovårdade ruinerna af Pälkäne medeltidskyrka hotade att sammanstörta, om intet tillgjordes för deras bevarande, har K, med afseende å ruinernas antikvariska intresse, anslagit ett belopp af 200 mark att event. användas såsom bidrag till ruinernas underhåll, därest församlingen, såsom det vore att hoppas [..] icke undandroge sig att deltagande i kostnaderna. AAF III,2* 1903, XXXVI.

551 *Josef Stenbäckin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle sisältäen Pälkäneen vanhan kirkon raunioiden korjausten tilit kesältä 1904.* Museovirasto, Historian topografian aineisto Pälkäne Hfa:79.

552 Stenbäckiltä näyttää unohtuneen, että korjauksiin myönnetty rahasumma vastasi sitä summaa, miksi hän alun perin oli kustannukset arvioinut, eli 200–300 markaksi. Stenbäckin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle, joka sisältää myös otteen kirjeestä Pälkäneen seurakunnan rakennustoimikunnalle 12.11.1902. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

553 AK 2756/34 1904 Josef Stenbäck Muinaistieteelliselle toimikunnalle kesäkuussa 1904. Museovirasto, Historian topografinen aineisto, Pälkäne Hfa:79.

554 Vuodesta 1905 Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset julkaistiin suomenkielellä. Tekstissä käytettiin tässä kohtaa sanaa '*kuulustella*'.

555 *Med anledning af det, af AK mig gifven uppdrag. att hos Ark J. Stenbäck söka närmare upplysningar angående Pälkäne-kyrkominnens reparation, har jag hos Herr S hört mig för därom, men kunde jag af honom icke erhålla andra upplysningar än den Herr S redan i sin skriftelse, juni 1904 till K gifver.*

Arbetet på kyrkans längväggar, östra gafvel, vapenhus ock sakristia är slutfördt, men är västra gafveln ännu orörd. Murarnas horisontala delar hafva cementeradts och öfvertäckts med näfver och torf. En del murar hafva sammanbundits med ankarjärn; sä vapenhusets gafvelvägg med södra länväggen och äfven har en förankring skett i kyrkans längdriktning, men kunde arkitekt S icke gifva mig upplysning om huru detta, då han icke själf utan en kvartersman öfvervakat arbetet. Äfven några murbågar hafva reparerats. Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 20.1.1904. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

556 *AAF V* 1917, 31.

557 Valkeapää 2000, 205.

558 *I hopp om benäget intresse tager mig friheten meddela att Messuby gamla kyrka år för år alltmer begynt luta mot sitt fall. De kulturella intressena i socknen, hvilka borde få ett uttryck i handling, äro mycket små. Därför kan det en vacker dag hända, ett det gamla minnesmärket ligger i ruiner. Sådant har fallet varit till med Pälkäne gamla kyrka. Sedan den väl störtat samman begynte man vakna, förmodligen af skrällen. tider gingo då förrän restaureringen vidtog. Och af okönd anledning gick man ej till grunden, eller rättare sagt till taket, med arbetet. Kanske var det ett Sisyfosarbete. Ehuru jag ej med säkerhet vet huruvuda jag i dennna sak har vändt mig till rätt forum, tror jag dock att jag nedlagit densamma i goda händer. Som illustration till texten medföjer en vy af kyrkan ifråga.* Metsänhoitaja Einar Stjernvallin kirje Suomen muinaismuistoyhdistykselle

27.12.1904. Museovirasto, Historian topografinen aineisto Pälkäne Hfa:79.

559 Kirjeessä Olander käytti toimikunnasta nimeä *arkkeologinen kommissioni.*

560 Kirkkoherra K. M. Olanderin kirje valtionarkeologi J. R. Aspelinille 8.5.1905. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Messukylä Hfa:57.

561 Valkeapää 2000, 205.

562 *Med anledninig af Öfverstyrelsens förordnande af den 12 Maj 1905 No 460 hvars undertecknad anbefaldes att å ort och ställe göra uppmätningar af Messuby gamla kyrka samt derefer till Öfverstyrelsen inlämna nådiga ritningar samt kostnadsförslag för sådan remont af sagda kyrka som afser dess bibehållande som fornminne, får härmed till Öfverstyrelsen jag inlämna ofvan sagda ritningar samt kostnadsförslag.*

På grund af samtal med Messuby församlings kyrkoherde K. M. Olander får härmed äfven närsluta ett alternativt kostnadsförslag NO 2. Enligt detta kostnadsförslag kulle kyrkan remonteras så att dess bevarande, förutom som fornminne, äfven ur rent praktisk synpunkt vore berättigad. Den blefve sålunda en lämplig lokal för inhysande af ett sockenbibliotek. Äfven som kommunalstuga samt lokal för sen ambulatoriska skola som finnes på orten och enligt pastor K. M. Olander vore i afsaknad af dylik, kunde men finna omvänding för densamma.

I någon lämplig del af kyrcken kunde man tänka sig samlade och uppställda de helgonbilder och öfriga saker från gamla tider som tillhört kyrkan och ännu finnas i behåll och skulle dessa saker kanske bilda grundstommen till ett blifvande litet historiskt ortsmuseum.

Kostnadsförslag för sådan remont af Messuby gamla kyrka som afser dess bibehållande som fornminne.

1. *I sydöstra hörnet af byggnaden har, antagligen genom öjämn sättning, uppstått en större spricka i muren. För undersökning af grunden samt eventuelt undanskaffande sf orsaken till vidare sättning i muren upptages i ett för allt 70,- 2. För motarbetande af vidare sättning ankringas ett ankarjärn af 50 mm x 5 mm (suorakaidekuvio) järn i muren, komplett insatt 162,-3. För nödig reparation af yttre vattentak upptages 600,- 4. För nödig reparation af de spånklädda gaflarne upptages 75,- 5. För nödig rappning i fönstersmygarna 35,- 6. För iståndsättande af 10 st fönsterlufter (ikkuna, ikkuna-aukko) 180,- 7. För iståndsättande af 2 st. yttre dörrar 30,- 8. För 3 st mindre ankarjärn 51,- 9. För diverse inre och yttre rappningsarbeten 65,- 10. För tjärande af vattentaket samt stockhvarfven i öfver delen af väggarne 250,- 11. För diverse oförutsedda utgifter upptages 282,- Summa Smk 1800,- Helsingfors i December 1905 Ludvig Mallander No 2. Kostnadsförslag för sådan remont af Messuby gamla kyrka som afser dess användande som komunalstuga, sockenbibliotek, lokal för ambulatorisk skola mm. 1. För posterna 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9 och 10 i kostnadsförslag No 1 som äfven ingå i detta kostnadsförslag, räknas lika mycket som i förslag No1 hvilket sammanlagt gör 1338,- 2. För 10 st nya fönsterlufter med dubbla bågar 250,- 3. För 2 st nya dörrar att sättas innan för de gamla 80,- 4. För reparation och tätande med asfaltvilt af mellantaket 200,- 5. För reparation af golfvet 235,- 6. För 3 st Högfors ribbugner af hvilja 1 st No 23, 2 st No 22 625,- 7. Uppsöttning af desamma 150,- 8. För målning af dörrar och fönster 80,- 9. För diverse oförutsedda arbeten 342,- .”* Ludvig Mallanderin kirje Yleisten rakennusten ylihallitukselle 1.2.1906. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Messukylä Hfa:57.

563 K. M. Olander valtionarkeologi J. R. Aspelinille 27.3.1906. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Messukylä Hfa:57.

564 Valkeapää 2000, 205–206.

565 Keisarillisen Suomen senaatin Kirkollisasiain toimituskunnan kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 7.2.1907. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Messukylä Hfa:57 Toimikunta määräsi arkkitehti Frankenhaeuserin valvomaan töitä. *AAF V* 1917, 59. Yleisten rakennusten ylihallitus puolestaan ilmoitti toimikunnalle myöhemmin samassa kuussa saaneensa Senaatilta määräyksen valvoa töitä ja tehtävä oli ilmoituksen mukaan annettu lääninarkkitehdeille. *AAF V* 1917, 59.

566 K. M. Olanderin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.5.1907. Museovirasto, historian topografinen aineisto. Messukylä Hfa:57.

567 Valkeapää 2000, 206.

568 *AAF V* 1917, 53.

569 A. M. Tallgrenin inventointikertomus 12.10.1907. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

570 Paulaharju kertoi kansilehdellä olleensa kirkolla myös toisenkin päivän, mutta käyttäneensä ajan *vanhojen ukkojen haastattelemiseen*. Samuli Paulaharjun muistiinpanot kesältä 1914. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

571 Kaiken muun lisäksi Paulaharju oli tekstiinsä tallentanut paikalla tehtyjen haastattelujen perusteella myös kansanperinnettä, kuten koko valtakunnassa säädetyn niin kutsutun kirkontervausmaksun nimityksen: *Kirkon kattoa ennen tervattiinkin. Naiset kun tekivät jalkalapset taikka saivat perillisen ennen vihkimistä, saivat maksaa tervausrahoja. ’Jo tervas kirkon’ sanottiin.* Samuli Paulaharjun muistiinpanot kesältä 1914. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Sodankylä.

572 Paulaharju 1915, 207–211.

573 Sodankylän kirkkoherra P. H. Heickellin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 30.7.1914. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

574 Rinteen sanamuodosta voi päätellä, että suurta toivoa avustuksen saamiseen ei haluttu antaa. Juhani Rinteen lausunto Sodankylän seurakunnalle 5.12.1914. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

575 Kirjeen alaosaan allekirjoituksen jälkeen oli lyijykynällä kirjoitettu: kirjeessä nro 565a 16.9.1922 pyydetty lähempää luetteloa päätyjen korjauksista. Sodankylän kirkkoherra Arvi Järventauksen kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 5.9.1922. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

576 Todennäköisesti tukipilarien (UR).

577 Sodankylän kirkkoherra Arvi Järventauksen kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 22.9.1922. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

578 Sodankylän kirkkoherra Arvi Järventauksen kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.10.1922. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

579 Pettersson 1984b, 58.

580 Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

581 *Sedan Öfverstyrelsen för Allmänna Byggnader i anledning af Arkeologiska Kommissionens anhållan jämte skrifvelse af 11.10. öfversändt af vederbörande länearkitekt uppgjord ritning och kostnadsförslag öfver de arbeten, som ansetts nödiga för skyddande af kyrkans och klockstaplens i Gamla Wasa ruiner mot vidare förstöring, har Kommissionen öfverstyrt sagda ritning och kostnadsförslag till Stadsfullmäktige i Wasa stad, hvilka om sådant förslag anhållit, men därvis framhållit att den föreslagna restaureringen, utförd under sakkunnig ledning, visserligen vore egnad att återställa ruinerna i*

vårdadt skick, men torde ruinernas varaktiga bibehållande enligt hvad erfarenherten visat icke kunna utan beläggning med tak anses säkerställdt. AAF V 1917, 20.

582 *I anledning af ingångna meddelanden att i Paltamo församling fråga väckts om den där befintliga med rika väggmålningar illustrerade kyrkans eventuella flyttning till annan plats, har Magister Nervander på Ks uppdrag besökt nämnda kyrka och uppgjort alternativt förslag till målningarnas skyddande vid särskilda ifrågakommande eventualiteter.* Ibid.

583 *Amanuensen Meinander har besökt Hollola, Hattula och Storkyro kyrkor för undersökning och beskrifning af dessa kyrkors rika konsthistoriska kvarlåtenskap.* Ibid., 21.

584 Ibid., 34.

585 *Emot Bestyrelsens för Stadsmuseet i Nystad förlslag att använda stadens gamla kyrka till utvidgning af det förut i samma kyrkas sakristia inrymda museet samt att där jämväl bereda rum för en afdelning omfattande landtbruket berörande föremål har K ej funnit skäl till anmärkninig.* Ibid., 21.

586 Alamainen Kertomus Muinaistieteellisen Toimikunnan toiminnasta vuonna 1905. Ibid., 32.

587 *pikemmin on suunniteltu muhkeuden vaatimuksesta.*

588 Ibid., 40–43.

589 Ibid., 60.

590 *AAF V* 1917, 77.

591 Alkuperäisessä tekstissä 90 X 70.

592 *Årsberättelse över A.B. Fölisöns Friluftmuseums verksamhet under år 1913*, 3.

593 Heikelin mukaan katto oli pyramidin muotoinen, neljältä sivulta aumattu.

594 *1774, k. 1828.

595 *Årsberättelse över A.B. Fölisöns Friluftmuseums verksamhet under år 1913*, 3–4.

596 *Helsingin Sanomat 23.11.1913*, 8. Adjektiivin *hauska* käyttö 1900-luvun alun kielenkäytössä viittaa mielestäni viron kielen sanan *huvitava* merkitykseen *mielenkiintoinen.*

597 *träskulptören. Årsberättelse över A.B. Fölisöns Friluftmuseums verksamhet under år 1913,* 4.

598 Ibid.

599 Fregatin oli herra K. A. Backman restauroinut sadalla markalla.

600 *fröjdekväde.*

601 *Årsberättelse över A.B. Fölisöns Friluftmuseums verksamhet under år 1913*, 4–5.

602 Heikel 1922, 6.

603 Ibid., 101–102.

604 *Sandvikens.*

605 *Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8 Karunan kirkko 8.2 Kellotapuli.*

606 *Finskt museum XX* 1913, 30.

607 Heikel 1922, 102.

608 *Finskt museum XX 1913*, 30–31.

609 Heikel 1922, 6.

610 Mari Punta on tehnyt konservointiopintoihin liittyvän opinnäytetyön maalauksista vuonna 2005. Punta 2005.

611 Mahdollisesti Juhani Rinteelle tai Olavi Kivistölle.

612 Tämä tieto selittää ristiriidan Kyanderin mittapiirustuksen ja Karunan kirkosta paikan päällä tehdyn maalauksen välillä. Kyanderin piirroksessa kirkko sijaitsee lähes tasamaalla, maalauksessa kirkkoon on nykyisen kaltaiset portaat.

613 dokumentointi- tai rekonstruktiopiirustukset.

614 Museovirasto, historian topografinen aineisto, Karuna Hd 32:1. Heikelin käsiala on paikoin niin vaikeaselkoista, että tulkintani yksittäisistä sanoista voivat olla vääriä.

615 Kyseessä ei ollut ilmeisesti Enontekiön Markkinaan eri lähteiden mukaan 1643–1661 valmistunut Rounalan kirkko, vaan sen tilalle mahdollisesti vuonna 1728 rakennettu uudempi kirkko. Rönkkö 1985, 30; Pihkala 2009, 65.

616 Ylimaula 1994, 11.

617 Östen Elfvingin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 25.7.1928.

618 *Kaiku* 34 12.3.1931.

619 *Naulasaaren katto-huovan tehdas 1879*, 3–5. Kansalliskirjaston pienpainate.

620 Myös kirkot kuuluivat Yleisten rakennusten ylihallituksen alaisuuteen.

621 *Naulasaaren asfalttihuopatehdas Wiipurissa 1895*, 1. Kansalliskirjaston pienpainate.

622 Putkonen 1991, 31–32.

623 Lekve (1833–1882) opetti kaikkia rakennusinsinöörien ammattiopintoja, kuten rakennusaineoppia ja muurarin-, sekä kivimiehen ja kirvesmiehen töitä. Penttala 1991, 9–10.

624 Putkonen 1991, 34.

625 Tie- ja vesirakennusinsinööri Castrén (1873–1946) toimi Polyteknisessä opistossa opettajana. Hän perusti yhdessä Rich. Helanderin kanssa vuonna 1906 ensimmäisen teräsbetonirakenteiden rakennusliikkeen. Penttala 1991, 17; Putkonen 1991, 38.

626 Putkonen 1991, 45.

627 Castrén 1909, 1019–1020.

628 Lahti 1960, 63.

629 Penttala 1991, 9.

630 Ibid., 17.

631 Alavuden seurakunnan arkisto III Ja 1 b, Kirkkoa ja kirkon maata koskevat asiakirjat Q1.

632 Tallqvist et al. 1999, 24–29.

633 Kirkon muutos- ja restaurointipiirustukset olivat Lindgrenin ja arkkitehti Paavo Riihimäen allekirjoittamat. Ristiholvi oli alun perin tarkoitus myös toteuttaa perinteisin menetelmin. Työn valmiiksi saattamisesta vastasi Lindgrenin kuoltua hänen toimistonsa, päävastuun kantoivat Helena Ruohtula ja Artur Kullman. Knapas 1988, 139.

634 Tallqvist et al. 1999, 60–63.

635 Multimäki 1999, 73–77.

636 Alexander Nyströmin lausunto Halikon seurakunnan kirkkovaltuustolle 4.12.1903. Halikon seurakunta.

637 Ibid.

638 Kirkonkokouksen pöytäkirja 7.11.1909. Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920 -1930. II Ca 5.

639 Kirkonkokouksen pöytäkirja 29.3.1910 Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

640 Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

641 Halikon kirkkoherra G. Rosendahlin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 19.5.1911. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Halikko.

642 Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

643 *AAF V* 1917, 136 ja 144.

644 Lisäksi kattotuoleja tuli ensin vahvistaa ja purkaa vanha puukatto. Työt eivät sisältyneet mihinkään edellä mainituista tarjouksista.

645 Kirkonkokouksen pöytäkirja 3.12.1911. Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

646 Kirkonkokouksen pöytäkirja maaliskuulta 1913. Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

647 Kirkonkokouksen pöytäkirja 27.4.1913. Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

648 11.9.1921 pidetyn Halikon kirkonkokouksen pöytäkirja. Halikon seurakunta. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930. Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–1930. II Ca 5.

649 Arkkitehti A. W. Ranckenin tarkastuskertomus Halikon kirkosta 6.6.1922. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Halikko.

650 Insinööritoimisto Pentinmikko Oy ja arkkitehtitoimisto Ulla Rahola. Suunnitelmat 2012–2014, toteutus 2014–2015. Liuskekivet toimitti ruotsalainen Takskifferspecialisten Ab.

651 *AAF V* 1917, 186–188.

652 *Rakennustaito*. Suomen rakennusmestariliiton ammattilehti 1.8.1914 N:o 15. Suomennos oli lehden tekemä.

653 Lehden käännöstekstissä toimikunnasta käytettiin nimitystä *Arkeologinen komisioni.*

654 Artikkelissa galvanoitu rautapelti oli saanut peräänsä suluissa huutomerkin.

655 Stenbäck 1914, 227–228.

656 Leikola 1928, 183.

657 Kirkkohallintokunnan pöytäkirja 15.6.1930. Salom. V. Aitolan tarkastuskertomus kirkon vesikaton kunnosta ja ehdotus sen korjaamiseksi 21.5.1930. Vanhan kirkon kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1921–. Keuruun seurakunnan kirkonarkisto, Keuruu.

658 Hakola, joka ei ollut sukua lähes täyskaimalleen Keuruun vanhan kirkon kirkonrakennusmestari Antti Hakolalle, oli joutunut monen muun urakoitsijan tavoin muuttamaan 1910-luvun loppupuolella Helsinkiin urakoimaan venäläisten betonirakenteisia linnoituslaitteita, jotka ulottuivat aina Sipooseen asti. Anton Hakolan tytär Inari Hakola kirjoittajalle 21.3.2014; Lahti 1960, 277.

659 Ensimmäisen maailmansodan aikoihin oli käytössä ainakin kolmenlaisia eristyshuopia: *Ruberoid*, *Osmo-* ja *Gallerniittihuovat*. Myöhemmin markkinoille tulivat *Semptalin* ja *Lemminkäinen*, joista tuli markkinajohtajia yhdessä *Osmo-huovan* kanssa. Lahti 1960, 67.

660 Kirkonkokouksen pöytäkirja 16.11.1930. Anton Hakolan lausunto kirkon vesikaton tiivistämisestä ja sen kustannusarvio 26.6.1930. Vanhan kirkon kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1921–. KKA.

661 *AAF VI* 1922, 156.

662 Immonen 2016, 34.

663 *AAF VII* 1931, 14.

664 *AAF VII* 1931, 14.

665 Ibid., 20.

666 Immonen 2016, 51.

667 *AAF VII* 1931, 34.

668 Ibid., 44.

669 Ibid., 45.

670 Ibid., 112.

671 *AAF VII* 1931, 113.

672 Ibid.,110–111.

673 Ibid., 115.

674 *AAF VIII* 1932, 20–28.

675 Ibid., 61.

676 Sinisalo 1964, 54.

677 *AAF VIII* 1932, 63.

678 Ibid., 76.

679 *AAF IX* 1938, 66.

680 Ibid., 68.

681 Ibid., 87–93.

682 Ibid., 98.

683 *AAF X* 1942, 148.

684 Ibid., 228.

685 Pettersson 1992, 15–16.

686 Suominen-Kokkonen 2008, 126–127; Pettersson 1950a, 11; Pettersson 1992, 16.

687 Suominen-Kokkonen 2008, 127.

688 Teknillisen korkeakoulun rehtori Martti Levón haki keväällä 1942 Kauppa- ja teollisuusministeriöltä rahoitusta saman vuoden kesällä arkkitehtiosaston professori, luutnantti Carolus Lindbergin johdolla toteutettavalle tutkimusmatkalle Aunukseen ja Vienaan. Matkan tarkoituksena oli selvittää missä päin Itä-Karjalaa *oli jäljellä rakennustaiteellisesti arvokkaita kansanomaisia rakennuksia, sekä lähinnä Kansallismuseon toimeksiannosta todeta, missä kunnossa näiden seutujen kirkolliset rakennusluomat olivat.* Lindberg ja hänen avustajansa Jouko Hautala saivat rahoituksen hankkeelle Valtion tieteelliseltä Itä-Karjalan toimikunnalta kesäkuun puolivälissä. Hanke kesti lopulta useita vuosia. Mattila 2001, 108–113.

689 Immonen 2016, 141.

690 Sotilasarvoltaan luutnantti, Immonen 2016, 141; Suominen-Kokkonen 2008, 127.

691 Sotilasarvoltaan vänrikki, Immonen 2016, 141. Pettersson sai piirtäjäkseen kuvanveistäjä, tykkimies Oiva Heleniuksen. Mattila 2001, 113; Suominen-Kokkonen 2008, 129.

692 Immonen 2016, 141.

693 *Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från vikingatiden till 1800-talet. En undersökning utgående från Anders Zorns samlingar i* Mora. Petterssonin yritys lainata Mihail Kraskovskin puuarkkitehtuuria käsitelevä teos Kansallismuseon kirjastosta kariutui, koska kirjan pelättiin tuhoutuvan, jos Petterssonille kävisi huonosti sotatoimialueella. Pettersson 1992, 16–17.

694 *Uusi Tietosanakirja 15* 1964, 719; Pettersson 1950.

695 Immonen 2016, 177.

696 Pettersson 1987, 10; Pettersson 1992, 17.

697 *AAF XIV* 1956, 6.

698 Ibid., 7.

699 Tällä nimellä Lindquist esiintyy ensimmäisessä hänestä löytäneessäni merkinnässä, ks. viite 34. Jatkossa käytän hänestä myöhemmin vakiintuneita kirjoitusmuotoja Thorvald Lindquist ja Th. Lindquist.

700 Cardberg 1997, 71.

701 Immonen 2016, 183.

[702] *AAF XIV* 1956, 24.

[703] Cleve nimitettiin virkaan 28.12.1944 virkaa hoitaneen Iikka Kronqvistin kuoltua aiemmin samana vuonna. *AAF XII* 1955, 95.

[704] Cardberg 1997, 71.

[705] Lindquistin tilapäinen palkkaaminen oli kuitenkin tullut kalliiksi toimikunnalle, sillä hänelle jouduttiin toispaikkakuntalaisena maksamaan erityistä päivärahaa. Muinaistieteellinen toimikunta opetusministeriölle Kirje N:o 1129 7.5.1947. Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit 1947.

[706] Muinaistieteellinen toimikunta / C. A. Nordman todistus Thorvald Lindquistille helmikuussa 1947. Kirje N:o 402 Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit 1947.

[707] Mikä tarkoitti noin 15.000 markkaa kuukaudessa. Muinaistieteellinen toimikunta opetusministeriölle Kirje N:o 1129 7.5.1947. Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit 1947.

[708] Ilmeisesti tällä viitatattiin edellä mainittuun, Ruotisissa tehtyyn harjoitteluun.

[709] Muinaistieteellinen toimikunta/C. A. Nordman opetusministeriölle. Kirje N:o 2055 4.10.1947. Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit 1947.

[710] Saksalaiset joukot olivat majailleet kirkossa. Lars Petterssonin Pro Memoria 29.3.1949 Käsitelty yhteisistunnossa 29.3.1949. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[711] Sodankylän kirkkoherra J. Aittokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 17.5.1947. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[712] Muinaistieteellisen toimikunnan määräyksestä ja Sodankylän kirkkoherran J. A. Aittokallion esityksestä. Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[713] Muinaistieteellinen toimikunta/Lars Pettersson 22.7.1947 Sodankylän seurakunnan kirkkoherranvirastolle kirje N:o 1635. Matkamääräys N:o 1633 22.7.1947. Matkamääräys kirje N:o 1634 22.7.1947. Museovirasto, hallinnollinen arkisto 1947. Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit 1947.

[714] Selostuksen kansilehdellä on ilmeisesti Lindquistin käsin kirjoittama tieto, että piirustukset oli piirretty puhtaaksi vuonna 1948. Suunnitelmaan liittyi 5 tussilla ja 3 lyijykynällä piirrettyä kuvaa. Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[715] Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[716] Oletan, että ohjeissa näkyy samoihin aikoihin Petäjäveden kirkolla käyneen Tukholman Taideakatemian arkkitehtuurihistorian professori Erik Lundbergin vaikutus. Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä; Lars Petterssonin käsin kirjoitetut muistiinpanot käynnistä Petäjäveden kirkolla 13.9.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa: 72.

[717] Aiemmat Muinaistieteellisen toimikunnan maininnat konservoinnista olivat liittyneet esineiden käsittelemiseen kemiallisesti. Oletankin että Th. Lindquistin osuus suunnitelmassa on koskenut paitsi dokumentointi- ja entistämispiirustuksia, myös eri rakennusosien patinointeja. Lankkujen käsittelytavasta oli varmaankin keskusteltu laajemmin Muinaistieteellisessä toimikunnassa, jossa xylamointia oli alettu määrätä vakioratkaisuna lahonneen puun käsittelyyn. Tuntuu oudolta, että uutta vuorausta ei olisi voinut käsitellä ohuella tervalla, kun tervaa joka tapauksessa käytettiin muualla kirkon korjauksessa.

[718] Ilmeisesti tavallisella lasilla (UR).

[719] Ikkunapiirustus ei nykyisin enää ole asiakirjan liitteenä.

[720] Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä ja Petäjävesi Hfa: 72; Pettersson 1986, 46.

[721] Pettersson 1984, 59.

[722] Sodankylän kirkkoherra J. Aittokallion kirjeet Muinaistieteelliselle toimikunnalle 30.7.1948 ja 19.8.1949. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[723] Lars Petterssonin Pro Memoria 29.3.1949. Käsitelty yhteisistunnossa 29.3.1949. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[724] Ibid.

[725] Elias Paalasen Sodankylän vanhan kirkon kustannusarvio 28.3.1949. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[726] Riitta Pylkkänen kirkkoherra Aittokalliolle 3.10.1949. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[727] Ibid.

[728] Sodankylän vt kirkkoherra Niilo M. Mattilan kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 25.6.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[729] Muinaistieteellisen toimikunnan työmestari O. E. Kivistön selostus Sodankylän vanhalle kirkolle 17.–28.7.1950 tehdystä virkamatkasta 18.12.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sodankylä.

[730] Pettersson 1984, 59.

[731] Muinaistieteellisen toimikunnan /Nils Cleve lausunto Petäjäveden seurakunnan kirkkoherranvirastolle 14.12.1946. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

[732] Muinaistieteellisen toimikunnan /C. A. Nordman kirje Petäjäveden seurakunnan kirkkoherranvirastolle 18.12.1946. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

[733] Petterssonin nimeä ei mainita, toimikunnan lausunnossa puhutaan vain toimikunnan edustajan käynnistä Petäjävedellä. Museoviraston arkistossa on kuitenkin samalle päivälle päivätyt muistiinpanot Petäjävedeltä. Tunnistan piirros- ja käsialan Petterssonin kädenjäljeksi. Lars Petterssonin käsin kirjoitetut muistiinpanot käynnistä Petäjäveden kirkolla 13.9.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa: 72. Hän kertoi myös saaneensa tuolloin Ruotsin Riksantikvarieämbetet- viraston johtajana toimineelta Lundbergilta innostavaa opastusta alkuvuodesta 1946 lähtien. Pettersson 1992, 17. Saksankielisen väitöskirjansa ja sen samaan aikaan laaditun väitöskirjan suomenkielisen lyhennelmän esipuheessa Pettersson kiitti erityisesti opettajaansa professori Lundbergia: *Besonderen Dank schulde ich meinem Lehrer Herrn Professor Erik Lundberg, Stockholm*,[…] Pettersson 1950b, 8. / *Professori Erk Lundbergille olen kiitollinen pitkistä ja antoisista keskusteluista sekä inspiroivasta tuesta.* Pettersson 1950a, 12.

[734] Muinaistieteellisen toimikunnan / T. I. Itkonen lausunto 18.9.1947 koskien vanhan kirkon pohjoispuolella olevan seurakunnalle kuuluvan osan luovuttamista asuintarkoituksiin. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi. Hfa:72.

735 Muinaistieteellisen toimikunnan/ T. I. Itkonen lausunto Petäjäveden vanhan kirkon pohjoispuolelle olevan seurakunnalle kuuluvan maan luovuttamisesta asuintarkoituksiin 18.9.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

736 Vaasan läänin lääninhallituksen / Maaherra K. G. R. Ahlbäck ja Lääninneuvos Eino Orkamo Muinaistieteelliselle toimikunnalle 8.11.1947 lähettämä päätös. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

737 Elias Paalasen Pro Memoria koskeva suoja-alueen määräämistä Petäjäveden vanhan kirkon ympärille.6.3.1948. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

738 Pro memoria Korkeimman oikeuden tarkastuksesta kirkolla 26.5.1948. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

739 Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 28.6.1949. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

740 Käsiala on osin vaikeasti luettavaa, joten tulkintani saattavat olla vääriä. Lars Petterssonin käsin kirjoitetut muistiinpanot käynnistä Petäjäveden kirkolla 13.9.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi Hfa:72.

741 Pettersson 1986, 46.

742 Lars Petterssonin Petäjäveden vanhassa kirkossa tekemät muistiinpanot 16.–18.7.1949. Museoviraston arkisto. Pettersson 1986, viite 6, 108 ja Lähteet: Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto: Tutkimusmuistiinpanot ja luonnos korjaussuunnitelmaksi, 122. Sen sijaan varsinaista korjaussuunnitelmaa en ole onnistunut löytämään, vaikka Pettersson itse viittaa sellaisen olemassa oloon.

743 Lars Petterssonin kirje Elis Lahtiselle Visuvedelle, Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Muinaistieteelisen toimikunnan kirjekonseptit 1947.

744 Muinaistieteellinen toimikunta / Lars Pettersson kirkkoherra Sulo Tasanko / Somero 23.5.1947. Kirje n:o 1262. Museovirasto, hallinnollinen arkisto / Muinaistieteellisen toimikunnan kirjekonseptit 1947.

745 Liite Lars Petterssonin kirjeeseen N:o 1983 31.8.1947. Someron keskiaikaisen kivisakariston korjaussuunnitelma. Museovirasto, hallinnollinen arkisto / Muinaistieteellisen toimikunnan kirjekonseptit 1947.

746 Muinaistieteellinen toimikunta / C. A. Nordman rakennusmestari K.J. Tähtiselle 21.11.1947. Kirje n:o 2308. Museovirasto, hallinnollinen arkisto / Muinaistieteellisen toimikunnan kirjekonseptit 1947.

747 Muinaistieteellinen toimikunta / C. A. Nordman Paimion kirkkoherranvirastolle 14.11.1947 ja 8.12.1947. Kirje n:o 2577. Museovirasto, hallinnollinen arkisto / Muinaistieteellisen toimikunnan kirjekonseptit 1947.

748 ..*utgör en förutsättning härför, att också jordbrukarna och andra församlingsbor i Petäjävesi deltaga i kostnaderna i proportion till deras mantal.* R. Erik Serlachiuksen kirje tohtori C. A. Nordmanille 20.10.1949. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

749 R. Erik Serlachiuksen kirje tohtori C. A. Nordmanille 20.10.1949 ja Erkki M. Cleven/G. A. Serlachiuksen Metsäosasto kirjelmä 17.10.1949 Muinaistieteelliselle toimikunnalle koskien Petäjäveden vanhan kirkon korjauksen rahoitusta. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

750 Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 6.2.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

751 Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.3.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

752 R. Erik Serlachiuksen kirje Carl Axel Nordmanille 8.4.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

753 Petäjäveden kirkkoherran J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 10.7.1950. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

754 Pettersson 1986, 46.

755 Pettersson 1951a; Pettersson 1951b. Kirjoituksen käsikirjoitus on Museovirastossa.

756 Pettersson, 1951c.

757 Tampereen Hiippakunnan talousneuvoston / toimitusjohtaja Martti Lehtosalo lausuntopyyntö Muinaistieteelliselle toimikunnalle 28.1.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

758 Latinan kielen sanan *antependium*in suomenkielinen merkitys on *edessä riippuva.* Sillä tarkoitetaan alttarin etuosaa peittävää kangasta. Antependium on yksi *parametreista,* eli *kirkkotekstiileistä, jonka väreinä ovat kirkkovuoden värit.* Tenkanen 2017, 38.

759 Petäjäveden kirkkoherran J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 31.1.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

760 Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 23.3.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

761 *En framkomlig väg vore kanske att materialet för spåntaket skulle tillverkas på vårt snickeri i Kolho. G.A:S: skulle därvid deltaga i kostnaderna med ett visst belopp och resten fördelas enligt material på ortens större gårdar. Om man i Petäjävesi icke önskar ro ut med kontanter kunde andelskostnaderna betalas i samband med virkeleveranser till G.A.S.* R. Erik Serlachiuksen kirje C. A. Nordmanille 2.4.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

762 *Så Du ser har jag en positiv inställning till restaureringsfrågan även om jag enser att det vore rätt och billigt att prostern och andra honoratiores i Petäjävesi själva togo initiativet. Om detta ej blir fallet, kan jag icke åtaga mig att sköta saken själv.* R. Erik Serlachiuksen kirje C. A. Nordmanille 2.4.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

763 Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 16.4.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

764 Th. Lindquistin laskelma kattojen pinta-aloista ja paanujen menekistä 5.5.1952. Teräväpäisiä paanuja tarvittiin 20.200 kappaletta, koristeellisia aloituspaanuja 750 kappaletta. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72 Th. Lindquistin lyijykynäpiirustus kirkon kattoratsastajasta. Museovirasto, piirustusaineisto Petäjävesi 592.1.

765 Valtionarkeologi Nordmanin vastaus rovasti Peltokalliolle 18.4.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

766 *AAFX V* 1957, 159. Kirkkohallituksen kirjediaarit 1952 N:o 1196.

767 Työmestari O. E. Kivistön kertomus Petäjäveden vanhalle kirkolle 13.7.1953, 31.8. ja 30.10.1953 (yhdessä arkkitehti Paavo Riihimäen kanssa) tekemistä virkamatkoista. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

768 Petäjäveden kirkkoherran J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 17.8.1952. Museovirasto,

historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72. vuosiluvussa on mitä ilmeisimmin virhe, sillä kirje on merkitty saapuneeksi toimikuntaan 19.8.1953. Lisäksi lyijykynällä on asiakirjaan kirjoitettu: O. E. K käynyt P:llä. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

769 Jota Pettersson nimitti sitä termillä pulleatyvinen viiritanko. Pettersson 1996, 46.

770 Työmestari O. E. Kivistön kertomus Petäjäveden vanhalle kirkolle 13.7.1953, 31.8. ja 30.10.1953 (yhdessä arkkitehti Paavo Riihimäen kanssa) tekemistä virkamatkoista. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72

771 Peltokallio ilmoitti 22.9.1953, että katto oli valmis ja lopputarkastus voitiin pitää silloin, kun se toimikunnalle sopisi. Petäjäveden kirkkoherra J. H. Peltokallion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 22.9.1953. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

772 Työmestari O. E. Kivistön kertomus Petäjäveden vanhalle kirkolle 13.7.1953, 31.8. ja 30.10.1953 (yhdessä arkkitehti Paavo Riihimäen kanssa) tekemistä virkamatkoista. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72

773 Petäjäveden seurakunnan kirkkohallintokunnan sihteeri Lauri Kokkilan kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 21.4.1954. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

774 Nils Cleven kirje Petäjäveden Kirkkoherranvirastolle 31.5.1954. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

775 AAF XV 1957, 222.

776 Nils Cleven kirje Petäjäveden Kirkkoherranvirastolle 31.5.1954. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

777 Petäjäveden kunnanhallitus /kunnansihteeri Juho Lipposen kirje muinaistieteelliselle toimikunnalle 17.3.1958. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

778 Mittakaavassa 1:2 000.

779 Mittakaavassa 1:10 000.

780 Tie- ja vesirakennushallinnon ylimääräisen insinöörin Aaro Piesalan kirje maisteri Sinisalolle 3.4.1958. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

781 Petäjävesi-seuran luonnonsuojelutoimikunta / Puheenjohtaja Lauri Karikon kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Päivätty maaliskuussa 1958, saapunut merkinnän mukaan Muinaistieteelliseen toimikuntaan 12.11.1958. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

782 Nils Cleven kirje Petäjävesi-seuran luonnonsuojelutoimikunnan puheenjohtaja Lauri Karikolle 20.5.1958. Museovirasto, historian topografinen aineisto Petäjävesi, Hfa:72.

783 Immonen 2016, 163.

784 Pettersson 1964, 19–20.

785 *AAF XIV* 1956, 5–7.

786 *AAF XIV* 1956, 8.

787 Tilastossa mukana olleesta 270 208 oli puukirkkoja ja 62 kivikirkkoja. Ilmeisesti tilaston ulkopuolelle jääneistä 200 kirkosta suurin osa lämpisi vielä kamiinoilla. Riihimäki 1956, 29.

788 Ibid., 28–29.

789 *Vi försökte ett annat system i en annan ödekyrka, som aldrig hade haft uppvärmning. Den började fukta så kraftigt på insidan att kalkmålningarna började lossna. Här gjordes en isolering av grund och murfot, men samtidigt sattes det in ett litet antal elektriska element, så ett man kunde motverka den sjunkande vintertemperaturen och hålla en viss balans mellan årstemperaturerna och en rimlig fuktighetsgrad. AAF XIV* 1956, 38–39.

790 *..gammalt och nytt, gammalt eller nytt, en kärnfråga som ständigt möter oss.* Nordman 1956, 82. (*AAF XIV* 1956)

791 *En av salerna i Åbo slotts södra flygel inreddes vid början av 1700-talet till kyrka. dess fuöoständigt homogena inredning med kungstolar och predikstol förstördes vid slottets brand under kriget. Avsikten är nu att pånytt inreda rummet till kyrka för hamnkvarteret. Vi har diskuterat två möjligheter. den ena går ut på att inredningen göres fullt modern. Professor Erik Bryggman, som leder de arkitektoniska arbetena vid slottet, skulle utan tvivel kunna skapa en vacker interiör. Det andra alternativet är att kyrkan återställdes i sitt ursprungliga skick. detta kan göras tack vare att fotografier och vissa uppmätningar finnas. Saken han ingående diskuterats i restaureringsnämnden, där majoriteten stannat för uppfattningen, att den gamla inredningen bör kopieras och endast bänkarna göras bekvämare. Avgörande för ställningstagandet har kanske varit, att slottskyrkan är den enda med kungstolar, som i vår tid funnits bevarade (delar av "kungstolarna" från Ulfsby förvaras i Björneborgs museum men kyrkans inredning är förnyad); en samtida altartavla och en predikstol som den ursprungliga står också att få. Rent musealt är dessutom ett kyrkorum i 1700-talets til ett värdefullt tillskott till slottmuseets samlingar i övrigt.* Ibid.

792 *Takspån är som bekant det taktäckningsmaterial, som har dominerat hela vår kyrkoarkitektur ända till nyantiken och i viss utsträckning ännu under början av 1800-talet, breda spån 8–10–12 tum, och inte de 6 tums spån som enligt vad jag förstår har varit vanliga i Sverige. Brädtak har naturligtvis också funnits, men de är nu bara ett minne. Svårigheten vid omläggning av tak är, att det praktiskt taget är omöjligt att få kluvna och handgjorda spån. De sågade är ju mycket svagare och därtill kommen en ytterst viktig faktor: spåntak är mycket dyrare än alla andra tak med undantag av koppartak. Trots detta har vi hållit fast vid att alla medeltida kyrkor och yngre kyrkor med högt brant takfall skall täckas med spån. Men vi har flere gånger fått bakläxa då undervisningsministeriet gett fattiga församlingar tillstånd att använde annat material. Lemo medeltidskyrka har på detta sätt fått tak av röda tegel, Korpo ett f.ö. ganska vackert tak av lertegel som dock alldeles avviker från det traditionella, Sagu har sedan flera decennier tak av plåt. I Vammala tämligen nya kyrka har man försökt med brunfärgade cementtegel som inom ett par år blev alldeles gråa, i Hammarland med större framgång med tjärade cementtegel; också cementplattor i form av takspån har förekommit. Inget av dessa surrogat är fullt lyckat, och fastän ställningen av ekonomiska skäl i det långa loppet är tämligen hopplös, så måste vi hålla fast vid takspånen: ger vi efter så kommer kyrkor blott i enstaka undantagsfall att täckas med spån.* Ibid., 83.

793 I fråga om exteriören är det övrigt träkyrkorna, som vållar de flesta bekymren. De äldre kyrkorna har ursprungligen stått med nakna stockväggar, utan brädfodring, ofta omålade, stundom tjärade eller röda. Senare ha alla brädfodrats, under äldre tid med stående bräder med eller utan täcklist, från 1800-talets förra del framåt i regeln horisontalt. Till den stående brädfodringen hör givetvis rödfärgen, men senare har kyrkorna ofta ommålats då vi vid restaurering *försöker återinföra den röda färgen stöter vi ofta på motstånd. Den kan passa för arbetarföreningshus och uthus, kan man få höra. Sociala och politiska motiv spelar in, man vill ha fin oljefärg. Med den liggande brädfodringen kommer gult och efterhand olika toner av grått och vitt o.s.v., och då denna ytbehandling finnes på nyantika eller yngre kyrkor har vi ingenting att invända. men det finnes mera komplicerade fall, då meningarna i Arkeolo-*

giska kommissionen har gått i sär. Jag skall anföra Kempele kyrka som exempel, en långkyrka med brant tak och högt, smäckert torn. Byggd under 1600-talets sista decennium stod den länge med opanelade stockväggar, under senare delen av tiden synbarligen rödmålad. Den brädfordrares slutligen horisontalt, med hörnkedjor, och målades gul. Kyrkan skulle för ett år sedan värmeisoleras. Det enda riktiga var, att lägga isoleringen under brädfodringen, ty invändigt har kyrkan målningar av Mikael Toppelius dierkt på stockväggen. Majoriteten av oss yrkade på rödfärg och stilriktigt korrekt stående brädfodring som ger kyrkan högre resning, minoriteten höll föfre att den lggande gulmålade brädfornigen sim redan hade traditionens hävd och aldrig hade haft någon föregångare skulle bibehällas. Vad är riktigt? Ibid., 84.

794 *Också interiörerna ger naturligtvis anledning till diskussion. I Kempele hade vi ett sådant fall. Mikael Toppelius har som nämnt dekorerat kyrkan, och hans målningar stå på vit botten. Takvalvet har samma vita samtidiga färg. Med andra ord: kyrkans valv och väggar är en enhetlig färgkomposition. Det oaktat beslöt Arkeologiska kommissionens majoritet, att takets vita avflagande färg skulle avlägsnas och att det vackra trävirket skulle få stå i sin naturliga ton. Detta beslut berodde icke på det krav materialäkthet med anor från William Morris, som under seklets början i olika länder ledde till att rappning i kyrkorna höggs bort för att det äkta materialet, teglet eller kalkstenen, skulle framträda. I Kempele byggde beslutet på rent estetiska överväganden.*

795 *Men skall estetiken äga företräde framför det historiska?* Ibid., 85.

796 *I fråga om kyrkornas färghållning försöker vi i alla fall, där en bevarad inredning motiverar det, hålla oss till den ursprungliga konservering på dessa linjer utförtd på ett mycket lyckat sätt, år Solv kyrka i Österbotten, där konservator TH. Lindqvist arbetat. I många fall har arkitekter med fin färgkänsla som Erik Kråkström och N. E. Wickberg samarbetat med oss. Stundom har vi dock haft intrycket att arkitekterna är rädda för den barockartade kraftiga färg, som var förhärskande hos oss ännu under mitten av 1700-talet. De har en förkärlek för gustavianskt ljusare toner som kommer till sin rätt i nyantika kyrkor.* Ibid., 86.

797 *Då överkalkade målningar nu tags fram får de stå som de är, med oansenliga retuscher, och de belknanade färgerna gör på oss ett hamoniskt och finstämt intryck.* Ibid.

798 Ibid.

799 Muinaistieteellisen toimikunnan konservaattori.

800 Reikien poraustyön suoritti kirvesmies Yrjö Laine ja myrkytyksen suorittivat maisteri Savola ja hum. kand. Alfred Kolehmainen. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

801 *Eremotes ater*, musta *lieriökärsikäs* esiintyy yleisesti vanhojen latojen ja riihien melkein maatuneissa hirsirakenteissa. Rakennuskonservointi-kirjassa Pehr Ekbom esittää sen torjunnaksi joko rakenteiden pitämistä kuivana tai niiden korjausta täysin kyllästetyllä puulla. Ekbom 1983, 124.

802 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko 8.2 Kellotapuli.

803 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

804 SMY:n johtokunnan kokous 5.10.1938. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto, Museovirasto.

805 Suunnittelua varten asetettiin komitea, johon kuuluivat Tyyni Vahter, Eino Jutikkala ja Iikka Kronqvist. Säilyttävää linjaa edustavan intendentti Kronqvistin kanta voitti. Häntä tuki taiteilija Verner Thomé. Museoviraston arkisto, SMY:n johtokunnan kokous 5.10.1938, Kronqvistin promemoria asiasta 27.10.1938. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto, Museovirasto.

806 SMY:n johtokunnan kokous 2.2.1961, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto, Museovirasto.

807 Tomminen 1983, 151.

808 N:o 2120xx, Goetheglas 4/4. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna. Antiikkilaseja käytettiin tuolloin laajalti useissa Muinaistieteelisen toimikunnan kohteissa.

809 Patinoinnin suoritti Oy Bergholm Ab. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

810 Porauksen suoritti aputyömies Kalevi Hiltunen. Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

811 Muinaistieteellisen toimikunnan museoarkkitehti Järventauksen jälkeen 1961. Havas oli osallistunut vuonna 1964 Venetsian kongressiin, jossa hyväksyttiin ns. Venetsian julistus – dogmi, joka vieläkin vaikuttaa rakennusten restaurointiin ja konservointiin.

812 Museoviraston arkisto. Piirustukset Helsinki, Seurasaari, Karunan kirkko.

813 Ibid.

814 Seurasaari perinteisen rakentamisen ja rakennuskonservoinnin kenttänä. Seminaari Seurasaaressa 4.6.2015. Panu Kaila: *Kansanrakennusten säilyttämisestä ja Seurasaaren rakennuskonservoinnin alkutaipaleelta*.

815 Kirjeessä käytettiin kirkosta nimitystä Vanhakirkko. Nykyisin kirkon yleisesti käytetty nimi on Tyrvään Pyhän Olavin kirkko. Tässä luvussa käytän historiallisista syistä kirkon nimenä Tyrvään vanha kirkko.

816 Tyrvään seurakunta / Kalle E. Linkki Muinaistieteelliselle toimikunnalle 26.6.1961. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

817 Muinaistieteellinen toimikunta / Nils Cleve Tyrvään seurakunnan taloustoimistolle 13.7.1961. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

818 Muinaistieteellisen toimikunnan / Heikki Havas lausuntopyyntö Valtion teknillisen tutkimuslaitoksen Lahonsuojaosastolle 21.2.1962. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta

819 VTT:n lahosuojauslaboratorion tutkimusinsinöörin lausunto Muinaistieteelliselle toimikunnalle 28.2.1962. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

820 Tavanomaisella tervauskäsittelyllä tarkoitettiin tuolloin Cleven mukaan etelälappeen tervausta joka 2. tai 3. vuosi ja pohjoislappeen joka 4. tai 5. vuosi. Päiväämätön puhelintiedustelu MT/ Nils Cleve Kirkkoherra Eino Kolari. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

821 Noin 25:- / kattom². Päiväämätön puhelintiedustelu MT/ Nils Cleve Kirkkoherra Eino Kolari. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

822 Päiväämätön puhelintiedustelu MT/ Nils Cleve Kirkkoherra Eino Kolari. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta. Vaikka asia on merkitty puhelintiedusteluksi, seurakunnalle lähti myös arkistossa oleva kirjallinen tieto asiasta, koska sen liitteeksi on laitettu sekä Kansallismuseon kemiallisen laboratorion että Valtion teknillisen tutkimuslaitoksen lausunnot asiasta.

823 Kertomus arkkitehti Heikki Havaksen ja hum. kand. Olavi Tapion virkamatkasta 10.8.1965 Tyrväälle vanhan kirkon tarkastuksen vuoksi. Museovirasto, Salama-tietokanta. U1113, matkakertomukset, Tyrvää.

824 Kirjeessä käytettiin nimitystä *plastiikki*, 1947 keksityn uudissana *muovin* edeltäjää. Häkkinen 2005, 738.

825 26.6.1967 Tyrvään seurakunta / taloudenhoitaja Amos Kalliomäki Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

826 Ilmeisesti arkkitehti Nils Erik Wickberg, joka seurasi tehtävässä arkkitehti Elias Paalasta. Paalanen oli virassa vuoteen 1951 saakka. Wickberg hoiti virkaa väliaikaisesti, kunnes kesäkuussa 1952 nimityksen sai viran ainoa hakija Paavo Riihimäki. Immonen 2016, 178.

827 Karkun kirkkoa, myöhemmin Karkun vanhaa kirkkoa on kutsuttu myös Sastamalan kirkoksi ja nykyään Sastamalan Pyhän Marian kirkoksi. Käytän kirkosta tässä nimitystä Karkun kirkko tai Karkun vanha kirkko historiallisista syistä.

828 O. E. Kivistön matkakertomus Valtionarkeologin ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdin mukana tehdystä virkamatkasta Karkun vanhalle kirkolle 13.11.1951. U1113 matkakertomukset, Karkku.

829 O. E. Kivistön matkakertomus Valtionarkeologin ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdin mukana tehdystä virkamatkasta Karkun vanhalle kirkolle 13.11.1951. U1113 matkakertomukset, Karkku.

830 Tähän aikaan konservoinnilla tarkoitettiin enimmäkseen kemiallisia käsittelyjä. O. E. Kivistön matkakertomus Valtionarkeologin ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdin mukana tehdystä virkamatkasta Karkun vanhalle kirkolle 13.11.1951. Salama-tietokanta, U1113 matkakertomukset, Karkku.

831 Juhani Pallasmaa teki 1960-luvulla diplomityönsä Pälkäneen rauniokirkon suojaamisesta ja kunnostamisesta. Hiissa 1975, 11.

832 Paanujen mitoiksi Kivistö arvioi suunnilleen 74 cm x 15½ cm (pituus x leveys) ja vahvuus alapäistä noin 3 cm sekä yläpäistä noin 5-6 mm. Muinaistieteellisen toimikunnan rakennusmestari Olavi Kivistön kertomus Muinaistieteellisen toimikunnan historialliselle osastolle Karkun vanhalle kirkolle tekemästään virkamatkasta 13.11.1952. Salama-tietokanta, U1113 matkakertomukset, Karkku.

833 Muinaistieteellisen toimikunnan rakennusmestari Olavi Kivistön kustannusarvio Sastamalan vanhankirkon korjauksista 9.12.1952. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

834 Kairamo 2006, 132.

835 Cleve oli toiminut Muinaistieteellisen toimikunnan historian osaston johtajana vuodesta 1944. Vuonna 1959 hänet nimitettiin valtionarkeologiksi. Immonen 2016, 177.

836 Vt. valtionarkeologi Nils Cleven kirje Karkun seurakunnan rovasti K. E. Rinteelle 11.8.1959. Museovirasto, Historian topografinen arkisto, Sastamala.

837 *Uusi Suomi* 29.4.1960 Sastamalan kirkon korjaustyöt aloitetaan keväällä.

838 Paavo Riihimäen kuoltua vuonna 1958 virka laitettiin jälleen auki. Siitä haki viisi henkilöä, joista toimikunnan uudeksi arkkitehdiksi nimitettiin Esko Järventaus. Museoviraston vuosikertomus 1958, 7.

839 Kairamo 2006, 132.

840 Toiminimi Suojalaitteen / Erkki Komppa ja Sastamalan kirkon entistämistoimikunnan välinen urakkasopimus 26.11.1960. Museovirasto, Historian topografinen aineisto, Sastamala.

841 Maisteri Reino J. Palmroth suoritti vuosina 1950–1960 huomattavan määrän kirkkojen kaivauksia, vaikka hänellä ei ollut tehtävään vaadittavaa koulutusta. Lisäksi hänen tutkimuksensa ovat erittäin huonosti dokumentoituja. Immonen 2016, 180.

842 Artikkelissa käytettiin Palmrothista nimitystä rakennusarkeologi. *Helsingin Sanomat* 22.8.1966 Sastamalan kirkkovanhus saatettu aitoon asuunsa.

843 Muinaistieteellisen toimikunnan / Nils Cleve kirje kirkkohallitukselle 16.12.1962. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

844 Muinaistieteellisen toimikunnan / Nils Cleve kirje opetusministeriölle 28.4.1961. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala. Olen aiemmin luvussa 4.2 käyttänyt Karkun kirkon katon uusimista esimerkkinä kohteesta, minkä rahoitusta Muinaistieteellinen toimikunta pyrki edistämään.

845 Sastamalan vanhan kirkon entistämistoimikunnan rahaanomus opetusministeriölle 24.9.1963. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

846 Sastamalan kirkon entistöimistoimikunnan sihteerin, varatuomari Risto Tainion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 9.10.1964. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

847 Työselitys laadittiin oletettavasti Järventauksen lausunnon pohjalta.

848 Sastamalan kirkon entistöimistoimikunnan sihteerin, varatuomari Risto Tainion kirje Muinasitieteelliselle toimikunnalle 25.1.1965. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

849 Sastamalan kirkon entistämistoimikunnan päiväämätön entisöinnin toisen työvaiheen työselitys. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

850 Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Heikki Havaksen kirje Sastamalan kirkon entistämistoimikunnalle 27.2.1965. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Sastamala.

851 *Helsingin Sanomat* 22.8.1966.

852 Tyrvään seurakunta / kirkkoherra Eino Kolari Muinaistieteelliselle toimikunnalle 23.4.1964. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Tyrvää.

853 Mauno Juholan ja Magnus Malmbergin kertomus matkasta Tyrvään Pyhän Olavin kirkolle 5.7.1963. Salama-tietokanta, U1113 matkakertomukset, Tyrvää.

854 Käytän jatkossa yrityksestä lyhennettyä nimeä Pohjatutkimus.

855 Routaraja oli mittausten mukaan kyseisellä seudulla 1,7 m maanpinnan alapuolella. Pohjatutkimus Oy:n lausunto Tyrvään vanhan kirkon perustuksista 20.9.1963.

856 Ehdotus oli Nils Cleven, 30.9.1963. Muinaistieteellisen toimikunnan/valtionarkeologi Nils Cleve kirje Tyrvään seurakunnalle 30.9.1963. Museoviraston arkisto. Salama-tietokanta.

857 Muinaistieteellisen toimikunnan / valtionarkeologi Nils Cleve kirje Tyrvään seurakunnalle 30.9.1963. Museoviraston arkisto. Salama-tietokanta.

858 Kirjeessä Pohjanvahvistus O/Y. Ibid.

859 Tyrvään seurakunta / kirkkoherra Eino Kolari Muinaistieteelliselle toimikunnalle 23.4.1964. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

860 *Uusi Suomi* 9.10.1963.

861 *Uusi Suomi* 29.5.1964.

862 *Uusi Suomi* 6.10.1964.

863 Tyrvään kirkkohallintokunnan kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 27.12.1962. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

864 Muinaistieteellisen toimikunnan / valtionarkeologi Nils Cleve kirje Tyrvään kirkkohallintokunnalle 8.1.1963. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

865 Muinaistieteellisen toimikunnan ensimmäinen naisarkkitehti oli tullut toimikunnan palvelukseen vuonna 1963.

866 Museoviraston arkisto, piirustuskokoelmat Sastamala, Pyhän Olavin kirkko, 912.1.35, 912.1.36 ja 912.1.47.

867 Kirjeen alaosassa on Maija Kairamon merkinnät: soitettu Kestilälle 22.3.1965 sekä kirje Tyrväälle. Arkkitehti Olli Kestilän kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 11.2.1965. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

868 Muinaistieteellisen seurakunnan / Valtionarkeologi Nils Cleve lausunto Tyrvään seurakunnalle 23.3.1965. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

869 Alkutekstissä entisöimisen.

870 Alkutekstissä entisöitäisiin.

871 Alkutekstissä entisöimistä.

872 Tyrvään seurakunta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 21.5.1965. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

873 Olavi Tapio Tyrvään seurakunnalle 14.9.1965. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

874 Muinaistieteellinen toimikunta / Valtionarkeologi Nils Cleve ja osastonjohtaja Riitta Pylkkänen Tyrvään seurakunnalle 23.6.65. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta.

875 Kertomus arkkitehti Heikki Havaksen ja hum. kand. Olavi Tapion virkamatkasta 10.8.1965 Tyrväälle vanhan kirkon tarkastuksen vuoksi. Museovirasto, Salama-tietokanta. U1113, matkakertomukset, Tyrvää.

876 International Council on Monuments and Sites.

877 Kärki 2012, 124; Kairamo 2006, 22, 41.

878 *Kansainväliset julistukset* 1992.

879 Meurman 1964, 7.

880 Heimala 1964.

881 Sinisalo 1964, 43–56.

882 Heimala 1964, 57–65.

883 Ibid., 76–77.

884 Kovanen 2014, 7.

885 ICOMOS Suomen osaston internetsivut.

886 Kaarto 1976, 2. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV.

887 Kertomus Pasi Kaarron suorittamasta virkamatkasta Karkun vanhaan kirkkoon 27.6.1975. Raportti 8503, arkistointipaikka U1113, matkakertomukset, Vammala.

888 Sastamalan kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.

889 Lemland-Lumparlandin seurakunnan kirkkoherranviraston / kirkkoherra Carl Oberg ja Muinaistieteellisen toimikunnan / konservaattori Veikko Kiljunen kirjeenvaihto 2.4.1971 ja 15.4.1971. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto: Lemland.

890 Ibid.

891 Lemland-Lumparlandin seurakunnan kirkkoherranviraston / Kirkkoherra Carl Oberg ja Muinaistieteellisen toimikunnan / konservaattori Veikko Kiljunen välinen kirjeenvaihto 2.4.1971 ja 15.4.1971. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Lemland.

892 Edman 1999, 150.

893 Hidemark 1978 (1972), 6–9.

894 Edman 1999, 150.

895 *Man kan diskutera vad ordet restaurering har för innebörd i dag. Menar vi här sammantaget allt ifrån underhåll och reparationer över begreppet konservering till restaurering i betydelsen återställande? Eller inbegriper vi också ren ombyggnad för speciella moderna funktionskrav?*

Inom restaureringshistorien har alltid funnits en starkt pedagogisk mening med åtgärderna. Det har stundtals betraktas som oeftergivligt att verkligheten borde framställas inte som den råkar vara, utan som den borde vara. Man har preparerat fram vissa önskade stilperioder djupt ner i lagerföljden, andra har man sett över axeln. Man har skapat skolplanscher med rätt och fel och accepterat att den konstvetenskapliga renodlingen av vissa stilar tillåtits rubba sen kulturhistoriska kontinuiteten. Hidemark 1978 (1972), 3.

896 Ibid., 3–9.

897 Ilvonen ja Nissi 1982, 98–99.

898 *Arkitektur 4* 1972, 4–24.

899 Ilvonen ja Nissi 1982, 96.

900 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972, 3.

901 Näyttelytila toimi tuolloin piirustusarkistona ja sinne tehtiin myöhemmin 1970-luvulla myös työtiloja. Marja Terttu Knapas kirjoittajalle 1.11.2017.

902 Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972, 18–21.

903 Ibid., 3–4; 18–22.

904 Oikeammin Wickbergin virkanimike oli tuolloin Teknillisen korkeakoulun rakennustaiteen historian ja tyyliopin professori, mihin virkaan hänet valittiin vuonna 1956. Hän toimi professorina vuoteen 1972 saakka, jolloin hän jäi eläkkeelle. *Arkkitehtiesittelyt*. Suomen arkkitehtuurimuseon internetsivut.

905 Suomeksi käännetty Nils Erik Wickbergin kirje Porvoon tuomiokirkon entistämistoimikunnalle 22.9.1974. Porvoon seurakuntayhtymä, hallintoviraston arkisto. Kirkonkorjauksia koskevat asiakirjat. Wickberg luopui myöhemmin kirkon restauroinnista kirkon uruista syntyneen kiistan vuoksi ja työn suunnittelua jatkoi Museoviraston rakennushistorian osaston restaurointitoimiston johtaja, arkkitehti Heikki Havas.

906 Kairamo 2006, 86–96.

907 Ehrström, Kuosmanen, Rissanen, 1975.

908 Valonen, Perkoila, von Konow, 1977.

909 Vuodesta 1961 arkkitehtuurin professori Oulun yliopistossa. Sitä ennen Järventaus toimi museoarkkitehtina Muinaistieteellisessä toimikunnassa vuodesta 1958.

910 Järventaus 1977, 89–90.

911 Kaila toimii kirjoitusaikana Museovirastossa arkkitehtina.

912 Kaila 1977, 95.

913 Ibid., 96.

914 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

915 *Katon puhdistus teräsharjalla liasta, sammaleesta ja jäkälästä. Kuivan puupinnan ruiskutus ja sively 5% pentakloorifenolilla. Kuivan pinnan pohjakäsittely Shell-Super Penetration Primerillä ja pinnoitus Shell Bitumen Emulsio n:o 5:llä. Toisen tuntemattomasta lähteestä saadun tiedon mukaan tuhosienet tuhottiin KS-kyllästeellä, päälle 3 käsittelyä bitumiemulsiolla.* Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

916 Seurasaari perinteisen rakentamisen ja rakennuskonservoinnin kenttänä. Seminaari Seurasaaressa 4.6.2015. Panu Kaila: *Kansanrakennusten säilyttämisestä ja Seurasaaren rakennuskonservoinnin alkutaipaleelta*.

917 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

918 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko 8.2 Kellotapuli.

919 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko 8.2 Kellotapuli.

920 Puutavaran toimitti Veljekset Haavikko Oy. Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

921 Peruskorjaus ja Restaurointi E. Hiipakka Oy. Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

922 Seurasaari perinteisen rakentamisen ja rakennuskonservoinnin kenttänä. Seminaari Seurasaaressa 4.6.2015. Panu Kaila: *Kansanrakennusten säilyttämisestä ja Seurasaaren rakennuskonservoinnin alkutaipaleelta*.

923 Rakennuskonservaattori, jonka vastuulla oli Seurasaaren ulkomuseon museorakennusten korjaus ja restaurointityöt vuosina 2002–2010.

924 Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014. Antti Pihkala pitää Karunan kirkon paanujen veistämistä merkittävänä muutoksena koko vuosisadan kannalta. Myös kotimaisen tervan tuotto oli elpynyt. Karunan kirkon uuden paanukaton tekeminen oli merkittävä paluu vanhoihin menetelmiin. Ks. myös Pihkala 2009, s. 173.

925 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

926 Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018. Jani Puhakka on rakennuskonservaattori, joka on nykyisin vastuussa Seurasaaren ulkomuseon rakennuskokoelman hoidosta ja ylläpidosta yhdessä kollegoidensa kanssa. Seurasaaressa on neljän hengen työryhmä, kolme rakennuskonservaattoria ja yksi restaurointimestari. Jani Puhakka toimii työryhmän vetäjänä.

927 Kaikki työt tilattiin Rakennuskorjaus Rainio Oy:ltä Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko 8.2 Kellotapuli.

928 Seurasaaren ulkomuseo. Rakennusten korjaushistoria. 8. Karunan kirkko, Karuna.

929 VTT:n raportti/Hannu Viitanen; Helsingin yliopiston maat. ja metsäteiteen laitos/Ilpo Mannerkoski. Kokous Seurasaaren ulkomuseossa 8.10.1986, jossa olivat läsnä Raija Järvelä-Hynynen, Erkki Lahtinen, Matti Raatikainen (pj.) ja Riitta Ailonen (siht.). Museovirasto, entinen rakennushistorian topografinen sarja, Karunan kirkkoa ja rakennusten konservointia koskeva aineisto, Fia 14.

930 Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

931 Kokous Seurasaaren ulkomuseossa 8.10.1986, jossa olivat läsnä Raija Järvelä-Hynynen, Erkki Lahtinen, Matti Raatikainen (pj.) ja Riitta Ailonen (siht.). Museovirasto, entinen rakennushistorian topografinen sarja, Karunan kirkkoa ja rakennusten konservointia koskeva aineisto, Fia 14.

932 Seurasaari perinteisen rakentamisen ja rakennuskonservoinnin kenttänä. Seminaari Seurasaaressa 4.6.2015. Panu Kaila: *Kansanrakennusten säilyttämisestä ja Seurasaaren rakennuskonservoinnin alkutaipaleelta*.

933 Kokous Seurasaaren ulkomuseossa 8.10.1986, jossa olivat läsnä Raija Järvelä-Hynynen, Erkki Lahtinen, Matti Raatikainen ja Riitta Ailonen. Museovirasto, entinen rakennushistorian topografinen sarja, Karunan kirkkoa ja rakennusten konservointia koskeva aineisto, Fia 14.

934 Tutkimuksen tilauksen allekirjoittajina olivat Pekka Kärki ja Matti Raatikainen.

935 Vuosien 1985–1988 hyönteistutkimusten tulokset on julkaistu VTT:n tutkimuksia sarjassa: VTT:N Tutkimuksia No 525. vuoden 1989 tulokset on raportoitu VTT:n tutkimusselostuksessa PUU91418.

936 Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

937 Kirkko ja valtio-komitean mietintö 1977:21, 149.

938 Museoviraston rakennushistorian osaston / tutkija Marja Terttu Knapas ja osastonjohtaja Antero Sinisalo kirje Sipoon seurakunnalle 9.4.1975. Museoviraston arkisto, topografinen aineisto, Sipoo.

939 Marja Terttu Knapas kirjoittajalle 1.11.2017. Raporttien mukaan myös Veijo Laine oli mukana useilla kohdekäynneillä ilmeisesti valokuvaajana.

940 Kertomus M. T. Knapaksen, V. Laineen ja P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Tyrvään vanhaan kirkkoon 18.9.1974. Museovirasto, Salama-tietokanta U1113, matkakertomukset, Tyrvää.

941 Ibid.

942 Museoviraston rakennushistorian osaston / tutkija Marja Terttu Knapas ja osastonjohtaja Antero Sinisalo kirje Sipoon seurakunnalle 9.4.1975. Tutkija Pasi Kaarron laatima kirkon teknisen kunnon tarkastus 2.10.1974. Museoviraston arkisto, historian topografinen aineisto, Sipoo.

943 Petäjäveden vanha kirkko korjaustyösuunnitelma. Museovirasto, rakennushistorian osasto 1979. Museoviraston arkisto, topografinen aineisto. Petäjävesi.

944 Pettersson 1986, 46–48. Pettersson mainitsee työn suunnittelijoiksi Pasi Kaarron, Jouni Kaipian ja Marja Terttu Knapaksen, avustajinaan Päivi Jukola, Ulla Rahola ja Vesa Rosilo. Oikeammin avustajien rooli oli piirtää puhtaaksi Kaarron ja Kaipian mittaamat ja lyijykynällä piirtämät mittapiirustukset. Olin kesätyöntekijänä Museovirastossa vuosina 1979 ja 1980 päätehtävänä Petäjäveden kirkon mittapiirustusten puhtaaksi piirtäminen (1979) ja kirkon aksonometrian konstruointi sammakkoperspektiivistä käsin.

945 Pettersson 1979, 26. Th. Lindquist 1949 - Pasi Kaarto, Jouni Kaipia, Vesa Rosilo, Ulla Rahola 1978–79.

946 Knapas 1981, 42–49.

947 Sodankylän vanha kirkko. Korjaustyösuunnitelma 11.4.1979. Museoviraston arkisto, topografinen aineisto. Sodankylä.

948 Kirjasta julkaistiin uusi, jossain määrin uudistettu painos julkaistiin jo 1974 ja huomattavasti parannettu ja kehitetty kolmas painos 1982. Sitä puolestaan uudistettiin ja täydennettiin vuosina 1986 ja 1988. Viittä ensimmäistä painosta myytiin 55 000 nidosta. Hidemark et al. 1978, 7.

949 Ibid., 7–8.

950 *Centrumbildningar för byggnadsvård*. Hidemark et. al 1997, 8.

951 Ibid., 8.

952 Kaila kirjoitti myös, että mainitut kirjat *suorastaan uudelleenohjelmoivat minut, elementtikerrostalojen ja lentoasemarakennusten suunnittelusta mukaan vedetyn arkkitehdinalun, rakennusten restaurointiin.* Kaila 2000, 70–71.

953 Härö ja Kaila 1975.

954 Makasiiniin korjauskoulu. Makasiini-lehdet. 2/1981–1/1982.

955 Kolehmainen ja Laine, 1981. Kirjoittajat olivat Museoviraston työntekijöitä.

956 Tulla 1982.

957 Kuntsi 1982.

958 Gustafsson ja Biörnstad, 1981.

959 Kaila, Vihavainen ja Ekbom, 1987.

960 Arkkitehti Sari Schulman muisteli kirjoittajalle Suomenlinnassa matkalla Maire Mattisen kunniaksi järjestettyyn suojeluseminaariin 30.9.2014 kuinka Suomenlinnaseminaarin jälkeen tussilla muoville piirrettyjä rekonstruktiosuunnitelmia raaputettiin pois ja suunnitelmat korvattiin uusilla, rakennuksen omaa historiaa kunnioittavilla, säilyttävillä ratkaisuilla.

961 *Completion or reproduction of lost or damaged part should only be done when the 'potential unity' of the monmuments can justify it: i.e. those parts are relatively small compared to the whole, and there is secure evidence of how they have been. On the other hand this restoration should be done so as not to falsify the artistic or historic evidence.* Jokilehto 1988, 55.

962 A *sort of world book of monuments and sites.* Ibid., 56.

963 *It is, however not only a question of specialized personnel. Conservation of the built environment is a matter of general historic consciousness, and it touches all society. It is thus important to promote understanding of the architectural historical environment in order to make the general public aware of it and and to awake an active interest in its cultural, social and economic value.* Ibid.

964 Objective. Feilden 1988, 61.

965 *Emotional values, cultural values, use values.* Ibid.

966 Feilden 1988, 61.

967 *For the true presentation of historic buildings it is essential that patina, in all its forms, is respected.* Feilden 1988, 63.

968 *To conclude I would suggest that the following ethic should be observed by all concerned in architectural conservation. 1) The condition of the building before any intervention and all methods and materials used during treatment must be fully documented. 2) Historic evidence must not be destroyed, falsified or removed. 3) Any intervention must be the minimum necessary. 4) Any intervention must be governed by unswerving respect for the aesthetic, historical and physical integrity of cultural property.* Ibid.

969 *The historical value of a building is always a question of authenticity of architectural features as well as of authenticity in materials and in building methods.* Hidemark 1988, 78.

970 *I would like to stress the following three problems; first our limited knowledge of the building technology of former times, second our belief in strength a priori, third the aspects concerning maintenance, ageing or the dimension of time.* Ibid.

971 Suomenlinna-seminar 85 Final Report 1988, 89.

972 Puukirkkotyöryhmä 1981, liite 1. Puukirkkotyöryhmän muistio.

973 Työryhmän puheenjohtajaksi kutsuttiin vt. nuorempi hallitussihteeri Pekka Leino opetusministeriöstä ja jäseniksi kirkkoneuvos Kai Sarsa ja arkkitehti Jari Reponen kirkkohallituksesta, tutkija Marja Terttu Knapas museovirastosta sekä sisäasiainministeriön nimeämänä jäsenenä toimistoinsinööri Pekka Rajajärvi. Arkkitehdit Reponen ja Erkki Pitkäranta toimivat työryhmän sihteereinä. Puukirkkotyöryhmän muistio.

974 Komiteamietintö 1981:65.

975 Kirkkohallituksen yliarkkitehti Antti Pihkalan mukaan vuonna 2017 kirkkoja oli Suomessa noin 800. Niistä iän puolesta kirkkolailla suojeltuja oli noin 520 ja erillispäätöksellä 44 kappaletta. Luento *Kirkkorakennuksen muutos 1900-luvulta nykypäivään*. Erik Bryggman-seminaari 8.2.2017.

976 Komiteamietintö 1981:65.

977 Muistiossa käytettiin autiokirkoista nimitystä ns. autiokirkot.

978 Komiteamietintö 1981:65.

979 Pettersson 1992, 3.

980 Rakennustaiteen museossa näyttelyn työryhmään kuuluivat Riitta Nikula, Kristiina Paatero ja Severi Blomstedt ja Museoviraston rakennushistorian osastolta Marja Terttu Knapas. Nikula et al. 1992, 159.

981 Pettersson 1992, 5.

982 Ibid., 5–6.

983 Ibid., 4–123.

984 Suomen arkkitehtuurimuseon internetsivut.

985 Museovirasto, kulttuuriympäristön sähköiset tutkimusraportit Keuruu, Tervola, Pihlajavesi ja Kerimäki. MV, Kytr.; *Kerimäen kirkon historiaa*. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.

986 Laurila, 2004.

987 *Kirkkojen paloturvallisuusohje*, 2007.

988 *Kirkkojen hoito ja restaurointi*, 2003.

989 Huolellisesti laadittua asiakirjaa ei ole allekirjoitettu. Oletan sen kirjoittajaksi arkkitehti Sari Miettistä (Viertiö), Pasi Kaartoa tai Olli Cavénia. Petäjäveden autiokirkon korjaukset 1987–1990, 23.1.1991. Museoviraston historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

990 Petäjäveden autiokirkon korjaukset 1987–1990, 23.1.1991. Museoviraston historian topografinen aineisto.

991 Ibid.

992 Ibid.

993 Ibid.

994 Sari Viertiö, Petäjäveden vanha kirkko. Tapulin korjaustyön alustava aikataulu 10.6.1992.Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

995 Sari Viertiö, Petäjäveden vanhan kirkon kellotapulin luukkujen korjaus 20.8.1992. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

996 Petäjäveden vanha kirkko, tapulin maalaustapaselostus 1.9.1993, täydennetty ja täsmennetty 2.9.1993. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

997 Petäjäveden kirkonseutu. Kulttuurimaiseman kunnostusmalli 1993.

998 Petäjäveden vanhan kirkon liittäminen maailmanperintöluetteloon 15.12.1994. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

999 Oy Larsen Ab, suunnitelmaa ei toteutettu. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1000 Jypro Oy, suunnitelmaa ei toteutettu. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1001 Matka tehtiin 12.–14.8.1996 ja asiantuntijat kävivät myös muun muassa Keuruun vanhalla kirkolla ja Seurasaaressa, missä he tutustuivat myös Karunan kirkkoon. Kaikkiin kohteisiin laadittiin vastaavanlaiset toimenpidesuositukset kuin Petäjävedelle. Riksantikvaren/Sjur Helseth ja Reidun Vea raportti Museovirastolle/Martti Jokinen 17.9.1996. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1002 Riksantikvaren/Sjur Helseth ja Reidun Vea raportti Museovirastolle/Martti Jokinen 17.9.1996. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1003 Ibid.

1004 Petäjäveden vanhan kirkon korjaus. Katsaus kokonaisuuteen ja kustannusarvio. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1005 Spetzplan Ky, ei toteutettu. Museovirasto, historian topografinen aineisto, Petäjävesi.

1006 Käytän korjauksesta nimitystä *restaurointi*, jolla nimellä sen suunnittelija, arkkitehti Antti Pihkala sitä nimittää ja jota käytettiin myös Arkkitehti-lehden erikoisnumeron otsikossa. Pihkala pohti, että kokonaisuudessaan voitaisiin puhua kirkon konservoinnista, jossa käytettiin myös restauroivia menetelmiä. Antti Pihkalan haastattelu 21.9.2017; Arkkitehti 5–6B 1996.

1007 Arkkitehti 5–6B 1996.

[1008] Kirkkohallituksen yliarkkitehti kevääseen 2019 asti.

[1009] Kairamo 1996, 4.

[1010] Antti Pihkalan haastattelu 21.9.2017.

[1011] Kairamo 1996, 5–6.

[1012] Pihkala 1996, 15–27.

[1013] Ibid., 29–35.

[1014] Tervausohje on hyvin samanlainen kuin Panu Kailan 1989 Museovirastossa laatima paanukaton tervausohje. Ulla Raholan arkisto.

[1015] Antti Pihkalan haastattelu 21.9.2017.

[1016] Retorttiterva on tislaamalla puusta valmistettua tervaa, jota ei kuitenkaan valmisteta perinteisessä tervahaudassa.

[1017] Antti Pihkalan haastattelu 21.9.2017.

[1018] Ibid.

[1019] Support of the Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage. Euroopan komission lehdistötiedotetietokanta.

[1020] Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1021] Rakennuskonservaattori, joka on Risto Holopaisen jälkeen ollut vastuussa Seurasaaren ulkomuseon rakennuskokoelman hoidosta ja ylläpidosta yhdessä kollegoidensa kanssa. Seurasaaressa on neljän hengen työryhmä, kolme rakennuskonservaattoria ja yksi restaurointimestari. Puhakka toimii työryhmän vetäjänä.

[1022] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1023] Risto Holopainen. Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1024] Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1025] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1026] Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1027] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1028] Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1029] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1030] Risto Holopaisen ja Jani Puhakan haastattelu Seurasaaressa 11.9.2014.

[1031] Ibid.

[1032] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1033] Ibid.

[1034] Työ oli tilattu urakoitsija Tom Nylundilta (Uudenkaarlepyyn paanukatto). Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1035] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

[1036] Tallqvist et al. 1999.

[1037] Tallqvist 1999, 3.

[1038] Schulman 1999, 6.

[1039] Tallqvist 1999, 21.

[1040] Pihkala 2017, 4.

[1041] Jetsonen ja Niskanen 2017, 7.

[1042] Ibid.

[1043] Ibid.

[1044] *Muuttuva kirkkorakennus tänään.* Kirkkojen restaurointi. Täydennyskoulutuskurssi 2012–2013.Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55.

[1045] Pentti Pietarilan matkakertomus Hattulan vanhalle kirkolle 30.6.2004. Kulttuuriympäristön tutkimusraportit 3558. Museovirasto U2111 Matkakertomukset, Hattula.

[1046] Vuodesta 2011 Teknologian tutkimuskeskus VTT OY.

[1047] VTT:n tutkimusselostus nro VTT-S-08938-06 sekä Turun yliopiston Biologian laitoksen tutkimusraportti Hattulan kirkon kiviseinän jäkälämäärityksestä 13.9.2006. Hattulan seurakunnan urakkatarjouspyynnön 8.1.2007 liiteasiakirjat. Ulla Raholan arkisto.

[1048] Konservaattori Tapio Hiltusen laatima Hattulan kirkon julkisivujen vauriokartoitus17.10.2006 piirroksineen ja valokuvineen. Hattulan seurakunnan urakkatarjouspyynnön 8.1.2007 liiteasiakirjat. Ulla Raholan arkisto.

[1049] Hattulan seurakunnan kirkkoneuvoston pöytäkirja N:o 1 – 2007. Hattulan seurakunnan urakkatarjouspyynnön 8.1.2007 liiteasiakirjat. Ulla Raholan arkisto.

[1050] Arkkitehtitoimisto Hanna Lyytinen Ky, julkisivujen kunnostus- ja konservointiselostus 25.5.2007. Kulttuuriympäristön tutkimusraportit 3768. Museovirasto U2111 VT, Pyhän Ristin kirkko, julkissivut.

[1051] Uhrikerrokseksi nimitetään yleisesti helposti uusittavaa pintakerrosta, joka suojaa alkuperäisetä rakennusosaa sään rasituksilta.

[1052] Rakennusentisöinti Ukri Oy, Hattulan Pyhän Ristin kirkon kunnostus- ja konservointityö 2007. Kulttuuriympäristön tutkimusraportit 5441. Museovirasto U2111, Hattulan Pyhän Ristin kirkko.

[1053] Arkkitehtitoimisto Livady Oy:n internetsivut.

[1054] Sipoon vanha kirkko, Keskiaikaisen kattorakenteen restaurointisuunnitelma, 2008. Livady Oy. Arkkitehtitoimisto Livady Oy:n internetsivut.

[1055] Tyrvään Pyhän Olavin kirkko, keskiaikaisen kirkon kattorakenteen kunnostustyöt, 2016. Arkkitehtitoimisto Livady Oy:n internetsivut.

[1056] Työssä noudatettiin eurooppalaisen standardiluonnoksen *Guidelines for the on-site assessment of historic timber structures* alustavalle katselmukselle (preliminary assessment) asettuja vaatimuksia. Ibid.

[1057] Keminmaan vanha kirkko, 2017 – Alustava rakennetutkimus. Livady Oy. Arkkitehtitoimisto Livady Oy:n internetsivut.

[1058] Kirkkohallituksen diaari nro 2011-00486. Kaivokselan kirkon purkaminen ja asiaa koskeva valitus.

[1059] *Vuosaaren kirkon purkaminen*. Helsingin Sanomien internetsivujen arkisto.

[1060] *Valkealan kirkon muuttaminen luonto- ja kulttuuritaloksi*. Helsingin Sanomien internetsivujen arkisto.

[1061] *Suomen Demokraatti* (SDM) 10.4.1955.

[1062] Museovirasto, hallinnollinen arkisto. Historiallisen osaston vuoden 1949 pöytäkirjat. Yhteisistuntojen pöytäkirjat 1949. Muinaistieteellisen toimikunnan historiallisen osaston kokous 24.1.1948. Luhangan kirkkoherranviraston kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.1.1949. Muinaistieteellisen toimikunnan vastaus Luhangan seurakunnalle, kirje no 155.

[1063] *Suomen Demokraatti* (SMD) 10.4.1955.

[1064] *Satakunnan kansa* 18.2.1956.

[1065] Antti Pihkala kirjoittajalle 12.9.2017.

[1066] *HS 23.10.2018*, A15; *HS 24.10.2018*, A14.

[1067] *Stora kyrkor och små församlingar*, Granberg 2011.

[1068] Lukumäärä on noussut vuodesta 2017, jolloin tiekirkkoina oli 11 autiokirkkoa. *Tiekirkot*. Kirkkopalvelut ry:n ylläpitämät internetsivut.

[1069] Kaslegard 2010.

[1070] Pettersson 1956, 106.

[1071] A.W. Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografian aineisto, Pihlajavesi.

[1072] Pettersson 1956, 106.

[1073] Pettersson 1989, 327.

[1074] Ilves 1998, 163.

[1075] Klemetti 1927, 158.

[1076] Ilves 1999, 160.

[1077] Pihlajaveden KA, Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959.

[1078] Suominen 1931, 47.

[1079] Knapas 1998, 89.

[1080] A. W. Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1081] Ibid.

[1082] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1083] Klemetti 1927, 156.

[1084] Ruotsalaisen kyynärän pituus oli 59,38 cm, venäläisen kyynärän eli arsinan pituus oli 71,12 cm. Grönros et al. 2010, 99. Oletan inventaariossa käytetyn ruotsalaista yksikkönä kyynärää, jolloin aitauksen pituus olisi ollut 9,5 metriä.

[1085] JMA, Pihlajaveden KA II Ce 1, Rovastintarkastusten pöytäkirjat.

[1086] Pihlajaveden KA, Kirkon inventaarioluettelo 1856–1896.

[1087] Ilves 1999, 163.

[1088] Jokipii 1991, 331.

[1089] Beskrifning öfver Kuorehvesi kapell av Johan Adolf Lindström, 1862. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1090] Ilves 1999, 163

[1091] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1092] Ruotsalaisen kyynärän mitoilla 23,5m x 15,44m x 14,25 m.

[1093] Ruotsalaisen kyynärän mitoilla 4,16 m x 6,23 m.

[1094] Inventaarion sanamuoto: *ilman kaakeliuunia.*

[1095] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1096] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1097] Ilves 1999, 163.

[1098] Jokipii 1991, 331.

[1099] Beskrifning öfver Kuorehvesi kapell av Johan Adolf Lindström, 1862. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1100] No 441/1888 A.K. Inventarii längd öfver Kuorehvesi socken kyrka och arkiv i arkeologiskt afseende. År 1887 Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1101] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1102] Jokipii 1991, 331.

[1103] No 441/1888 A.K. Inventarii längd öfver Kuorehvesi socken kyrka och arkiv i arkeologiskt afseende. År 1887. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1104] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1105] Knapas 1998, 93.

[1106] Pihlajaveden KA. Valtion viranomaisten kirjeitä ja päätöksiä 1831–.

[1107] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980. Rva Aino Korjan haastattelu 19.7.1972. Haastattelijana teol. yo Seppo Aaltonen

[1108] Vihola 1983, 333.

[1109] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980. Rva Aino Korjan haastattelu 19.7.1972. Haastattelijana teol. yo Seppo Aaltonen.

[1110] Knapas 1998, 94.

[1111] Pihlajaveden KA. Kirkonkokouksen pöytäkirjat.

[1112] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980. Rva Aino Korjan haastattelu 19.7.1972. Haastattelijana teol. yo Seppo Aaltonen.

[1113] Ollinen 1896, 50–51.

[1114] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980. Rva Aino Korjan haastattelu 19.7.1972. Haastattelijana teol. yo Seppo Aaltonen.

[1115] JMA PKA kirkonkokousten pöytäkirjat. Kirkonkokous 13.2.1887.

[1116] Ollinen 1896, 50–51.

[1117] Ilves 1999, 164.

[1118] Knapas 1998, 109.

[1119] Pettersson 1992, 6–8.

[1120] *Suomen Kirkkohistoriallisen seuran vuosikertomus III* 1913, 99–101.

[1121] Pihlajaveden seurakunnan arkisto, kirkonkokouksen pöytäkirja 23.1.1911.

[1122] Pihlajaveden seurakunnan arkisto, kirkonkokouksen pöytäkirja 3.2.1912.

[1123] A. W. Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1124] [..] *arkkitehti kyllä karsii vanhasta kirkosta saatavan hyvän kirkon , mutta ehdotti sen purettavaksi ja siirrettäväksi ja uudelleen rakettavaksi toiselle puolelle Kuoreselkää.* O.W. Alasen kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.10.1911. Museovirasto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1125] Kirjeen yläkulmaan on kirjoitettu lyijykynällä*: Vast. 25/10 11. Päätös alistettava hallituksen ratkaistavaksi. Mahdollista että M T<u>to</u> ei tule puolestaan puoltamaan purkamista.* Alarik Tavaststjernan tarkastuskertomus 8.10.1910. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1126] Heikki Hyvösen inventointikertomus 15.1.1982. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1127] Pihlajaveden KA, kirkonkokouksen pöytäkirjat 1912–21.

[1128] A.W. Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1129] *Helsingin Sanomat* 19.11.1919.

[1130] Strzygowski 1923a.

[1131] Pihlajaveden KA, kirkkoneuvoston pöytäkirja 23.

[1132] A.W.Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1133] Pihlajaveden KA, Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959.

[1134] Pihlajaveden KA, Kirkonkokouksen pöytäkirja 3.8.1924.

[1135] Professori Lars Pettersson piti myöhemmin kattoa detaljeiltaan epähistoriallisena. Pettersson 1989, 327.

[1136] Pihlajaveden KA, Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959.

[1137] A. W. Ranckenin tarkastuskertomus 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1138] Klemetti 1927, 165.

[1139] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980. Rva Aino Korjan haastattelu 19.7.1972. Haastattelijana teol. yo Seppo Aaltonen.

[1140] Pihlajaveden KA, Kirkonkokouksen pöytäkirja 24.5.1930.

[1141] Khra Väinö Suomisen kirje Muinaistieteelliselle Toimikunnalle 16.6.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1142] A. W. Ranckenin tarkastuskertomus ja muistio 22.7.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1143] Keuruun KA. Pihlajaveden kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. vanhan kirkon korjaustoimikunnan pöytäkirja 13.3.1931.

[1144] C. A. Nordmanin inventointikertomus 3.6.1930. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1145] Keuruun KA. Pihlajaveden kiinteistön kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. Pöytäkirja vanhan kirkon sisustustyön tarkastuksesta 26.3.1931.

[1146] Keuruun KA. Pihlajaveden kiinteistön kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. Pöytäkirja vanhan kirkon korjaustoimikunnan ja sen 150-vuotisjuhlatoimikunnan yhteisestä kokouksesta 29.10.1932.

[1147] Ibid.

[1148] Pihlajaveden KA. Kirkkovaltuuston kokous 26.7.1937.

[1149] Pihlajaveden KA, Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959.

[1150] Pihlajaveden KA, kirkkoneuvoston kokous 27.11.37, Kirkkoneuvoston ptk 1916–1961.

[1151] Pihlajaveden KA. Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959.

[1152] Ibid.

[1153] Pettersson 1956, 105–110.

[1154] Pihlajaveden KA. Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980.

[1155] Pihlajaveden KA. Kirkkohallintokunnan pöytäkirjat v. 1954–63.

[1156] PKA. Kirkkohallintokunnan pöytäkirjat v. 1964–68. Pöytäkirja 17.4.1966.

[1157] Kirkkohallintokunnan puheenjohtaja Akseli Kanervan kirje Museovirastolle 9.5.1968. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1158] PKA. Erikoistervaus Pekanmäki / tarjous kirkon katon tervaamisesta 10.3.1981.

[1159] Kiinteistöpäällikkö Urho Leppänen, Keuruun seurakunta kirjoittajalle.

[1160] Konservaattori Olli Cavén, Museovirasto kirjoittajalle.

[1161] Kiinteistöpäällikkö Urho Leppänen, Keuruun seurakunta kirjoittajalle.

[1162] Ilves 1999, 166.

[1163] Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Kuorevesi.

[1164] Kuoreveden seurakunnan taloudenhoitaja Lauri Talviahon kirje arkkitehti Esko Järventaukselle 3.8.1959. Museoviraston arkisto, Historian topografinen aineisto, Pihlajavesi.

[1165] Ilves 1999, 166.

[1166] Ilves 1999, 167–168.

[1167] Kuoreveden kirkko. Pasi Kaarron Ja Liisa Eerikäisen virkamatka Kuoreveden kirkkoon 26.10.1977. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta. Raportti 6517, arkistointipaikka U1113, matkakertomukset, Kuorevesi.

[1168] Kertomus Martti Jokisen ja Marja Terttu Knapaksen matkasta Kuorevedelle 27.7.1999. Museoviraston arkisto, Salama-tietokanta. Raportti 6515. U1113, matkakertomukset, Kuorevesi. Kuoreveden kirkko.

[1169] Klemetti 1927, 86–87. Bensäck & C:o on selvä piikki alalla erittäin aktiivisesti toiminutta arkkitehti Josef Stenbäckiä kohtaan.

[1170] Etelälape syksyllä 1924 ja pohjoislape keväällä 1925.

[1171] Kertomus V. Laineen ja P. Kaarron suorittamasta virkamatkasta Keuruun vanhaan kirkkoon 15.8.1974. Museoviraston arkisto.

[1172] Heikki Hännisen ja Sari Miettisen 20.7.1988 tehdyn matkan perusteella laadittu yleispiirteinen muistio kirkon vaatimista korjauksista. Museoviraston arkisto.

[1173] Arkkitehti Maija Kairamo ja konservaattori Pentti Pietarila.

[1174] Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola. Keuruun vanha kirkko, paanukaton ja vesikaton rakenteiden kunnostustyö. Työselitys 17.6.1993. KKA.

[1175] Ibid.

[1176] Vanhat Talot Oy.

[1177] Käsinkirjoitettu muistio Keuruu / paanukatto, ajatuksia 10.12.1993. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola. Ulla Raholan arkisto.

[1178] Museovirasto, Rakennushistorian osasto. Paanukatto, suunnittelupalaveri 15.12.1993. Kokoonkutsujana oli Maija Kairamo. Ulla Raholan arkisto.

[1179] Värisävyksi ja maaliksi valittiin Uula-tuotteen punaokran värinen keittomaali.

[1180] Kahden hengen käytettävä höylä, jossa on sarvia muistuttavat kädensijat.

[1181] Kertomus puukonservaattori Olli Cavénin ja tutkija Marja Terttu Knapaksen / Museovirasto sekä arkkitehtien Sari Viertiö ja Ulla Rahola käynnistä Pihlajaveden vanhalla kirkolla 18.09.1996. Museoviraston arkisto.; Vesa Marttinen 1997. Pihlajaveden erämaakirkon kuntotarkastus. Keuruun KA.

[1182] Pihlajaveden KA, Kirkonkokouksen pöytäkirja 3/2 1912.

[1183] Ohjeen mukaan katto piti tervata hautatervalla, jonka sekaan pantaisiin punamultaa ja kimröökiä. Keuruun KA. Pihlajaveden kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. Pöytäkirja vanhan kirkon korjaustoimikunnan ja sen 150-vuotisjuhlatoimikunnan yhteisestä kokouksesta 16.4.1932.

[1184] Pihlajaveden KA, Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1916–1961, kirkkoneuvoston kokous 27.11.37.

[1185] Pihlajaveden KA. Kirkkohallintokunnan pöytäkirjat v. 1964–68. Pöytäkirja 17.4.1966. Joko tässä yhteydessä tai aiemmin jiireihin oli lyöty uusi puinen pohjalauta. Vesa Marttinen 1997. Pihlajaveden erämaakirkon kuntotarkastus.

[1186] Valto Lamminmäki kirjoittajalle 10.11.1997.

[1187] Pihlajaveden KA. Kirkkohallintokunnan pöytäkirjat 1964–68. Pöytäkirja 21.5.1967.

[1188] Kirkkohallintokunnan puheenjohtaja Akseli Kanervan kirje Museovirastolle 9.5.1968. Museoviraston arkisto.

[1189] Valto Lamminmäki kirjoittajalle 10.11.1997.

[1190] Rahola 1998, 191–213. Katso myös Knapas 1997, 89–101. Tutkimme yhdessä Marja Terttu Knapaksen kanssa Keuruun seurakunnan arkistoja talvella 1996–1997, Marja Terttu Knapas *Suomen kirkot* -kirjasarjan Keuruun ja Pihlajaveden seurakuntia käsittelevään osaan, joka ilmestyi vuonna 1998 ja allekirjoittanut edellä mainittuun kirkkokurssin julkaisuun.

[1191] Kertomus puukonservaattori Olli Cavénin ja tutkija Marja Terttu Knapaksen / Museovirasto sekä arkkitehtien Sari Viertiö ja Ulla Rahola käynnistä Pihlajaveden vanhalla kirkolla 18.09.1996. Museoviraston arkisto

[1192] Keuruun KA. Pihlajaveden kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946. Vanhan kirkon korjaustoimikunnan kokouksen pöytäkirja 16.7.1931.

[1193] Keuruun seurakunnan kiinteistöpäällikkö Urho Leppäsen kirjoittajalle antaneen suullisen tiedon mukaan kun seurakunta oli tehnyt urakkatarjouskyselyn kirkon katon tiiviyden tarkistamisesta, naulauksesta, sekä tervauksesta, oli tullut tieto, että eräs urakoitsijoista oli omin lupinensa käynyt tervaamassa ruiskulla kirkon katon. Terva valui myöhemmin alas katolta ja muut korjaukset jäivät tekemättä. Olli Cavénin tiedon mukaan osa tervasta oli valunut saman tien alas ja osa lentänyt tuulen mukana ympäristöön. Seinillä oli vuonna 1996 näkyvissä valuneen tervan jälkiä. Cavén kertoi myös tervareiden tuoneen paikalle hiekkaa jälkiensä peittämiseksi. Se oli nähtävissä rakennuksen länsipuolella, missä vesi seisoi hiekan päällä. Käyntimme aikaan maa oli kaikkialla muualla pinnalta kuivaa ja edellisestä sateesta oli jo jonkin aikaa. Hiekan alta, muutaman sentin syvyydestä löytyikin kova tervakerros.

[1194] Tarkastuksen perusteella näytti siltä, että vain päreiden tyvipäät oli kastettu punamultaan normaaliin päreen suunnan merkitsemiseksi tervauksen sijasta.

[1195] Kertomus puukonservaattori Olli Cavénin ja tutkija Marja Terttu Knapaksen / Museovirasto sekä arkkitehtien Sari Viertiö ja Ulla Rahola käynnistä Pihlajaveden vanhalla kirkolla 18.09.1996. Museoviraston arkisto.

[1196] Vesa Marttinen 1997. Pihlajaveden erämaakirkon kuntotarkastus.

[1197] Kertomus puukonservaattori Olli Cavénin ja tutkija Marja Terttu Knapaksen / Museovirasto sekä arkkitehtien Sari Viertiö ja Ulla Rahola käynnistä Pihlajaveden vanhalla kirkolla 18.09.1996. Museoviraston arkisto.

[1198] Pihlajaveden kirkko, Ulla Raholan ehdotus aikatauluksi 19.11.1996. Ulla Raholan arkisto.

[1199] Pihlajaveden vanha kirkko. Olli Cavénin ja Ulla Raholan ehdotus kustannusarvioksi ja työsuunnitelmaksi 20.11.1996. Museoviraston arkisto.

[1200] Pihlajaveden kirkon kattolautojen uusiminen. 11.3.1998 Ulla Rahola ja Museoviraston puukonservaattori Olli Cavén. Museoviraston arkisto.

[1201] Vanhan följarin ruostuneet kierretangot katkaistiin rautasahalla. Vanhat rautatapit asennettiin takaisin ja puuttuvan kierreosan tilalle hitsattiin ruostuvasta raudasta uudet. Olli Cavénin matkakertomus matkasta Pihlajaveden vanhalle kirkolle 12.10.1998. Pihlajaveden kirkko, raportti 6743 Museovirasto, Salama-tietokanta. U1113, matkakertomukset, Pihlajavesi.

[1202] Olli Cavénin matkakertomus matkasta Pihlajaveden vanhalle kirkolle 12.10.1998. Paikalla Cavénin lisäksi kirvesmies Jorma Rantakömi, kiinteistöpäällikkö Urho Leppänen ja arkkitehti Ulla Rahola. Pihlajaveden kirkko, raportti 6743 Museovirasto, Salama-tietokanta. U1113, matkakertomukset, Pihlajavesi.

[1203] Ulla Raholan matkakertomus matkasta Pihlajaveden vanhalle kirkolle 26.7.2000. Paikalla kirvesmies Jorma Ranta-Kömi ja arkkitehti Ulla Rahola. Ulla Raholan arkisto.

[1204] *Kyrkan övergavs år 1855, men har senare flere gånger konserverats och bevaras nu såsom ett värdefullt fornminne i församlingen*. Lindberg 1935, 301.

[1205] Helminen ja Lukander 2004, 237; *AAF XII* 1955, 139.

[1206] Sisätilatyöryhmän puheenjohtajaksi kutsuttiin rovasti Timo Kökkö ja jäseniksi akateemikko Juha Leiviskä, arkkitehti Maija Kairamo, taiteilija Mauri Kunnas, emäntä Sirkka Niemi, sekä rakennustoimikunnan edustajina kirkkoherra Osmo Ojansivu, toimitusjohtaja Pertti Järvinen, kirjastotoimen johtaja Ilpo Tiitinen sekä kurssisihteeri Maiju Vuorenoja.

[1207] Vammalan ev.-lut. seurakunnat, Tyrvään Pyhän Olavin jälleenrakentamisen sisätilaryhmä 1999. Ehdotus Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilan jälleenrakentamiseksi. Sastamalan seurakunnan arkisto.

[1208] Keskustelut on julkaistu ICOMOS Suomen osaston jäsentiedotteissa. Rahola 1998, 5–13 ja Rahola 1999, 18–23.

[1209] Museoviraston arkkitehti ja ICOMOS Suomen osaston tuolloinen puheenjohtaja.

[1210] Rahola 1998, 5.

[1211] Arkkitehti, tuolloin Tampereen teknillisen yliopiston arkkitehtuurin historian professori.

[1212] Lukkarinen 1997, 2; Rahola 1998, 9.

[1213] Arkkitehti, filosofian tohtori.

[1214] Rahola 1999, 32.

[1215] Keskustelut on julkaistu ICOMOS Suomen osaston jäsentiedotteissa 3/1998, 5–13 sekä 5/1999, 24–36.

[1216] Ulla Raholan suunnittelutarjous Vammalan ev.-lut. seurakuntayhtymälle 24.6.1999. Ulla Raholan arkisto.

[1217] Kreikankielisestä sanasta *autentikos* alkuperäisyys, luotettavuus, pätevyys, uskottavuus. *Autenttinen* aito, väärentämätön, luotettava. Kielitoimiston sanakirja 2006, 75.

[1218] 7,5 ruotsalaista kyynärää.

[1219] Penkin käyttötarkoitusta eivät edes taidehistoriallisen retkikunnan jäsenet tunnistaneet käynnillään 1892, vaan arvelivat sitä haamun penkiksi. *Under trappan till vestra läktaren är en afsides, isolerade bänkplats (för spögubben?).*"V taidehistoriallinen retkikunta Tyrvään vanhassa kirkossa1892. Museovirasto, Historian topografinen aineisto 1887–2009, Tyrvää. Hfa:110. Kirkottaminen oli papin pitämä rukous ja kiitos synnyttäneen vaimon puolesta. Toimitus tehtiin vaimon tultua ensi kerran synnyttämisen jälkeen kirkkoon. Sitä ennen hänen oli kaihdettava muita ihmisiä. Vuorela 1979, 173.

[1220] Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola. Ehdotus Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilaksi 10.2.2000. Käsitelty Tyrvään Pyhän Olavin kirkon rakennustoimikunnassa 29.2.2000. Ulla Raholan arkisto.

[1221] Jokinen ja Kaila 2000.

[1222] Kökkö 2000.

[1223] Tampereen teknillisen yliopiston rakennusgeologin raportti 1346/2000 29.8.2000. Ulla Raholan arkisto.

[1224] Arkkitehti Ulla Raholan kirje Vammalan ev.-lut. seurakuntayhtymän talouspäällikkö Paula Laasaselle 26.9.2000. Ulla Raholan arkisto.

[1225] Ikkunalasi ja rakentamisessa tarvittava köysi sekä rauta olivat lähes ainoita aineita, jotka olivat kirkon rakentamisessa ostotavaraa. Keuruun seurakunta mietti vuonna 1758 köyden lainaamista Alajärven kappelista, mutta ilmeisesti kuitenkin päätyi ostamaan oman kirkkoköyden. Leikola 1928, 140–141.

[1226] Ikkunoiden lasi oli Maija Kairamon muistin mukaan joko teollisuuslasia, kasvihuonelasia tai jonkin verran virheellistä lasia, antiikkilasia ei tuolloin haluttu käyttää. Maija Kairamo kirjoittajalle 17.1.2000.

[1227] Maija Kairamo kirjoittajalle 17.1.2000.

[1228] *Fönsterrutorna i koret äro infattade i bly.* V taidehistoriallinen retkikunta Tyrvään vanhassa kirkossa 1892. Museovirasto, Historian topografinen aineisto 1887–2009, Tyrvää. Hfa:110.

[1229] Ikkunat toteutti Sisustuslasi Duart ltd/Teija Marjamaa Helsingistä.

[1230] Silveri 2010, 23.

[1231] Luonnostyöryhmään valittiin FT, Kansallismuseon intendentti Helena Edgren, kirkkovaltuuston puheenjohtaja Pertti Järvinen, rovasti Timo Kökkö, kirkkoherra Osmo Ojansivu ja arkkitehti Ulla Rahola. Työryhmän puheenjohtajaksi valittiin Osmo Ojansivu ja sihteeriksi talouspäällikkö Paula Laasanen, jonka työtä jatkoi myöhemmin Maiju Vuorenoja.

[1232] Ulla Raholan matkakertomus käynnistä Petäjäveden kirkolla yhdessä arkkitehti Martti Jokisen ja tutkija Margaretha Ehrströmin kanssa 21.6.2005. Ulla Raholan arkisto.

[1233] Arkkitehti Sari Viertiön tarkastuskertomus matkasta Petäjäveden vanhalle kirkolle 1.7.1995. Museoviraston arkisto.

[1234] Uudenkaarlepyyn Paanukatto Oy.

[1235] Petäjäveden vanha kirkko, toimenpidetaulukko, Petäjäveden hoitosuunnitelma 23.5.2014.

[1236] Ibid.

[1237] Petäjäveden vanha kirkon pitkällisistä sprinklerisuunnittelun vaiheista on kerrottu aiemmin luvussa 9.2. Sprinklerin suunnitteli ja asensi Jypro Oy. Museoviraston arkisto, Petäjävesi.

[1238] Merenkurkun saariston maailmanperintöalueen hallinto- ja kehityssuunnitelma. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja, sarja C 58.

[1239] *Opas luontokohteiden hoitosuunnitelman laatimiseen*. Maailmanperintökomitean internetsivut.

[1240] *Maailmanperintökohteen hallinnan ja hoidon kehittämisen työkalut*. ICOMOS Suomen osaston internetsivut.

[1241] Intendentti Anu Laurila. Muistio käynnistä tapulissa ja Pyhän Marian kirkossa 9.2.2012. Museoviraston arkisto.

[1242] Kirkko tunnetaan myös nimillä Karkun kirkko, Karkun vanha kirkko tai Suur-Sastamalan kirkko.

[1243] Adel 1997; Intendentti Anu Laurila. Muistio käynnistä tapulissa ja Pyhän Marian kirkossa 9.2.2012. Museoviraston arkisto.

[1244] Intendentinkonttorin suunnitelmassa kuusiosainen.

[1245] *Klockstapeln, rödmålad, har en egendomlig underbyggnad, närmast lik ett korthus*. Finska Fornminnesföreningens V:te Konsthistoriska Expedition. Karkku kyrka. Museovirasto. historian topografinen aineisto, Sastamala.

[1246] O. E. Kivistön Ehdotus Karkun vanhan kellotapulin korjaamisesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 28.6.1943. Museovirasto, Historian topografinen aineisto, Sastamala.

[1247] Hannu Puurusen matkakertomus valvontakäynnistä Sastamalan kirkolle 19.9.1978. Sastamalan kirkko, raportti 6743 Museovirasto, Salama-tietokanta. U1113, matkakertomukset, Vammala (Sastamala).

[1248] Sastamalan Pyhän Marian tapulin paanukatteen uusimisen ja tervauksen työselitys. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola 24.9.2012. Ulla Raholan arkisto.

[1249] Uudenkaarlepyyn Paanukatto Oy.

[1250] Aalto 1972 (1922), 14.

Kuvaluettelo ja kuvatiedot

Kansikuva: Tyrvään vanhan kirkon korjaus. Vapriikin kuvaarkisto.

Takakannen kuva: Sipoon vanhan kirkon kimpipaanuja tervataan kesäkuussa 1915. Alarik Tavaststjerna. Museoviraston kuvakokoelmat.

1. **Akseli Gallen-Kallelan öljyväriteos *Tyttö Keuruun vanhassa kirkossa* (1889). Gösta Serlachiuksen taidesäätiö, Serlachius-museot, Mänttä.**
2. Aksonometrinen piirustus Petäjäveden vanhasta kirkosta. Museoviraston kuvakokoelmat.
3. Kirjan tila. Pihlajaveden vanhan kirkon kirjateline sakaristossa. UR.

4a. **Sisäkuva Sipoon Sigfridinkirkosta vuodelta 1886 ennen kirkon sisustuksen huutokauppaa. Museoviraston kuvakokoelmat.**
4b. Petäjäveden vanhan kirkon penkit. UR.
5. Magnus Schjerfbeckin suunnitelma leikkauspiirustukseksi Turun tuomiokirkosta 1895. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.
6. Paltaniemen kirkon patinoituneita pintoja. UR.
7. Kallankarin kirkon sisätilaa. UR.
8. Puumerkki Pihlajaveden vanhan kirkon ovenpielessä. UR.
9. Hattulan autiokirkon itäseinään kaiverrettuja puumerkkejä. Museoviraston kuvakokoelmat.
10. Kerimäen kirkon maalareiden nimikirjoituksia kirkon tapulissa. UR.
11. Pihlajaveden hiljaisten miesten hahmot kirkon eteläsakaran seinillä. UR

12. **Akseli Gallen-Kallelan lyijykynäpiirustus Pihlajaveden kirkon sisustasta 1900. Gallen-Kallelan museo.**
13. Kolarinsaaren saarnahuoneen piirustukset. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.
14. Tervolan ison kirkon lämmityskamiina ja puisen pilarin peltisuojus. UR
15. C. L. Engelin allekirjoittama suunnitelma Isonkyrön vanhan kirkon laajentamiseksi. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.
16. Haapasaaren kirkon suunnitelmapiirustukset. Leikkaus ja julkisivu etelään. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.
17. E. Lohrmannin suunnitteleman Kerimäen kirkon leikkauspiirustus. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.

18. **Magnus Schjerfbeckin suunnitelma Turun tuomiokirkon sisätilan detaljeiksi 1895. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.**
19. Elias Brennerin Kristoforos-gravyyri Porvoon keskiaikaisesta kirkosta. Museoviraston kuvakokoelmat.
20. Pyhän Henrikin saarnahuone Selim A. Lindquistin piirtämänä. Museoviraston kuvakokoelmat.
21. Hattulan kirkon interiööri. Josef Stenbäck. Museoviraston kuvakokoelmat.
22. Armas Lindgrenin akvarelli Saloisten kirkosta. Museoviraston kuvakokoelmat.
23. VIII Taidehistoriallinen retkikunta dokumentoimassa Pyhämaan Luodon uhrikirkkoa. Museoviraston kuvakokoelmat.
24. Magnus Schjerfbeckin suunnitelma Turun tuomiokirkon julkisivuksi 1895. Rakennushallituksen piirustuskokoelma. Kansallisarkisto.
25. Lars Sonckin havainnekuva Turun tuomiokirkon julkisivun vaihtoehtoiseksi suunnitelmaksi. *Finsk Tidskrift 1897.* Kansalliskirjasto.
26. Gustaf Nyströmin arkkitehtiopiskelijoita Sipoon vanhan kirkon kulmalla vuonna 1900. Museoviraston kuvakokoelmat.
27. Pilarin inskriptio Sipoon vanhassa kirkossa. UR.
28. Havainnekuva Kansallismuseokilpailun voittaneen ehdotuksen vaihtoehtoisesta suunnitelmasta. *Rakentaja* 1902. Kansalliskirjasto.
29. Reinhold Fabritiuksen akvarelli Karunan kirkosta Karunassa 1871. Museoviraston kuvakokoelmat.
30. Keuruun vanha kirkko ympäristöineen. Museoviraston kuvakokoelmat.
31. Karunan kirkko Karunassa. Museoviraston kuvakokoelmat.
32. Karunan kirkko Karunassa. Museoviraston kuvakokoelmat.
33. Erik Väderhatt -proomu saapumassa Seurasaareen vuonna 1912. Museoviraston kuvakokoelmat.
34. Turkan kirkko Raatinsaarella koillisesta kuvattuna vuonna 1921. Museoviraston kuvakokoelmat.
35. Turkansaaren kirkko Turkansaaressa kesällä 2015. UR.

36. **Pomarkun vanhan kirkon seinäpintaa vuonna 1971. Olavi Tapio. Museoviraston kuvakokoelmat.**
37. Tervolan vanhan kirkon leikkauspiirustus. Thorvald Lindquist 1948, täyd. 1986. Museoviraston kuvakokoelmat.
38. Kärkölän kyläkirkko. UR.
39. Pomarkun vanha kirkko vuonna 2015. UR.

40. **Pälkäneen rauniokirkko. Josef Stenbäckin valokuva vuodelta 1902. Museoviraston kuvakokoelmat.**
41. Selim A. Lindquistin akvarelli Pälkäneen rauniokirkosta 1892. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen V retki. Museovirasto.
42. Armas Lindgrenin akvarelli Kärkölän kirkosta 1897. Museoviraston kuvakokoelmat.
43. Agathon Reinholmin lyijykynäpiirustus Hattulan kirkosta 1886. Museoviraston kuvakokoelmat.
44. Isonkyrön kirkon sisätila 1800-luvun lopulla. Museovirasto.
45. Museoesineitä Uudenkaupungin vanhassa kirkossa 1920. Alarik Tavaststjerna. Museoviraston kuvakokoelmat.
46. Tyrvään vanha kirkko. Museoviraston kuvakokoelmat.
47. Josef Stenbäckin valokuva Pihlajaveden vanhasta kirkosta vuodelta 1906. Museoviraston kuvakokoelmat.
48. Mittapiirustus Pälkäneen rauniokirkosta. Peter Väänänen 1910-1911. Aalto-yliopiston arkisto.
49. Ludvig Mallanderin Messukylän kirkon suunnitelma 1905. Rakennushallituksen piirustuskokoelma Kansallisarkisto.

50. Oletettavasti Väinö Tannerin ottama valokuva Sodankylän vanhasta kirkosta 1900-luvun alusta. Museoviraston kuvakokoelmat.
51. Jarl Eklundin akvarelli Paltaniemen kirkosta 1899. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VII retkikunta. Museoviraston kuvakokoelmat.
52. Karunan kirkon sisätila Seurasaaressa. Museoviraston kuvakokoelmat.
53. Turkansaaren kirkon sisätila kesällä 2014. UR.
54. Viipurilaisen Naulasaaren asvalttihuopatehtaan mainos vuodelta 1895. Kansalliskirjasto.
55. Alavuden kirkon rakennustyömaa. Museoviraston kuvakokoelmat.
56. Halikon kirkko 1900-luvun alussa. Museoviraston kuvakokoelmat.
57. Josef Stenbäckin mainos *Suomen kirkon julkisia sanomia* -lehdessä. Kansalliskirjasto.
58. Keuruun vanha kirkko ympäristöineen noin 1900–1915. Museoviraston kuvakokoelmat.
59. Keuruun vanhan kirkon porttirakennuksen lautakattoa. Museoviraston kuvakokoelmat.

60. **Kipsimuotin valmistus Hattulan vanhan kirkon länsipäädyn veistoksesta. Museoviraston kuvakokoelmat.**
61. A. W. Ranckenin ehdotus Kemin maaseurakunnan kirkon seinän tukemiseksi. Museovirasto, historian topografinen aineisto.
62. Keuruun vanha kirkko ennen maalausten restaurointia. Museoviraston kuvakokoelmat.
63. Keuruun vanha kirkko maalausten restauroinnin jälkeen. Museoviraston kuvakokoelmat.
64. Petäjäveden vanhan kirkon keskikupoli. UR.
65. Sodankylän vanha kirkko korjauksen jälkeen vuonna 1927. Museoviraston kuvakokoelmat.
66. Sodankylän vanhan kirkon uudet ikkunat. Suunnitelma Th. Lindquist. Museoviraston piirustuskokoelmat.
67. Lars Petterssonin muistilappu Petäjävedeltä 13.9.1947. Museovirasto, historian topografinen aineisto.
68. Petäjäveden maisema ennen vuonna 1964 valmistunutta tielinjausta. Arkkitehtuurin historian opetusdia, kansallismaisema: Petäjävesi, Solikkosaari. Aalto-yliopiston arkisto.

69. **Karkun kirkon entistämistyö, näkymä kuoriin päin. Heikki Havas 1962. Museoviraston kuvakokoelmat.**
70. Karunan kirkon lyijypuiteikkuna kesällä 2014. U.R.
71. Karkun kirkon eteläseinä. 1960-luvulla. P. O. Welin. Museoviraston kuvakokoelmat.
72. Tyrvään vanha kirkko korjaustöiden aikana heinäkuussa 1964. P. O. Welin. Museoviraston kuvakokoelmat.
73. Arkkitehti Maija Kairamon luonnokset Tyrvään vanhan kirkon ikkunapuitteiksi 4.9.1964. Museoviraston kuvakokoelmat.

74. **Petäjäveden paanu. Päiväämätön piirustus, tekijä H. Sch. Museoviraston piirustusarkisto.**
75. Traktori Sastamalan kirkossa vuonna 1978. Pasi Kaarto. Museoviraston kuvakokoelmat.
76. Ove Hidemark Skoklosterin linnassa 1982. UR.
77. Petäjäveden vanhan kirkon korjaustyösuunnitelman kansilehti 1978. Museovirasto.

78. **Paloharjoitus Petäjäveden vanhalla kirkolla 14.10.1997. Martti Jokinen. Museoviraston kuvakokoelmat.**
79. Keuruun vanhan kirkon vesisäiliö ja palosanko. UR.
80. Niemelän torpan piharakennusten katteita Seurasaaressa kesällä 2015. UR.
81. Uusittu pärekatto Seurasaaressa kesällä 2015. UR.
82. Karunan kirkon tapulin uusittua paanukattoa kesällä 2018. UR.
83. Karunan kirkon veistettyjä paanuja kesällä 2018. UR.
84. Tampereen teknillisen yliopiston kirkkokurssi tutustumassa Hattulan Pyhän Ristin kirkkoon syksyllä 1996. UR.
85. Hattulan Pyhän Ristin kirkon kunnostettua julkisivua kesällä 2015. UR.
86. Leikkauspiirustus Erik Bryggmanin suunnitelmasta Luhangan kirkon muuttamiseksi monikäyttöisemmäksi, 1932. Museoviraston piirustuskokoelmat.
87. Julkisivupiirustus Luhangan kirkon muutossuunnitelmasta vuodelta 1932. Museoviraston piirustuskokoelmat.
88. Petäjäveden vanha kirkko talvella ja kesällä. UR.

89. **Kuoreveden kirkon julkisivu 1900-luvun alussa. Museoviraston kuvakokoelmat.**
90. Kuoreveden ja Pihlajaveden vanhojen kirkkojen pohjapiirustukset. UR.
91. Pihlajaveden vanha kirkko 1900-luvun alussa. Museoviraston kuvakokoelmat.
92. Kuoreveden kirkon sisätila alttarille päin 1800-luvun lopulla. Museoviraston kuvakokoelmat.
93. Keuruun vanhan kirkon alttarilaite maalauksineen 1950-luvulla. Museoviraston kuvakokoelmat.
94. Näkymä Kuoreveden kirkon urkulehterille 1800-luvun lopussa. Museoviraston kuvakokoelmat.
95. Josef Stenbäckin ottama kuva Pihlajaveden uudesta kirkosta 1909. Museoviraston kuvakokoelmat.
96. Kuoreveden kirkon sisätila kuoriin päin Ilmari Launiksen suunnitelmien mukaisena. Museoviraston kuvakokoelmat.
97. Kuoreveden kirkon sisätila urkulehterille päin Launiksen suunnitelmien mukaisena. Museoviraston kuvakokoelmat.
98. Kuoreveden kirkon ulkoasu vuoden 1915 perusteellisen korjauksen jälkeen. Museoviraston kuvakokoelmat.
99. Josef Stenbäckin suunnitelma muistokiveksi Pihlajaveden puretun kirkon paikalle. Keuruun kirkonarkisto.
100. Pihlajaveden vanhan kirkon sisätila vuonna 1906. Josef Stenbäck. Museoviraston kuvakokoelmat.
101. Pihlajaveden vanhan kirkon sisätila. O. Nikula. Museoviraston kuvakokoelmat.
102. E. Lahden suunnitelmat Pihlajaveden vanhan kirkon penkeiksi. Keuruun kirkonarkisto.
103. E. Lahden suunnitelma kahvintarjoiluhuoneeksi. Keuruun kirkonarkisto.
104. Kuoreveden kirkon sisätila 2010-luvulla. UR.
105. Pihlajaveden kirkon sisätila 2010-luvulla. UR.
106. Pihlajaveden uuden kirkon sisätilan uudistus vuonna 1909. Museoviraston kuvakokoelmat.

107. **Keuruun vanhan kirkon sakariston uusittua ja runkohuoneen paikattua paanukattoa vuonna 1992. UR.**
108. Keuruun kirkon paanumallien erilaisia pintakäsittelyjä. UR.

109. ja 110. Urakoitsija Kotivuoren tekemät mallit kahden katteen erilaisista tuohitustavoista. Uusittavassa katteessa paanujen alle ja paikattavissa kohdissa paanujen väleihin. UR.
111. Kuusen juurakoista tehtyjä uusia vesikourun kannatinaihioita Keuruun vanhaan kirkkoon. UR.
112. Keuruun vanhan kirkon tapulin spiiran liittymäkohta kattoon ennen korjausta. UR.
113. Keuruun vanhan kirkon tapulin spiiran liittymäkohta kattoon korjauksen jälkeen. UR.
114. Keuruun vanhan kirkon runkohuoneen kattoa täydennettynä sahapintaisilla paanuilla. UR.
115. Sakariston uusi kate pinnaltaan veistetystä paanuista. UR.
116. Keuruun vanhan kirkon paanumalleja sakariston seinällä. UR.
117. Pihlajaveden vanhan kirkon tapulin sipulin juuressa säilyneitä vanhoja paanuja. Vesa Marttila.
118. Pihlajaveden vanhan kirkon puretun eteläportaan takaa paljastunutta virheetöntä hirren veistopintaa. UR.
119. Pihlajaveden vanhan kirkon katosta poistettuja pintakerroksia. UR.
120. Pihlajaveden vanhan kirkon pahoin vaurioitunut sisänurkka. UR.
121. Nurkka korjattuna vaurioituneiden hirsien vaihdon jälkeen. UR.
122. Pihlajaveden vanhan kirkon alustatilasta löytynyt pihlajapuinen mittakeppi. UR.
123. Katon takonaulan mittapiirustus. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
124. Jorma Rantakömi esittelee vanhasta kattorakenteesta löytynyttä virheetöntä tuohilevyä. UR.
125. Ullakolta löytyneen vanhan lasiurallisen ja tuuliraudallisen ikkunapuitteen sekä 'puulusikan' mittapiirustukset. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
126. Pihlajaveden vanhan kirkon uusittu lautakate ja rekonstruoitu sadevesijärjestelmä. UR.
127. Alimman kattolaudoituksen ja eteläisen kylkiäisrakennuksen liittymäkohdasta löytynyt harjalaudan malli. UR.
128. Pihlajaveden vanhan kirkon 1930-luvun kahvituskioski korjauksen alkaessa. UR.
129. Pihlajaveden vanhan kirkon kahvituskioski korjattuna. UR.
130. Tyrvään Pyhä Olavi 21.9.1997. Vammalan aluepaloasema.
131. Tyrvään Pyhän Olavin sisätila vesikaton valmistumisen jälkeen vuonna 2000. UR.
132. Viktor Lahden rekonstruktiopiirustus Tyrvään Pyhän Olavin penkeiksi. Ulla Raholan arkisto.
133. Tyrvään Pyhän Olavin hiiltyneitä parven penkkejä. UR.
134. Havainnekuva Tyrvään Pyhän Olavin sisätilasta vuonna 2000. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
135. Pyhän Olavin hiiltyneitä lattialautoja koekäsittelyssä tulevaa käyttöä varten. UR.
136. Pyhän Olavin hiiltyneitä lattialautoja koekäsittelyssä tulevaa käyttöä varten. UR.
137. Talkoolainen Kalevi Saari passaamassa asehuoneen lattialautaa paikoilleen. UR.
138. Tyrvään kirkon palon jälkeen löytyneitä vanhoja ikkunalasin paloja. Museoviraston kuvakokoelmat.
139. Tyrvään ikkunaluonnoksia. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
140. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon eteläseinän lyijypuitteinen ikkuna. UR.
141. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon eteläseinän lyijypuitteinen ikkuna. UR.
142. Albrecht Dürerin kuparipiirros vuodelta 1511. *HS* 24.12.2000.
143. Tyrvään Pyhän Olavin pohjoislehterin pilarin ja vaakapalkin puuliitos. UR.
144. Talkoolaiset Väinö Paunuvuori ja Pentti Sillanpää höyläämässä lattialautoja härkähöylällä. Edessä Veikko Kareinen tekemässä aukkoa penkin liitosta varten Siikasuon verstaalla. UR.
145. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon puuvalmis sisätila viimeistelyä vaille valmiina vuonna 2003. UR.
146. Taiteilija Osmo Rauhalan luonnoksia penkkirintamusten koristeiksi. UR.
147. Taiteilija Kuutti Lavosen *Enkeli, joka vapautti Pietarin Rooman vankilasta* viimeistelyä vaille valmiina. UR.
148. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätila maalauksineen valmiina kesällä 2009. TP.
149. Petäjäveden kirkon tilasarjaa tapulista läpikäytävän ja lehterin alta alttarille. UR.
150. Petäjäveden vanhan kirkon säätiön ja seurakuntalaisten talkoolaiset tekemässä riukuaitaa 2012. Annika Nyström.
151. Petäjäveden riukuaitaa, lammaslaitumia ja uusi ajoeste sekä portti kesällä 2014. UR.
152. Havainnekuva Petäjäveden vanhan kirkon opastuskeskuksen sisätilasta. Mikki Ristola / AOR Arkkitehdit.
153. Petäjäveden hoitosuunnitelman kansilehti. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
154. Tukholman Yli-intendentinviraston suunnitelma Karkun kirkon tapuliksi. Kansallisarkisto.
155. Lars Sonckin akvarelli Karkun kirkon tapulista. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallinen retkikunta 1892. Museoviraston kuvakokoelmat.
156. *Sitrooni*, Lars E. Sonckin akvarelli (1892). Tyrvään vanha kirkko. Museoviraston kuvakokoelmat.
157. *Fiikuna*, Lars E. Sonckin akvarelli (1892). Tyrvään vanha kirkko. Museoviraston kuvakokoelmat.
158. *Tulpaani*, Lars E. Sonckin akvarelli (1892). Tyrvään vanha kirkko. Museoviraston kuvakokoelmat.
159. *Mielikuvituskukka*, Lars E. Sonckin akvarelli (1892). Tyrvään vanha kirkko. Museoviraston kuvakokoelmat.
160. Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapuli talvella 2013. UR.
161. Miehiä Karkun kirkon kellotapulin portailla elokuussa 1943. O. E. Kivistö. Museoviraston kuvakokoelmat.
162. Karkun vanhan kirkon tapuli lokakuussa 1978. Hannu Puurunen. Museoviraston kuvakokoelmat.
163. Tapulin korjaussuunnitelmapiirustukset helmikuussa 2014. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
164. Tapulin paanumalli, joka noudattaa Muinaistieteellisen toimikunnan mallia vuodelta 1965. Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola.
165. Sastamalan Pyhän Marian kirkon tapuli kunnostettuna kesällä 2014. UR.

166. Tyrvään vanhan kirkon paanukatto. Lars Sonckin akvarelli 10.8.1892. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallinen retkikunta. Museoviraston kuvakokoelmat.

167. Tyrvään vanha kirkko arkistojen säilytyspaikkana jatkosodan aikana. Museoviraston kuvakokoelmat.

Lähdeluettelo

Lyhenteet

AAF = *Analecta Archaeologica Fennica*
AO = Arkkitehtiosasto
AY = Aalto-yliopisto
HY = Helsingin yliopisto
KH = Kirkkohallitus
MV = Museovirasto
TKK = Teknillinen korkeakoulu
TTKK = Tampereen teknillinen korkeakoulu
Kytr = Kulttuuriympäristön tutkimusraportit
Srka = Seurasaaren rakennuskonservoinnin käsiarkisto

Valokuvat

UR = Ulla Rahola
TP = Tapani Parviainen
KR = Kimmo Räisänen
JP = Joonas Parviainen

Painamattomat lähteet

Aalto-yliopisto (AY) / Teknillinen korkeakoulu (TKK), Espoo

Arkkitehtiosasto (AO)
Sihvola, Arja, 2003. *Antikvaarista ja arkkitehtonista restaurointia. Arkkitehti Olof Hansson ja hänen 1950-luvun kirkkorestaurointinsa 1900-luvun puolivälin restaurointiperiaatteista*. Lisensiaatintutkimus.

EVTEK ammattikorkeakoulu

Konservoinnin koulutusohjelma
Punta, Mari, 2005. *Karunan kirkon seinämaalausfragmentit – tutkimus ja niiden säilymisen turvaaminen*. Opinnäyte.

Helsingin yliopisto (HY)

Taidehistorian laitos
Knapas, Marja Terttu. 1983. *Turun tuomiokirkon restaurointisuunnitelmat vuosilta 1896 ja 1901. Kansallisia ja kansainvälisiä tavoitteita rakennusmuistomerkkien hoidon alkutaipaleelta*. Lisensiaatintutkimus.

Arkistot

Kirkkohallitus (KH), Helsinki

Domus-asianhallinta

Kirkkohallituksen kirjediaarit 1949–1962

Museovirasto (MV), Helsinki

Asiat-rekisteri

Hallinnollinen arkisto
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1954.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1956.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1960.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1961.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1962.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1963.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1964.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1965.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1966.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1967.
Muinaistieteellisen toimikunnan lyhyt vuosikertomus v:lta 1967.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1968.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1969.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1970.
Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1971.
Museoviraston vuosikertomus 1972.
Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1973.
Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1974.
Museoviraston vuosikertomus 1975.
Museoviraston vuosikertomus 1976.
Museoviraston vuosikertomus 1977.
Museoviraston vuosikertomus 1978.
Museoviraston vuosikertomus 1979.
Museoviraston vuosikertomus 1980.
Museoviraston vuosikertomus 1981.
Museoviraston vuosikertomus 1982.

Historian kuvakokoelma

Historian topografinen aineisto
Halikko, Hattula, Isokyrö, Karuna, Kerimäki, Keuruu, Kuorevesi, Lemland, Messukylä, Petäjävesi, Pihlajavesi, Pyhämaa, Pälkäne, Sastamala, Sipoo, Sodankylä, Tervola, Tyrvää.
Kulttuuriympäristön rekisteriportaali

Kulttuuriympäristön tutkimusraportit (Kytr)

Käsikirjoitukset (sisältyy kultuuriympäristön tutkimusraportteihin)
Pettersson, Lars, 1951c. Petäjäveden vanha kirkko 12.–18.7.1949.

Lausunnot
Museoviraston lausunto Verohallinnolle 31.01.2014 MV/1/05.00.99/2013.

Muinaistieteellinen toimikunta kirjekonseptit

Piirustusarkisto
Halikko, Hattula, Isokyrö, Karuna, Keuruu, Messukylä, Petäjävesi, Pihlajavesi, Pälkäne, Sastamala, Sodankylä, Tervola, Tyrvää, Uusikaupunki.

Seurasaaren rakennuskonservoinnin käsiarkisto (Srka)

Salama-tietokanta

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto
Suomen Muinaismuistoyhdistyksen johtokunnan kokous 5.10.1938.

Alavuden seurakunnan arkisto
Kirkkoa ja kirkon maata koskevat asiakirjat

Fagervikin ruukinkirkko
Fagerviks brukskyrka i Ingå, C. A. Nordmanin inventaario 11.9.1929.

Haapasaaren kirkko
Haapasaaren kirkon 125-vuotisjuhlassa 7.8.1983 esitetty historiikki, Kaisu Harjunpää.

Halikon seurakunnan arkisto
Kirkonkokousten pöytäkirjat 1905–1930
Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1920–

Irjanteen kyläkirkko
C. A. Nordmanin ja I. Kronqvistin inventaario 21.8.1932.

Jyväskylän maakunta-arkisto

Pihlajaveden seurakunnan kirkonarkisto
Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1834–1904
Rovastintarkastusten pöytäkirjat 1836–1901

Keuruun seurakunnan kirkonarkisto, Keuruu

Pihlajaveden kirkonarkisto
Valtion viranomaisten kirjeitä ja päätöksiä 1831–
Kirkkoa ja seurakunnallista toimintaa koskevia asiakirjoja 1832–1980

Kiinteistöjen kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1846–1946
Kirkon inventaarioluettelo 1856–1896
Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1916–1961
Vanhan kirkon kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1921–
Kirkon omaisuuden kalustoluettelo 1927–1959
Kirkkohallintokunnan pöytäkirjat 1964–1968

Kärkölän kyläkirkko
Marja-Leena Syrjälän koostama leikekirja.

Porvoon seurakuntayhtymä
Hallintoviraston arkisto
Kirkonkorjauksia koskevat asiakirjat

Sastamalan seurakunnan arkisto.
Kirkonkokousten pöytäkirjat 1838–1848

Turun maakunta-arkisto
Turun tuomiokapitulin arkisto
Emäseurakunnittain järjestettyjä asiakirjoja
Keuruun emäseurakunta, Pihlajavesi ja Multia

Ulla Raholan arkisto
Arkkitehtitoimisto Ulla Rahola. Ehdotus Tyrvään Pyhän Olavin kirkon sisätilaksi 10.2.2000. Käsitelty Tyrvään Pyhän Olavin kirkon rakennustoimikunnassa 29.2.2000.
Hattulan seurakunnan kirkkoneuvoston pöytäkirja N:o 1 – 2007. Hattulan seurakunnan urakkatarjouspyynnön 8.1.2007 liiteasiakirjat.
Hiekkanen, Markus, 1997. Tyrvään Pyhän Olavin kirkko Vammala 1997. Liite Vammalan ev. lut seurakuntien Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentamisen sisätilatyöryhmän ehdotukseen Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentamiseksi. Käsitelty Vammalan ev.lut. seurakuntien kirkkoneuvoston kokouksessa 15.6.1999.
Ilvonen, Kirsti & Nissi, Aimo, 1982. Skokloster. Opintoretki Tukholmaan ja Mälarin ympäristöön 13.5.–17.5.1982. Opintomoniste, TKK Arkkitehtuurin historian laitos.
Jokilehto, Jukka, 1995. Authenticity. ICCROMin ARC kurssimoniste.
Konservaattori Tapio Hiltusen laatima Hattulan kirkon julkisivujen vauriokartoitus 17.10.2006 piirroksineen ja valokuvineen. Hattulan seurakunnan urakkatarjouspyynnön 8.1.2007 liiteasiakirjat.
Museoviraston rakennushistorian osaston tiedotusnäyttely 1972. Näyttelyluettelo.
Museovirasto, Rakennushistorian osasto. Paanukattosuunnittelupalaveri 15.12.1993.
Tampereen teknillisen yliopiston rakennusgeologin raportti 1346/2000 29.8.2000.
Ulla Raholan matkakertomus matkasta Pihlajaveden vanhalle kirkolle 26.7.2000. Paikalla kirvesmies Jorma Rantakömi ja arkkitehti Ulla Rahola.
Ulla Raholan suunnittelutarjous Vammalan ev.-lut. seurakuntayhtymälle 24.6.1999.
Viktor Lahden rekonstruktiopiirustus Tyrvään Pyhän Olavin kirkon penkeiksi.
Wäre, Ritva, 2009. Seurasaaren ulkomuseo aikansa kontekstissa. Esitelmä Seurasaaren juhlaseminaarissa 24.11.2009.

Haastattelut

Jani Puhakka ja Risto Holopainen 11.9.2014.
Antti Pihkala 21.9.2017.
Marja Terttu Knapas 1.11.2017.

Suullisia ja kirjallisia tietoja antaneet

Cavén, Olli, puukonservaattori, Museovirasto, puurakennusten korjaus.
Hakola, Inari, rouva, Keuruun kirkko, Keuruu.
Heinikkala, Helge, maanviljelijä, Untamalan kyläkirkko, Laitila.
Heikkinen, Tiina, asiakirjahallinnan suunnittelija, Museoviraston arkistot.
Kairamo, Maija, arkkitehti, Museovirasto, Tyrvään Pyhän Olavin kirkko.
Kotivuori, Julius, urakoitsija, Keuruun vanha kirkko, Keuruu.
Lamminmäki, Valto, opas, Pihlajaveden vanha kirkko, Keuruu.
Leppänen, Urho, kiinteistöpäällikkö, Keuruun ja Pihlajaveden vanhat kirkot.
Lyytinen, Hanna, arkkitehti, Hattulan kirkko, Hattula.
Pihkala, Antti, yliarkkitehti, Kirkkohallitus. Autiokirkot.
Tuominen, Laura, tutkija, Museovirasto. Autiokirkot.

Internet-lähteet

Autiokirkot henkivät historiaa. Museovirasto ja ympäristöministeriö. [http://www.kulttuuriymparistomme.fi/fi-FI/Ajankohtaista/Artikkelit/Uskon_ja_uskomusten_paikat//Autiokirkot_henkivat_historiaa (37463)] (luettu 15.12.2018).
E.C.C.O. Ammatillinen ohjeisto. Suomen konservaattoriliitto. [http://www.konservaattoriliitto.fi] (luettu 15.11.2018).
Esineistö. Teijon kirkko. [http://www.teijonkirkko.fi/net/index.php?sivu=x20080602123953&s=x20080602124458] (luettu 8.3.2019).
ICOMOS Suomen osasto. [http://www.icomos.fi/sivut/suomen-osasto/tietoa-meistae.php] (luettu 15.2.2019).
Juankosken tehtaankirkko. Kuopion seurakunnat. [http://www.kuopionseurakunnat.fi/kirkot-ja-tilat/kirkot/juankosken-tehtaan-kirkko] (luettu 29.3.2019).
Juankoski, osa 3. [https://www.yumpu.com/fi/document/view/15385481/osa-3-juankoski/11] (luettu 29.3.2019).
Kallan kirkko. Kalajoen seurakunta. [http://www.kalajoenseurakunta.fi/kirkot-ja-tilat/kirkot-ja-kappelit/kallan-kirkko] (luettu 6.6.2018).
Keminmaan vanha kirkko, 2017 – Alustava rakennetutkimus. Livady Oy. [https://livady.fi/projektit/keminmaan-kirkon-rakennetutkimus/] (luettu 28.3.2019).
Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunta. [http://www.savonlinnanseurakunta.fi/kerimaen-kirkko/kerimaen-kirkon-historiaa] (luettu 28.3.2019).
Kerimäen talvikirkko. Savonlinnan seurakunta. [https://www.savonlinnanseurakunta.fi/talvikirkko] (luettu 28.3.2019).
Kiinteistöverosta vapautetut kohteet. Verovirasto. [https://www.vero.fi/syventavat-vero-ohjeet/ohje-hakusivu/48453/kiinteistoverolain-soveltamisohje/#liite] (luettu 18.1.2018).
Kirkko: Kaikkien autuuksien kirkko. Harjavallan seurakunta. [http://www.harjavallanseurakunta.fi/kirkot-ja-tilat/kirkko] (luettu 6.6.2018).
Kirkkolaki. Suomen lainsäädäntö. [https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054?[type]=pika&search[pika]=Kirkkolaki] (luettu 12.5.2018).

Kolarinsaaren kirkko. Kolarin seurakunta. http://kolari.seurakunta.net/?organisaatioid=221&liteid=213&tmto=&paikka=Kolarinsaaren+kirkko&lang=1&sid=6] (luettu 6.6.2018).
Kulttuuriympäristön palveluikkuna: Rakennetun ympäristön piirustukset. Museovirasto. [https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/piika/read/asp/r_kohde_list.aspx] (luettu 28.3.2019).
Kulttuuriympäristön palveluikkuna: Rakennusperintö. Museovirasto. [https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_default.aspx] (luettu 23.8.2018).
Maakallan kirkko. KirjastoVirma – Pohjoispohjalaista kulttuuriperintöä. [http://www.kirjastovirma.fi/kirkot/kalla] (luettu 9.7.2018).
Maailmanperintökohteen hallinnan ja hoidon kehittämisen työkalut. [http://www.icomos.fi/media/maailmanperint%C3%B6kohteet/Maailmanperint%C3%B6kohteen%20hallinnan%20ja%20hoidon%20kehitt%C3%A4misen%20ty%C3%B6kalut.pdf] (luettu 20.2.2019).
Museoviraston tilinpäätös 2015. Museovirasto. [https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/mv-tilinpaatos-2015.pdf] (luettu 1.11.2018).
Naulasaaren asfalttihuopatehdas Wiipurissa 1895. Kansallisarkisto. [https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/348024?] (luettu 15.11.2018).
Naulasaaren kattohuovan tehdas 1879. Kansallisarkisto. [https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/347976?] (luettu 15.11.2018).
Nils Erik Wickberg. Arkkitehtiesittelyt. Suomen arkkitehtuurimuseon internetsivut. [http://mfa.fi/arkkitehtiesittely?apid=15867907] (luettu 1.1.2019).
Opas luontokohteiden hoitosuunnitelman laatimiseen. Maailmanperintökomitean internetsivut. Enhancing Our Heritage Toolkit, World Heritage Papers 23. [http://whc.unesco.org/en/series/23/] (luettu 13.7.2017).
Orisbergin kirkko. Kansan Raamattuseura. [https://www.kansanraamattuseura.fi/sinulle/loma-_ja_kurssikeskukset/kesakeskukset/orisberg_-_isokyro] (luettu 18.11.2018).
Pyhän Henrikin saarnahuone. Rakennustaito-lehden internetsivut. [https://rakennustaito.fi/piispansaarnahuone-kallistuu-kokemaenjokeen/] (luettu 15.11.2018).
Rakennushistoria. Teijon kirkko. [http://www.teijonkirkko.fi/net/index.php?sivu=x20080602123953&s=x20080602124222] (luettu 28.3.2019).
Renovering. Ruotsinkielinen Wikipedia. [http://sv.wikipedia.org/wiki/Renovering] (luettu 2.3.2015).
Rakennetun kulttuuriperinnön restaurointi ja hoito. Museoviraston internetsivut. [https://www.museovirasto.fi/fi/kulttuuriymparisto/rakennettu-kulttuuriymparisto/rakennetun-kulttuuriperinnon-restaurointi-ja-hoito] (luettu 30.11.2018).
Ruukinkirkko valmistuu. Teijon kirkko. [http://www.teijonkirkko.fi/net/index.php?sivu=x20080602124958&s=x20080602125155] (luettu 28.3.2019).
Sipoon vanha kirkko, Keskiaikaisen kattorakenteen restaurointisuunnitelma, 2008. Livady Oy. [https://livady.fi/projektit/260-sipoon-kirkko/] (luettu 28.3.2019).
Support of the Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage. Euroopan komission lehdistötiedotetietokanta. [http://europa.eu/rapid/press-release_IP-95-708_en.htm] (luettu 15.9.2018).
Talkoilla pelastettu Teijon kirkko vaihtoi omistajaa. Yle Uutiset. [https://yle.fi/uutiset/3-5663194] (luettu 5.11.2018).
Tankarin kirkko. Kokkolan seurakuntayhtymä. [http://www.kokkolanseurakuntayhtyma.fi/kirkotjatilat/kirkot_ja_kappelit/tankarin_kirkko] (luettu 6.6.2018).
Tankarin kirkko, osa 1. Kokkola Karleby -blogi. [http://kokkolakarleby.blogspot.com/2015/06/tankarin-kirkko-osa-1.html] (luettu 13.11.2018).
Tiekirkot. Kirkkopalvelut ry. [https://www.tiekirkot.fi/tiekirkko-info/kesa-2018/] (luettu 28.8.2018).
Turkansaaren ulkomuseo – Oikea Oulujoen helmi. Oulun kaupunki. [https://www.ouka.fi/oulu/luuppi/esittely-turkansaaren-ulkomuseo] (luettu 12.9.2018).
Tyrvään Pyhän Olavin kirkko, keskiaikaisen kirkon kattorakenteen kunnostustyöt, 2016. Livady Oy. [https://livady.fi/projektit/tyrvaan-pyhan-olavin-kirkko/] (luettu 28.1.2019).
Valkealan kirkon muuttaminen luonto- ja kulttuuritaloksi. *Helsingin Sanomien* arkisto. [https://www.hs.fi/paakirjoitukset/art-2000002733054.html] (luettu 15.2.2019).
Valkeapää 2018, 5–27. Suomen muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket Suomessa 1871–1902. Tahiti 1/2018. [https://tahiti.journal.fi/article/view/69289/30743] (luettu 24.3.2019).
Vuosaaren kirkon purkaminen. *Helsingin Sanomien* arkisto. [https://www.hs.fi/kaupunki/art-2000004344367.html] (luettu 15.2.2019).
Vänrikki Stoolin tupa. Ylöjärven kunta. [www.ylojarvi.fi/vapaa-aika/kulttuuri/kurun-ulkomuseo/vanrikki-stoolin-tupa/] (luettu 21.11.2017).
Ympäristö muuttuu. Teijon kirkko. [http://www.teijonkirkko.fi/net/index.php?sivu=x20080602124958&s=x20080602125727] (luettu 28.3.2019).

Sanomalehdet

Ailio, Julius, 1905. Keuruun kirkon hävittäminen. *Helsingin Sanomat* no 133, 10.6.1905.
A[ndersso]n, A[mo]s, 1913. En gammal orgel. *Dagens Tidning* 22.11.1913.
Bref till E-e. *Helsingfors Tidningar* no 63, 10.8.1844.
Brev från Sverige. *Pedersöre* no 89, 5.11.1925.
Domkyrkan är mycket vacker, säger oss rikssvensk fackman. Åbo Underrättelser no 222, 15.8.1929.
Ett hundratal kyrkor i öde och ruiner i landet. Åbo Underrättelser no 23, 24.1.1926.
Fosterlandets fornwäsende. *Dagens Press* no 177, 4.8.1920.
Haapasaaren kirkko juhlii sunnuntaina – 125-vuotias sai lahjaksi kirkkolaivan. *Eteenpäin* 5.8.1983.
Helsingistä – kirkolliskokouksen johdosta III. *Uusi Suometar* no 166, 21.7.1893.
Instörtad kyrka. *Nya Pressen* no 336 A, 10.12.1890.
Jokinen, Martti & Kaila, Panu 2000. Sisustus vähän sinnepäin. *Aamulehti* 21.9.2000.
Kansan Lehti no 169, 26.7.1916.
Kirkkojen lämmittäminen. *Mikkeli* no 7, 14.6.1893.
Kolme autiokirkkoa. *Satakunnan Kansa* 14.7.1956.
Kökkö, Timo, 2000. Terveisiä Tyrvään Pyhältä Olavilta. *Aamulehti* 29.9.2000.
Laaksovirta, Aarne, 1954. Luhangan kirkon kohtalo. *Uusi Suomi* 15.12.1954.
Landsorten – Karuna gamla kyrka erbjuden Antellska delegationen. *Hufvudstadsbladet* no 266, 2.10.1911, 5.

Luhangan kirkkoon sopii pitäjän väki yhdellä kerralla. Kirkkoasiasta syntynyt erimielisyyttä. *Suomen Demokraatti* 10.4.1955.
Luhangan kirkkoriita saatu onnelliseen päätökseen. *Satakunnan kansa* 18.2.1956.
Luhangan kirkkoon sopii pitäjän väki yhdellä kerralla. Kirkkoasiasta syntynyt erimielisyyttä. *Sosiaalidemokraatti* 10.4.1955.
Lukkarinen, Ville, 1997. Jokainen restaurointi on tulkintaa. *Helsingin Sanomat* 18.10.1997.
Maaseudulta. *Helsingin Sanomat* 3.12.1910.
Maaseudulta. *Uusi Suometar* no 93, 5.8.1878.
Meinander, K. K., 1923. Vår äldre träarkitektur. *Hufvudstadsbladet* 4.11.1923.
Merkittäviä kunnostustöitä Tyrvään vanhassa kirkossa. *Uusi Suomi* 6.10.1964.
Pikku-uutisia. *Helsingin Sanomat* 23.11.1913.
Pyhämaalaiset eivät luovuta uhrikirkkoaan. *Sosialisti* no 237, 14.10.1910.
Pyhämaan uhrikirkkoa ei luovuteta Turun museolle. *Kotimaa* no 113, 31.10.1910.
Rakentaja-lehti 1903 4, 30–32; 5, 39–40; 7, 55–56; ja 9, 68–69.
Ruotsin kuulumisia (Kirje Tukholmasta). *Uusi Suometar* 1.2.1913.
Sastamalan kirkkovanhus saatettu aitoon asuunsa. *Helsingin Sanomat* 22.8.1966.
Sastamalan kirkon korjaustyöt aloitetaan keväällä. *Uusi Suomi* 29.4.1960.
Sodankylässä yksi Suomen vanhimmista puukirkoista. *Kulta-Lapin Kesä* 2015.
Strzygowski, Josef, 1923a. De gamla träkyrkorna i Keuru och Petäjävesi. Finland måste än en gång erhålla en plats i konsthistorien. *Hufvudstadsbladet* 14.10.1923.
Strzygowski, Josef, 1923b. Finlands västkust i träbyggnadskonsten. *Hufvudstadsbladet* 3.11.1923.
Strzygowski, Josef, 1923c. Våra träkyrkors konstvärde. *Hufvudstadsbladet* 11.11.1923.
Tammerfors Aftonblad no 44, 2.6.1891.
Turkansaareen ulkomuseoalue. *Helsingin Sanomat* 8.5.1961.
Tutkimus- ja kunnostustöitä Tyrvään vanhassa kirkossa. *Uusi Suomi* 29.5.1964.
Tyrvään keskiaikaisen kivikirkon entistäminen alulla. *Uusi Suomi* 9.10.1963.
Åbo domkyrka skall trots hetsen tala sin rena svenska – Sv. Dagbl om det pågående restaureringsarbetet. *Hufvudstadsbladet* no 34, 5.2.1927.
Åtta svenska ödekyrkor restaureras. *Hufvudstadsbladet* no 211, 4.8.1920.
Åtta svenska ödekyrkor som skola restaureras. *Dagens Press* no 177, 4.8.1920.
Österbotten 20.5.1871, 77.

Aikakausilehdet

Adel, Vadim, 1998. Vammalan Sastamalan kirkon ympäristön kulttuurimaisemainventointi 1997. *Muinaistutkija: Suomen arkeologisen seuran tiedotuslehti* 3, 14–23.
Ahrenberg, Jac., 1903. Ett nytt uppslag i frågan om Åbo domkyrkas restauration. *Teknikern* 25.10.1903.
Arkitekten 7/1912. Helsingfors: Amos Anderssons Förlag.
Arkitekten 3/1915. Helsingfors: Amos Anderssons Förlag.
Carpelan, Bo, 1981. Muutamia merkintöjä tilasta ja runoudesta. *Arkkitehti* 5/1981. Helsinki: Suomen arkkitehtiliitto, 28–29.
Gesellius, Herman, 1901, Cathedralis St Henricus. *Ateneum* no 9–11, 1.1.1901, 446–449.
Havas, Heikki, 1965. Rakennussuojelusta. *Arkkitehti* 5/1965.
Heikel, Axel, 1910. Petäjäveden ja Keuruun vanhat kirkot. *Kotiseutu* 22–23/1910.
Helander, Vilhelm 1997b. Restaurointi – rakennusperinnön vaalimista arvojen ja tarpeiden ristipaineessa. *Rakennustaiteen seuran jäsentiedote 1/1997*. Helsinki: Suomen Rakennustaiteen seura.
Hidemark, Ove, 1972. Skoklosters slott – en restaurering. *Arkitektur* 4/1972.
Hidemark, Ove, 1999. Autenticitet – vad är det? *Kulturmiljövård* 1–2/1999.
Hiissa, Kalle, 1975. Pälkäneen rauniokirkon korjaustöistä vv. 1945–75 ja kirkon tulevista käyttösuunnitelmista. *Pälkäneen joulu* 1975.
Jokilehto, Jukka, 1999. Kommenttipuheenvuoro. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentaminen. *ICOMOS Suomen Osaston jäsentiedote* 5/1999. Helsinki: ICOMOSin Suomen osasto.
Kaila, Panu & Mäkiö, Erkki, 1981–1982. Makasiinin korjauskoulu. *Makasiini* 2/1981–1/1982.
Kauniin pitäjän komea kirkko. *Tikkurilan viesti* 1/1990.
Kivilaakso, Aura, 2009. Kunnioita kulunutta, varjele vanhaa. *Sofia 1/2009*. Helsingin kaupunginmuseon asiakaslehti, 10–11.
Knapas, Marja Terttu, 1975. Pälkäneen rauniokirkon länsipäädyn koristelu. *Pälkäneen joulu* 1975.
Korjauskortisto 1–23, 1993–2003. Helsinki: Museovirasto.
Lindahl, Göran, 1953. Restaureringsproblemet. En idéhistorisk skiss. *Byggmästaren 1953* no A5.
Lindgren, Armas, 1901. Två medeltida kyrkor i Finland. *Ateneum* 9–11/1901.
Museo-kilpailu. *Rakentaja*. Suomen teollisuuslehden rakennusosasto no 6 1.8.1902, 81–87.
Palkintokilpailu kansallismuseotamme varten. *Rakentaja.* Suomen teollisuuslehden rakennusosasto no 6, 1.6.1901, 43–44.
Pettersson, Lars, 1951a. Saako Petäjäveden vanha kirkko rappeutua? *Suomen Kuvalehti* 3, 17.3.1951.
Pettersson, Lars, 1956. Matti Åkerblom ja Pihlajaveden kirkko. *Arkkitehti* 6–7/1956, 105–110.
Pettersson, Lars, 1962. Rakennusmuistomerkkien säilyttämisestä. *Valvoja* 2/1962.
Pihkala, Antti, 1996. Kunnostushankkeen kuvaus. *Arkkitehti* 5–6B/1996, 14–43.
Rahola, Ulla, 1998. Keskustelu Tyrvään Pyhän Olavin kirkosta. *ICOMOS Suomen osaston jäsentiedote* 3/1998. Helsinki: ICOMOSin Suomen osasto.
Rahola, Ulla, 1999. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentaminen. *ICOMOS Suomen osaston jäsentiedote* 5/1999. Helsinki: ICOMOSin Suomen osasto.
Sinisalo, Antero, 1965. Antikvaarisia kysymyksiä. Keskiaikaiset kirkot restaurointikohteina. *Arkkitehti–Arkitekten* 5/1965.
Sonck, Lars 1897. Till frågan om restaurering af Åbo domkyrka. *Finsk Tidskrift* 1.1.1897, 23–32.
Sonck, Lars, 1897. Uttalande i teknikern, november 1896. Tornet. *Tekniska föreningens i Finland förhandlingar* 1.1.1897, 77–82.
Stenbäck, Josef, 1914. Kirkkojen y.m. historiallisten rakennusten kattamisesta *Rakennustaito*. Suomen rakennusmestariliiton ammattilehti no 15, 1.8.1914.
Suomen Museo II 5–6/1985.
Tee kutsumisesi ja valitsemisesi lujaksi. *Koti ja kirkko* no 17, 17.8.1911.
Tavaststjerna, Alarik, 1917. Arkitekternas andel i utforskandet av vår äldre arkitektur och dekorativa konst. *Arkitekten* IV, 1.1.1917, 46.

Turun tuomiokirkon korjauskysymys, *Rakentaja* 4, 1.6.1903, 30–32.
Turun tuomiokirkon korjauskysymys. *Rakentaja* 5, 1.7.1903, 39–40.
Turun tuomiokirkon korjauskysymys. *Rakentaja* 7, 1.8.1903, 55–56
Turun tuomiokirkon korjauskysymys. *Rakentaja* 9, 1.10.1903, 68–69.
Valvoja IX 1902. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Painetut lähteet ja kirjallisuus

Aalto, Alvar, 1972 (1940). Arkkitehtuurin lähentäminen ihmiseen. *Alvar Aalto Luonnoksia.* Toim. Göran Schildt. Alkuperäinen artikkeli The Humanizing of Architecture julkaistu *The Technological Review* -aikakauslehdessä marraskuussa 1940. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 49–52.
Aalto, Alvar, 1972 (1922). Menneiden aikojen motiivit. *Alvar Aalto Luonnoksia*. Toim. Göran Schildt. Alkuperäinen artikkeli julkaistu *Arkkitehti*-lehdessä 1922. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 14–15.
Ahtola-Moorhouse, Leena, 1996. Akseli Gallen-Kallela 1865–1931. *Akseli Gallen-Kallela*. Toim. Juha Ilvas. Ateneum 16.2.–26.5.1996; Turun taidemuseo 26.6.–1.9.1996. Helsinki: Suomen taiteen museo Ateneum, 8–29.
Analecta Archaeologica Fennica I. Arkeologiska kommissionens årsberättelse för åren 1884–87, 1891. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
Analecta Archaeologica Fennica II. Arkeologiska kommissionens årsberättelse för åren 1888–94, 1895. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
Analecta Archaeologica Fennica III. Arkeologiska kommissionens årsberättelse för åren 1895–98, 1899. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
Analecta Archaeologica Fennica III, 2. Arkeologiska kommissionens årsberättelse för åren 1899–1902, 1903. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
Analecta Archaeologica Fennica V. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1903–1916. Arkeologiska kommissionens årsberättelser för åren 1903–1916, 1917. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica VI. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1916–1920, 1922. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica VII. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1921–1925, 1931. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica VIII, 1932. Muinaistieteellisen Toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1926–1930. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica IX. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1931–1935, 1938. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica X–XI. Muinaistieteellisen Toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1936–1940, 1942. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica XII. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1941–1945, 1955. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica XIII. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset 1946–1950, 1955. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Analecta Archaeologica Fennica XV. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset 1951–1955, 1957. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.
Aspelin, J. R., 1895. Om provinsmuseer. *Finskt Museum*. Finska fornminnesföreningens tidskrift. Helsingfors: Finska fornminnesförening.
Blomstedt, Yrjö, 1895. Venäjän Karjalan kalmistoista ja hautapylväistä. *Suomen Museo II.* Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, 17–28.
Cajanus, K. I., 1979 (1936). *Kempeleen seurakunnan vaiheita*. Oulu: Kempeleen seurakunta.
Curman, Sigurd, 1938. Hur vår historia räddas. *Fornvännen*. Meddelanden från K. vitterhets historie och antikvitets akademien under redaktion av Sigurd Curman. Årgång 33. Generalstabens litografiska anstalt I förlag.
DATA Illustrerad uppslagsbok för familjen, 1971. Stockholm: Bokförlaget DATA.
Edgren, Helena, 1997. Pyhän ristin kirkko – Kalkkimaalaukset. *Suomen kirkot – Finlands Kyrkor 20, Hattulan ja Tyrvännön kirkot. Tampereen hiippakunta 1: Hämeenlinnan rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 40–104.
Edman, Victor, 1999. *En restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*. Stockholm: Byggförlaget.
Ehrström, Margaretha, Kuosmanen, Merja & Rissanen, Kaarina, 1975. *Linnat ja linnoitukset*. Helsinki: Museovirasto.
Ekbom, Pehr, 1983. Hyönteisten aiheuttamat vauriot. *Rakennuskonservointi. Museokohteena säilytettävien rakennusten korjausopas.* Kaila, Panu, Tuija Vihavainen & Pehr Ekblom. Suomen museoliiton julkaisuja 27. Helsinki: Suomen museoliitto.
Eväsoja, Minna, 2018. *Shoshin. Ajattelijan mieli*. Helsinki: Gummerus.
Feilden, Bernard M., 1988. Professional Interdisciplinary Collaboration in Conservation – Is it Possible? *Suomenlinna seminar 85. International Seminar and Workshop on Restoration at Suomenlinna Island Fortress, Helsinki, Finland. Workshop 10–18 September 1985, Seminar 16–17 September 1985. Final Report*. Ed. Heikki Lahdenmäki, Tuija Lind, Kirsi Miettinen, Heikki Pyykkö & Veikko Vasko. Helsinki:The Governing Body of Suomenlinna, 57–63.
Finskt museum XX 1913, 29–30.
Gallen-Kallela, Aivi, 1983. Kuvaselostukset. *Juhlakanteletar.* Lönnroth, Elias; Toim. Aivi Gallen-Kallela. Porvoo: WSOY, 811–895.
Gallen-Kallela, Aivi, 2007. Akselin rakkaus Keski-Suomeen. *Rakkaus Keski-Suomeen. Aivi Gallen-Kallela ja Hannu Tarmio kertovat Akseli Gallen-Kallelan ja Einari Vuorelan luovuuden lähteistä*. Helsinki: Jonaco Oy.
Gallen-Kallela, Kirsti, 1965. *Isäni Akseli Gallen-Kallela. II osa: Elämää isän mukana*. Helsinki: WSOY.
Granberg, Gunnar (toim.), 2011. *Stora kyrkor och små församlingar – Nytänkande med ideér om framtiden*. Karlstad: Uppsala Stift och Votum Förlag.
Grönros, Jarmo et al., 2010. *Tiima, tiu, tynnyri – Miten ennen mitattiin. Suomalainen mittasanakirja*. Toim. Juhani Kostet. Turku: Turun maakuntamuseo.
Gustafsson, Gotthard & Biörnstad, Arne, 1981 (1953). *Skansens handbok i vården av gamla byggnader*. Stockholm: Forum.
Halla-Seppälä, Hannu & Teckenberg, Carl-Petter, 1993. *Harmaakivestä punatiileen – Sipoon seurakunta vuoteen 1965*. Sipoo: Sipoon seurakuntayhtymä.
Hanka, Heikki, 1998. Vanhan kirkon taideteokset ja maalauskoristelu. *Suomen kirkot – Finlands Kyrkor 21, Keuruun ja Pihlajaveden kirkot. Lapuan hiippakunta 1: Keuruun rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 42–54.

Heidenstam, Verner von, 1894. *Modern Barbarism.* Stockholm.

Heikel, Axel, 1912. *Seurasaaren ulkomuseo 1. Alkutoimia*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.

Heikel, Axel, 1913. Karuna kyrkans flyttning till Fölisön. *Finskt Museum XX, 1913*. Red. Juhani Rinne, A. Hackman, K. K. Meinander & U. T. Sirelius. Helsingfors: Finska fornminnesföreningen, 26–32.

Heikel, Axel, 1922. *Seurasaaren ulkomuseo 6. Karunan kirkko*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.

Heimala, Aarne, 1964. Uuden ajan kirkot. *Rakennusmuistomerkkimme ja niiden suojelu.* Toim. Aarne Heimala (yhteistyössä Suomen Unesco-toimikunnan kanssa). Helsinki: WSOY, 57–80.

Helander, Vilhelm, 1997a. Perinteen kantajat. *Hokos, Warma, Voloi… taloja ja kyliä saaristosta, Karjalasta ja Inkeristä. Mittapiirustuksia Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosastolta arkkitehtuurin historian kokoelmista, vuosilta 1990–96*, 1997. Toim. Simo Freese. Helsinki: Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto, arkkitehtuurin historia, 13–23.

Helminen, Martti & Lukander, Aslak, 2004. *Helsingin suurpommitukset helmikuussa 1944*. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Hemgård, Gretel, Turtiainen, Jukka & Vienamo, Jarmo, 1993. *Petäjäveden kirkonseutu. Kulttuurimaiseman kunnostusmalli*. Ympäristöministeriön kaavoitus- ja rakennusosaton selvitys 1/1993. Helsinki: Ympäristöministeriö.

Henttonen, Maarit, 1995. *Elsi Borg 1893–1958, arkkitehti*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.

Hidemark, Ove, 1988. Weak is Strong? – A Question of Material Ecology in Old Buildings. *Suomenlinna seminar 85. International Seminar and Workshop on Restoration at Suomenlinna Island Fortress, Helsinki, Finland. Workshop 10 –18 September 1985, Seminar 16–17 September 1985. Final Report*. Ed. Heikki Lahdenmäki, Tuija Lind, Kirsi Miettinen, Heikki Pyykkö & Veikko Vasko. Helsinki: The Governing Body of Suomenlinna, 78–83.

Hidemark, Ove, Stavenow-Hidemark, Elisabet, Söderström, Göran & Unnerbäck, Axel, 1997. *Så renoveras torp och gårdar*. Västerås: ICA Bokförlag.

Hidemark, Ove, 1991. Om restaurering – om förhållningssätt. *Dialog med tiden.* Toim. Ove Hidemark. Haderslev: Förlaget privattryck, passim.

Hiekkanen, Markus, 1996. *Erillispainos Arx Tavastica 10: Uusia tutkimuksia Hattulan Pyhän Ristin kirkossa*. Hämeenlinna: Hämeenlinna-Seura.

Hiekkanen, Markus, 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hirn, Marta (toim.), 1970. *Kuvia katoavasta Suomesta. Suomen muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisten retkikuntien piirroksia ja akvarelleja vuosilta 1871–1902*. Toimituskunta Aarni Erä-Esko, MH, G. F. Meinander, Lars Pettersson, Riitta Pylkkänen, Leena Saikku, Hilkka Vilppula. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Hoitosuunnitelma. Petäjäveden vanha kirkko ja sen suojaalue. Unescon maailmanperintökohde, 2014. Petäjävesi: Vanhan kirkon hoitokunta.

Hokos, Warma, Voloi… taloja ja kyliä saaristosta, Karjalasta ja Inkeristä. Mittapiirustuksia Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosastolta arkkitehtuurin historian kokoelmista, vuosilta 1990–96, 1997. Toim. Simo Freese. Helsinki: Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto, arkkitehtuurin historia.

Hugo, Victor, 1965 (1831). *Pariisin Notre-Dame 1482*. Suomentanut Huugo Jalkanen. Porvoo; Helsinki: WSOY.

Huttunen, Marko, 2008. *Sipoon vanhan kirkon kattorakenne – Keskiaikaisen kattorakenteen historiallinen ja tekninen selvitys. Arkkitehtuurin julkaisuja 2008/96, Arkkitehtuurin historia, syyskuu 2007–lokakuu 2008*. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.

Hällström, Olof af, 1949. *Hattulan vanha kirkko*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Häkkinen, Kaisa, 2005. *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.

Härö, Elias & Kaila, Panu, 1976. *Pohjalainen talo. Rakentajan opas*. Helsinki: Etelä-Pohjanmaan maakuntaliitto, Keski-Pohjanmaan maakuntaliitto ja Svenska Österbottens Landskapsförbund.

Härö, Mikko, 1984. *Suomen muinaismuistohallinto ja antikvaarinen tutkimus. Muinaistieteellinen toimikunta 1884–1917*. Helsinki: Museovirasto.

Ilonen, Arvi, 1990. *Helsingfors, Esbo, Grankulla, Vanda – arkitekturguide*. Helsingfors: Otava.

Ilves, Tuija, 1999. Kuoreveden kirkko. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 160–171.

Immonen, Visa, 2016. *Tutkimuksen ja hallinnon ristiaallokossa. Muinaistieteellinen toimikunta 1917–1972*. Museoviraston julkaisuja 3. Helsinki: Museovirasto.

Impola, Sirkka, 1987. *Vanhan kirkon varjossa. Ulrikan kirkkomaalta Vanhaan kirkkopuistoon*. Helsinki: Helsingin kaupunki.

Irjanteen kirkko – Satakunnan vanhin puukirkko [Esite], s.a. Eurajoki: Eurajoen seurakunta.

Iso Tietosanakirja. Kuudes osa, 1934. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Iso Tietosanakirja. Yhdeksäs osa, 1935. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Iso Tietosanakirja. Kymmenes osa, 1936. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Iso Tietosanakirja. Yhdestoista osa, 1936. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Iso Tietosanakirja. Kolmastoista osa, 1937. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Isonkyrön kirkot, 2010 [Esite]. Isokyrö: Isonkyrön seurakunta.

Ivars, Marja, 2006. Leiviskän hoitajat. *Museoviraston rakennushistorian osaston aikakirja 1.* Helsinki: Museovirasto, 68–77.

Jetsonen, Sirkkaliisa & Niskanen, Aino, 2017. Opetusta paikan päällä, kokemuksia kirkkokurssista 2012–13. *Muuttuva kirkkorakennus tänään. Kirkkojen restaurointi. Täydennyskoulutuskurssi 2012–13.* Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55. Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus, 6–9.

Johansson, Bengt O. H., 1991. Om Ove Hidemark. *Dialog med tiden.* Red. Ove Hidemark. Haderslev: Anders Nyborg privattryck, passim.

Jokilehto, Jukka, 1988. Conservation of Cultural Heritage from an International Point of View. *Suomenlinna seminar 85. International Seminar and Workshop on Restoration at Suomenlinna Island Fortress, Helsinki, Finland. Workshop 10 –18 September 1985, Seminar 16–17 September 1985. Final Report*. Ed. Heikki Lahdenmäki, Tuija Lind, Kirsi Miettinen, Heikki Pyykkö & Veikko Vasko. Helsinki: The Governing Body of Suomenlinna, 54–56.

Jokilehto, Jukka, 1999. *A History of Architectural Conservation*. Bath: Butterworth Heinemann.

Jokinen, Martti et al., 2004. *Can we learn from the heritage lost in a fire? Experiences and practices on the fire protection of historic buildings in Finland, Norway and Sweden*, 2004. National Board of Antiquities, Department of Monuments and Sites, publication no 26. Ed. Anu Laurila. Helsinki: National Board of Antiquities.

Jokipii, Mauno, 1991. Kuoreveden uhrikirkko. Euroopan ja Suomen uhrikirkoista. *Kuoreveden kirja*. Toim. Helena Hänninen. JYY:n kotiseutusarja n:o 29. Jyväskylä: Kuoreveden kunta ja seurakunta.

Jormalainen, Pentti, Kavaja, Reino & Mentu, Esko, 1981. *Muuraustyöt*. Helsinki: Rakentajain kustannus.

Jämsén, Asko, 1991. *Alavuden historia II. Vapaussodasta kuntamuodon muutokseen*. Alavus: Alavuden kaupunki.

Järventaus, Esko, 1977. Ulkomuseon suunnittelun periaatteita. *Puurakennukset historia, tutkimus ja suojelu.* Seurasaarisäätiön toimitteita 3. Helsinki: Rakennuskirja Oy.

Kaila, Panu, Vihavainen, Tuija & Ekblom, Pehr, 1983. *Rakennuskonservointi. Museokohteena säilytettävien rakennusten korjausopas*. Suomen museoliiton julkaisuja 27. Helsinki: Suomen museoliitto.

Kaila, Panu, 1987. Kirjailijat restaurointeja vastaan – rakennusmuistomerkkien koskemattomuuden puolustus 1800-luvun kirjallisuudessa. *Muistomerkki – kirjoituksia Antero Sinisalolle.* Toim. Pekka Kärki, Marja Ivars, Marja Terttu Knapas, Jarkko Sinisalo & Tuula Pukkila. Helsinki: Museovirasto, 75–96.

Kaila, Panu, 2000. Peruskorjauksen historiaa. *Rakennusperintö ja paikallisuus*. Toim. Sirkka Köykkä. Tampere: TTKK, 52–100.

Kaila, Panu, 2014. Sanoja restauroinnin takana. *Rakennussuojelu ajassa. Pohdintoja rakennetun ympäristön suojelusta.* Toim. Kirsti Kovanen, Margaretha Ehrström, Maunu Häyrynen, Marjo Vepsä & Aura Kivilaakso. Helsinki: ICOMOS Suomen osasto ry, 59–81.

Kairamo, Maija, 1996. Sodankylän vanhan kirkon kunnostus. *Arkkitehti* 5–6B/1996, 4–13.

Kairamo, Maija, 2006. *Restaurointietappeja aikaraiteella*. Puoli vuosisataa rakennussuojelua ja restaurointia Suomessa. Lisensiaatintyö, Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston tutkimuksia 2006/25.

Kalakoski, Iida, 2013. Patina herättää tunteita. *Kulttuuriympäristön monet kasvot. Puhetta suojelusta ja restauroinnista.* Toim. Miia Perkkiö. Helsinki: Suomenlinnan hoitokunta, 122–124.

Kansainväliset julistukset 1992. Helsinki*:* ICOMOS Suomen osasto.

Keuruu gamla kyrka [Esite], s.a.

Kielitoimiston sanakirja (osat 1–3), 2006. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 140. Toim. Eija-Riitta Grönros et al. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Kirkko ihmistä varten [Esite], s.a.

Kirkko ja valtio -komitean mietintö, 1977. Helsinki: Opetusministeriö.

Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö. Betänkande avgivet av Kommissionen för skyddande av kyrkliga byggnader, 1986. Helsinki: Opetusministeriö.

Kirkkojen hoito ja restaurointi, 2003. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto.

Klemetti, Heikki, 1927. *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.

Knapas, Marja Terttu, 1980. *Korkeasaari ja Seurasaari, helsinkiläisten ensimmäiset kansanpuistot*. Entisaikain Helsinki X. Helsinki: Helsinki-seura.

Knapas, Marja Terttu, 1987. Tervolan uusi kirkko. *Suomen kirkot 14 – Finlands kyrkor 14, Tervolan ja Simon kirkot. Oulun hiippakunta I: Kemin rovastikunta I.* Toim. Tove Riska. Helsinki: Museovirasto, 44–57.

Knapas, Marja Terttu, 1988. Huolenpito vanhasta. *Armas Lindgren 1874–1929 arkkitehti architect*. Toim. Riitta Nikula, 126–144.

Knapas, Marja Terttu, 1992. Valo, teologia, kirkkotila. *Käytännöllinen teologia ja kirkko: Juhlakirja dosentti Pentti Lempiäisen täyttäessä 60 vuotta 18. syyskuuta 1992*. Toim. Jyrki Knuutila, Esko Koskenvesa & Kalevi Tamminen. Helsinki: Helsingin yliopisto.,

Knapas, Marja Terttu, 1997a. Pyhän ristin kirkko – Kirkko keskiaikana. *Suomen kirkot 20 – Finlands Kyrkor 20, Hattulan ja Tyrvännön kirkot. Tampereen hiippakunta 1: Hämeenlinnan rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 9–24.

Knapas, Marja Terttu, 1997b. Pyhän ristin kirkko – Pyhän Ristin kirkon myöhemmät vaiheet. *Suomen kirkot 20 – Finlands Kyrkor 20, Hattulan ja Tyrvännön kirkot. Tampereen hiippakunta 1: Hämeenlinnan rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 105–136.

Knapas, Marja Terttu, 1998a. Keuruun kirkot – Vanha kirkko. *Suomen kirkot 21 – Finlands Kyrkor 21, Keuruun ja Pihlajaveden kirkot. Lapuan hiippakunta 1: Keuruun rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 13–34.

Knapas, Marja Terttu, 1998b. Pihlajaveden kirkot – Vanha kirkko. *Suomen kirkot 21 – Finlands Kyrkor 21, Keuruun ja Pihlajaveden kirkot. Lapuan hiippakunta 1: Keuruun rovastikunta 1*. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki: Museovirasto, 89–102.

Knapas, Marja Terttu, 1999. Tapahtumia aikajanalla. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 266–271.

Knapas, Marja Terttu, 2008. Pernajan pappilat. *Suomalaiset pappilat. Kulttuuri-, talous- ja rakennushistoriaa.* Toim. Marja Terttu Knapas ja Sirkku Dölle. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 166–170.

Knuth, Seija, s.a. *Kärkölän kyläkirkko* [esite]. Lohja: Pusulan alueseurakunta.

Kolehmainen, Alfred & Laine, Veijo A., 1981. *Suomalaiset uunit*. Helsinki: Otava.

Koljonen, Eero, 1993. *Alavuden historia I. Alavuden vaiheita esihistoriallisesta ajasta vuoteen 1918*. Alavus: Alavuden historiatoimikunta.

Kovanen, Kirsti, 2014. Rakennussuojelun ja restauroinnin teoria ja käytäntö. *Rakennussuojelu ajassa. Pohdintoja rakennetun ympäristön suojelusta*. Toim. Kirsti Kovanen, Margaretha Ehrström, Maunu Häyrynen, Marjo Vepsä & Aura Kivilaakso. Helsinki: ICOMOS Suomen osasto ry, 7–8.

Kuntsi, Sauli, 1983. *Katot kuntoon*. Helsinki: Rakentajain Kustannus Oy.

Kåring, Göran, 1992. *När medeltidens sol gått ned. Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Kyander, Veikko, 1920. Tutkimuksia ja piirustuksia vanhoista puukirkoistamme. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikertomus III,* 1913, 85–115. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen seura.

Kärki, Pekka, 2012. Heikki Havas 1926–2012. *Suomen Museo 2011*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, 123–125.

Kökkö, Timo, 2010. Tyrvään Pyhän Olavin kirkon viisi vuosisataa. *Tyrvään Pyhän Olavin kirkko – Sata ja yksi kuvaa*. Toim. Maaria Pätsi. Helsinki: Kirjapaja, 6–9.

Köykkä-Koponen, Sirkka, 1999. Pomarkun kirkot. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 214–223.

Lahti, Matti J., 1960. *Kuinka Helsinkiä on rakennettu. Rakennustoimintaa ja työmenetelmiä viime vuosisadan loppupuolelta toiseen maailmansotaan asti*. Helsinki: Rakentajain Kustannus.

Leikola, A. R., 1928. Keuruun vanha kirkko. *Keuruun kirja – Keuruun seurakunnan 300-vuotisen juhlan muistoksi*. Toim. Hannes Jukonen. Keuruu: Keuruun seurakunta, 132–187.

Lind, Tuija, 2017. *Rauniot – arvoja ja tekoja. Rauniorestaurointi ja arkeologisten alueiden suunnittelu*. Aalto-yliopiston julkaisusarja 146/2017. Espoo: Aalto-yliopisto.

Lindblad, Henrik, Knapas, Marja Terttu & Storsletten, Ola, 2000. Bevarade och försvunna träkyrkor. *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige.* Red. Ingrid Sjöström. Helsingfors: Museiverket; Oslo: Norsk institutt för kulturminneforskning (NIKU); Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 34–41.

Lindberg, Carolus, 1935. *Finlands kyrkor*. Helsingfors: Förlag bildkonst, 232–233.

Linkola, Anu, 1996. U. T. Sireliuksen ja muiden suomalaistutkijoiden matkat Pinegalle. *Bjarmien mailla. Pinegajoen kyliä tutkimassa*. Helsinki: Pohjoinen, 21–26.

Lopen kirkot [Esite], s.a. Loppi: Lopen seurakunta.

Magnusson, Börje & Nordin, Jonas, 2015. *Drömmen om stormakten: Erik Dahlbergs Sverige.* Stockholm: Medström.

Manninen, Ari T., 1994. *Petäjäveden historia*. Petäjävesi: Petäjäveden kunta.

Mattila, Markku, 2001. Tsasounia ja karjalantaloja – arkkitehtiylioppilaat Itä-Karjalassa 1942–1944. *Antipasto misto: Vilhelm Helander 60.* Toim. Aino Niskanen, Pekka Pakkala & Mikael Sundman. Helsinki: Yliopistopaino, 107–129.

Mattinen, Maire, 1987. Teollisuushallin nousu rakennusmuistomerkiksi. *Muistomerkki. Kirjoituksia Antero Sinisalolle.* Toim. Pekka Kärki, Marja Ivars & Marja Terttu Knapas & Jarkko Sinisalo & Tuula Pukkila. Helsinki: Museovirasto, 177–198.

Mattinen, Maire (toim.), 1997. *Valtion rakennusperinnön vaaliminen*, 1997. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 19. Helsinki: Museovirasto.

Merenkurkun saariston maailmanperintöalueen hallinto- ja kehityssuunnitelma, 2009. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja C 58. Helsinki: Metsähallitus.

Messukylän vanha kirkko, 2011 [Esite]. Tampere: Tampereen ev.-lut. seurakuntayhtymä.

Meurman, Otto-I., 1964. Johdannoksi. *Rakennusmuistomerkkimme ja niiden suojelu.* Toim. Aarne Heimala (yhteistyössä Suomen Unesco-toimikunnan kanssa). Helsinki: WSOY, 7–12.

Multimäki, Jouni, 1999. Sääksmäen kirkon kellotorni. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 73–77.

Museovirasto 1983. Museoviraston toimintakertomus 1983, 1983. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1984. Museoviraston toimintakertomus 1984, 1984. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1985. Museoviraston toimintakertomus 1985, 1985. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1986. Museoviraston toimintakertomus 1986, 1986. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1987. Museoviraston toimintakertomus 1987, 1987. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1988. Museoviraston toimintakertomus 1988, 1988. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1989. Museoviraston toimintakertomus 1989, 1989. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1991. Museoviraston toimintakertomus 1991, 1991. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1992. Museoviraston toimintakertomus 1992, 1992. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1994. Museoviraston toimintakertomus 1994, 1994. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1995. Museoviraston toimintakertomus 1995, 1995. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1996. Museoviraston toimintakertomus 1996, 1996. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1997. Museoviraston toimintakertomus 1997, 1997. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto 1999. Museoviraston toimintakertomus 1999, 1999. Helsinki: Museovirasto.

Museovirasto restauroi. Museoviraston rakennushistorian osaston raportteja 12, 2004. Toim. Marja Sahlberg. Helsinki: Museovirasto.

Mähönen, Reino, 1975. *Kirkkomaalari Mikael Toppelius*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 78. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Mäkitalo, Tuula & Harjunpää, Kaisa, 2015. *Haapasaaren kirkko* [Esite]. Kotka: Kotkan seurakunta.

Nara Conference on Authenticity, 1994. Japan 1994. Proceedings. Ed. Larsen, Knut Einar, UNESCO World Heritage Center.

Nervander, Emil, 2010 (1872). *Kesämatkoja Suomessa. Ahvenanmaalla ja Turun seudulla*. Alkuteos *Sommarresor i Finland. På Åland och i Åbo-trakten*. Toim. Markus Hiekkanen ja Leena Valkeapää. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Niemi, Aino, 2003. Yhteistyöllä, taidolla ja tahdolla – Tyrvään Pyhän Olavin kirkon paanukattotalkoot ja jälleenrakennus 1995–2003. *Tyrvään Pyhä Olavi*. Toim. Juhani Piilonen & Aino Niemi. Vammala: Tyrvään seudun Kotiseutuyhdistys, 32–103.

Niiranen, Timo, 1987. *Axel Olai Heikel. Suomalais-ugrilaisen kansatieteen ja arkeologian tutkija. Snellman-instituutin julkaisuja 4*. Helsinki: Snellman-instituutti.

Nikula, Riitta, 1986. Armas Lindgren och den historiska arkitekturen. *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 9*. Red. Camilla Ahlström-Taavitsainen. Helsinki: Taidehistoriallinen seura.

Nikula, Riitta, 1988. *Armas Lindgren 1874–1929. Arkkitehti. Architect*. Suomen rakennustaiteen museon monografiasarja. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.

Nikula, Riitta, 1989. Aesthetic versus historical values. *Building Conservation.* Building conservation 88 symposium. Helsinki 22 –26 August 1988. Report. Ed. Marja Ivars. Helsinki: Finnish National Commission for UNESCO, 70–75.

Nikula, Riitta, Paatero, Kristiina & Blomstedt, Severi 1992. Jälkisanat. *Suomalainen puukirkko*. Suomalainen puukirkko -näyttely Suomen rakennustaiteen museossa 21.6.–13.9.1989. Helsinki: Otava, 159.

Nikula, Sigrid, 1973. *Finlands kyrkor 7 – Suomen kirkot 7. Borgå stift del I. Åbolands prosteri I.* Helsinki: Museovirasto.

Nikula, Sigrid, 1975. *Finlands kyrkor 8 – Suomen kirkot 8. Borgå stift del II. Åbolands prosteri II*. Helsinki: Museovirasto.

Nordman, C. A., 1956. Några aktuella restaureringsfrågor. Berättelse över diskussionsmötet i Helsingfors den 21–26 maj 1955. *Analecta Archaeologica Fennica XIV* . Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.

Ollinen, J. F., 1896. Muinaismuistoja Kuortaneen kihlakunnan eteläosista. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakausikirja XV*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Paltamon vanha kirkko Paltaniemellä [Esite], s.a. Paltamo: Paltamon seurakunta.

Paulaharju, Samuli, 1915. *Sodankylän vanha kirkko*. Helsinki: Otava.

Penttala, Vesa, 1991. Betonitekniikan 100 ensimmäistä vuotta Suomessa. *Betoni Suomessa 1860–1960*. Helsinki: Suomen Betoniyhdistys ry, 9–30.

Perkkiö, Miia, 2007. *Utilitas restauroinnissa – Historiallisen rakennuksen käyttötarkoituksen muutos ja funktionaalinen integriteetti*. Acta Universitatis Ouluensis. Series C, Technica 288. Oulu: Oulun yliopisto.

Perkkiö, Miia, 2010. Käsitteiden käsittämistä eli mitä restaurointi on. *Arkkitehtuurin historia ja nykyaika. Juhlakirja Kaisa Broner-Bauerille.* Toim. Raimo Ahonen et al. Oulu: Oulun yliopisto.

Pettersson, Lars, 1950a. Äänisniemen kirkollinen puuarkkitehtuuri. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja – Finska Fornminnesföreningens tidskrift L*: Toim. C. A. Nordman. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Pettersson, Lars, 1950b. Die kirchlige Holzbaukunst auf der Halbinsel Zaonež'e in Russisch-Karelien – Herkunft und Werden. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja – Finska Fornminnesföreningens tidskrift LI*. Toim. C. A. Nordman. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Pettersson, Lars, 1951b. Petäjäveden vanhan kirkon puolesta. *Keski-Suomea ja keskisuomalaisia 2.* Keskisuomalaisen osakunnan 20-vuotisjulkaisu.

Pettersson, Lars, 1959. Kirkot ja kirkkotaide. *Oma maa – Tietokirja Suomen kodeille. Kuudes osa: Kesäkuu*. Toim. Edwin Linkomies. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Pettersson, Lars, 1964. Kulttuurimaisemamme. *Rakennusmuistomerkkimme ja niiden suojelu.* Toim. Aarne Heimala (yhteistyössä Suomen Unesco-toimikunnan kanssa). Helsinki: WSOY, 13–38.

Pettersson, Lars, 1984a. Kristiinankaupungin puukirkot ja kellotapulit. *Kristiinankaupungin historia I*. Toim. Anneli Mäkelä. Kristiinankaupunki: Kristiinankaupungin kaupunki, 348–456.

Pettersson, Lars, 1984b. Sodankylän vanha kirkko. *Suomen kirkot 12 – Finlands kyrkor 12, Sodankylän kirkot. Oulun hiippakunta 1: Lapin rovastikunta I*. Toim. Tove Riska. Helsinki: Museovirasto, 9–71.

Pettersson, Lars, 1986. Petäjäveden vanha kirkko. *Keski-Suomi 18: Keski-Suomen museon julkaisuja*. Toim. Janne Vilkuna. Jyväskylä: Keski-Suomen museo, 46–120.

Pettersson, Lars, 1987a. *Templum Saloense. Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 90. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Pettersson, Lars, 1987b. Tervolan vanha kirkko. *Suomen kirkot 14 – Finlands kyrkor 14, Tervolan ja Simon kirkot. Oulun hiippakunta I: Kemin rovastikunta I*. Toim. Tove Riska. Helsinki: Museovirasto, 10–40.

Pettersson, Lars, 1989. Kirkkojen rakentaminen 1800-luvun alkukymmenille. *Ars – Suomen taide 4*. Toim. Salme Sarajas-Korte et al. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 294–342.

Pettersson, Lars, 1992. Suomalainen puukirkko. *Suomalainen puukirkko*. Suomalainen puukirkko -näyttely Suomen rakennustaiteen museossa 21.6.–13.9.1989. Helsinki: Otava, 5–25.

Pettersson, Lars, 1993 (1962). Rakennusmuistomerkkien säilyttämisestä. *Rakennettu Aika. ICOMOSin Suomen osasto 25 vuotta*. Toim. Maija Kairamo, Maire Mattinen & Sinikka Joutsalmi. Alkuperäinen artikkeli julkaistu *Valvoja 2/1962* -lehdessä, 61–70. Helsinki: ICOMOS Suomen osasto, 13–23.

Pihkala, Antti, 2009. *Paanukatot Suomen kirkoissa ja tapuleissa: Tutkimus paanukatteiden rakennushistoriasta ja restaurointikäytännöistä keskiajalta nykyaikaan*. Oulu: Oulun yliopisto.

Pihkala, Antti, 2017. Alkusanat. *Muuttuva kirkkorakennus tänään. Kirkkojen restaurointi. Täydennyskoulutuskurssi 2012–13.* Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55. Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus, 4–5.

Piilonen, Juhani, 2003. Mitä Kallialan kirkontilit kertovat? *Tyrvään Pyhä Olavi*. Toim. Juhani Piilonen & Aino Niemi. Vammala: Tyrvään seudun Kotiseutuyhdistys, 7–31.

Pohjois-Savon kulttuuriympäristöselvitys osa 2, 2011. Pohjois-Savon liiton julkaisu A:66. Kuopio: Pohjois-Savon liitto.

Pohtola, Katja, 2012. Ruukinkirkko. *Koski ajan virrassa – Ruukki ja kartano*. Toim. Tanja Bergroth & Irma Lounatvuori. Helsinki: Mariana von Limburg Stirums stiftelse, 290–304.

Pomarkun kirkot – kirkot keskellä kylää [Esite], s.a. Pomarkku: Pomarkun seurakunta.

Proust, Marcel, 2008 (1913). *Kadonnutta aikaa etsimässä. Swannin tie. Combray.* Ranskankielinen alkuteos À la *recherche du temps perdu. Du côté de chez Swann. Première partie. Combray.* Helsinki: Otava, 75.

Puranen, Irja, 1967. Matrikkeli. *Suomen rakennushallinto 1811–1961*. Halila, Aimo. Helsinki: Rakennushallitus.

Putkonen, Lauri, 1991. Betonin käyttö talonrakennuksessa 1800-luvun lopulta 1930-luvulle. *Betoni Suomessa 1860–1960*. Helsinki: Suomen Betoniyhdistys ry, 31–76.

Puukirkkotyöryhmä, 1981. *Puukirkkotyöryhmän muistio*. Helsinki: Opetusministeriö.

Pylkkänen, Riitta, 2004 (1954). Isonkyrön vanha kirkko. *Isonkyrön vanhan kirkon historiaa*. Isokyrö: Isonkyrön seurakunta, 1–126.

Pylkkänen, Riitta, 1955. Uusittuja keskiaikaisia siipialttareita. *Osma 1954*. Suomen museoliiton vuosikirja. Toim. Riitta Heinonen. Helsinki: Suomen museoliitto, 34–39.

Rahola, Ulla, 1999a. Esimerkkikirkkojen korjaukset pähkinänkuoressa. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 278–279.

Rahola, Ulla, 1999b. Pihlajaveden vanha kirkko. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 191–213.

Rahola, Ulla, 2001. Patinan arvoitus. *Antipasto misto: Vilhelm Helander 60.* Toim. Aino Niskanen, Pekka Pakkala & Mikael Sundman. Helsinki: Yliopistopaino, 35–48.

Rahola, Ulla, Jukka Sainio, Timo Meskanen & Juhani Pentinmikko, 2007. *Kirkkojen paloturvallisuusohje*. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 1. Toim. Juha Hassila. Helsinki: Suomen pelastusalan keskusjärjestö yhteistyössä Museoviraston ja Finanssialan keskusliiton kanssa.

Rahola, Ulla, 2011. Autiokirkkojen korjauksia 1900- ja 2000-luvuilla. Esimerkkeinä Keuruun, Petäjäveden ja Pihlajaveden autiokirkot. *Arkkitehtuuritutkimuksen päivät 2011. Tutkimus ja käytäntö.* Toim. Aulikki Herneoja et al. Oulun yliopiston arkkitehtuurin osaston julkaisuja A58. Oulu: Oulun yliopisto, 61–67.

Rahola, Ulla, 2013. Hetkien jäljet. *Kulttuuriympäristön monet kasvot Puhetta suojelusta ja restauroinnista*. Toim. Miia Perkkiö. Helsinki: Suomenlinnan hoitokunta, 114–117.

Rahola, Ulla, 2017. Tulkinnasta suunnitteluun. *Muuttuva kirkkorakennus tänään. Kirkkojen restaurointi. Täydennyskoulutuskurssi 2012–13.* Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55. Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus, 14–17.

Rajahalme, Juha, 2011. *Juankosken rakennuskulttuurin inventointi*. Juankoski: RakennusArkki RA.

Rakennussuojelukomitean mietintö, 1974. Helsinki: Opetusministeriö.

Rakennussuojelun tehostamistoimikunnan mietintö, 1967. Helsinki: Opetusministeriö.

Rancken, A. W., 1987 (1935). *Pyhämaan Luodon uhrikirkko*. Eripainos Suomen Museosta 1935. Uusikaupunki: s.n.

Riihimäki, Paavo, 1956. Kyrkornas uppvärmningsproblem. Berättelse över diskussionsmötet i Helsingfors den 21–26 maj 1955. *Analecta Arhaeologica Fennica XIV.* Helsingfors: Arkeologiska Kommissionen.

Rinne, Juhani, 1930. Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi. Juhlaesitelmä Kirkkohistoriallisen seuran vuosikokouksessa 19.1.1919. 241–276. *Suomen Kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja VII–X, 1917–1920*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen seura.

Rintanen, Markku, 2004. *Isonkyrön vanha kirkko 1954–2004. Isonkyrön vanhan kirkon historiaa*. Toim. Isonkyrön seurakunnan juhlatoimikunta. Isokyrö: Isonkyrön seurakunta, 203–310.

Ripatti, Anna, 2011. *Jac. Ahrenberg ja historian perintö. Restaurointisuunnitelmat Viipurin ja Turun linnoihin 1800-luvun lopussa*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 118. Toim. Tuukka Talvio. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Riska, Tove, 1959. *Suomen kirkot I – Finlands kyrkor I. Turun arkkihiippakunta, I osa: Vehmaan rovastikunta.* Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Riska, Tove, 1987. Irtaimisto. *Suomen kirkot 14 – Finlands kyrkor 14, Tervolan ja Simon kirkot. Oulun hiippakunta I: Kemin rovastikunta I*. Toim. Tove Riska. Helsinki: Museovirasto, 60–76.

Riska, Tove & Sinisalo, Antero, 1968. *Suomen kirkot 5 – Finlands kyrkor 5, Turun arkkihiippakunta V osa: Perniön rovastikunta I*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Ruskin, John 1923 (1849). Seven Lamps of Architecture.

Ruukinmiljööt, 1979. Toim. Asko Salokorpi. Suomen rakennustaiteen museo 17.10.–25.11.1979. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.

Rönkkö, Pekka, 1985. *Noitarummusta kirkkauden kruunuun. Lapin kirkkomaalauksia keskiajalta nykypäiviin*. Oulu: Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen.

Salokorpi, Asko, 2007. *Suomen rautaruukit*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Salvi, Hannu, 1985. *Untamalan kirkko – Laitilan Untamalan kyläkirkon historia*. Laitila: Laitilan Untamalan kyläkirkon historiatoimikunta.

Schildt, Göran, 1985. *Moderna tider – Alvar Aaltos möte med funktionalismen*. Helsingfors: Söderströms.

Schulman, Sari, 1999. Restaurointikoulutusta kirkkoteeman puitteissa. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 6–9.

Sinisalo, Antero, 1964. Keskiaikaiset kirkot. *Rakennusmuistomerkkimme ja niiden suojelu.* Toim. Aarne Heimala (yhteistyössä Suomen Unesco-toimikunnan kanssa). Helsinki: WSOY, 39–57.

Silveri, Pirjo, 2004. *Kirkonrakentajat – Kaikkien aikojen talkoot Tyrväällä*. Turku: Pyhän Henrikin säätiö.

Silveri, Pirjo, 2010. *Tyrvään Pyhän Olavin kirkko. Sata ja yksi kuvaa*. Helsinki: Kirjapaja.

Simelius, Y. H., 2012 (1929). *Uudenkaupungin vanha kirkko*. Uusikaupunki: Uudenkaupungin Suomalaisen Seuran säätiö.

Sonninen, Tiina, 2013. Patinaa vai likaa? *Kulttuuriympäristön monet kasvot. Puhetta suojelusta ja restauroinnista.* Toim. Miia Perkkiö. Helsinki: Suomenlinnan hoitokunta, 125–127.

Stigell, Anna-Lisa, 1974. *Kyrkans tecken och årets gång. Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 77. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Suomalainen puukirkko, 1992. Toim. Lars Pettersson. Suomen rakennustaiteen museo 21.6.–13.9.1989. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.

Suomenlinna seminar 85. International Seminar and Workshop on Restoration at Suomenlinna Island Fortress, Helsinki, Finland. Workshop 10 –18 September 1985, Seminar 16–17 September 1985. Final Report, 1988. Ed. Heikki Lahdenmäki, Tuija Lind, Kirsi Miettinen, Heikki Pyykkö & Veikko Vasko. Helsinki: The Governing Body of Suomenlinna.

Suominen, V[äinö] I[lmari], 1931. *Pihlajaveden seurakunnan historia vuoteen 1900*. Keuruu: Keuruun kaupunginkirjasto.

Suominen-Kokkonen, Renja, 2008. Suomalainen taidehistorioitsija Itä-Karjalassa 1942–1944. *Rajantakaista Karjalaa.* Kulttuurien museon näyttelyjulkaisu 4. Helsinki: Kulttuurien museo, Museovirasto, 125–131.

Suominen-Kokkonen, Renja, 2017. Puukirkkotutkimus, joka muokkasi taidehistoriaa: Heikki Klemetti ja Lars Pettersson. *Eidote. Kulta-aika 2017*. Eidos ry:n 55-vuotisjuhlajulkaisu. Helsinki: Taidehistorian opiskelijain yhdistys Eidos ry.

Tallqvist, Tore & Schulman, Sari, 1999. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu.

Tallqvist, Tore, 1999. Restaurointi osana arkkitehtuuria. *Elävä kirkkorakennus. Aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa.* Toim. Tore Tallqvist, Sari Schulman, Ulla Rahola & Virpi Tervonen. Tampere: Tampereen teknillinen korkeakoulu, 15–21.

Talvio, Tuukka, 2016. *Suomen kansallismuseo – Ikkuna menneeseen ja tulevaan*. Museoviraston julkaisuja 7. Helsinki: Museovirasto.

Tenkanen, Marjaana, 2017. Alltari. *Muuttuva kirkkorakennus tänään. Kirkkojen restaurointi. Täydennyskoulutuskurssi 2012–13.* Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55. Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus, 38–47.

Tervolan seurakunnan kirkoista [Esite], s.a. Tervola: Tervolan seurakunta.

Tietosanakirja. Ensimmäinen osa, 1909. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö.

Tietosanakirja. Neljäs osa, 1912. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö.

Tietosanakirja. Seitsemäs osa, 1915. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö.

Tietosanakirja. Kahdeksas osa, 1916. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö.

Tomminen, Hannu, 1983. Kattojen historiaa. *Katot kuntoon*. Toim. Sauli Kuntsi. Helsinki: Rakentajain Kustannus Oy, 139–183.

Topelius, Zachris, 1978 (1845). *Vanha kaunis Suomi*. Suomentanut Aarne Valpola. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto Oy.

Tulla, K., 1982. *Ikkunat kuntoon*. Helsinki: Rakentajain Kustannus.

Tuomi (Wäre), Ritva, 1979. Kansallisen tyylin etsimisestä. *Abacus 1 – Suomen rakennustaiteen museon vuosikirja 1979.* Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, 57–97.

Untamalan Pyhän Pietarin kirkko [Esite], s.a. Laitila: Laitilan seurakunta.

Uusi Tietosanakirja. 3. osa, 1964. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 6. osa, 1965. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 7. osa, 1966. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 8. osa, 1966. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 11. osa, 1966. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 12. osa, 1967. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 15. osa, 1964. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 17. osa, 1967. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Uusi Tietosanakirja. 21. osa, 1967. Helsinki: Tietosanakirja Oy.

Valkeapää, Leena, 2000a. Pitäisihän tuollainen suuri tupa ansaita jäädä pystyyn. Messukylän vanhan kirkon autioittaminen ja suojelu 1800-luvun lopulla ja viime vuosisadan vaihteessa. *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*. Toim. Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi & Christian Krötzl. Tampereen museoiden julkaisuja 55. Tampere: Tampereen museot, 203–209.

Valkeapää, Leena, 2000b. *Pitäjänkirkosta kansallismonumentiksi. Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina 1870–1920*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 108. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Valkeapää, Leena, 2004. Muuttuvat merkitykset – Tapauksia suhtautumisesta keskiaikaisiin kirkkoihin Suomessa 1800- ja 1900-luvulla. *Historioita ja historiallisia keskusteluja*. Toim. Sami Louekari & Anna Sivula. Turku: Turun historiallinen yhdistys ry, 222–243.

Valkeapää, Leena, 2010. Tutkimusmatkalla Suomessa 1871. *Kesämatkoja Suomessa.Ahvenanmaalla ja Turun seudulla*. Alkuteos *Sommarresor i Finland. På Åland och i Åbotrakten*. Toim. Markus Hiekkanen ja Leena Valkeapää. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 8–48.

Valkeapää, Leena, 2015. *Vapaa kuin lintu. Emil Nervanderin elämä*. Helsinki: Taidehistorian seura.

Vanhakirkko [Esite], s.a. Uusikaupunki: Uudenkaupungin seurakunta.

Vihola, Teppo, 1983. Keuruun ja Pihlajaveden historia 1860–1917. *Vanhan Ruoveden historia III*. Keuruu: Keuruun ja Pihlajaveden historiatoimikunta. *Viittauksia Suomen Muinaismuisto-yhtiön tarkoituksesta ja vaikutusalasta*, 1871. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel, 1869. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle*, 8. nide. Paris: Morel.

Vuorela, Toivo, 1979. *Kansanperinteen sanakirja*. Porvoo: WSOY.

Vähäkangas, Pekka, 1994. Kirkkotaide Pohjois-Savossa. *Kirkkotaidetta Pohjois-Savossa*. Toim. Marianna Huttunen. Kuopio: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo, Kuopion taidemuseo, 11–44.

Wäre, Ritva, 1989. Arkkitehtuuri vuosisadan vaihteessa. *Ars – Suomen taide 4*. Toim. Salme Sarajas-Korte et al. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 112–169.

Wäre, Ritva, 1991. *Rakennettu suomalaisuus. Nationalismi viime vuosisadan vaihteen arkkitehtuurissa ja sitä koskevissa kirjoituksissa*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 95. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Ylimaula, Anna-Maija, 1994. Turkansaaren kirkko, Oulujoen kirkko ja Myllyojan kirkko: Rakennustaiteen kolme arvokasta kohdetta Oulujoen seurakunnassa. *Kirkollista elämää Oulun seudulla*. Toim. Anneli Syrjänen. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan museo, 10–27.

Årsberättelse över A.B. Fölisöns *Friluftmuseums verksamhet under år 1913*, 1914. Helsingfors.

Liitteet

Liite 1: Kartta Suomen autiokirkoista

Liite 2: Autiokirkkojen korjauskortit

Liite 3: Autiokirkkojen korjausmatriisi

Liite 4: Petäjäveden vanha kirkko toimenpidetaulukko, täydennetty vuoteen 2014 asti.

Liite 5: Petäjäveden vanha kirkko toimenpideaikataulu, täydennetty vuoteen 2014 asti.

Liite 1: Kartta Suomen autiokirkoista

Keskiaikaiset kivikirkot
1. Hattulan Pyhän ristin kirkko
2. Isonkyrön vanha kirkko
3. Kemin maaseurakunnan vanha kirkko
4. Messukylän vanha kirkko
5. Sastamalan Pyhän Marian kirkko
6. Tyrvään Pyhän Olavin kirkko
7. Sipoon vanha kirkko

1600-luvun kivikirkko
8. Uudenkaupungin vanha kirkko

1600-luvun puukirkot
9. Lopen vanha kirkko
10. Pyhämaan Luodon uhrikirkko
11. Sodankylän vanha kirkko
12. Tervolan vanha kirkko

1700-luvun puukirkot
13. Irjanteen kyläkirkko
14. Kallankarin saaristokirkko
15. Keuruun vanha kirkko
16. Nötön saaristokirkko
17. Paltaniemen vanha kirkko
18. Petäjäveden vanha kirkko
19. Pielpajärven erämaakirkko
20. Pihlajaveden vanha kirkko
21. Seilin spitaalihospitaalin kirkko
22. Tankarin saaristokappeli
23. Ulrika Eleonoran kirkko
24. Västanfjärdin vanha kirkko

1800-luvun puukirkot
25. Haapasaaren saaristokirkko
26. Harjavallan vanha kirkko
27. Juankosken tehtaankirkko
28. Jurmon saaristokirkko
29. Kerimäen kirkko
30. Kolarinsaaren kirkko
31. Kärkölän kyläkirkko
32. Luhangan vanha kirkko
33. Pomarkun vanha kirkko
34. Tervolan iso kirkko
35. Untamalan kyläkirkko

Ulkomuseoissa sijaitsevat kirkot
36. Karunan kirkko Seurasaaressa
37. Turkansaaren kirkko

Ruukinkirkot
38. Fagervikin kirkko
39. Orisbergin kirkko
40. Kosken kirkko Salossa
41. Teijon kirkko Salossa.

Liite 2: Autiokirkkojen korjauskortit

1. HATTULAN PYHÄN RISTIN KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1440–1480 välisenä aikana, todennäköisesti aikajakson alkupuolella[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistui 1857, jolloin vanha kirkko jäi autiokirkoksi[2]

TP

TP

[1] Hiekkanen 1996, 56.
[2] Hällström 1949, 10.
[3] Hiekkanen 1996, 56.
[4] Edgren 1997, 42.
[5] Knapas 1997a, 15, 20–21; Knapas 1997b, 105–106, 111–112.
[6] Hällström 1949, 10.
[7] Knapas 1997b, 113–116.
[8] Hiekkanen 1996, 59.
[9] Knapas 1997b, 117–121, 125; Knapas 1997a, 15–17.
[10] Knapas 1997b, 126; Valkeapää 2015, 68.
[11] Knapas 1997b, 126–128; *Analecta Archaeologica Fennica II* 1895, 4 & 42.
[12] Knapas 1997b, 128; Hattulan Pyhän Ristin kirkko. Museoviraston sähköiset rakennetun ympäristön piirustukset.
[13] Knapas 1997b, 128 & 130; *Analecta Archaeologica Fennica VII* 1931, 139–140, 147–148.
[14] Schildt 1985, 74.
[15] Knapas 1997a, 10–11, 21; Knapas 1997b, 128, 130–131; Hällström 1949, 11.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 75.
[17] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 78–79, 147.
[18] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957*, 21. Hallinnollinen arkisto. MV.
[19] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 44–45. Hallinnollinen arkisto. MV.
[20] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959*, 42. Hallinnollinen arkisto. MV.
[21] Knapas 1997a, 21.
[22] Knapas 1997b, 133.
[23] Kertomus Maija Kairamon virkamatkasta Hattulaan 26.06.1974, Kytr, MV.
[24] Knapas 1997b, 133.
[25] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[26] Knapas 1997b, 133.
[27] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[28] Knapas 1997b, 133; Knapas 1997a, 17.
[29] *Museovirasto 1986* 1986, 11; *Museovirasto 1987* 1987, 10.
[30] Pyhän Ristin kirkon ympäristönhoitosuunnitelma 1988, Kytr, MV.
[31] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[32] Pyhän Ristin kirkon puupenkkien maalaus, Martti Taivainen 22.11.1993, Kytr, MV.
[33] Raimo Alakärpän raportti Hattulan kirkkoon tehdystä työmatkasta 4.7.1994, Kytr, MV.
[34] Knapas 1997b, 134; Maija Kairamon ja Pentti Pietarilan Kertomus matkasta Hattulan kirkolle 17.5.95, Kytr, MV; Hattulan vanha kirkko korjaustöiden 1996 päätyttyä, Markus Hiekkasen kertomus virkamatkasta 19.8.1996, Kytr, MV.
[35] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[36] Sakari Mennun ja Olli Cavénin Matkakertomus virkamatkasta Hattulaan 25.3.2003, Kytr, MV.
[37] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[38] Hattulan pyhän ristin kirkon kunnostus- ja konservointityö, Kytr, MV; Hattulan kirkon kiviaita, muistio katselmuksesta 11.4.2007, Kytr, MV.

1450 **1500** 1550 **1600** 1650 **1700** 1750 **1800** 1850 **1900** 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 **2000** 2010

Valmistunut **1440–1480** välisenä aikana[3] **1513–16** maalauskoristelu[4] **1550** saarnatuoli **1581** ja **1584** kuninkaan avustukset kirkon ja salamaniskun sytyttämän katon korjaamiseen **1500-luvun loppu** tai **1600-luvun alku** kirkkoon (luultavasti vain pilareihin) tehtiin renessanssityylistä maalauskoristelua **1694** viinikellari **1695** lehteri länsipäähän, uusia penkkejä **1699** ikkunoita laajennettiin, kaksi uutta ikkunaa **1701–03** uusi saarnatuoli[5] **1703** peruskorjaus, seinä- ja pilarimaalausten peittäminen[6] **1703–10** kuoriaidan ja penkkien korjaus, lehterin siirtäminen pohjoisaitaan **1725** ja **1727** lappeet paanutettiin ja tervattiin **1732** halkelleitten seinämuurien ja holvien repeämien korjaus käynnistyi, ulkoseinän sortunut pilari muurattiin uudelleen **1744** puulattia, uudet penkit **1752** salaman sytyttämä paanukatto ja vastakunnostetut kattotuolirakenteet tuhoutuivat, seinämuureihin syntyi halkeamia, hajonneiden muurinharjojen korjaus **1753** uudet kattotuolirakenteet **1756** katto tervattiin **1765** vesikatto siirtyi syysmyrskyssä puoli metriä idästä länteen **1766** kattotuoleja pönkitettiin länsipäätyyn nojaavien vastatukien avulla **1783** katon korjaus, päädyt muurattiin umpeen, katto tervattiin **1787** sakariston ja asehuoneen lattiat kivettiin **1792** uusi lehteri etelälaivan länsipäähän, pohjoislaivan lehteri korjattiin **1793** uusi puulattia kirkkosaliin, kuorin aitaus poistettiin, penkit korjattiin[7] **1795** korjauksia, luultavasti muurattiin runkohuoneen eteläseinän alunperin tiilinen tukipilari[8] **1797** asehuoneen etelä- ja länsiseinät rakennettiin uudelleen kivestä, uusi eteläseinä aiempaa ulompana, lautainen välikatto ja päätyyn ikkuna **1802** kuori-ikkunan ja eteläseinän itäisen ikkunan valoaukkoja ympäröineet tiilireunukset poistettiin **1810-luvun alku** uusi ikkuna kuoriin, ikkunoita korjattiin, eteläseinän irronnut kontrefori muurattiin uudelleen, sisäseinät ja pilarit sekä sakaristo valkaistiin **1814** lautalattia sakaristoon tiililattian päälle **1819** alttarialueen muutos, itäseinän tiilialttarin tilalle mahdollisesti tällöin puolipyöreä alttaripöytä, sisustus maalattiin **1820-luvun alku** asehuoneen ullakolle hirsinen tiililattiallinen viljamakasiini **1836** kirkon ulko-ovet muutettiin ulospäin aukeaviksi **1857** uusi kirkko vihittiin käyttöön, vanha kirkko jäi autioksi[9] **1869** Emil Nervanderin käynti kirkossa[10] **1872** pohdittiin kirkon muuttamista kansakouluksi **1885** Muinaistieteellisen toimikunnan esitys senaatille kirkon pelastamiseksi **1886** seurakunta päätti luopua kirkosta, seinistä ja pilareista poistettiin maalauksia peittänyt kalkitus, maalaukset tutkittiin ja luetteloitiin, kirkon esineistö luetteloitiin 1887 **1888** Muinaistieteellisen toimikunnan avustus katon korjaukseen **1889** uusi paanukatto **1892** Toimikunta huolehti kirkon ikkunoiden kunnostuksesta sekä puhdistuksesta **1898** senaatti myönsi varat kirkon korjaukseen **1899** revennyt luoteiskulma kiilattiin umpeen ja sen viereinen kontrefori muurattiin osittain uudelleen, halkeamat paikattiin, ikkunapenkit peitettiin sementtilaastilla, ikkunat korjattiin, maalattiin ja suojattiin ulkopuolelta rautalankaverkolla, penkit ja lehteri purettiin, penkeistä ja niiden eturintamuksista tehtiin kirkkosalin seiniä kiertänyt paneeli penkkeineen **1901** Armas Lindgrenin käynti kirkossa[11] **1913** arkkitehtiylioppilaiden mittapiirustukset[12] **1924** lahonnut paanukatto uusittiin entisen kaltaiseksi, osa ruode- ja räystäslaudoituksesta sekä harja-, pääty- ja reunalaudat uusittiin **1925** opetusministeriön määrärahoja kirkon korjaukseen ja kattamiseen **1927** jumalanpalvelus vanhassa kirkossa uuden kirkon korjauksen aikana[13] **1931** László Moholy-Nagyn käynti kirkossa yhdessä Alvar Aallon kanssa[14] **1933–40** kalkkimaalaukset restauroitiin **1938** kunnostus Muinaistieteellisen toimikunnan johdolla: seinien halkeamat paikattiin, nauhakomero rapattiin, ikkunoista poistettiin rautalankaverkot, asehuoneen viljamakasiinirakenteet purettiin ja uusi välipohja tehtiin korkeammalle, eteläportaalin tiiliprofilointi otettiin esille rappauksen alta, sakariston lankkulattia poistettiin, paljastuneeseen tiililattiaan merkittiin vanhan alttarin paikka, seinien alaosia kiertänyt paneeli penkkeineen purettiin, itäseinästä paljastunut alttarin paikka merkittiin, keskiaikaiset veistokset sijoitettiin paikoilleen, sakariston pohjoispuolelta kaivettiin esiin ilmeisesti ensimmäisen paikalla sijainneen kirkon sakariston perustus[15] **1947** asehuoneen seinät ja kattoa sekä kirkon eteläseinän tukipylväitä korjattiin[16] **1952** kivijalkaa vahvistettiin, ikkunoita, painunut lattia ja läpikäytävien sortuneet muurinosat korjattiin **1953** uusi alttari[17] **1957** seurakunta tarjosi kirkkoa valtiolle[18] **1958** vanha alttari entistettiin alkuperäisiin väreihinsä ja sijoitettiin entiselle paikalleen[19] **1959** kirkko luovutetaan takaisin seurakunnalle[20] **1960** kalvaarioryhmä-maalaus konservoitiin[21] **1970** kattotuolien jäykistys, ullakolle rakennettiin kulkusillat[22] **1973** seurakunnan periaatepäätös kirkon luovuttamisesta valtiolle[23] **1975** tutkimuskaivaus sakariston vieressä, kirkkoa ympäröinyt maanpinta alennettiin ja salaojitettiin[24] **1977–79** kirkolle myönnettiin autiokirkkojen korjausavustuksia uuden paanukaton tekemiseen[25], paanukatot uusittiin talvikautena 1978–79 **1985–89** maalausten konservointi Museoviraston valvonnassa[26], autiokirkkojen korjausavustuksia 1984–85 seinä- ja holvimaalausten konservointiin[27] **1986–87** tutkimuskaivaus asehuoneen länsiseinän vieressä, alkuperäisen tiiliseinän alimmat kerrokset löydettiin, seinän pullistunut tiiliosa korjattiin[28], mittapiirustuksia[29] **1988** ympäristönhoitosuunnitelma[30] **1988, 1990, 1992–96** entistämisavukset (erittelemättömiä)[31] **1993** uuden kirkon lehtereiltä poistetut penkit sijoitettiin kirkkoon ja maalattiin ruskeiksi[32] **1994** seinäpintojen puhdistus, rappauksien kiinnitys[33] **1995–96** koristekomeroiden ja -nauhojen rappaukset, itäpäädyn kattotuoleihin liittynyt vaakahirsi ja osa konttirakenteista uusittiin, ikkunoiden maalaus, lasien kittaus, puuosien tervaus, länsiseinän kunnostustyö, kiviaidan korjaaminen itäpäädyssä[34] **2000** entistämisavustus murto- ja palohälytinlaitteiden asentamiseen ja paanukaton tervaukseen[35] **2002** porttirakennusten pärekatot uusittiin **2003** suunnitelma ulkovalaistuksen parantamisesta, kellotapulin alakerrokseen asennettu paloilmoituskeskus ja ullakolle tehty kulkusillat ja portaat[36] **2005** entistämisavustus asehuoneen läntisen kontreforin korjaamiseen ja ikkunasmyygien kunnostamiseen[37] **2007** julkisivujen kunnostus ja konservointi, kiviaidan korjaus[38]

2. ISONKYRÖN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: Isonkyrön kirkko muurattiin kaikkine osineen 1513–1533[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistui 1878[2], kirkko kesäkäytössä[3]

UR

UR

1450

1500

1513–1533 Isonkyrön kirkko rakennettiin, sakaristo todennäköisesti 1514, runkohuone 1520-luvun lopulla, asehuone muurattu vuosien 1530 ja 1535 välissä

1550

1560-luku seinämaalaukset

1600

1666 maalausten peittäminen kalkkilaastilla **1680** kuorin lattia päätettiin korottaa **1700-luku** ulkonurkkien tukipilareita laajennettiin useaan otteeseen **1707** kirkon ikkuna-aukot suurennettiin, pohjoisseinälle saarnatuolin kohdalle avattiin uusi ikkuna-aukko, kattoratsastaja purettiin, kattoratsastaja näkyy kuvassa vuodelta 1681, sen tukirakenteet ovat säilyneet ullakolla **1710** kirkkosalin nykyinen kaareva lautaholvi rakennetaan **1720** uusi ikkuna sakaristoon **1745–46** tukipilarien laajennus **1750** tarpeita sakastin lattian uusimista varten, tiilinen viinikellari sakariston itäseinän ja runkohuoneen pohjoisseinän kulmaan **1753** lehteri rakennettiin, repeytyneet ja kallistuneet päädyt sidottiin, paanukatot uusittiin ja kattotuoleja korjattiin, asehuoneen katto korotettiin **1761** asehuoneen eteläpääty purettiin osittain, perusta vahvistettiin ja pääty rakennettiin uudestaan kapeammalla oviaukolla, läntisen "takaoven" eteen rakennettiin hirsinen kaksiovinen eteinen vedon ehkäisemiseksi **1765** lattiaa korjattiin **1770–71** kirkon sisustus rokokoohenkiseksi: alttarilaite, saarnatuoli ja uudet penkit rakennettiin, lattia uusittiin, seinissä olevat halkeamat korjattiin, seinät valkaistiin kalkkivärillä, kirkon ja sakastin katot valkaistiin, ikkunoiden ympärille verhoasetelmat, saarnatuolin, alttaripöydän, penkkien ja lehterin rintamuksen koristelumaalaukset, sakastiin takka **1811** ikkunalasit uusittiin **1816** lattiat **1820** kirkon kallistuneet tiilestä ja harmaakivestä muuratut päädyt purettiin ja niiden tilalle rakennettiin uudet lautapäädyt, jotka punamullattiin tiilipäätyjen kaltaisiksi[3] **1838–1840** keskusteltiin liian ahtaaksi käyneen kirkon laajentamisesta ristikirkoksi, laajentamisesta kuitenkin luovuttiin, sillä kirkko oli seurakunnan mielestä liian huonokuntoinen[4] **1850** lahonnut länsieteinen poistettiin **1853** uudet ovet **1878** vanha kirkko jäi pois vakituisesta käytöstä uuden kirkon valmistuttua **1885** ensimmäiset muinaistieteelliset tutkimukset autioksi jääneessä vanhassa kirkossa, 1560-luvulla tehdyt seinämaalaukset löytyivät paksujen rappauskerrosten alta ja ne tutkittiin, lehteri ja penkit purettiin kuorin sisustusta lukuunottamatta, lehterin rintamus apostolien kuvineen siirrettiin eteläseinälle **1890** Muinaistieteellisen toimikunnan toimesta laadittiin suunnitelma vanhan kirkon muuttamisesta museoksi **1891** kirkko rauhoitettiin ja suojattiin ilkivaltaa vastaan Vaasan läänin maaherran päätöksellä, yleisten rakennusten ylihallitus laati suunnitelman ja kustannusarvion kirkon kunnostamisesta[5] **1899** Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[6] **1900** senaatti myönsi pienen määrärahan kaikkein kiireellisimpiin korjaustöihin[7] **1912** arkkitehtiopiskelijoiden mittapiirustukset **1915** irtaimiston tutkiminen ja luetteloiminen[8] **1916** korjauksia sekä Alarik Tavastjernan korjausehdotus[9] **1923–24** perusmuuri vahvistettiin, runkomuuri vahvistettiin joen puolelta betonialustalla, kirkon pohjoiset tukipilarit poistettiin, kirkon aluetta ojitettiin, asehuoneen ja sakastin kattoja korjattiin **1926–27** sisusta kunnostettiin ja maalaukset restauroitiin Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdin A.W. Ranckenin johdolla, taiteilija Oskari Niemi restauroi maalaukset[10] **1930** valtionavustus vesikaton korjaamiseen[11] **1936–38** valtionavustus korjaustöihin, sakariston länsiseinän tiilimuuraus korjattiin, tarkistettiin ja paikattiin muiden ulkoseinien saumauksia, katot ja päädyt kunnostettiin, kirkkosalin ja sakariston lattiat korjattiin[12] **1944** korjaustöitä[13] **1951** pienehköjä korjaustöitä, sakariston lattian korjaus **1953** mittapiirustukset, lattian alustan tutkiminen **1954** Kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha paanukaton uusimiseen, tapuli korjattiin, kirkon keskiaikaisia veistoksia asetettiin näytteille alttarikaappeihin **1955** etelälappeen korjaus[14] **1956** Kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha kirkon korjaukseen[15] **1964** Veikko Kiljunen tarkasti Isonkyrön kirkon liikkumisvauriot[16] **1966** väritutkimuksia[17] **1972** perustuksia ja ulkomuuriavahvistettiin, kirkon ympäristö salaojitettiin ja sadevesiviemäröitiin, alustava käyttöönottosuunnitelma, rakennushistoriallisia tutkimuksia korjauksiin liittyen[18] **1976–77** laadittiin korjaustyöohjelma ja korjaustyöselitys sekä alueen maisemasuunnitelma, piirtämis- ja mittaustöitä, kosteus- ja lämpötila-tutkimuksia kirkkosalissa[19] **1978–84** autiokirkkojen korjausavustuksia vuosina 1979–84 rakenteellisiin korjauksiin ja seinämaalausten konservointiin, pohjoislappeen paanutus uusittiin, katto tervattiin, penkityksen muutos, keskikäytävä palautettiin, penkit maalattiin, penkkilämmitys, rakennushistoriallisia tutkimuksia korjaustöiden yhteydessä 1978 ja 1981[20] **1988** tervaus[21] **1991** ilmankuivaaja viinikellariin[22] **1994** tervaus ja ukkosenjohdin, entistämisavustus (erittelemätön)[23] **1999–2000** messukasukan konservointi **2002** ilmankuivaajan uusiminen, katon tervaus[24] **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus katon korjaukseen[25]

1650

1700

1750

1800

1850

1900

1910

1920

1930

1940

1950

1960

1970

1980

1990

2000

2010

---

[1] Hiekkanen 2007, 501.
[2] Pylkkänen 2004 [1954], 37.
[3] Kaarto 1976, 2 & liite 1. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV; Hiekkanen 2007, 499–501; Pylkkänen 2004 [1954], 13, 17, 26–35; Isonkyrön vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[4] Otteita pitäjänkokousten pöytäkirjoista 1838–91 – Isonkyrön pitäjän pöytäkirjoja (jäljennös). Historian topografinen aineisto: Isokyrö. MV; Kaarto 1976, liite 1. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV.
[5] Pylkkänen 2004 [1954], 36–38; Kaarto 1976, liite 1. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV; Valkeapää 2015, 94; Isonkyrön vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[6] Hirn 1970, 119–122.
[7] Kaarto 1976, liite 1. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 168 & 251.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica VI* 1922, 8; *Analecta Archaeologica Fennica VI* 1922, 12.
[10] Pylkkänen 2004 [1954], 39; *Analecta Archaeologica Fennica VII* 1931, 79, 111–112.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica VIII* 1932, 188.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 43, 96–97; Kaarto 1976, liite 1. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV.
[13] *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 303.
[14] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 23, 149, 216, 222, 230–231, 285–286.
[15] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1956*, 40. Hallinnollinen arkisto. MV.
[16] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1964*, 62. Hallinnollinen arkisto. MV.
[17] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1966*, 64. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] Kaarto 1976, 2. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV; *Museoviraston vuosikertomus 1972*, 67 & 85. Hallinnollinen arkisto. MV.
[19] *Museoviraston vuosikertomus 1976*, 55–56. Hallinnollinen arkisto. MV; *Museoviraston vuosikertomus 1977*, 61. Hallinnollinen arkisto. MV; Kaarto 1976, 3. Historian topografinen aineisto: Iniö–Isokyrö 1884–1998 Hfa: 27. MV.
[20] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8; *Museoviraston vuosikertomus 1978*, 85. Hallinnollinen arkisto. MV; *Museoviraston vuosikertomus 1981*, 72. Hallinnollinen arkisto. MV; *Isonkyrön kirkot* 2010, passim.
[21] Isonkyrön vanhan kirkon korjaukset – Kertomus Maija Kairamon, Pentti Pietarilan ja Markus Hiekkasen virkamatkasta 2.5.1994, Kytr, MV.
[22] Rintanen 2004, 251.
[23] Isonkyrön vanhan kirkon korjaukset – Kertomus Maija Kairamon, Pentti Pietarilan ja Markus Hiekkasen virkamatkasta 2.5.1994, Kytr, MV; Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[24] Rintanen 2004, 261–262.
[25] Rakennusavustusten jako 2016, Lapuan hiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.

3. KEMINMAAN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: Rakennettu 1520-luvun lopulta 1550-luvulle[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kirkko palveli seurakuntaa 1780-luvulle asti, jolloin kirkko todettiin liian ahtaaksi, vanha kirkko jäi tyhjilleen uuden kirkon valmistuttua 1799[2], vanhaa kirkkoa käytettiin 1910-luvulle asti vainajien siunaustilana[3]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1640–60-luvut uusi lautaholvi, joka koristeltiin maalauksin, puinen eteinen korvattiin kivisellä

1678 uusi saarnatuoli
1680-luku lehterit
1687–93 seinämaalaukset
1700-luvun alku runkohuoneen kalkkimaalaukset peitettiin[4]

1751 toinen kellotapuli rakennettiin, ensimmäisestä kellotapulista maininta vuodelta 1744

1781 piispantarkastus totesi kirkon liian ahtaaksi
1794–99 uusi kivikirkko rakennettiin, vuonna 1751 rakennettu kellotapuli purettiin 1795, vanha kirkko jäi tyhjilleen

1824–27 Carl Ludvig Engelin suunnittelema nykyinen kivikirkko rakennettiin
1843 jo hylätyn 1799 valmistuneen kirkon paanut käytettiin vanhan kirkon kattamiseen **1846** katto tervattiin[5]

1896 taidehistoriallinen retkikunta[6]
1900-luku betoninen tukipilari asehuoneen kaakkoiskulmaan[7]

1921–25 kirkon huonokuntoisia rakenteita korjattiin[8], Valtioneuvoston avustus kirkon korjaamiseen 1924, 1925 mädänneet päreet vaihdettiin uusiin, itäinen pääty purettiin ja halkeamat tiivistettiin läntisessä päädyssä[9]
1932 huonokuntoinen lattia korjattiin, kuoriin koroke puhujanpöytää varten, pukkilankkuja istuimiksi[10] **1937** holvimaalausten restaurointi, minkä yhteydessä paljastui vanhempaa seinien maalauskoristelua
1939 paljastuneiden maalausten puhdistaminen ja korjaus, seinistä poistettiin home, varisseet saumat paikattiin ja paljastuneet kohdat siveltiin kalkilla, sisäkaton suojaksi kiinnitettiin ullakon puolelle kattohuopa[11]
1949 Muinaistieteellisen toimikunnan inventointi[12]
1955–56 seinät puhdistettiin, paikattiin ja maalattiin kalkkimaalilla, uudet penkit, saarnatuoli ja alttaripöytä portaineen, painunut lattia nostettiin ja alushirsien tuet uusittiin osittain, jolloin hautauksia varten osiin jaetun lattian alkuperäinen jako muuttui epähuomiossa (alkuperäinen jako dokumentoitiin)[13] **1957** kirkkohallituksen autiokirkkoavustus kirkon korjaukseen[14] **1964** korjaussuunnitelma[15] **1965** lämmityssuunnitelma[16]
1972 pintavesikaivot[17] **1975–76** kattotuolien korjaus, maastotöitä, räystäslaudoituksen uusiminen, holvilaudoituksen alustava konservointi[18], 1976 kirkolle myönnettiin työllisyysvaroina autiokirkkojen korjausavustuksia lahonneiden kattorakenteiden uusimiseen[19], Museovirasto laati korjaustyösuunnitelman ja valvoi töiden suorittamista, kunnostus työllisyystyönä[20] **1984** katon tervaus[21]

2003 puulustotutkimus[22]

2017 kirkon alustava rakennetutkimus[23]
2018 Kirkkohallituksen rakennusavustus kattorakenteiden korjaukseen, sisäkaton konservointiin ja kiviseinien korjaukseen[24]

---

[1] Hiekkanen 2007, 510.
[2] Valkeapää 2004, 223.
[3] Hiekkanen 2007, 510.
[4] Ibid, 510–511.
[5] Lindberg 1935, 105–106; Valkeapää 2004, 223.
[6] Nikula R. 1988, 12.
[7] Hiekkanen 2007, 509.
[8] Valkeapää 2004, 224.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica VII* 1931, 110–111, 147.
[10] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 92–93.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 97 & 227.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 185.
[13] Kertomus Kemin maaseurakunnan vanhan kirkon korjaustöistä vuosina 1955–1956, Thorvald Lindquist 1963, Kytr, MV.
[14] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957*, 48–49. Hallinnollinen arkisto. MV.
[15] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1964*, 34. Hallinnollinen arkisto. MV.
[16] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1965*, 32. Hallinnollinen arkisto. MV.
[17] Maija Kairamon matkakertomus tarkastusmatkasta Keminmaan vanhaan kirkkoon 12.10.1973, Kytr, MV.
[18] Kertomus Pasi Kaarron suorittamasta virkamatkasta Kemin maaseurakunnan vanhaan kirkkoon 9.10.1975, Kytr, MV; Kemin maaseurakunnan vanhan kirkon korjaustyöt syksyllä 1976, Maija Kairamon ja Pasi Kaarron laatima korjaustyöselitys, Kytr, MV.
[19] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[20] *Museoviraston vuosikertomus 1976*, 55 & 62. Hallinnollinen arkisto. MV.
[21] Pentti Pietarilan kertomus Keminmaan keskiaikaisen kirkon tarkastuksesta 6.10.1983, Kytr, MV.
[22] Hiekkanen 2007, 510.
[23] Keminmaan vanha kirkko, 2017 – Alustava rakennetutkimus. Livady Oy:n verkkosivut.
[24] Rakennusavustusten jako 2018, Oulun hiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 57 §. Domus-asianhallinta. KH.

4. MESSUKYLÄN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: Luultavasti vuosien 1510–1530 välissä[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kirkko hylättiin 1879 uuden kirkon valmistuttua, käytetty myöhemmin heinälatona ja vaivaisjyvävarastona[2], 1918 sotilaiden majoitustilana ja tallina, nykyisin käytössä kesällä ja jouluna[3]

UR

UR

[1] Hiekkanen 2007, 239.
[2] Ibid, 239–241.
[3] *Messukylän vanha kirkko* 2011, passim.
[4] Hiekkanen 2007, 238–239, 241.
[5] *Messukylän vanha kirkko* 2011, passim.
[6] Hiekkanen 2007, 241.
[7] Lindberg 1935, 177.
[8] Hiekkanen 2007, 238–239.
[9] *Messukylän vanha kirkko* 2011, passim.
[10] Hiekkanen 2007, 239–241; Lindberg 1935, 177.
[11] Ludvig Mallanderin kirje Yleisten rakennusten ylihallitukselle 1.2.1906. Historian topografinen aineisto: Messukylä Hfa: 57. MV.
[12] K. M. Olanderin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.5.1907. Historian topografinen aineisto: Messukylä Hfa: 57. MV.
[13] *Messukylän vanha kirkko* 2011, passim.
[14] Analecta Archaeologica Fennica X 1942, 31 & 98.
[15] Oskari Niemen restaurointikertomus 25.1.1951. Historian topografinen aineisto. MV.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 168.
[17] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 49. Hallinnollinen arkisto. MV; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959*, 48, 61–62. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] *Messukylän vanha kirkko* 2011, passim.
[19] *Museovirasto 1987* 1987, 25.

1450

1500

Valmistunut luultavasti vuosien **1510-1530** välissä

1550

1600

1636 Messukylän seurakunta itsenäistyi

1650

1600-luvun loppupuoli uudistuksia, kirkolle lahjoitettiin saarnatuoli, seinien ja sisäkaton koristemaalaukset[4]

1697 ja **1708** seurakunnalle lahjoitetut kellot[5]

1700

1750

1783 vanhin alttaritaulu[6]

1795 kellotapuli rakennettiin **1796–97** asehuone yhdistettiin kirkkosaliin ja laajennettiin, alun perin tasainen sisäkatto muutettiin tynnyriholviksi 1796[7], runkohuoneen seiniä korotettiin neljällä hirsikerralla, puiset paanuin päällystetyt päädyt ja puinen eteinen länsisisäänkäynnin eteen tehtiin, kuoriaita purettiin[8], ikkunoiden suurentaminen, lehtereiden ja penkkien uusiminen nykyiseen muotoon[9]

1800

1850

1879 viimeinen jumalanpalvelus, kirkko hylättiin, Theodor Höijerin suunnittelema uusi tiilikirkko vihittiin käyttöön, kellotapuli purettiin[10]

1900

1906 kirkkoa varten laadittiin kaksi erilaista korjaussuunnitelmaa, toinen rakennuksen puhtaasti muinaismuistona säilyttävä ja toinen sen käyttörakennukseksi muuttava[11] **1907** kirkon muurien korjaus ja tukeminen, katon ja päätyjen paanutusten uusiminen[12]

1910

1918 kirkko toimi sotilaiden majapaikkana ja hevostallina[13]

1920

1930

1936 kirkkovaltuuston avustus katon korjaukseen
1938 paanukatto uusittiin[14]

1940

1951 alttaritaulu restauroitu[15] **1953** Muinaistieteellisen toimikunnan suorittama inventointi[16] **1958–59** useita korjauksia, perustuksia vahvistettiin betonilla, seinämaalaukset ja saarnatuoli konservoitiin[17], tutkimuksissa kirkon lattian alta löytyi kolme varakkaiden kartanoiden rakennuttamaa hautapaikkaa[18]

1950

1960

1970

1980

1987 seinämaalausten konservointi Museoviraston ohjauksessa[19]

1990

2000

2010

5. SASTAMALAN PYHÄN MARIAN KIRKKO
(MYÖS SASTAMALAN VANHA KIRKKO TAI KARKUN VANHA KIRKKO)

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1500-luvun vaihteessa
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Vanha kirkko hylättiin uuden kirkon valmistuttua 1913[1]

UR

UR

1450

1500-luvun vaihde Sastamalan Pyhän Marian kirkko rakennettiin[2]

1500

1550

1600

1650

1700 **1703** järjestyksessä ensimmäinen kirkon kahdesta sakaristosta purettiin

1750

1777 runkohuoneen tiettävästi ensimmäinen lautasisäkatto

1797 lounais- ja kaakkoiskulman vinopintaiset tukipilarit, eteläseinän läntisin ikkuna muurattiin umpeen[3]

1800

1850 **1866–70** rakenteiltaan huonokuntoisen kirkon korjauksessa sen päädyt madallettiin, samalla kirkon lautaholvi sekä kiinteä sisustus uusittiin kokonaisuudessaan, nykyinen kaareva sisäkatto vuodelta 1866[4]

1892 Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[5]

1900

1908 kartoittamis-, kuvaus- ja tutkimustöitä[6]

1910 **1913** kirkko hylättiin uuden kirkon valmistuttua[7]

1920

1927 uusi paanukatto[8]

1930

1940 **1940** hankittiin tarpeet kellotapulin korjaamiseen[9] **1943** painunut saarnatuoli asetettiin paikoilleen, suoritettiin korjaustöitä[10] **1949** puukalusto desinfioitiin[11] **1952** pieniä korjauksia muun muassa pärekaton ja välikaton osalta **1953** desinfiointi puumatojen hävittämiseksi[12]

1950 **1957** Thorvald Lindquistin mittapiirustukset[13] **1959** kirkon puuosat konservoitiin[14] **1960** kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha vanhan kirkon korjaukseen[15], kirkon ensimmäisen sakariston perustukset kaivettiin esille[16], restaurointitöitä, sakariston holvin ruodemaalaukset ja kuori-ikkunan ulkopuolisen kaarikentän kalkkimaalaus konservoitiin[17]

1960

1970 **1961–63** katto ja päädyt korotettiin 12 metriä entiseen korkeuteensa, kirkon lähiympäristö salaojitettiin, ulkoseinät saumattiin kalkkilaastilla, sisäseinät laastittiin ja maalattiin kalkkimaalilla ja lattiat ja penkit korjattiin[18], katto päällystettiin huovalla, jonka alla oli ponttilautakatto[19]

1980 **1966** paanukaton uusiminen kattohuovan päälle[20] **1978** lattia jouduttiin purkamaan kirkossa esiintyneen vaikean lattiasieni-esiintymän takia[21], kirkolle myönnettiin **1978–79** työllisyysvaroina sekä Museoviraston momentilta autiokirkkojen korjausavustuksia alapohjan uusimiseen[22]

1990

2000

2010 **2014** Kirkkohallituksen rakennusavustus kellotapulin korjaukseen, korjaustyö toteutettiin kesän aikana[23]
2016 Kirkkohallituksen rakennusavustus ulkoseinäkorjaukseen[24]
2018 Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon korjaussuunnitteluun[25]

---

[1] Hiekkanen 2007, 258.
[2] Ibid.
[3] Ibid, 257.
[4] Hiekkanen 2007, 257; Sastamalan kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[5] Nikula R. 1988, 12.
[6] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 79.
[7] Hiekkanen 2007, 258.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica VIII* 1932, 58.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 283–284.
[10] *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 79.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 176.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 82, 102–103, 151.
[13] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957*, 67. Hallinnollinen arkisto. MV.
[14] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959*, 91. Hallinnollinen arkisto. MV.
[15] Sihvola 2003, 147. AO/AY.
[16] Hiekkanen 2007, 257.
[17] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1960*, 40, 51, 74–75. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] Sastamalan vanhan kirkon entistämistoimikunnan raha-anomus opetusministeriölle 24.9.1963. Museoviraston arkisto.
[19] Sastamalan kirkon entistöimistoimikunnan sihteerin, varatuomari Risto Tainion kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 9.10.1964. Historian topografinen aineisto: Sastamala. MV.
[20] Sastamalan kirkkovanhus saatettu aitoon asuunsa. *Helsingin Sanomat* 22.8.1966.
[21] Sastamalan kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[22] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[23] Rakennusavustusten vuoden 2014 II jako, Turun arkkihiippakunta; Pyhän Marian kirkon kellotapulin korjaus. Liite 155 §. Domus-asianhallinta. KH.
[24] Rakennusavustusten jako 2016, Turun arkkihiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.
[25] Rakennusavustusten jako 2018, Turun arkkihiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 53 §, 5. Domus-asianhallinta. KH.

6. SIPOON VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1450-luku
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kirkko hylättiin 1885 lopulla, jolloin seurakunnan uusi 1883–85 rakennettu tiilikirkko vihittiin[1]

TP

[1] Hiekkanen 2007, 473.
[2] Hiekkanen 2007, 473; Huttunen 2008, 19–21; Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 10–11.
[3] Sipoon vanha kirkko kesäkuussa 1992, Markus Hiekkanen, Kytr, MV.
[4] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 11; Huttunen 2008, 21–22.
[5] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 14, 21–23, 27.
[6] Huttunen 2008, 22; Sipoon vanhan kirkon pilarissa olevaan inskriptioon on ikuistettu mittausmatkaan osallistuneiden nimet: "E Nervander, G Strengell, C Frankenhaeuser, B Cederhvarf, G Stenius, K Kallio, W v Essen, W Jung, A Rundsberg, S Frosterus, A Nyberg, Gustaf Nyström uppmätte kyrkan april MCM."
[7] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 15; C.A. Nordmanin inventointi 15.8.1936. Historian topografinen aineisto. MV; K.K. Meinanderin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 3.5.1901. Historian topografinen aineisto, Hfa: 88. MV.
[8] Huttunen 2008, 22.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 78.
[10] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 15.
[11] Huttunen 2008, 23; Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 17; Carolus Lindberg 15.11.1921 Sipoon pitäjän kunnanvaltuutetuille. Historian topografinen aineisto, Hfa: 88. MV.
[12] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 17; Huttunen 2008, 22.
[13] C.A. Nordmanin inventointi 15.8.1936. Historian topografinen aineisto. MV.
[14] Huttunen 2008, 23–24; Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 19–21; Kirkkoherra Knut Wirén Muinaistieteelliselle toimikunnalle 26.3.1936. Anoo lupaa saada ottaa seurakunnan vanha kirkko uudestaan tilapäiseen jumalanpalveluskäyttöön. Historian topografinen aineisto: Sipoo. MV.
[15] O. E. Kivistön ja Veikko Kuittisen virkamatka Sipoon vanhalle kirkolle 18.11.1948, Kytr, MV.
[16] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 21.
[17] Huttunen 2008, 24.
[18] O. E. Kivistön ja Veikko Kuittisen virkamatka Sipoon vanhalle kirkolle 18.11.1948, Kytr, MV.
[19] Matkakertomus arkkitehti Maija Kairamon käynnistä 1.4.1965 Sipoon vanhassa kirkossa, Kytr, MV; Kertomus Mt Knapaksen ja P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Sipoon vanhaan kirkkoon 20.06.1974, Kytr, MV; Sipoon vanha kirkko kesäkuussa 1992, Markus Hiekkanen, Kytr, MV; Huttunen 2008, 24–25.
[20] Halla-Seppälä & Teckenberg 1993, 21.
[21] Kertomus Mt Knapaksen ja P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Sipoon vanhaan kirkkoon 20.06.1974, Kytr, MV.
[22] Sipoon vanha kirkko syksyllä 1989. Markus Hiekkasen kertomus virkamatkasta 6.11.1989, Kytr, MV; Huttunen 2008, 25–26.
[23] Sipoon vanhan kirkon ja kellotapulin korjaustyöt 1991, Markus Hiekkanen, Kytr, MV.
[24] Sipoon vanha kirkko ja sen sakariston ullakko. Markus Hiekkasen kertomus matkasta 3.8.1992, Kytr, MV; Sipoon vanha kirkko kesäkuussa 1992, Markus Hiekkanen, Kytr, MV; Sipoon vanha kirkko lokakuussa 1993. Markus Hiekkasen kertomus virkamatkasta 17.10.1993, Kytr, MV.
[25] Sipoon vanha kirkko lokakuussa 1993. Markus Hiekkasen kertomus virkamatkasta 17.10.1993, Kytr, MV.
[26] Sipoon vanhan kirkon kevättarkastus 1996. Markus Hiekkasen kertomus virkamatkasta 3.6.1996, Kytr, MV.
[27] Sipoon vanha kirkko, Keskiaikaisen kattorakenteen restaurointisuunnitelma, 2008. Livady Oy:n verkkosivut.
[28] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[29] Rakennusavustusten jako 2016, Helsingin hiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.

1450 **1500** 1550 **1600** 1650 **1700** 1750 **1800** 1850 **1900** 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 **2000** 2010

1450-luvun alku runkohuone ja sakaristo muurattiin, asehuone luultavasti kesällä 1454 **1681** korjaus **1700-luvun alkupuoli** kirkkoon rakennettiin sivulehterit **1732** lattia korjattiin tai uusittiin **1730-luvun loppu** muureissa havaittiin halkeamia **1742 jälkeen** kaakkoisnurkka varustettiin tukipilarilla ja rauta-ankkurilla ja kirkko rapattiin sisältä **1748** paanukate uusittiin **1752** katon tervaus **1757** kirkon lattia uusittiin ja penkit korjattiin **n. 1771** kirkon mukulakivilattia ladottiin **1775** kellotapuli rakennettiin **1792** kirkon lounaiskulmaan tukipilari, korjattiin ikkunoita ja laskettiin niiden alareunaa, uusittiin lehterit, luultavasti myös nykyinen ikkuna-aukko puhkaistiin runkohuoneen pohjoisseinään **1700-luvun loppu** runkohuoneen länsimuurissa ollut papinovi muurattiin umpeen **1798** kirkon vesikatto tai ainakin sen etelälape uusittiin **1800-luku** sakastin pohjoisikkunan paikalle tehtiin oviaukko **1811** uusi kellotapuli[2] **1814** runkohuoneen katto korjattiin perusteellisesti[3] **1815** asehuoneen ja sakastin kattopaanut uusittiin **1827** isompi kirkonkello halkesi kesken soiton **1850-luvun puoliväli** kirkko ja kellotapuli huollettiin perusteellisesti, vesikatto ja seinät korjattiin, kirkon ulkoseinät maalattiin valkoiseksi ja lattia uusittiin, penkit kunnostettiin ja maalattiin tummanvihreiksi, sisäseiniin laitettiin uusi kerros kalkkilaastia, saarnatuolin kuvat siveltiin kultavärillä, tapuliin uusi porras **1858** kirkon eteläsivustalla ollut asehuone myytiin **1871** sakastiin rakennettiin uuni[4] **1874** Porvoon tuomiokapituli määräsi Sipoon seurakunnan rakentamaan uuden kirkon vedoten vanhan kirkon perustusten ja muurien huonokuntoisuuteen **1885** uusi kirkko valmistui **1890** vanhan kirkon lounaispuolella sijainneen vaatimattoman käytöstä poistuneen suomalaisen kirkon koriste-esineet siirrettiin vanhaan kirkkoon säilytettäviksi **1899** valtionarkeologi J.R. Aspelin pyysi lupaa tutkia vanhan kirkon seinä- ja kattomaalauksia, kirkon esineistöä ja kalusteita siirrettiin Porvoon museoon[5] **1900** Emil Nervander tutki Sipoon vanhan kirkon kalkkimaalauksia, kirkon mittapiirustukset[6] **1901** kirkon esineistö ja kiinteää kalustoa huutokaupattiin, länsiseinustalla sijainnut parvi purettiin, lattia nostettiin ylös ja myytiin[7] **1900-luvun alku** suoritettiin muinaismuiston säilymisen kannalta välttämättömiä toimenpiteitä, ilmeisesti ainakin kattotuoleja korjattiin huolimattomasti[8] **1908** taidehistoriallisia tutkimuksia[9] **1912** kirkon katon kaakonpuoleinen neljännes päällystettiin paanuilla[10] **1914** Alarik Tavaststjernan restaurointisuunnitelma, etelälappeen ja asehuoneen kattojen paanut uusittiin, pohjoislapetta ja sakastin kattoa korjattiin ja pohjoislape tervattiin, kaivauksia perustusten tutkimiseksi, korjattiin ulkopuoliset tukipilarit ja paikkailtiin kattotuoleja, kirkon restaurointi luovutettiin Sibbo Hembygdsforsknings-förening -yhdistyksen tehtäväksi[11] **1915** uudet katot kirkon eteläsivulle ja asehuoneeseen, pieniä korjauksia pohjoislappeeseen ja sakastin kattoon **1916** kotiseutuyhdistys sai luvan säilyttää lahjoitettuja ja kerättyjä muinaisesineitä sakastissa sekä laittaa huoneisiin ovet **1921** Carolus Lindbergin restaurointisuunnitelma, 1920-luvun alun korjauksessa rapautuneita seiniä korjattiin, ulko-ovet uusittiin, ikkunoihin tehtiin uudet pokat ja ne varustettiin uusilla ikkunalaseilla, kellotapuli katettiin uudelleen[12] **1927** uusi puulattia[13] **1935** perusteellinen korjaus nykyasuun, kirkon perustukset tutkittiin ja niitä vahvistettiin betonivaluilla, seinien ja holvien halkeamat korjattiin, kattorakennetta vahvistettiin pohjois-eteläsuuntaisin vetotangoin, kirkon seinä- ja kattomaalaukset otettiin esille rappauksen alta ja konservoitiin, entisöity kirkko vihittiin syksyllä **1936** Porvoon museolle vuonna 1901 luovutetut saarnatuoli, krusifiksi, vaakunakilvet ja lehterinkaide entistettiin Kansallismuseossa ja palautettiin vanhaan kirkkoon, katon pohjoispuoli verhottiin käsinveistetyin paanuin, katto tervattiin, sienen ja homeen valtaama lattia korvattiin mukulakivilattialla, seurakunta anoi lupaa saada ottaa vanha kirkko uudestaan tilapäiseen jumalanpalveluskäyttöön[14] **1937** kirkon puulattiaa laskettiin, kuoriosa muuta lattiaa korkeammalle[15] **1938** kirkkovaltuusto antoi vanhan kirkon hoidon Sibbo Hembygdsforskningsföreningille[16] **1939–44** Sipoon vanhassa kirkossa säilytettiin sodan aikana Valtionarkiston kokoelmia, minkä vuoksi kaikki ilmaraot tukittiin, mikä johti puulattian lahoamiseen[17] **1948** kirkon kunnon tarkastus ja vuoden 1949 aikana mahdollisten välttämättömien korjaus- ja entisöimistöiden suunnittelu[18] **1949** lahonneen lattian korjaus, puulattiaa ei kuitenkaan enää palautettu, vaan sen alla oleva kivilattia päätettiin kunnostaa, Muinaistieteellinen toimikunta suoritti korjauksen yhteydessä koekaivauksia lattian alla olevien hautojen tutkimiseksi ja lattiarakenteen selvittämiseksi, kivilattia kartoitettiin ja purettiin ja tutkimusten jälkeen rakennettiin mahdollisimman samanlaisena uudelleen, kirkon katto tervattiin **1965** suunnitelma käytön laajentamisesta ja mahdollisesta lämmittämisestä, lounaiskulman painunut tukipilari purettiin tarkoitustaan vastaamattomana, lattia uusittiin, kirkon seinien viereinen salaojitus[19] **1968** seurakunta päätti huolehtia kirkon kunnossapidosta[20] **1974** suunnitelma kirkon korjaukseksi, sisältäen katon tervauksen ja hajonneiden paanujen korjauksen sekä kaakkoisnurkan tukipilarin kattamisen[21] **1989** konservointitöitä, alttarikaaren ja sen puulattian korjaus, kirkkoa ympäröivää kasvillisuutta harvennettiin, rännejä ja syöksytorvia asennettiin ja kirkon pohjoislape korjattiin ja tervattiin, kaakkoisnurkan tukipilarin korjaus ja kattaminen, pilareiden vaurioituneiden tiilien korvaaminen uusilla, ikkunapenkkien ja sakastin portaan korjaus, fasadipiirustukset ja asemapiirustus, dendrokronologisten näytteiden otto, ullakkotilojen puhdistus, ullakonaukon oven asennus, asehuoneen välikaton lautojen uusiminen, ulkoseinien saumojen paikkaus ja rappaus[22] **1991** kellotapulin korjaus: korjauksia paanukattoon ja sisällä, viiritangon korjaus[23] **1992** runkohuoneen katon korotus, etelälappeen ja asehuoneen itälappeen paanujen uusiminen, kaakkoiskulman kontrefori purettiin ja rakenteet muurattiin uudelleen, sakariston ullakko siivottu, suunnitelma salaojan kaivamisesta länsiseinän ulkopuolelle[24] **1993** ulkoseinien rappauksien alaosia korjattu, tervauksia tehty kesällä, kaakkoiskulman muurauksen saumojen viimeistely[25] **1996** seurakunta toivoi lattian muuttamista puiseksi[26] **2008–09** kattotuolien korjaus[27], entistämisavustukset 2009 (kattorakenteiden korjaamiseen) ja 2010 (erittelemätön)[28] **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus kiviseinäkorjauksiin paanukattojen tervaukseen[29]

7. TYRVÄÄN PYHÄN OLAVIN KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1506–1516[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Hylättiin uuden kirkon valmistuttua 1855[2]

KR

TP

[1] Hiekkanen 2007, 263.
[2] Niemi 2003, 43.
[3] Hiekkanen 2007, 263.
[4] Piilonen 2003, 26–27, 41–43.
[5] Piilonen 2003, 41–43; Lindberg 1935, 301.
[6] Niemi 2003, 43.
[7] Nikula R. 1988, 12.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 206 & 210.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 283.
[10] *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 16.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 29, 75.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 93–94.
[13] Kertomus arkkitehti Heikki Havaksen ja hum. kand. Olavi Tapion virkamatkasta 10.8.1965 Tyrväälle vanhan kirkon tarkastuksen vuoksi. SALAMA-asianhallintajärjestelmä: U1113, matkakertomukset, Tyrvää. MV.
[14] Niemi 2003, 43; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1964*, 40, 65. Hallinnollinen arkisto. MV; Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1965, 37–38, 66–67. Hallinnollinen arkisto. MV.
[15] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1966*, 36–37. Hallinnollinen arkisto. MV.
[16] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[17] Niemi 2003, 50.
[18] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[19] Support of the Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage 7.7.1995. Euroopan komission sähköinen lehdistötiedotetietokanta; *Museovirasto 1995* 1995, 11.
[20] Niemi 2003, 36, 53–55.
[21] Tapio Hirvosen raportti Tyrvään Pyhän Olavin kirkon mittausdokumentoinnista 1995–1997, Kytr, MV; Silveri 2004, 24.
[22] *Museovirasto 1996* 1996, 26.
[23] Niemi 2003, 43 & 57.
[24] Väliraportti Museoviraston osuudesta Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakennustyöstä vuosina 1997-1999, Sakari Mentu & Olli Cavèn 1999, Kytr, MV.
[25] Niemi 2003, 65, 73, 75, 81–85, 88; *Museovirasto restauroi* 2004, 71, Kökkö 2010, 8.
[26] Tyrvään Pyhän Olavin kirkko, keskiaikaisen kirkon kattorakenteen kunnostustyöt, 2016. Livady Oy:n verkkosivut.
[27] Rakennusavustusten vuoden 2015 I jako, Turun arkkihiippakunta; Tyrvään kirkon korjaus. Liite 81 §. Domus-asianhallinta. KH.
[28] Rakennusavustusten jako 2016, Turun arkkihiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.
[29] Rakennusavustusten jako 2017, Turun arkkihiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 57 §, 6. Domus-asianhallinta. KH.

1450

1500

1506–16 Tyrvään Pyhän Olavin kirkko valmistui[3], mahdollisesti 1515[4]

1550

1500-luku lattia tehtiin lyhyistä lankuista

1600

1600-luku kirkko paloi, kirkon tuhoutunut sisustus luultavasi uusittiin täysin, ensimmäinen lehteri rakennettiin länsipäädyn oven edustalle

1650

1646 saarnatuoli
1653 kuori uusittiin
1664–66 penkkikorttelit

1700

1700-luku koristemaalaukset, alttari sekä lehterit tehtiin koko pituudeltaan

1730-luku sisätila luultavasti valmistunut[4]

1750

1748 kuviokoristeltu paanukatto valmistui mestari Antti Piimäsen johdolla mahdollisesti korvaten palon jälkeen tehdyn pärekaton, tiiliholvi korvaattiin puuholvilla[5]

1780-luku sisätilan ja saarnastuolin maalauskoristelu

1800

1850

1855 Pyhän Olavin kirkko hylättiin uuden kirkon valmistuttua
1875 alttarikaappi ja keskiaikaiset veistokset vietiin Helsingin yliopiston historiallis-kansatieteelliseen museoon[6]
1892 Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[7]

1900

1934 inventointi[8] **1940** kirkon päädyt oli maalattu valkeiksi[9]
1941 kalkkivärillä maalatut päädyt koristeineen palautettiin aikaisempaan asuunsa[10] **1946** painunut ja osin lahonnut lattia korjattiin, lattian alaiset haudat tutkittiin **1947** asehuoneen holvien korjaus[11] **1952** sakariston seinien valkaisu, lattian korjaus, penkkien paikalleen laitto[12] **1963** katon käsittely kyllästysaineella[13] **1964–65** Museoviraston korjauksia ja kaivauksia: perustuksia vahvistettiin, ikkunat uusittiin, mittapiirustuksia, alttarirakennelmien puhdistus[14] **1966** lehterikaiteiden puhdistus, kirkon korjaussuunnitelma[15] **1979** autiokirkkojen korjausavustus[16] **1992** Museoviraston tiedote seurakunnalle paanukaton uusimisen välttämättömyydestä[17] **1993** entistämisavustus (erittelemätön)[18] **1995** kirkolle myönnettiin paanukaton korjaamiseen Euroopan Unionin arkkitehtuuriperinnön pilottiohjelman tukiraha, joita vuonna 1995 sai hakea uskonnollisten monumenttien konservointiin[19] **1995–97** paanukattotalkoot[20], Museoviraston mittapiirustukset sekä kunto- ja vauriokartoitukset[21], kirkko dokumentoitiin perusteellisesti esimerkkinä poikkeuksellisen hyvin säilyneestä keskiaikaisesta kirkosta[22] **1997** tuhopoltto hävitti kirkon puurakenteet ja vuodelta 1780 peräisin olleen kiinteän sisustuksen 21.9.1997[23], Museovirasto päätti osallistua Tyrvään Pyhän Olavin kirkon jälleenrakentamiseen välittömästi tuhopolton jälkeen avustamalla hankkeen ohjelmoinnissa, suunnittelussa ja korjaustyömaan valvonnassa sekä suorittamalla kirkolla dokumentointia, piirtämistä ja tarkistusmittauksia[24], perustettiin sisätilatyöryhmä pohtimaan rakennus-toimikunnan apuna kirkon uutta interiööriä, ehdotus valmistui 1999, sisätilan suunnittelijaksi palkattiin Ulla Rahola **1998** rakennustyöt alkoivat, kivi- ja tiilirakenteiden kunto kartoitettiin **1999** kivirakenteita korjattiin, ikkunasyvennykset restauroitiin, kirkkosalin sisäseinät rapattiin, paanut veistettiin ja tervattiin talkoovoimin talven 1999–2000 aikana **2000** kattoristikot, paanukatto, lautaholvi, lattiat ja ovet valmistuivat, suunnitelmat uudesta sisätilasta **2002** penkkikorttelit ja alttari **2003** sisätila puuvalmiina, vihkiminen käyttöön **2009** sisämaalaustyöt valmistuivat[25] **2011** kattorakenteen tutkimustyöt aloitettiin **2013** kattorakenteiden korjaustyöt aloitettiin[26] **2015** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon korjaukseen[27] **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus kattorakenteen korjaukseen[28] **2017** Kirkkohallituksen rakennusavustus kattorakenteiden korjaukseen[29]

1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990

2000

2010

8. UUDENKAUPUNGIN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1623[1]
Valmistunut: 1629[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistui 1863[3]

TP

TP

1623 kivikirkkoa ryhdyttiin rakentamaan 12.6. **1629** kirkko valmistui matalana ja viimeistelemättömänä **oletettavasti 1640-luku** pormestari Caspar Eichmann rakennutti kivisen kaksi-ikkunaisen porstuan eteläseinän länsiosassa olevan oven eteen, teetti penkkejä vanhojen tilapäisten penkkien tilalle, viides ovi pohjoisseinään sakariston ulko-oveksi, tämän eteen porstua sekä yhdeksäs ikkuna **1643** tasainen lautavälikatto, ensimmäinen kello **1646** hirsinen kellotapuli kirkon pohjoispuolelle kalliolle **1647** kuorin lattiaan hankittiin kalkkikivilaattoja **1648** saarnatuoli vanhan yksinkertaisen saarnatuolin tilalle **1651** toinen pienempi kirkonkello **1661** ikkunoita laajennettiin **1690-luku** kivinen porstua poistettiin ja sen kivet käytettiin kirkon korjaukseen, tilalle rakennettiin ikkunoilla varustettu puuporstua **1691** uusi puinen kellotapuli kirkon koillispuolelle nykyisten kivirappusten kohdalle, kellotapuli sai kellotaulun vuoteen 1705 mennessä **1698** Turusta kirkkoa tarkastamaan kutsuttu muurarimestari Hieronymus totesi, että kirkko oli korjattava perusteellisesti purkamalla muurit perustuksia myöten ja rakentamalla uudelleen **1700-luku** pyörökaariset peilit penkkien selustassa poikkikäytävällä ja penkkien päädyissä **1705** tiililattia käytävään **1705**, **1708** ja **1712** uusittiin suuri osa seinistä, korjaukseen käytettiin suurikokoista kiviainesta, seinät rakennettiin jonkin verran entisiä korkeammiksi, katto nostettiin hirsien varaan rakennustöitten ajaksi **1713–21** Ison vihan aika keskeytti rakennustyöt, kirkkoon kuuluvia esineitä vietiin turvaan Ruotsiin, puolet kirkosta oli erotettu lautaseinällä venäläisten vilja-aitaksi[4] **1721–28** välttämättömiä korjauksia sodan jälkeen[5] **1728** suurin osa pohjoisseinästä muurattiin valmiiksi **1730-luku** lehteri kirkon länsipäätyyn oven yläpuolelle, saarnatuolin kulmikas alaosa uusittu tai tehty **1731** sisäkattorakennelma kokonaisuudessaan uusittu ja huomattavasti kohotettu, keskilaivan lautakatto nostettu tynnyriholviksi **1732** alttaritaulu ostettu Rostockista, kehystetty 1734, hankittiin penkkejä, kirkkoa maalattiin ja kunnostettiin **1733** alttarin puukoristeet **1734** kirkkoa korjattu, alttari valmistunut korjauksen yhteydessä, alttarikehän pyörökaariset peilit luultavasti myös 1730-luvulta **1735** saarnatuolin katos uusittiin ja nostettiin, katoksen alareuna säilyi alkuperäisenä, katos maalattiin mustalla, valkoisella ja kullalla, osa 1600-luvun tyylisistä penkeistä uusittu käyttämällä vanhojen penkkien koristeosia, osa penkeistä siirrettiin parvekkeelle **1739** hankittiin kolmas, isoin kello **1750** ehdotus sakariston rakentamisesta kirkon ulkopuolelle **1752** uusi sakaristo muurattiin harmaasta kivestä kirkon ahtauden takia (viirin vuosiluku), asehuone ja kirkon sisäinen sakaristo purettiin, kirkon pääovelle raivattiin uusi tie, sakariston katederi tehtiin vanhasta penkistä **1754** viimeinen osa pohjoisseinästä sekä länsipääty valmistuivat **1755** alttarikehä marmoroitiin ja koristeet kullattiin **1758** sakaristoon tiilestä muurattu barokkiuuni **1760-luku** päädyt laudoitettiin, käytävät varustettiin lautalattialla **1761** penkkien ovet uusittiin **1770** keskilaivan välikatto maalattiin valkoiseksi ja koristeltiin tähdillä sekä rokokookoristeilla, itäseinään puhkaistiin uusi ikkuna **1775** barokkityyliinen kolmikerroksinen kellotorni rakennettiin (viirin vuosiluku) **1796** mahdollisesti laajennettiin alttarin yläpuolella oleva ikkuna **1800-luku** sakariston tiililattia, alun perin puulattia **1831** pohjoisseinän "naistenovelle" rakennettiin kivirappuset ja rautaiset käsikaiteet **1830-luku** runkohuoneen ovet muutettu ulospäin aukeneviksi **1836** eteläsivun kaksi puista eteistä päätettiin rakentaa suurempina uudelleen kivestä **1838** kirkon kuoriosa maalattiin sisältä, alttarikehän väritys uusittu entisen tapaiseksi[6] **1851** rakennuskomitealle annettiin tehtäväksi selvittää kirkon kunto sekä korjausmahdollisuudet **1853** arkkitehti G. T. Chiewitz vakuuttaa seurakunnan rakentamaan uuden kirkon vanhan kirkon laajentamisen ja korottamisen sijaan, päätös uuden kirkon rakentamisesta seuraavana vuonna **1863** särkynyt isoin kello valettiin uudestaan **1864** uusi kirkko vihittiin tammikuun 6. päivänä, harkittiin vanhan kirkon purkamista[9]**1872** luuhuoneen ovi muurattiin kiinni **1880** suurta osaa kirkon sisustuksesta tarjottiin Suomen muinaismuistoyhdistykselle[7] **1891** Muinaistieteellinen toimikunta hyväksyi kirkkotapulin muuttamisen palotorniksi, tapuli kaupungin käytössä palotornina vuoteen 1936 asti sekä ilmavalvontakäytössä sodan aikana[8] **1893** alun perin paanutettu korkea satulakatto katettu galvanoidulla pellillä[9], kuorin lattian ja käytävien vanhat hautakivet irroitettiin paikoiltaan ja asetettiin pystyyn kirkon ja sakariston seinille muinaismuistoyhdistyksen toimesta **1895** kirkkoa korjattiin, rakennettiin uutta lattiaa irrotettujen hautakivien tilalle, kirkko katettiin lahjoitusten turvin galvanisoiduilla kuparilevyillä, päätös sakariston muuttamisesta Uudenkaupungin kulttuurihistorialliseksi museoksi **1904** koko kirkko museoksi[10] **1910** puulattia rakennettiin, tätä ennen kirkossa suureksi osaksi maalattia[11] **1920** Alarik Tavaststjerna teki ehdotuksen kirkon korjaamiseksi sekä suunnitteli sen sisustamista museokokoelmien järjestämiseksi[12]

1969 vanhan kirkon korjaussuunnitelmasta neuvoteltiin, kirkon mittaus ja valokuvaus[13] **1970–76** kunnostustyöt arkkitehti Maija Kairamon johdolla, uudelleenvihkiminen 1976[14]

1450 **1500** 1550 **1600** 1650 **1700** 1750 **1800** 1850 **1900** 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 **2000** 2010

[1] Riska 1959, 132; Simelius 2012 [1929], 5.
[2] Riska 1959, 132.
[3] Ibid, 154.
[4] Riska 1959, 131–137; Simelius 2012 [1929], 5–8.
[5] Lindberg 1935, 199.
[6] Riska 1959, 131–137, 140; Simelius 2012 [1929], 9–15, 19.
[7] Simelius 2012 [1929], 14, 16, 35–37, 39.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica II* 1895, 35; Simelius 2012 [1929], 43; *Vanhakirkko* s.a., passim.
[9] Riska 1959, 129.
[10] Simelius 2012 [1929], 41–43.
[11] Riska 1959, 132.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica VI* 1922, 156.
[13] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1967*, 41. Hallinnollinen arkisto. MV.
[14] Uudenkaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1973*, 31; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1974*, 42; *Museoviraston vuosikertomus 1976*, 55 & 62. Hallinnollinen arkisto. MV.

9. LOPEN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: Joensuun yliopiston dendrokronologian laboratorion lustotutkimuksen mukaan seinähirsien viimeiset kasvuvuodet 1665–66[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: 1805, käytetty uudelleen 1858–72 ja 1880–88 uudempien kirkkojen tuhouduttua salaman iskuista 1858 ja 1880, käytetty myös latona[2]

TP

UR

1450
1500
1550
1600
1650

1660-luvun loppu maan vanhinta puukirkkotyyppiä, suorakaiteen muotoista pitkäkirkkoa, edustanut Lopen vanha kirkko valmistui oletettavasti 1660-luvun lopulla

1700
1750

1800-luvun alussa laajennus erivartiseksi ristikirkoksi lisäämällä rakennukseen kookas eteläsakara

1800

1805 kirkko jäi autioksi uuden kirkon valmistuttua, kirkkoa yritettiin huutokaupata sen autioiduttua ja sitä käytettiin välillä heinälatona

1850

1858–72 kirkkoa käytettiin väliaikaisesti uuden kirkon tuhouduttua palossa
1880–88 kirkkoa käytettiin jälleen väliaikaisesti uuden kirkon tuhouduttua salaman iskusta syttyneessä tulipalossa
1888 Lopen nykyinen kivikirkko valmistui[3]

1900
1910

1915 Axel Mörnen mittapiirustukset[4]
1916 ristinhaaran purku ja kuorin palauttaminen alkuperäiselle paikalle ja lautaverhous Axel Mörnen johdolla[5], pääovi siirretty ilmeisesti korjauksessa nykyiselle alkuperäiselle paikalleen, puretun eteläsiiven kivijalkaa yhä jäljellä[6]

1920
1930
1940

1946 pärekatto uusittiin[7]
1950 Thorvald Lindquistin mittapiirustukset[8]

1950

1959–60 kirkko restauroitiin Esko Järventausksen johdolla, ulkolaudoitus, sakariston eteinen rakennettiin uudelleen[9]

1960

1960-luvun alku kirkko toimi museona[10]

1970

1970-luvun loppupuoli pärekatto uusittiin[12]

1980
1990

1995 ulkomaalaus ja ulkopuolisten pystytukihirsien vuoraus[13]
1998–99 alapohjan tuuletuksen avaaminen, lahovaurioisten lattialankkujen vahvistaminen[14] **2002** kirkonmäen ympäristönhoitosuunnitelma[15]

2000
2010

2014 Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon katon korjaukseen[16], pärekatto uusittiin, ilmeisesti ainakin länsi- ja itäpäätyjen tuulilaudat uusittiin ja maalattiin samassa yhteydessä[17]

---

[1] *Lopen kirkot* s.a., passim.
[2] Lindberg 1935, 168–169; *Lopen kirkot* s.a., passim.
[3] Ibid.
[4] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 243.
[5] Lopen vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[6] *Lopen kirkot* s.a., passim; Tekijän huomio.)
[7] Paavo Riihimäen tarkastuskertomus Lopen vanhasta kirkosta 25.8.1956, Kytr, MV.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 234, 239.
[9] Lopen vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1956*, 45. Hallinnollinen arkisto. MV; Tekijän huomio.
[11] *Uusi Tietosanakirja 12* 1967, palsta 897.
[12] Kertomus osastonjohtaja Antero Sinisalon ja tutkija Lasse Laaksosen virkamatkasta Lopen vanhalle kirkolle 28.8.1981, Kytr, MV.
[13] Lopen seurakunnan talouspäällikkö Pentti Pohjanvuoren kirje Museovirastolle 13.6.1995: Lopen vanhan kirkon maalaus. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinro: 062/603/1995. MV.
[14] Lopen seurakunnan talouspäällikkö Pentti Pohjanvuoren kirje Museovirastolle 17.11.1998: Lopen vanhan kirkon korjaustyöt; Museoviraston lausunto Lopen seurakunnalle 21.12.1998. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinrot: 271/603/1998 & 271/603/1998. MV.
[15] Loppi-seura ry:n kirje Museovirastolle 31.5.2002: Vanhan kirkonmäen ympäristönhoitosuunnitelma, kirkon mutkaan suunniteltu kivipenger. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinro: 483/304/2002. MV.
[16] Rakennusavustusten vuoden 2014 I jako, Tampereen hiippakunta; Lopen vanhan kirkon katon korjaus. Liite 66 §. Domus-asianhallinta. KH.
[17] Tieto saatu oppaalta paikan päällä 15.6.2017.

10. PYHÄMAAN LUODON UHRIKIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: Pyhämaan vanhassa kirkossa tehdyn dendrokronologisen tutkimuksen perusteella runkohuoneen rakentaminen on ajoitettavissa 1640-luvun alkuun ja kuoriosan 1650-luvun alkuun
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistui 1804, huonokuntoista vanhaa kirkkoa käytettiin hautauksiin vuoteen 1831 asti[1]

TP

TP

[1] Riska 1959, 266; Pyhämaan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Riska 1959, 256–259, 265–266; Pyhämaan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[3] Lindberg 1935, 229.
[4] Riska 1959, 258–259; Rancken 1987 (1935), 6–7; Pyhämaan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[5] Hirn 1970, 128–130, 137.
[6] Riska 1959, 256; Rancken 1987 (1935), 7.
[7] Kyander 1913.
[8] Riska 1959, 258.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 88.
[10] Riska 1959, 258–259, 265; Rancken 1987 (1935), 8; *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 259–260; *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 35.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 90, 160, 173.
[12] Kertomus arkkit. Havaksen ja hum. kand. Kärjen virkamatkasta Pyhämaalle 15.9.1965; Olli Cavénin ja Martti Jokisen matkakertomus Pyhämaan uhrikirkolle 2.11.1999, Kytr, MV.
[23] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1965*, 35. Hallinnollinen arkisto. MV.
[24] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1966*, 65. Hallinnollinen arkisto. MV.
[25] Kertomus V. Laineen ja P. Kaarron matkasta Pyhämaan vanhaan kirkkoon 3.9.1974, Kytr, MV.
[26] Matkakertomus Maija Kairamo, Marja Terttu Knapas ja Pentti Pietarila 2.6.1992, Kytr, MV.
[27] *Museovirasto 1999* 1999, 9; Muistio Kirkkoryhmän, Olli Cavénin, Martti Jokisen, Marja Terttu Knapaksen ja Pentti Pietarilan matkasta Pyhämaan kirkolle 29.7.1998, Kytr, MV; Olli Cavénin ja Martti Jokisen matkakertomus Pyhämaan uhrikirkolle 2.11.1999, Kytr, MV; Martti Jokisen matkakertomus Pyhämaan uhrikirkolle 24.2.1999, Kytr, MV.
[28] Muistio Olli Cavénin, Martti Jokisen, Marja Terttu Knapaksen ja Sakari Mennun virkamatkasta toukokuun 15–17 päivinä 2001, Kytr, MV.

1450
1500
1550
1600

1639 Pyhämaan seurakunta itsenäistyi
1640-luvun alku runkohuone rakennettiin kirkossa tehdyn dendrokronologisen tutkimuksen perusteella, kuoriosa 1650-luvun alussa
1667 koristeelliset seinämaalaukset valmistuivat

1650
1700

1750-luku runkohuoneen pohjoispuoleisen sakariston kivijalka uusittiin
1753 penkit uusittiin **1760** kirkon länsipäähän rakennettiin parveke, ennen kaksiosainen länsiovi tehtiin matalaksi, yläosan tilalla nyt laudoitus ja oven yläpuolella pieni ikkuna **1782** Rohdainen saavutti pitkäaikaisten riitojen seurauksena emäkirkon aseman seurakunnassa Pyhämaan Luodon muuttuessa kappeliksi

1750
1800

1804 uusi kirkko valmistui, vanhan kirkon penkit ja saarnatuoli siirrettiin uuteen kirkkoon

1829–30 hautausmaa uusittiin, hautausmaata ympäröivä kivimuuri valmistui 1830, kirkon kivijalka kohotettiin hautausmaan täyttämistyön yhteydessä, kaksi alinta hirsikerrosta poistettiin **1831** asti huonokuntoista kirkkoa käytettiin hautauksiin[2]

1850

1884 korjauksia, ei merkintää toimenpiteistä[3]

1890-luku kirkko laudoitettiin ulkoa ja varustettiin tukiparruilla ulko- ja sisäpuolelta seinien kallistuttua ulospäin, ikkunat uusittiin ja sovitettiin ulkolaudoitukseen, puinen lattia tehtiin, tätä ennen kirkossa maalattia, luultavasti pärekatto korjattiin länsipään kattoratsastajineen, ulkoseinät punattiin ja ikkunoiden ja ovien laudat maalattiin valkeiksi, sakaristo ja asehuone purettiin[4] **1902** Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[5] **1908** Pyhämaan ja Rohdaisten seurakunnat erotettiin toisistaan **1910** Turun kaupungin historiallisen museon johtokunta ehdotti, että kirkko siirrettäisiin Turun museon yhteyteen perustettavaksi aiottuun ulkomuseoon[6] **1913 tai aiemmin** mittapiirustukset[7]
1930-luvulle saakka vanhaa kirkkoa käytetty hautausmaan varastohuoneena[8] **1932** Muinaistieteellisen toimikunnan avustus kuorin kivijalan ja vesikaton korjaukseen[9] **1933** kivijalan kuoriosa korjattiin ja nostettiin, kirkon keskikohdalle sijoitettiin vankka juoksupalkki, johon välikaton palkit kiinnitettiin **1934–35** korjaus, maalaukset restauroitiin ja kiinnitettiin, parvi poistettiin 1935 **1936** uuteen kirkkoon siirretyt penkit palautettiin, maalausten korjaustyö valmistui **1939** saarnatuoli palautettiin uudesta kirkosta vanhaan paikkaansa[10] **1952** ulkomaalaus punamultamaalilla **1953** Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti seurakunnalle alun perin lautakattoisen rakennuksen kattamista paanukatolla kestävyyssyistä, toimikunta lupasi suorittaa omalla kustannuksellaan rakennusten ikkunoiden entistämisen, Thorvald Lindquistin mittasi kirkon[11]
1965–67 kunnostus, pärekaton päälle tehtiin paanukatto, ulkoseinät tuettiin ja laudoitettiin uudelleen[12], rakenteellinen tarkastus[13], mittausta ja valokuvausta[14] **1972** paanujen käsittely kivihiilitervalla[15]

1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980

1992 tai aiemmin savuhälyttimet[16]

1990

1998–99 Pyhämaan uhrikirkkoa varten suunniteltiin seurakunnan ja Museoviraston yhteistyönä turva- ja sammutusjärjestelmää, joka ei vaarantaisi kirkon 1600-luvun seinämaalauksia, kirkon hirsirungon kunto selvittämitettiin ja kantavien puurakenteiden lujuus arvioitiin, dendrokronologisten näytteiden otto, maalausten dokumentointi valokuvaamalla, kulkusilta kirkon ullakolle[17] **2001** suunnitelma uusista ikkunoista[18]

2000
2010

11. SODANKYLÄN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1689[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Vanha kirkko autioitui uuden kirkon valmistuttua 1859[2]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1689 Sodankylän vanha kirkko rakennettiin[3] **1703** laudoitettu tynnyriholvi kirkkosaliin[4] **1731** viinikellari rakennettu tai korjattu[5] **1737–38** kirkkoa tervattiin **1745** alttarinkaide uusittiin laajemmaksi, kirkkoa tervattiin **1751–53** kirkkoa tervattiin **1761** kirkon ikkunoita suurennettiin **1765** kirkkoa tervattiin[6] **1772** alunperin hirsipintainen kirkko vuorattiin käsin tehdyllä pystylaudoituksella, useimmat alushirsistä uusittiin ja kirkko sai kivijalan, ulko-ovea luultavasti kavennettu ja laajennettu alaspäin ja sakariston ovea korotettu, kirkkoa nostettiin, vesikattoa korjattiin, kattopaanutus luultavasti korjattiin perusteellisesti, kirkkoon tehtiin uusi saarnatuoli, lattia ja penkit, kivijalan teko mahdollisesti saatu päätökseen vasta 1775[7] **1780** kirkon lehteri rakennettiin **1781** lehterin tasossa sijaitseva runkohuoneen länsipäädyn ikkuna tehtiin[8] **1790** tervaa kirkon tervaukseen **1795** punamultaa ja tervaa kirkon tervaukseen, maksettiin puusepäntöistä **1798** kirkkoa tervattiin[9] **1798–99** ikkunoita uusittiin, eteläseinän ikkunaa luultavasti laajennettiin itään ja länteen, ikkunaan tehty samalla aukkoa kiertävä profiloitu kehä, kirkkosalin itäpäädyn ja eteläseinän itäistä ikkunaa luultavasti laajennettiin, ikkunoita uusittiin **n. 1800** pohjoisseinän ikkuna luultavasti laajennettiin nykyiseen asuunsa, muutostöitä eteläseinän läntisessä ikkunassa[10] **1802** maksettiin sillan teosta kirkonoven eteen **1803** kirkko tervattiin **1808** kirkko tervattiin **1810** viinikellari uusittiin **1812–13** kirkon penkit korjattiin **1813** kirkko tervatiin **1828–29** kirkko tervattiin **1835** sakariston seinät tilkittiin sammalella[11] **1859** vanha kirkko autioitui uuden kirkon valmistuttua[12], kirkkoa käytetty talvihautana 1862 ja 1872 **1913** Veikko Kyanderin mittapiirustukset **1914** kirkkoherra pyysi Muinaistieteelliseltä toimikunnalta apua kirkon säilyttämiseksi[13], toimikunta kehotti seurakuntaa itseään ryhtymään toimiin kirkon korjaamiseksi sekä käyttämään kirkkoa esimerkiksi pitäjänmuseona tai muuhun sopivaan tarkoitukseen[14] **1922** kirkonkokouksen alustava päätös kirkon korjauttamisesta, lopullinen päätös joulukuussa 1925[15] **1926** kirkon ensimmäinen restaurointi Muinaistieteellisen toimikunnan rahoituksella, eteläseinän laudoitus poistettiin, katto uusittiin, katon vuoliaisia ja seinähirsiä vaihdettiin, kattopaanutus uusittiin sahatuilla paanuilla, joiden alle asennettiin huopa, runkohuoneen, sakariston ja eteisen harjavuoliaiset uusittiin, katon laudoitus uusittiin sahatuilla laudoilla, katon viirintangot uusittiin, runkohuoneeseen alkuperäistä pitemmät päätyräystäät kattolaudoituksen uusimisen yhteydessä, holvin laudoitusta kannattelevat kannatintelineet poistettiin pahasti lahonneina, tilalle rakenteeltaan yksinkertaisemmat telineet sahatuista piiruista, osa holvilaudoista ja kaikki peiterimat uusittiin, kirkko oikaistiin, lahonneita yksityiskohtia uusittiin, muutamin kohdin korjaustyö ehkä jatkui vielä 1928[16] **1947–49** Lars Petterssonin korjaussuunnitelma, Th. Lindquistin mittapiirustukset[17] **1949** Muinaistieteellisen toimikunnan rahoitus rikkinäisten ikkunoiden uusimiseen **1950** uudet lyijypuitteiset ikkunat, vesikatto paikattiin uusilla paanuilla, osa eteläseinää laudoitettiin, ulkoportaat uusittiin, uudet puuosat patinoitiin[18] **1956** mittapiirustuksia täydennettiin[19] **1959** korjaus, katon paanutus uusittiin[20] **1978–80** korjaus, kirkolle myönnettiin 1979 ja 1980 työllisyysvaroina autiokirkkojen korjausavustuksia lahonneiden alahirsien uusimiseen, rakenteellisiin korjauksiin ja uuteen hirsiaitaan, viinikellari ja vaurioituneita yksityiskohtia uusittiin[21] **1980-luku** sakariston itä- ja pohjoisseinien hirret uusittiin[22] **1984** rakennushistoriallinen selvitys[23] **1992–95** kirkko dokumentoitiin piirtämällä ja valokuvaamalla, rakennuksen vauriot ja niiden syyt kartoitettiin, Museovirasto kunnosti kirkon ulkopuolelta, vuotavan vesikaton paanutus ja katonharjan koristukset uusittiin ja tervattiin, sään vaurioittamat ulkoseinät laudoitettiin pystylaudoituksella ja tervattiin, lattia kunnostettiin, korjaustyöt toteutettiin perinteisin menetelmin ja käytetyt rakennusmateriaalit tuotettiin paikkakunnalla, vanhat säilyneet laudoituksen osat säilytettiin entisillä paikoillaan, restaurointi julkaistiin Arkkitehti-lehden yhteydessä[24] **1997** vanhan kirkon restaurointityö sai yleiseurooppalaisen kulttuuriperintöjärjestö Europa Nostran tunnustuspalkinnon[25]

[1] Pettersson 1984b, 9.
[2] Pihkala 1996, 16.
[3] Pettersson 1984b, 9.
[4] *Museovirasto restauroi* 2004, 68.
[5] Pettersson 1984b, 30.
[6] Ibid, 43 & 45.
[7] Pihkala 1996, 16; Pettersson 1984b, 15, 25, 28, 30, 32, 45–46.
[8] Pettersson 1984b, 32.
[9] Ibid, 48–52.
[10] Ibid, 36–41. 45, 53.
[11] Ibid, 30, 55–56.
[12] Pihkala 1996, 16.
[13] Pettersson 1984b, 37, 56–57.
[14] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 214.
[15] Pettersson 1984b, 57–58.
[16] Pihkala 1996, 16; Pettersson 1984b, 20, 24–27, 46, 58.
[17] Lars Petterssonin laatima korjaus- ja hoitosuunnitelma 30.8.1947. Historian topografinen aineisto: Sodankylä ja Petäjävesi. MV.
[18] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 182, 234, 239.
[19] Pettersson 1984b, 59.
[20] Kairamo 1996, 4; Pihkala 1996, 36.
[21] Pettersson 1984b, 59; Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö 1986, liite 8.
[22] Pihkala 1996, 40.
[23] Kairamo 1996, 6.
[24] *Museovirasto restauroi* 2004, 69; Kairamo 1996, 4–7; Pihkala 1996, 27–43; Sodankylässä yksi Suomen vanhimmista puukirkoista. *Kulta-Lapin Kesä* 2015.
[25] *Museovirasto 1997* 1997, 10.

12. TERVOLAN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1687[1]
Valmistunut: 1689[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Tervolan kylänmiesten rakentama[3]
Poistunut käytöstä: 1864 uuden kirkon valmistuttua, 1873 tiedon mukaan kirkkoa käytettiin vain hautauksien yhteydessä sekä ruumiitten säilyttämiseen talvisin, toisen maailmansodan jälkeen uuden kirkon alettua rappeutua päätettiin ottaa vanha kirkko uudelleen seurakunnan käyttöön ja se kunnostettiin 1948–50, Seurakuntakeskuksen kirkon valmistuttua 1974 on vanhaa kirkkoa käytetty lähinnä kesäkirkkona[4]

TP

TP

[1] Pettersson 1987b, 10–13.
[2] Ibid.
[3] Ibid, 10.
[4] Ibid, 33–36.
[5] Ibid, 13.
[6] Ibid, 16, 23–32, 36.
[7] Riska 1987, 60.
[8] Pettersson 1987b, 32–33.
[9] Knapas 1987, 44.
[10] Pettersson 1987b, 33 & 38.
[11] Pettersson 1987b, 33.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 93.
[13] Pettersson 1987b, 33–34.
[14] Knapas 1987, 55; Pettersson 1987b, 34.
[15] Pettersson 1987b, 23–24, 28, 34–35; *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 122, 132, 230.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 102–103.
[17] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959*, 53. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] Pettersson 1987b, 36.
[19] Riska 1987, 60–61.
[20] *Museovirasto 1985* 1985, 9.
[21] Tieto saatu oppaalta paikan päällä.
[22] Rakennusavustusten vuoden 2014 II jako, Oulun hiippakunta; ison ja vanhan kirkon hälytyslaitteet & vanhan kirkon katon tervaus. Liite 156 §. Domus-asianhallinta. KH.
[23] Rakennusavustusten vuoden 2015 I jako, Oulun hiippakunta; vanhan kirkon ulkomaalaus ja ikkunoiden kunnostus. Liite 82 §. Domus-asianhallinta. KH.
[24] Rakennusavustusten jako 2016, Oulun hiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1687–89 kirkon rakentamisen luultava ajankohta[5] **1704** katon tervaus **1713** alttarin laajennus **1723** katon tervaus, ikkuna-lasien korjaus ja uusiminen **1728** katon tervaus, tervaan sekoitettiin punamultaa **1731** huomautus kesken-eräisestä ulkovuorauksesta, joka luvattiin viimeistellä **1733** saarnatuoli rakennettiin ja maalattiin, samoin maalattiin ilmeisesti kuoriaitaus **1734** lehterin yläpuolelle neljä ikkunaa, rikkoutuneiden ikkunaruutujen korjaus **1735** saarnatuoli maalattiin **1749** uusi kellotapuli rakennettiin, vanha tapuli paikallaan ainakin vuonna 1704 **1751** inventaarioluettelossa todettiin lehterin olevan vanha ja käyttökelvoton, kirkko ulkopuolelta korjauksen tarpeessa **1754** päätettiin kunnostaa naisten puolella olevat enimmäkseen rappeutuneet penkit, osaa ei kuitenkaan oltu kunnostettu vuoteen 1756 mennessä **n. 1757** ulkovuoraus todennäköisesti siveltiin punamullansekaisella tervalla **1762** kirkonkokouksessa päätettiin hankkia kirkkoon uudet penkit ja lattia, lattian korjaukseen liittyi uuden kellarin rakentaminen sakariston alle **1763–65** korjaus, sakariston nykyinen ovi, luultavasti 1763 uusittiin kivijalka, jonka päälle mutaan ja saveen painunut kirkko nostettiin, lattia uusittiin, kokonaan uudet penkit paneeleineen ja ovineen, joista osa säilynyt nykypäivään, lehterin kaiteen panelointi ja sakariston oven lopullinen asu, maksettiin kuudesta ikkunasta, 1765 ikkunoiden viimeistelytöitä syksyllä, runkohuoneen pohjois- ja eteläseinän läntisin jakso saanut uudet, neliskulmaiset ikkuna-aukot, eteläseinän itäisintä ikkunaa ilmeisesti laajennettu hirsikerran verran alaspäin, ehkä myös itäpäädyn ikkunaa **1794** kirkkoa ja kellotapulia korjattiin kalajokelaisen rakennusmestari Simon Silvénin johdolla, uusi paanukatto, nykyinen pyöreäpäinen paanu ilmeisesti tämän korjauksen yhteydessä, jolloin mahdolliset harjakoristeet saatettu poistaa, luoteis- ja kaakkoispilaria ulkopuolelta suojaanneet pienoislappeet poistettiin ja lappeita pidennettiin luultavasti tällöin, kirkon ulkovuoraus korjattiin tai uusittiin osittain ja siveltiin punavärillä **1795** kirkon tervaus **1804** rovastintarkastuksessa todettiin kirkon olevan pimeä korkealla sijaitsevista pienistä ikkunoista johtuen, päätettiin kustantaa uudet, riittävän suuret ikkunat **1815** kirkkoon noudettiin ikkunat Kemistä, ikkunat uusittiin nykyiseen pyörökaariseen muotoonsa ja sakariston nykyinen ikkuna tehtiin luultavasti tuolloin, 1815 tai viimeistään 1831 eteisen ulko-ovi uusittiin nykyiseen asuunsa, kuusipeiliset pariovet kenties nekin tästä vaiheesta **1818** hankittiin runsaasti maaliaineita ja suoritettiin maalaustöitä, uusitut ikkunat maalattiin tummanvihreiksi ilmeisesti tuolloin, kirkkosalin ja sakariston sisätila saivat maalauskäsittelyn, penkkejä korjattiin **1826** kellari ollut vielä puurakenteinen[6] **1831** alttaritaulu[7], kivijalkaa ja ulko-seinien lautavuorausta korjattiin, muutoksia kuorin penkkeihin, kirkko siveltiin ulkoa punaiseksi ja sisältä valkoiseksi, penkit ja lehterinkaiteen etupaneeli maalattiin öljyvärillä valkoisiksi vihrein listoin, asehuoneen nykyinen ulko-ovi uusklassillisine kehystyksineen luultavasti tällöin **1844** viinikellari uusittiin[8] **1846** kirkko todettiin rovastintarkastuksessa hyväkuntoiseksi **1856** kirkko katsottiin vanhuuttaan niin ränsistyneeksi, että sen ylläpito muodostuisi tulevaisuudessa mahdottomaksi, kappelikokous päätti anoa avustusta uuden kirkon rakentamiseen[9] **1862** kellotapuli purettiin uuden kirkon tieltä vuoteen 1864 mennessä **1864** uuden puukirkon valmistuttua vanha kirkko jätettiin pitkäksi aikaa hoitoa vaille **1873** mainitaan, että kirkkoa käytetään vain hautauksien yhteydessä sekä ruumiitten säilyttämiseen talvisin, sakaristo sortunut, kirkkohuoneen lattia rappiolla, kuori, saarnatuoli ja lehteri kuitenkin kunnossa, kirkkosalin lattian penkkejä siirretty uuden kirkon lehterille[10] **1930** ehdotus vanhan kirkon korjaamisesta käyttökuntoon[11] **1932** räystäiden irrallisten tuulilautojen korjaus, irtonaisten vuorilautojen kiinnitys[12] **1936** kirkkoa kunnostettiin opetusministeriön myöntämillä varoilla Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnassa, kivijalka kunnostettiin, ulkolaudoitus paikattiin, katon pohjoislappeen paanutus paikattiin, etelälape uusittiin entiseen asuunsa, ikkunat uusittiin osittain, lattia korjattiin, kirkon sisusta valkaistiin liimavärillä, joka jo 1938 oli pahasti hilseillyt[13] **1945** seurakunnan rakennustoimikunta ehdotti vanhan kirkon kunnostamista, toisen maailmansodan jälkeen uuden kirkon alettua rappeutua päätettiin ottaa vanha kirkko uudelleen seurakunnan käyttöön[14] **1948–50** kunnostus uudelleen käyttöä varten rakennuskonservaattori Th. Lindquistin suunnitelman mukaan, Tervolan seurakunta ilmoitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle aikovansa ottaa Tervolan vanhan kirkon uudelleen käyttöön varsinkin talvisaikaan, jolloin seurakunnan uudempi kirkko oli liian suuri ja kylmä, Th. Linquistin mittapiirustukset ja maalaussuunnitelma 1948, Kirkkohallituksen avustus Tervolan vanhan kirkon korjausta varten 1950, sisämaalaus ja uusien puuosien patinoiminen, sakaristoon ja eteiseen laakeat lautaholvit ja eteiseen lautainen väliseinä, sisällä poistettiin seinien ja holvin liimaväri, seinien alaosaan öljyväripaneeli, lattia petsattiin ruskeaksi, eteisen tuulikaappiin uudet peilijakoiset pariovet, ulko-ovi vuorattiin pystylaudoilla, penkit uusittiin 1763 tehtyjen penkkien mallin mukaisiksi ja maalattiin kuten alttarin- ja lehterinkaide vuodelta 1818 olevaa väriasteikkoa myötäillen, alttarinkaiteen polvistumislautaan vihreätä plyyssiä, lehterille rakennettiin urut, kirkko varustettiin sähkölämmityksellä, uusi kattoluukku ullakolle, saarnatuoli restauroitiin 1950, korjauksen jälkeen mutta vuoteen 1957 mennessä katonharjan länsipäähän kiinnitettiin uudemman, jo puretun kellotapulin viirilaite, jossa kellotapulin valmistumisvuosi 1749, kirkon uudelleenvihkiminen 3.12.1950[15] **1952** Th. Lindquist mittasi kirkon[16] **1959** kirkkoon oli palopäällikön määräyksestä tehtävä varauloskäytävä[17] **1972** vesikaton etelälape korjattiin, kirkko maalattiin ulkoa punaisella, ikkunan- sekä ovenkehykset keltaisella **1974** Seurakuntakeskuksen kirkon valmistuttua on vanhaa kirkkoa käytetty lähinnä kesäkirkkona[18] **1977** alttaritaulun konservointi ja palauttaminen vanhaan kirkkoon[19] **1985** arkisto- ja rakennushistoriallinen selvitys Suomen kirkot -teosta varten[20] **2014** uuden lämmityslaitoksen suunnittelu, vanha käyttökiellossa[21], Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon hälytyslaitteisiin ja katon tervaukseen[22] **2015** Kirkkohallituksen rakennusavustus ulkoseinien punamultamaalaukseen sekä ikkunoiden ja ulko-oven korjaukseen[23] **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon lämmitykseen[24]

13. IRJANTEEN KYLÄKIRKKO

Aloitusvuosi: 3.4.1731[1]
Valmistunut: 24.9.1731[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Carl Jacobsson (Kaarlo Jaakonpoika) Merimaskun Killaisista[3]
Poistunut käytöstä: 1830-luvulla purku-uhan alle[4]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700

1731 kirkon rakennus alkoi toukokuussa ja se valmistui joulukuussa[5]

1750 **1758** uusi kellotapuli rakennettiin rappeutuneen tilalle[6]

1788 korjaus, ei merkintää toimenpiteistä[7]

1800

1830-luku kirkko joutui purku-uhan alle ja se poistui käytöstä[8]

1850

1891 korjaus, ei merkintää toimenpiteistä[9]

1900
1910
1920
1930

1931 korjaus, ei merkintää toimenpiteistä[10]

1940
1950

1950-luvun alku korjauksia[11]

1960

1961 vesikatto uusittiin, päreiden tilalle laskettiin paanut[12] **1962** sisäseinät ja -katto maalattiin[13] **1965** korjaus, ei merkintää toimenpiteistä[14]

1970

1974 suunniteltiin kirkon sähköistämistä ja lämmittämistä[15]

1980

1980–81 ulkomaalaus, kirkkoon asennettiin ukkossuojaus ja sähkövalot, alttaritaulu konservoitiin[16]

1990
2000

2010 **2013** katon tervaus, maalaus (todennäköisesti ulkopuolelta)[17]

---

[1] C. A. Nordmanin ja I. Kronqvistin inventaario 21.8.1932, 1. Irjanteen kyläkirkko (säilytyspaikka).
[2] Ibid.
[3] Nikula 1973, 178; Lindberg 1935, 71.
[4] *Irjanteen kirkko* s.a., passim.
[5] C. A. Nordmanin ja I. Kronqvistin inventaario 21.8.1932, 1. Irjanteen kyläkirkko (säilytyspaikka).
[6] *Irjanteen kirkko* s.a., passim.
[7] Ibid.
[8] Ibid.
[9] C. A. Nordmanin ja I. Kronqvistin inventaario 21.8.1932, 4. Irjanteen kyläkirkko (säilytyspaikka).
[10] Ibid.
[11] Kertomus P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Irjanteen kirkkoon 24.6.1974, Kytr, MV.
[12] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1961*, 40. Hallinnollinen arkisto. MV; Kertomus P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Irjanteen kirkkoon 24.6.1974, Kytr, MV.
[13] Kertomus P. Kaarron suorittamasta tarkastuskäynnistä Irjanteen kirkkoon 24.6.1974, Kytr, MV; Kertomus amanuenssi Aarne Heimalan ja konservaattori Th. Lindquistin virkamatkasta Eurajoelle 4.4.1963, Kytr, MV.
[14] Irjanteen kyläkirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[15] Kertomus Hannu Puurusen ja Marja Terttu Knapaksen matkasta Eurajoelle ja Irjanteelle tammikuun 16 päivänä 1974, Kytr, MV.
[16] Tieto kyltistä kirkon eteisen seinällä.
[17] Tieto saatu oppaalta paikan päällä 24.6.2015.

14. KALLANKARIN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1779[1]
Valmistunut: 1780[2]
Suunnittelija: Simon Jylkkä-Silvén[3]
Rakentaja: Simon Jylkkä-Silvén[4]
Poistunut käytöstä: Kalastajayhdyskunnan käytössä[5]

TP

TP

1450

1500

1550

1600

1680 Maakallan kalastajayhteisön ensimmäinen kirkko valmistui[6], vanhan kirkon hirsiä säilynyt nykyisen kirkon lattiassa[7]

1650

1700

1750

1778 karinkokous vahvisti päätöksen uuden kirkon rakentamisesta pahasti rapistuneen vanhan kirkon tilalle, rakennustyölle saatiin maaherran vahvistus seuraavana vuonna ja kirkko valmistui kesällä 1780[8], seinät ja katto tehtiin uusista hirsistä, lattia vanhan kirkon seinähirsistä, ulkovuoraus noin 20–40 vuotta rakentamisen jälkeen, viimeistään 1836[9]

1800

1850

1866 ikkunaluukut sekä mahdollisesti osa ikkunapuitteista[10]

1900

1910

1920

1930–31 korjauksia, uusia paanuja kattoon[11]

1930

1940 maalaus, ikkunankehykset valkoisiksi, portaat uusittiin, eteläoven rimalaudoitus uusittiin ponttiladoista, uusia lankkuja alttarin eteen keskikäytävälle[12] **1949** Lars Petterssonin ja Thorvald Lindquistin inventointi ja korjausohjelma[13], Kalajoen kotiseutuyhdistys pyysi Muinais-tieteelliseltä toimikunnalta neuvoja kirkon kunnostukseen ja hoitoon, Thorvald Lindquistin mittapiirustukset kirkosta ja pappilasta[14] **1951** Kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha kirkon korjaukseen[15] **1952** peruskorjaus[16]

1940

1950

1960

1968 ryhmätutkimusmatka Maakallaan[17]

1970

1980

1990

2000

2003 paanukatto tervattiin, seinät maalattiin[18]
2005 katon korjaus[19]

2010

[1] Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[2] Lindberg 1935, 87.
[3] Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[4] Kallan kirkko. Kalajoen seurakunnan verkkosivut.
[5] Ibid.
[6] Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[7] Inventointi Kallankarin kirkko, Lars Pettersson 1949, Kytr, MV.
[8] Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[9] Inventointi Kallankarin kirkko, Lars Pettersson 1949, Kytr, MV.
[10] Ibid.
[11] Inventointi Kallankarin kirkko, Lars Pettersson 1949, Kytr, MV; Lindberg 1935, 87.
[12] Inventointi Kallankarin kirkko, Lars Pettersson 1949, Kytr, MV.
[13] Ibid.
[14] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 176 & 192.
[15] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 24.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 102–103; Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[17] Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1968, 83. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] Maakallan kirkko. KirjastoVirman verkkosivut.
[19] Tieto saatu oppaalta paikan päällä.

15. KEURUUN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1756
Valmistunut: Vihitty käyttöön 1758, viimeistely 1759
Suunnittelija: Anders Andersson "Antti" Hakola
Rakentaja: Anders Andersson "Antti" Hakola
Poistunut käytöstä: 1892 uuden kirkon valmistuttua[1]

UR

UR

[1] Knapas 1998a, 13–17, 25–26.
[2] Knapas 1998a, 13–25; Leikola 1928, 150, 158, 162, 164–168, 174–175; Hanka 1998, 44 & 49.
[3] Gallen-Kallela 2007, 8–89.
[4] Knapas 1998a, 25–28.
[5] Hanka 1998, 44.
[6] Knapas 1998a, 28–29; *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 32.
[7] Knapas 1998a, 30.
[8] Keuruun vanha kirkko. Museoviraston sähköiset rakennetun ympäristön piirustukset; *Suomalainen puukirkko*, 107.
[9] Strzygowski 1923a; Leikola 1928, 182.
[10] Knapas 1998a, 17 & 31; Leikola 1928, 182–184.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica VIII* 1932, 21–22; Leikola 1928, 183–184; A[nto] L[eikola]n mittapiirustus Keuruun kirkosta 1926. Historian kuvakokoelma, inventaarionumero HK10000:5588. MV.
[12] Hanka 1998, 45.
[13] Knapas 1998a, 32–33.
[14] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 233.
[15] C.A. Nordmanin raportti 10.7.1954: Sisä- ja ulkokorjauksia. Luettelo suoritettaviksi sovituista korjauksista. Historian topografinen aineisto, Hfa: 37. MV; Knapas 1998, 33.
[16] Kertomus V. Laineen ja P. Kaarron suorittamasta virkamatkasta Keuruun vanhaan kirkkoon 15.8.1974, Kytr, MV.
[17] Museoviraston kulttuuriympäristön sähköiset tutkimusraportit: Keuruu. Kytr, MV.
[18] Keuruun kirkko. Heikki Hännisen ja Sari Miettisen 20.7.1988 tehdyn matkan perusteella laadittu yleispiirteinen muistio kirkon vaatimista korjauksista. Tekijän arkisto.
[19] Tekijän laatima.
[20] Knapas 1998, 33.
[21] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[22] Support of the Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage 7.7.1995. Euroopan komission sähköinen lehdistötiedotetietokanta; *Museovirasto 1995* 1995, 11.

1450 **1500** 1550 **1600** 1650 **1700** 1750 **1800** 1850 **1900** 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 **2000** 2010

1745 uuden kellotapulin rakentaminen aloitettiin **1752** aiempi kirkko todettiin liian pieneksi ja korjauskelvottomaksi **1756** uuden kirkon rakentaminen aloitettiin **1757** hirsiseinät, kattotuolit ja vesikatto **1758** länsitorni, lattia, sisäholvi ja ikkunat valmistuivat, kirkko vihittiin käyttöön 10.9. **1759** kirkon viimeistely syyskuussa, sisäseinät veistettiin suoriksi ja sileiksi, sakariston päälle rakennettiin naisten lehteri ja molempien ulko-ovien portaiden suojaksi avokuistit **1765** katto tervattiin tervalla, johon oli sekoitettu punaliitua, ulkomaalaus **1768** tervaus **1770** ikkunoiden korjauksia **1773** kirkon tornin tervaus **1775** hautausmaata kiertäneen lauta-aidan viimeinen korjaus **1776** kirkon sisustuksen loppuunsaattaminen aloitettiin, kuoriseinän alttarilaite tulevan alttaritaulun kehystykseksi **1782** alttaritaulun maalaukset, kirkon tervausta **1783–85** ikkunalautojen korjauksia, kirkon tervausta 1784, uusi saarnatuoli ja ulkomaalaus punamullalla 1785, saarnatuolin, lehterinkaiteiden, kuorin sisustuksen sekä kirkkosalin seinien ja holvin maalaus ja marmorointi **1787** sakastin ikkunan korjaus **1798** kirkon tervaus **1799** tornin tervaus, aiempi kirkko purettiin **n. 1800** hautausmaan kiviaita ja mahdollisestiläpikäytävät **1805** tornin tervaus **1811** kirkon ja sakariston ovien korjauksia **1812** kirkon ja tornin tervaus **1813** sakastin sisämaalaus **1819** paanukaton tervaus, kirkon ja länsitornin hirsiseiniin naulattiin rimotettu pystylaudoitus, ikkunat varustettiin vuorilaudoilla, saarnatuolin viereinen ikkunaläpi laajennettiin ikkunaksi **1824** kirkon portaiden korjaus, "Viimeinen tuomio" -taulu lahjoitettiin kirkolle **1826** ikkunoiden ja portaiden korjauksia sekä kirkon tervausta **1827** kirkon tervausta **1831–32** kirkon uudistus, pieneksi käyneen sakariston tilalle rakennettiin kirkon itäpäätyyn kuorin jatkeeksi kahdeksankulmainen sakaristo, jonne avattiin ovet alttarin molemmin puolin, vanhan sakariston kirkkosalista erottanut hirsiseinä purettiin ja tila varustettiin penkeillä, uudet lehterinportaat sijoitettiin koilliskulmaan, uusi lehteri eteläpuolen kylkiäiseen, kirkon ikkunat laajennettiin alaspäin, ikkunoiden lyijypuitteiset lasiruudut korvattiin puupuitteisilla suuremmilla ruuduilla, pohjoisen kylkiäisen itä- ja länsiseiniin avattiin uudet ikkuna-aukot ja ulko-ovi pohjoisseinään entisen ikkunan kohdalle, ikkuna saarnatuolin viereen, ulko-ovet muutettu luultavasti tälloin ulospäin aukeaviksi, pohjois- ja etelälehtereiden pylväiden marmorointi, etelälehterin maalaus ja kaiteen kullatut ristit 1832, kirkko tervattiin 1831 ja maalattiin ulkoa 1832, ikkunoiden ja ovien maalaus, läpikäytävien vuoraus ja maalaus **1839** katto tervattiin **1841** länsi- ja eteläovien portaiden uusiminen **1842** vesirännejä uusittiin **1843** tornin tervaus **1845** sakariston kivijalka ladottiin uudelleen, seinäliitokset kirkkoon täydennettiin rautasidoksin ja ulkonurkat laudoitettiin, sakariston sisämaalaus nykyiseen väritykseensä, laudoitetut ulkonurkat punamullattiin **1846** ulkomaalaus, kattojen tervaus **1850** länsilehteri jaettiin korkealla väliseinällä kahtia **1858** läpikäytävien portaiden korjauksia **1859–61** läpikäytävien kattolautoja uusittu **1865–66** katon tervaus **1868** kirkon portaita korjattiin, ennen kolmelta sivulta noustavat portaat muutettiin mahdollisesti tuolloin edestä noustaviksi **1871** keskusteltiin ensimmäisen kerran uuden kirkon tarpeellisuudesta ja sovittiin, ettei kirkossa toimeenpanna uusia korjauksia **1873** pieni pyöreä komero sakariston etelänurkkaan **1882** rautakamina sakariston pohjoisnurkkaan[2] **1889** Axel Gallénin maalaukset Keuruun kirkosta[3] **1892** uusi kirkko valmistui, viimeinen jumalanpalvelus vanhassa kirkossa kesäkuun 26. päivä **1895** kirkonkokous päätti pyytää Porvoon tuomiokapitulilta lupaa kirkon myymiseen, anomus jäi kuitenkin tekemättä **1901** seurakunta pyysi Porvoon tuomiokapitulilta lupaa kirkon purkamiseen, jotta hautuumaalle saataisiin lisää tilaa[4] **1902** huonokuntoiset alttaritaulut lahjoitettiin Valtion historiallisen museon kokoelmiin, vanhassa kirkossa nykyisin olevat taulut 1930-luvulla maalattuja kopioita[5] **1905** Armas Lindgrenin vierailu, jonka jälkeen hän esitti purkuluvan epäämistä, Porvoon tuomiokapituli kumosi seurakunnan purkamispäätöksen[6] **1907** kirkon ovien sisäpuolelle asennettiin kunnolliset haat **1909** ikkunoiden rikkinäiset lasiruudut korjattiin **1910** Seurasaarisäätiö yritti ostaa kirkon perustettavaan ulkoilmamuseoon **1912** museoesineiden kerääminen kirkkoon aloitettiin, lahjoitettu kirkkovene ripustettiin sidehirteen[7], mittapiirustukset[8] **1923** Josef Strzygowskin Keuruun ja Petäjäveden kirkkoja ylistävä artikkeli, presidentti Ståhlbergin vastaanotto vanhalla kirkolla[9] **1924–25** kirkon kunnostus: kivijalka korjattiin, sakariston vajonnut itäpää nostettiin, paanukatto uusittiin vanhan mallin mukaiseksi, lahonneet vesirännit uusittiin, katot ja kuistien lattiat tervattiin, särkyneet ikkunat uusittiin entisten kaltaisiksi, ränsistynyt ulkovuoraus, ikkunalaudat, ovet ja portaat korjattiin, seinät ja ikkunapuitteet maalattiin, pylväitä korjattiin, läpikäytävien lahot kattolankut uusittiin[10] **1926** valtionavustus katon uusimiseen (joka oli jo tehty 1924–25), kirkon seinät maalattiin kimröökillä tummennetulla punamullalla, ikkunalaudat, ovenpielet ja pylväät maalattiin valkoisiksi, kirkon mittapiirustukset[11] **1929** seinä- ja kattomaalausten restaurointi, maalauslahjoituksia[12], kirkkoherra Abraham Indrenius vanhemman muurihauta tutkittiin kuorin lattian alla **1930** Anton Hakolan lausunto kirkon katosta ja ehdotus sen korjaamiseksi lisäämällä vanhojen paanujen alle kaksinkertainen tuohikerros **1931** katto uusittiin, mutta se sai kuitenkin huovan aluskatteekseen[13] **1935** inventointi **1950** pienehköjä sisäkorjauksia[14] **1954** katon tervaus, kirkon ulkomaalaus, rännikorjauksia, uusi portti länsipuolen porttiaukkoon, ulkoseinät kunnostettiin ja sakaristo laudoitettiin kirkon tavoin, kirkkosalissa ja sakaristossa puhdistettiin seinäpintoja ja korjattiin penkkejä ja lattiaa[15], sakaristoon uudet portaat, sisällä vähäisempiä maalaustöitä **1974** Museoviraston autiokirkkokartoitus, korjaustarvehuomioita, porttihuoneiden kattojen uusiminen ja tervaus[16] **1979** automaattinen palonilmoituslaitos[17] **1988** suunnitelma tarvittavista korjauksista[18] **1992–94** restaurointisuunnitelma[19] **1993–96** paanukatto ja vesikaton rakenteet kunnostettiin, tornin kattotuolirakenteet vahvistettiin, luukut korjattiin ja osittain uusittiin, ullakko puhdistettiin ja holvilautojen kiinnitys tarkistettiin, ulkovuoraus tornin eteläseinässä uusittiin, muualla paikattiin lahonneet kohdat, kaikki ikkunat kunnostettiin, ulkoportaat korjattiin, kirkko ja läpikäytävät punamullattiin, sisätila konservoitiin[20], entistämisavustukset myönnetty näille vuosille (erittelemättömiä)[21] **1995** kirkolle myönnettiin sisämaalausten kunnostukseen Euroopan Unionin arkkitehtuuriperinnön pilottiohjelman tukiraha[22]

16. NÖTÖN SAARISTOKIRKKO

Aloitusvuosi: 1756[1]
Valmistunut: 1757[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Kirvesmies Hinric Walli Turusta[3]
Poistunut käytöstä: -

UR

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

Rakennettu **1756–1757**[4]

1760 eteisen vuoraus valmistui **1763** saarnatuolin maalaukset **1769** sisäpuolen lautakatto ja lehteri **1771** alttarimaalaus kuori-ikkunan sivuille ja yläpuoliselle seinälle, lehterin maalaus **1772–73** hankittu lautaa, tuohta ja tervaa ilmeisesti katon korjaukseen **1782** kirkkoa nostettiin, kivijalka ladottiin uudestaan ja muurattiin **1790** seinät punamullattu uudestaan **1798** hankittu lautaa ja tervaa ilmeisesti katon korjaukseen **1803** hankittu lautaa kirkon kattamiseen, **1803** tai **1804** ostettu kuusi ikkunalasia[5]

1847 kirkko ollut vielä maalaamaton sisäpuolelta **1863** (mahdollisesti) kirkko lautavuorattu tai maalattu, eteisen sisäseinät paneloitu sekä kirkkosalin seinät joita ei vielä oltu vuorattu paneloitiin ja maalattiin valkoisiksi **1866–67** hankittiin lattialautoja, polvistumiskaide ja alttarialueen lattia maalattiin, luultavasti tuolloin sabluunamaalattu tähtiä tai kukkia polvistumiskaiteen sisäpuolelle **1870** sakaristo rakennettu **1872** sakaristo katettu päreillä, ulkoseinät vuorattu ja maalattu **1875–76** sisäpuolen seinien pinkopahvitus ja tapetointi, polvistumiskaiteen pehmuste verhoiltu tummanruskealla sametilla **1878–79** hankittiin uutta kattomateriaalia **1906** Lars Sonckin luonnos Nötön uudeksi kappelikirkoksi, mietitty kirkon myyntiä Turun historialliselle museolle **1913** katon pohjoispuoli päällystetty huovalla, mietitty kirkon myyntiä ulko-museoon **1914** Axel Mörnen mittapiirustukset **1920-luvulla** kirkon lattialaudat vielä irtonaisia, nötöläiset kaivertaneet puumerkkinsä niihin merkitäkseen penkkipaikkansa **1926** yksityislahjoitus kirkon restauroimiseen **1928** nötöläiset päättivät säilyttää vanhan kirkkonsa ja kunnostaa sen Muinaistieteellisen toimikunnan avustuksella[6] **1931** kirkon restauroinnin valtionapuanomus hylättiin, suunniteltiin kirkon sisustuksen kunnostamista tai vaihtoehtoisesti kirkon pidentämistä **1932** inventointi, eteläpuoli päällystetty päreillä, vuosiluku katon keskellä sijaitsevan spiiran tuuliviirissä[7] **1932** jälkeen toteutettiin korjaus, jossa sisätila maalattiin kahdella ruskean eri sävyllä, sisäkatto luunvalkoiseksi, alttari vaaleanruskeaksi ja verhoiltu punaisella kankaalla, mahdollisesti tehty penkkikorttelien sisäpuolella oleva muuta salia kapeampi laudoitus **1934** lehterille hankittu urkuharmooni **1945** kirkko sai lahjoituksen, mietittiin jälleen kirkon pidentämistä ja kirkon nostamista sekä kattotuolien, paneloinnin, ovien ja ikkunoiden korjausta, päätös kattaa kirkko eterniittilevyillä, mikä ei toteutunut **n. 1950** alun perin malkakattoisen kirkon molemmat lappeet katettiin tervatulla asfalttihuovalla **1956** kirkko vietti 200-vuotisjuhlaansa vastakorjattuna **1961** sakariston lautainen välikatto maalattu valkoiseksi **1970** asennettiin sähköt, kirkossa ei kuitenkaan lämmitystä **1971** iso korjaus, jota valvoi Thorvald Lindquist Muinaistieteellisestä toimikunnasta, punamullattu ulkopuolelta, kirkon sisätila uudistettu ja palautettu vanhaan värimaailmaansa, katossa olevat pienet pahvitähdet rekonstruoitiin, kiinteä sisustus korjattiin ja maalattiin, alttari verhottu sinivihreällä kankaalla, alkuperäisten penkkien istumamukavuutta parannettiin, vanhat penkkinumeroinnit otettiin esille[8]

[1] Nikula 1973, 195.
[2] Ibid.
[3] Ibid, 198.
[4] Ibid, 195.
[5] Ibid, 198–200.
[6] Ibid, 196–199.
[7] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 29–30; *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 96; Nikula 1973, 196 & 198.
[8] Nikula 1973, 196–200.

17. PALTANIEMEN VANHA KIRKKO
(MYÖS PALTAMON KIRKKO)

Aloitusvuosi: 1726
Valmistunut: 1726
Suunnittelija: -
Rakentaja: Johan Simonpoika Knubb, viimeistely Grels Nordling 1727–1734[1]
Poistunut käytöstä: 1936 Paltamon emäseurakunnan uuden kirkon valmistumisen jälkeen[2], kesäkäytössä[3]

TP

TP

1450

1500

1550

1600

1650

1700

1726 Paltaniemen kirkko rakennettiin vöyriläisen kirkonrakentaja Johan Knubbin johdolla[4] **1727–34** puuseppä Grels Nordling viimeisteli kirkon

1750

1759–60 saarnatuoli, alttarinkaide sekä kuoriaita obeliskeineen
n. 1768–68 erillinen kellotapuli rakennettiin[5]

1778–81 Emanuel Granbergin holvimaalaukset[6]

1800

1842 pystysuuntainen ulkolaudoitus muutettiin okrankeltaiseksi empiretyyliseksi vaakavuorauksekseksi, ikkunoita suurennettiin ja ne muutettiin segmenttikaarisiksi, penkit maalattiin valkoisiksi[7]

1850

1875 korjauksia, ei merkintää toimenpiteistä[8]

1899 Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[9]

1900

1904–08 keskustelua kirkon siirtämisestä, mitä Muinaistieteellinen toimikunta vastusti erityisesti arvokkaiden seinämaalausten vuoksi, Emil Nervander vieraili kirkolla aiheeseen liittyen 1904[10]

1910

1920

1929 ulkomaalaus[11]

1930

1936 poistunut käytöstä Paltamon emäseurakunnan uuden kirkon valmistumisen jälkeen[12] **1937** itäisen ristihaaran maalausten korjaus[13]

1940

1939–40 ja **1943–44** holvimaalausten restaurointi, joka keskeytyi välillä sodan vuoksi[14] **1941** uusi paanukatto[15] **1946** Kuopion tuomiokapitulin päätös Paltamon vanhan kirkon irtaimistoon kuuluvien esineiden säilyttämisestä, minkä mukaan valaisimet oli palautettava kirkkoon[16]

1950

1952 Muinaistieteellinen toimikunta huomautti kirkon ja tapulin olevan korjauksen tarpeessa, kiireellisimpinä toimenpiteinä kattojen tervaus ja tapulin katon korjaus, korjauksia ei oltu suoritettu vuoteen 1957 mennessä[17]

1960

1970

1980

1985 kirkolle myönnettiin Museoviraston momentilta autiokirkkojen korjausavustuksia korjaustöiden suunnitteluun[18] **1991** paanukaton korjaus[19]

1990

1992 kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten entistämiseen myönnettu avustus[20]

2000

2002 entistämisavustus kokonaiskunnostuksesta ja maalausten restauroinnista laadittavaan yksityiskohtaiseen suunnitelmaan, johon kuuluivat julkisivun puhdistus homepesuaineella, eteläristivarren päätykolmion maalaus sekä vesilistojen, ikkunapenkkien jne. maalaus, seinä- ja kattomaalausten välisten liimamaalipintojen kunnostus sekä maalausten restaurointi ja penkkien ja virsitelineiden maalaus; **2003**, **2004**, **2005**, **2007** entistämisavustukset (erittelemättömiä)[21]

2010

[1] *Suomalainen puukirkko* 1992, 88–89.
[2] Paltaniemen kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[3] *Paltamon vanha kirkko Paltaniemellä* s.a., passim.
[4] Paltaniemen kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[5] *Suomalainen puukirkko* 1992, 88.
[6] Mähönen 1975, 51.
[7] *Suomalainen puukirkko* 1992, 88.
[8] *Iso Tietosanakirja 9* 1935, palsta 975.
[9] Hirn 1970, 119–122.
[10] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 20, 67, 77.
[11] Analecta Archaeologica Fennica VIII 1932, 146.
[12] Paltaniemen kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[13] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 97.
[14] *Paltamon vanha kirkko Paltaniemellä* s.a., passim; *Analecta Archaeologica Fennica XI* 1942, 48; *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 17–18, 72, 80, 105.
[15] *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 17–18.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 32–33.
[17] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 88, 158, 215, 222; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957*, 55. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[19] *Museovirasto 1991* 1991, 26.
[20] *Museovirasto 1992* 1992, 15.
[21] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.

18. PETÄJÄVEDEN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1763
Valmistunut: 1765
Suunnittelija: -
Rakentaja: Jaakko Klemetinpoika Leppänen[1]
Poistunut käytöstä: 1879 kirkko autioitui uuden kirkon valmistuttua[2]

TP

TP

[1] Pettersson 1986, 46 & 53.
[2] Petäjäveden vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[3] Pettersson 1986, 49, 58–60, 71–73, 94, 97; *Hoitosuunnitelma* 2014, 9–10; Petäjäveden vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[4] K.K. Meinanderin syyskuussa 1901 päivätty Petäjäveden kirkkojen inventointi. Historian topografinen aineisto: Petäjävesi Hfa: 72. MV.
[5] Manninen 1994, 404; Henttonen 1995, 73.
[6] Hemgård et al. 1993, 14.
[7] Strzygowski 1923a.
[8] Pettersson 1986, 46; *Hoitosuunnitelma* 2014, 10.
[9] Muinaistieteellisen toimikunnan lausunto Petäjäveden seurakunnan kirkkoherranvirastolle 14.12.1946. Historian topografinen aineisto: Petäjävesi Hfa: 72. MV; Muinaistieteellisen toimikunnan lausunto 18.9.1947 koskien vanhan kirkon pohjoispuolella olevan seurakunnalle kuuluvan osan luovuttamista asuintarkoituksiin. Historian topografinen aineisto. MV.
[10] Pettersson 1986, 46; *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 192.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 234.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 88, 96, 159.
[13] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1954*, 45. Hallinnollinen arkisto. MV.
[14] Pettersson 1986, 46; *Hoitosuunnitelma* 2014, 10.
[15] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 52. Hallinnollinen arkisto. MV.
[16] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1966*, 64. Hallinnollinen arkisto. MV.
[17] *Museoviraston vuosikertomus 1972*, 85. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] *Hoitosuunnitelma* 2014, 11.
[19] Pettersson 1986, 46; *Museoviraston vuosikertomus 1979*, 65. Hallinnollinen arkisto. MV.
[20] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8; Pettersson 1986, 46.
[21] Kertomus Eero Kotkaksen ja Pasi Kaarron tekemästä matkasta Petäjäveden vanhaan kirkkoon 14.9.1981, Kytr, MV; *Museoviraston vuosikertomus 1981*, 72. Hallinnollinen arkisto. MV.
[22] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, 19, liite 9.
[23] *Hoitosuunnitelma* 2014, 11; *Museovirasto 1988* 1988, 16, 26; *Museovirasto 1989* 1989, 14; Petäjäveden autiokirkon korjaukset 1987–1990, 23.1.1991. Historian topografinen aineisto. MV.
[24] *Museovirasto 1992* 1992, 15; Sari Viertiö, Petäjäveden vanhan kirkon kellotapulin luukkujen korjaus 20.8.1992. Historian topografinen aineisto. MV; *Hoitosuunnitelma* 2014, 12.
[25] Petäjäveden vanha kirkko, tapulin maalaustapaselostus 1.9.1993, täydennetty ja täsmennetty 2.9.1993. Historian topografinen aineisto. MV; Hemgård et al. 1993; *Hoitosuunnitelma* 2014, 14.
[26] Petäjäveden vanhan kirkon liittäminen maailmanperintöluetteloon 15.12.1994. Historian topografinen aineisto. MV; *Museovirasto 1994* 1994 7.
[27] Support of the Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage 7.7.1995. Euroopan komission sähköinen lehdistötiedotetietokanta; *Museovirasto 1995* 1995, 11.
[28] Olli Cavénin matkakertomus vanhalle kirkolle 28.6.1996, Kytr, MV.
[29] Työsuunnitelma vuodelle 1997, Sari Viertiö. Tekijän arkisto; Museoviraston lausunto Petäjäveden seurakunnalle 30.6.1997: Petäjäveden vanhan kirkon aidan ja pumppuhuoneen suunnitelma. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinro: 54/603/1997. MV.
[30] *Hoitosuunnitelma* 2014, 1, 6, 11–15, 22–23; Ulla Raholan matkakertomukset 15.5.2006 ja 23.8.2006. Tekijän arkisto. (2006 aitojen kunnostus); Vanhan kirkon hoitokunnan kokoukset 1/2007 21.2.2007 ja 2/2007 7.5.2007. Tekijän arkisto. (2006–07 tapulin tervaus) Ks. Liite 3: Petäjäveden vanha kirkko toimenpidetaulukko (2012 sprinklerit ja ulkovalaistus).
[31] Rakennusavustusten jako 2018, Lapuan hiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 65 §. Domus-asianhallinta. KH.

1450 **1500** 1550 **1600** 1650 **1700** 1750 **1800** 1850 **1900** 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 **2000** 2010

1748 vanha kellotapuli korvattiin uudella **1763–1765** nykyinen Petäjäveden vanha kirkko rakennettiin rakennusmestari Jaakko Klemetinpoika Leppäsen johdolla 1763–64, lehtereiden kaiteet, penkit, kuoriaitaus ja saarnatuoli, sekä ikkunat ja holvien koristelu tehtiin todennäköisesti 1764–65 **1778** kirkon vihkiminen **1779** saarnatuoli maalattiin **1821** kirkon länsipuolelle rakennettiin uusi kellotorni, joka yhdistettiin kirkkoon katetulla lautarakenteisella käytävällä, käynti kirkkoon muutettiin tapahtuvaksi tapulin kautta ja vanha koristeellinen pääsisäänkäyntiovi runkohuoneen eteläisessä ristivarressa jäi satunnaiseen käyttöön, kirkon ikkunat muutettiin suorakaiteen muotoisiksi ja niitä suurennettiin, osa ikkunoista siirrettiin yhdyskäytävän ikkunoiksi, pohjoisesta ristivarresta salvotulla väliseinällä erotettu sakaristo korvattiin itäisen ristivarren jatkeeksi rakennetulla uudella sakaristolla, kuoriaita purettiin ja saarnatuoli siirrettiin kuorin pohjoisseinälle, pohjoinen ristivarsi avattiin kirkkosaliin, lehterille ristivarren länsireunaa kulkeneet portaat purettiin ja uudet rakennettiin ristivarren pohjoispäähän, lehterin kaiteessa ollut portaan aukko peitettiin, alttarin molemmin puolin avattiin uudet oviaukot sakaristoon, työt tehtiin kirkonrakentaja Jaakko Leppäsen pojanpojan Erkki Jaakonpoika Leppäsen johdolla, kirkon hautausmaa aidattiin hirsiaidalla **1827** tapuli maalattiin ulkoa polykromiseksi **n. 1830** alkuaan kuorin eteläseinällä sijainnut saarnatuoli siirrettiin pohjoispuolelle **1838** vanha vuonna 1748 rakennettu kellotapuli päätettiin purkaa, sen pohjakerros säilyi kuitenkin porttihuoneena ja purettiin vasta 1886 **1865** tapulin ulkomaalaus **1879** kirkko jäi autioksi Kirkkosalmen vastarannalle rakennetun uuden kirkon valmistumisen jälkeen, vanhan kirkon tapuli ja hautausmaa jäivät kuitenkin edelleen seurakunnan käyttöön[3] **1901** K. K. Meinanderin invetointi[4] **1913** katon ja ikkunoiden korjaus, Elsi Borgin mittapiirustukset[5] **1920-l.** hautausmaan ympärille istutettiin kuusiaita[6] **1923** Josef Strzygowskin Keuruun ja Petäjäveden kirkkoja ylistävä artikkeli[7] **1928** kirkkoa korjattiin ensimmäisen kerran seurakunnan 200-vuotisjuhliin, Elsi Borgin alustava korjaussuunnitelma, kivijalan, penkkien, portaiden ja ikkunoiden kunnostus **1939** paanukattojen uusiminen aloitettiin lanterniinista syksyllä, toimenpiteet keskeytyivät pian liikekannallepanon takia[8] **1946–47** Muinaistieteellisen toimikunnan lausunnot seurakunnalle, joissa korostettiin Petäjäveden vanhan kirkon merkitystä Suomen rakennustaiteelle ja esitettiin 90 metrin suojaaluetta kirkkomaan ja kirkon lähistölle kaavoitettujen rintamamiestalojen välille alkuperäisen ympäristön säilyttämiseksi sekä paloturvallisuussyistä[9] **1949** Lars Pettersson aloitti kirkon tutkimisen ja korjaussuunnitelman laatimisen, Thorvald Lindquistin mittapiirustukset[10] **1950** Muinaistieteellinen toimikunta kehotti seurakuntaa toistaiseksi korjaamaan katto varojen puutteessa päreillä[11] **1952** seurakunta yritti korjata kirkon katon etelälapetta päreillä, mikä osoittautui riittämättömäksi toimenpiteeksi, kirkon antependio, joka oli entinen hääkatos, luovutettiin kansallismuseolle, vastineeksi seurakunta sai vanhan mallin mukaan tehdyn uuden antependion, kirkkohallituksen autiokirkkomäärärahat paanukaton uusimiseen 1952–53 **1953** kirkon paanukatto sekä kellotapulin ja kirkon välisen välikäytävän katto uusittiin kokonaisuudessaan ja kirkkoon tehtiin uusi kattoratsastaja[12] **1954** tapuli korjattiin[13] **1955** mittapiirustukset **1950-luvun loppu** kirkon säännöllinen korjaaminen ja hoitaminen rakennusmuistomerkkinä alkoi[14] **1958** Petäjäveden kirkon ohitse kulkevan Jyväskylän-Keuruun maantien oikaisu oli Petäjävesi-Seuran mielestä vahingoksi kirkolle[15] **1966** Muinaistieteellisen toimikunnan rakennuskonservaattori antoi maalausohjeita sekä suoritti väritutkimuksia kirkossa[16] **1972** rakennushistoriallisia tutkimuksia[17] **1977** suojelumerkintä yleiskaavaan vanhalle kirkolle ympäristöineen[18] **1978–79** mittapiirustukset ja korjaussuunnitelma sekä siihen liittyvät rakennushistorialliset tutkimukset[19] **1979–80** autiokirkkoavustukset rakenteellisiin korjauksiin, lahonneiden ja vaurioituneiden rakennusosien kunnostamistyö talvella[20] **1981** holvikorjaus, kirkon kunnostuksen yhteydessä tehtiin rakennushistoriallisia tutkimuksia[21] **1981** ja **1982** kirkon keskus-rahaston rahoitus kirkon katon korjaamiseen[22] **1987** sakariston eteläseinä suojattiin laudoituksella **1988** katon korjaus, kirkon viirisalko ja tapulin huippu irroitettiin kunnostusta varten **1989** entistämisavustus, välikäytävä **1990** paloilmaisimet ja valvontalaitteet, Petäjäveden vanhaa kirkkoa ehdotettiin maailmanperintöluetteloon[23] **1992** entistämisavustus, kelloluukkujen korjaus ja osittainen uusiminen, kirkon ympäristön yleissuunnitelma[24] **1993** tapulin maalaus, kulttuuri-maiseman kunnostusmalli, Museovirasto arvotti Petäjäveden vanhan kirkon alueen valtakunnallisesti merkittäväksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi (RKY)[25] **1994** merkittiin Unescon maailmanperintöluetteloon[26] **1995** kirkon kunnostukseen myönnettiin Euroopan Unionin arkkitehtuuriperinnön pilottiohjelman tukiraha[27] **1996** portaat, tapulin alaosan paanut veistettiin ja kiinnitettiin keväällä 1997[28] **1997** pumppuhuone ja aita[29] **1998** suunnitelma hautausmaan puuston kehittämisestä, kirkkoa ympäröivien seurakunnan niittyjen hoidosta sekä hautamuistomerkkien hoidosta **2001** Petäjäveden vanhan kirkon säätiö perustettiin **2003** ensimmäinen Unescon maailman-perintökohdetta osoittava kaavamerkintä **2005–09** Petäjäveden vanhan kirkon ohjeellinen hoito- ja käyttösuunnitelma **2006** kirkon hoitoa koordinoimaan perustettiin hoitokunta, riuku- ja säleaitojen kunnostus **2006–07** tapulin tervaus **2009** seurakunta perusti korjausmetsän, jossa kasvatetaan puita vanhan kirkon korjaustarpeisiin, suojelumerkintä maakuntakaavaan vanhalle kirkolle ympäristöineen **2010** hoitosuunnitelman laatiminen käynnistyi **2011** kirkon suoja-alue vahvistettiin keskustan osayleiskaavassa, laidunten hoitosuunnitelma **2012** hoitosuunnitelman luonnos valmistui, sprinklerit ja ulkovalaistus **2013** suoja-alue vahvistettiin asemakaavatasolla, kirkossa havaittiin tuhohyönteisen tekemiä vauriota, lammaslaitumet **2014** Petäjäveden vanhan kirkon hoitosuunnitelma valmistui[30] **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon korjaukseen ja muutokseen[31]

19. PIELPAJÄRVEN ERÄMAAKIRKKO

Aloitusvuosi: 1754[1]
Valmistunut: 1760[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Anders Hellander[3]
Poistunut käytöstä: Kirkko jäi pois käytöstä 1888, kun itsenäistyneen seurakunnan uusi kirkko valmistui[4]

UR

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1752–60 Pielpajärven kirkko rakennettiin Anders Hellanderin johdolla[5]

1763–65 kellotapuli rakennettiin läntisen ristivarren jatkeeksi[6]

1840-luku uudistustöitä, nykyinen kiinteä sisustus[7]

1888 kirkko jäi pois käytöstä, kun itsenäistyneen seurakunnan uusi kirkko valmistui Inarinjärven rannalle syntyneen asutuksen yhteyteen[8]

1941 Inarin seurakunta anoi lupaa saada siirtää Pielpajärven erämaakirkko kirkonkylään talvisodan aikana palaneen kirkon tilalle, Muinaistieteellinen toimikunta ei vastustanut kirkon siirtoa, mikäli sen vanha asu siirrettäessä säilytetään mahdollisimman tarkasti, siirtoa ei kuitenkaan tapahtunut[9]

1959 kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha kirkon korjaamiseen[10]

1973–76 korjaustyö perinteisiä työtapoja noudattaen[11], 1975–76 kirkolle myönnettiin työllisyysvaroina autiokirkkojen korjausavustuksia uuteen paanukattoon sekä seinien rakenteiden korjaukseen[12] **1976** piirtämis- ja mittaustöitä, sisämaalausten restaurointi totetutettiin yhdessä Taideteollisen korkeakoulun koulutuskeskuksen kanssa järjestetyn kurssin avulla[13] **1982** kirkon yhteyteen rakennettiin halkokatos **1992** sauna kunnostettiin **1994** uusi käymälä[14]

2014 Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon aidan korjaukseen[15]

---

[1] *Museovirasto restauroi* 2004, 70.
[2] Ibid.
[3] Pielpajärven kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[4] Ibid.
[5] *Museovirasto restauroi* 2004, 70; Pielpajärven kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[6] Ibid.
[7] *Museovirasto restauroi* 2004, 70.
[8] Ibid.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica XII* 1955, 18.
[10] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1959*, 44. Hallinnollinen arkisto. MV.
[11] *Museovirasto restauroi* 2004, 70; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1973*, 31. Hallinnollinen arkisto. MV; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1974*, 42. Hallinnollinen arkisto. MV; *Museoviraston vuosikertomus 1975*, 42. Hallinnollinen arkisto. MV.
[12] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[13] *Museoviraston vuosikertomus 1976*, 56 & 62. Hallinnollinen arkisto. MV.
[14] *Museovirasto restauroi* 2004, 70.
[15] Rakennusavustusten vuoden 2014 I jako, Oulun hiippakunta; Pielpajärven kirkon aidan korjaus. Liite 67 §. Domus-asianhallinta. KH.

20. PIHLAJAVEDEN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1780[1]
Valmistunut: 1782[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Matti Åkerblom[3]
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistunut 1870[4], nykyisin vanha kirkko avoinna kesäisin, lisäksi satunnaisia jumalanpalveluksia ja kesähäitä[5]

UR

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1780–1782 hirsikirkko rakennettiin Matti Åkerblomin johdolla ja vihittiin käyttöön oletettavasti vasta 1787[6]

1812 katon tervaus **1821** kirkon luo rakennettiin uunilla varustettu pieni kappelitupa **1832** katon tervaus **1836** katon tervaus, kirkon todettiin käyvän ahtaaksi **1841** katon tervaus **1842** isot ikkuna-aukot alttarin molemmin puolin **1845** rautakalterit sakariston ikkunaan **1850** Senaatti määräsi seurakunnan rakentamaan uuden kirkon pappilan puolelle järveä **1859** kappelitupa paloi **1860** hautausmaata laajennettiin, rakennuksen kunnossapidosta oli ilmeisesti luovuttu **1869** päätettiin kunnostaa kirkkoa ympäröivä hirsiaita ja ottaa vanhasta kirkosta kaikki sisällä olevat kelpaavat rakennusaineet mutta jättää seinät ja ulkokatto koskemattomiksi **1870** vanhasta kirkosta purettiin lattia, alkuperäinen lautaholvi ja sisustus saarnatuolia lukuunottamatta uuden kirkon tarpeisiin, vanhan kirkon kaksi kelloa siirrettiin uuteen tapuliin, uusi kirkko valmistui **1887** ehdotettiin vanhan kirkon muuttamista kansakouluksi **1900** Axel Gallénin piirustukset ja dokumentointi sekä kirjoitus vanhan kirkon säilyttämisen puolesta **1906** arkkitehti Josef Stenbäck dokumentoi valokuvaamalla vanhan kirkon uuden kirkon korjauksen yhteydessä **1910** mittapiirustukset **1912** päätös uudesta katteesta ja maalaamisesta sekä porttien ja kiviaidan kunnostuksesta, rapistuneessa kirkossa järjestettiin naapuriseurakunnan kirkkoherran ehdotuksesta jumalanpalvelus **1919** päätös kirkon myymisestä ja siirtämisestä Killinkoskelle perustettavan rukoushuone-yhdistyksen käyttöön, hanke kuitenkin kaatui, hanketta ajanut Josef Stenbäck laati kirkosta mittapiirustukset **1923** ikkunoiden korjaus, seurakunta torjui sekä ruukinpatruuna Gösta Serlachiuksen että Haapamäen asemanseudun ostotarjoukset kirkosta **1924** lattian kannatin-vasat paikoilleen **1925** uusi lattia ja lautainen tynnyriholvi, seinät paikattiin ulkopuolelta, hankittiin väliaikaiset penkit **1929** asetettiin vanhan kirkon korjaustoimikunta, joka sai tehtäväkseen kirkon sisustamisen **1930** saarnatuoliin lisättiin pohjarakenne sekä porras kaiteineen **1931** uudet vanhanmalliset penkit ja alttari, kirkkosalin ja tornin väliseen oviaukkoon ulospäin aukeavat pariovet, seinien nurkat ja raot tukittiin, tapuliin johtavat portaat ja kellotason lattia korjattiin, kivijalka ladottiin osittain uudestaan, kiviportaat korjattiin, räystäiden koristelaudat ja ikkunoiden vuorilaudat uusittiin, seinien lahokohdat paikattiin **1932** uusi pärekatto, tornin päreiden korjaus, kattojen tervaus, kahvituskioski kirkon viereen **1937** lautakatto, katon tervaus, ulkomaalaus punamullan ja tervan seoksella, päätös kiviaidan ja porttien korjaamisesta **1951** vesikaton tervaus, mittapiirustukset, Pekka Rajala **1957** tuulimylly ja kirkkovene kirkon viereen **1963** päätös välttämättömimpien kohtien sekä katon korjauksesta **1966–68** katon uusiminen **1981** katon tervaus **1985** savuilmaisimet ja palohälytyskeskus, kulkusilta ullakolle **1989** katon tervaus ruiskuttamalla[7] **1997** entistämisavustus osittaiseen kengitykseen, perustuksen, kantavien rakenteiden kunnostukseen, vesikaton entistämiseen, kellarin ja portaitten korjaamiseen sekä tervan poistamiseen kirkkopihalta[8], kirkon kuntotarkastus[9] **1996–98** suunnitelma kirkon korjaamiseksi[10] **2000–02** entistämisavustukset 2000 (erittelemätön) ja 2001 (vesikatteen kunnostamiseen)[11], kattojen korjaus ja tervaus, hirsikorjauksia, kirkon ikkunoiden ja kahvituskioskin maalaus, eteläpuolen sisäänkäynnin portaat ladottiin uudelleen[12]

---

[1] Lindberg 1935, 217.
[2] Knapas 1998b, 89.
[3] Rahola 1999b, 192–193; Knapas 1998b, 91.
[4] Rahola 1999b, 196.
[5] Ibid, 205.
[6] Ibid, 192–193.
[7] Rahola 1999b, 192–210; Knapas 1998b, 91–99; Pettersson 1956.
[8] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[9] Rahola 1999b, 205.
[10] Pihlajaveden vanha kirkko. Olli Cavénin ja Ulla Raholan ehdotus kustannusarvioksi ja työsuunnitelmaksi 20.11.1996. MV; Pihlajaveden kirkon kattolautojen uusiminen. 11.3.1998 Ulla Rahola ja Museoviraston puukonservaattori Olli Cavén. MV.
[11] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[12] Ulla Raholan matkakertomus matkasta Pihlajaveden vanhalle kirkolle 26.7.2000. Ulla Raholan arkisto.

21. SEILIN SPITAALIHOSPITAALIN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1733[1]
Valmistunut: 1734[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Carl Jacobson (Kaarle Jaakonpoika) Merimaskun Killaisista[3]
Poistunut käytöstä: Pappi lähtenyt 1840, nykyään muutama jumalanpalvelus vuodessa[4]

UR

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1733–34 Seilin hospitaalin yhteyteen jo sen perustamisen aikoina 1690-luvulla rakennettu Pyhän Yrjänän kappeli korvattiin nykyisellä puukirkolla hospitaalin varoilla maaherra, vapaaherra Otto Reinhold Uxkullin määräyksestä[5] **1745** eteläsivun sisäänkäyntiluiska korjattiin **1748** kirkko vuorattiin ulkoa laudoilla, seinät ja paanukatto tervattiin ja punamullattiin **1753** ja **1756** perustukset rapattiin ja kalkittiin valkoisiksi **1768** seinien ja paanukaton tervaus **1784** uusi haapapuinen paanukatto, katto ja seinät siveltiin vihtrillillä ja punavärillä[6]

1813 perustukset rapattiin ja kalkittiin valkoisiksi[7]

1825 sakaristoon tehtiin uusi lautalattia[8]

1839 suurennettiin kuori-ikkunoita ja hankittiin uusia ikkunapuitteita[9]
1840 poistunut käytöstä papin lähdettyä[10]

1865 hankittiin uusia ikkunoita, joissa maalatut karmit, yksinkertaiset maalatut puitteet, lasit ja helat, suunniteltiin huonokuntoisen kirkon uudelleenkäyttämistä; raput olivat lahonneet, seinät piti punamullata, katto tarvitsi uutta katetta, mihin päätettiin käyttää päreitä[11] **1876** kirkko korjattiin[12] **1898** korjaussuunnitelma: ulkovuorauksen parannus ja punamultaus, sisäänkäyntioven ja ikkunoiden korjaus ja maalaus, kirkon portaan korjaus ja suoristus **1904** kirkkosalin lattia uusittiin, siihen asti irtonaiset lattialankut naulattiin kiinni, ulkoporras korjattiin, tervattiin ja punamullattiin[13] **1906** ikkunat laajennettiin ja varustettiin vinoruudukkopuittein, nurkkiin tehtiin puuornamentit, eteläinen sisäänkäynti varustettiin uudella ovella, ikkunalla ja pienellä katoksella, julkisivut vuorattiin pystylaudoituksella ja maalattiin punaisiksi[14] **1932** inventointi[15] **1933–34** korjattiin itä- ja eteläseinät, lahot hirret korvattiin uusilla, seinät suoristettiin ja vahvistettiin följareilla ja laudoitettiin uusilla laudoilla[16] **1951** Muinaistieteellinen toimikunta hyväksyi ehdotuksen kirkon, kellokatoksen ja hautausmaan aidan korjaamisesta sillä ehdolla, että rakennusten ulkoasu säilyisi ennallaan[17] **1954** seinät vuorattu viimeistään[18] **1950-luku** (luultavasti) eteläisen sisäänkäynnin ovi päällystettiin tiheäänuurretulla ja lakatulla paneelilla **1960** katoksellinen pukkikellotapuli rakennettiin vanhan mallin mukaan, katettiin päreillä ja maalattiin ulkoa punaiseksi, tapuliin sijoitettiin 1600-luvulta peräisin olevat kirkonkellot[19] **1963** Muinaistieteellinen toimikunta ilmoitti olevansa valmis tarvittaessa ottamaan Seilin kirkon ja hautausmaan hallintaansa, mikä tapahtui vuoteen 1967 mennessä[20] **1967** ulkopuolisten korjausten työselitys, vesikaton uusimistyön tarkastus[21] **1968** suunnitelma uudesta ulko-ovesta, urkuharmoonin korjaus[22] **1973** kirkossa ollut tervattu peltikatto[23]

1993 hautausmaan aita uusittiin, Seilin kirkon maisemasuunnitelma valmistui, suunnitelman pohjalta raivattiin maastoa, avattiin näkymiä ja kohennettiin kirkon lähiympäristöä[24] **1994** vähäisiä kunnostuksia kirkon ympäristössä[25]

---

[1] Nikula S. 1973, 175.
[2] Ibid.
[3] Ibid, 178.
[4] *Tietosanakirja 8* 1916, palsta 1028.
[5] Nikula S. 1973, 175; Seilin kirkkoniemi. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[6] Nikula S. 1973, 178–179.
[7] Ibid, 179.
[8] Ibid.
[9] Ibid.
[10] *Tietosanakirja 8* 1916, palsta 1028.
[11] Nikula S. 1973, 179.
[12] Lindberg 1935, 266.
[13] Nikula S. 1973, 179.
[14] *Museovirasto restauroi* 2004, 70, Nikula S. 1973, 175 & 179.
[15] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 96.
[16] Nikula S. 1973, 179.
[17] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 30–31.
[18] Nikula S. 1973, 175–176.
[19] *Museovirasto restauroi* 2004, 70; Nikula S. 1973, 174.
[20] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1963*, 29. Hallinnollinen arkisto. MV; *Muinaistieteellisen toimikunnan lyhyt vuosikertomus v:lta 1967*, 2. Hallinnollinen arkisto. MV.
[21] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1967*, 36. Hallinnollinen arkisto. MV.
[22] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1968*, 33–34, 82. Hallinnollinen arkisto. MV.
[23] Nikula S. 1973, 175.
[24] *Museovirasto restauroi* 2004, 70.
[25] *Museovirasto 1994* 1994, 11.

22. TANKARIN SAARISTOKAPPELI

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1754[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Pitäjänapulaisen, jonka tehtäviin kuului hoitaa jumalapalvelukset Tankarissa, virka lakkautettiin 1852. Vuonna 1865 on mainittu, että papit kävivät saarella silloin tällöin, mutta eivät enää joka vuosi. Oletettavasti kalastajat huolehtivat hartaushetkistä pääasiassa itse. 1934 lähtien seurakuntapapit ovat pitäneet Tankarin kirkossa yhden jumalanpalveluksen vuosittain, kirkkoa käytetään myös vihkitilaisuuksissa.[2]

UR

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750 **1754** kirkko rakennettiin Tankarin majakkasaaren korkeimmalle kalliolle[3]
1800
1850 **1856** Kaarlelan seurakunta ilmoitti huolehtivansa kirkon ylläpidosta[4]
1900
1910
1920
1930 **1934** lähtien seurakuntapapit ovat pitäneet Tankarin kirkossa yhden jumalanpalveluksen vuosittain, kirkkoa käytetään myös vihkitilaisuuksissa[5]
1940
1950 **1948** Muinaistieteellinen toimikunnan korjausohjeet, alttaritaulu ja vanha litografia restauroitiin[6] **1950** kirkon laudoitusta korjattiin
1960 **1951** kiinteä sisustus maalattiin vaaleansinisellä öljyvärillä, mitä ennen penkit maalaamattomia, ikkunat kehystettiin uudelleen ja lasit uudistettiin, seinät ja ikkunanpuitteet maalattiin, Kokkolan ruotsalainen yhdistys antoi rahallista apua kirkolle **1964** puuraput ulko-oven eteen[7]
1970
1980
1990
2000
2010

[1] Tankarin kirkko. Kokkolan seurakuntayhtymän verkkosivut.
[2] Tankarin kirkko, osa 1. Kokkola Karleby -blogi.
[3] Tankarin kirkko. Kokkolan seurakuntayhtymän verkkosivut.
[4] Tankarin kirkko, osa 1. Kokkola Karleby -blogi.
[5] Ibid.
[6] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 127.
[7] Tankarin kirkko, osa 1. Kokkola Karleby -blogi.

23. ULRIKA ELEONORAN KIRKKO (KRISTIINANKAUPUNKI)

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1700[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Gabriel Martinpoika[2]
Poistunut käytöstä: 1897 kaupungin uuden kirkon valmistuttua[3]

UR

TP

1450

1500

1550

1600

1650

1675 tapuli rakennettiin[4] **1697** Kristiinankaupungin ensimmäinen 1654 – n. 1658 rakennettu puukirkko paloi salaman sytyttämänä, tapuli säilyi[5]

1700

1700 Kristiinankaupungin Ulrika Eleonoran kirkko rakennettiin palaneen kirkon paikalle lapualaisen rakennusmestari Gabriel Martinpojan johdolla **1701–02** kirkonpenkit, -portit ja ovet, tornin katto paanutettiin **1703–04** kirkon kattoa korjattiin[6] **1714** isonvihan aikana venäläiset ryöstivät ja hävittivät kirkossa olleen irtaimiston ja käyttivät kirkkoa ratsutallina, kirkossa suoritettiin mittavia korjaustöitä sodan jälkeen **1720–30-luvut** Tukholmasta hankittiin uudet kellot ryöstettyjen tilalle[7] **1735** uusi kolmiosainen alttaritaulu tilattiin Tukholmasta **1736** kirkon sisätilan valkaisu ja koristelu, holvin keskiosan pilviaiheinen kehä sekä penkinovien ja lehterinkaiteen maisemakuvat **1737** kattopaanutus, ulkoseinät vuorattiin laudoilla[8] **1738** ulkotyöt valmistuivat, jolloin kirkko oli ensimmäistä kertaa täysin valmis[9] **1761** uusi pohjoispuolelle sijoitettava saarnatuoli ilmeisesti valmistui **1772** uusi lehteri kuorin pohjoisseinälle **1772–73** länsilehteriä laajennettiin itään **1773–74** nähtävästi eteläinen lehteri länsilehterin jatkoksi **1775–76** kuorilehteriä laajennettiin urkuja varten **1775** ja **1779–80** paanutustöitä **1783** ikkunoita päätettiin korottaa ja pyöristää ylhäältä **1786** lautavuorausta uusittiin[10]

1750

1800

1850

1827 runkohuoneen pyörökaariset ikkunat **1830** asehuoneen ja tornieteisen ulko-ovet uusittiin ulospäin aukeaviksi[11]

1900

1897 kaupungin uuden kirkon valmistuttua suuri osa Ulrika Eleonooran kirkon irtaimistosta siirrettiin uuteen kirkkoon ja vanha kirkko jäi pois käytöstä[12]

1910

1920

1930

1940

1950

1951 inventointi[13]

1958 kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha kirkon entistämiseen[14] **1958–64** kirkossa toteutettiin konservaattori Thorvald Lindquistin suunnittelema sisätilojen restaurointi, jolloin mm. purettiin eteläinen lehteri ja palautettiin 1700-luvun väritys[15] **1965** kirkko vihittiin uudelleen käyttöön[16], Thorvald Lindquistin ehdotus kirkon ja tapulin korjaukseksi ulkopuolelta[17]

1960

1970

1980

1990

2000

1999 kirkon ja tapulin rakenteiden ja vaurioiden kartoittaminen, huoli tornin kallistumisesta[18] **2002** maanpinnan lasku kirkon etelä- ja länsipuolella[19] **2004** kirkon seinien ja tomiosan irtonaiset laudat kiristettiin ja heikkokuntoiset laudat uusittiin, suunnitelma ikkunoiden kunnostamiseksi, sovittiin kirkon etelälappeen paanutuksesta kesällä 2005[20]

2010

[1] Pettersson 1984a, 363.
[2] Ibid.
[3] Ibid, 393.
[4] Inventointikertomuksia, Kristiinankaupunki, Timo Keinänen & Ritva Tuomi 1966 & 1968, Kytr, MV.
[5] Pettersson 1984a, 352; Inventointikertomuksia, Kristiinankaupunki, Timo Keinänen & Ritva Tuomi 1966 & 1968, Kytr, MV.
[6] Pettersson 1984a, 360–363, 380.
[7] Kristiinankaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[8] Pettersson 1984a, 365.
[9] Kristiinankaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[10] Pettersson 1984a, 385–386, 388–389.
[11] Ibid, 391–393.
[12] Kristiinankaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[13] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 34.
[14] Sihvola 2003, 147. AO/AY.
[15] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 17, 62–63; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1960*, 52; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1961*, 41 & 51; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1962*, 34 & 58; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1963*, 26 & 50; *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1964*, 62. Hallinnollinen arkisto. MV; Kristiinankaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[16] Kristiinankaupungin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[17] Valtionarkeologi Nils Cleven kirje Kristiinankaupungin ja Tiukan seurakunnan kirkkoherralle Paul Öhrnbergille 2.7.1965. Asiat-rekisteri. MV.
[18] Olli Cavénin matkakertomus Kristiinankaupunkiin Ulrika Eleonoran kirkolle 17.11–18.11.1999, Kytr, MV.
[19] Kertomus Marja Terttu Knapaksen virkamatkasta Kristiinankaupunkiin 1.10.2002, Kytr, MV.
[20] Muistio Olli Cavénin ja Sakari Mennun virkamatkasta Kristiinankaupunkiin Ulrika Eleonoran kirkolle 3.2.2004, Kytr, MV; Muistio Olli Cavénin, Sakari Mennun ja Marja Terttu Knapaksen virkamatkasta Kristiinankaupunkiin 12.5.2004, Kytr, MV.

24. VÄSTANFJÄRDIN VANHA KIRKKO
(AIEMMIN MYÖS VESTANFJÄRDIN VANHA KIRKKO)

Aloitusvuosi: 1759[1]
Valmistunut: 1760[2]
Suunnittelija: Anders Piimänen[3]
Rakentaja: Rakennusmestari Isak Olin[4]
Poistunut käytöstä: 1912 uuden kirkon valmistuttua[5]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1759–1760 Västanfjärdin vanha puukirkko rakennettiin, sakaristo ja kirkkosalin lautaholvi valmistuivat 1760[6], kirkkoon lahjoitettiin sen valmistuttua urut, jotka olivat mahdollisesti alun perin Naantalin luostarikirkossa ja joiden tiedetään olleen 1760-luvulla Nauvon kirkossa[7], sakaristo valmistui 1760, sakaristoon on ollut käynti ulkoa ainakin vuodesta 1826 **1763** kellotapuli rakennettiin **1766** kirkko laudoitettiin ulkopuolelta **1773** kuorin alla oleva tynnyriholvattu tiilikellari muurattiin, kirkkoon ostettu tervaa ja punamaalia **1794** kirkko katettiin uudella lautakatolla **1817** päätös penkkirivien tiivistämisestä **1818** saarnatuoli rakennettiin **1819–20** saarnatuoli maalattiin marmori-imitaatiolla **1826** kellotapuli peruskorjattiin, tuolloin tapulin pohjakerroksessa on ollut kolme huonetta **1827** kirkon ikkunoita suurennettiin, itäseinälle tehtiin kaksi ikkunaa aiemman yhden tilalle, sakariston ikkuna uusittiin, ikkunapuitteet ja -listat maalattiin pohjamaalilla[8] **1830** asehuone laajennettiin nykyiseen kokoonsa[9] **1840–41** vesikatto uusittiin 1840, ulkovuoraus uusittiin ja kirkko maalattiin punaiseksi 1841, ikkunapuitteet ja -listat maalattiin öljymaalilla **1843** kellotapulin pystyvuoraus **1846** kellotapuli punamullattiin, tapulin katto korjattiin ja tervattiin **1847** kirkon sisäseinät verhoiltiin kankaalla muualta paitsi länsilehterin yläpuolelta ja maalattiin valkoisiksi, mistä lähtien kirkon sisäseinät ja -katto on maalattu harmaanvalkoisella liimamaalilla, alun perin maalaamattomat lehteri ja penkit ootrattiin, polvistumiskaide maalattiin ja otettiin käyttöön, saarnatuolin kaikukatos maalattiin vaalealla marmori-imitaatiolla **1854** kellotapulin paanutus uusittiin, tapulin katto varustettiin viiritangolla[10] **1871** Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[11] **1872** kirkkoon uusi lautakatto ja kattokoristeet **1880-luku** urut purettiin ja varastoitiin tapuliin **1890** ripauuni kirkkosaliin ja peltikamina sakaristoon[12] **1891** urkuparvi rakennettiin[13] **1910–12** Helge Ranckenin suunnittelema uusi kirkko rakennettiin, vanha kirkko jäi autioksi[14] **1913** mietittiin Västanfjärdin vanhan kirkon siirtämistä ulkomuseoon Wretaan[15], Alarik Tavaststjernan mittapiirustukset[16] **1933** inventointi[17] **1950** vesikatto uusittiin **1952** ulkomaalaus[18] **1958** Thorvald Lindquistin mittapiirustukset[19] **1963** kellotapulin pohjaker-roksen toisesta huoneesta tehtiin nykyaikainen ruumishuone kylmiöineen **1966** kirkon vesikatto uusittiin, harjalaudat suojattiin kuparipellillä, uusi paanukatto tapuliin **1968** ulkomaalaus, ikkuna- ja verholaudat valkoisiksi, osa tapulin vuorilaudoista uusittiin[20] **1970** kirkosta purettiin kaminat ja vuonna 1891 rakennettu urkuparvi, sisäkatto korjattiin[21] **1971** tapulin paanukatto korjattiin ja tervattiin[22]

2017 Kirkkohallituksen rakennusavustus palonhälytyslaitteisiin[23]
2018 Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon ja tapulin kattojen tervaukseen[24]

---

[1] Nikula S. 1975, 178.
[2] Ibid.
[3] Västanfjärdin vanhan kirkon ulkopuolella oleva infotaulu, katsottu 8.7.2016.
[4] Nikula S. 1975, 177.
[5] Ibid, 184.
[6] Nikula S. 1975, 178; Västanfjärdin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[7] A[mo]s A[ndersso]n, En gammal orgel. *Dagens Tidning* 22.11.1913.
[8] Nikula S. 1975, 177–184.
[9] Västanfjärdin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[10] Nikula S. 1975, 178–183.
[11] Nervander 2010 [1872], 58–61.
[12] Nikula S. 1975, 178, 181, 184.
[13] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 95.
[14] Nikula S. 1975, 184.
[15] A[mo]s A[ndersso]n, En gammal orgel. *Dagens Tidning* 22.11.1913.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 193.
[17] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 151.
[18] Nikula S. 1975, 181.
[19] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 62–63. Hallinnollinen arkisto. MV.
[20] Nikula S. 1975, 177–178.
[21] Nikula S. 1975, 181 & 183; *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 95.
[22] Nikula S. 1975, 178.
[23] Byggnadsunderstöd år 2017 utdelningen, Borgå stift; understöd från statlig finansiering. Liite 1/65 §. Domus-asianhallinta. KH.
[24] Byggnadsunderstöd år 2018 utdelningen, Borgå stift; understöd från statlig finansiering. Liite 2/61 §. Domus-asianhallinta. KH.

25. HAAPASAAREN SAARISTOKIRKKO

Aloitusvuosi: 1858[1]
Valmistunut: 1859[2]
Suunnittelija: Intendentinkonttori[3]
Rakentaja: Jeremias Laavu[4]
Poistunut käytöstä: Viimeinen pastori lopetti 1966, nykyisin kesäkäytössä[5]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850 **1858–1859** Haapasaaren kirkko rakennettiin Intendentinkonttorin suunnitelmien mukaan[6]
1900 **1902** päätettiin vuorata sisäseinät pinkopahvilla ja maalata ne öljyvärillä **1904** kellotapulin kattoa korjattiin **1908** ulkomaalaus[7]
1910
1920 kamina hankittiin[8]
1920
1928 Haapasaaren martat lahjoittivat valmistamansa kirkkotekstiilit[9]
1930 **1931** sakastin rakentaminen[10]
1938 urkuharmoni hankittiin[11]
1940
1950
1960 peruskorjaus Esko Järventauksen ja Lauri Heinäsen johdolla[12]
1960
1966 poistunut käytöstä viimeisen pastorin lopetettua[13]
1970
1980 **1983** korjauksia Juhani Randénin suunnitelmin[14], ulkomaalaus[15]
1990 **1991** mittapiirustukset[16]
2000
2010

[1] Haapasaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] Haapasaaren kirkon 125-vuotisjuhlassa 7.8.1983 esitetty historiikki, Kaisu Harjunpää, 4–5. Haapasaaren kirkko (säilytyspaikka); Haapasaaren kirkko juhlii sunnuntaina. *Eteenpäin* 5.8.1983.
[6] Haapasaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[7] Haapasaaren kirkon 125-vuotisjuhlassa 7.8.1983 esitetty historiikki, Kaisu Harjunpää, 3. Haapasaaren kirkko (säilytyspaikka).
[8] Ibid.
[9] Mäkitalo & Harjunpää 2015, passim.
[10] Ibid.
[11] Ibid.
[12] Haapasaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Mäkitalo & Harjunpää 2015, passim.
[13] Haapasaaren kirkon 125-vuotisjuhlassa 7.8.1983 esitetty historiikki, Kaisu Harjunpää, 4–5. Haapasaaren kirkko (säilytyspaikka); Haapasaaren kirkko juhlii sunnuntaina. *Eteenpäin* 5.8.1983.
[14] Haapasaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[15] Haapasaaren kirkon 125-vuotisjuhlassa 7.8.1983 esitetty historiikki, Kaisu Harjunpää, 3. Haapasaaren kirkko (säilytyspaikka).
[16] *Hokos, Warma, Voloi…* 1997, 122–124.

26. HARJAVALLAN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1870, vanha 1750 rakennettu hirsikirkko purettu ja rakennettu uudestaan ristikirkoksi[1]
Suunnittelija: G. Th. Chiewitz[2]
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Vanha kirkko jäi pois käytöstä uuden kirkon valmistuttua 1984[3]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1870 nykyinen vanha kirkko rakennettiin 1750 valmistuneen kirkon hirsistä Turun ja Porin läänin lääninarkkitehti G. Th. Chiewitzin johdolla[4]
1900
1910–11 korjauksia, ei merkintöjä toimenpiteistä[5]
1910
1920
1922 kirkon holvit ja hirsiseinät laudoitettiin kapealla ponttilaudalla
1930
1940
1950
1958 taiteilija Ilmari Wirkkalan johdolla tehty korjaus, josta on peräisin kirkon nykyinen väritys[6]
1960
1970
1974 sakastin lattia uusittiin maavaraiseksi betonilattiaksi[7]
1980
1984 vanha kirkko jäi pois käytöstä uuden kirkon valmistuttua[8]
1990
1997 kehotus purkaa sakastin maavarainen betonilattia ja uusia se alkuperäisen kaltaiseksi tuulettuvaksi rossipohjarakenteeksi sekä maalata kaikki sisäpinnat uudestaan[9]
2000
2007 entistämisavustus ulkoseinien kunnostukseen ja maalaamiseen sekä ikkunoiden kunnostukseen[10]
2010

[1] Lindberg 1935, 47.
[2] Harjavallan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[3] Martti Jokisen matkakertomus käynnistä Harjavallan kirkkoon 21.10.1997, Kytr, MV.
[4] Harjavallan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[5] Lindberg 1935, 47.
[6] Museoviraston kirje Harjavallan seurakunnalle 12.12.1985: Harjavallan vanhan kirkon säilyttäminen. Harjavalta, hallinnollista aineistoa vuosilta 1973-1989(Fia:6). SALAMA-asianhallintajärjestelmä. MV.
[7] Martti Jokisen matkakertomus käynnistä Harjavallan kirkkoon 21.10.1997, Kytr, MV.
[8] Ibid.
[9] Ibid.
[10] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.

27. JUANKOSKEN TEHTAANKIRKKO

Aloitusvuosi: 1861[1]
Valmistunut: 1861[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Henrik Heselius[3]
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko vihittiin käyttöön toukokuussa 1990, jolloin vanha kirkko jäi pois säännöllisestä jumalanpalveluskäytöstä, nykyään kirkossa järjestetään kesäisin jumalalanpalveluksia ja konsertteja[4]

UR

TP

[1] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Lindberg 1935, 80.
[3] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[4] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Juankosken tehtaankirkko. Kuopion seurakuntien verkkosivut.
[5] Vähäkangas 1994, 20.
[6] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[7] *Kirkko ihmistä varten* s.a., passim.
[8] Lindberg 1935, 80.
[9] Vähäkangas 1994, 20.
[10] *Kirkko ihmistä varten* s.a., passim.
[11] Ibid.
[12] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[13] *Pohjois-Savon kulttuuriympäristöselvitys osa 2* 2011, 56; Rajahalme 2011, passim.
[14] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, 10.
[15] Juankosken vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[16] Rajahalme 2011, passim.

1450	
1500	
1550	
1600	
1650	
1700	
1750	**1746** Juantehtaan rautaruukki perustettiin **1754** lupa kirkon rakentamiseen[5]
1800	
1850	**1861** Juankosken kirkko valmistui rakennusmestari Henrik Heseliuksen johdolla[6], kirkko vihittiin käyttöön 12.4.1863, kirkkoa käytettiin arkisin kouluna, kirkonpenkit sijaitsivat kirkkosalin oikealla puolen ja pulpetit vasemmalla[7] **1890** korjaus[8] **1893** alttaritaulu[9] **1896** ensimmäiset urut[10]
1900	
1910	
1920	**1920-luku** kirkon arkikäyttö kouluna loppui[11] **1924** uusiminen, tornin korjaus ja korotus nykyasuunsa[12]
1930	
1940	
1950	
1960	**1961** peruskorjaus, uunit purettiin kirkkosalista, tilat muutettiin kerho- ja kokoustiloiksi[13]
1970	
1980	**1985** valtioneuvosto ei myöntänyt Juankosken seurakunnalle sen anomaa puukirkon purkulupaa[14]
1990	**1990** uusi kirkko vihittiin käyttöön, jolloin vanha kirkko jäi pois säännöllisestä jumalanpalveluskäytösta[15]
2000	
2010	**2006–07** peruskorjaus: lattiasienen valtaama lattia korjattiin, alimmat hirret vaihdettiin, katto korjattiin[16]

28. JURMON SAARISTOKIRKKO

Aloitusvuosi: 1846[1]
Valmistunut: 1846[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Rakennettu torppari Adolf Abrahamsson Grönebackin johdolla jurmolaisten, utöläisten ja björköläisten toimesta[3]
Poistunut käytöstä: Edelleen käytössä

UR

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1846 kirkko rakennettiin kahden kuukauden aikana, alttari ja muuta esineistöä siirrettiin vanhasta 1703 rakennetusta kirkosta[4]

1852–54 ja **1857–58** ostettiin puutavaraa[5]

1870-luku kirkossa oli kuusiruutuiset ikkunat **1871** päätettiin laudoittaa kirkko ulkopuolelta kokonaan ja korjata nurkkalaudoitukset, kirkko katettiin uudella lautakatolla, päätettiin laittaa kirkkoon ikkunaluukut, seinät ja katto päätettiin sivellä vesivärillä, mikä toteutettiin luultavasti 1874 **1874** ulkolaudoitus täydennettiin ja maalattiin, julkisivuihin punamullalla sivelty pystypaneeli, kirkko maalattiin sisältä, paperoidut seinät valkoisiksi, holvi vaaleansiniseksi tähtitaivaaksi **1878** otetussa kuvassa itäsivu ja nurkat on laudoitettu, mutta eteläseinä laudoittamatta, kelloteline rakennettiin 1878 jälkeen **1882** ostettu kalkkia kivijalkaa varten[6]

1921 julkisivun punamullattu pystypaneeli korvattiin nykyisellä ja maalattiin vaaleanpunaisella öljymaalilla[7]

1932 kirkko katettiin päreillä, aiemmin lautakatto, katon holvilaudat maalattiin harmaiksi[8], inventointi[9]

1958 Thorvald Lindquistin mittapiirustukset[10] **1961** todettiin, että kirkon ulkoseinät maalattu valkoisiksi, ikkunoiden vuori- ja tuulilaudat punaruskeat, ovet ulkopuolelta ruskeat ja sisäpuolelta tammiootratut, holvilaudoitus maalattiin vaaleansiniseksi ja koristeltiin tummansinisillä tähdillä, sidehirret maalattiin harmaiksi, eteishuoneen seinät maalattiin valkoisiksi ja lautalattia ja seiniin kiinnitetyt penkit ruskeiksi[11]

1973 suunniteltiin korjaus, suunnittelijana Museoviraston rakennus-konservaattori Thorvald Lindquist, kirkko oli tiilikattoinen[12]

[1] Nikula 1973, 72.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Ibid, 70–79.
[5] Ibid, 72.
[6] Ibid, 72 & 79.
[7] Ibid.
[8] Ibid, 71–72, 79.
[9] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 96.
[10] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 62–63. Hallinnollinen arkisto. MV.
[11] Nikula 1973, 72.
[12] Ibid.

29. KERIMÄEN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1844[1]
Valmistunut: 25.9.1847[2]
Suunnittelija: Anders Fredrik Granstedt[3]
Rakentaja: Axel Magnus Tolpo ja tämän kuoltua Theodor Johannes Tolpo[4]
Poistunut käytöstä: Kesäkirkkona talvikirkon valmistuttua 1953[5]

TP

TP

[1] Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[2] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[3] Lindberg 1935, 107.
[4] Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[5] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[6] Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[7] Kauniin pitäjän komea kirkko, 11. *Tikkurilan viesti* 1/1990.
[8] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[9] Lindberg 1935, 108; Merkintä tapulin seinässä.
[10] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[11] Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 105.
[13] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[14] Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[15] Merkintä tapulin seinässä.
[16] *Museoviraston vuosikertomus 1972*, 68; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1973*, 31; *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1974*, 42. Hallinnollinen arkisto. MV; Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut; Etelä-Savon kulttuurihistorialliset kohteet. Liite 3: Kuvaukset kunnittain, s. 42. 25.1.1984. Kytr. MV.
[17] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[18] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[19] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut; Merkintä tapulin seinässä.
[20] Kerimäen kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Kerimäen talvikirkko. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut.
[21] Kerimäen kirkon historiaa. Savonlinnan seurakunnan verkkosivut; Merkintä tapulin seinässä (maalaus).
[22] Rakennusavustusten jako 2018, Mikkelin hiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 59 §. Domus-asianhallinta. KH.

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800

1844–1847 konduktööri Anders Fredrik Granstedtin suunnittelema 3 500 istuma- ja n. 1 500 seisomapaikkainen kirkko rakennettiin Axel Magnus Tolpon ja hänen kuoltuaan isänsä työtä jatkaneen Theodor Johannes Tolpon johdolla, Granstedtin suunnittelema kellotapuli on vuodelta 1847[6]
1848 ensimmäinen ulkomaalaus[7], kirkko vihittiin käyttöön 11.6.1848

1850

1882 kristallikruunu **1890** alttaritaulu, maalannut Aleksandra Sältin
1894 Kangasalan urkutehtaan urut

1900

1911 viisi kynttiläkruunua[8] **1912** korjauksia, maalaus[9]
1910
1915 asennettiin kahdeksan kamiinaa[10]

1920

1931 talvikirkko vanhaan sakaristoon[11]
1930
1937 ulkomaalaus[12]

1940

1940-luvun loppu kamiinoiden käytöstä luovuttiin[13]

1950
1953 sakariston jatkeeksi rakennettiin arkkitehti Pertti Luostarisen suunnittelema talvikirkkosiipi käyttäen pitäjän entisen viljamakasiinin hirsiä[14]
1954 maalaus
1960
1964 maalaus[15]

1970
1972–75 ulkopuolisia korjaus- ja entistämistöitä, ulkovalaistus, sisä- ja ulkomaalaus, restauroinnin tuloksena väritys palautettiin vastaamaan alkuperäistä[16]
1980
1985 paloturvallisuus- ja sammutusjärjestelmä[17]
1988 entistämisavustus (erittelemätön)[18] **1988–89** ulkomaalaus[19]
1990
1997 talvikirkon laajennus[20]

2000

2009 maalaus
2010
2014 ja **2017** Savonlinnan oopperajuhlien konsertit kirkossa[21]
2018 Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon katon korjaukseen[22]

30. KOLARINSAAREN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1818[1]
Valmistunut: 1819[2]
Suunnittelija: A.W. Arppe[3]
Rakentaja: Kirvesmies Vuopio[4]
Poistunut käytöstä: Käytössä vain kesäaikana erityistilaisuuksissa ja jouluaattona[5]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800

1818–1819 A.W. Arppen suunnittelema pieni puukirkko rakennettiin[6]

1832 piirustuksenopettaja J.G. Hedmanin maalaama Ristiinnaulittu-aiheinen alttaritaulu[7]

1850
1900
1910
1920

1927 korjauksia, ei merkintöjä toimenpiteistä[8]

1930
1940
1950
1960
1970

1976 entisöinti, kirkolle myönnettiin työllisyysvaroina autiokirkkojen korjausavustuksia uuteen paanukattoon sekä seinien ja ikkunoiden korjaukseen[9]

1980
1990
2000
2010

[1] Kolarin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Ibid.
[3] Lindberg 1935, 122.
[4] Kolarinsaaren kirkko. Kolarin seurakunnan verkkosivut.
[5] Ibid.
[6] Lindberg 1935, 122.
[7] Kolarin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Kolarinsaaren kirkko. Kolarin seurakunnan verkkosivut.
[8] Lindberg 1935, 122.
[9] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8; Kolarin vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.

31. KÄRKÖLÄN KYLÄKIRKKO

Aloitusvuosi: 1840
Valmistunut: 1842
Suunnittelija: -
Rakentaja: Kyläläisten talkootyönä[1]
Poistunut käytöstä: Kyläkirkkona jouluaattona ja pääsisäisenä sekä elokirkkona

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800

1840–1842 Kärkölän rukoushuone rakennettiin[2]

1850

1848 erillinen kaksinivelinen kellotapuli rakennettiin[3], kellotapuli maalattu ja/tai tervattu ainakin vuosina 1931, 1952, 1954, 1967, 1986, 2002[4]

1900
1910

1920-luvun alku kirkon omistajaksi Kärkölän saarnahuonekunta[5]

1920
1930

1940 Muinaistieteellisen toimikunnan inventointi[6]

1940

1948 alttaritaulu lahjoitettiin kirkkoon[7]

1950

1953 Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Paavo Riihimäki kävi antamassa kirkolla korjausneuvoja, Riihimäen inventoinnin mukaan kirkossa ollut tuolloin pärekatto, nykyisin peltikatto[8]

1960
1970

1980-luku kirkossa ryhdyttiin järjestämään vuosittaista elokirkkoa[9]

1980
1990
2000

2009 Museoviraston edustajien tarkastuskäynti, jossa todettiin edellisten korjausten tehdyn osittain huolimattomasti, suunniteltiin ulkoseinien ulkovuorauksen ja takana olevan hirsirungon lahovaurioiden korjaamista, ikkunapokien kunnostamista ja maalaamista[10]

2010

2013 lähtien itsenäisyysjuhla kirkolla itsenäisyyspäivänä[11]

[1] Knuth s.a., passim; Punaliidulla kirkon seinähirteen kirjoitettu teksti: "Vuonna 1840 on tämä Herran huone alulle pantu. 1842 on tämä sitten valmiiksi saatu"; Kärkölän kyläkirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Ibid.
[3] Marja-Leena Syrjälän koostama leikekirja. Kärkölän kyläkirkko (säilytyspaikka).
[4] Olli Cavénin ja Ulla Setälän muistio tarkastusmatkasta Kärkölän ja Pusulan kirkkoihin 15.5.2009, Kytr, MV.
[5] Marja-Leena Syrjälän koostama leikekirja. Kärkölän kyläkirkko (säilytyspaikka).
[6] Kärkölän rukoushuone pusulassa, Riitta Kilven inventaario 29.8.1940. Historian topografinen aineisto. MV.
[7] Knuth s.a., passim.
[8] Paavo Riihimäen kertomus Pusulan Kärkölän kyläkirkon tarkastuksesta 26.6.1953. Historian topografinen aineisto. MV.
[9] Marja-Leena Syrjälän koostama leikekirja. Kärkölän kyläkirkko (säilytyspaikka).
[10] Olli Cavénin ja Ulla Setälän muistio tarkastusmatkasta Kärkölän ja Pusulan kirkkoihin 15.5.2009, Kytr, MV.
[11] Marja-Leena Syrjälän koostama leikekirja. Kärkölän kyläkirkko (säilytyspaikka).

32. LUHANGAN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: 1891[1]
Valmistunut: 1893[2]
Suunnittelija: Josef Stenbäck[3]
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kirkko jäi pois talvikäytöstä uuden kirkon valmistuttua 1958[4]

UR

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1891 Muinaistieteellinen toimikunta myöntyi seurakunnan aikomukseen purkaa 1766 rakennetut kirkko ja kellotapuli[5], kirkkoa ryhdyttiin purkamaan talvella 1892[6] **1891–1893** Luhangan vanha kirkko rakennettiin arkkitehti Josef Stenbäckin 1880-luvun lopulla tekemien piirustusten mukaan[7]

1919 seurakunta päätti purkaa vanhaan 1892 käytöstä poistuneeseen kirkkoon kuuluneen kellotapulin jalustan, Muinaistieteellinen toimikunta suoritti kellotapulin mittaustöitä ja valokuvaamista ennen purkamista[8]

1932 Erik Bryggmanin suunnitelma välipohjan rakentamiseksi kirkkoon[9]

1948 kirkkovaltuuston päätös uuden kirkon rakentamisesta Luhankaan vanhan kirkon suuren koon, huonokuntoisuuden, lämmittämisen mahdottomuuden ja korjaamisen kannattamattomuuden vuoksi[10]
1949 Muinaistieteellinen toimikunta ei vastustanut seurakunnan ilmoitettua aikeestaan purkaa vanha kirkko ja rakentaa uusi samalle paikalle[11]

1958 kirkko jäi pois talvikäytöstä läheisyyteen valmistuneen Einari Teräsvirran suunnitteleman kirkon ja siunauskappelin valmistuttua[12]
1959 Kirkkohallituksen avustus peltikaton kunnostamiseen[13]

1986–87 sisä- ja ulkomaalaus, nykyinen sisäväritys[14]

2007 vanhan kirkon korjaussuunnitelma, johon kuuluivat julkisivun puuosien korjaaminen ja maalaaminen, peltikatteen maalaaminen, räystäskourujen ja syöksytorvien kunnostaminen, veden ohjaaminen rakennuksesta poispäin, alapohja imurointi puhtaaksi eloperäisestä aineksesta sekä yläpohjan tuuletuksen parantaminen[15]

---

[1] Sosiaalidemokraatti 10.4.1955 Luhangan kirkkoon sopii pitäjän väki yhdellä kerralla. Kirkkoasiasta syntynyt erimielisyyttä; Laaksovirta, Uusi Suomi 15.12.1954.
[2] Luhangan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] *Analecta Archaeologica Fennica II* 1895, 35.
[6] Laaksovirta, Uusi Suomi 15.12.1954.
[7] Luhangan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Sosiaalidemokraatti 10.4.1955 Luhangan kirkkoon sopii pitäjän väki yhdellä kerralla. Kirkkoasiasta syntynyt erimielisyyttä; Laaksovirta, Uusi Suomi 15.12.1954.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica VI* 1922, 108, 118.
[9] Luhangan kirkko. Museoviraston sähköiset rakennetun ympäristön piirustukset.
[10] Luhangan seurakunnan kirkkoherra V. A. Juutinen Muinaistieteelliselle toimikunnalle 18.1.1949. Historian topografian aineisto. MV.
[11] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 178.
[12] Luhangan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[13] Luhangan seurakunta lähettää vanhan kirkon peltikaton urakkasopimuksen ja pyytää saada avustuksen, 6.5.1958. Kirjediaari 1958. Kirkkohallitus.
[14] Luhangan vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[15] Arkkitehti Marja Rauhalan lausuntopyyntö Museovirastolle 22.12.2006: Luhangan vanhan kirkon korjaussuunnitelmat; Museoviraston lausunto Joutsan seurakunnalle 26.2.2007. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinro: 001/603/2007. MV.

33. POMARKUN VANHA KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1802[1]
Suunnittelija: Paikalliset talonpojat[2], kirkko tehtiin P.W. Palmrothin Kauvatsan kirkon mukaiseksi hieman muutellen[3]
Rakentaja: Oletettavasti Heikki Lintula[4], muistitiedon mukaan rakentajina olivat kullaalaiset Lintula, Huhdanmäki, Iso-Savon isäntä sekä monet muut isännät[5]
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistunut 1921[6]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800

1802 kirkko valmistui Mikkelinpäiväksi ja vihittiin käyttöön 2.10.1803[7]

1838 laudoitettiin ulkopuolelta[8]

1850

1854 laudoitettiin sisäpuolelta, samalla leväsjokelainen Henrik Lilja maalasi kirkon sisältä valkoiseksi sinisin koristein[9]

1894 Josef Stenbäckin tarkastus, kirkko todettiin pieneksi ja vanhanaikaiseksi[10]

1900
1910
1920
1930
1940

1921 vanha kirkko poistui käytöstä, kun sen läheisyyteen valmistui arkkitehti Ilmari Launiksen piirustusten mukaan rakennettu kivikirkko[11], suunnitelmissa oli purkaa Pomarkun vanha kirkko, mihin Muinaistieteellinen toimikunta antoi puoltavan lausunnon ehdolla, että kirkosta teetettäisiin piirustukset Kansallismuseossa säilytettäviksi, sekä ohjeet, mitä kirkon mittaamisen ja piirtämisen suhteen olisi huomioitava ennen sen purkamista, purkamista ei kuitenkaan tapahtunut[12]
1934 mittapiirustukset[13] **1935** korjattu perinpohjin, paanukaton korjaus[14]

1950
1960
1970
1980
1990
2000

1975 ja 1978 kirkolle myönnettiin työllisyysvaroina sekä Museoviraston momentilta autiokirkkojen korjausavustuksia uuden paanukaton tekemiseen ja ulkomaalaukseen[15] **1975** Museoviraston mittauksia[16], ulkomaalaus, tornin ulkoluukkujen korjaus[17] **1976** Museoviraston inventointi ja korjaussuunnitelma, kunnostus työllisyystöinä[18], paanukaton korjaus, sisäkaton maalaus, vesikaton uusiminen **1977** ulkovuorauksen korjaus, kellotornin kaidetta uusittiin[19] **1978** entistämisavustus (erittelemätön)[20] **1985** paikkamaalauskorjaus[21] **1987** sisäkunnostus[22], sadevesien johtaminen **1988** kellotornin kaide uusittiin[23], entistämisavustus (erittelemätön)[24] **1990** Pentti Pietarilan konservointisuunnitelma[25] **1993** entistämisavustus (erittelemätön)[26]

2010

2015 Kirkkohallituksen rakennusavustus paanukaton uusimiseen aluslaudoituksineen[27] **2017** Kirkkohallituksen rakennusavustus paanukaton uusimiseen[28] **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustus katon tervaukseen[29]

---

[1] Lindberg 1935, 231.
[2] *Pomarkun kirkot – kirkot keskellä kylää* s.a., passim.
[3] Köykkä-Koponen 1999, 215.
[4] Lindberg 1935, 231.
[5] Köykkä-Koponen 1999, 215.
[6] Lindberg 1935, 232.
[7] Köykkä-Koponen 1999, 215.
[8] Ibid.
[9] Ibid.
[10] Ibid.
[11] Pomarkun vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[12] *Analecta Archaeologica Fennica VII* 1931, 15; 46.
[13] Köykkä-Koponen 1999, 216.
[14] Pomarkun vanha kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 255–256.
[15] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[16] *Museoviraston vuosikertomus 1975*, 45. Hallinnollinen arkisto. MV.
[17] Köykkä-Koponen 1999, 216–217.
[18] *Museoviraston vuosikertomus 1976*, 33; 55; 62. Hallinnollinen arkisto. MV.
[19] Köykkä-Koponen 1999, 216–217.
[20] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV; *Museoviraston vuosikertomus 1978*, 79. Hallinnollinen arkisto. MV.
[21] Köykkä-Koponen 1999, 217.
[22] *Museovirasto 1987* 1987, 25.
[23] Köykkä-Koponen 1999, 217.
[24] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[25] Köykkä-Koponen 1999, 217.
[26] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[27] Rakennusavustusten vuoden 2015 I jako, Turun arkkihiippakunta; vanhan kirkon katon korjaus. Liite 81 §. Domus-asianhallinta. KH.
[28] Rakennusavustusten jako 2017, Turun arkkihiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 57 §, 4. Domus-asianhallinta. KH.
[29] Rakennusavustusten jako 2018, Turun arkkihiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 53 §, 4. Domus-asianhallinta. KH.

34. TERVOLAN ISO KIRKKO

Aloitusvuosi: 1861[1]
Valmistunut: 1864[2]
Suunnittelija: Oulun vt. lääninarkkitehti Ludvig Isak Lindqvist[3]
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: 1950[4], käytetty tämän jälkeen juhannuspäivänä ja poikkeuksellisen suuria väkimääriä koonneissa tilaisuuksissa[5], purkamispäätös 1972, mutta kirkkoa ei purettu, purkuluvan peruutus 1982[6]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1859 Oulun vt. Lääninarkkitehti Ludvig Isak Lindqvist sai tehtäväkseen laatia piirustukset sekä materiaali- ja kustannusarvion uutta puukirkkoa varten[7]

1861–64 Tervolan uusi kirkko rakennettiin korvaamaan vanhaa kirkkoa vuodelta 1689, Lindqvist huomautti jo rakentamisen aikana suunnitelmista poikkeamisista ja rakennusvirheistä [8] **1865** rakentamisen aikaisten virheiden korjaus kesän aikana[8] **1873** kirkon ikkunat ja ovet maalattiin uudelleen **1875** ikkunat korjattiin **1876** ulkolaudoitus, kirkon ulkomaalaus tehtiin luultavasti seuraavana kesänä[9] **1880** seurakunnan itsenäistyminen[10] **1887** kirkon katon todettiin olevan rappiolla **1888** sakariston pärekatto uusittiin **1893** kirkon uudelleenkattaminen asfalttihuovalla, ulkoseiniä jäsentelevien seinäpilareiden räystäslinjan yläpuolelle ulottuneet päätteet poistettiin **1897** kirkon todettiin olevan talvisin kylmä ja tarvitsevan uuneja[11]

1909 kirkko suljettu talven aikana joka kuukauden viimeisenä sunnuntaina[12] **1910** kirkkosaliin asennettiin neljä rimauunia ja sakaristoon kamina[13]

1930 ryhdyttiin valmistelemaan kirkon perusteellista korjausta[14], todettiin, ettei kirkossa kannata tehdä lämpökorjausta[15] **1935** korjausehdotus, jonka mukaisesti kirkko katettiin galvanoidulla pellillä sekä maalattiin ulkoa, lisäksi korjaussuunnitelmassa mukana sisämaalaus, penkkien uusiminen sekä keskuslämmityslaitos[16] **1936** korjauksia valtion toimesta[17] **1945** päätettiin kunnostaa jompikumpi kirkoista jumalanpalveluksia varten, seurakunnan rakennustoimikunta ehdotti vanhan kirkon kunnostamista[18] **1950** isokirkko jätettiin liian suurena autiokirkoksi, vanha kirkko otettiin kunnostuksen jälkeen uudelleen käyttöön[19] **1952** kaminat poistettiin käytöstä **1950-luvun loppu** ruumishuone kirkon itäpään alle. kivijalka betonoitiin **1962** sakaristo kunnostettiin rippikoulun, kerhojen ja pyhäkoulun tarpeisiin **1970** kirkkovaltuuston päätös kirkon purkamisesta, opetusministeriön hyväksyntä 1972 **1970-luku** sakaristosta hautausmaan työntekijöiden sosiaalitila, se lämpöeristettiin ja varustettiin öljykamiinalla **1977** seurakunnan sisäinen Ison kirkon hoitotoimikunta perustettiin, alttaritauluina toimineet kaksi vanhan kirkon maalausta siirrettiin pois, kehyslaitteen keskiosaan sijoitettiin risti **1978** ulkomaalaus hoitotoimikunnan toimesta **1981** kirkkosalin kaakkoisnurkkaan muita rimauuneja jäljittelevä metallikuori poistetun lämmityslaitteen paikalle **1982** purkuluvan peruutus kirkkovaltuuston anomuksesta[20], kuoriosan peltikatto korjattiin sen irrottua myrskyssä[21] **1984** kirkon keskusrahaston rahoitus katon korjaamiseen[22], savuhälyttimet[23] **1985** arkisto- ja rakennushistorialliset selvitykset Suomen kirkot -teosta varten[24] **1986** Museoviraston tutkimustöihin liittyneitä piirtämis- ja mittaustöitä[25] **1990-luvun loppu** peltikaton korjaus ja maalaus, ikkunoiden uusiminen ja kivijalan kunnostus **1998** ulkomaalaus[26] **1995–99** entistämisavustukset (erittelemättömiä)[27] **2014** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon hälytyslaitteisiin[28] **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon korjaukseen[29] **2017** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon korjaukseen ja maalaukseen[30]

---

[1] Knapas 1987, 48.
[2] Ibid, 49.
[3] Ibid, 44–45.
[4] Tervolan iso kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[5] *Tervolan seurakunnan kirkoista* s.a., passim.
[6] Knapas 1987, 56.
[7] Ibid, 44–45.
[8] Ibid, 44–49.
[9] Ibid, 50.
[10] *Tervolan seurakunnan kirkoista* s.a., passim.
[11] Knapas 1987, 53–54.
[12] *Tervolan seurakunnan kirkoista* s.a., passim.
[13] Knapas 1987, 55.
[14] Ibid.
[15] *Tervolan seurakunnan kirkoista* s.a., passim.
[16] Knapas 1987, 55.
[17] *Iso Tietosanakirja 13* 1937, palsta 922.
[18] Knapas 1987, 55.
[19] Tervolan iso kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[20] Knapas 1987, 55–57.
[21] Ibid, 50.
[22] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, 19, liite 9.
[23] Knapas 1987, 56.
[24] *Museovirasto 1985* 1985, 9.
[25] *Museovirasto 1986* 1986, 11.
[26] *Tervolan seurakunnan kirkoista* s.a., passim.
[27] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[28] Rakennusavustusten vuoden 2014 II jako, Oulun hiippakunta; ison ja vanhan kirkon hälytyslaitteet. Liite 156 §. Domus-asianhallinta. KH.
[29] Rakennusavustusten jako 2016, Oulun hiippakunta. Domus-asianhallinta. KH.
[30] Rakennusavustusten jako 2017, Oulun hiippakunta; Valtion rahoituksesta jaettava avustus. Liite 61 §. Domus-asianhallinta. KH.

35. UNTAMALAN KYLÄKIRKKO

Aloitusvuosi: 1870[1]
Valmistunut: 1870 (1785)[2]
Suunnittelija: Puuseppä Hellgren[3]
Rakentaja: Kyläläiset talkoilla[4]
Poistunut käytöstä: 1900-luvun alun satunnaisessa käytössä, 1924–27 kirkko toimi Laitilan pääkirkkona, tästä eteenpäin vuosittain järjestetty muutama tilaisuus vuodessa[5]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700 **1700-luvun alkupuoli** vanha kirkko näyttää autioituneen[6]

1730-luku kirkko korjattiin[7]

1750
1781 kirkko tuhoutui tulipalossa[8]

1785 kirkko rakennettiin uudelleen[9]

1800 **1817** kirkkoon valetaan uusi kello, kirkossa ollut myös myöhäiskeskiaikaistyyppinen kello, joka siirrettiin Uudenkaupungin museoon 1908[10]

1800-luvun puoliväli kirkko laudoitettiin, tätä ennen kirkko oli maalaamaton hirsirakennus[11] **1840–1860-luvut** kirkko pääsi rapistumaan pahasti, hautausmaata ei käytetty 1845–76[12]

1850 **1870** oltuaan kauan autiona kirkko osittain purettiin ja rakennettiin uudelleen luultavasti samoista hirsistä vanhaan 1700-luvun muotoonsa, kiinteä sisustus tehty suurimmaksi osaksi tällöin[13] **1872** kirkkoon ostettiin kello Karjalasta (Tl.)[14] **1874** Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retkikunta tutustui kirkkoon[15]

1900
1910 **1912** peltikatto[16]

1920 **1924** runkohuoneen sisälaudoitus[17], kirkon ensimmäinen sisämaalaus, uudet ulkoportaat[18] **1924–27** Laitilan pääkirkkona emäkirkossa suoritettavien sisäkunnostustöiden ajan **1929** A. W. Ranckenin tutustumiskäynti[19]

1930
1940
1950 **1955** Muinaistieteellinen toimikunta kävi suunnittelemassa kirkon mittauksen sekä tekemässä rakennushistoriallisia muistiinpanoja[20]

1960 **1961** Muinaistieteellinen toimikunta antoi ohjeita kirkon kattamista ja ulkopuolista korjausta varten[21] **1963** kirkon sähköistys lahjavaroin[22]

1970
1978 seinävuorauksen korjaus[23]

1980
1990
2000 **n. 2006** runkohuoneen eteläsivun ulkovuoraus uusittiin tasalevyisestä laudasta melko tasalevyisin rimoin[24]

2010 **2013/2014** sisäänkäyntiportaat uusittiin 1924 tehtyjen luonnonkiviportaiden mukaisina betonista, invaluiska rakennettiin[25]

[1] Salvi 1985, 47.
[2] Riska 1959, 245
[3] Salvi 1985, 48.
[4] Ibid.
[5] Ibid, 53–54, 57.
[6] Riska 1959, 244.
[7] Ibid.
[8] Salvi 1985, 40.
[9] Riska 1959, 245.
[10] Ibid, 250.
[11] Ibid, 245.
[12] Salvi 1985, 45–47.
[13] Riska 1959, 245 & 247.
[14] Ibid, 250.
[15] Salvi 1985, 47.
[16] *Untamalan Pyhän Pietarin kirkko* s.a., passim.
[17] Riska 1959, 247.
[18] *Untamalan Pyhän Pietarin kirkko* s.a., passim.
[19] Salvi 1985, 54.
[20] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 269.
[21] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1961*, 45. Hallinnollinen arkisto. MV.
[22] *Untamalan Pyhän Pietarin kirkko* s.a., passim.
[23] *Museoviraston vuosikertomus 1978*, 72. Hallinnollinen arkisto. MV.
[24] Maanviljelijä Helge Heinikkalan suullinen tiedonanto 5.7.2016.
[25] Ibid.

36. KARUNAN KIRKKO SEURASAARESSA

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 1685–1686
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Uusi kirkko valmistunut 1910, siirto Seurasaareen 1912[1]

JP

UR

1450
1500
1550
1600
1650
1685–1686 valmistunut
1700
1750
1773–74 sisäholvaus, aiemmin tasainen sisäkatto
1787 länsieteinen[2]
1800
1850
1871 Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[3]
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1910 uusi kirkko valmistunut, Weikko Kyanderin mittapiirustukset ja ennallistamispiirustus **1912** kirkon ja tapulin siirto Seurasaareen[4] **1913** katto tervattiin, urkulehterin parveke poistettiin **1914** kirkko lunastettiin valtiolle ja sen hoitoa varten myönnettiin vuotuinen määräraha[5], kirkon rakennusvaiheita ja sisämaalauksia tutkittiin, kirkon ympärille tehtiin kiviaita[6] **1917** rakennus suojattiin kattovuodolta ja lahoamiselta[7] **1922** *Karunan kirkko* -niminen julkaisu[8] **1924** katto, ulkoportaat ja portti tervattiin, pienehköjä korjauksia, tapuliin uusi paanukatto[9] **1925** pääporras rakennettiin uudestaan[10] **1933** kattojen tervaus[11] **1935** pääportaan lankkujen uusiminen, lahosuojaus **1936** ulkoporras korjattiin **1938** kattojen ja portaiden tervaus, lattia korjattiin, ristikon nurkkauksissa korjattiin ulkolaudoitusta[12] **1939** uudet lasit särkyneiden tilalle, porrasta korjattiin[13] **1945** pääporras korjattiin, uusittiin osittain[14] **1946** ulkoportaita korjattiin[15] **1951** kattoa korjattiin uusilla paanuilla ja harjalaudalla, katot tervattiin **1952** kirkon palotikkaat uusittiin, katolle johtavia tikapuita korjattiin, kirkkotarhan paikoitellen sortunutta kiviaitaa korjattiin **1953** aitoja uusittiin ja korjattiin, pääporras uusittiin ja tervattiin **1956** lattioiden kannatinvasat tarkastettiin ja uusittiin, lattialankkuja korjattiin[16] **1958** kirkon ja tapulin tuhoeläinmyrkytys, kirkko oli kesän suljettuna myrkytysten vuoksi[17] **1963** vuorilaudoitusta uusittiin lahokohdista (etenkin oviseinä), lahosuojaus, punamultamaalaus[18] **1964** lasien uusiminen, pääporras uusittiin[19] **1965** kylkirakennuksen paanukatto uusittiin kyllästetyillä paanuilla, kirkon portti uusittiin[20] **1968** kirkon ja tapulin kattojen käsittely[21] **1971** kaiteiden uusinta, urkujen korjaus **1972** ja **1975** katon varusteet **1978** katon korjaus, puhdistus ja suojaus **1979** sokkeliin kuusi uutta reikää **1981** paanukaton tervaus, tapulin ulkomaalaus **1983** ulkoportaat ja paanukate uusittiin, katot tervattiin **1984** paanukatto kiristettiin ja tervattiin, kattoristit korvattiin uusilla, uudet tuuliviirit **1985** ukkosenjohdatin uusittiin **1986** kattojen tervaus[22] **1987** seinien maalaus, sisätilojen entistäminen, kirkon ja tapulin kattojen tervaus, Joensuun yliopiston tekemä dendrokronologinen iänmääritys[23] **1988** Museovirasto konservoi kirkon esineistöä[24] **1990** etelä-lappeen tervaus **1994** katon tervaus **2012** pääportaiden hirsikorjaukset, rekonstruktio puukaiteista, uusien rautakaiteiden asennus **2013** katon korjausta ja tervaus **2014** katon tervaus, takaportaiden uusiminen, tapulin itäseinän alin hirsi vaihdettiin ja ulkovuorauslautoja paikkailtiin[25] **2015** hanke tapulin vuodelta 1924 peräisin olevan paanukatteen uusimiseksi alkoi[26] **2018** tapulin paanukaton uusiminen valmistui[27]

---

[1] Lindberg 1935, 97.
[2] Ibid.
[3] Nervander 2010 (1872), 68–70; Hirn 1970, 27.
[4] Lindberg 1935, 97; Kyander 1913; *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 196.
[5] *Analecta Archaeologica Fennica V* 1917, 226, 233–234.
[6] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna, SRKka, MV.
[7] *Analecta archaeologica Fennica VI* 1922, 42.
[8] *Analecta Archaeologica Fennica VII 1931*, 61.
[9] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna, SRKka, MV; *Analecta archaeologica Fennica VII* 1931, 122.
[10] *Analecta archaeologica Fennica VII* 1931, 165.
[11] *Analecta archaeologica Fennica IX* 1938, 166.
[12] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna ja 8.2 kellotapuli, SRKka, MV.
[13] *Analecta Archaeologica Fennica X* 1942, 257.
[14] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna ja 8.2 kellotapuli, SRKka, MV.
[15] *Analecta Archaeologica Fennica XIII* 1955, 37.
[16] *Analecta Archaeologica Fennica XV* 1957, 45, 51, 109, 180; Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna, SRKka, MV.
[17] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1958*, 85–86, 93. Hallinnollinen arkisto. MV.
[18] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1963*, 72–73. Hallinnollinen arkisto. MV.
[19] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1964*, 82–83. Hallinnollinen arkisto. MV.
[20] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1965*, 95. Hallinnollinen arkisto. MV.
[21] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus vuodelta 1968*, 106. Hallinnollinen arkisto. MV.
[22] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna ja 8.2 kellotapuli, SRKka, MV; *Museoviraston vuosikertomus 1978*, 71. Hallinnollinen arkisto. MV.
[23] *Museovirasto 1987* 1987, 10 & 25; Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna ja 8.2 kellotapuli, SRKka, MV.
[24] *Museovirasto 1988* 1988, 26.
[25] Seurasaaren ulkomuseo – Rakennusten korjaushistoria: 8. Karunan kirkko, Karuna ja 8.2 kellotapuli, SRKka, MV.
[26] Museoviraston tilinpäätös 2015. Museoviraston verkkosivut.
[27] Jani Puhakan sähköposti kirjoittajalle 16.1.2018.

37. TURKANSAAREN KIRKKO

Aloitusvuosi: -
Valmistunut: 21.6.1694[1]
Suunnittelija: -
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kirkko jäi vaille käyttöä saaren menetettyä merkityksensä kauppa- ja kalastuspaikkana, 1814 kirkko huutokaupattiin lohenpyytäjille, purettiin ja siirrettiin Oulun Raatinsaareen, 1922 kirkko siirrettiin takaisin Turkansaareen, 1925 kirkko vihittiin valtionkirkoksi, toimii kesäisin Oulujoen seurakunnan kirkkona[2]

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1694 kirkko valmistui[3]
1700
1750
1800
1814 kirkko huutokaupattiin lohenpyytäjille, purettiin ja siirrettiin Oulun Raatinsaareen[4]
1850
1900
1910
1920
1921 "kadoksissa" ollut kirkko paikannettiin Oulun Raatinsaaresta, jossa se oli toiminut hevostallina, ostettiin takaisin, kirkon alkuperäinen sisustus oli hävitetty, tohtori Juhani Rinteen tekemät kaivaukset ja kaivauspiirrokset
1930
1922 takaisin siirretty kirkko valmistui Turkansaareen, uusi sisustus saatiin Muonion entisestä kirkosta, kiinteään sisustukseen mallia Sodankylän vanhasta kirkosta **1923** paanukatto **1925** kirkko vihittiin valtionkirkoksi[5]
1940
1950
1960
1963–64 remontissa uusittiin paanukatto (1963) sekä kirkon lattia ja penkit (1964), kattoon käytetyt paanut liian ohuita[6]
1970
1980
1979 liian ohuista paanuista rakennettu paanukatto uusittiin, kirkon keskusrahasto osallistui kunnostamisen rahoittamiseen[7]
1990
2000
2010

[1] Ylimaula 1994, 14.
[2] Ylimaula 1994, 13–14; Turkansaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri; Turkansaaren ulkomuseo. Oulun kaupungin verkkosivut.
[3] Ylimaula 1994, 11.
[4] Ibid, 13.
[5] Ibid, 11 & 14.
[6] Ylimaula 1994, 15; Turkansaaren kirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[7] Ylimaula 1994, 14–15; Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö 1986, 19, liite 9.

38. FAGERVIKIN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1736[1]
Valmistunut: 1737[2]
Suunnittelija: Johann Friedrich Schultz[3]
Rakentaja: Johann Friedrich Schultz[4]
Poistunut käytöstä: -

TP

TP

1450

1500

1550

1600

1650 **1656** ruukinseurakunnan ensimmäinen kirkko rakennetaan[5]

1700

1750 **1736** ensimmäinen kirkko puretaan[6] **1736–1737** ruukinpatruuna Johan Wilhelm Hisingh ja hänen veljensä Mikael Hisingh rakennuttivat Johann Frierich Schultzin suunnitelmin Fagervikin nykyisen kirkon aikaisemman kirkon paikalle[7] **1763** länsilehteri rakennettiin urkuposetiivia varten[8] **1766** kirkon viereinen kellotapuli rakennetaan[9], mitä ennen kirkon katon keskellä oleva kattolyhty on mahdollisesti toiminut kellotapulina, mihin viittaa katon keskellä sijaitseva luukku, josta kello on mahdollisesti nostettu ylös[10]

1800

1850 **1843** urkujen korjaus **1844** eteläisen ristivarren "herrasväenlehterin" ikkunaruudut kirkkosalin puolelle poistettiin **1857** ikkunat uusittiin[11]

1900

1910

1920

1930

1940

1950

1960 **1964** mittapiirustukset[12]

1970 **1974** alttaritaulun tarkastus[13]

1980

1990 **1992** entistämisavustus Fagervikin ruukinkirkon korjaukseen[14], Museovirasto esitti yhteistyössä omistajien kanssa rakennussuojelulain nojalla suojeltaviksi Inkoon Fagervikin kartanon rakennukset[15]

2000

2010

[1] Lindberg 1935, 36.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] *Suomalainen puukirkko* 1992, 74.
[5] Lindberg 1935, 36.
[6] Ibid.
[7] Lindberg 1935, 36; Salokorpi 2007, 55; Fagerviks brukskyrka i Ingå, C. A. Nordmanin inventaario 11.9.1929. Fagervikin kirkko (säilytyspaikka).
[8] *Suomalainen puukirkko* 1992, 74.
[9] Lindberg 1935, 36.
[10] Tekijän huomio.
[11] Fagerviks brukskyrka i Ingå, C. A. Nordmanin inventaario 11.9.1929. Fagervikin kirkko (säilytyspaikka).
[12] *Hokos, Warma, Voloi…* 1997, 23.
[13] *Museoviraston toimintakertomus vuodelta 1974*, 58. Hallinnollinen arkisto. MV.
[14] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.
[15] *Museovirasto 1992* 1992, 13–14.

39. ORISBERGIN KIRKKO

Aloitusvuosi: 1830[1]
Valmistunut: 1830[2], vihittiin käyttöön 1.1.1831[3]
Suunnittelija: Carl Ludvig Engel[4]
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Kesäkirkko sunnuntaisin[5]

UR

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010

1830 Orisbergin kartanon kirkko ja pappila rakennettiin[6] arkkitehti Carl Ludvig Engelin piirustusten mukaan, Orisbergin kartano työntekijöineen itsenäisenä seurakuntana 1828–68[7], kirkko vihittiin käyttöön 1.1.1831[8]

1839 kirkko laudoitettiin ja maalattiin keltaiseksi öljyvärillä[9]

1976 lähtien kirkosta vastannut Kansan Raamattuseura[10], kirkko edelleen yksityisomistuksessa[11] **1979** kirkolle myönnettiin Museoviraston momentilta autiokirkkojen korjausavustuksia rakenteellisiin korjauksiin ja uuteen paanukattoon[12]

2001 entistämisavustus vesikaton kattamiseen profiilipeltikatteella sekä ulkovuorauksen maalaukseen **2002** entistämisavustus virheellisen paanukattorakenteen uusimiseen konesaumatuksi peltikatoksi, katon alusen tuuletuksen järjestämiseen kondensoitumisen estämiseksi, kattokaiteiden korjaamiseen ja osittaiseen uusimiseen, rännien ja syöksyjen korjaamiseen ja osittaiseen uusimiseen **2003** entistämisavustus kattokaiteiden uusimiseen vanhan mallin mukaan **2009** entistämisavustus ulkopuolen maalauskunnostukseen **2013** entistämisavustus kirkon sisämaalaukseen ja ikkunoiden tiivistämiseen, peltikaton vuotokohtien korjaukseen, tapulin huonokuntoisten puuosien kunnostukseen, korjaukseen, rappusten uusimiseen ja kellon kannattimien tarkistukseen, maalaukseen pohjatöineen sekä katon korjaukseen ja pellitykseen **2016** entistämisavustus ikkunoiden restaurointiin[13]

[1] *Isonkyrön kirkot* 2010, passim.
[2] Suomen metalliruukit M-S, Erkki Härö 1980–1994. Asiat-rekisteri. MV.
[3] Orisbergin historiaa. Kansan Raamattuseuran verkkosivut.
[4] Salokorpi 2007, 77.
[5] *Isonkyrön kirkot* 2010, passim.
[6] Suomen metalliruukit M-S, Erkki Härö 1980–1994. Asiat-rekisteri. MV.
[7] *Isonkyrön kirkot* 2010, passim.
[8] Orisbergin historiaa. Kansan Raamattuseuran verkkosivut.
[9] Suomen metalliruukit M-S, Erkki Härö 1980–1994. Asiat-rekisteri. MV.
[10] *Isonkyrön kirkot* 2010, passim.
[11] Orisbergin historiaa. Kansan Raamattuseuran verkkosivut.
[12] *Kirkollisten rakennusten suojelutoimikunnan mietintö* 1986, liite 8.
[13] Entistämisavustukset. Kulttuuriympäristön rekisteriportaali. MV.

40. KOSKEN RUUKINKIRKKO

Aloitusvuosi: 1785[1]
Valmistunut: 1787, siirretty paikalle[2]
Suunnittelija: -
Rakentaja: Kosken ruukin rakennusmestari Johan Grundström[3]
Poistunut käytöstä: nykyisin yksityinen kirkko, kirkossa järjestetään välillä yhteisiä kaikille avoimia tilaisuuksia, kuten joulu- ja pääsiäisjumalanpalvelus sekä ruotsin- ja suomenkielinen jumalanpalvelus kerran kesässä[4]

UR

UR

1450

1500

1550

1600

1650

1679 Kosken tehdas perustettiin ja se sai samana vuonna kappeliseurakunnan oikeudet[5]

1686 Kosken ruukin ensimmäinen kirkko valmistui ja se vihittiin 1688[6]

1700

1785-1787 vanha kirkko purettiin huonokuntoisena ja ruukinpatruuna Bengt Magnus Björkman siirrätti toisen, vuonna 1666 rakennetun ja 1766 perusteellisesti kunnostetun maamme vanhimpiin ristikirkkoihin kuuluvan kirkon omistamaltaan Pohjan Antskogin ruukilta, jonka ruukkiseurakunta oli lopetettu 1770-luvulla; uudelleenpystyttämistä johti Kosken ruukin rakennusmestari Johan Grundström, kirkon mansardikattomuoto on peräisin muuton ajoilta, myös alunperin luultavasti 1767-1769 rakennettu kellotapuli siirrettiin paikalle[7]

1750

1800

1800 Mathias Reimanin alttarilaite siirrettiin pois alttarilta ja vanha saarnatuoli purettiin, kirkkoon tuotiin Forsmarkin tehdasseurakunnasta Ruotsin Upplannista tukholmalaista alkuperää olevat saarnatuoli ja alttarilaite, luultavasti Burchardt Prechtin työpajasta vuodelta 1694[8]

1850 ikkunoiden nykyinen ruudutus ja puitteiden vaalea väritys[9]

1850

1867 Kosken kappeliseurakunta yhdistettiin Perniöön, josta käsin sitä hoidettiin[10]

1800-luvun loppu alkuperäinen paanukate korvattiin asfalttihuovalla[11]

1900

1910

1916 kirkko entistettiin ja se sai päreillä vuoratun lautakaton, länsi- ja eteläpäädyn suorapäätteiset ovet uusittiin vanhan mallin mukaan mustaksi tervatuiksi kaksoisoviksi, ulkovuoraus uusittiin, tapuli restauroitiin kirkko esikuvanaan ja valekellotaulut maalattiin[12]

1920

1930

1940

1950

1960

1970

1980

1990

1992 kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten entistämiseen tarkoitettu avustus Pernajan Kosken ruukinkirkkolle[13]

2000

2006 alkaen tapulin alakerrassa ollut Kosken kartanon museonäyttely[14]

2010

[1] Pohtola 2012, 291.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Ibid, 303.
[5] Riska & Sinisalo 1968, 83.
[6] Pohtola 2012, 291.
[7] Pohtola, 291–292; Pettersson 1959, 104.
[8] Pohtola, 299.
[9] Ibid, 292.
[10] Riska & Sinisalo 1968, 83.
[11] Pohtola 2012, 292.
[12] Pohtola 2012, 292–293; Riska & Sinisalo 1968, 94.
[13] *Museovirasto 1992* 1992, 15.
[14] Pohtola 2012, 293.

41. TEIJON RUUKINKIRKKO

Aloitusvuosi: 1829
Valmistunut: 1829[1]
Suunnittelija: Ruukinpatruuna Robert Bremer[3]
Rakentaja: -
Poistunut käytöstä: Yksityinen tehdasseurakunta lopetettiin 1869[4], minkä jälkeen kirkko on vaihtanut omistajaa useamman kerran, käyttö on jatkunut katkeamattomana

TP

TP

1450
1500
1550
1600
1650
1687 tehtaan seurakunta perustettiin[4]
1700
1750
1800
1829 ruukinpatruuna Robert Bremer rakennutti kiinalaista paviljonkia jäljittelevän Teijon kirkon omien piirustustensa mukaan[5]
1830 kirkolle johtava jalopuukuja istutettiin[6]
1850
1842–69 välisenä aikana rakennettiin itätornin eteläpuolelle pieni viistokattoinen sakaristo **1860** paikkeilla luultavasti sisustus uusittiin uusgoottilaiseen tyyliin **1866** parvi rakennettiin kirkon länsipäähän **1869** seurakunta lopetettiin, mistä lähtien kirkkoa hoidettiin Perniöstä käsin[7] **1885** Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta[8]
1900
1910
1920
1930 kirkko uusittiin mahdollisimman alkuperäiseen asuun, itätorniin tehtiin välikatto, kirkko maalattiin ulkoa ja sisältä, kiinteä sisustus restauroitiin perusteellisesti, parvea laajennettiin[9] **1933** inventointi[10]
1930
1940 länsipäädyn eteläikkuna muurattiin umpeen[11]
1940
1950
1957 mittaus- ja piirustustöitä[12]
1960
1972–73 tulipalo tuhosi kirkon tornirakenteet 1972[13], tulipalon jälkeen kirkko ja sen interiöörit korjattiin ja maalattiin 1930-luvun asuun 1972–73 (jälleenrakennusvuodet pääovien yläpuolella olevan kyltin mukaan)[14]
1970
1979 yksityisenä ruukinkirkkona toiminut kirkko vaihtoi omistajaa[15]
1980
1998 Lounais-Suomen ympäristökeskus teki suojelupäätöksen Teijon ruukinkartanosta ja -kirkosta Museoviraston suojeluesityksen pohjalta[16] **1999** Teijon kirkko siirtyi huutokaupassa Teijon kirkkoyhdistykselle[17]
1990
2000
2001 Halikon käsi- ja taideteollisen oppilaitoksen opiskelijat uusivat kaiteen, kirjatelineen ja jakkaroiden verhoilun[18] **2006–09** talvimyrsky aiheutti laajat vesivahingot joulukuussa 2006, minkä seurauksena torni oli purettava, Teijon kirkkoyhdistys korjasi talkootyönä kirkon tornin ja kattolyhdyn 2007–09[19] **2010** kirkko siirtyi Salon seurakunnan omistukseen[20]
2010

[1] Teijon ruukinkartano ja ruukinkirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[2] Riska & Sinisalo 1968, 83.
[3] Teijon ruukinkartano ja ruukinkirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[4] Riska & Sinisalo 1968, 81.
[5] Ibid, 83.
[6] Ibid.
[7] Ibid, 81, 83–86.
[8] Hirn 1970, 46.
[9] Riska & Sinisalo 1968, 85–86.
[10] *Analecta Archaeologica Fennica IX* 1938, 151.
[11] Riska & Sinisalo 1968, 84–85.
[12] *Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomus v. 1957*, 67. Hallinnollinen arkisto. MV.
[13] Talkoilla pelastettu Teijon kirkko vaihtoi omistajaa. Yle Uutisten verkkosivut.
[14] Teijon ruukinkartano ja ruukinkirkko. Museoviraston sähköinen rakennusperintörekisteri.
[15] Ympäristö muuttuu. Teijon kirkko -verkkosivut.
[16] Perniön Teijon ruukinkartanoon ja ruukinkirkkoon liittyvää hallinnollista aineistoa vuosilta 1999–2004: PM 26.1.1999/Pekka Kärki, Museovirasto. Teijon kirkko. SALAMA-asianhallintajärjestelmä, diaarinro: 2/0/1999. MV.
[17] Talkoilla pelastettu Teijon kirkko vaihtoi omistajaa. Yle Uutisten verkkosivut.
[18] Esineistö. Teijon kirkko -verkkosivut.
[19] Rakennushistoria. Teijon kirkko -verkkosivut.
[20] Talkoilla pelastettu Teijon kirkko vaihtoi omistajaa. Yle Uutisten verkkosivut.

Liite 3: Autiokirkkojen korjausmatriisi

	1800-luku	1909	1917	1929	1939
HATTULA 1440-1480	**1857** kirkko autioitui **1869** Nervanderin käynti **1889** uusi paanukatto **1892** ikkunoiden kunnostus ja puhdistus **1899** kirkon korjaaminen	**1901** Armas Lindgrenin käynti kirkossa	**1913** mittapiirustukset, arkkitehtiylioppilaat Gustaf Nyströmin johdolla	**1924** kirkko katetaan sahapaanuilla **1925** opetusministeriön rahoitus kirkon korjaamiseen	**1934-40** kirkon kalkkimaalausten täydentäminen ja restaurointi **1938** kirkon restaurointi Muinaistieteellisen toimikunnan johdolla
ISOKYRÖ 1513–1533	**1878** uusi kirkko valmistui **1885** lehterin purku, paljastuneiden maalausten tutkimista **1890** museo-suunnitelma	**1900** pieni määräraha senaatilta kiireellisiin korjaustöihin	**1912** arkkitehtiopiskelijoiden mittapiirustukset **1915** inventointi **1916** korjauksia	**1923-24** perusmuurin vahvistus **1926-27** maalausten konservointi, nykyiset penkit	**1930** ja **1937** valtionavustukset **1936–38** sakariston länsiseinän muurauksen korjaus, kattojen ja päätyjen kunnostus, lattioiden korjaus
KEMINMAA 1520–1550-l.	**1799** autioitui uuden kirkon valmistuttua **1827** nykyinen kivikirkko rakennettiin **1896** taidehistoriallinen retkikunta	**1900-luku** betoninen tukipilari asehuoneen kaakkoiskulmaan		**1921–25** kirkon huonokuntoisten rakenteiden korjaus	**1932** ensimmäinen korjaus kirkon autioitumisen jälkeen **1937** holvimaalausten restaurointi **1939** paljastuneiden seinämaalausten korjaus
MESSUKYLÄ 1510–30	**1879** autioitui uuden kirkon valmistuttua, kellotapuli purettiin	**1906** kaksi korjaussuunnitelmaa, toinen säilyttävä ja toinen käyttörakennukseksi muuttava **1907** muurikorjaus, paanutusten uusiminen	**1918** kirkkoa käytettiin sotilaiden majoitustilana ja tallina		**1936** kirkkovaltuuston avustus katon korjaukseen **1938** paanukatto uusittiin
SASTAMALA 1500-luvun vaihde	**1866-70** kirkon päädyt madallettiin, lautaholvi sekä kiinteä sisustus uusittiin **1892** taidehistoriallinen retkikunta	**1908** kartoittamis-, kuvaus- ja tutkimustöitä	**1913** autioitui uuden kirkon valmistuttua	**1927** uusi paanukatto	
SIPOO 1450-luku	**1885** vanha kirkko hylättiin uuden kirkon valmistuttua **1899** kirkon esineistöä ja kalusteita siirrettiin Porvoon museoon	**1900** kirkon mittapiirustukset, Emil Nervander tutki kalkkimaalauksia **1901** kirkon esineistön huutokauppa	**1912–1915** Alarik Tavaststjernan restaurointisuunnitelma, paanukattojen uusiminen	**1921** Carolus Lindbergin restaurointisuunnitelma, uudet ikkunat ja lattia, muurauskorjauksia **1927** uusi puulattia	**1935** sisätilan entistäminen, katon osittainen uusiminen, seinämaalaukset otettiin esille rappauksen alta ja konservoitiin
TYRVÄÄ 1506–1516	**1855** autioitui uuden kirkon valmistuttua **1875** alttarikaappi ja veistokset siirrettiin Helsinkiin **1892** taidehistoriallinen retkikunta				**1934** inventointi
UUSIKAUPUNKI 1623-1629	**1863** autioitui uuden kirkon valmistuttua **1880** sisustuksesta tarjottiin muinaismuistoyhdistykselle **1891** tapuli palotorniksi **1893** peltikatto	**1904** kirkko museoksi	**1910** puulattia	**1920** Alarik Tavaststjernan korjausehdotus ja sisustussuunnitelma museokokoelmien järjestämiseksi	
LOPPI 1660-luvun loppu	Autioitui **1805**, käytetty uudelleen 1858-72 ja 1880-88 uusien kirkkojen tuhouduttua tulipaloissa		**1915** mittapiirustukset **1916** ristinhaaran purku, kuorin palauttaminen alkuperäiselle paikalle, lautaverhous Axel Mörnen johdolla		
PYHÄMAAN LUOTO 1640-1650-l	**1804** autioitui uuden kirkon valmistuttua, kirkkoa käytettiin hautauksiin vuoteen 1831 asti **1884** korjauksia	**1902** Muinaismuistoyhdistyksen taidehist. retkikunta	**1913 tai aiemmin** Veikko Kyanderin mittapiirustukset		**1932-36** Muinaistieteellisen toimikunnan avustus, tukemis- ja korjaustöitä, penkit ja saarnatuoli palautettu, parven purku, maalausten restaurointi
SODANKYLÄ 1689	**1859** autioitui uuden kirkon valmistuttua, kirkkoa käytetty talvihautana 1862 ja 1872		**1913** Veikko Kyanderin mittapiirustukset	**1926–28** ensimmäinen restaurointi Muinaistieteellisen toimikunnan rahoituksella	

- korjaustyöt
- katto- ja maalaustyöt
- tutkiminen
- korjaussuunnitelma
- LVIS-työt
- paloturvallisuus
- avustus
- rakentaminen
- autioituminen
- uudelleen käyttöön otto
- sota-aika, onnettomuus

1949	1959	1969	1979	1989	1999	2009	2019
1946 piispa Gulinin ehdotus kirkon restauroimisesta ja lämmittämisestä **1947** asehuoneen seinät ja kattoa sekä eteläseinän tukipylväitä korjattiin	**1952** korjauksia, kivijalkaa vahvistet-tiin **1953** uusi alttari **1957** seurakunta tarjoaa kirkkoa valtiolle **1959** kirkko takaisin seurakunnalle	**1960** itäpädyn ikkunan kalvaarioryhmäkalkki-maalaus konservoitiin	**1970** kattotuolien jäykistys **1973** päätös luovuttaa kirkko valtiolle **1975** salaojat **1977–79** autiokirkko-avustukset **1978-79** uusi paanukatto	**1984–85** autiokirkko-avustukset maalausten restaurointiin **1985-89** maalausten konservointi **1987** asehuoneen seinän korjaus	**1992–96** entistämis-avustukset **1994** uuden kirkon lehteripenkkien sijoitus kirkkoon **1995-96** koristemaa-lausten korjauksia	**2000** ja **2005** entistämisavustukset **2007-08** kirkon ulko-seinien konservoinnin suunnittelu ja toteutus	
1944 korjaustöitä	**1951** korjauksia, mm. sakariston lattia **1953** mittapiirustukset **1955** paanukaton uusiminen **1954** ja **1956** autio-kirkkomäärärahat	**1964** Veikko Kiljunen tarkistaa kirkon liikkumisvauriot **1966** väritutkimuksia	**1972** perustusten ja ulkomuurin vahvistus, salaojitus ja pintavesiviemäröinti **1976** kosteus- ja lämpötilatutkimuksia	**1979–84** autiokirkko-avustukset, uudet paanut ja tervaus, keskikäytävän palaut-taminen, maalausten konservointi **1988** tervaus	**1991** viinikellariin ilmankuivaaja **1994** tervaus, savuilmaisimet ja ukkosenjohdin	**1999-2000** messu-kasukan konservointi **2002** ilmankuivaajan uusiminen, katon tervaus	**2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus katon korjaukseen
1949 inventointi	**1955–56** seinien puhdistus, lattioiden ja penkkien uusiminen, uusi saarnatuoli ja alttari **1957** Kirkkohallituksen autiokirkkoavustus	**1964** ja **1965** korjaus- ja lämmityssuunnitelmat	**1972** pintavesikaivot **1975–76** kattotuolien korjaus, maastotöitä, holvilaudoituksen alustava konservointi, autiokirkkoavustus	**1984** katon tervaus		**2003** puulustotutkimus	**2017-** kirkon alustava rakennetutkimus **2018** Kirkkohallituksen avustus kattoraken-teiden ja kiviseinien korjaukseen, sisäkaton konservointiin
	1951 alttaritaulu restauroitiin **1953** inventointi **1958-59** perustuksia vahvistettiin betonilla, seinämaalaukset konservoitiin			**1987** Museoviraston suorittama sisätilojen konservointi			
1940 hankittiin tarpeet tapulin korjaamiseen **1943** pieniä korjauksia **1949** puukaluston desinfiointi	**1952** pieniä korjauksia mm. pärekaton ja välikaton osalta **1957** mittapiirustukset **1959** puuosaien konservointi	**1960** maalausten konservointia, autio-kirkkomääräraha **1961-63** päätyjen korotus, huopakatto **1966** paanukatto	**1978** lattia purettiin vaikean lattiasieni-esiintymän vuoksi **1978–79** entistämis-avustukset				**2014, 2016** ja **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustukset ulkoseinien ja kello-tapulin korjaukseen ja korjaussuunnitteluun
1939–44 kirkossa säilytettiin sodan ajan Valtionarkiston kokoel-mia, minkä vuoksi ilmaraot tukittiin, mikä johti puulattian lahoamiseen		**1965** suunnitelma käytön laajentamisesta ja mahdollisesta lämmittämisestä, lounaiskulman tuki-pilarin purku, lattian uusiminen, salaojitus	**1974** korjaus-suunnitelma	**1989** konservointitöitä, paanukaton korjaus, dendrokronologisten näytteiden otto, ulkoseinien saumojen paikkaus ja rappaus	**1992** runkohuoneen katon korotus, paanujen uusimista **1993** rappaus- ja saumakorjauksia	**2008-09** kattotuolien korjaus **2009** entistämisavustus kattorakenteiden korjaamiseen	**2010** entistämisavustus **2016** Kirkkohallituksen rakennusavustus kiviseinäkorjauksiin sekä paanukattojen tervaukseen
1941 hiljan maalatut päädyt palautettiin aikaisempaan asuunsa **1946** lattian korjaus, hautojen tutkimus **1947** asehuoneen holvien korjaus		**1963-66** Muinaistie-teellisen toimikunnan korjauksia ja kaivauk-sia, mittapiirustukset, väritutkimus, korjaussuunnitelma	**1979** entistämisavustus		**1995** EU:n avustus **1996** dokumentointi **1997** paanukaton restaurointi; tuhopoltto hävitti kirkon puurakenteet ja kiinteän sisustuksen	**2000** palautettu ulkoa ennalleen **2003** sisätilat puuvalmiina, vihkiminen **2009** sisämaalaustyöt valmistuivat	**2011-** kattorakenteiden tutkimus ja kunnostus **2015-17** Kirkkohallituksen rakennusavustukset kirkon ja kattoraken-teiden korjaukseen
		1969 korjaus-suunnitelma, kirkon mittaus ja valokuvaus	**1970-76** kunnostustyöt arkkitehti Maija Kairamon johdolla **1976** uudelleen-vihkiminen				
1946 pärekaton uusiminen	**1950** Thorvald Lindquistin mittapiirustukset **1959-60** restaurointi, ulkolaudoitus, sakariston eteinen rakennettiin uudelleen	**1960-luvun alku** kirkko toimi museona	**1970-luvun loppu** pärekaton uusiminen		**1995** ulkomaalaus ja ulkopuolisten pysty-tukihirsien vuoraus **1998–99** alapohjan tuuletuksen avaus, lahovaurioisten lattia-lankkujen vahvistus	**2002** kirkonmäen ympäristönhoito-suunnitelma	**2014** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon pärekaton korjaukseen
	1952 ulkomaalaus **1953** mittapiirustukset	**1965-67** kunnostus, pärekaton päälle tehtiin paanukatto, ulkoseinät tuettiin ja laudoitettiin uudelleen	**1972** paanujen käsittely kivihiilitervalla		**1998-99** sammutus- ja turvajärjestelmien suunnittelu, dendro-kronologiset näytteet, puurakenteiden kuntoarvio, maalaus-ten dokumentointi	**2001** uudet ikkunat	
1947-49 Lars Petterssonin korjaussuunnitelma, Thorvald Lindquistin mittapiirustukset	**1950** toteutunut korjaus Olavi Kivistö ja Veikko Kuittinen, ikkunoiden uusiminen **1956** mittapiirustukset **1959** korjaus, katon paanujen uusiminen		**1978–80** vaurioitu-neiden rakennusosien korjaus, autiokirkko-avustukset 1979–80	**1980-luku** sakariston itä- ja pohjoisseinien hirret uusittiin **1984** rakennushistorial-linen selvitys	**1992-95** dokumen-tointi, katon paanutus ja koristukset uusittiin, ulkoseinien laudoitus, tervaus, lattian kunnostus		

TERVOLA VANHA 1687-1689	**1831** kivijalkaa ja ulkoseinien lauta-vuorausta korjattiin, ulko- ja sisämaalaus **1864** autioitui uuden kirkon valmistuttua, kellotapuli purettiin					**1930** ehdotus kirkon korjaamisesta käyttö-kuntoon **1936** ulkolau-doitus ja katto paikat-tiin, lattian korjaus, kivijalan kunnostus, ikkunoita uusittiin
IRJANNE 1731 Carl Jacobsson	**1830-luku** kirkko joutui purku-uhan alle ja se poistui käytöstä **1891** korjaus ja maalaus					**1931** korjauksia
KALLANKARI Simon Jylkkä-Silvén 1779-1780	**1836 tai aiemmin** ulkovuoraus **1866** ikkunaluukut sekä mahdollisesti osa ikkunapuitteista					**1930–31** korjauksia, uusia paanuja kattoon
KEURUU 1756-1759 Anders Andersson "Antti" Hakola	**1831–32** kirkon uudistus **1845** sakariston korjaus **1889** Axel Gallénin maalaukset **1892** autioitui uuden kirkon valmistuttua	**1901** seurakunta pyysi lupaa purkaa kirkon **1905** Armas Lindgrenin vierailu, esitti purkuluvan epäämistä **1909** ikkunalasien korjaus	**1910** Seurasaari-säätiö yritti ostaa kirkon **1912** mittapiirustukset, kirkolle lahjoitettu kirkkovene ripustettiin sidehirteen		**1924–25** korjaus ja maalaus ulkoa, katon uusiminen **1926** valtionavustus, mitta-piirustukset, ulkomaa-laus **1929** maalausten restaurointi	**1930** Anton Hakolan lausunto kirkon katosta ja korjausehdotus **1931** vuotava paanukatto uusittiin **1935** inventointi
NÖTÖ 1756-1757 Hinric Walli	**1863** sisätilan panelointi, maalaus **1870** sakaristo **1872** sakariston pärekatto, ulkoseinät vuorattiin ja maalattiin	**1906** Lars Sonckin luonnos Nötön uudeksi kappeli-kirkoksi, mietitty kirkon myyntiä Turun historialliselle museolle	**1913** katon pohjoispuoli päällystetty huovalla, mietitty kirkon myyntiä ulkomuseoon **1914** mittapiirustukset		**1926** yksityislahjoitus kirkon restauroimiseen **1928** nötöläiset päättivät säilyttää ja kunnostaa vanhan kirkkonsa	**1931** suunniteltiin kirkon sisustuksen kunnostamista tai kirkon pidentämistä **1932** eteläpuoli päällystetty päreillä, sisätila maalattiin
PALTANIEMI 1726 Johan Simonpoika Knubb	**1842** empiretyylinen vaakavuoraus ja segmenttikaariset ikkunat, penkkien maalaus **1875** korjauksia **1899** taidehist. retkik.	**1904–08** keskustelua kirkon siirtämisestä, mitä Muinaistiet. toimikunta vastusti erityisesti arvokkaiden seinämaalausten vuoksi			**1929** ulkomaalaus	**1936** autioitui uuden kirkon valmistuttua **1937, 1939-40** holvimaalausten restaurointi
PETÄJÄVESI 1763-1765 Jaakko Klemetinpoika Leppänen	**n. 1821** kellotapuli, sakaristo kirkon itäpäähän, ikkunat suurennettiin **1879** autioitui uuden kirkon valmistuttua	**1901** K. K. Meinanderin invetointi	**1913** katon ja ikkunoiden korjaus, Elsi Borgin mittapiirustukset		**1928** Elsi Borgin alustava korjaus-suunnitelma, kirkkoa korjattiin ensi kerran, penkkien, portaiden ja ikkunoiden kunnostus	**1939** paanukattojen uusiminen aloitettiin syksyllä, toimenpiteet keskeytyivät pian liikekannallepanon vuoksi
PIELPAJÄRVI 1752-1760 Anders Hellander	**1840-luku** uudistus-töitä, nykyinen kiinteä sisustus **1888** autioitui uuden kirkon valmistuttua					
PIHLAJAVESI 1780-1782 Matti Åkerblom	**1870** autioitui uuden kirkon valmistuttua, lattia, holvi ja sisustus purettiin uuden kirkon tarpeisiin	**1900** Akseli Gallénin piirrokset, dokumen-tointi sekä kirjoitus vanhan kirkon säilyttämisen puolesta	**1910** mittapiirustukset **1912** pärekatto **1919** ehdotus kirkon siirtämiseksi		**1923** ikkunoiden korjaus **1925** uusi lattia ja holvi, seinät paikattiin ulkoa, väliaikaiset penkit	**1931** uudet penkit ja alttari, kivijalka ladot-tiin osittain uudestaan **1932** pärekatto, kahvituskioski kirkon viereen **1937** lautakatto
SEILI 1733-1734 Carl Jakobson	**1840** kirkko autioitui papin lähdettyä **1865** uudet ikkunat **1876** korjauksia **1898** korjaussuunnitelma	**1904** lattia uusittiin, ulkoporras korjattiin **1906** ikkunat laajennet-tiin, ulkovuoraus uusittiin, eteläoven ulkokatos, nurkkiin puuornamentit				**1932** inventointi **1933** seinien korjaus, lahot hirret korvattiin, seinät suoristettiin ja vahvistettiin följareilla, laudoitettiin 1933–34
TANKAR 1754						**1934** lähtien seurakuntapapit ovat pitäneet kirkossa yhden jumalanpalve-luksen vuosittain, kirkkoa käytetään myös vihkimiseen
KRISTIINANKAUPUNKI Gabriel Martinpoika 1700	**1827** pyörökaariset ikkunat **1897** autioitui uuden kirkon valmistuttua, suuri osa irtaimistosta uuteen kirkkoon					
VÄSTANFJÄRD 1759-1760 Anders Piimänen	**1830** asehuone laajen-nettiin **1847** sisäseinät verhoiltiin kankaalla **1871** taidehist. retkik. **1872** uusi lautakatto **1890** lämmityslaitteet **1891** urkuparvi		**1912** autioitui uuden kirkon valmistuttua **1913** Tavaststjernan mittapiirustukset, mietittiin kirkon siirtämistä ulko-museoon Wretaan			**1933** inventointi

1948–50 kunnostus uudelleen käyttöä varten Th. Lindquistin suunnitelman mukaan, uudet penkit, sähkölämmitys, urut	**1950** kirkon uudelleenvihkiminen **1952** Th. Lindquistin mittapiirustukset **1959** varauloskäytävä palopäällikön määräyksestä		**1972** etelälappeen korjaus, ulkomaalaus **1974** uuden kirkon valmistuttua vanha kirkko lähinnä kesä-kirkkona **1977** alttari-taulun konservointi	**1985** arkisto- ja rakennushistoriallinen selvitys Suomen kirkot -teosta varten			**2014** uuden lämmityslaitoksen suunnittelu, vanha käyttökiellossa **2014, 2015 ja 2016** Kirkkohallituksen rakennusavustukset
	1950-luvun alku korjauksia	**1961** vesikatto uusittiin, päreiden tilalle paanut **1962** sisämaalaus **1965** korjauksia	**1974** suunniteltiin kirkon sähköistämistä ja lämmittämistä	**1980-81** ulkomaalaus, ukkossuojaus, alttari-taulun konservointi, sähkövalojen asennus			**2013** katon tervaus, (ulko)maalaus
1940 maalaus, portaat ja eteläoven laudoitus uusittiin, uusia lattia-lankkuja **1949** inventointi ja korjausohjelma, mittapiirustukset	**1951** kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha katon korjaukseen **1952** peruskorjaus	**1968** Muinaistieteellisen toimikunnan ryhmätutkimusmatka Maakallaan				**2003** paanukatto tervattiin, seinät maalattiin **2005** katto korjattiin	
	1950 sisäkorjauksia **1954** katon tervaus, ulkomaalaus, ulko-seinien kunnostus, sakariston laudoitus ja uudet portaat, lattian ja penkkien korjaus		**1974** porttihuoneiden kattojen uusiminen ja tervaus **1979** automaattinen palonilmoituslaitos	**1988** suunnitelma tarvittavista korjauksista	**1993-96** katon, raken-teiden ja ikkunoiden korjaus, maalausten konservointi, entistämisavustukset **1995** EU-avustus		
1945 lahjoitus, mietittiin jälleen kirkon piden-tämistä ja nostamista sekä laajamittaista korjausta	**n. 1950** kirkko katettiin tervatulla asfalttihuovalla **1956** kirkko vietti 200-vuotisjuhlaa vastakorjattuna	**1961** sakariston lautainen välikatto maalattiin valkoiseksi	**1970** sähköt (ei lämmitystä) **1971** punamultaus, sisätila uudistettiin, vanha värimaailma palautettiin				
1941 uusi paanukatto **1943–44** maalausten konservointi				**1985** autiokirkkojen korjausavustus korjaustöiden suunnitteluun	**1991** paanukaton korjaus **1992** entistämisavustus	**2002–2005** ja **2007** entistämisavustukset	
1949 Lars Pettersson aloitti kirkon tutkimi-sen ja korjaussuunn-itelman laatimisen, Thorvald Lindquistin mittapiirustukset	**1952–53** autiokirkko-avustus, paanukaton uusiminen 1953 **1954** tapulin korjaus **1955** mittapiirustukset **1950-l. loppu** säännöl-linen hoitaminen alkoi	**1966** Muinaistiet. toimikunnan väritutkimuksia ja maalausohjeita	**1972** rak.hist. tutkimus **1977** suojelumerkintä yleiskaavaan **1978–79** korjaussuunnitelma **1979–80** autiokirkko-avustukset, vaurioiden korjaus	**1981–82** holvikorjaus, kirkon keskusrahaston avustus **1987–90** saka-riston laudoitus, katon korjaus, paloilmaisimet ja valvontalaitteet, entistämisavustus 1989	**1992** entistämisavus-tus, kelloluukut **1994** Unescon maail-manperintöluetteloon **1995** EU-avustus **1996** portaat **1997** pumppuhuone ja aita	**2003** suojelumerkintä asemakaavaan **2006** hoitokunnan perusta-minen **2009** korjaus-metsän perustaminen, suojelumerkintä maakuntakaavaan	**2012** sprinklerit ja ulkovalaistus **2013** suoja-alue asemakaa-vaan, lammaslaitumet **2014** hoitosuunnitelma **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustus
1941 Inarin seurakunta anoi lupaa siirtää Pielpajärven erämaa-kirkko kirkonkylään talvisodan aikana palaneen kirkon tilalle	**1959** Kirkkohallituksen autiokirkkomääräraha kirkon korjaamiseen		**1973–76** korjaustyö perinteisiä työtapoja noudattaen, autio-kirkkojen korjaus-avustukset 1975–76	**1982** halkokatos kirkon yhteyteen	**1992** saunan kunnostus **1994** uusi käymälä		**2014** Kirkkohallituksen rakennusavustus kirkon aidan korjaukseen
	1951 katon tervaus, mittapiirustukset **1957** tuulimylly ja kirkkovene kirkon viereen	**1966–68** katon uusiminen		**1981** ja **1989** kattojen tervaus **1985** savuilmaisimet ja palohälytyskeskus	**1997** entistämisavustus kirkon kunnostukseen, kuntotarkastus **1996–98** korjaus-suunnitelma	**2000 ja 2001** entistämisavustukset **2001-02** kattojen korjaus ja tervaus, hirsikorjauksia, eteläpuolen portaat ladottiin uudelleen	
	1954 seinät vuorattu (viimeistään)	**1960** vanhan mallin mukainen kelloteline **1967 mennessä** kirkko Muinaistiet. toimi-kunnan hallintaan, vesikaton uusiminen			**1993-94** kirkon maisemasuunnitelma, jonka pohjalta raivattiin maastoa, avattiin näky-miä ja kohennettiin kirkon lähiympäristöä		
1949 Muinaistiet. toimikunnan korjaus-ohjeet, alttaritaulu ja vanha litografia restauroitiin	**1950** kirkon laudoitusta korjattiin **1951** ulko- ja sisämaalaus, ikkunat kehystettiin uudelleen ja lasit uudistettiin	**1964** puuraput ulko-oven eteen					
	1951 inventointi **1958** autiokirkko-määräraha kirkon entistämiseen	**1958-64** sisätilojen restaurointi, etelälehterin purku, 1700-luvun väritys palautettiin **1965** kirkko vihittiin uudelleen käyttöön			**1999** kirkon ja tapulin rakenteiden ja vaurioi-den kartoittaminen, huoli tornin kallistumisesta	**2002** maanpinnan lasku kirkon etelä- ja länsipuolella **2005** etelälappeen paanutus	
	1950 vesikatto uusittiin **1952** kirkko maalattiin punaiseksi **1958** Th. Lindquistin mittapiirustukset	**1963** kellotapulin pohjakerrokseen nykyaikainen ruumishuone **1966** uusi vesikatto **1968** ulkomaalaus	**1970** kaminat ja vuonna 1891 rakennettu urkuparvi purettiin, sisäkatto korjattiin **1971** tapulin paanukatto korjattiin ja tervattiin				**2017** ja **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustukset palonhälytyslaitteisiin sekä kirkon ja tapulin kattojen tervaukseen

	1800-luku	1909	1917	1929	1939
HAAPASAARI 1858-1859 Intendentinkonttori	**1858-59** Haapasaaren kirkko rakennettiin Intendentinkonttorin suunnitelmien mukaan	**1902** sisäseinien pinkopahvitus ja maalaus **1904** kellotapulin katon korjaus **1908** ulkomaalaus		**1920** kamina	**1931** sakastin rakentaminen
HARJAVALTA 1870 G. Th. Chiewitz	**1870** kirkko rakennettiin vuonna 1750 valmistuneen kirkon hirsistä		**1910-11** korjauksia	**1922** holvit ja hirsiseinät laudoitettiin	
JUANKOSKI 1861 Henrik Heselius	**1861** Juankosken kirkko valmistui **1863** vihitty, kirkkoa käytettiin arkisin kouluna **1890** korjaus **1893** alttaritaulu **1896** urut			**1920-luku** kirkon käyttö kouluna loppui **1924** uusiminen, tornin korjaus ja korotus nykyasuunsa	
JURMO 1846 Adolf Abrahamsson Gröneback	**1846** kirkko valmistui kahdessa kuukaudessa **1871** uusi lautakatto **1874** ulko- ja sisämaalaus			**1921** julkisivun punamullattu pystypaneeli korvattiin nykyisellä ja maalattiin vaaleanpunaisella öljymaalilla	**1932** aiemmin lautakattoinen kirkko katettiin päreillä, katon holvilaudat maalattiin harmaiksi, inventointi
KERIMÄKI 1844-1847 Anders Fredrik Granstedt	**1844-1847** 3 500-istumapaikkainen kirkko rakennettiin **1847** kellotapuli **1848** ulkomaalaus, vihkiminen **1894** urut		**1911** viisi kynttiläkruunua **1912** korjauksia, maalaus **1915** asennettiin kahdeksan kamiinaa		**1931** talvikirkko vanhaan sakaristoon **1937** ulkomaalaus
KOLARI 1818-1819 A.W. Arppe	**1818-1819** A.W. Arppen suunnittelema pieni puukirkko rakennettiin			**1927** korjauksia	
KÄRKÖLÄ 1840-1842	**1840-1842** Kärkölän rukoushuone rakennettiin **1848** kellotapuli rakennettiin				**1940** Muinaistieteellisen toimikunnan inventointi
LUHANKA 1891–1893 Josef Stenbäck	**1893** kirkko valmistui arkkitehti Josef Stenbäckin 1880-luvun lopulla tekemien piirustusten mukaan				**1932** Erik Bryggmanin suunnitelma välipohjan rakentamiseksi kirkkoon
POMARKKU 1802	**1802** kirkko tehtiin P.W. Palmrothin Kauvatsan kirkon mukaiseksi **1894** Josef Stenbäckin tarkastus, kirkko todettiin pieneksi ja vanhanaikaiseksi			**1921** autioitui uuden kirkon valmistuttua, suunnitelmissa purkaa Pomarkun vanha kirkko	**1934** mittapiirustukset **1935** perinpohjainen korjaus, uusi paanukatto
TERVOLA UUSI (ISO KIRKKO) 1861-1864 Ludvig Isak Lindqvist	**1861–64** uusi kirkko rakennettiin **1865** rakennusvirheiden korjaus **1880** seurakunta itsenäistyi **1875-77** ja **1893** korjauksia	**1909** kirkko suljettu talven aikana joka kuukauden viimeisenä sunnuntaina	**1910** kirkon varustaminen kamiinoilla		**1930** todettiin, ettei kirkossa kannata tehdä lämpökorjausta **1936** korjauksia valtion toimesta
UNTAMALA 1870 (1785) Hellgren	**1870** autioitunut kirkko purettiin ja jälleenrakennettiin samoista hirsistä 1700-luvun muotoonsa **1874** taidehistoriallinen retkikunta	**1900-l. alku** satunnaisessa käytössä	**1912** peltikatto	**1924** sisälaudoitus, ensimmäinen sisämaalaus, uudet ulkoportaat **1929** A. W. Ranckenin tutustumiskäynti	
KARUNA 1685-1686 (siirto Seurasaareen 1912)	**1871** Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta		**1910** autioitui uuden kirkon valmistuttua, mittapiirustukset **1912** siirto Seurasaareen **1913** katon tervaus, urkulehterin parvekkeen poisto	**1922** Karunan kirkko -niminen julkaisu **1924** katto, ulkoportaat ja portti tervattiin, pienehköjä korjauksia **1925** uusi ulkoporras	**1933** kattojen tervaus **1936** ulkoporras korjattiin **1938** kattojen ja portaiden tervaus, lattian ja ulkolaudoituksen korjaus **1939** lasit, porras korjattiin

1949	1959	1969	1979	1989	1999	2009	2019
		1960 peruskorjaus ja maalaus **1966** autioitui viimeisen pastorin lopetettua		**1983** korjauksia Juhani Randénin suunnitelmin, ulkomaalaus	**1991** mittapiirustukset		
	1958 taiteilija Ilmari Wirkkalan johdolla tehty korjaus, josta on peräisin kirkon nykyinen väritys		**1974** sakastin lattia uusittiin maavaraiseksi betonilattiaksi	**1984** vanha kirkko jäi pois käytöstä uuden kirkon valmistuttua	**1997** kehotus purkaa sakastin maavarainen lattia ja uusia se alkuperäisen kaltaiseksi	**2007** entistämisavustus ulkoseinien kunnostukseen ja maalaamiseen sekä ikkunoiden kunnostukseen	
	1961 peruskorjaus, uunit purettiin kirkkosalista, tilat muutettiin kerho- ja kokoustiloiksi			**1985** Juankosken seurakunta anoi puukirkon purkulupaa, jota valtioneuvosto ei myöntänyt	**1990** autioitui uuden kirkon valmistuttua	**2006–07** peruskorjaus: lattiasienen valtaama lattia korjattiin, alimmat hirret vaihdettiin, katto korjattiin	
	1958 Th. Lindquistin mittapiirustukset	**1961** sisämaalaus	**1973** Th. Lindquistin korjaussuunnitelma				
1940-l. loppu luovuttiin kamiinoiden käytöstä	**1953** sakariston jatkeeksi rakennettiin talvikirkkosiipi, kirkko jäi kesäkirkoksi uuden talvikirkon valmistuttua **1954** maalaus	**1964** maalaus	**1972-75** ulkopuolisia korjaus- ja entistämistöitä, ulkovalaistus, sisä- ja ulkomaalaus, väritys palautettiin alkuperäistä vastaavaksi	**1985** paloturvallisuus- ja sammutusjärjestelmä **1988** entistämisavustus **1988–89** ulkomaalaus	**1997** talvikirkon peruskorjaus ja laajennus yhdellä ikkunavälillä, urkulehterin laajennus	**2009** ulkomaalaus	**2014** ja **2017** Savonlinnan oopperajuhlien konsertit kirkossa **2018** Kirkkohallituksen rakennusavustus katon korjaukseen
			1976 entisöinti: entistämisavustus uuteen paanukattoon sekä seinien ja ikkunoiden korjaukseen				
1948 alttaritaulu lahjoitettiin kirkkoon	**1953** Muinaistiet. toimikunnan korjausneuvoja					**2009** Museoviraston edustajien tarkastuskäynti, suunniteltiin ulkovuorauksen ja hirsirungon lahovaurioiden sekä ikkunoiden korjaamista	
1948 kirkkovaltuuston päätös uuden kirkon rakentamisesta ja vanhan kirkon purkamisesta, mitä Muinaistiet. toimikunta ei vastustanut	**1958** kirkko jäi pois talvikäytöstä uuden kirkon valmistuttua **1959** Kirkkohallituksen avustus peltikaton kunnostukseen			**1986-87** sisä- ja ulkomaalaus, nykyinen sisäväritys		**2007** korjaussuunnitelma: julkisivun puuosien korjaaminen ja maalaaminen, kattotyöt, alapohjan puhdistus, yläpohjan parempi tuuletus	
			1975 ulkomaalaus, mittauksia **1976** paanukaton korjaus, sisäkaton maalaus **1977** ulkovuorauksen korjaus **1975** ja **1978** entistämisavustukset	**1985** paikkamaalauskorjaus **1987** sisäkunnostus, sadevesien johtaminen **1988** kellotornin kaide uusittiin, entistämisavustus	**1990** Pentti Pietarilan konservointisuunnitelma **1993** entistämisavustus		**2015, 2017 ja 2018** Kirkkohallituksen rakennusavustukset paanukaton uusimiseen ja katon tervaukseen
1945 päätettiin kunnostaa toinen kirkoista, seurakunnan rakennustoimikunta ehdotti vanhan kirkon kunnostamista	**1950** kirkko autioituu, kun vanha kirkko otetaan uudelleen käyttöön **1952** kaminat poistettiin käytöstä	**1962** sakaristo kunnostettiin rippikoulun, kerhojen ja pyhäkoulun tarpeisiin	**1972** purkupäätös **1977** seurakunnan sisäinen Ison kirkon hoitotoimikunta perustettiin **1978** ulkomaalaus	**1982** purkuluvan peruutus, kuoriosan peltikatto korjattiin **1984** kirkon keskusrahaston rahoitus katon korjaamiseen, savuhälyttimet	**1990-luvun loppu** peltikaton korjaus, ikkunoiden uusiminen, ulkomaalaus, kivijalan kunnostus, entistämisavustukset 1995-1999		**2014, 2016 ja 2017** Kirkkohallituksen rakennusavustukset kirkon korjaukseen ja maalaukseen sekä hälytyslaitteisiin
		1961 Muinaistiet. toimikunta antoi ohjeita kirkon kattamista ja ulkopuolista korjausta varten **1963** kirkon sähköistys lahjavaroin	**1978** seinävuorauksen korjaus			**n. 2006** runkohuoneen eteläsivun ulkovuoraus uusittiin	**2013 tai 2014** sisäänkäyntiportaat uusittiin 1924 tehtyjen luonnonkiviportaiden mukaisina betonista, invaluiska rakennettiin
1945 pääporras korjattiin, uusittiin osittain **1946** ulkoportaita korjattiin	**1951** kattoa korjattiin ja tervattiin **1953** pääporras uusittiin ja tervattiin **1956** lattiakorjaus **1958** tuhoeläinmyrkytys	**1963** vuorilaudoitusta uusittiin, lahosuojaus, maalaus **1964** lasien, pääportaan uusiminen **1965** kylkirakennukseen uusi paanukatto **1968** kattojen käsittely	**1971** kaiteiden uusinta, urkujen korjaus **1972** ja **1975** katon varusteet **1978** katon korjaus, puhdistus ja suojaus	**1983** portaat ja katto uusittiin, katot tervattiin 81, 83, 84, 86, 87 **1987** sisätilan entistys, maalaus, dendrokronologinen iänmääritys	**1990** etelälappeen tervaus **1994** katon tervaus		**2012** pääportaan hirsikorjaukset **2013** katon korjaus, tervaus **2014** katon tervaus, takaportaiden korjaus **2015–18** tapulin uusi paanukatto

TURKANSAARI 1694	**1814** kirkko huutokaupattiin lohenpyytäjille, purettiin ja siirrettiin Oulun Raatinsaareen				**1921** kirkko löytyi ja ostettiin takaisin **1922** palautettiin paikalleen **1923** paanukatto **1925** kirkko vihittiin valtionkirkoksi	
FAGERVIK 1736-1737 Johann Friedrich Schultz	**1843** urkujen korjaus **1844** eteläisen ristivarren lehterin ikkunaruudut kirkkosalin puolelle poistettiin **1857** ikkunat uusittiin					
ORISBERG 1830 Carl Ludvig Engel	**1830** Carl Ludvig Engelin suunnittelemat Orisbergin kartanon kirkko ja pappila rakennettiin, vihittiin käyttöön 1.1.1831					
KOSKI 1785-1787 Johan Grundström	**1800** saarnatuoli ja alttarilaite **1850** ikkunauudistus **1800-l. loppu** alkuperäinen paanukate korvattiin asfaltti-huovalla		**1916** entistys, kirkkoon päreillä vuorattu lautakatto, ulko-ovet ja ulkovuoraus uusittiin vanhan mallin mukaan			
TEIJO 1829 Robert Bremer	**1829** rakennettiin, sakaristo 1842–69 välillä, sisustus uusittiin n. 1860 **1866** parvi **1869** tehdas-seurakunta lopetettiin **1885** taidehist. retkik.					**1930** kirkko uusittiin mahdollisimman alkuperäiseen asuun, itätorniin tehtiin välikatto, parvea laajennettiin **1933** inventointi
	1800-luku	**1909**	**1917**		**1929**	**1939**
KUOREVESI 1779 Matti Åkerblom	**1896** kirkko päätettiin purkaa ja rakentaa uusi toiseen paikkaan	**1906** sakaristoon uusi kamina **1909** Josef Stenbäckin viisi restaurointiehdotusta	**1915** restaurointi Ilmari Launis, neljä kaminaa, valaistus kynttiläkruununin, uudet urut, ulko-maalaus keltaiseksi			
PÄLKÄNE 1490-l	**1811** itäpäädyn osittainen purku **1839** autioituminen **1890** vesikaton romahdus	**1903** muurikorjauksia				**1932** muurikorjauksia

		1963 paanukatto uusittiin **1964** lattia ja penkit uusittiin	**1979** paanukatto uusittiin, kirkon keskusrahasto osallistui kunnostamisen rahoittamiseen				
		1964 mittapiirustukset	**1974** alttaritaulun tarkastus		**1992** entistämisavustus kirkon korjaukseen, Museovirasto esitti suojeltaviksi Inkoon Fagervikin kartanon rakennukset		
			1976 lähtien kirkosta vastannut Kansan Raamattuseura **1979** autiokirkkoavustus			**2001**, **-02**, **-03** ja **-09** entistämisavustukset mm. katon uusimiseen ja korjauksiin sekä ulkomaalaukseen	**2013** entistämisavustus katon korjaukseen, sisämaalaukseen **2016** entistämisavustus ikkunoiden restaurointiin
						2006 alkaen tapulissa ollut Kosken kartanon museonäyttely	
1940 länsipäädyn eteläikkuna muurattiin umpeen	**1957** mittapiirustukset		**1972** tulipalo, jonka jälkeen kirkko korjattiin ja maalattiin 1930-luvun asuun 1972–73 **1979** yksityisenä toiminut ruukinkirkko vaihtoi omistajaa		**1998** suojelupäätöksen Teijon ruukinkartanosta ja -kirkosta **1999** kirkko siirtyi huutokaupassa Teijon kirkkoyhdistykselle	**2006–09** talvimyrsky aiheutti laajat vesivahingot, Teijon kirkkoyhdistys korjasi kirkon tornin ja kattolyhdyn talkootyönä 2007–09	**2010** kirkko siirtyi Salon seurakunnan omistukseen
1949	1959	1969	1979	1989	1999	2009	2019
	1951 paanukaton uusiminen, uudet kaminat **1954** kuorin laajennus **1959** ulkoväritys, Esko Järventaus	**1961** restaurointisuunnitelma Seppo Rihlama, pääovien korjaus **1964** sähköt, kuumailmalämmitys	**1970** uudet urut		**1997** sisä- ja ulkomaalaus, ulkoväri punaiseksi		
			1973 rauniosuojausta, muurinvahvistusta, konservointia				**2010-luku** asehuoneen kattaminen

Liite 4: Petäjäveden vanha kirkko toimenpidetaulukko

PETÄJÄVEDEN VANHA KIRKKO TOIMENPIDEAIKATAULU					
		Päivittäiset työt	Viikottaiset työt	Kuukausittaiset työt	Työt kaksi kertaa/vuosi
Hallinto ja viranomaiset	Paloharjoitukset				
	Vuosittaiset työt				
Ympäristö	Lähiympäristö				niitto
	Aita				
Tekniset laitteet	Pumput			tarkastus	
	Sprinkleri			tarkastus	
	Paloturvallisuus				
	Ensisammuttimet				
	Paloilmaisimet				
	Ukkossuojaus				
Rakennuksen ulkopuoli	Kattokourut				
	Vesikatot				
	Ulkoseinät				
	Portaat	siivous			
	Perustus				
	Tapuli				
Rakennuksen sisäpuoli	Irtaimisto				puhdistus
	Ikkunat				
	Ovet				
	Penkit			puhdistus	
	Sisäseinät			puhdistus	
	Lattia	lakaisu		imurointi	
	Sisätila				
Vastuuhenkilöt / tekijät	Hoitokunta	Seurakunta	Vanhan kirkon säätiö	Seurakunta ja vanhan kirkon säätiö	Ulkopuoli-nen suorittaja

päivitetty hoitokunnan kokouksessa 23.5.2014			
Vuosittaiset työt,seuranta	Työt 2 vuoden välein	Työt 5 vuoden välein	Työt 10 vuoden välein
		harjoitukset	
hyväksyminen			
tarkastus			
tarkastus			
tarkastus			
perehdytys			
tarkastus			
		huolto	
		tarkastus	
puhdistus			
tarkastus		etelälappeen tervaus	pohjoislappeen tervaus
tarkastus			
tarkastus	tervaus		
tarkastus			
tarkastus		vaaituksen tarkastus	Luukkujen maalaus
tarkastus			
tarkastus			
tarkastus			
tarkastus			
tarkastus			
tarkastus			
perust. siivous			
Viranomaisten suorittamat tarkastukset	Ulkopuolinen asiantuntija /urakoitsija		

Liite 5: Petäjäveden vanha kirkko toimenpideaikataulu

PETÄJÄVEDEN VANHA KIRKKO TOIMENPIDETAULUKKO						
		2008	2009	2010	2011	2012
Hallinto ja viranomaiset	Hoitosuunnitelman laatiminen					
	Hoitosuunnitelman päivitys					
	OUV retrosp. määritelmä UNESCOlle					
	Kausiraportointi UNESCOlle					
	Kannanotto ABC-huoltamon kaavaan					
	Lähiympäristön LUMA-tuen haku					
	Härkää sarvista-hanke, laidunnus					
	Avustusanomukset					
	Puutavaran varaaminen korjauksiin					
	Korjausmetsän perustaminen					
	Paloharjoitukset					
	Oppaiden perehdyttäminen					
Suunnitelmat	Opastuskeskuksen suunnittelu					
	Opastuskeskuksen rakentaminen					
	Opastustaulujen uusiminen					
	Ohjeistus kävijöille					
	Sisätilan kons.suunnitelma ja siivousohje					
	Ympäristön hoitosuunnitelma					
	Pelastussuunnitelma					
Ympäristö	Riukuaidan kunnostus					
	Härkää sarvista hanke, laitumien perustus					
	Ulkovalaistuksen toteutus					
	Sprinklerilaitteiston asentaminen					
	Ajoeste tielle					
Lähiympäristö	Kuusiaidan kantojen jyrsiminen					
	Kirkkoa ympäröivän aidan kunnostus					
	Läntisen oven kaide					
Rakennuksen ulkopuoli	Katon tervaus					
	Ukkossuojaus, vastuksen tarkistus					
	Portaiden tervaus					
	Tapulin vaaitus tai laserkeilaus					
Rakennuksen sisäpuoli	Irtaimiston inventointi					
	Uuden antependiumin valmistus					
	Maalausten konservointi					
Opastuskeskus	Opastuskeskuksen sisällön tuottaminen					
	Yhteistyö Keuruun ja Pihlajaveden kirkot					
Vastuuhenkilöt / tekijät		Hoitokun-ta	Seurakun-ta	Vanhan kirkon säätiö	Ulkopuol. as.tuntija/ urakoitsija	Ulkopuoli nen suorittaja

Päivitetty hoitokunnan kokouksessa 15.9.2014

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020

Ulla Rahola on kirkkorestaurointeihin ja rakennussuojeluun erikoistunut arkkitehti. Hän on kirjoittanut restaurointiin ja rakennussuojeluun liittyviä artikkeleita ja pohtinut sekä teoriassa että käytännössä erityisesti autiokirkkojen rekonstruointi-, restaurointi-, konservointi- ja korjaustapoja.

Kuva Jouni Kaipia

Aalto-DD 72/2019

Tutkimus käsittelee erityisen suomalaisen, autiokirkoiksi nimetyn rakennusryhmän korjauksia niiden syntyajoista nykypäivään. Työssä luodaan autiokirkkojen kautta katsaus suomalaisen muinaismuistohallinnon syntyyn, suojelulainsäädännön kehittymiseen ja korjaustapojen sekä -materiaalien muuttumiseen yli sadan vuoden aikana. Tutkimus perustuu laajaan arkistotutkimukseen, restaurointikirjallisuuteen, aikalaiskuvauksiin, haastatteluihin sekä omakohtaisiin korjaussuunnitelmiin ja havaintoihin.

Autiokirkoista valtaosa syntyi 1800-luvun lopulla, jolloin kirkkotiloihin alkoi kohdistua uudenlaisia vaatimuksia. Seurakuntalaisten määrä kasvoi nopeasti, virsilaulu yleistyi ja kirkot määrättiin lämmitettäviksi. Autioksi ja vaille käyttöä jäivät ne kirkot, jotka eivät taipuneet uusiin vaateisiin. Työssä pohditaan, miten vailla käyttöarvoa olevat rakennukset ovat säilyneet meidän päiviimme asti ja esitellään muinaismuistohallinnon sekä yksittäisten henkilöiden osuus niiden huolenpitoon. Tutkijan pitkä käytännön näkökulma aiheeseen tulee esille viidessä korjaustavaltaan erilaisessa, rakennuskonservoinnista rekonstruktioon vaihtelevassa autiokirkon korjauksessa.

9 789526 085142

ISBN 978-952-60-8514-2
ISBN 978-952-60-8515-9 (pdf)
ISSN 1799-4934
ISSN 1799-4942 (electronic)

Aalto-yliopisto
Taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu
Arkkitehtuurin laitos
shop.aalto.fi
www.aalto.fi

KAUPPA + TALOUS

TAIDE + MUOTOILU + ARKKITEHTUURI

TIEDE + TEKNOLOGIA

CROSSOVER

DOCTORAL DISSERTATIONS